

Хмельницька міська рада
Управління культури і туризму Хмельницької міської ради
Хмельницька міська централізована централізована система
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області
Хмельницька обласна і міська організації Національної спілки краєзнавців України

*585-річчю першої писемної згадки про
місто Хмельницький
450-річчю надання Пłosкирову магдебурзького права*

**МАТЕРІАЛИ
І МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»**

Хмельницький
2016

УДК 94 (477.43-25)
ББК 63.3 (4 Укр-4Хме)
М 65

*Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №5 від 26.08.2016 р.*

Редакційна колегія:

*Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор (голова);
Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук (співголова, відповідальний редактор);
Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук;
Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук;
Дячок Валерій Васильович, кандидат історичних наук;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор;
Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук,
Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор.*

Рецензент:

*Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор.
Земський Юрій Сергійович, доктор історичних наук, професор.*

М 65 **Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2016. – 440 с.**

ISBN 978-617-7094-60-8

Збірник містить матеріали I міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», яка відбулась 22 вересня 2016 року та присвяченої 585-ї річниці першої писемної згадки про м.Хмельницький та 450-річчю надання Плоскирову магдебурзького права.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

УДК 94 (477.43-25)
ББК 63.3 (4 Укр-4Хме)

ISBN 978-617-7094-60-8

© Автори публікацій, 2016

Організаційний комітет
I - Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції
«Місто Хмельницький в контексті історії України»,
присвяченої 585-річчю першої писемної згадки про місто Хмельницький та
450-річчю надання Плоскирову магдебурзького права

Голова та співголова:

Ромасюков Артем Євгенійович	начальник управління культури і туризму Хмельницької міської ради, голова оргкомітету.
Блажевич Юрій Іванович	голова правління міської організації Національної спілки краєзнавців України, заступник голови оргкомітету (за згодою);

Члени оргкомітету:

Байдич Володимир Григорович	директор Державного архіву Хмельницької області, кандидат історичних наук (за згодою);
Баськова Аліна Олександрівна	провідний спеціаліст управління культури і туризму;
Брицька Олена Миколаївна	директор обласного краєзнавчого музею (за згодою);
Єсюнін Сергій Миколайович	провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук (за згодою);
Козицька Тамара Степанівна	директор централізованої бібліотечної системи;
Назаров Роман Григорович	заступник начальника управління організаційно-інформаційної роботи та контролю ;
Прокопенко Світлана Іванівна	головний спеціаліст управління культури і туризму Хмельницької міської ради;
Синиця Надія Миколаївна	директор обласної універсальної наукової бібліотеки (за згодою);
Тарчевський Альбін Станіславович	директор Хмельницької дитячої школи мистецтв.

***Оргкомітет рекомендував до друку 93 статті,
над якими працювало 100 авторів з України, Болгарії, Польщі, Словаччини,
з них 12 докторів наук та 30 кандидат наук.***

ЗМІСТ

Вступ	8
ВІТАЛЬНЕ СЛОВО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ ОЛЕКСАНДРА СИМЧИШИНА	8
Розділ 1. Плоскирів – Проскурів – Хмельницький: аспекти історії	9
<i>Серій Шпаковський, Сергій Семенчук.</i> ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЇ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	9
<i>Сергій Єсюнін.</i> ПЛОСКИРІВ НА ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТАХ XVII СТ.	13
<i>Тарас Вихованець.</i> ПЛОСКИРІВСЬКЕ СТАРОСТВО В 2-й ПОЛОВИНІ XVII – 1-й ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТЬ: ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ	16
<i>Ігор Старенький.</i> МЕЖОВА КНИГА ПРОСКУРІВСЬКОГО МАЄТКУ 1812 РОКУ	25
<i>Володимир Байдич.</i> ПРОСКУРІВЩИНА: ІСТОРІЯ КРАЮ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	27
<i>Олександр Байдич.</i> ПРО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ М. ПРОСКУРОВА XIX СТ. (документи Проскурівського повітового суду)	29
<i>Вадим Байдич.</i> МАТЕРІАЛИ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОСКУРІВСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ 40-70-х рр. XIX СТ. У ФОНДАХ ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	33
<i>Вадим Байдич, Віталій Лавринчук.</i> ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ПРОСКУРІВСЬКІ МЛИНИ ТА ГРЕБЛІ НА РІЧЦІ ПІВДЕННИЙ БУГ У XIX СТ.	36
<i>Юрій Земський.</i> ФІНАНСОВІ ОБОРОТИ ТА ОБОРУТКИ МІСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОСКУРОВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-ІМПЕРСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СЕРЕДИНИ XIX СТ.	37
<i>Наталія Стрельбицька.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІСТА ПРОСКУРОВА, МІСЬКИХ ГОЛІВ ТА ГЛАСНИХ ДУМИ ТА УПРАВИ У 80-Х РР. XIX СТ. – 20-Х РР. XX СТ.	43
<i>Ігор Западенко.</i> ПРОСКУРІВСЬКА МІСЬКА КУХНЯ. ДЕЯКІ СТАРОСВІТСЬКІ СТРАВИ ТА ВИПІЧКА	48
<i>Віталій Лозовий, Сергій Ткач.</i> СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У ПРОСКУРОВІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	52
<i>Тимофій Герасимов, Олександр Вітюк.</i> МІСТО ПРОСКУРІВ У 1915 р.: СТОРІНКИ ПОВСЯКДЕННОЇ ІСТОРІЇ (за матеріалами періодичної преси Правобережної України)	56
<i>Віталій Галатир.</i> МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ПРОСКУРІВЩИНИ В КВІТНІ-ГРУДНІ 1918 Р.	59
<i>Анатолій Трембіцький.</i> ПРОСКУРІВСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ	61
<i>Сергій Олійник.</i> ПРОСКУРІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1919 р. – ПЕРША СПІЛЬНА БОЙОВА АКЦІЯ ОБ'ЄДНАНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ	69
<i>Дмитро Казанцев.</i> БОНИ ПРОСКУРОВА	71
<i>Валентин Львівський.</i> З ІСТОРІЇ СИМВОЛІВ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	77
<i>Ігор Западенко.</i> РЕЛІГІЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ЄВРЕЇВ М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У РАДЯНСЬКОМУ ПЕРІОДІ	79
<i>Микола Кульбовський.</i> ЗВУКИ МУЗИКИ ПЛОМЕНЮТЬ НА ВСЕ МІСТО	80
<i>Наталія Майнгардт-Гоголь, Сергій Шпаковський.</i> ВІДДІЛ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ У ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА В МІСТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ	83
<i>Зоя Діденко.</i> ЦЕНТР ДУХОВНОСТІ ПОДІЛЛЯ	85
<i>Валентина Никитюк.</i> ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ	88
<i>Олена Айвазян.</i> НА ШЛЯХУ ДО СУЧАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ	90
<i>Володимир Дмитрик, Віталій Міхалевський.</i> ХМЕЛЬНИЦЬКА МІСЬКА ЛІТЕРАТУРНА СПІЛКА “ПОДІЛЛЯ” ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА РУБЕЖІ XX-XXI ст. (1993-2006 рр.)	96
<i>Віталій Міхалевський.</i> «СЛОВО ЄДНАЄ» НА ФЕСТИВАЛЬНІЙ МАПІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	97

<i>Вікторія Церклевич.</i> МОДЕРНІ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВІЗУАЛЬНОГО МЕТОДУ У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ (на прикладі туристичних об'єктів Проскурова – Хмельницького)	100
<i>Неллі Мальована.</i> ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЧЕРЕЗ КРЕАТИВНІ ВИДАННЯ МУЗЕЮ	104
<i>Ігор Западенко, Олег Погорілець.</i> МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (ПЛОСКИРІВ, ПРОСКУРІВ) НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВІСНИКА “МЕЖИБІЖ”. АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	107
<i>Анатолій Філінюк.</i> ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В НАУКОВОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	111
Розділ 2. Хмельницька область: історія краю	117
<i>Вадим Артюх.</i> ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БУКОВИНИ І ПОДІЛЛЯ В АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ	117
<i>Сергій Демидко.</i> ГОНЧАРНА МАЙСТЕРНЯ З ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЛІСОВІ ГРИНІВЦІ 2	124
<i>Катерина Данилова.</i> ЯЗИЧНИЦЬКА ТА ХРИСТІЯНСЬКА СИМВОЛІКА В ЮВЕЛІРНИХ ВИРОБАХ БОЛОХІВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (за матеріалами фондів ХОКМ)	139
<i>Роман Радович.</i> ТРАДИЦІЙНА БУДІВЕЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ ПОДОЛЯН (за матеріалах півдня Хмельниччини)	141
<i>Beata Lorens.</i> MONASTER BAZYLIANŃSKI W KAMIENCU PODOLSKIM W XVIII WIEKU	145
<i>Данііл Гаращук, Оксана Антонова.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ІСУСА НА ТЕРЕНАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	151
<i>Валерій Кундельський.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛЬСЬКИЙ ВПЛИВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	155
<i>Віталій Моздір.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЦАРСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	158
<i>прот. Сергій Причипшин-Кліновський.</i> НАРИС ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКИХ ДУХОВНИХ ШКІЛ КІНЦЯ ХVІІІ– ПОЧАТКУ ХІХ СТ.	163
<i>Бисер Нушев.</i> УЧАСТИЕ ПОЛКОВ ИЗ ПОДОЛИИ В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1877-1878 ГГ.	166
<i>Олена Жам.</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КРУП'ЯНО-БОРОШНОМЕЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	168
<i>Владислав Берковський.</i> ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ТА РЕМОНТУ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ НА ПІВНОЧІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	173
<i>Сергій Єсюнін.</i> АВТОТРАНСПОРТНЕ МІЖМІСЬКЕ СПОЛУЧЕННЯ НА ПОДІЛЛІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	176
<i>Ірина Паур.</i> ПОШТОВА ЛИСТІВКА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК КАНАЛ МІЖЛЮДСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ (на прикладі поштівок з видами Кам'янця-Подільського)	179
<i>Анатолій Глушковецький, Вадим Чернов.</i> СКАРГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ У ПРОСКУРІВСЬКОМУ ТА ЛЕТИЧІВСЬКОМУ ПОВІТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області)	186
<i>Лев Баженов, Світлана Оліпер.</i> УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ В ПОДІЯХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр. У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	189
<i>Віктор Адамський.</i> СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА	193
<i>Валентина Олійник.</i> СВЯТО ЯК ПРОВІДНИЙ ЗАСІБ СИСТЕМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)	196
<i>Олександр Комарницький.</i> ПОЛІТИКО-ОСВІТНЯ РОБОТА У СЕЛАХ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)	199
<i>Вадим Покалюк.</i> СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТЕХНІКУМИ ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.: ФОРМУВАННЯ ВИКЛАДАЦЬКОГО ТА СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ, НАВЧАЛЬНО-НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ	205

<i>Алла Каленська.</i> ПРИКОРДОННИКИ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ У 1921-1939 рр.	209
<i>Олександр Кравчук.</i> ПОДОЛЯНИ-ЕМІГРАНТИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1920-Х-1930-Х РР.	213
<i>Сергій Гальчак.</i> ПРОПАГАНДИСТСЬКІ ЗУСИЛЛЯ ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИВЕЗЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ НА НАЦИСТСЬКУ КАТОРГУ	222
<i>Валерій Кононенко.</i> ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У 1950-1960-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	228
<i>Юрій Блажевич.</i> ПРАВОСЛАВНІ КОНФЕСІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІЄРАРХІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ	203
<i>Петро Маліш.</i> ІДОЛИ ПАДАЮТЬ ДОЛУ	238
<i>Юрій Телячий.</i> НА ШЛЯХУ СТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»	242

Розділ 3. Історія міст і сіл Хмельницької області 244

<i>Володимир Захар'єв.</i> УКРІПЛЕННЯ ПІД КОПИСТИНОМ У ВЕРХІВ'І ПІВДЕННОГО БУГУ: ГОРОДИЩЕ, ЗАМОК, ОБОРОННИЙ ДВІР ЧИ ПЛІД КОЛЕКТИВНОЇ УЯВИ?	244
<i>о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко.</i> МЕДЖИБІЖ В РОКИ ГЕТЬМАНАТУ ПЕТРА ДОРОШЕНКА	251
<i>Андрій Климчук.</i> РОДИННІ ЗБІРКИ СЛАВУТСЬКОГО ПАЛАЦУ САНГУШКІВ: ІСТОРІЯ ТА ДОЛЯ	254
<i>Василь Вихованець.</i> СЛАВУТА: ЛІСОВА КЛІМАТИЧНА СТАНЦІЯ І КУМИСОВИЙ ЗАКЛАД	255
<i>Лариса Рудюк.</i> ДО ІСТОРІЇ МЛИНА ІРАФА ТА ЙОГО НАЗВИ	268
<i>Олександр Завальнюк.</i> ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КАМ'ЯНЧАН У 1919 РОЦІ: ЗАЙНЯТІСТЬ, ДОХОДИ, ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ, ПОБУТ, МІСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ, КУЛЬТУРНЕ ДОЗВІЛЛЯ	271
<i>Оксана Антонова.</i> ПОВСТАННЯ У ЗІНЬКОВІ ВОСЕНИ 1921 РОКУ	278
<i>Віталій Рендюк.</i> «НА РОБОТУ, ДО ВЕЛИКОЇ НІМЕЧЧИНИ. ВІД ПЕРШОГО І ДО ОСТАННЬОГО ДНЯ БОЖОГО...»	283
<i>Олександр Лукашук.</i> 148 СТРИЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ У БОЯХ ЗА ШЕПЕТІВКУ (27 СІЧНЯ – 11 ЛЮТОГО 1944 РОКУ)	289
<i>Юрій Олійник.</i> ВІДБУДОВА ЗРУЙНОВАНОГО ВІЙНОЮ ГОСПОДАРСТВА СТАРОСИНЯВЩИНИ У 1944 РОЦІ	299
<i>Віктор Дзьоник.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТСЬКОЇ МОГИЛИ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ 1944 Р. У С. ВОВЧА ГОРА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	301
<i>Світлана Маркова.</i> МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В УКРАЇНІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на прикладі містечка Сатанів)	306
<i>Світлана Михайлова, Леонід Западенко.</i> ІСТОРІЯ САТАНОВА У ПРАЦЯХ НАУКОВЦІВ ТА КРАСЗНАВЦІВ	309
<i>Віктор Мороз, Володимир Мороз.</i> ІСТОРІЯ СЕЛА КОПИСТИН: КОПА З ТИНУ ЧИ КОПИ СТИНАТИ (575 річчю від першої писемної згадки)	313
<i>Олександр Кохановський.</i> ВТРАЧЕНІ ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ. СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА ТА КОСТЕЛ СВЯТОЇ АННИ М. ДЕРАЖНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ- ПОЧ. ХХ СТ.	321
<i>Михайло Чайковський.</i> НАЙДАВНІШІ РОДИ СЕЛА БОЖИКІВЦІ	325
<i>Світлана Коржик.</i> КОЛИШНІ МАНГАТИ-ВЛАСНИКИ СЕЛА ПОГОРІЛОЇ	330

Розділ 4. Видатні постаті 336

<i>Катерина Барницька, Неллі Івануна, Оксана Антонова.</i> МАУРИЦІЙ ГОСЛАВСЬКИЙ – ПОЛЬСЬКИЙ ПОЕТ, СПІВЕЦЬ ПОДІЛЛЯ	336
<i>Данііл Гаращук, Оксана Антонова.</i> БЛАЖЕННИЙ ЯН БЕЙЗИМ РОДОМ ІЗ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	340
<i>Тетяна Григоренко.</i> ЛИЦАР ОРДЕНА ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА ОЛЕКСАНДР ЗАГРОДСЬКИЙ	342
<i>Любов Григоренко, Олександр Григоренко.</i> ЄСЮНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ – НАУКОВИЙ БІОГРАФ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	347
<i>Вікторія Данчук.</i> ВНЕСОК МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ У РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА НА ПОДІЛЛІ	350

<i>Володимир Дмитрик. ЙОГО ДОБРІ СПРАВИ ПАМ'ЯТАЄМО</i> (до 70-річчя від дня народження М.К.Чекмана)	353
<i>Володимир Дмитрик. КРИНИЦЯ ПАВЛА ГІРНИКА</i>	355
<i>Леся Долінська, Наталія Мартинюк. СПОДВИЖНИКИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ</i> <i>НА ДЕРАЖНЯНЩИНІ: Ф. Г. ВАРАНИЦЯ, М. О. КОЛОДІЙ, Р. Р. ЧОРНЕНЬКА</i>	357
<i>Галина Єсюніна. ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО</i>	361
<i>Костянтин Завальнюк, Валерій Рекрут. ПЕТРО КУЦЯК (САВА ЧАЛИЙ):</i> <i>МЕТАМОРФОЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ</i>	378
<i>Ольга Комарова. ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ СВЯЩЕНИЦЬКОЇ</i> <i>РОДИНИ ДОМАНИЦЬКИХ НА ПОДІЛЛІ (НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ</i> <i>ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)</i>	389
<i>Тамара Міцінська. ДЕНЬ МІЙ ЗЕМНИЙ ЖИТТЄВИЙ,</i> <i>ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МИКОЛИ ФЕДУНЦЯ (1944-2009)</i>	392
<i>Віктор Мороз, Володимир Мороз. ДУХОВНІ ПОСТАТІ</i> <i>СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ С. КОПИСТИН</i>	396
<i>Микола Мушинка. ПОДОЛЯНИН ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ</i> <i>І «УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»</i>	406
<i>Валентин Пагор. СЕРГІЙ КИРИЛОВИЧ ШКУРКО (1907-1980) – КРАЄЗНАВЕЦЬ,</i> <i>ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО</i>	412
<i>Віктор Прокопчук. ЮРІЙ ТЕЛЯЧИЙ: ГОРИЗОНТИ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ</i>	415
<i>Наталія Солодка. ДІЯЧІ СУЧАСНОЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»</i>	420
<i>Анатолій Філінюк, Юрій Клімчук, Тетяна Маценко. МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ</i> <i>ВАСИЛЯ ПОРИКА ЯК ІНСТИТУТ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО УЧАСТЬ</i> <i>УКРАЇНЦІВ У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ</i>	425
<i>Ніна Хулуб, Тамара Газда. КОСТЬ МІСЕВИЧ –</i> <i>ГОЛОВА ОСЕРЕДКУ «ПРОСВІТИ» У ЛЕЗНЕВОМУ</i>	432
Наші автори	435

Шановне товариство!



Хмельницький – сучасне, спрямоване у майбутнє місто. Ми, хмельничани, дуже любимо його і пишаємось ним. Однак, мало любити своє рідне місто, свій край – його ще треба добре знати. Знання історії рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає минулі покоління з поколіннями прийдешніми. А пошана до традицій давнини творить основи теперішності та є запорукою успішного майбутнього.

Тому достатньо активний історико-краєзнавчий рух, який об'єднує сьогодні у місті Хмельницькому сотні професійних та самодіяльних дослідників історії рідного краю (науковці, вчителі, музейники, архівісти, студенти, учні тощо), має значний пізнавально-виховний потенціал і є вагомим чинником сучасного державотворчого процесу.

Адже лише знання свого минулого, відчуття належності до рідної землі здатне забезпечити цілісність України та її національне відродження.

Переконаний також, що ґрунтовні наукові дослідження проблем історичного, економічного, географічного, суспільно-політичного, культурологічного краєзнавства сприяють не лише вихованню почуття патріотизму, фор-

муванню духовності та збереженню історико-культурної спадщини, а й стимулюють розвиток туризму, допомагають у вирішенні деяких економічних завдань, наприклад таких, як залучення інвестицій.

Науковий збірник матеріалів I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» вміщує понад 90 цікавих статей – плідних наукових пошуків та відкриттів, що розкривають різні аспекти історії, культури, археології, духовних надбань нашого міста та Хмельницької області. Всі вони містять серйозну наукову новизну, ґрунтовні узагальнення джерельних та історіографічних матеріалів. Чого лише варті дослідження історії Пłosкирівського староства упродовж другої половини XVII – першої половини XVIII століть та життєписи Пłosкирівських старост або ж детальний аналіз передумов, наслідків та змісту Пłosкирівської декларації січових стрільців березня 1919 року чи фактично вперше зібрані воедино всі наявні матеріали щодо «пłosкирівських грошей» 1919-1920 років та їх каталогізація. Деякі матеріали, як, наприклад, встановлення найдавнішої дати появи міста Пłosкирова на географічних картах, – запроваджують у науковий обіг нові, невідомі до цього часу, факти з історії нашого Пłosкирова – Пłosкурова – Хмельницького.

Впевнений, що праці, зібрані у цьому збірнику, допоможуть хмельничанам відкрити багато нових цікавих сторінок з історії рідного міста, побачити його іншим, краще відчутти та зрозуміти його сутність.

Висловлюю глибоку пошану і вдячність усім авторам за самовідданість і творчий пошук, за те, що відновлюєте втрачене, пропагуєте збережене, щоденною працею збагачуєте безцінну скарбницю наших святинь.

Ніхто з нас не знає, що буде завтра, але знати, що було вчора – наш обов'язок. Так само повинні ми думати і про те, яким залишимо наш Хмельницький для тих, хто житиме через десятки та сотні років. Саме від нас залежить, яким побачать місто нові хмельничани, чи збережемо ми для них пам'ятки минулого, чи залишимо щось значуще із дня сьогоднішнього.

Нам, сучасним хмельничанам, творити прийдешнє рідного міста, збагачувати надбання попередніх поколінь. Тому вивчаймо історію Хмельницького і нехай велика любов до рідної землі та усвідомлення власних коренів додають нам на цьому шляху сил і наснаги.

Хмельницький міський голова

Олександр Симчишин

Розділ 1.

Плоскирів – Проскурів – Хмельницький: аспекти історії

Серій Шпаковський,
Сергій Семенчук
м. Хмельницький

ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЇ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті подано огляд пам'яток археології, що збереглися на території міста Хмельницького, проаналізовано їх стан та проблеми у пам'яткоохоронній справі.

Ключові слова: археологія, пам'ятка археології, місто Хмельницький.

Археологічні пам'ятки свідчать, що територія, на якій розташований Хмельницький, заселена ще в давні часи. Адже на околицях міста виявлено поселення трипільської культури (IV-III тис. до н.е.). Перші жителі оселилися на східному березі річки Пласкої, де вона зливається з р. Південним Бугом. Оточене з півночі р. Південним Бугом, з заходу – р. Пласкою, зі сходу й півдня – непрохідним болотом, на цьому захищеному природою острові існувало поселення [1, с. 65].

Об'єкти археології м. Хмельницького та його околиць, як не дивно, до цього часу з невідомих на те причин завжди залишались осторонь уваги дослідників. У останній чверті XIX ст. маємо перші описи старожитностей Поділля відомих дослідників М.В. Симашкевича, В.К. Гульдмана, Є.Й. Сіцинського [2].

Досить плідною для археологічної науки краю та пам'яткоохоронної сфери м. Хмельницького є результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції 1997 р. за участю С.Ю. Демидка [3, с. 3]. Під час експедиції обстежено курган між с. Лезневе та м. Проскурів, про який йдеться у Є.Й. Сіцинського 1901 р [4, с. 208]. На даний час висота насипу кургану складає до 2 м., діаметр близько 20 м. Розташований на вододільній частині плато над схилом лівого берега р. Південний Буг (у м. Хмельницькому, на проспекті Миру, 102). Поверхня задернована [5]. Зазначений курган у 2006 р. обстежив І.Р. Михальчишин, який у звіті фіксує розміри 40- 25 м в діаметрі і 2 м висотою (рис. 2). Насип розтягнутий у східному напрямку, очевидно, під час будівництва навколишніх житлових будинків (рис.1). На думку І.Р. Михальчишина, розміри та розташування у високій точці навколишньої місцевості дають підставу віднести його до II-I тис. до н.е. Поверхня насипу задернована, на вершині місцеві активісти з ініціативи редактора місцевої газети «Проскурів» Б.Теленька встановили дерев'яний хрест на заглибленому у насип залізобетонному фундаменті [9, с. 6]. Крім того, курган обстежено у 2010 р. І.Р. Михальчишином, С.М. Шпаковським, у 2016 р. С.О. Семенчуком, С.М. Шпаковським. Курган за всіма ознаками може відноситися до доби бронзи (точнішу періодизацію встановлять археологічні розкопки).

Про курган між с. Лезневе та с. Лісові Гринівці перші відомості наведені у Є.Й. Сіцинського «Археологическая карта Подольской губернии» [4, с. 208]. Пам'ятка не підтверджена (ймовірно, курган розораний).

Ще два кургани розташовані на вододільній частині плато між р. Південний Буг та його правою притокою р. Вовк, за 3-3,5 км на південний схід від передмістя (мікрорайону) Ракове. Курган 1: висота до 3,5 м, діаметр 45 м, поверхня задернована. Розташований за 1 км на захід від об'їзної дороги. Курган 2: висота до 3,0 м, діаметр 40 м. Верхівка насипу зруйнована при спорудженні геодезичного знаку (вис. 353). Розташований за 0,6 км на захід від кургану 1 [3, с. 8]. Курганна група з 2-х насипів розташована за 1,0 км на південний схід від передмістя Книжківці, за 1,3 км на південь від мікрорайону Ракове, за 3,3 км на захід від об'їзної дороги. Не виключено, що до складу групи раніше входила значно більша кількість насипів [2, с. 52]. Зазначені кургани обстежено пам'яткоохоронною розвідкою співробітників відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області С.М. Шпаковським та С.О. Семенчуком у травні 2016 р. Обстежено 4 кургани, які заходяться на вододільній частині плато між р. Південний Буг та його правою притокою р. Вовк, за 3-3,5 км на південний схід від передмістя (мікрорайону) Ракове та на захід від об'їзної дороги м. Хмельницького. Виявлено, що згадані кургани дуже порушвані (пограбовані) з допомогою техніки (трактора) у попередні роки, про що свідчать об'ємні ями-шурфи по центру 4-х

курганів, всередині ймовірних поховальних камер. Крім того, дослідниками зафіксовано поруч одного порушеного кургану ще кілька насипів на полі (майже розораних).

Ще один курган розташований на схилі плато лівого берега р. Південний Буг на захід від мікрорайону Заріччя м. Хмельницький. Висота насипу до 3 м, діаметр до 40 м [8, с. 12]. Курган вперше виявив В.І. Якубовський, у 90 рр. XX ст. його обстежив С.Ю. Демидко. У травні 2016 р. курган обстежено пам'яткоохоронною розвідкою співробітників відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області С.М. Шпаковським та С.О. Семенчуком (рис. 3). Встановлено, що курган у р-ні Заріччя м. Хмельницького знаходиться за 1 км на північ від р. Південний Буг, на орному полі, розорюється (у розораному вигляді займає площу 140x140 кроків, висота – 3 м. Курган в районі Заріччя м. Хмельницького за своїми візуальними ознаками відноситься до I тис. до н.е. (раннього залізного віку) та належить до скіфського періоду.

Поселення Гречани 1 черняхівської культури виявлено С.Ю. Демидком у 1997 р. за 1,5 км на південний схід від передмістя Гречани. Займає пологий схил мису при злитті двох безіменних струмків (ліва притока р. Плоска). Підйомний матеріал – переважно фрагменти гончарного посуду III-V ст. – поширений на площі 400x80 м. Ґрунт – чорнозем. Територія пам'ятки щорічно розорюється. Матеріали зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ) [3, с. 2]. Серед знахідок – фрагмент денця амфори [2, с. 51]. Поселення Гречани 2 розташоване за 2,3 км на південний захід від передмістя Гречани на правому березі безіменного струмка (ліва притока р. Плоска) за 0,35 км на південь від поселення Гречани 1. Площа поширення підйомного матеріалу – 400x500 м. Серед знахідок – фрагменти ліпного та гончарного посуду черняхівської культури [2, с. 51].

Поселення 1 з матеріалами скіфського часу знаходиться у південній частині міста – мікрорайон «Дубове». Займає схил лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Кудрянка (права притока р. Південний Буг). Площа 300x50 м. На поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду із заглаженою або підлощеною поверхнею. Орнамент – наскрізні проколи під вінцем, валики, розчленовані пальцевими вдавленнями. Ґрунт – чорнозем. Територія пам'ятки відведена під забудову, щорічно розорюється. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2, с. 2-3; 5, с. 217]. Поселення 2, раннього залізного віку з маловиразними фрагментами I тис. до н.е. Розташоване на пологому схилі правого берега р. Кудрянка (права притока р. Південний Буг) за 1 км на схід від поселення 1. Займає невеликий за площею (250x80 м) мисоподібний виступ. Поверхня пам'ятки задернована. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2, с. 3; 5, с. 217]. Місцезнаходження Дубове 3. На схилі правого берега р. Кудрянка за 0,1 км на захід від плотини Дубівського ставу виявлено фрагмент посуду із заглаженою поверхнею – ймовірно, I тис. н.е. Поверхня схилу у цьому місці вкрита потужним шаром переміщеного ґрунту, що унеможливило візуальне визначення площі поширення матеріалу [2, с. 51].

Поселення Лезнево 1, доби бронзи, раннього залізного віку розташоване за 1,5 км на схід від міста (передмістя Лезнево). Займає пологий схил першої надзапальної тераси лівого берега р. Південний Буг. Площа 350x100 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду скіфського часу. Знайдено також крем'яні відщепи та двошипна крем'яна стріла, ймовірно, II тис. до н.е. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2, с. 7-8; 5, с. 217]. Поселення Лезнево-4 розташоване за 0,5 км на схід від вул. Трудової, на схилі першої надзапальної тераси лівого берега р. Південний Буг. Площа 350x70 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду скіфського часу [7, с. 3-4]. Поселення Лезнево-Глибокий яр, Лезнево-Везнев не підтвержені. Перші відомості про пам'ятки наведено у Є.Й. Сіцінського «Археологическая карта Подольской губернии» [4, с. 208].

Поселення 1, доби бронзи, раннього залізного віку знаходиться у мікрорайоні Озерна виявлене С.Ю. Демидком у 1995 р. Займає відносно пологий схил лівого берега безіменного струмка (ліва притока р. Південний Буг) за 0,5 км на захід від вул. С. Бандери. Площа 400x80 м. Знайдено поодинокі уламки ліпного, відносно тонкостінного посуду II тис. до н.е., прикрашеного геометричним орнаментом. Переважна більшість підйомного матеріалу – фрагменти ліпної та гончарної кераміки III-IV ст., у т.ч. – фрагмент прясла. Ґрунт – чорнозем. Територія пам'ятки відведена під забудову. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2, с. 25]. Багат шарове поселення 2 (ранній залізний вік, ранне середньовіччя у мікрорайоні Озерна. Відкрите С.Ю. Демидком у 1995 р. Займає розчленований невеликими лощинами лівий берег безіменного струмка (ліва притока р. Південний Буг) за 100 м на захід від поселення 1. Площа 700x100 м. Підйомний матеріал: фрагменти ліпного посуду скіфського часу, ліпного та гончарного III-IV ст., незначна частина фрагментів належить, ймовірно, ліпним горщикам середини I тис. н.е. Серед знахідок черняхівського часу – глиняне прясло, кістяне лощило, залізний наральник. Ґрунт – чорнозем. Територія пам'ятки щорічно розорюється. Матеріали розвідки зберігаються у фондах ХОКМ [2, с. 25]. Місцезнаходження Озерна 3 розташоване

на лівому березі р. Лезнівка за 0,8 км на схід від поселення Озерна 1. Матеріали (маловиразні дрібні фрагменти ліпного посуду, ймовірно, доби бронзи) простежено у стінках траншеї очисного колектора на глибині 0,3-0,5 м. Площа пам'ятки не визначена: підйомного матеріалу не виявлено [2, с. 49].

Поселення Ружична 1 з численними фрагментами характерної ліпної трипільської кераміки (етап В) розташоване на правому березі р. Кудрянка у північно-східній частині передмістя. Площа поширення підйомного матеріалу перевищує 300x800 м. С.Ю. Демидко припускає що саме ця пам'ятка згадується у «Історії міст і сіл» (1971 р.) [1, с. 65], та «Довіднику археології» (2011 р.) [1, с. 141-142] без визначення прив'язки та площі: «На околицях міста виявлено поселення трипільської культури [2, с. 51].

Пізньюсередньовічне замчище знаходилося у північно-західній частині старого міста (вул. Староміська) в урочище «Острів». Перші відомості про дерев'яний замок на правому березі р. Плоска при впадінні її у Південний Буг наведені у люстрації 1565 р. Міські укріплення Плоскирова (сучасного Хмельницького) позначені на карті Г. Боплана середини XVII ст. Історик Сергій Єсюнін у книзі «Плоскирів: давня історія» вказує, що вже 1565 р. тут функціонував замок, адже цей населений пункт мав важливе значення для торгівлі між північними і південними територіями тогочасної України [10, с. 22-53]. 1566 р. Плоскирів отримав Магдебурзьке право. С. М. Єсюнін стверджує, що дещо пізніше володар Станіслав Влодек, скориставшись родинними зв'язками з канцлером Речі Посполитої Яном Замойським, попросив його допомогти у спорудженні нових міських укріплень. Відтак, канцлер командировав туди архітектора Бернардо Морандо, який на той час керував розбудовою укріплень Львова. Саме за його проектом, вважає С. М. Єсюнін, реконструйовано замок і зміцнене захист Плоскирова популярними тоді бастионами. У 70-х роках XVII ст. посол Ульріх фон Вердум занотував, що бачив посеред озера «чотирикутний острів, на якому оточений валами і частоколами стояв місцевий замок». У кінці XVII – першій половині XVIII ст., ймовірно, занепадає і поступово руйнується: у «Камеральному і топографічному описі Подільської губернії Проскурівського повіту» 1797 р. замок не зазначений, а в документах XIX ст. згадується лише про залишки земляних укріплень без визначення параметрів. За свідченням місцевих жителів, рештки валів замчища були знівельовані під час будівництва школи № 1 [2, с. 49].

У 2006 р. на Консультативній раді з питань охорони культурної спадщини у Хмельницькій області при управлінні культури Хмельницької облдержадміністрації було розглянуто і підтримано виключення з переліків пам'яток археології Хмельницької області та не занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України 2-х пам'яток археології м. Хмельницького (які забудовані та повністю втратили предмет охорони) – поселень, III-IV ст. н.е., черняхівська культура, м. Хмельницький, вул. Озерна 1, м. Хмельницький, вул. Озерна 2, (були внесені до переліків пам'яток та об'єктів археології Хмельницької області рішенням Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34) [11].

Станом на 01.07.2016 р., пам'яткоохоронний статус мають 4 об'єкти археології м. Хмельницького: курган на проспекті Миру, 102 (розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р), поселення, III-IV ст. н.е., черняхівська культура, за 2 км на південь від зал. станції Гречани, на правому березі безіменного струмка (розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р), поселення, доба бронзи (?), вул. Трудова, 11/1 В, у східній частині міста (мікрорайон Лезневе), на схилі лівого берега р. Південний Буг (наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260), поселення, ранній залізний вік, вул. Маршала Рибалко, пустир північніше озера між мікрорайонами Озерний і Дивокрай, вул С. Бандери і Залізняка навпроти АЗС (наказ управління культури, туризму і курортів облдержадміністрації від 05.09.2011 р. № 242) [11].

Станом на 01.07.2016 р., Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області підготовлена облікова документація (облікова картка, паспорт, акт технічного стану, підписано охоронний договір з головою Хмельницької міської ради О.С. Симчишиним) на курган (доба бронзи?) у м. Хмельницькому, на проспекті Миру, 102 – з метою належної охорони та збереження кургану. Готується облікова документація на курган (раннього залізного віку, скіфського часу) у м. Хмельницькому в районі Заріччя.

Джерела:

1. Історія міст і сіл УРСР Хмельницька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
2. Демидко С.Ю. Археологічна карта міста Хмельницький / С.Ю. Демидко // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 48-59.
3. Демидко С.Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1997 р. Спр. 1997/105. // Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею.
4. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 208.

5. Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998-1999 рр. // АБУ 1998–1999. – К., 1999. – № 31. – С. 217
6. Гуцал А.Ф. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда» 2011. – 176 с.
7. Нагачевський Г.В. Археологічні розвідки у верхів'ях р. Південний Буг (рр. Вовк, Семець, Плеска). Висновки за результатами польових досліджень сезонів 1999 та 2000 рр. Спр. О-109. // Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею.
8. Якубовський В.І. Звіт Хмельницької обласної дитячої туристської станції за 1971. Спр. 1971/60. // Науковий архів інституту археології НАН України.
9. Михальчишин І.Р. Звіт про археологічні розвідки на території Хмельницької області у 2006 р. – 13 с. // Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
10. Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – 62 с.
11. Перелік пам'яток та об'єктів археології Хмельницької області / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Додатки:

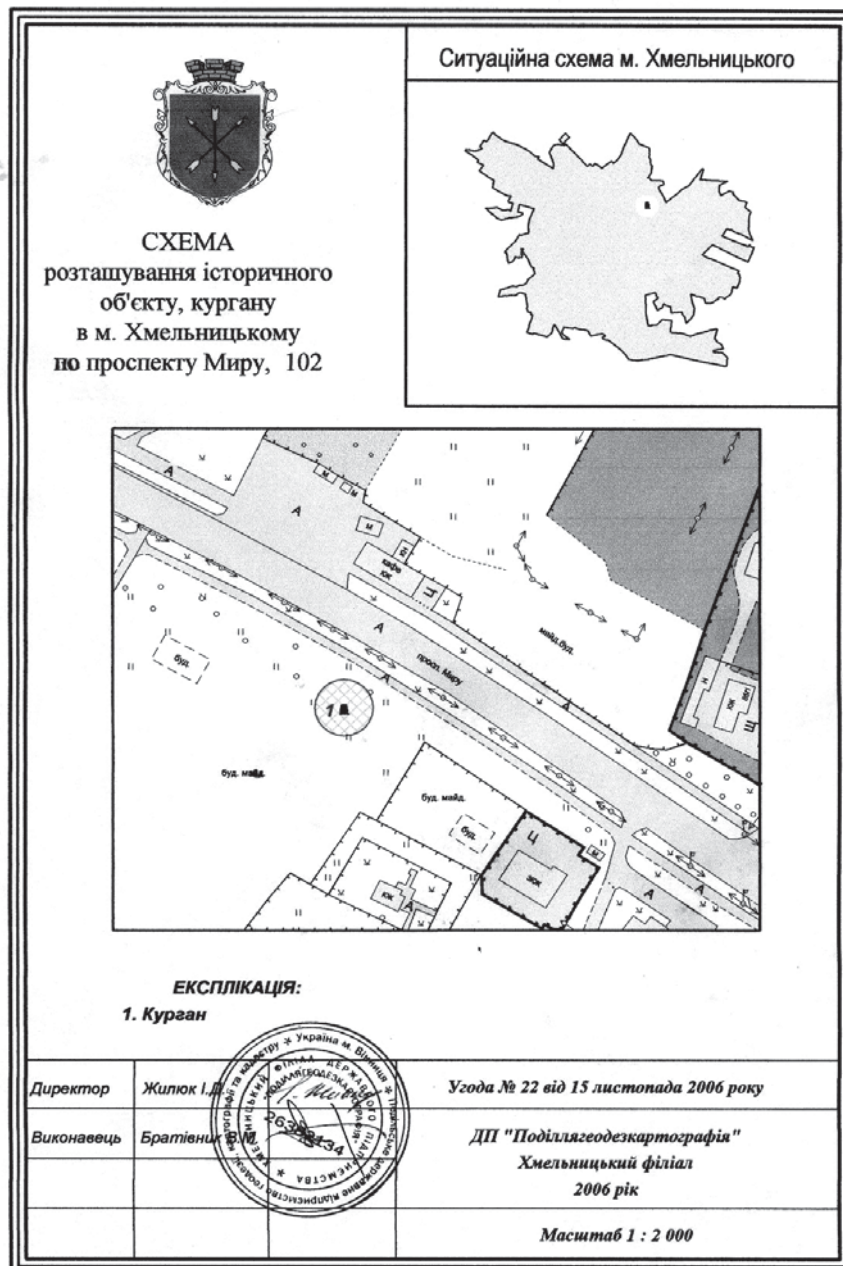


Рис.1. Схема розташування кургану, ДП «Поділлягеодезкартографія» 2006 р.



Рис.2. Курган, м. Хмельницький, проспект Миру, 102. Вид з півдня. 2016 р.

Сергій Єсюнін
м. Хмельницький

ПЛОСКІРІВ НА ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТАХ XVII СТ.

У дослідженні встановлено найдавнішу дату появи міста Пłosкирова (нині – м. Хмельницький) на географічних картах. Першою картою, на якій був позначений Пłosкирів, була карта «Magni Ducatus Lithuaniae Caeterarumque Regionum Illi Adiacentium Exacta Descriptio...» (Точний опис Великого князівства Литовського з багатьма краями, що до нього належать...) 1613 року видання. Проведено порівняльний аналіз з іншими картами XVII ст., на яких був позначений Пłosкирів.

Ключові слова: картографія, Велике князівство Литовське, Миколай-Криштоф Радзивілл, Поділля, Пłosкирів.

На початку XV ст. на подільських просторах з'явилося поселення Пłosкирів, якому згодом довелося перерости у велике місто, змінивши назви на Проскурів, а з часом на Хмельницький. Першу згадку про Пłosкирів зустрічаємо у 1431 р. [7, s.200 -200 v.]. Село розміщувалося поблизу Амадоцького озера-болота, у місця впадіння річки Пłosкої до Бугу, було королівським маєтком (королівщиною), який надавався у володіння (держання) на певних умовах відповідним королівським привілеєм.

Понад століття село було невеличким, поки 1547 р. його державцем не став шляхтич Мацей Влодек. Він та його син Станіслав перетворили назване село на місто, збудували тут замок і міські фортифікації, здобули 1566 р. для Пłosкирова магдебурзьке право, сприяли отриманню привілеїв на проведення ярмарків та торгів. Як наслідок – місто стало центром Пłosкирівського староства, що обіймало широкі терени над Пłosкою та Бугом, які були теж королівщинами [3, с. 30].

Перетворення Пłosкирова на важливий оборонний, адміністративний та торгівельно-ремісничий осередок Поділля підтверджують й тогочасні картографи – від початку XVII ст. Пłosкирів стали позначати майже на всіх географічних картах польських та українських земель.

Першою картою, на якій з'явився Пłosкирів, була карта Великого Князівства Литовського 1613 року видання. Повна назва карти: «Magni Ducatus Lithuaniae, Caeterarumque Regionum Illi Adiacentium Exacta Descriptio Ills mi. ac Excells mi. Principis et Dni. D.Nicolai Christophori Radziwll D.G.Olijcæ ac in Nieswies Ducis, S. Rom. Imperrii Principis in Szylowiec ac Mir Comititis et S.Sepulehri Hierosolimitani Militis etc. opera.cura et impensis facta ac in lucem editaa. - Amsterodami : excudebat Guilhelmus Janssonius, 1613» [1, с. 184-189].

Серед фахівців її називають скорочено – карта Радзивілла, адже ця фундаментальна карта опрацьовувалась за ініціативою і на кошти литовського князя Миколая-Криштофа Радзивілла (1549-1616), на

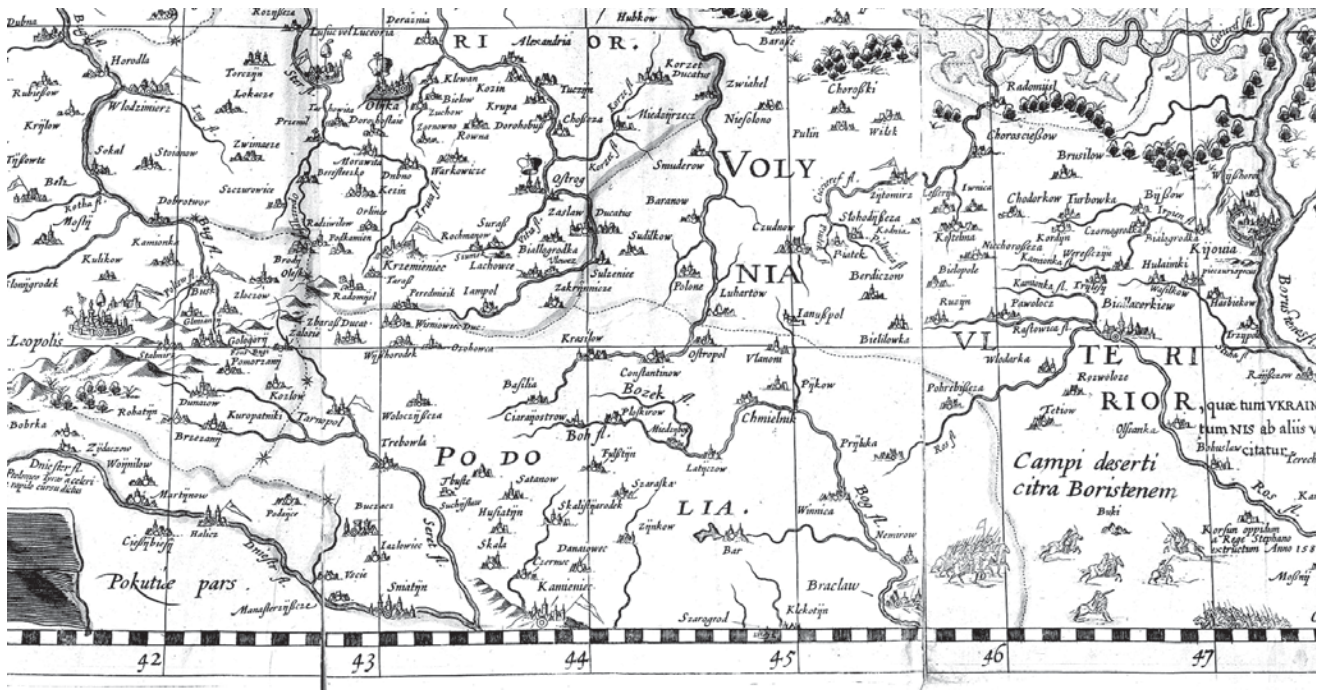
прізвисько Сирітка [2, с. 106]. У 1586 р. він спорядив експедицію на чолі з коронним картографом Мацеєм Струбічем дослідити землі князівства, яке на той час складалося з Польщі та більшої частини Правобережної України. За матеріалами експедиції у 1590-х рр. було складено карту, автором якої став Томаш Маковський (1575-бл. 1630) – друкар, гравер і художник при князівському дворі Радзивілів у Несвіжі. Є відомості, що у 1603 р. був надрукований початковий варіант карти, але примірники її не збереглися, отож вигляд карти і склад інформації нам невідомі. Після цього князь М.-К. Радзивілл домовився про друк карти у амстердамському видавничому домі Вілема Блау. Підготовку матриць і гравірування виконав гравер цього дому Гессель Геррітц (1581-1632) – відомий на той час голландський художник. Нарешті, у 1613 р. в Амстердамі Вілем Блау видав карту Радзивілла у вигляді 4 настінних аркушів досить великого розміру, які збереглися до наших днів у бібліотеці герцогині Анни Амалії у Веймарі. Пізніше з'явилися численні зменшені видання карти в атласах Вілема та Йоганна Блау, Герарда Меркатора, Йоганна Янсона, Ніколя Сансона, які розміщувались на 1-му, 4-х або 5-ти аркушах [5, с.271]. Один з варіантів даної карти зберігається у фонді сектора картографічних видань Національної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського – на 1-му аркуші (78x74 см) в масштабі 1,75 великих (польських) миль в 1 см (приблизно 1:1 300 000) [4].

Такий успіх поширення у першій половині XVII ст. карти Радзивілла можна зрозуміти. По-перше, була проведена ґрунтовна попередня робота із зібрання матеріалів на місцевості. Є відомості, що до розробки карти долучалися впливові постаті того часу – український князь Костянтин-Василь Острозький (1526-1608), церковний та суспільно-політичний діяч Речі Посполитої Йосиф Верещинський (близько 1530–1598) та діяч католицької церкви, математик Якуб Босгрейв (близько 1548–1623) [5, с.270]. По-друге, робота картографа Т. Маковського була настільки скрупульозною та достовірною, а малюнки гравера Г. Геррітца – настільки витонченими, що карта Радзивілла вважається одним із найяскравіших явищ у розвитку європейської картографії XVII ст. і залишалася основним джерелом географічних знань про регіон наступні щонайменше 150 років. Карта містить величезну кількість назв міст, сіл, річок, озер, територій України. Усього на карті Великого Князівства Литовського позначено 1039 населених пунктів, з них лише в кордонах власне Литовського Князівства нанесено 511 міст, 31 село і один монастир. Для істориків карта Радзивілла є основним добопланівським джерелом історії української картографії XVII ст. При цьому очевидно, що й відомий французький військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан (1595-1685) використовував її у своїй роботі.

Плоскирів позначений у регіоні Поділля, на річці Буг (дивись – Додаток 1). Поруч картограф розмістив: на заході – Чорноострів, Базалію, на півночі – Красилів, Костянтинів, на сході – Меджибіж, Летичів, на півдні – Фельштин, Шарівку. Всі написи географічних об'єктів та населених пунктів на карті Радзивілла зроблені латиною. Отже Плоскирів має написання як Ploskirow. Що цікаво, подібний «латинський» варіант написання назви міста був найбільш близьким за фонетикою до оригінального. На картах XVII ст. інших картографів і видавців можна зустріти здебільше «французький» варіант Ploskyrof. Зокрема, так позначив Плоскирів Гійом Левассер де Боплан на своїй відомій Спеціальній карті України 1650 р. [6] та на карті Поділля 1662 р. [12] (див. – Додаток 2, 3). До речі, таке написання міста – Ploskyrof, ми бачимо на багатьох картах XVIII ст.

Разом з тим, доволі часто на картах XVII ст. різні видавництва подавали помилкові варіанти написання Плоскирів, коли у назві втрачались окремі літери (Plokyrof, Plokirof, Poskyrof). Першим помилками відзначився паризький картограф Ніколя Сансон: взявши за основу карти Боплана, він видав у 1655 р. карту Польщі та Литви Польщі, де позначив Плоскирів як Plokyrof [8]. У 1663 р. Н. Сансон перевидав цю карту, але Плоскирів на ній мав інше написання як Plokirof [9]. Той же картограф надрукував у 1665 р. окрему карту Поділля – і знову видозмінив назву міста – Poskyrof [10]. Під впливом помилок Сансона у 1675 р. голландець Фредерік де Вітт видав карту Речі Посполитої, князівства Литовського, Волині, Поділля, України, Пруссії, Лівонії та Курляндії, позначивши на ній Плоскирів як Plokyrof [11].

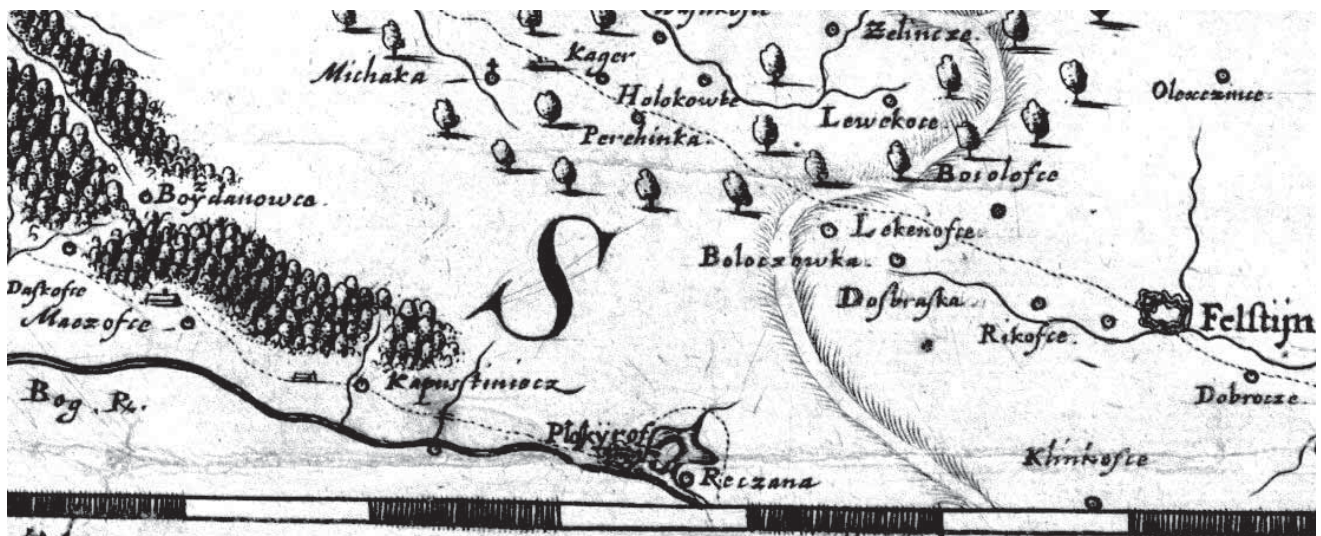
Але, незважаючи на вказані певні погрішності давніх карт, можна констатувати безперечний факт – картографи-видавці від початку XVII ст. стали позначати Плоскирів майже на всіх географічних картах польських та українських земель. Цей факт свідчить про перетворення Плоскирова наприкінці XVI – на початку XVII ст. на важливий населений пункт Поділля зокрема та України в цілому.



Додаток 1: Фрагмент карти «Magni Ducatus Lithuaniae Caeterarumque Regionum Illi Adiacentium Exacta Descriptio...» 1613 року



Додаток 2: Фрагмент Спеціальної карти України 1650 р. Г-Л. де Боплана



Додаток 3: Фрагмент карти «UKRAINAE PARS, quae PODOLIA PALATINATUS...», 1662 р.

Джерела:

1. Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. [Текст] / Марія Вавричин, Ярослав Дашкевич, Уляна Кришталович – Київ: ДНВП «Картографія», 2004. – 207 с., 83 репрод. карт.
2. Вирський Д.С. РАДЗИВІЛЛ Миколай-Криштоф // Енциклопедія історії України – Том 9: Прил. – С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – 944 с.: іл. – С.105-106.
3. Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія / С.М. Єсюнін. – Хмельницький, 2015. – 62 с.
4. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – Сектор картографічних видань, інв. № 17489.
5. Осталецька О.І. Карта «Magni Ducatus Lithvaniae...» 1613 року у фонді сектора картографічних видань НБУВ як важливе джерело в історії картографування України / О.І. Осталецька // Часопис картографії. – 2015. – Вип. 12. – С. 268-275.
6. Специальный и подробный план Украины с принадлежащими ей воеводствами, округами и провинциями. Для общего блага составленный Гийомом Левассером-де-Бопланом, военным архитектором и капитаном Е.В.К. Польши и Швеции. – Гданьск, 1650 // Олейников А.А. Атлас карт Украины XVII ст. французского инженера Гийома Левассера-де-Боплана. – К.: Радуга, 2006. – С.15
7. Archiwum Glowne Akt Dawnych. – Tzw.ML – IV B. – Sygn.17. – s.200 -200 v.
8. Etats De La Couronne De Pologne ou sont les Royaume de Pologne ... Nicholas Sanson. – Paris, 1655 // http://lithuanianmaps.com/images/1655_Sanson
9. Etats De La Couronne De Pologne ou sont les Royaume de Pologne ... Nicholas Sanson. – Paris, 1663 // <http://vkraina.com/ua/maps#1663>
10. Haute Podolie ou palatinat de Kamieniec tirée entièrem. de la gr. Ukraine ... Nicholas Sanson – Paris, 1665 // http://vkraina.com/ua/maps#1665_6
11. Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae Voliniae, Podoliae Ucraniae Prussiae...Frederick De Witt – Amsterdam, 1675 // <http://vkraina.com/ua/maps#1675>
12. UKRAINAE PARS, quae PODOLIA PALATINATUS. Vulgo dicitur / Per Guil. le Vasseur de Beauplan S.R.M. – Amsterdam, 1662 // <http://www.geheugenvannederland.nl>

Тарас Вихованець
м. Нетішин

ПЛОСКИРІВСЬКЕ СТАРОСТВО В 2-й ПОЛОВИНІ XVII — 1-й ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТЬ: ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ

У статті висвітлюється історія Плоскирівського староства протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Ключові слова: староство, староста, королівщина, Плоскирів.

Минувшина Поділля, древньої історичної української землі, здавна привертає до себе увагу й фахівців, і краєзнавців. Кількасотлітня історіографія цього краю багата найрізноманітнішими працями від причинкових досліджень до фундаментальних узагальнюючих монографій. Разом із тим деякі питання або зовсім не ставали предметом дослідницького зацікавлення, або ж перебувають у стані наукової розробки й потребують подальших пошуків. Серед останніх й історія негородового Плоскирівського староства [57, с.241] в окреслений у заголовку до цієї статті період. Спеціальні праці з проблеми, здається, можна представити лише двома дослідженнями — статтею Сергія Трубочанінова [29, с.11-13] та розділом у книзі Сергія Єсюніна [8, с.37-51]. Відтак, враховуючи досвід попередників, спробуємо поглибити та розширити наші знання про Плоскирівське староство у другій половині XVII — першій половині XVIII століть.

Староствами в XIV — XVIII століттях називались адміністративно-господарські округи в королівських маєтках на теренах Польського Королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а відтак, і на українських землях, які були їх складовими. Староства були кількох категорій, проте в цілому їх поділяють на ґродові та негородові. До перших відносились ті, адміністративним центром яких був замок (ґрод). Керівні функції у ґродових староствах справував королівський намісник — староста. Інші монарші маєтки — міста, містечка, села тощо, де не було ґроду і які передавались володарем у т. зв. держання (звідси назви «тенута», «держжава»), називались, відповідно, негородовими староствами. Згідно з рішенням Пйотрковського сейму 1563 року, на державців (по-іншому — посесорів) староств покладався обов'язок сплачувати чверть (кварту), а фактично — п'яту частину від прибутку з цих королівщин на утримання найманого (кварцяного) війська. В люстраціях (господарсько-фінансових описах королівських маєтків) на українських землях протягом XVI — XVIII століть згадується близько 120 староств [22; 23]. На Поділлі кількість королівщин становила не більше 9 % від загальної кількості усіх поселень [11, с.109].

В історичних джерелах XVII — першої половини XVIII століть відносно Пłosкирова як королівсько-го маєтку вживаються такі означення: *tenuta* (1615 — 1616) [59, s.66], тобто держання, держава; *dzierzawa* (1665) [32, s.326] — держава; *tenuta capitaneatus* (1701) [38, s.88] — держава-староство; *capitaneatus* (1719) [40, s.201] — староство; *capitaneatus seu tenuta* (1732) [42, k.116-116v] — староство або держава [щодо пізнішого періоду див. за: 21, с.261-262].

* * *

Перш, ніж безпосередньо перейти до висвітлення теми, побіжно представимо основні етапи історії цієї королівщини в першій половині XVII століття. З люстрації монарших маєтків на Поділлі 1615 — 1616 років дізнаємося, що Пłosкирів (котрий як населений пункт відомий із 1431 року. — Т.В. [24, с.771-772]) на той час перебував у держанні подільського воєводи Станіслава Лянцкоронського. Опис повідомляє, що право на цю тенуту воєвода набув од світлої пам'яті брацлавської воєводиної Потоцької і сплатив за це відповідні суми як самій пані, так і нащадкам покійного брацлавського воєводи Потоцького [59, s.66; 52, s.54].

Спробуємо розв'язати цей історичний ребус із кількома напіввідомими. З документальних джерел знаємо, що 23 квітня 1609 року белзький воєвода Станіслав Влодек отримав королівський дозвіл передати («*consensus ad cedendum*») Пłosкирів і належні до нього села «Голошин, Глезнів та ін.» брацлавському воєводі Яну Потоцькому [див.: 63, s.203] та його дружині Ельжбеті з Кам'янця [33, k.97-97v]. Коли саме відбулась процедура поступки — ще потрібно з'ясувати. Відомо, що новий посесор помер у 1611 році в таборі під Смоленськом [50, s.3], після чого Пłosкирів, швидше за все, на короткий час залишився в руках його вдови.

Здається, саме Ельжбета Кам'янецька і стала тією брацлавською воєводиною, котра поступилась Пłosкировом на користь Станіслава Лянцкоронського. Це, напевне, не сподобалось родичам, зокрема рідному братові покійного — теж брацлавському воєводі Якубові Потоцькому [див.: 63, s.203]. Відтак, 8 січня 1613 року він від себе та двоюрідних братів Миколая та Яна Потоцьких заніс до книг Коронної метрики протестацію проти Лянцкоронського [33, k.500v-501]. Гадаємо, саме ці обставини змусили нового державцю заплатити відповідні суми спадкоємцям Потоцького.

Люстраційний опис зазначає і про те, що подільський воєвода показав монарший документ/документи на отримання з цієї королівщини певної кількості грошей. Указується, що згадана сума «ще чотирма дожиттєвими триманнями не закінчилась, бо допіру посесор ті маєтки тримає у третьому доживотті». Відтак, остаточна децизія ревізорів гласила: «...люстрації на цей час не підлягає» [59, s.66]. Станіслав Лянцкоронський обіймав уряд пłosкирівського старости до смерті, яка наступила в 1617 році [34, k.8-10].

Того ж року держава відійшла в управління коронному підстолю, а в майбутньому — великому коронному гетьману Станіславу Конєцпольському [34, k.8-10; 74, s.233; 48, s.81; 69, s.125; 71, s.175]. Як і в попередньому випадку, гетьман тримав Пłosкирів до смерті, тобто, до 1646 року [порів.: 30, с.68]. Невдовзі після кончини Конєцпольського, як повідомляє Станіслав Освенцім, король доручив староство коронному конюшому Александрові-Міхалові Любомирському [69, s.125; 71, s.181]. Останній тоді ж, у 1646 році, з дозволу володаря відступив його коронному хорунжому Александру Конєцпольському, гетьмановому сину [48, s.82]. Відтак, якщо думку Михайла Грушевського про те, що батько й син Конєцпольські разом тримали низку староств, у тому числі й Пłosкирівське [5, с.44], ще можна віднести до дискусійних, то твердження Адама Пшибося про отримання молодшим Конєцпольським цієї королівщини восени 1643 року [66, s.513-516] видається помилковим.

* * *

Напевне, одразу після А. Конєцпольського Пłosкирівська держава відійшла волинському шляхтичеві Яну-Каролу Белецькому. Рід Белецьких герба Яніна походив із Руського воєводства. Батько Яна-Кароля, Александр, обіймав уряд кременецького підстарости [46, s.218]. Наприкінці 20-х років XVI століття був державцею Немиринець у Кременецькому старостві [59, s.183]. Ступив за межу щонайпізніше в 1661 році [49, s.15-16]. Мати, Ельжбета, походила з роду Лосятинських у Кременецькому повіті [там само]. Сім'я Белецьких належало село Борщівка, власницею котрого на 1662 рік виступає Ельжбета [4, с.92; 70, s.179]. Крім того, чоловічі представники роду Белецьких на ленному праві користувались належним до Кременецького староства селом Молодків: у середині 60-х років XVII століття Ян-Кароль із кількома своїми братами фігурує як один із його посесорів [32, s.93].

Плоскирівським старостою Ян-Кароль став, за відомостями Адама Бонецького, в 1655 році [46, s.218]. Через деякий час Белецький чомусь поступається своїми правами на королівщину волинському каштелянові Станіславу-Казимиру Беневському [див.: 76, s.156], що було скріплено монаршим дозволом від 20 жовтня 1659 року [35, k.14; 36, k.9v]. Невдовзі Ян-Кароль, схоже, повернувся до тримання цього населеного пункту й навіть 5 червня 1661 року, як з'ясував Сергій Єсюнін, отримав від польського короля Яна-Казимира привілей на повторне осадження Плоскирова [8, с.38]. До речі, серед переліку поселень Подільського воєводства, спорядженому в 1661 році у зв'язку з вибиранням подимного податку, серед цілковито спустошених згадуються два села — Плоскирівці та Плоскирів. В останньому випадку, швидше за все, йдеться про колишнє місто, центр староства [1, с.521].

Белецький тримав плоскирівську королівщину ще принаймні в 1664 році. Про це повідомляє випис про село Немиринці з люстрації Волинського воєводства за той самий рік. В документі, серед іншого, шляхтич, як і колись його батько, фігурує державцею цього села, а також дідичним власником уже відомої нам Борщівки [20, арк.16-17].

Між тим, 12 травня 1662 року Плоскирів, спустошене містечко в Подільському воєводстві, був переданий в управління шляхтичеві Яцковському «з *Війська Запорозького*» [37, k.86v]. Чи то в королівській канцелярії не були обізнані з актуальним станом справ, чи спрацювали інші чинники? Питання залишається відкритим.

* * *

Люстрація королівських маєтків, що лежали на Поділлі (1665), вже називає плоскирівським старостою Марцина Замойського, львівського підстоля та полковника королівських військ [32, s.326; 67, s.408; 7, с.21; 52, s.54: тут рік люстрації помилково подано як 1662-й; див. також: 51, s.140]. Ось тільки через те, що під час перебування ревізорів у Плоскирові державця особисто присутнім не був і відповідного королівського документу-надання не показав [32, s.326], дата його номінації залишиться предметом подальших пошуків. Зважаючи на те, що в попередньому році ще фігурує Я.-К. Белецький, логічно, що номінація відбулась або у тому ж таки 1664, або в наступному році. Казімеж Пшибось, нібито вслід за Каспром Несецьким, подав як дату отримання уряду 1658 рік, хоча у геральдиста чітких відомостей про час призначення немає [67, s.408; 64, s.71].

На момент проведення опису до складу староства крім Плоскирова входили також порожні села Голишин, Лешнів (Глешнів), Мацьківці, Волиця та Заріччя. Спустошеними були й сільські млини та ставки. Осадження цих населених пунктів убачалось непростим через *«рейди та наїзди опришків»*. Центр держави, Плоскирів, був залюднений всього-навсього 12 міщанами (родинами?), котрі *«жодного податку не дають, оскільки нещодавно зійшлись на слободу»*. З урядників згадано тільки плоскирівського бурмистра Яна [32, s.326-327].

Опис королівщини завершується положенням про те, що після майбутньої *«дасть Господь Бог»* люстрації державця повинен буде вносити *«що року на свята»* до королівського скарбу 10 золотих вже відомого нам спеціального податку — кварти [32, s.326-327].

Незначний соціально-економічний підйом цього королівського маєтку був зведений нанівець черговими воєнними подіями. В переліку господарств Летичівського повіту (1668) відзначається, що Плоскирів, староство Марцина Замойського, цілковито знищене татарами та козаками під час Браїлівської кампанії. Остання являла собою битву між військом правобережного гетьмана Петра Дорошенка і його союзників-татар та польськими корогами під орудою С. Моховського. В результаті вирішального бою, що відбувся наприкінці грудня 1666 року, коронні війська зазнали поразки [31, с.365].

Руїна Плоскирова була великою: від містечка залишилося щойно дві недогорілі халупки. Населення зі своїми пожитками пішло в неволю. Про трагедію, що спіткала тутешній край, образно розповів на сторінках *«Віршованої хроніки»* (XVII ст.) невідомий шляхтич:

Особливо для Плоскирова, й багатьом від Білогруда
Наказного козацького гетьмана прогуділа дуда.
По котрій так затанцювали погани [танцю] хижого,
Що з тих країв завели [в неволю] християнина не одного [25, с.72].

(Перекл. з пол. Т. Вихованця)

Коли укладався вже відомий нам перелік господарств Летичівського повіту, люди, що втекли з полону, по-новому зводили собі оселі. Відтак, за податкоспроможне було визнане тільки одне господарство.

Належні ж до Пłosкирівського староства села Глезнів, Голишин, Іванківці, Шаравка та Мацьківці являли собою порожні урочища [1, с.531].

В 1671 році цими краями проїжджав Ульріх фон Вердум, фризський мандрівник та учасник таємної місії [див.: 9, с.12-13]. До його щоденника, крім іншого, потрапили й коротенькі відомості про тогочасний Пłosкирів. Зазначається, що в місті посеред озера знаходився чотирикутний острів із укріпленим замком. Поселення налічувало близько 30 будинків (в порівнянні з руїною, яка була ще кілька років тому — це немало!). Примітно, що у Пłosкирові стояв православний храм. «Чотири роки тому татари забрали звідси відразу понад півтори тисячі душ», — констатував фон Вердум [8, с.39; 9, с.14-15]. Якщо у згаданому полоні ще можна вбачати трагедію Браїлівської кампанії, то кількість бранців на тлі повідомлень 1665 року, напевне, просто фантастично завищена.

На долю Замоїського як державці Пłosкирівської королівщини випала ще одна прикрість — в 1672 році Поділля відійшло під владу Османської імперії. В роки окупації Пłosкирів (у турецькій документації — Полоскіруф, Полоскірурі [13, с.309]) деякий час був центром турецької адміністративної одиниці — нахії (округи), котра, своєю чергою, входила до Меджибозького санджаку (одна з головних адміністративних одиниць) в Кам'янецькому еялеті (провінція Османської імперії) [61, с.134-135; див. також: 10]. За гіпотетичним підрахунком Даріюша Колодзейчика, близько 1681 року населення Пłosкирівської нахії становило 1542 особи, тоді як людність усього турецького Поділля дослідник лічить у 37 596 осіб, не беручи до уваги війська [61, с.142-143].

Шляхта, яка втратила на Поділлі свої приватновласницькі маєтки, отримала за них певну компенсацію, а ось посесори королівських володінь (староств і держав), за винятком старости Скальського староства Героніма Лянцкоронського, такого відшкодування не мали [12, с.7-104, 45-46]. Попри все Замоїський і надалі офіційно зберігав за собою титул пłosкирівського старости [80, с.156; 77, с.138; 58, с.204, 206; 60, с.511]. В 1684 році державця став адміністратором коронного скарбу, а наступного року був номінований на великого коронного підскарбія [71, с.216]. Ступив за межу в 1689 році [79, с.470; 78, с.212], так і не діждавшись повернення королівщини до своїх рук.

* * *

Після смерті Марціна Замоїського уряд пłosкирівського старости, можливо, перейшов на короткий час до його малолітнього сина Марціна-Леопольда (1681 — 1718). У проповіді єзуїта Станіслава Калуського, виголошеній у Замості в 1694 році та опублікованій того ж року в Любліні, великі коронні підскарбичі, тобто, сини М. Замоїського, поійменовані: Томаш-Юзеф ординатом, Міхал(-Здислав) староствоу болімовським, а Марцін(-Леопольд) — пłosкирівським [54, с.69; порів. 79, с.470]. Приведений факт потребує додаткового вивчення. Невдовзі, а саме в 1699 році Поділля знову повернулося до Речі Посполитої [10].

Деякий час Пłosкирівську державу тримала також удова великого коронного підскарбія — Анна-Францішка з Гнінських. 28 червня 1701 року вона одержала королівський дозвіл поступитися староством на користь свого сина Томаша-Юзефа Замоїського (до речі, того ж самого дня Анна офіційно відступила синові Міхалу-Здиславу Болімовське староство) [38, с.88; порів.: 79, с.470], а 14 липня 1703 року вдова вже мала монаршу згоду передати тому ж синові, Томашу й село Гречани з околицями [39, с.68], котре, хоч нібито потім і входило до староства, проте як маєток фігурує окремо.

На початку XVIII століття Пłosкирів опинився у вирі чергового збройного протистояння. Цього разу боротьба точилась між селянсько-козацьким військом під керівництвом Семена Палія і його соратників та Річчю Посполитою [8, с.41]. Повстання охопило широку територію — від Дніпра до Дністра, Случі й Тетерева. В універсалах наказного козацького гетьмана Самуся звучав заклик вигнати шляхту з України й поширити межі козацької території до Случі [28, с.53].

З цим періодом в історії Пłosкирова пов'язаний наступний епізод. На початку 1703 року, невдовзі по тому, як польське військо одержало перемогу та відійшло від міста, кілька шляхтичів, як от: Ян Саківич, Антоній Дубиський та інші напали на Пłosкирів, вже й так спустошений козаками, і пограбували та спалили винокурню. Скарга про це була занесена до кам'янець-подільських судових книг від імені Адама Бельовського, певне, управителя королівщини, та старости Т.-Ю. Замоїського [1, с.551-552]. Здається, цей урядник і відомий в історіографії летичівський скарбник Адам Бельовський — одна особа [72, с.191; 46, с.234].

Період після повернення Поділля до Польщі не без підстав вважається часом потужної колонізаційної хвилі, що рухалась у ці краї з-над Вісли, а також від Санока та Перемишля [65, с.8-9; порів.: 11, с.132-133]. Схоже, саме тоді, коли посесором пłosкирівської королівщини був Томаш-Юзеф Замоїський, з ме-

тою залюднення спустошених територій із населених пунктів Замойської ординації до староства було переселено 900 родин [18, s.267]. На думку Миколи Крикуна, ця цифра є трохи завищеною, *«але навряд чи слід сумніватися в тому, що вона була значною»* [16, с.409; 18, s.267]. Ця обставина згодом переросла в серйозний маєтковий конфлікт, про який згадаємо нижче.

Як і в другій половині XVII, на початку XVIII століття мешканці Пłosкирівського староства користувалися слободою, тобто, мали пільги щодо сплати податків та виконання повинностей. Такі умови приваблювали люд, знесилений тягарями обов'язків. З іншого боку, тривалі слободи були не на руку державцям та їхнім управителям, адже зменшували матеріальну вигоду від королівщин. Можливо, саме з огляду на це управитель Пłosкирівського староства Антоній Віжховський в листі від 3 червня 1707 року до Т.-Ю. Замойського писав: *«досить тієї слободи, а вірніше — сваволі, бо, як бачу, їм [підданам] хоч би й на сто років дати слободу, то... від цього жодного пожитку до скарбу [старости] не буде, тільки їм же самим»*. В листі також говориться, що піддані не будуються належним чином, як це є по інших маєтках, а мешкають у халупках, з яких кожна друга не варта й золотого. При цьому мешканці староства, нагромадивши з часом чимале майно, переселяються до інших маєтків [14, с.422; 29, с.12].

Суттєвий відбиток на повсякдення тутешніх підданих накладало географічне положення Пłosкирова та належних до нього сіл. Одним зі складних моментів була відсутність лісу. Нестача деревини, такої потрібної в ті часи для будівництва та обігріву, стала причиною низки конфліктних ситуацій. Як зазначав Шимон-Єжи Церенович [про нього див.: 17], слуга власників сусідньої Меджибізької волості — Сенявських, а згодом — Чарторийських, після повернення Кам'янець-Подільського до Речі Посполитої, ще поки люд не осів був по спустошених маєтках, правних труднощів щодо ґрунтів і лісів не було. Щойно в 1710 році панове Яніцькі, посесори Гриновець, почали чинити спротив мешканцям Пłosкирівського староства. Це тривало, за словами Цереновича, аж до 1730 року [18, s.265]. З часом пłosкирівчани стали призвідцями серйозних конфліктів на ґрунті «користування» лісовими угіддями, що належали до згаданої вище суміжної волості [18, s.264-265].

З метою чи то подолання, чи уникнення межових незгод між Пłosкирівським староством та Меджибізькою волостю в 1718 році навіть було споряджено карту [18, s.264; 19, s.406].

В перших десятиліттях XVIII століття у Пłosкирові діяв костьол, настоятелем якого був ксьондз Рибіцький [18, s.44]. Автор гасла про Пłosкирів у «Географічному словнику Польського королівства» стверджував, що католицька парафія в місті існувала з 1715 року [52, s.53].

20 березня 1719 року Томаш-Юзеф Замойський отримав королівський дозвіл передати Пłosкирівську державу в оренду, ось тільки кому — не відомо [40, s.201].

В наступному році мало продовжитись врегулювання приграничних конфліктів. З цією метою в червні власник Меджибіжчини, краківський каштелян Адам-Миколай Сенявський запросив київського стольника Яна-Самуеля Воронича. Щоправда, від пłosкирівського старости для цієї справи не прибув ніхто [18, s.265].

* * *

Пłosкирівський староста Томаш-Юзеф Замойський попросився з життям 31 (або 25) грудня 1725 року. Невдовзі його вдова, Антоніна із Загоровських, вирішила передати свої права на Пłosкирівську державу племінникові — волинському стольникові Міхалові-Гієроніму Чацькому [див.: 76, s.158] та його дружині Констанції з Вельгорських. Монарший дозвіл на це вона одержала 21 листопада 1726 року [18, s.265; 41, k.106; 47, s.248; 68, s.39; 16, с.409; 80, s.156].

Новий державця призначив губернатором (управителем) староства пана Житкевича [18, s.266]. Загалом недовгий період урядування Чацького в історії пłosкирівської королівщини позначився конфліктами, пов'язаними зі злочинним вирубуванням Меджибізьких лісів. Один із сучасників писав: *«Потім ліси, гвалтовно насилаючи, пустошив, призначених для дозору шістьох шляхтичів, упіймавши, тиждень у жахливій в'язниці ... тримав»*. Після того один зі згаданих чоловіків на прізвище Красовський навіть помер [18, s.266,286]. В результаті адміністрацією Меджибізької волості *«вислано на границю від Пłosкирова кількадесят вершників, й по тижню там стояли, стерегли»*, аж поки не настало затишшя. *«А про сутичку (tumult) і смерть Красовського є люблінський декрет, але облогує»*, тобто, залишається без наслідків [19, s.238-239].

Міхал-Здислав Замойський, син Марцина Замойського та Анни з Гінінських, у якого Пłosкирівське староство буквально вислизнуло з рук, вирішив позивати Міхала Чацького, щоб він повернув до маєтків Замойської ординації ті 900 родин, котрі свого часу переселилися до цієї королівщини. Всупереч судовому рішення державця не поспішав видавати переселенців. Урешті-решт справа закінчилась тим,

що волинський стольник визнав за краще поступитися усім староством на користь Замоївських, аніж витрачатись на судову тяганину. Відтак, 10 червня 1732 року подружжя Чацьких отримало королівську згоду на те, щоб відступити Пłosкирівське староство та окремо маєток Гречани на користь сина М.-З. Замоївського — Томаша-Антонія [18, s.267-268,286; 42, k.116-116v; 47, s.248; 68, s.39; 16, c.409].

* * *

Попри те, що документ формально дозволяв передати Пłosкирівське староство Т.-А. Замоївському (і, певне, так і сталося, бо у двох літературних творах, опублікованих у 1733 [55, s.499] та 1735 [53, s.373] роках, він згадується старостою), як видається, відношення до справ у королівщині батько, смоленський воевода Міхал-Здислав [73, s.409], мав теж. Так, оповідаючи про конфліктні ситуації між Меджибізькою волостю та Пłosкирівським староством, Ш.-Є. Церенович зазначив: *«Подібні напади тривали не лише до смерті ясновельможного ордината замоївського, смоленського воеводи, батька, але й за сина його Томаша, воеводи люблінського»* [18, s.269; 75, s.132].

Вже в наступному, 1733 році замоївський ординат Міхал-Здислав Замоївський (котрий в історіографії, до речі, таки не називається пłosкирівським старостою [80, s.157; 62, s.77]; порів.: 43, s.56) вирішив уладнати пограничні конфлікти із сусідньою Меджибіжчиною. Комісія, в якій взяли участь представники з обох сторін, крім іншого, зробила на деревах відповідні межові знаки. Щоправда, й це не допомогло: *«Пłosкирівчани, голодні на деревину... не могли втриматися від лвалтів і нищення лісу»* [18, s.268-269].

Цікаво, що крім батька та сина Замоївських до Пłosкирівської держави мала відношення (чи то й безпосереднє, чи тільки формальне) перша дружина Томаша-Антонія — Маріанна з Лубенських. Про це ми довідуємося з того, що 19 липня 1736 року вона згідно з королівським дозволом передала комунікативним правом свої права на це староство і також на вїтївство в маєтку Гречани чоловікові [44, k.24,24v-25]. Коли саме й у зв'язку з чим вона отримала від чоловіка права на ці маєтки — ще потрібно з'ясувати. В цьому контексті можна лише обережно припустити, що й передача Пłosкирівського староства від Чацьких саме для Томаша-Антонія, і таємниче набуття прав на це староство його дружиною були якимось чином пов'язані з фінансовими перипетіями в родині Замоївських, які відбувались у першій половині XVIII століття... [див.: 56, s.67-77]

Отже, повернемося до господарських справ у Пłosкирівському старостві. Одне із суттєвих уторгнень відбулось 20 лютого 1736 року в Стуфчинецькі лісові угіддя. Нападники не лише вирубували дерева, а й нищили граничні позначки та завдавали ран для побережників, які доглядали ці ліси. Серед широкого переліку збитків, між іншим, згадано про те, що в першій половині XVIII століття у Пłosкирові був замок: *«почавши від Меджибізького шляху, який іде до глезнівського містка, весь горб, названий Круча, що належить до Меджибожа, так на стайню до пłosкирівського замку, як і на опал пłosкирівськими людьми вирубаний»* [18, s.280-284].

22 лютого 1736 року піддані пłosкирівського старости (чи, може, старостини?) ввірвались у стуфчинецький ліс і зрубали 212 дубів. Пан Ласкажевський, у той час заставний посесор села, не будучи в змозі забрати в них коней, аби й самому не поплатитися життям, застрілив кількох тварин із пістолета [18, s.269,287]. 24 лютого 1736 року пłosкирівчани обозом у півтори сотні возів напали на гриневецькі угіддя, зрубали триста дубів, а пана Вежбіцького, котрий боронив ліс, спіймали й запровадили під вартою аж до Іванковець [18, s.269,287].

* * *

1 лютого 1733 року помер польський монарх із династії Веттінів — Август II. Річ Посполита вступила в період міжкоролів'я. Частина суспільства воліла бачити на престолі чергового представника саксонської династії — Августа III, інша прагнула мати своїм королем поляка — Станіслава Лещинського. Країна поділилась на ворожі угруповання [26, c.176-177].

В 1734 році Росія, аби підтримати вигідну для себе кандидатуру Августа III, ввела на територію Речі Посполитої війська. Це, серед іншого, послужило приводом для початку широкомасштабного селянського руху, відомого як гайдамаччина [27, c.21]. Ще одна буремна для Поділля доба не обійшла стороною і Пłosкирів. Придивімося до подій, що передували черговому спустошенню цієї королівщини.

19 лютого того ж року до Летичева на чолі російського війська прибув князь Алексей Шаховський. Щоправда, через кілька днів він передав командування генерал-майорові Янові Кейту. Відтак, 23 лютого генерал Кейт *«примарширував»* до Меджибожа разом із козацькими полковниками Галаганом (можливо, Гнатом Івановичем [6, c.266-267]) і Часником. 16 березня кілька тисяч московського війська було направлено до Браїлова. На наступний день генерал Кейт вирушив до Бару, а на його місце 20 березня до Меджибізького замку вступив генерал Гейденрихт [18, s.262].

За кілька днів, 24 березня, під Редиминцями (нині — Редвинці) польський загін напав на московське військо, яке поверталось із Печищ. Російський капітан Григораш із кількома драгунами потрапили в полон. На початку наступного місяця, 2 квітня, від генерала Кейта з Бару до Меджибожа прибув ад'ютант на прізвище Фаст із розпорядженням, аби військо драгунів вступило в бій із поляками. Останніх вони не застали, а ось Плоскирів московські та козацькі війська пограбували. Постраждали й косяол із плебанією: деяке церковне начиння було через кілька днів привезене до Меджибізької твердині [18, s.263].

Можливо, з цими власне подіями і водночас із перебігом гайдамаччини на Поділлі пов'язаний епізод, який потрапив до книги протоколів (чернеткових записів) кам'янець-подільського каптурового суду (що діяв у часі безкоролів'я) за 1734 рік. В записі, датованому 17 червня, князь Валеріан Корибут зі Збаража Воронецький, полковник королівських військ, підстароста й суддя Кам'янецького гродського суду (можливо, це йому належав будинок у Кам'янці-Подільському, про який згадує люстрація 1734 року [15, с.569]), орендовний посесор міста Плоскирова скаржився на селян із Плоскирівської волості, котрі, нібито втікаючи від московського та козацького війська й переховуючись на його току, спалили належну орендареві житницю [2, с.66-67; порів.: 26, с.177].

* * *

Маріанна з Лубенських, дружина Т.-А. Замойського, померла чи то в 1736, чи в 1737 роках [49, s.56; 79, s.471]. Після цього адміністрація Плоскирівського староства, напевне, цілковито зосередилась у руках замойського ордината та люблінського воєводи Томаша-Антонія.

Що можна сказати про Плоскирів наприкінці першої половини XVIII століття? З комплексного фінансово-звітного документа початку 1740-х років відомо, що місто, в якому жило близько півтори сотні родин, функціонувало на засадах магдебурзького права. В 1740 році плоскирівським війтом іменується Станіслав Випишек (його попередником був Казимир Сербінський), бурмистрами («*koligaci bumistrze (!)*») — Бартоломій Перницький та Стефан Вальченко, а лавниками Войцех Калдон і Стефан Шинкаренко [45, s.1-5].

Відомо, що в містах із магдебурзьким правом функціонував самоврядний магістратський уряд, який поділявся на раду і лаву. Раду (радецький уряд), що складалась із райців (радців) очолював бурмистр (у випадку Плоскирова бачимо двох, очевидно співбурмистрів). Лава (лавничий суд) була сформована із лавників (присяжних) на чолі з війтом. Рада відносно лави була вищим органом міської влади. Війт здійснював судочинство, стежив за іншими сторонами міського повсякдення. Члени ради та лави залежали від бурмистра та війта [11, с.117-119].

У зв'язку зі сплатою чиншу, подимного тощо було споряджено кілька списків плоскирівчан — платників податків. Ці схожі між собою переліки в перспективі дозволять хоча б наближено порахувати населення Плоскирова в середині XVIII століття. Разом із тим, вони вже дають уявлення про тогочасні міські професії та заняття. Тут згадуються ковалі Станіслав, Ясько, Хведько; Василь тесля, стельмах Томек та колесники Семен і Хома; мірошники Юзеф і Франек; ткач Демко, Мартинко й Войцех кушнірі та Іванко швець; Базилій гончар, Франек бондар, Казимир ситар; Василь музика, крамар Павло, Гресько пастух, Василь рибалка, Стефан пасічник, Стефан паламар та ін. [45, s.3-23]. Поза цим переліком фігурує неназваний на ім'я ксьондз пробощ [45, s.2].

Серед мешканців Плоскирова зустрічається чоловік, якого звали Ясько Похвала [45, s.4]. Швидше за все, це той самий Ясько Похвала, котрий разом зі своїм рідним братом Антоном Похвалою та ще якимось плоскирівчанином Андрієм був у 1736 році учасником вже відомого нам нападу на стуфчинецький ліс. До речі, процес улагодження стосунків із Меджибізькою волостю тривав і на початку 1740-х років... [19, s.236-237] Інформативний потенціал цього історичного джерела приведеними відомостями не вичерпується і при нагоді може стати предметом окремого дослідження.

Підсумовуючи коротеньку розвідку зазначимо, що Плоскирівське негородове староство протягом другої половини XVII — першої половини XVIII століть пройшло складний шлях реанімації після подій Хмельниччини. Як і багато інших поселень Поділля, впродовж зазначеного періоду воно відчувало на собі гіркоту розорень та пограбувань, але кожного разу поступово відроджувалось і на середину XVIII століть вже являло собою доволі розвинутий організм із самоврядними інституціями на основі магдебурзьких норм. Попри деяку строкатість «посесорського складу», протягом розглянутого періоду домінуючу роль у керівництві королівщиною відіграли представники роду Замойських та пов'язаних із ними фамілій.

Історія Плоскирівського староства приведеними лаконічними відомостями, звісно, не вичерпується. Подальше дослідження джерел та літератури, напевне, дозволить доповнити сказане, а деякі положення, можливо, й уточнити чи переглянути.

Джерела:

1. Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Киев, 1868. — Ч. 3: Акты о козаках (1679 — 1716). — Т. 2.
2. АЮЗР. — Киев, 1876. — Ч. 3: Акты о гайдамаках (1700 — 1768). — Т. 3.
3. АЮЗР. — Киев, 1890. — Ч. 7. — Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России.
4. АЮЗР. — Киев, 1905. — Ч. 7. — Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI — XVIII вв.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. — Київ, 1995. — Т. 8/2.
6. Гуржій О. Галагани // Енциклопедія історія України / Голова колегії В. Смолій. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 266-267.
7. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. — Хмельницький, 2004.
8. Єсюнін С. Плоскирів: давня історія. — Хмельницький, 2015.
9. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упор. С. Єсюнін. — Хмельницький, 2006.
10. Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672 — 1699 років // Український археографічний щорічник. — Київ, 1992. — Нова серія. Вип. 1. — С. 113-118.
11. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — Київ, 1963.
12. Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678 — 1679 років. — Львів, 2015.
13. Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // М. Крикун. Подільське воєводство у XV — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 155-330.
14. Крикун М. Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII століття // М. Крикун. Подільське воєводство у XV — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 419-448.
15. Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 року (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII столітті) // М. Крикун. Подільське воєводство у XV — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 504-602.
16. Крикун М. Переселення в Подільське воєводство у першій половині XVIII століття // М. Крикун. Подільське воєводство у XV — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 399-418.
17. Крикун М. Шимон Ежи Церенович і його книга «Plac prawnych prasc» // М. Крикун. Подільське воєводство у XV — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 449-488.
18. Львівська Національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі — ЛННБУС), ф. 5: Рукописи бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських, спр. 3268/I: Cerenowicz Szymon Jerzy. Plac prawnych prasc... — Т. 1.
19. ЛННБУС, ф. 5, спр. 3268/I: Cerenowicz Szymon Jerzy. Plac prawnych prasc... — Т. 2.
20. ЛННБУС, ф. 91: Архів Радзимицьких, спр. 244.
21. Люстрації королівщин українських земель XVI — XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. — Київ, 1999.
22. Майборода Р. Королівщини // Енциклопедія історія України / Голова колегії В. Смолій. — Київ, 2008. — Т. 5. — С. 174-175.
23. Майборода Р. Староство // Енциклопедія історія України / Голова колегії В. Смолій. — Київ, 2012. — Т. 9. — С. 828-829.
24. Михайловський В. Джерельні згадки про Проскурів у XV столітті // Український археографічний щорічник. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — Нова серія. Вип. 8/9. — С. 771-772.
25. Мицик Ю., о. Браїлівська битва (1666 р.) в описі «Віршованої хроніки» // Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Наукові записки. — 2008. — Т. 78: Історичні науки. — С. 68-82.
26. Подолия. Историческое описание / Изд. П. Батюшков. — Санкт-Петербург, 1891.
27. Смолій В. Гайдамацький рух // Енциклопедія історія України / Голова колегії В. Смолій. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 20-21.
28. Смолій В. Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — Київ, 1993.
29. Трубочанінов С. Плоскирівське староство в II-й половині XVII — XVIII ст. // Культура Поділля: історія і сучасність. М-ли другої науково-практичної конференції, присвячної 500-річчю м. Хмельницького (27-29 серпня 1993 р.). — Хмельницький, б. р.
30. Україна перед Визвольною війною 1648 — 1654 рр. Збірка документів (1639 — 1648 рр.) / Відп. ред. М. Петровський, К. Гуслистий. — Київ, 1946.
31. Чухліб Т. Браїлівська битва 1666 р. // Енциклопедія історія України / Голова колегії В. Смолій. — Київ, 2003. — Т. 1. — С. 365.
32. Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa, Polska) (далі — AGAD), Metryka Koronna (далі — МК), dział XVIII, sygn. 74.
33. AGAD, МК, ed. cyfrowa, red. S. Górzyński, Libri inscriptionum, sygn. 153.
34. AGAD, МК, red. S. Górzyński, Libri inscriptionum, sygn. 161.
35. AGAD, МК, Sigillata, sygn. 2.
36. AGAD, МК, Sigillata, sygn. 3.
37. AGAD, МК, Sigillata, sygn. 5.
38. AGAD, МК, Sigillata, sygn. 15/II.
39. AGAD, МК, Sigillata, sygn. 16.
40. AGAD, МК, Sigillata, sygn. 19.

41. AGAD, MK, Sigillata, sygn. 20.
42. AGAD, MK, Sigillata, sygn. 22.
43. AGAD, MK, Sigillata, sygn. 24.
44. AGAD, MK, Sigillata, sygn. 26.
45. Archiwum Narodowe w Krakowie (Polska), Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 511.
46. Boniecki A. Herbarz Polski. — Warszawa, 1899. — T. 1.
47. Boniecki A. Herbarz Polski. — Warszawa, 1900. — T. 3.
48. Boniecki A. Herbarz Polski. — Warszawa, 1907. — T. 11.
49. Boniecki A. Reiski A. Herbarz Polski. — Warszawa, 1913. — T. 16.
50. Bożawola Romanowski L. Rodowód Potockich hrabiów herbu Pilawa: z podań historycznych, z autentyków, pamiątek rodzinnych, monografii i długoletnich własnych studyów zebrany. — Warszawa, s. a.
51. Ciara S. Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku. — Wrocław etc., 1990.
52. Dr. M. Proskurów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. — Warszawa, 1888. — T. 9.
53. Estreicher K. Bibliografia polska. — Kraków, 1897. — Ogólnego zbioru T. 15.
54. Estreicher K. Bibliografia polska. — Kraków, 1903. — Ogólnego zbioru T. 19.
55. Estreicher K. Bibliografia polska. — Kraków, 1906. — Ogólnego zbioru T. 21.
56. Glatman L. Szkice historyczne. — Kraków, 1906.
57. Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. — Kraków, 1900.
58. Hundert Z. Siły ordynacji zamojskiej w latach 1674 – 1676 — przyczynek do badań nad funkcjonowaniem wojsk ordynacji rodowych w XVII wieku // Studia nad staropolską sztuką wojenną. — Oświęcim, 2015. — S. 198-208.
59. Jabłonowski A. Lustracje królewskie ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — T. 5.
60. Kłodziński A. O archiwum Skarbcza Koronnego na zamku krakowskim // Archiwum Komisji Historycznej. — Kraków, 1923. — Ser. 2. — T. 1. — S. 124-578.
61. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672 — 1699. — Warszawa, 1994.
62. Kucharski A. Grand Tour Tomasza, Michała i Marcina Zamojskich z przełomu XVII i XVIII wieku // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. — 2015. — T. 33 (2). — S. 73-101.
63. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569 — 1648. — Warszawa, 2000.
64. Niesiecki K. Herbarz Polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych / Wyd. J. N. Bobrowicz. — Lipsk, 1845. — T. 10.
65. Osadczy W. Podole w polskiej historii i kulturze // Teka Kom. Pol.-Ukr. Związ. Kult. — OL PAN, 2007. — S. 5-14.
66. Przyboś A. Konięcpolski Aleksander (1620 — 1659) // Polski słownik biograficzny. — Wrocław etc., 1967-1968. — T. 13. — S. 513-516.
67. Przyboś K. Urzędnicy województwa ruskiego XIV — XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy. — Wrocław etc., 1987.
68. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. — Brody, 1911. — T. 1.
69. Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643 — 1651 / Wyd. W. Czermak // Scriptorum rerum polonicarum. — Kraków, 1907. — T. 19.
70. Uruski S. Kosiński A.A. Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. — Warszawa, 1904. — T. 1.
71. Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziela, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska. — Kórnik, 1992.
72. Urzędnicy podolscy XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. — Kórnik, 1998.
73. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 4: Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie / Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk. — Warszawa, 2003.
74. Urzędnicy województwa krakowskiego XVI — XVIII wieku. Spisy / Opr. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska. — Kórnik, 1990.
75. Urzędnicy województwa lubelskiego XVI — XVIII wieku. Spisy / Opr. W. Kłaczewski, W. Urban. — Kórnik, 1991.
76. Urzędnicy wołyńscy XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. — Kórnik, 2007.
77. Volumina legum. — Petersburg, 1860. — T. 5.
78. Witusik A.A. O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej. — Lublin, 1978.
79. Zielińska T. Poczёт polskich rodów arystokratycznych. — Warszawa, 1997.
80. Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. — Poznań, 1892. — R. 14.

МЕЖОВА КНИГА ПРОСКУРІВСЬКОГО МАЄТКУ 1812 РОКУ

У статті розповідається про виявлений у відділі рукописів Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка документ, а саме – «Межову книгу Проскурівського маєтку 1812 р.», дається аналіз змісту документу та робиться спроба нанести описані межі на нинішню топографію міста Хмельницького та його околиць.

Ключові слова: документ, межова книга, Проскурів, Проскурівський маєток, граф Гудович.

Під час пошукової роботи у фондах відділу рукописів Національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаніка нами у фондї 141 «Олександр Чоловський» виявлено вельми цікавий документ – «Книга межова Проскурівського маєтку 1812 р.», про яку й піде мова.

Документ являє собою зшитий у вигляді книги великоформатний рукопис і містить 56 аркушів з текстом на обох їх сторонах. Не зважаючи на те, що на титулі документа ми бачимо напис «Книга межова Проскурівського маєтку 1812 р.», відкривши перший аркуш, зустрічаємо посередині напис «Межова книга Проскурівського маєтку на території Подільської губернії в повіті Проскурівському, колишнього староства Проскурівського, поселень і сіл Лезнева, Олешина, Заріччя, Гречаної, Шаровечки, Мацьківець та Іванківець, що знаходиться у вічному і спадковому володінні його ясновельможності генерал-фельдмаршала та кавалера графа Гудовича, складена 1810 року» [1, арк. 1]. Отже, бачимо, що територія, на яку складалася межова книга – це землі, що належали графу Івану Васильовичу Гудовичу та в більшій своїй частині являються нині міською зоною сучасного міста Хмельницького. Порівнявши титул та першу сторінку документа, викликає певний когнітивний дисонанс: так якого ж все таки року була складена межова книга – 1810 чи 1812? Певні пояснення ми можемо знайти на наступному аркуші, де вказується, що згідно указу Олександра I від 8 вересня (у документі 20 – за старим стилем. – Авт.) 1810 року, а пізніше Подільського губернського правління, губернським та двома повітовими чиновниками проведено згадану роботу [1, арк. 2]. Таким чином, ми можемо припустити, що всі роботи були проведені 1810 року, а от підготовка офіційного документу, який ми розглядаємо, завершилася лише 1812 року.

Складення межової книги розпочали з Ружичної, яка на той час була власністю графа Мира. За початкову точку було взято ружичнянську греблю при «великій постовій дорозі» з Кам'янця до Проскурова, де 1800 року проскурівським повітовим землеміром було встановлено межовий стовп [1, арк. 2]. Звідси рушивши до верху ружичнянського ставу та пройшовши 1263 сажени (2690 метрів), землеміри дійшли до устя струмка, який наповнював став, та встановили межовий стовп [1, арк. 2зв.]. Як вказується в документі, цей струмок становив собою межу між Шаровечкою, Мацьківцями та Ружичною. По цій водній артерії землеміри піднялися до села Нижній Вовковець, що належало поміщику Віктору Скибневському, пройшовши 741 сажень (1580 метрів). У місці, де з правої сторони до струмка підходила балка, повернули вліво до земель села Малинича поміщиків Людвіга та Нарциса Маковецьких, пройшовши 89,5 сажени (190 метрів) [1, арк. 3]. У цьому місці струмок був межею вже між селами Шаровечка, Мацьківцями, Ружичною та Нижніми Вовківцями. Далі землеміри рушили уверх яру, а далі через польову дорогу до лісу села Малиничі [1, арк. 3зв.-4]. Тут вони пішли «купецькою дорогою» до Сатанова, що в той час називалася Збаразькою. У цей час справа від них були орні землі, ліс та корчма села Мацьківці, а зліва – орні землі та корчма села Малиничі [1, арк. 5]. Далі дорогою справа косогір і ліс Мацьковець, а зліва за дорогою могили і орні землі Малиничів. Потім зліва земля села Волиця Антонія Яковлева сина Залеського. Невелика лісова дорога з купецької дороги в Мацьківці [1, арк. 5зв.]. справа ліс Гудовича, зліва – Залеського. Далі справа ліс с. Шаровечки, зліва – Волиці. Йдучи далі, справа дубовий ліс с. Мацьківці, зліва – Волиці [1, арк. 6]. справа Чорний ліс с. Мацьківці, зліва – Волиці. Далі справа орні землі Мацьковець, зліва – Волиці [1, арк. 6зв.]. справа орні землі Мацьковець, зліва – Волиці [1, арк. 7зв.]. Далі знову орні землі Мацьковець, ліс Волиці. справа орні землі Мацьковець, зліва – на косогорі рідка дубина Волиці [1, арк. 8зв.]. Орні землі і сінокоси обох сіл з обох сторін. Далі долина і гребля, справа сінокоси та орні землі Мацьковець, а зліва – Волиці [1, арк. 9]. Далі перетнули дорогу з Волиці в Мацьківці [1, арк. 9зв.]. Йшли річкою, далі став малашовецький. Зліва землі с. Малашівці графів Костянтина і Кароля синів Михайлович Пшездзецьких [1, арк. 10]. справа і зліва йдуть сінокоси Мацьковець і Малашівців. Далі справа орні землі Мацьківців, зліва – піщані і глинисті землі Малашовець [1, арк. 10 зв.]. За дорогою з Мацьковець у Малашівці криничка і потічок, справа орні та глинисті землі, сінокоси Мацьковець, зліва – глинисті ґрунти, потім гребля і став Малашовець. Далі йшли до р. Плоска. По Плоскій вниз, яка є межею, справа сінокоси Мацьковець, зліва городи і будинки Малашовець [1, арк. 11]. Вниз по старій течії Плоскої сінокоси з обох сторін [1, арк. 13 зв.]. справа сінокоси Мацьковець і Гре-

чанної, зліва – Малашівців. Орні землі Гречанної і Малашовець та ліс Малашовець [1, арк. 14зв.]. справа ліс Гречанної, зліва – ліс Малашовець [1, арк. 15]. Перейшли через невелику греблю і безіменний потічок, справа орні землі і ліс Гречанної, зліва – орні землі та ліс Малашовець [1, арк. 16зв.]. Потім з обох боків ліс Гречанної та Малашовець [1, арк. 17]. Перейшли дорогу з Малашовець в Проскурів [1, арк. 17 зв.]. З обох боків дубовий ліс [1, арк. 18]. справа на косогорі сінокоси Гречанної, а зліва – сінокоси Малашовець [1, арк. 19]. Далі пішли до долини, з обох сторін сінокоси [1, арк. 19зв.]. Йдучи долиною, ішли невеличкою доріжкою, справа спочатку лози, а потім орні землі Гречанної, зліва – орні землі Малашовець [1, арк. 20зв.]. Далі орні землі справа Гречанної, зліва – Малашовець і Грузевиці, далі – просто Грузевиці (у документі – Розовиці. – Авт.) тих же господарів [1, арк. 21]. Потім зліва орні землі і корчма Грузевиці [1, арк. 21зв.]. Дійшовши до копаного рову, далі справа сінокоси Гречанної, зліва – степ Грузевиці [1, арк. 22]. Сінокоси з обох сторін. Дійшли до р. Буг, який є межею. Верх по Бугу зліва болотисті місця Олешина, зліва такі ж Грузевиці [1, арк. 22зв.]. Наткнулись на межовий рів, перейшовши його справа сінокоси, левади чи хутора села Олешин, зліва – сінокоси та орні землі с. Осташки тих же власників [1, арк. 23]. Йшли долиною, з обох боків болотисті сіножаті [1, арк. 23зв.]. Долина Гнила, дійшли далі до Хоминої греблі, зліва землі с. Черепова таємного радника Адама Адамовича Чарторийського [1, арк. 24зв.]. справа сінокоси с. Олешин, зліва – Хомина гребля і сінокоси с. Черепова. Орні землі обох сіл [1, арк. 25]. Далі справа орні землі с. Іванківці, зліва – орні землі с. Черепова. Верховина невеликого «роздолку», справ сінокос, зліва орні землі. Орні землі з обох сторін [1, арк. 27]. Йшли серединою річкової долини, справа сінокоси с. Іванківці, зліва сінокоси с. Калинівці. Дійшли до струмка і вниз по ньому. Сіножаті Іванковець і Калинівки. Йшли серединою Гнилої долини, сінокоси з обох сторін [1, арк. 31]. Йшли долиною Смоляноюю, з обох боків сінокоси. Далі змістилися до струмка [1, арк. 32зв.]. Далі по течії по прокопаному рову, перейшли невеликий потічок, з обох боків сінокоси [1, арк. 33]. Сіножаті і невеликі ліски хутора Смолянова до с. Олешина належачого, зліва – сіножаті та хутір с. Гринівці [1, арк. 34]. Далі сіножаті сс. Іванківці та Калинівка. Потім сіножаті Олешина і Калинівки, Олешина і Гинівець [1, арк. 34зв.]. Під косогором зліва дорога, справа – сіножаті Олешина, зліва степ і орні землі Гринівець [1, арк. 35]. Перейшли річку в глибокому яру, з обох боків орні землі Олешина і Гринівець, далі сіножаті з обох боків [1, арк. 36]. Невелика стара гребелька. справа сіножаті Олешина і Заріччя, а вгору – орні землі Гинівець [1, арк. 37]. Сіножаті Заріччя і Гинівець [1, арк. 37зв.]. Перейшли «Велику стовпову дорогу» з Проскурова на Старокостянтинів і Радзивилів, справа Заріччя, зліва – Гринівці Адама Чарторийського [1, арк. 38зв.]. Перейшли рів, далі греблю. Невеликі ліски, сіножаті, а вгору орні землі Заріччя. Зліва сіножаті, а вгору орні землі Гринівців [1, арк. 39]. Верх по потічку справа орні землі Лезнева, зліва – орні землі Гринівців і Стуфчинець (у документі – Штуфчинець. – Авт.) [1, арк. 39 зв.]. Далі село Стуфчинці [1, арк. 40]. справа лісок Дершина (?) Лезнева, зліва – орні землі Стуфчинець і Гусанівець (?) (село не ідентифіковане – Авт.) [1, арк. 40зв.]. Далі біля цих сіл ліс Чортков [1, арк. 41]. Далі дійшли до старого граба зліва, а справа до саду і пасіки Лезнева [1, арк. 43]. Ліс дубовий Чортков Гусанівець і Давидковець А. Чарторийського [1, арк. 45]. Рідким дубовим лісом косогором Лезнева і такого ж лісу Гусанівців, дійшли до поштового межового стовпа неподалік Бугайової криниці, облаштованого 1809 року при розподілі повітів Проскурівського і Летичівського [1, арк. 46]. справа орні землі Лезнево, зліва – орні землі Давидковець Летичівського повіту [1, арк. 47]. Перейшли річку, з обох боків сіножаті. Перейшли гребельку, далі ще одну гребельку в середині яру [1, арк. 49]. Йшли вниз по течії яру Козубова, перейшли стару гребельку. справа орні землі Лезнева, зліва – ліс с. Копистин [1, арк. 49 зв.]. орні землі священника с. Лезнева, його ж пасіка, сіножаті та вільховий ліс Лезнева [1, арк. 50]. З обох боків болото, дійшли до р. Буг. По ньому вверх болота. Дійшли до земель с. Книжківці Летичівського повіту жидачівського хорунжого Матвія Журавського [1, арк. 50зв.]. Перейшли р. Ракову до стовпа 1800 року, поставленого повітовим землеміром Дятловим [1, арк. 51]. справа до річки болото, зліва теж болотисті сіножаті, що належать місту [1, арк. 51зв.]. болотисті сіножаті Заріччя і Проскурова. Зліва сіножаті і городи Заріччя, справа – городи і будівлі міста [1, арк. 52]. Йдучи вверх розливом р. Плоска, на якій стоїть острів, на ньому теж будівлі. Два млини по обидва боки річки в районі впадіння Плоскої. Міст через залив Плоскої [1, арк. 52зв.]. далі плотина Гречанної. Перешли через дорогу з Чорного Острова в Проскурів, справ орні землі Гречанної і Шаровечки, зліва – Проскурова [1, арк. 54].

782 десятини 1187 саженив орної землі, сіножатеї 298 десятин 1970 саженив, під садибами 113 десятин 1372 саженив, під дорогами поштової і просілковою 20 десятин 1479 саженив, під Бугом, ставами, потічками і болотами 281 десятина 1486 саженив. Всього 7797 десятин 294 саженив квадратних, за винятком садиб, боліт, ярів, річок, доріг зручної землі 7381 десятина 159 саенів квадратних [1, арк. 55].

Джерела:

1. Національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, ф. 141, оп. 1, спр. 197/III «Книга межова Проскурівського маєтку» (1812), 56 арк.

ПРОСКУРІВЩИНА: ІСТОРІЯ КРАЮ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті аналізуються фонди Державного архіву Хмельницької області, в яких зберігаються матеріали, історичні події Проскурівщини в XIX-XX століттях.

Ключові слова: Державний архів Хмельницької області, фонд, Проскурів, історія.

Запорукою об'єктивного історичного дослідження є детальне вивчення його архівної складової. Загалом, архівні фонди є сукупністю документів, що відображають життя суспільства, мають історичне, наукове, соціальне, економічне, політичне, культурне значення, відкривають можливість для повного відтворення відповідного фрагмента минулого. Державний архів Хмельницької області за кількістю фондів, масивом історичної документальної інформації займає одне із провідних місць у системі державних архівних установ України [1].

Історична минувшина сучасної області прослідковується у минулих століттях. Загалом Подільська губернія після укрупнення складалася із 12 повітів, а поряд з найбільшими економічними та культурними центрами - Кам'янець-Подільським, Летичевом, Старою Ушицею – чільне місце, безперечно, займав Проскурів.

Тому значна частина документів з історії Проскурівщини відклалася у фондах Держархіву Хмельницької області. Так, в фондах 91, 90, 93, 475, 96, 98, 97, 99, 488, 104, 489, 106, 107, 108 – «волосні правління» – Глушковецьке, Гречанське, Іванковецьке, Кузьминське, Малиницьке, Пашковецьке, Підлісноолексинецьке, Сарнівське, Трительницьке, Фельштинське, Ходаковецьке, Чорнострівське, Юринецьке, Ярмолинецьке знаходяться уставні грамоти, статистичні відомості про заводи, селянське та поміщицьке землеволодіння, початкові школи, посімейні списки мешканців сіл, списки призовників, справи про проведеного виборів до Державної думи, тощо.

В фонді 52 «Проскурівська міська управа», де міститься 79 од. зб., за 1863-1917 рр. увагу дослідників привертають укази сенату, циркуляри міністерства внутрішніх справ, Подільського губернатора, Подільського губернського правління, журнали та протоколи засідань, річні звіти та відомості, списки підприємств, їх власників та робітників, справи про здачу в оренду міської землі, відомості про прибутки та видатки сум коробочного та свічкового збору, призовні списки міщан, справи про вибори в Державну думу, списки виборців, копії метричних виписів, відомості про ціни на продовольчі та промислові товари, списки службовців [2].

Справа фонду 496 «Проскурівської міщанської управи» за 1893 р. містить в собі відомості про сплату свічкового збору Проскурівським єврейським товариством [3]. У 2 справах фонду 255 «Проскурівської повітової земської управи» 1914-1918 рр. – листування з губернатором та губернським правлінням з фінансово-економічних питань, кошторис прибутків та видатків Проскурівської повітової земської управи, звернення різних інституцій по вирішенню господарських питань, тощо [4].

В справах фонду 54 «Проскурівської міської думи» 1849-1909 рр. є відомості про самовільне захоплення міських земель, відомості про розподілення податків, постанови та протоколи Проскурівської міської думи, ревізські казки, фінансові звіти, метричні виписки осіб єврейської національності [5].

Документи кінця XVIII ст. зберігаються у 758 справах фонду 29 «Проскурівського магістрату». Це здебільшого накази сенату, вказівки губернського правління і головного суду, протоколи і журнали засідань магістрату по адміністративним, господарським та судовим справам, особові справи членів магістрату, справи про набір міщан в рекрути, кримінальні справи, цивільні спори, розрахункові книги магістратів, книги записів контрактів, договорів, купчих грамот, книги реєстрації апеляційних справ та ін. [6].

Інформація про військові установи 1917-1919 рр. знаходиться в фонді 282 «Проскурівське управління повітового військового начальника». Тут є книги наказів, списки військових, які мають право на отримання матеріальної допомоги, мобілізованих до караульної служби місцевого батальйону, листування з військовими частинами про місця розквартирування військовослужбовців, видачу пенсій їхнім сім'ям, особові справи службовців. В фонді 651 «Проскурівського повітового рекрутського присутствія» - списки рекрутів, формулярні списки службовців губернського рекрутського присутствія [7].

В фондах 2 та 133 «Проскурівського повітового суду» 1796-1872 рр., «Проскурівського повітового земського суду» 1811-1856 рр. знаходяться циркуляри Подільського генерал-губернатора та Подільського губернського правління, журнали та протоколи засідань суду, справи про розгляд кримінальних справ та цивільних правопорушень, актові та кріпосні книги, ввідні листи на право володіння нерухомим майном, особові справи службовців Проскурівщини [8].

У фонді 594 «Проскурівського повітового межового суду» журнали і протоколи засідань, загальні правила для межових судів. Рішення та книга реєстрації актів купівлі землі, рішення Проскурівського повітового апеляційного межового суду, справи про розмежування сіл, самовільну вирубку лісів, земельні суперечки, звільнення і переміщення по службі посадових осіб [9].

В справах фонду 761 «Приватного нотаріуса Подільської губернії Генінга» 1887 р. та фонду 217 «Колоколова Константина Івановича» за 1888 р., «Мальденштама Леоніда Борисовича» 1911 р. містяться копії указів сенату та справи про нотаріальні дії, актові книги по місту Проскурову [10].

Фонд 268 «Проскурівського повітового поліцейського управління» за 1863-1912 рр. зберігає рапорти станових приставів та повітових справників, відомість про кількість народних училищ, лікарень, промислових підприємств у місті, списки іноземних підданих по Проскурову [11]. Фонд 501 містить відомості про використання приватних пожертв Проскурівського єврейського будинку пристарілих [12].

Інформація про навчальні заклади міста, зокрема комерційне училище та Олексіївське реальне училище є у фондах 320 та 57. Тут - циркуляри навчальних відділів, звіти попечительської ради, відомості про успішність учнів, свідоцтва про закінчення училища, особові справи вчителів, бухгалтерські документи [13].

Більш ґрунтовна інформація по релігійній історії міститься в фонді 739 «Проскурівського духовного правління» за 1800-1890 рр. Це і укази Синоду, циркуляри консисторії, відомості про церкви, духовенство, кількість шкіл і населення, зловживання осіб духовного звання, описи церков. Цінними свідками демографічного процесу в м. Проскурові є метричні книги, зокрема фонду 18 Покровської церкви с. Лезневе та Проскурівського собору. У фонді 17 «Костьоли Подільської губернії» містяться метричні книги реєстрації актів народження, шлюбу та смерті Проскурівського костьолу та навколишніх сіл.

Значний масив інформації характеризує історію Проскурівщини в ХХ ст. Насамперед це стосується фондів радянської доби. У фондах державної влади та управління, а саме Р-3479, Р-3480 «Проскурівського волосного революційного комітету» за 1920-1921 рр. містяться розпорядження, накази, постанови волосних ревкомів та продовольчих комітетів, зокрема розпорядження волревкому про охорону залізничних шляхів, його циркуляр про організацію комітетів боротьби з саботажем власників промислових підприємств, тощо [14].

В фонді Р-1160 райвиконкому 1923-1939 та 1944-1988 рр. знаходяться списки секретарів та голів сільських рад, економічна характеристика районів, листування владних структур з різних напрямків діяльності. А в фондах сільських рад історичні процеси відображають розпорядження, накази, інструкції відділів виконкомів, протоколи сесій, засідань виконкомів сільрад, звіти про хід ліквідації неписьменності в селах.

Також в Державному архіві Хмельницької області зберігається ряд документальних свідчень з історії Другої світової війни. Зокрема в фонді Р-3255 «Проскурівської партизанської комісії» знаходяться протоколи загальних зборів партизан, плани роботи комісії, автобіографії, спогади, заяви учасників революції та громадянської війни, особові справи партизан [15]. Також у фотодокументах є світлини підпільників, власників явочних квартир, розвідників, зв'язкових. У фонді Р-6193 «Управління служби безпеки у Хмельницькій області» містяться архівно-слідчі справи репресованих жителів Проскурівщини, висновки слідчих органів про перегляд справ і реабілітацію репресованих, фільтраційні справи і картки громадян краю примусово вивезених на роботу до Німеччини.

Окремої уваги дослідників можуть заслуговувати демографічні та статистичні відомості про кількість населення Проскурівщини в різні роки ХХ ст., що розміщені в фонді Р-1285 «Кам'янець-Подільського обласного статистичного управління».

Таким чином, в Державному архіві Хмельницької області зберігається ряд документів з різних напрямків історії Проскурівщини. Архів давно став науковою базою для краєзнавців, дослідників, аспірантів, вчених, духовенства. Установа запрошує всіх бажаючих до науково-дослідної і масово-просвітницької роботи через наукові публікації, виступи у ЗМІ, організацію круглих столів, конференції, презентації, тематичні лекції, уроки, екскурсії.

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області: Путівник. Том 1 / Головна ред. Колегія серії «Архівні зібрання України»: Удод О. А. (голова), Боряк Г. В., Верстюк В. Ф., та ін. - Київ, Хмельницький, 2007. – С. 7.
2. Державний архів Хмельницької області, ф. 52, оп. 1, спр. 1-79.
3. Там само, ф. 496, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
4. Там само, ф. 255, оп. 1, спр. 1-2.
5. Там само, ф. 54, оп. 1, спр. 1-63.
6. Там само, ф. 29, оп. 1-2, спр. 1-738.
7. Там само, ф. 282, оп. 1, спр. 1-6; ф. 651, оп. 1, спр. 1.

8. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 2; ф. 133, оп. 1, спр. 1-14.
9. Там само, ф. 594, оп. 1, спр. 1-3.
10. Там само, ф. 761, оп. 1, спр. 1-2; ф. 217, оп. 1, спр. 1-353.
11. Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 1-10.
12. Там само, ф. 501, оп. 1 спр. 1.
13. Там само, ф. 320, оп. 1 спр. 1-7; ф. 57, оп. 1, спр. 1-37.
14. Там само, ф. Р-3479, оп. 1 спр. 1; ф. Р-3480, оп. 1, спр. 1-11.
15. Там само, ф. Р.3255, оп. 1 спр. 1-11.

Олександр Байдич

с. Кузьмин Красилівського району

ПРО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ М. ПРОСКУРОВА ХІХ СТ. (ДОКУМЕНТИ ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ)

В даній статті дається загальна характеристика наявності матеріалів про м. Проскурів ХІХ ст. у фонді однойменного повітового суду.

Ключові слова: архів, фонд, Проскурівський повітовий суд, документи, справи (одиниці зберігання)

Ще у середині 90-х років ХХ століття завідувач відділом Центрального Державного історичного архіву України у Києві (ЦДіАК України) В.С.Коновалова розповідала мені, що вони готові були тоді забрати під своє «крило» дореволюційні фонди Державного архіву Хмельницької області, які тоді у жахливих умовах зберігалися в м. Кам'янець-Подільському. І мотивувалося це не лише тим, що існувала реальна загроза втрати маси безцінних архівних документів, а й бажанням отримати у своє підпорядкування «найбагатший в Україні дореволюційний архівний фонд».

Пізніше, під час опрацювання дореволюційних матеріалів різних архівів України, я пересвідчився, що Валентина Коновалова говорила правду. Дійсно, наш архів у цьому плані є унікальним, незважаючи на трагедію 2003 року. Багатство його фондів поширюється і на історію міста Хмельницького (тоді – Проскурова) кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть.

У цій статті автор не намагається характеризувати усіх матеріалів архіву, які стосуються м. Проскурова зазначеного часу. Метою є спроба доведення до відома науковців та краєзнавців про наявність у ньому документів, які відображають маловідомі сторінки історії міста та можуть послужити наявним у них фактичним матеріалом створенню більш цілісної картини життя повітового міста. До речі, розглянуті документи майже не опрацьовані науковцями та краєзнавцями.

Одним із таких, фактично незачіпаними, недослідженими матеріалами є відомості, зосереджені у фонді Проскурівського повітового суду (ф. 2). Документи у ньому, включені до трьох описів, налічують 2297 одиниць зберігання. Найбільш об'ємним є опис 1, який об'єднує 2132 справи, в описі 2 – 29 справ, описі 3 – 136 справ. Матеріали фонду охоплюють період з кінця 1796 по початок 1872 р. Крім цього, в ряді справ є документи, які відносяться до ХVІІ – ХVІІІ ст., коли територія сучасної Хмельниччини входила до складу Речі Посполитої.

В описі 1 фонду Проскурівського повітового суду виділяються 3 розділи:

1. Канцелярія 1800-1871 рр., що охоплює справи №№ 1-142
Протоколи суду 1838-1872 рр., що об'єднує справи №№ 143-183
Рахункова частина 1842-1872 рр., в якій знаходяться справи №№ 184-266
2. Кримінальний стіл 1805-1872 рр., де зосереджено справи №№ 267-1131 (найбільш об'ємний розділ).
3. Цивільний стіл 1803-1872 рр., який охоплює справи №№ 1132-1526
Нотаріальний стіл 1830-1872 рр., що об'єднує справи №№ 1527-2132

В описі 2 цього фонду налічується 29 справ періоду 1839-1868 рр., які підрозділяються на 3 розділи:

1. Канцелярія 2 справи 1845, 1848 рр.
2. Кримінальний стіл справи №№ 3-21 з хронологічними рамками: 1839-1868 рр.
3. Цивільний стіл справи №№ 22-29 з хронологією 1842-1858 рр.

Й, нарешті, опис 3, справи якого (їх 136) охоплюють період з 1796 по 1871 р. Матеріали в ньому чітко не поділяються на розділи, хоча певне структурування все ж прослідковується (на канцелярію, протоколи суду, кримінальний, цивільний та нотаріальний столи).

Більшість справ фонду мають чіткі назви, які дозволяють визначити їхню інформативність. Це, щоправда, не стосується одиниць зберігання, які відносяться до канцелярії, протоколів суду та рахункової частини. Їх доводиться замовляти для опрацювання так би мовити «в темну», не знаючи, які документи в них знаходяться.

Що стосується тодішнього Проскурова, то подіям у ньому повністю присвячені 230 справ фонду Проскурівського повітового суду (ф.2). 228 з них знаходяться у першому описі по:

Кримінальному столу – 83 одиниці зберігання

Цивільному столу – 20 одиниць

Нотаріальному столу – 125 одиниць.

І ще 2 справи зберігаються у описі 2-му цього ж фонду.

По кримінальному столу одиниці зберігання стосовно м. Проскурова починаються з № 307, що датується 1838 роком і закінчуються № 1130, яка відноситься до 1872 року. Справи по цивільному столу розпочинаються з № 1150 (1838 рік) і завершується № 1522, датованим 1871-1872 рр. Матеріали з нотаріального столу датуються: перша справа за № 1560 - 1845 роком, остання за № 2128 – 1872 роком. Зазначені вище 2 справи опису 2 відносяться: перша (№22) – до 1842 року і друга (№ 29) – до 1858 року.

Які ж основні питання історії м. Проскурова у них відображені?

Відразу ж зроблю зауваження, що чимало документів щодо міста є однотипними, що дозволяє об'єднувати справи по наявній у них інформації в довільні групи. Так, по кримінальному столу опису 1 визначається такий напрям, як зловживання міських чиновників владою, який утворюють 19 одиниць зберігання [1]. Одна подібна справа проходить і по цивільному столу [2]. Матеріали їх стосуються і міських голів, і предводителя дворянства, чиновників городского магістрату, правоохоронних органів, представників виборчих міських громад: ремісничої, єврейської, міщанської християн тощо. Маємо тут і перевищення влади, і фальсифікацію виборів, хабарництво, відкати та інші факти, які об'єднуються одним словом – корупція.

Надзвичайно поширеним явищем у ті часи, згідно документів кримінального столу, було фальшування грошових знаків (асигнацій) різної вартості. Переважно ці матеріали відносяться до 60-х – початку 70-х років XIX ст. [3]. Найчастіше, фальшиві купюри вирізняли вже в повітовому казначействі, настільки майстерно їх підробляли. Чітко визначеного центру підробки асигнацій у повіті не було або його просто не змогли знайти. До споживачів-покупців такі фальшивки потрапляли переважно через євреїв, пов'язаних із торговими точками у повіті. По інформації, наявній у документах, відчувається, що це були окремі групи, а то й цілі організації, які наносили чималу шкоду державній фінансовій системі. Та чомусь влада на місцях не дуже активно вела боротьбу з такими злочинними угрупованнями. З чим це було пов'язано? З невмінням, з певною вигодою чи, просто, з небажанням займатися вирішенням подібних проблем – питання залишається відкритим.

Характерним явищем у 60-х – на початку 70-х рр. у м. Проскурові стало прагнення населення, особливо єврейської національності, уникнути служби в армії. Відомо багато випадків, коли придумувалися всілякі комбінації аби лише не потрапити у рекрути. Люди займалися самоскаліченням, дезертирували, тікали, підкупляли чиновників тощо. таких справ у фонді налічується 8 [4]. Одна із спроб ухилитися від військової служби супроводжувалася фальшуванням документів рекрута [5].

У повітовому суді розглядалося чимало питань, пов'язаних з образами чиновників місцевими громадянами або ж іншими чиновниками. Хронологічно вони охоплюють період другої половини 50-х – початку 70-х рр. XIX ст. По таких скаргах приймалися певні рішення, інколи досить серйозні, особливо у фінансовому плані [6]. Досить цікавою є одиниця зберігання, в якій наявні документи, що стосуються скарг одних місцевих чиновників на інших [7]. В суді це питання вирішувалось впродовж 1850-1856 років.

Ряд документів засвідчують про наявність в м. Проскурів дій чисто кримінального характеру. Зокрема, це стосується нанесення ран одними мешканцями іншим [8]. Ці справи охоплюють період з 1838 по 1868 роки. Деякі матеріали описують крадіжки з церков та костелів [9]. Датуються вони 1840, 1844, 1856 та 1869 роками. У 1852 р. Проскурівський повітовий суд розглядав справу про «блудне життя» нижніх чинів Проскурівської інвалідної команди [10]. Через три роки суд прийняв у провадження документи про затриманого в м. Проскурові бродягу Станіслава Думаника [11]. Такий поодинокий випадок виглядає досить дивним на фоні того, скільки бродяжничало осіб у Проскурівському та суміжних Кам'янецькому, Летичівському, Ушицькому повітах Подільської та Старокостянтинівському Волинської губерній. Жодної справи не було заведено в суді про вбивства у Проскурові. Розглядалася в повітовому суді лише одна справа про замах на життя провізора Проскурівської вільної аптеки Максима Янкевича, що відносилась до 1860-1864 рр. [12]. Зате досить частими були втечі арештантів із Проскурівської міської тюрми у 1869-71 рр. (за сприяння тих людей, які доставляли їх до в'язниці) [13].

Доводилося суду вирішувати й конфлікти, які стосувалися побиття одних мешканців повітового центру іншими (переважно євреїв євреями авт.) [14]. Датуються ці події 1868-1870 рр.

Досить рідкісним явищем у самому Проскурові, на відміну від інших поселень повіту, був виступ проти представників влади, зокрема поліції у 1865 р. [15]. Заворушення селян приміських сіл Іванковець

та Олешина сталося у 1852 р., коли управляючий Іванковецьким маєтком Васильєв видав з місцевого запасного магазину хліба (в зерні) проскурівським євреям (вірогідно, для спекуляцій – авт.). В результаті виступу кількох селян закували в залізні пруті [16].

Деякі матеріали фонду Проскурівського повітового суду засвідчують певні махінації місцевих євреїв – власників крамниць з мірами ваги. Фіксувались такі випадки у 1866 та 1871 рр. [17]. У 1869 р. місцевого єврея Гуза судили за заснування підпільного тютюнового складу, розрахованого на безакцізний продаж цього товару [18]. Також в документах кримінального столу суду наявні відомості про заготівлю м'яса здохлого кабана міщанином м. Проскурова Лукою Цеценишиним для продажу мешканцям повітового центру [19].

Цікаво, що в Проскурові гастролувала особа, яка повністю відповідала образу та діям гоголівського Хлестакова з п'єси «Ревізор». Це був єврей Мошко Вайсман, який «неправдиво іменував себе різними іменами» [20].

Й, нарешті, в матеріалах кримінального столу опису 1-го фонду Проскурівського повітового суду осібно стоїть справа про знайдені в снігах будинку, який займав місцевий повітовий предводитель дворянства Братковський, листи протиправного змісту [21]. Сталася ця подія у 1841 році. Також окремо, випадаючи з контексту кримінального столу, зберігаються там документи про свавільне захоплення сінокосу міщанами Романовським, Доманським і Тепиоровським у протоієрея Проскурівського собору Казаєвича в 1870 році [22].

По цивільному столу опису 1 досліджуваного фонду налічується 18 справ, які стосуються м. Проскурова. Переважно це документи, які відносяться до прав власності: спадщини на житло, купчих кріпостей на житло, інколи із землею та крамницями, вводу у володіння, продажу будинків тощо.

П'ять одиниць зберігання стосуються духовних заповітів та спадщини на нерухоме майно: житло, господарські будівлі, землю [23]. Охоплюють вони в основному період з 1861 по 1872 рр. На одну справу менше у цьому столі купчих кріпостей на будинки [24]. Датуються ці документи 1847-1868 рр. Ще на одну одиницю зберігання менше матеріалів про ввід у володіння будинками [25]. Відбувались ці процесуальні дії у 1847, 1863, 1867 рр. Дві справи стосуються продажу будинків за борги та недоїмки [26] і відносяться вони до 1855 та 1858 років.

Відокремлено у цьому столі вирізняються матеріали щодо захоплення земель Проскурівської казенної юри дики, що датуються 1847 роком [27].

Цікавими у статистичному плані для дослідників можуть стати довідка 1857 р. про борг на будинку [28] та довідка про вільно проживаючих у м. Проскурові людей у 1862 році [29].

Майже два роки тривав судовий процес (1857-58 рр.) щодо встановлення походження сина капітанши Димитрієвої Миколи в зв'язку з визначенням його прав на певну майнову власність [30]. Варто зазначити, майже всі згадані нами вище документи пов'язані із єврейським населенням Проскурова.

Більше половини всіх матеріалів, що стосуються м. Проскурова, знаходяться у справах нотаріального столу опису 1 місцевого повітового суду (126 справ). Проте, незважаючи на таку велику кількість одиниць зберігання, класифікувати їх значно легше, ніж по попередніх столах опису 1 фонду повітового суду, оскільки більшість із них відноситься до купчих кріпостей та деяких інших правових документів і пов'язаних із ними дій.

Всього одиниць зберігання цього столу з купчими кріпостями налічується 107. Серед них:

Купчі на землю – 19

на крамниці – 11

на будинки – 26

заборона на купчі – 1

на будинки із землею – 32

зняття заборони на здійснення купчі – 1

на крамниці із землею – 3

на хутори – 2

на маєтки і майно в місті – 1

на заїзжий двір – 1

на землю під єврейське кладовище – 1

Зберігаються тут і данні про купчі кріпості на цегельний завод [31] та два будинки в рахунок сплати по рішенню суду [32], уступочна угода на крамницю [33], на ½ будинку і аптеки [34] та переуступочна угода на крамницю [35]. Бачимо ми серед матеріалів нотаріального столу й заставні угоди на крамницю [36] та гроші [37]. Здійснював суд і ввід у володіння будинками [38], хуторами [39], землею [40]. Видавав він і роздільчі записи: по маєтку в Проскурові [41] та по майну [42], свідоцтво про стан маєтку в місті [43].

З наявних у фонді нотаріальних актів ми можемо дізнатися про імена міських чиновників, духовних осіб, офіцерів військових частин, купців, аптекарів, лікарів і багатьох інших осіб, що проживали в Проскуріві у ХІХ столітті. Це ж стосується ряду економічних відомостей, які дослідники можуть почерпнути з купчих кріпостей та інших угод. Серед них: власність на землю, маєтності, крамниці, будинки та ціни на них як на товар. Відомими стають різноманітні статистичні матеріали по Проскуріву ХІХ ст., поповнюються дані про взаємовідносини між мешканцями міста тощо.

Звичайно, охарактеризувати всі справи цього столу в межах однієї статті неможливо. Тому доводиться обмежуватися повідомленнями про найбільш значимі та цікаві матеріали. Серед них варто вирізнити купчі кріпості, пов'язані з однією з найбагатших сімей середини та другої половини ХІХ ст. у Проскуріві – Маранцями. Вони фігурують у кількох нотаріальних актах. Зокрема, купець Гершко Маранц згадується у 1848 році в зв'язку із купівлею ним будинку [44]. У наступному році він купив кілька крамниць у Проскуріві [45]. 1852-го року, вже як купець 2-ї гільдії, Гершко знову прикупив у місті будинок із землею [46]. Того ж року купецький син Шая Абрамка Маранц теж придбав будинок із землею у Проскуріві [47]. Через два роки Гершко продовжив свої справи по придбанню нерухомого майна – купив будинок з прибудовами [48]. А як повірений дворян Унгельберта, Євстафія і Фелікса Ясиновських – придбав для них будинок із землею [49]. Наступного року, як повірений колезького радника Сосницького, Г.Маранц придбав для останнього теж будинок із землею [50]. В 1859 р. Гершко примножив свою маєтність крамницею за 300 крб. сріблом [51].

А в 1862 році вже купецький син Соломон Маранц придбав у Проскуріві ділянку землі вартістю 200 крб. сріблом [52]. У 1866 р. інший купецький син Хаїм Маранц прикупив у місті будинок із землею за 575 крб. сріблом [53]. Наступного року Кулер Соломон Маранц продав купцю Йосю Голдману (Голманду) будинок із землею та прибудовами за 550 крб. сріблом [54]. Останній вступив у володіння цим майном через 2 роки – у 1869 [55].

В 1871 році з'являється в нотаріальних актах ще одна представниця цього купецького сімейства – купчиха Марія Маранц, яка того року купила міської землі на 300 крб. сріблом [56]. Й, нарешті, в 1871 р. Соломон Маранц, вже як купець 1-ї гільдії, був введений у володіння придбаними ним «пустопорожніми» землями м. Проскурова [57]. Можна було б ще багато розповідати і про Маранців, і про інших осіб Проскурова ХІХ ст., їхні дії, життя міста тощо. Але, гадаю, із наведених у цій статті фактів можна зрозуміти, що документи Проскурівського повітового суду є важливим джерелом вивчення історії нашого обласного центру і можуть прислужитися багатьом дослідникам у роботі над створенням інформативної і яскравої картини життя Проскурова-Хмельницького.

Джерела:

1. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.433, 479, 547, 637, 640, 643, 647, 677, 714, 736, 743, 752, 754, 758, 817, 819, 876, 978, 1127
2. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1418
3. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.610, 649, 740, 898, 899, 900, 901, 903, 904, 905, 985, 986, 989, 990, 992, 993, 1061, 1063, 1098
4. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.580, 708, 774, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045
5. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1125
6. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.531, 532, 843, 950, 952, 1012, 1115, 1116, 1117, 1122, 1130
7. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.438
8. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.307, 481, 842
9. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.334, 520, 873
10. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.459
11. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.501
12. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.590
13. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.941, 966, 1047, 1048
14. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.889, 937
15. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.743
16. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.467
17. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.755, 1090
18. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.893
19. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1089
20. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.799
21. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.339
22. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.970
23. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1150, 1375, 1393, 1494, 1522

24. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1226, 1354, 1355, 1474
25. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1230, 1412, 1457
26. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1289, 1319
27. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1238
28. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1316
29. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1385
30. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1380
31. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1586
32. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1752
33. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1605
34. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1645
35. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1644
36. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1659
37. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2036
38. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1646, 1967, 2041, 2101, 2126, 2128
39. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1886, 1930
40. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2099
41. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1879
42. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2050
43. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2111
44. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1640
45. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1657
46. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1684
47. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1688
48. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1704
49. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1706
50. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1713
51. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1782
52. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1832
53. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1921
54. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1957
55. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2041
56. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2082
57. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2099

Вадим Байдич

с. Кузьмин Красилівського району

МАТЕРІАЛИ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОСКУРІВСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ 40-70-х рр. XIX СТ. У ФОНДАХ ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У цій статті чиниться спроба ознайомити широкий загал науковців та краєзнавців з наявністю документів про зловживання чиновників м. Проскурова, що відбувалися в середині XIX ст., у фондах Держархіву Хмельницької області.

Ключові слова: чиновник, корупція, зловживання владою, фальсифікація, побори, хабарі, м. Проскурів.

Одним з найбільш негативним явищ у житті будь-якої країни є корупція. Вона не дає можливості суспільству розвиватися, перешкоджає економічному прогресу, піднесенню добробуту населення, руйнує головні моральні принципи. Для нашої країни в сучасних умовах боротьба з корупцією є одним з головних завдань. На жаль, боротьба з корупцією відбувалась майже у всі попередні періоди життя наших предків.

Історія нашого обласного центру теж багата на різноманітні епізоди подібного протистояння. Це відноситься й до тих часів, коли він був ще повітовим містом Подільської губернії. В ряді фондів Держархіву Хмельницької області збереглося чимало матеріалів про зловживання міських чиновників міста Проскурова, переважно середини XIX століття.

У цій статті автор намагається ознайомити науковців та краєзнавців з документами, що засвідчують корупційні діяння прокурівських чиновників різного рангу впродовж кінця 40-х – початку 90-х років ХХ ст. Зловживання владою мали різну форму та розмах. Тут спостерігалось і використання адмінресурсу, і фальсифікація виборів, і хабарництво, і насильство над людьми та багато чого іншого.

Зосереджені такі матеріали переважно у фондах Проскурівського городского (міського) магістрату (ф.29) та Проскурівського повітового суду (ф.2). Окремі документи кінця ХІХ ст. знаходяться й у фонді Подільського губернського в міських справах присутствія (ф.117). Зрозуміло, що подібні відомості можуть бути й в інших фондах обласного архіву, але автором були вибрані саме зазначені вище, оскільки вони найяскравіше розкривають корупційні процеси, що відбувалися в ті часи.

Зокрема, у 1847 році у зловживанні службовим становищем звинувачувався голова ремісничої громади м. Проскурова Г.Гардієр. Скаржники доводили, що він підбирав на посади в громаді тільки «своїх» людей, які вірно йому служили. Історія розбірок щодо нього дуже нагадує деякі епізоди сучасності. Зокрема це стосується звинувачень, а потім бездіяльності, що давало можливість звинуваченому змінити постійне місце проживання й перебратися в іншу місцевість, де його було досить важко знайти. Так і Гардієр покинув Проскурів, шукали його в різних місцях, а він, як виявилось, не далеко й втік, проживаючи у містечку Волочиськ Старокостянтинівського повіту. Справа щодо звинувачень в його бік досить довго розглядалася, але так і закінчилася нічим [1, арк. 1-53].

На відміну від Гардієра, міський голова Проскурова Буяновський (Бояновський) нікуди з міста не виїздив, залишався на місці, хоча проти нього було відкрито кілька кримінальних справ, по яких він звинувачувався:

1. 1850 р. в зловживанні службовим становищем [2, арк. 1-92]
2. 1852 р. у зловживанні по службі [3, арк. 1-47]
3. 1862 р. у протиправних діях щодо збирання податків з громадян міста Проскурова [4].
4. 1862 р. у зловживанні, допущеному по управлінню громадою міста [5].

Ще по одній справі, яку розглядав у 1853-1854 рр. все той же Проскурівський повітовий суд, Буяновський проходив серед членів Проскурівського городского магістрату, разом із Савицьким та Клещанським, за перевищення влади [6].

До речі, серед п'яти кримінальних справ, у яких фігурував Буяновський, одна розглядалася впродовж року, дві – по два роки, одна – вісім і ще одна – десять років.

Характерно, що Буяновський, як і чиновники в наші часи, не поніс будь-якого серйозного покарання. Фактично, всі звинувачення проти нього були спущені на гальмах.

Два роки тривав процес над повіреним Проскурівського єврейського кагалу по свічному зборі Янкелем Полянським, який у 1849 р. звинувачувався цією ж громадою у пригнобленні та зловживаннях при проведенні фіскальних дій по зазначеному податку [7].

У 1854 р. повітовому суду довелося розглядати справу про звинувачення проскурівських кагальних групою членів тієї ж єврейської громади міста у зловживанні по службі [8, арк. 1-74].

Того ж року подібне звинувачення висунули й проти проскурівських єврейських чиновників Беренбліта Ш., Кафенгауза Я. та Кваші Б. [9, арк. 1-185].

Через три роки, у 1857 р., Проскурівський повітовий суд почав розглядати справу проти збирача податків І.Клосковського, який звинувачувався у витраті зібраних казенних податків на свої потреби [10, арк. 1-32].

А в 1858 році на зловживанні своїм службовим становищем та маніпуляціях із зібраними податковими грішми спіймали збирача податків Проскурівського єврейського ремісничого товариства Пейсаха Юдковича Шора [11].

Дещо особіно розглядалась у 1862-1863 рр. в повітовому суді справа про розтрату акцизних грошей колишнім управляючим Проскурівської акцизної контори Смірновим. Як виявилось, він був азартним картярем. Основну масу зібраних акцизних коштів цей чиновник програв поміщику Болеславу Спановському [12].

Інший характер мали зловживання проскурівського міського голови Савицького. Він вчинив протиправні дії при проведенні виборів кандидатів на займану ним посаду. Просто кажучи, Савицький банально фальсифікував вибори [13]. Ця справа у повітовому суді розглядалась впродовж майже восьми років – з 2 грудня 1863 по 2 березня 1871 року.

Дещо дивним, напевно, виглядало б це повідомлення, якби серед фігурантів проскурівських кримінальних справ не виявилось представників правоохоронних органів. Так, колишній місцевий повітовий суддя з дуже символічним прізвиськом Скользький був фігурантом кримінальної справи, разом з проскурівським городничим Більманом, надвірним радником Гутовичем та рядом інших осіб. Всіх їх судили у 1865-1873 роках за неналежне «збереження» казенних речей [14].

У наступному, 1866 році, в Проскурівському повітовому суді відбулися слухання кількох справ, по яких проходили чиновники повітового міста. Зокрема, столоначальника Івана Ржепецького судили за негідну поведінку в «присутственній» камері, за фальсифікацію документів та за невиконання службових обов'язків (1866-1868 рр.) [15].

Судили також колишнього збирального старосту міщанської християнської громади м. Проскурова Михайла Баксека, його писаря Михайла Станецького, міського старосту Лаврентія Варду, членів магістрату, міських голів Йосипа Гуменюка, Якова Сивця та інших осіб. Їх звинувачували у зловживаннях та халатності по службі. Ця справа також розглядалася впродовж 1866-1868 рр. [16].

Потрапив під суд за перевищення влади і прокурівський повітовий предводитель дворянства Ланге. Розгляд його справи тривав з 1866 по 1872 рік [17].

Колишнього столоначальника прокурівського городского магістрату Івана Прусиновського судили у 1868-1870 роках за злочини по посаді [18].

У тому ж 1868 р. під суд потрапили виконуючий обов'язки прокурівського міського голови Ротман та міщанин Григорій Демецький, яких звинуватили у неправильному проведенні виборів міського голови всупереч розпорядженню Подільського губернського правління [19].

А у 1869 р. до поля зору суду потрапив наглядач Проскурівської міської тюрми Олександр Марушко. Його звинувачували в зловживаннях по службі: жорстокому поводженні з арештантами, вимаганні у них хабарів та махінаціях з коштами, призначеними на утримання ув'язнених [20].

Як закінчилися більшість із наведених вище кримінальних справ, достеменно невідомо. Лише по деяких з них можна визначити досить м'які покарання. Чи були вони виконані, вияснити не вдалося – відсутні документи. Є лише одна справа – про виконання вироку щодо колишнього прокурівського міського голови Івана Савицького, якого судили за протиправні дії по службі. Відноситься вона до 1870-1871 рр. [21].

Судили також у 1872 р. старосту міщан-християн міста Проскурова Йосипа Августиняка за незаконне видання Івану Трембовському свідоцтва, тобто за фальшування документа [22].

На хабарах погорів ряд посадових осіб Проскурівської міської управи. Вони, за чималі гроші, незаконно віддали підряд єврею Фішу на чистку міських та приватних ретирадних місць (туалетів – авт.). Сталося це в 1893 році [23].

В цілому ж, наведені документи засвідчують, що закони порушували як виборні, так і призначувані посадові особи. Характерно, що розгляд судових справ був надто бюрократизованим, процесуальні дії часто тривали дуже довго.

Виходячи з вищесказаного, можна із впевненістю сказати, що зазначені вище справи ряду фондів Держархіву Хмельницької області є важливим джерелом вивчення історії м. Хмельницького, оскільки містять величезну кількість фактичного історичного матеріалу. А це дозволяє нам більш всесторонньо й об'єктивно створювати загальну картину життя Проскурова XIX ст.

Джерела:

1. Держархів Хмельницької області. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.287
2. Держархів Хмельницької області. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.406
3. Держархів Хмельницької області. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.483
4. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.640
5. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.643
6. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.479
7. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.433
8. Держархів Хмельницької області. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.562
9. Держархів Хмельницької області. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.568
10. Держархів Хмельницької області. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.644
11. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.547
12. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.637
13. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.677
14. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.736
15. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.752
16. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.754
17. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.758
18. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.817
19. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.819
20. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.876
21. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.978
22. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1127
23. Держархів Хмельницької області. – Ф.117. – Оп.1. – Спр.10

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ПРОСКУРІВСЬКІ МЛИНИ ТА ГРЕБЛІ НА РІЧЦІ ПІВДЕННИЙ БУГ У ХІХ СТ.

В цій статті автори описують наявність документів в Держархіві Хмельницької області, які стосуються функціонування в м. Проскуріві млинів та гребель на р. Південний Буг у ХІХ столітті.

Ключові слова: Держархів Хмельницької області, фонди, одиниці зберігання (справи), р. Південний Буг, млин, гребля, ремонт, оренда, будівництво.

Важливим елементом економічного розвитку невеликих міст у ХІХ ст. визначався стан борошномельної галузі господарства. Основу її склали водяні та вітряні млини. Для перших необхідні були річки та ставки, для других – наявність вітряних місць. Млини, що використовували воду, були більш ефективними, оскільки мали впродовж майже дев'яти місяців постійне джерело енергії. Вітряки більше залежали від примх природи.

У Проскуріві протікала велика річка Південний Буг, що сприяло будівництву на ній гребель та млинів. На жаль, поки що питання їхнього функціонування, а також власності, оренди, ремонтів, виробництва та прибутків, фактично, ще не досліджувалися.

Тому автори цієї публікації вважають за доречне ознайомити зацікавлених осіб (майбутніх дослідників зазначених вище проблем) з наявністю матеріалів, що стосуються бузьких млинів та гребель у м. Проскуріві 20-80-х років ХІХ ст. у фондах Державного архіву Хмельницької області.

Зосереджені відповідні документи, в першу чергу, у фондах Проскурівського міського магістрату (ф.29) та Проскурівського повітового суду (ф.2). Також, матеріали щодо млинів, гребель Проскурова зустрічаються у фонді Подільської губернської канцелярії (ф.115) та Подільського губернського у міських справах присутствія (ф.117). Зокрема, до 1821 року відносяться відомості про сплату в Проскурівську міську скарбницю грошей за орендне утримання та ремонт греблі на р. Буг [1, арк. 1-137]. 1827 роком датуються документи щодо проведення, ремонту проскурівських міських млинів [2, арк. 1-67].

Дуже об'ємною за обсягом є справа, що стосується будівництва млинів, греблі та мосту в м. Проскурів на р. Буг. Налічує вона майже 400 аркушів і містить багато цікавих і важливих фактів з історії нашого обласного центру. Відноситься вона до 1831 року [3, арк. 1-373].

Матеріали про ремонт гребель на р. Буг в межах проскурівських міських земель знаходяться у двох справах, що датуються відповідно 1832 [4, арк. 1-188] та 1833 [5, арк. 1-15] роками.

А вже в наступному 1834 році Подільське губернське правління видало вказівку про складення плану на «Проскурівські Бузькі млини» та відмежування при цьому земель м. Проскурова від маєтку графа Гудовича [6].

Міські млини приносили повітовому місту чималі прибутки. Тому, вже з 1838 року починається, згідно раніше прийнятого рішення, будівництво нових проскурівських борошномельних підприємств. В наступні роки вони поступово вводились в експлуатацію [7, арк. 1-98].

Чимала увага приділялася міською владою ремонту міських млинів та підтриманню в належному стані переважно земляних гребель, які часто руйнувалися під час танення снігів, льодоставу та рясних дощів. Про це свідчать документи Проскурівського міського магістрату, датовані 1842 роком [8, арк. 1-108].

Зазначимо, що млини та греблі на р. Буг приносили не тільки прибутки місту, а й інколи й чималі збитки. І пов'язувалось це з тим, що як і у всій Російській імперії, у Проскуріві процвітало казнокрадство та хабарництво міського чиновництва. Млини здавалися в оренду потрібним людям, від яких міська влада мала чималий зиск. Така оренда майже не контролювалася, занижувалися ціни оренди та прибутки, отримувані орендарями. Відповідно, міський бюджет не отримував великі кошти. У фонді Проскурівського міського магістрату є окрема справа, в якій аналізуються понесені міською скарбницею збитки при здачі в оренду млинів на р. Буг. Документи її датуються 1846 роком [9, арк. 1-101]..

Аналогічно, чиновники мали «ліві» прибутки при проведенні ремонту міських млинів та гребель. Завищувався кошторис ремонтних робіт. Різниця між їх реальною вартістю та цим кошторисом ділилася між підрядником та замовниками-чиновниками. Подібний факт фіксується в документах про понесені міською скарбницею збитки при ремонті млинів на р. Буг у 1852 році [10, арк. 1-4]. Така звична нашим сучасникам схема побутувала на наших теренах ще 150 років тому. Воістину, справедлива народна мудрість: «Все нове – це давно забуте старе».

У 1862 році Проскурівський повітовий суд розглядав справу про неправильну здачу в оренду міських млинів купцю Мошку Бланку і про понесені при цьому скарбницею збитки [11].

Інколи бувало й інакше. Міська скарбниця не завжди мала кошти для відшкодування витрат підрядників на здійсненні згідно договорів роботи у місті. Або ж чиновники не отримували відповідного зиску з укладених з тими ж виконавцями угод на виконання певних робіт. Так, з 1864 по 1868 рік у Проскурівському повітовому суді розглядалася справа про виплату міським магістратом коштів єврею Шпігелю за виконані ним роботи на р. Буг [12].

Бували й такі випадки. Той же суд впродовж 1863-1864 рр. розглядав справу щодо змови колишніх членів Проскурівського міського (городового) магістрату для «розладнання млина у Дубово», тобто, іншими словами, доведення до банкрутства [13]. Також дуже нагадує поширену в сучасності схему.

В останній чверті XIX ст. питання ремонту гребель та млинів перейшло у відання Проскурівської міської думи, про що свідчать документи 1889 р. [14].

Ми навели лише невелику частину тих матеріалів, які можуть бути використані дослідниками при виясненні ряду питань історії нашого обласного центру. Науковцям та краєзнавцям вже час більшу увагу звертати на раніше ігноровані фонди регіональних архівів, які дозволять значно розширити уявлення про життя наших предків у попередні століття, в тому числі й мешканців Проскурова XIX ст. Це стосується й використання річки Південний Буг для борошномельної промисловості.

Джерела:

1. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.51
2. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.66
3. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.85
4. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.92
5. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.97
6. Держархів Хмельницької області. – Ф.115 – Оп.1. – Спр.1872
7. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.128
8. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.172
9. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.255
10. Держархів Хмельницької області. – Ф.29 – Оп.1. – Спр.503
11. Держархів Хмельницької області. – Ф.2 – Оп.1. – Спр.647
12. Держархів Хмельницької області. – Ф.2 – Оп.1. – Спр.1418
13. Держархів Хмельницької області. – Ф.2 – Оп.1. – Спр.714
14. Держархів Хмельницької області. – Ф.117 – Оп.1. – Спр.6

*Юрій Земський
м. Хмельницький*

ФІНАНСОВІ ОБОРОТИ ТА ОБОРУТКИ МІСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОСКУРОВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-ІМПЕРСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Розглянуто документальні джерела, а саме офіційну інформацію, що доповідалася державними посадовцями з Проскурова та Кам'яця-Подільського у Київ генерал-губернатору щодо фінансово-економічних проблем та успіхів повітового міста Проскурова. Це дозволяє скласти уяву про рівень економічного життя містян середини XIX ст., а водночас констатувати “повсякчасну сталість” людської спокуси до “неправомірної вигоди”. Подано статті річного кошторису міста Проскурова. А крім того, розглянуто стосунки поміж представниками місцевої виборної влади міста та репрезентантами державної, імперської влади.

Ключові слова: городовий магістрат, доходи, витрати, податки, недоїмки.

Ставши одним із повітових центрів Подільської губернії наприкінці XVIII ст., Проскурів отримав престижну можливість називатися містом. Хоча за чисельністю мешканців, що складала станом навіть у середині XIX ст. менше 7 тис. людей [1, с. 6] такий факт здається дивним, проте ще півтора століття тому це було звичним явищем. Тож у відповідності з російсько-імперськими порядками того часу в Проскурові було створено так званий “городовий магістрат”, що виконував функції “начальства города”.

Кілька документів, що були виявлені у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, дозволяють зрозуміти не лише зміст діяльності, власне сферу відповідальності міської влади – “городового магістрату”, зокрема в царині зібрання грошових надходжень та організації видатків на забезпечення життєдіяльності міста середини XIX ст., але водночас, ці документи дають можливість на

загал краще уявити рівень життя тогочасних містян та головні проблеми, що їх доводилося вирішувати. Разом з тим, із вказаних документів вочевидь постають “вічні проблеми” людей, дотичних до “фінансових справ” – власне, бажання показати контролюючим органам справедливість та законність усіх своїх витрат, а водночас природність та припустимість певних “недоглядів” за грішми, що насправді виглядає як прояв відвертих зловживань.

Одним із документів є кошторис запланованих надходжень та видатків міста Проскурова на 1854 рік [4]. Щонайперше, міський магістрат збирав певні податки із майна, яке належало місту. Його було зовсім не багато:

- із земель, що віддавалися для хліборобства (їх у міста було лише 352 десятини, використання яких (“орендаторами”) оцінено по 60 коп. за кожен десятина), на загал мали отримати 211 руб. 20 коп.;

- із земель, відданих під сінокоси (усього 15 десятин, також по 60 коп.) очікували 9 руб.;

- із земель, відданих під цегляні заводи (на жаль, не вказується ні числа заводів, ні обсягу наданої для них землі, ні ціни експлуатованих таким чином десятин, але можна припустити, що йшлося водночас й про використання “надр”, а саме – глини, з тих відданих територій) до міської скарбниці мало надійти лише 22 руб. 86 коп.;

- із млина, що знаходився в урочищі Ракове очікувалося аж 561 руб.;

- із млина, що знаходився в урочищі Дубове – 180 руб. [4, арк. 12 зв.]

Ось цим і вичерпувалися усі “активи” міста Проскурова середини ХІХ ст. Але, міська скарбниці поповнювалася також з інших джерел.

Зокрема, за внесення записів до міської “обивательської книги” планувалося отримати 7 руб. 14 коп. [4, арк. 12 зв.] (Йдеться про так звану традицію, що велася з середньовічних часів – внесення записів до “гродської книги”, в якій містянами фіксувалися усі скарги, позови до суду, боргові зобов’язання тощо, на підставі яких вирішувалися в подальшому усі їхні спірні питання).

Окремим розділом доходів визначалися – збори “із закладів промислових та промисловців”, до яких відносилося чотири позиції:

- із трактирних закладів (на жаль, ні тут, ні далі не вказано точного числа таких закладів та місця їхнього розташування) – 20 руб.

- із ресторацій – 12 руб. 90 коп.

- із харчевень – 9 руб.

- з купецьких капіталів відсоткового збору (числа купців та розмірів їхніх капіталів також, на жаль, не вказано) планували зібрати – 127 руб. 50 коп. [4, арк. 12 зв.- 13 зв.]

Наступним окремих розділом доходів визначено збори з різних цінних паперів, зокрема в документі зафіксовано – “з опротестування векселів, пред’явлення листів про позику, про умови контрактів і тому подібних актів” – 150 руб. [4, арк. 13 зв.]

Окремим п’ятим розділом доходів визначено так звані “допоміжні доходи зі скарбниці відкупної суми”, тобто йдеться про плату утримувачів “казенних питтєвих зборів”, або інакше кажучи – суму, що її сплачували ті, хто брав на відкуп продаж алкоголю. Цей збір був найсуттєвішим і планувався за рік в обсязі 1571 руб. 42 коп. До цього ж розділу належали також відрахування пенсійного капіталу “із жалувань міських чиновників”, (причому, “жалувань”, що сплачувалися з міської скарбниці), такі відрахування мали скласти 19 руб. 98 коп. [4, арк. 13 зв.]

Останнім, шостим розділом міських доходів були визначені “недоїмки” (тобто недоплати) попередніх років до міської скарбниці. За цим розділом очікувалася плата, заборгована містянами, котрим надана була земля під хутори (на жаль, документ не вказує ні кількості людей, ні обсягу отриманих ними десятин), повинно було надійти 1057 руб. 46 коп. А крім того, очікувалася плата за надані землі під побудову домівок та інших будов, що складало 59 руб. ¼ коп. Також очікувалася сплата недоїмки з відданої у користування міської власності, зокрема “з міського Старобузького млина” – 66 руб. 43 коп. та “із Дубівського млина” – 120 руб.

До цього ж шостого розділу внесено також борг, котрий було викрито Подільською казенною палатою за колишнім ратманом (тобто, членом міського магістрату – ратуші) Хазіним “по провіанту для пожежних коней” – 14 руб. 50 коп. На останок, сюди ж додавалася недоїмка, що мала компенсуватися із суми штатних витрат магістрату, на покриття боргу, що зберігався ще з 1845 р., коли “через дозвіл начальника губернії було витрачено 36 руб. на канцелярські потреби” [4, арк. 13 зв.- 14 зв.]

Отже, в підсумку, за калькуляцією кошторису канцеляристами магістрату, усі доходи міста Проскурова у 1854 р. повинні були скласти 4885 руб. 25 коп. [4, арк. 14 зв.]

Щодо запланованих міських витрат на цей же 1854 р., кошторис передбачав першим розділом розраховуватися за заборговані витрати попередніх років. Зокрема, такий борг визнавався перед Проскурів-

ським римо-католицьким костелом (здається, за забрану на користь міста землю, але документ детально цього не пояснює) в обсязі 174 руб. 5, ½ коп. [4, арк. 12].

Другим розділом розписані витрати міста на утримання міського управління, пожежників та усіх міських чиновників. Отже, із коштів міста передбачалося “утримання міських відділень і жалування двом членам Ради Міністрів” в обсязі 96 руб. [4, арк. 12]. Саме так, не чітко й узагальнено сказано в документі, без конкретизації про які міські відділення йдеться, а до них ще й додано не визначене чітко відрахування для двох міністрів у Петербурзі. Водночас, з’ясовано, що утримання двох міністрів не було якоюсь особливою “карою” покладеною на проскурівчан, подібний рядок витрат був тоді у кошторисах усіх міст Поділля [4, арк. 3, 17, 23, 28, 40].

Далі, у цьому розділі передбачалися додаткові (понад сплачуване із державної скарбниці жалування) витрати на “городничого”, тобто на главу адміністративно-поліцейської влади у місті – повітовому центрі. Зокрема, передбачалося “столових” доплат, тобто на харчування – 175 руб. та “квартирних” грошей, або на найм помешкання для головного представника державної влади – начальника міста й повіту – 142 руб. 85 коп. [4, арк. 12].

На “канцелярські витрати поліції, на додачу наданих із державної скарбниці”, із міської скарбниці мало надійти ще 37 руб. [4, арк. 12].

“Квартальному наглядачу”, тобто старшому поліцейському міста зі скарбниці містян мало бути виплачене жалування – 57 руб. 14 коп. [4, арк. 12].

“Шести будочникам вільнонайманим”, кожному по 42 руб., а разом – 252 руб. [4, арк. 12]. “Будочниками” називали нижчих чинів поліції – “поліцейських сторожів”, котрі несли службу біля спеціально збудованих для них “будок”, для укриття від негоди.

“Брандмейстеру” (так називали керівника пожежної частини міста) – 60 руб.

- “трьом пожежним візникам” – 85 руб. 71 коп.

- на “прокорм пожежним коням” (не вказана їхня чисельність, як і “раціон” годування коней, тож вище вже зазначався прецедент із Хазіним, котрий “недогодував” коней на визначену кількість грошей, що виявлено було губернською казенною палатою) на 1854 р. заплановано було витратити – 191 руб. 45 коп.

- на “ремонт пожежного інструменту” (надзвичайно не чітка стаття витрат) – 22 руб. 85 коп. [4, арк. 13].

На “утримання нижчих поліцейських служителів у міській лікарні” (тобто, на ймовірне лікування впродовж наступного року, що взагалі, на рік вперед чітко передбачити неймовірно) – 15 руб. [4, арк. 13].

Далі, у цьому ж розділі йдеться про витрати на утримання власне городского магістрату, зокрема,

- “на жалування секретарю” – 171 руб. 43 коп.;

- “канцелярським служителям” (на жаль, не вказано їхня чисельність) – 371 руб. 43 коп.

- “на витрати та на сторожа” (надзвичайно не чітко, про які витрати йдеться і яка саме частка плати сторожу) – 85 руб. 71 коп.

- “жалування бухгалтеру” – 171 руб.

- “на найм писарів та канцелярські витрати” (знову не чітко, скільки буде тих писарів, яка у них потреба і скільки, власне, та на які канцелярські витрати передбачалося) разом – 200 руб. [4, арк. 13].

Цим же розділом передбачалося також утримання “квартирної комісії” – 90 руб. та на витрати цієї комісії ще 14 руб. 29 коп. Йдеться про “квартирні комісії”, тобто людей, які опікувалися розміщенням військових на постій у помешканнях місцевого населення, що до появи військових гарнізонів із казармами було звичною проблемою для усієї Російської імперії аж до останніх десятиліть ХІХ ст.

Окрім того, - “жалування наглядачу тюрми” – 80 руб.

- “жалування наглядачу лікарні” – 57 руб. 14 коп.

- “міському лікарю” – 200 руб. 5 коп. [4, арк. 14].

Для утримання міської лікарні, в якій “має розміщуватися 15 хворих військових чинів”, передбачалося із міської скарбниці: - “двом служителям вільнонайманим” в рік по 34 руб. 20 коп., а разом – 68 руб. 40 коп.

- “праці” – 28 руб. 56 коп.

- “повару” – 28 руб. 56 коп. [4, арк. 14].

На останок, “відрахування на складання пенсійного капіталу, котрий належить надіслати в Подільський приказ і Проскурівське повітове казначейство” – 19 руб. 98, ¼ коп. [4, арк. 14].

Розділом третім передбачалося опалювання та освітлення. Але йдеться в кошторисі безпосередньо лише про витрати “на освітлення тюрми”, де планувалося витратити 140 руб., а “на освітлення пожежного інструменту та поліції” (подається разом, не розділеним платежем) – 60 руб. [4, арк. 14].

Розділом четвертим передбачався найм будинків, яких, схоже, у своїй власності Проскурівському магістрату бракувало. Зокрема, на найм будинку (саме так зазначено в документі – в однині) “для розміщення поліції, квартирної комісії та пожежного інструменту” передбачалося 180 руб.

На найм будинку для “розміщення міської лікарні” було заплановано 275 руб. [4, арк. 14].

Розділом п'ятим передбачалися різні витрати “по облаштуванню міста”, але тут вказується лише три позиції таких планованих витрат:

- “на очистку міських площ та вулиць” – 28 руб. 57 коп.

- “на ремонт шлюза при міському бузькому млині, у разі необхідності” – 360 руб. 90 коп. (Тут заслуговує на особливу увагу цікаве визначення – “у разі необхідності”, але цифра планованих витрат, як бачимо, досить “чітка”, аж до копійок).

- “на перепліт медичних книг і журналів, які надсилаються для бібліотеки при лікарні” – 10 руб. [4, арк. 14].

Цікаво зауважити, що розділом шостим, як сказано в кошторисі передбачалися “різні дріб'язкові витрати на непередбачувані потреби”. Й зокрема, вони конкретизувалися наступними позиціями:

- “на виписку “Сенатських відомостей” і “Губернських відомостей” для Магістрату” – 15 руб. 3 коп.

- “на виписку “Губернських відомостей” для соборної міської церкви” (надзвичайно цікавий факт, що спонукає до розмірковувань про роль Церкви в житті імперії) – 3 руб. 3 коп.

- “на виписку лікарсько-літературних творів для бібліотеки міської лікарні” (факт, що заслуговує на поновлення традиції) – 15 руб. 15 коп.

- “на ремонт кожухів та чобіт для вартових” (схоже, що йдеться знову ж про тих самих, згаданих уже “будочників”) – 15 руб 41 коп.

- “на користування послугами та лікування неімущих цивільних осіб в міській лікарні” (факт, що викликає захоплення гуманізмом та милосердям міської влади, проте важко щось чітко сказати щодо “правдивості” таких витрат) – 150 руб.

- “на сплату Подільській губернській друкарні за друк бланків на грошові журнали (йдеться ймовірно про бланки фінансової звітності) та інше для Магістрату” – 40 руб.

- “на непередбачувані потреби” (знову ж, надзвичайно “розлоге”, невизначене формулювання статті міських витрат, із цілком конкретною немалою сумою) – 285 руб. 70 коп. [4, арк. 15].

А усього, витрати міста Проскурова у 1854 р. заплановано мали скласти 4474 руб. 40, ¼ коп. (Нагадаємо, доходи нараховано було в обсязі 4885 руб. 25 коп.) [4, арк. 15].

Задля повнішої картини, наведемо ціни на головні продукти харчування того часу. Отже, фунт (400 грам) хліба білого коштував 2, ½ коп.; фунт хліба житнього – ¾ коп.;

фунт яловичини 1 сорту – 4, ½ коп., фунт 2 сорту – 3, ½ коп.;

фунт телятини 1 сорту – 6 коп., фунт 2 сорту – 4 коп.;

фунт свинини 1 сорту – 4, ½ коп., фунт 2 сорту – 3 коп.;

фунт сала свинячого 1 сорту – 10, ½ коп., фунт 2 сорту 8 коп.;

фунт солонини 1 сорту – 3 коп., фунт 2 сорту – 2, ½ коп.;

фунт масла коров'ячого 1 сорту – 17 коп., фунт 2 сорту – 13 коп.;

пуд (16 кг.) солі – 70 коп. [5, арк. 2 зв.-3].

Для порівняння потужності фінансово-господарської діяльності міста Проскурова із іншими містами Поділля того часу, показовими є сумарні цифри доходів та витрат у кошторисах інших міст. Отже, подамо їх за своєрідним рейтингом дохідної частини (другою цифрою будуть кошторисні суми витрат, одні й інші цифри без копійок).

М. Могилів – 24802 руб. та 6202 руб. [4, арк. 56 зв.-57];

м. Балта – 24362 руб. та 14165 руб. [4, арк. 8 зв.-9];

м. Брацлав – 13363 руб. та 3807 руб. [4, арк. 40 зв.-41];

м. Бар – 13170 руб. та 3224 руб. [4, арк. 65 зв.-66];

м. Гайсин – 8968 руб та 2941 руб. [4, арк. 46 зв.-47];

м. Літин – 8369 руб та 3185 руб. [4, арк. 25 зв.-26];

м. Ольгопіль – 8084 руб. та 2456 руб. [4, арк. 51 зв.-52];

м. Вінниця – 5868 руб та 6208 руб. [4, арк. 38 зв.-39];

м. Ямпіль – 5611 руб. та 468 руб. [4, арк. 72 зв.-73];

м. Проскурів – 4885 руб. та 4474 руб. [4, арк. 14 зв.-15];

м. Стара Ушиця – 4062 руб. та 1282 руб. [4, арк. 60 зв.-61];

м. Хмільник – 3439 руб. та 2473 руб. [4, арк. 69 зв.-70];

м. Летичів – 2529 руб. та 2615 руб. [4, арк. 20 зв.-21];

м. Сальниця – 1062 руб . та 616 руб. [4, арк. 75 зв.-76];

м. Тульчин – 285 руб. та 285 руб. [4, арк. 77 зв.-78].

Отже, Проскурів середини XIX ст., за господарськими ознаками був в числі міст-“середнячків” Поділля. А зі змісту кошторису його доходів на витрат цілком певно можна говорити про умовність контролю за коштами, а також про сумнівну доцільність їхнього використання. Ще більше в такій думці дозволяють ствердитися документи, що в часі дещо передували поданому вище кошторису. Зокрема, впродовж 1850-51 рр. Проскурівський міський магістрат довго домагався, і зрештою досяг списання частини боргу, що у вигляді недоїмки тягся за ним впродовж кількох років.

Подільське губернське правління доповідало Київському генерал-губернатору, що Проскурівський магістрат у жовтні 1850 р. звернувся з проханням списати борги за трьома позиціями. По-перше, борги з трактирного закладу 12 руб. 46 коп. та кав'ярні (“кофейного дома”) 5 руб. 1 коп., оскільки вони не відомо за ким рахуються (?!); по-друге, борг за виписку для міської поліції іще в 1838 р. “Сенатських відомостей” 11 руб. 73 коп. та витрати на “обмундирування будочників” на 84 руб. 15 коп., оскільки поліція для якої здійснені були ці послуги, через обмеженість своїх статків не здатна розрахуватися; по-третє, витрати 36 руб., здійснені на потреби магістрату, які через бідність не вдається поповнити [2, арк. 1-1 зв.]

Магістрату у відповідь було пояснено, що недоїмка, яка рахується за трактиром і кав'ярнею з 1838 р. жодним чином не може бути скасована, якщо такі заклади утримувалися; а у випадку, якщо не віднайдуться їхні власники, ця недоїмка повинна бути стягнена із членів магістрату, котрі винуваті у не своєчасному її стягненні до міського доходу. Так само, не може бути скасовано борг, що з'явився через виписку “Сенатських відомостей” та обмундирування нижчих чинів поліції, хоч ці витрати магістрат поніс за вказівкою подільського губернатора, оскільки ще тоді передбачалося, що розрахунок буде через взаємозалік. (Нагадаймо, що за міським кошторисом саме магістрат оплачував жалування “будочникам”, тож взаємозалік треба розуміти, як відрахування із того ж таки жалування). На додачу, магістрату було “строго вказано вжити заходи щодо якнайшвидшого поповнення вказаної недоїмки, не обтяжуючи начальство недоречними звертаннями” [2, арк. 3-3 зв.]

Проте, Проскурівський магістрат повівся у цій справі виважено й сміливо, не відступивши у позиціях за якими можна було “поборотися”. Єдиною його повною поступкою стала позиція щодо 36 руб., витрачених свого часу з дозволу губернатора на потреби самого магістрату. Їхнього списання магістрат вже не домагався, а записав їх собі в прибуток на 1851 р. [2, арк. 3 зв.] Щодо інших своїх недоїмок, магістрат доповідав, що суму витрачену на “Сенатські відомості” він потребував офіційним листом у поліції, а водночас, повідомив останній, що витрати на обмундирування “будочників” буде відраховувати із суми їхнього утримання, починаючи з травня 1851 р. Стосовно боргу, який зберігається за трактиром та кав'ярнею ще з 1838 р., магістрат “нарешті догледів” у книзі магістрату за 1840 р. запис, який ніби-то свідчив, що “недоїмка має бути скасована через неявку бажаючих взяти вказані заклади (трактир та кав'ярню) на утримання” (!?), а отже – зробив висновок Проскурівський магістрат – таких закладів у місті на той час просто не існувало (!!!) [2, арк. 4].

На категоричну вимогу магістрату щодо відрахування з поліцейських належного боргу за обмундирування, боржники листом, майже ультимативно повідомили, що вони не можуть погодитися з цим, бо отримують вкрай малу плату: “брандмейстер” на місяць отримує 2 руб. 85, ¼ коп., “будочники” отримують по 1 руб. 66, ½ коп., “багорний” (звісно, це посада у команді пожежних) – 1 руб. 90 коп., “трубочист” (також із пожежників) по 1 руб., “пожежні візники” по 2 руб. 38, ¼ коп. А тому, вирахувати з них 84 руб. 15 коп. вони не бачать за можливе, бо навіть найменші відрахування з їхнього жалування приведуть до того, що “поліція залишиться без служителів”. Щодо відрахування недоїмки за “Сенатські відомості”, поліцейські вказували, що з них щороку відраховуються такі суми, а отже їм не зрозуміло якого саме року така недоїмка з'явилася [2, арк. 4 зв.]

Зрештою, усі ці зусилля Проскурівського магістрату завершилися “Височайшим затвердженням думки Державної Ради, висловленої в Указі Правлячого Сенату”, згідно чого недоїмка за трактир і кав'ярню була скасована, а скасування боргу міської поліції перед магістратом було покладено на розгляд генерал-губернатора [2, арк. 5]. На останок цієї справи, генерал-губернатору було повідомлено, що у 1839 р. Проскурівським магістратом на вимогу Подільського губернатора було виділено на потреби місцевої поліції 84 руб. 15 коп. й на ті кошти було пошито для 10 служителів міської поліції 10 шинелей, 10 курток і 10 кашкетів [2, арк. 10-10 зв.]

Такі успіхи Проскурівського магістрату, схоже “окрилили” його, але водночас, можна припустити, створили з боку вищого начальства неабиякі проблеми місцевій міській поліції, принаймні вже наступного – 1852 р. Проскурівський городничий розв'язав своерідну “війну” із магістратом, а приводом до того стали все ті ж недоїмки.

У січні 1852 р. Проскурівський городничий написав рапорт генерал-губернатору, в якому вірно-піддано наголошував, що усвідомлює своїм головним посадовим обов'язком “поповнення державної

скарбниці податками та недоїмками”, але водночас зізнавався, що немає у цій справі належних успіхів, щонайперше через те, що багатьох із боржників не може виявити за місцем їхньої приписки. Разом з тим, городничий звинувачував у неналежній старанності міського збирача податків та байдужості до тих проблем міської влади – магістрату. Свою інформацію він доповнив реальними цифрами боргів, що склалися за проскурівчанами. Отже, городничий свідчив, що за містянами числилися величезні борги, причому саме до державної скарбниці, в той час як місцеві збори (так звані, земські платежі) сплачувалися майже бездоганно. Наприклад, за “міщанами християнами” – як пише городничий – за попередні роки вже назбиралася недоїмка в обсязі 6880 руб. 71 коп., водночас, за 1851 р. вони повинні були сплатити до держскарбниці ще 2180 руб. 8 коп. З цих коштів, реально було зібрано: в рахунок попередніх недоїмок лише 113 руб. 19 коп. (тобто, залишався борг понад 6767 руб.), а із платежів 1851 р. сплачено було трішки більше половини, а саме – 1366 руб. 73 коп. (тож борг за 1851 р. у 814 руб. також у подальшому мав додатися до недоїмки попередніх років). Тим часом, земський збір в обсязі 532 руб. 40 коп. ними було сплачено повністю [3, арк. 3]. За “міщанами-євреями”, яких городничий називає окремою категорією міських жителів – боргів значилося менше, хоча сплачували вони більші суми. Так за 1851 р. вони повинні були сплатити, і сплатили усе до копійки – 3322 руб. 48 коп. Але за попередні роки, вони мали борг у 4284 руб 62 коп., з якого сплатили лише 459 руб. 19 коп. (тож залишався борг у 3825 руб). Водночас, земський збір обсягом 813 руб. 18 коп. ними також був сплачений повністю [3, арк. 3]. Цей “сигнал” городничого, звісно, не залишився не поміченим і почалося з’ясування стану справ із фінансовими боргами містян Проскурова.

В подальшому, Проскурівська поліція вже роз’яснювала Подільському губернському правлінню, що проблеми із недоїмками пов’язані в Проскурові з тим, що “члени магістрату, своєю абсолютною бездіяльністю потурають безтурботності збирачів податків”, а тому губернському правлінню пропонувалося “винуватців піддати законній відповідальності за їхню бездіяльність” [3, арк. 11 зв]. Більше того, з’ясувалося, що Проскурівська поліція пропонувала місцевій владі замінити старшого збирача податків Бонсяка, який, на її думку, виявляв “крайню недбайливість і навіть неблагонадійність” щодо виконання своїх обов’язків. Разом з ним, пропонувалося замінити також громадського писаря на більш відповідальних людей, однак городничий магістрат листовно відповів, що “оскільки Бонсяк обраний громадою на 3 роки, то не може бути відстороненим від своїх обов’язків” [3, арк. 12].

На таке зухвальство Проскурівського магістрату Подільське губернське правління пригрозило застосуванням статті 629, тому V Зведення Законів, згідно якої: “За накопичення недоїмок і доведене невжиття своєчасних заходів, які дозволені законами, а тим більше за навмисне послаблення (інакше кажучи, недостатню наполегливість) в тій справі, відповідальними є по-перше, староста та його помічники, а потім і члени міських дум або ратуш – особистим своїм майном” [3, арк. 13]. Звісно, за обставин, що склалися, коли інформація вже дійшла до самого генерал-губернатора чинити по іншому Губернське правління вже не могло, адже і його чиновників могли запідозрити у недостатній дбайливості щодо виконання обов’язків.

Зрештою, керуючись саме названою вище статтею, Подільським губернським правлінням було прийняте рішення за яким констатувалося, що головною причиною накопичення недоїмки є та обставина, що “збирачі податків, а надто Бонсяк були абсолютно бездіяльними, в чому їм сприяло потурання з боку членів магістрату, а особливо міського голови”. Тому, майно старости Бонсяка потрібно описати й виконання цієї роботи покласти на Проскурівську міську поліцію, котра, зробивши опис мала подати його в Губернське правління задля призначення майна Бонсяка на продаж. Водночас, від Проскурівського городского магістрату та його голови витребувані були пояснення щодо причин їхньої недбайливості у зібранні належного до державної скарбниці. Застерігалось також, що такі пояснення повинен окремо зробити кожен член магістрату і надати їх в Губернське правління впродовж десяти днів з моменту отримання вказівки. До того ж, магістрату доручалося “розглянути діяльність старшин християнської та єврейської міщанських громад міста й у випадку, якщо їхні дії були в чомусь незадовільними, то повідомити про те місцеву поліцію для опису також їхнього майна. У випадку виправдання їхніх дій, магістрат у своїх донесеннях має зі всією справедливістю пояснити дії цих старшин” [3, арк. 14-14 зв.]

Отже, прийняттям такого рішення Губернське правління намагалося усіх членів Проскурівської місцевої влади “розбити” по-одиноці й протипоставити усіх поміж собою. Адже кожен мав особисто написати пояснення щодо проблем із зібранням податків, а водночас, вказати чи достатньо належними були дії, зокрема, старшин міщанських громад. За умови, коли вже було рішення щодо продажу майна старшого збирача податків Бонсяка (котрого члени магістрату до останнього намагалися оборонити), Губернське правління прагнуло посіяти страх поміж представниками Проскурівської влади, а відтак змусити членів

магістрату, аби кожен зажадав “вигородити себе” зі скрутного становища й чим більше розповів про “інших винуватих”.

На жаль, архівна справа зазначеним розпорядженням Подільського губернського правління завершується й не дозволяє дізнатися про підсумкове “вжиття заходів” щодо недбайливих Проскурівських збирачів державних податків. Проте, за сумарним змістом усіх трьох розглянутих справ, можна констатувати, що представники державної влади не стільки, можливо, навіть переймалися зростанням недоїмки (адже вона попри все залишалася й пізніше), як драгувалися зухвалістю місцевих влад, що “дозволяли собі турбувати начальство усілякими недоречними звертаннями” на кшталт прохання про списання боргів. Тим більше, що непевність статей витрат у кошторисах міських бюджетів, як то: “на непередбачувані потреби”, або “на ремонт шлюза”, чи на “ремонт пожежного інвентаря” бачили та розуміли усі. А той факт, що саме такі формулювання у витратній частині бюджету міста Проскурова були вже через рік після “бурхливої війни із недбайливими збирачами податків”, дозволяє припускати, що й вони (ті, що були звинувачені в недбайливості) зуміли “належно” пояснити складнощі, котрі є цілком природними а тому й прийнятними у цій, державної ваги справі.

Джерела:

1. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Составил Секретар Подольского Губернского Статистического Комитета А. Демьяненко. – Каменец-Подольск: В Типографии Губернского Управления, 1865. – 70 с.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК), фонд 442, опис 84 (1851), справа 467 Дело по представлению Подольского Губернского Правления об исключении из счетов г. Проскурова недоимки городской, числящейся с трактирного заведения, кофейного дома и др., 11 арк.
3. ЦДІАК, ф. 442, оп. 84 (1852), спр. 343 По рапорту Проскуровского городничего о причинах невзыскания недоимок по г. Проскурову и бездействию сборщика Бонсяка, 14 арк.
4. ЦДІАК, ф. 442, оп. 84 (1853), спр. 576 По представлению Подольского Губернского Правления с сметами (расписями) о доходах и расходах городов Подольской губернии, в том числе и г. Каменца, 85 арк.
5. ЦДІАК, ф. 442, оп. 84 (1853), спр. 597А Дело об установлении цен на жизненные припасы в г. Киеве.

*Наталія Стрельбіцька
м. Хмельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІСТА ПРОСКУРОВА, МІСЬКИХ ГОЛІВ ТА ГЛАСНИХ ДУМИ ТА УПРАВИ У 80-Х РР. ХІХ СТ. – 20-Х РР. ХХ СТ.

В історичній довідці розглядається громадсько-політична діяльність представників органів міського самоврядування - міських голів Проскурова та гласних міської думи та управи в період з 1880 до 1920 років.

Ключові слова: Проскурів, міська дума, міська управа, гласні, міський голова, Губернське правління, Казенна палата, Міське положення.

На сучасному етапі розбудови державних інституцій України, з урахуванням глобальних змін, які відбулися останнім часом, розвиток місцевого самоврядування є одним з пріоритетних напрямів державної політики. Цінним джерелом щодо вирішення питань ефективного функціонування сучасних органів міського самоврядування є досвід їх попередників на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Напрями діяльності гласних Проскурівської міської думи та її виконавчого органу – управи висвітлюють матеріали архівних фондів державного архіву Хмельницької області – Проскурівська міська управа (Ф.52) [1], Проскурівська міська дума (Ф.54) [2] і Подільське Губернське по міським справам Присутствіє (Ф.117) [3]. Аналіз представлених у фондах документів дає чітке уявлення про становище Проскурова на рубежі ХІХ – ХХ ст., про сфери діяльності діячів міського самоврядування, які опікувались санітарним станом міста, питаннями освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, оподаткування і т.д. В архівних документах згадується про міських голів Проскурова, гласних думи та управи. Склад Проскурівської міської думи та управи різних періодів, рішення, які приймалися гласними, досить чітко можна проаналізувати за протоколами їх засідань. Вони також надають можливість виділити межі компетенції діячів самоврядування, основні сфери їх діяльності, оцінити ефективність роботи, виявити недоліки тощо.

Нова реформа міського самоврядування вступила в дію в Проскурові тільки в січні 1880 року. На час введення міського положення в Проскурові нараховувалось мешканців – 4247 чол.; з них: православних

– 1027, католиків – 1395, євреїв – 1806, представників інших віросповідань – 3 чол. Всього: домовласників – 1130; з них: православних – 299, католиків – 395, євреїв – 436. [5, арк.2-3]. За міською реформою визначалася нова система виборів до органів міського самоврядування. За результатами виборів формувались міська дума, як розпорядчий орган і міська управа, як виконавчий. Очолював систему міського самоврядування міський голова. Він координував роботу думи і управи, мав досить широкі повноваження. Міський голова давав розпорядження про скликання засідань думи (відповідно ст.56 Міського положення), визначав порядок денний дня засідань (ст.57), під його особисту відповідальність друкувались доповіді по справам, які мали розглядатися в думі (ст.59) [6, арк.828]. Але в більшості міст Подільської губернії, в т.ч. і Проскурові, час від часу виникала проблема з кандидатурами на посаду міського голови. Особливо гостро ця проблема постала під час перших виборів. За результатами виборів в Проскурові міським головою був обраний К. Пенський. Також була обрана міська управа та дума, що складалася з 19 гласних. Перший міський голова був безініціативним та нечистим на руку. Так виконуючий обов'язки Подільського губернатора Милорадович був не задоволений кандидатурою, так, як по зібраним відомостям «... новообраний голова Пенський був мало розвинутим, і навряд чи здібним виконувати обов'язки», також Пенський звинувачувався в п'янстві та крадіжці. [3, арк.8] Тому Милорадович надсилав клопотання про проведення нових виборів. Посаду міського голови зайняв більш достойний кандидат – колезький асесор Гатцук Миколай Олексійович. Він перебував на цій посаді по 1884 р. [19, с.303]. Міський голова спрямував свої зусилля на покращення санітарного стану міста, але із-за скромності міського бюджету, значних змін в той період в Проскурові не відбулось.

Під час нових виборів в 1884 р. посаду міського голови зайняв – Віктор Михайлович Івашкевич, дворянин та надвірний радник [19, с.303]. Вже у 1884 р. був проведений цілий ряд заходів санітарного плану. Подільський губернатор В. Батюшков надіслав думі 13 березня 1885 р. циркуляр «О мерах предупреждения и пресечения холерной эпидемии», у відповідь на який міська дума на своїх засіданнях прийняла постанови, в яких суворо заборонялася торгівля неякісними овочами, фруктами та іншими продуктами питания, вводилася заборона на різні народні зібрання і гуляння під час епідемії [9, арк.9]. Думою був встановлений контроль за чистотою колодязів і джерел, все місто поділено на санітарні зони, над якими здійснювався окремий контроль. Про кожний окремий випадок хвороби, населення було зобов'язане терміново повідомляти поліції чи санітарному попечителю. Було заборонено збиратися на проводи чи поминки померлих від холери. Щоб запобігти поширенню епідемії, була запроваджена обов'язкова дезінфекція одягу та приміщень. Такими попереджувально-профілактичними заходами влада міста Проскурова намагалась завчасно вирішити дану проблему.

Пункти профілактичного огляду населення та лікарні для хворих холерою досить ефективно діяли в 1884-1885 рр. в Проскурові. Проте загальний незадовільний санітарний стан міста часто був причиною циклічного повторення загрози холери через кожні 8-10 років. Так, вже влітку 1892 р. проблема епідемії знову вимагала негайних та рішучих дій від думи та управи. За розпорядженням голови думи Івашкевича терміново була очищена базарна площа і проведена обов'язкова дезінфекція. Базар, який знаходився на невеликій ділянці землі і був дуже забруднений, перенесли на окраїну міста під станцію Гречани [15, арк.5]. Протягом трьох днів було проведено очищення дворів, вулиць, площ, каналів. Завдяки оперативним діям міської думи під час виникнення нової загрози епідемії холери жертв серед населення Проскурова не було. Хоча небезпека епідемій виникала і в наступні роки, але до початку Першої світової війни вона не набувала загрозливих масштабів.

Повторно Івашкевич зайняв посаду в 1888 р. Але під час наступних виборів в 1892 р. виникли певні проблеми. Досить часто для їх вирішення міська дума не мала достатніх фінансових ресурсів, заважали і внутрішні незгоди, непорозуміння і недовір'я між гласними думи. Інколи справи доходили до особистих звинувачень, і навіть судових розслідувань Проти Івашкевича було висунуто ряд обвинувачень. Внаслідок подібних проблем результати виборів не були підтверджені. Тимчасово, в 1895 р., посаду міського голови зайняв Микола Осипович Пшонський [4, арк.17]. Досить широкого розголосу набула справа гласного Проскурівської міської думи підполковника Григорія Ковалевського, що нею в 1894-1895 рр. зацікавився Сенат в Петербурзі. Так, у листопаді 1894 р. гласний думи Ковалевський подав на розгляд членів думи заяву, в якій звинуватив заступника міського голови В.Пшонського «в неправомірних діях по службі, хабарах і підробках», а також в тому що «в Проскурові Пшонський організував польсько-єврейське міське управління, дуже гнучке перед законом і совістю» [14, арк.7];

У відповідь на висунуті обвинувачення гласного думи Ковалевського 12 січня 1895 р. дума на своєму засіданні прийняла рішення по кожному пункту заяви, яке було видрукуване в «Петербуржских ведомостях», у ньому стверджувалося, що: «звинувачення Ковалевським міського управління як польсько-

еврейського, є образливим для вірогідних почуттів заступника голови Пшонського і членів міського управління, і не відповідає дійсності» [7]. Отже, Пшонський і його колеги фактично відвели від себе усі звинувачення, але «справа Ковалевського» на цьому не закінчилась. Вона мала подальше продовження і внесла ще більше непорозумінь й недовіру в ділові відносини гласних думи і управи в Проскуріві, розділивши думу на два ворогуючі табори. Одні гласні підтримували Ковалевського, інші (Л. Деревоєд, колезький асесор Л. Клешевський, чиновники Н. Ясинський, Д. Букшнан) – Пшонського. Звичайно, взаємні звинувачення між гласними думи, не сприяли їх ефективній роботі. Слідство тривало декілька місяців, але судові розслідування фактично не внесли змін до складу гласних Проскурівської міської думи. Колезький асесор В.Івашкевич після розслідування справи Сенатом повернувся на посаду міського голови і продовжував провадити заходи щодо благоустрою міста. Після судових розслідувань Івашкевича було виправдано і він в третій раз очолив міську думу Проскурова.

Під час нових виборів в органи міського самоврядування в 1900 р. новим головою Проскурівської думи став дворянин, відставний поручик Георгій Григорович Лисенко [19, с.303]. Він розпочав свою діяльність саме з заходів щодо подальшого благоустрою міста, адже ця проблема вимагала негайного вирішення. Новий міський голова, в основному, опікувався питаннями благоустрою та санітарного стану міста. За його сприяння була забрукована Церковна площа, але територія біля православного собору, де відбувалася торгівля продуктами харчування залишалась дуже забрудненою і в дощову погоду перетворювалась у непрохідну калюжу [7, с.14]. Дума прийняла рішення про брукування території в 321 кв. сажень на кошти з міського резервного фонду в сумі 1476 крб. 60 коп. Дану суму передбачалось повернути в бюджет міста за рахунок прибутків з торгових місць на площі, які становили 300 крб. на рік. Таким чином, через 5 років сума повністю повернулася в міський резервний фонд. Міська площа була забрукована, але інші вулиці та провулки так і залишались без твердого покриття і потопали в бруді. Загальний стан Проскурова на початку ХХ ст. не відповідав вимогам санітарних і будівельних норм [7].

На той час в пресі з'являються статті щодо стану повітового міста Проскурова, в яких висвітлювалися всі недоліки. Стан міста досить реально був описаний в статті «Об антисанитарном состоянии города Проскурова» (Киевское слово, № 4937 від 04.10.1901). У відповідь на цю статтю і зауваження Подільського губернатора міська дума під керівництвом Лисенка провела ряд засідань, і видала постанову № 176, в якій розробила заходи по виправленню недоліків. Щорічно, згідно з постановою думи № 177 від 15.12.1901 р., починаючи з 1902 р. на очистку міста виділялись кошти в сумі 500 крб. За ці кошти проводилась очистка всіх забруднених вулиць, площ під наглядом спеціальної комісії думи. Міська дума взяла під свій контроль споживання води з криниць, розробила заходи для оздоровлення місцевості прилеглої до річок Плеска і Буг. Дума за досить короткий термін за рахунок податків, зібраних з населення, змогла виділити певну суму на замощення деяких вулиць, а також для ремонту декількох шляхів, що вели в місто [7], витративши на це 18000 крб. Аналізуючи рішення і постанови думи, приходимо до висновку, що хоча дума і проводила певні заходи в плані благоустрою міста, проте не завжди в повній мірі виконувала свої обов'язки.

Протягом 1904-1908 років обов'язки міського голови Проскурова виконував Генріх Миколайович Дубецький, колезький регістратор. Міський голова Дубецький намагається вирішити старі проблеми міста – це насамперед благоустрій та санітарний стан. Так, у червні 1904 р. Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор, проїжджаючи через Поділля, висловив своє незадоволення санітарним станом міст і сіл губернії, в т.ч. Проскурова, стверджуючи що при «відвідуванні міст і містечок ввіреного моему управлінню краю я не міг не звернути уваги на незадовільне облаштування таких, при повному порушенні будівельних і санітарних правил» [6, арк.9]. Генерал-губернатор протягом червня-серпня 1904 р. надіслав ряд циркулярів Подільському губернатору про необхідність складення плану «по оздоровленню і благоустрою ввірених їх управлінню міст і містечок». Підготовлений Подільським губернатором план комплексних заходів був досить масштабним і зводився до наступного: «проведення робіт щодо благоустрою вулиць, площ, дворів в містах та містечках згідно відповідних вимог будівельних норм;», «міським думам необхідно розробити і впровадити заходи щодо будівництва та ремонту доріг»; «поліцейські органи зобов'язані встановити контроль за виконанням громадянами постанов думи і дотриманням будівельних та санітарних норм»; «в Проскурів та інші міста губернії направити технічних спеціалістів для консультацій та виправлення помилок у плані благоустрою міст» [7]. Проскурівська дума та управа на чолі з міським головою Г.Дубецьким відповідально поставилась до вирішення завдань. Комплексний підхід до розв'язання проблем благоустрою міста дав певні позитивні результати.

Діяльність Дубецького на посаді міського голови продовжує його наступник – відставний інтендант, полковник Павло Іванович Дорошкевич, який був обраний на цю посаду наприкінці 1907 р. Перебував

на цьому посту у 1908–1916 рр. [19, с.303]. Новий міський голова активно взявся за вирішення основних проблем життя міста. Досить гостро на той час стояла проблема будівництва водогону. Дума декілька разів намагалась вирішити проблему з водопостачанням, але в бюджеті не вистачало необхідних коштів. «И вот сей муж, прежде всего, потребовал от городского управления работы и денег, денег и денег. И на добытые ресурсы построил массу артезианских колодцев, дав этим Проскурову чистую и здоровую воду и положив, таким образом, конец заразным болезням, что и надо признать особой заслугой». «Разом з тим, у тому ж Проскурові зусиллями військового відомства був побудований локальний водогін – у передмісті Дубове у 1909 р. для потреб військового містечка 12 (35)-го уланського Белгородського полку [19, с.206].

Міський голова П. Дорошкевич «содействовал устройству электрического освещения и телефона». В 1909 р. в Проскурові почалося прокладання телефонної мережі. Після розгляду декількох проектів Проскурівська міська дума обрала проект місцевих підприємців Г. Бройде і М. Гохмана, які запропонували найменшу абонентську плату в 42 руб. на рік за телефонний номер. Вже в 1910 р. в Проскурові нараховувалось 58 абонентів і довжина мережі становила 13 верств [19, с.212].

Саме за його ініціативи в березні 1910 р. міська дума об'явила конкурс на створення проекту електричного освітлення вулиць міста. За підсумками конкурсу, Проскурівська управа з дозволу Подільського губернатора заключила договір з переможцем цього конкурсу «Торговим домом Електра» інженера Е.-Н. Рабиновича терміном на 12 років. До серпня 1911 р. з'явилося електричне освітлення [19, с.193].

Проскурівська міська дума постійно передбачала в бюджеті кошти на покриття витрат пов'язаних з електричним освітленням міста. Значні матеріальні затрати виправдали себе, в місті значно покращилася ситуація в плані правопорядку. Так, за статистичними даними в 1913 р. в порівнянні з 1909 р., зменшилась в 1,5 рази кількість розкрадань, грабежів, розбоїв; в 2 – дрібного хуліганства. Отже, з введенням в дію електромереж відбулись позитивні зміни в Проскурові щодо благоустрою та охорони правопорядку.

Вже на початку ХХ ст. дума збільшує суми на медичне обслуговування населення та санітарний контроль Проскурова, тільки на утримання лікарів з міського бюджету було виділено в 1912 р. – 535 крб.; 1913 – 535 крб.; 1914 – 600 крб. Голова міської думи П.Дорошкевич, враховуючи помилки своїх попередників, значно збільшив суму витрат на попереджувальні заходи щодо виникнення епідемії холери, збільшивши їх з 300 до 1500 крб. Ефективно діє в цей період і санітарно-ветеринарна служба, яка поповнила міський бюджет у 1912 – на 345 крб., 1913 – 425 крб., 1914 – 429 крб. Турбувалась міська дума та управа про бідняків, на їх утримання виділялось в 1912 – 1394 крб.; 1913 – 2000 крб.; 1914 – 2800 крб. [21, арк.4-5].

Однією з важливих сфер діяльності міської думи була освіта. Безпосередньо до її функцій належала організація учбових закладів різного рівня, асигнування коштів на розвиток існуючих закладів і фінансування будівництва нових, нагляд за їх діяльністю. Незважаючи на те, що на рубежі ХІХ – ХХ ст. місто нараховувало всього близько 23000 жителів [18, арк.7], було досить багато різноманітних навчальних закладів. Діяли декілька початкових шкіл, існували державні і приватні загальноосвітні заклади: гімназії, прогімназія, реальне училище, приватна жіноча гімназія тощо. Початковою освітою займалися церковнопарафіяльні школи.

Гласні думи не тільки займалися учбовими закладами, щорічно виділяючи кошти на їх підтриманні на належному рівні, але й проводили заходи щодо підвищення загальноосвітнього рівня населення міста. Міська дума виділяла кошти з міського бюджету на видання художньої літератури для міських бібліотек, на друкування підручників для гімназій та училищ. На утриманні Проскурівської міської думи знаходились міські читальні, бібліотеки, музей, картинна галерея по вул. Олександрівській та інші культурно-освітні установи.

Міська дума також вирішувала питання щодо виділення земель та будівель для організації нових навчальних закладів. Так, у червні 1896 р. дума надала земельний наділ в розмірі 930 кв. сажнів духовному відомству для облаштування однокласної церковнопарафіяльної школи безкоштовно. І це не одинокий випадок, вже в 1899 р. вона на своєму засіданні розглядала справу про виділення коштів на будівництво нового приміщення Проскурівського міського двохкласного училища. Необхідні кошти планувалось виділити з резервного фонду. Розглянувши заяву штатного смотрителя Проскурівського міського училища про те, що приміщення училища не відповідає ніяким нормам, дуже незручне і тісне, дума виділила 14000 крб. на будівництво нового приміщення замість 560 крб., що виділялись нею щорічно на утримання старого. Вже у 1907 р. нове приміщення училища було побудоване. Голова Проскурівської міської думи П. Дорошкевич та члени міської управи М. Сікора і Я. Чекирда в присутності директора міського училища Н.Кузнецова оглянули нове приміщення. 27 листопада 1909 р. училище

відвідав окружний архітектор Київського учбового округу Ф. Олтаржевський, який залишився задоволений рівнем цього закладу в плані архітектури та благоустрою.

Міський голова П.Дорошкевич зробив достатньо багато для міста, а далі переключив свою увагу на справі військові. Його на посту змінив один із самих талановитих, енергійних, авторитетних діячів органів самоврядування Подільської губернії Микола Вікентійович Сікора. Завдяки своїм особистим якостям, професіоналізму, М. Сікора користувався величезною повагою та авторитетом серед мешканців Проскурова, мав великий досвід чиновницької служби, працював в різних державних установах міста. Під час виборів 1904 р., коли міським головою став Георгій Лисенко, М. Сікору обрали гласним міської думи та управи. Він активно займався вирішенням основних проблем міста. Перебуваючи протягом тривалого часу на відповідальних постах, М. Сікора завжди відрізнявся мудрістю, розумінням ситуації, доброзичливістю, вмінням приймати правильні рішення і величезною працездатністю. В своїх мемуарах приватний нотаріус К. Колоколов згадує, що «...зі вступом на посаду Миколи Вікентійовича Сікори діяльність управи стала змістовнішою, енергійнішою» [14]. Під час головування в Проскуріві Генріха Дубецького, М. Сікора входив до складу спеціальної комісії по благоустрою [8]

Працював М.Сікора в якості гласного думи і управи і при наступному міському голові - полковнику П.Дорошевичу. На початку ХХ ст. міська дума приділяє більше уваги освітнім потребам населення, постійно збільшуючи витрати на подальший розвиток освіти в м. Проскуріві.

Гласні думи та управи, і насамперед, М.Сікора, не тільки займалися учбовими закладами, щорічно виділяючи кошти на їх підтримання на належному рівні, але й проводили заходи щодо підвищення загальноосвітнього рівня населення. Міська дума виділяла кошти з міського бюджету на видання художньої літератури для міських бібліотек, на друкування підручників для гімназій та училищ. На утриманні Проскурівської міської думи знаходились міські читальні, бібліотеки, музей, картинна галерея по вул. Олександрівській та інші культурно-освітні установи. Микола Вікентійович і надалі опікувався питаннями розвитку освіти в місті, виступаючи, за збільшення асигнувань на освітню галузь [8].

Досить серйозні проблеми необхідно було вирішувати міським органам влади і в сфері соціального захисту населення. Микола Вікентійович Сікора, вирішував соціальні питання не тільки в якості представника думи та управи, але і як людина – гуманіст. Незважаючи на незначні власні прибутки, він все своє життя займався благодійністю.

Прибутки йому приносили купальні, розташовані на березі Південного Бугу з боку парку. Купальні, в основному, були побудовані для гігієнічних потреб жителів міста. Оплата за користування була мінімальною, всього 5 копійок. Фактично, всі кошти від купалень йшли на утримання безкоштовної їдальні для малозабезпечених верств населення [15]. Сам М.Сікора жив досить просто і невибагливо в звичайному одноповерховому будинку №10 в провулку Човновому. Будинок М.Сікори завжди був відкритий друзів, співробітників по думі та управі, знайомих та всіх, хто потребував його поради та допомоги [16]. Весь свій час віддавав М.Сікора вирішенню нагальних потреб громади Проскурова. Для зручності спілкування з мешканцями міста, він переїжджає з провулку Човнового в центр міста, знімає квартиру на розі вулиць Дворянської і Глухої, відкриває громадську приймальню. Двері квартири М.Сікори завжди були відкриті для жителів міста. З ініціативи гласного міської думи багато мешканців Проскурова отримали матеріальну допомогу від міської думи [5]. Звичайно, жителі міста любили і поважали Миколу Вікентійовича, його авторитет був незаперечним. В під час виборів 1916 р. М. Сікору в четвертий раз підряд обирають до складу міської думи та управи. В 1917 р. гласні міської думи обрали М. Сікору міським головою. В дуже важкий напружений період зайняв М. Сікора цю відповідальну посаду. Перша світова війна у розпалі, набирають обертів національно – визвольні змагання, триває громадянська війна. Місто Проскурів входило до прифронтової зони, саме тут розміщувався штаб 8-ї армії Південно-Західного фронту. В місті розміщувалась штаб-квартира генерала О.Брусилова. В зв'язку з перебуванням в місті величезної кількості військових, виникала маса фінансових і соціальних проблем. Щоб стабілізувати фінансову ситуацію в місті М. Сікора пішов на рішучий і виважений крок – запровадження власних грошових знаків. На всіх грошових знаках був особистий підпис міського голови і напис «Проскурівський міський банк обов'язково вимінює бони на державні гроші без обмежування сум». Нові грошові знаки перебували в обігу протягом 1918–1919 рр. і сприяли частковій стабілізації фінансового положення мешканців Проскурова в досить складний період [18].

Найбільшою трагедією для міського голови в ці буремні часи став єврейський погром 15 – 16 лютого 1919 р. Отаман Семесенко разом зі своїми гайдамаками влаштували єврейський погром. Під час цих трагічних подій загинуло 390 чоловіків, 309 жінок, 76 дітей, було поранено близько 500 осіб єврейської національності [17]. За іншими даними загинуло близько тисячі мирних жителів Проскурова. Всі свої

сили, вплив, авторитет використовував міський голова, щоб припинити погром. З його ініціативи було скликано екстрене засідання думи. М. Сікора особисто телеграфував декілька разів уряду, Директорії. Закликав прийняти заходи щодо припинення терору. Також міський голова, ризикуючи власним життям особисто допомагав євреям переховуватись від гайдамаків. Також М. Сікора ризикнув піти на крайній крок і особисто відвідати отамана Семесенка з проханням «...милості до євреїв» [18, с.62]. Жорстокі події лютого 1919 р. підірвали здоров'я міського голови. Загострилася давня хвороба, але Микола Вікентійович, фактично, до останніх своїх днів продовжував працювати, приймав вдома відвідувачів, допомагав, чим міг. Микола Вікентійович Сікора помер в березні 1921 р. і був похований на міському кладовищі.

Микола Вікентійович Сікора, міський голова Проскурова в 1917–1920 рр., більшу частину свого життя присвятив рідному місту. Поляк за національністю, душею українець, він любив Проскурів та його мешканців. Невтомна і багаторічна його праця внесла свій вклад в позитивні зміни і подальший розвиток Проскурова на початку минулого століття.

Таким чином, саме завдяки ефективній співпраці Проскурівської міської думи та її виконавчого органу – міської управи і громадськості в період кінця ХІХ – поч. ХХ ст. відбулися значні зміни в усіх сферах життя міста, значно зросла чисельність його населення, місцева громадськість відчула позитивні результати своєї співпраці.

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). Проскурівська міська управа – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 199
2. ДАХМО. Проскурівська міська дума – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 52
3. ДАХМО. Подільське Губернське по міським справам Присутствіє. – Ф. 117. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.9.
4. Орловский М. Историческое описание уездного г.Проскурова Подольской губернии. // Подольские Епархиальные Ведомости, 1863.
5. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІА). – Ф. 442. – Оп.548. – Спр.21. Справа про введення міського положення 1870 в мм. Вінниці, Проскуріві і Могильові Подільської губернії. -19 Арк.
6. Полное собрание Законов Российской империи. - Т. 14. - № 48498.
7. Стрельбицька Н.І. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Проскурова (70-ті р. ХІХ – 20-ті р. ХХ ст.) //Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006.– 440 с.
8. ДАХМО. Проскурівська міська дума – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 52.
9. ДАХМО. Подільське Губернське по міським справам Присутствіє. – Ф.117. - Оп. 1. – Спр. 131.
10. Там само. – Спр. 356.
11. Там само. – Спр. 30.
12. Там само. – Спр. 892.
13. Там само. – Спр. 945.
14. Проскуров 27 лет тому назад. Рассказ местного нотариуса К.И.К. – Проскуров, 1915. – 16 с.
15. Спогади про М.В.Сікору Неоніли Олексіївни Орджаніоні (Іщук), правнучки / Записала Н.І.Стрельбицька 12.08.2007.
16. Спогади про М.В.Сікору Миколи Олексійовича Орджаніоні, правнука./ Записала Н.І.Стрельбицька 14.08.2007.
17. Завальнюк О. Збройна боротьба в Проскуріві у 1919 – 20 рр. //Плоскирів, Проскурів, Хмельницький. Фактографічний збірник. – Хмельницький, 1993. – С.34.
18. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – с.62.
19. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А. – 336 с., іл.

Ігор Западенко

сmt Меджибіж

ПРОСКУРІВСЬКА МІСЬКА КУХНЯ. ДЕЯКІ СТАРОСВІТСЬКІ СТРАВИ ТА ВИПІЧКА

У статті на підставі спогадів давніх мешканців м. Хмельницького наводяться деякі особливості страв проскурівської міської кухні, що були популярні тут до 1970-х рр., а подекуди побутують донині. До окремих страв наводяться рецептури, способи приготування та подачі до столу.

Ключові слова: Проскурів, кухня, кулінарія, міщани, рецепти страв

Писати про проскурівську кухню наразі непросто. З однієї сторони, стравам національним, регіональним та місцевим зараз присвячується безліч друкованих видань та публікацій і обговорень на інтернет-ресурсах. З іншої - серед усього цього розмаїття описів та рецептів дуже важко знайти ті, які є дійсно місцевими: наприклад, не сучасним “борщем по-проскурівськи”, а реальним проскурівським борщем,

таким, як його повсякдень готували наші бабусі і прабабусі. Спеціально та усвідомлено кулінарну книгу нашого міста ніхто не писав, не усвідомлюючи у той час, які величезні зміни чекатимуть на місто, його мешканців, їхній побут і звички. Тому ця невелика спроба опису проскурівської міської кухні не є вищепною і ґрунтується на окремих згадках у літературі та (у більшій мірі) на опитуванні старших місцевих мешканців і власних спогадах автора.

Відмінність проскурівської міської кухні від частково описаної в літературі кухні загальноподільської полягає в тому, що усталена, традиційна подільська кухня є кухнею сільської місцевості. Тобто не надто примхливою, але дуже практичною та поживною. Саме такою її сформували покоління наших предків, виходячи з обставин вікової історії - хліборобської праці, багатоденних неквапливих торговельних поїздок, військових походів та навал завойовників. Натомість, міста, у тому числі й Проскурів, завжди відрізнялися на фоні сільської місцевості і вищим рівнем життя, і етнічним та соціальним складом населення. Тому в умовному “казані” міщанської кухні, образно кажучи, варилися дещо інші компоненти. Туди додавалися, збагачуючи традиційну українську поживу, страви національних кухонь етнічних діаспор, що тут компактно мешкали: єврейської, польської, російської і навіть німецької (згадаймо німецьку колонію в Дунаївцях, що створила та розвинула на Поділлі потужне суконне виробництво, якого, на жаль, нині вже не існує). Більші можливості міщан, купецтва та дворянства до комунікацій і поїздок сприяли більш активному запозиченню страв з інших регіонів. Не останню роль у формуванні міської кухні відіграло питання престижу (на сучасному жаргоні - “понтів”) під час гостин представників певного суспільного класу, а від місцевої аристократії багато запозичували до свого побуту нижчі суспільні верстви. Причому запозичували не лише буквально, а й переймаючи назви страв та кулінарні слівця, подекуди по-містечковому кумедно переключуючи їхнє звучання або зміст. Тому далеко не завжди за самою лише назвою тієї чи іншої страви проскурівської кухні можна з певністю передбачити її рецептуру, технології, вигляд і смак: не тільки у різних регіонах, а часом і на різних кінцях міста та у різних родинах одним словом могли називатися різні страви.

Саме таким сплавом різних частин, чи, вірніше, варивом різних продуктів була донедавна проскурівська кухня. Подані нижче описи та рецепти є спробою принаймні частково скласти проскурівське міщанське “меню” з найбільш яскравих його частин. До огляду включено ті страви, згадки про які стосуються ХХ століття від його початку до 1970-х років. В основі більшості з них - спогади про ті страви, які готувалися у родині автора статті. Рецептури, які тут подано, не однаково точні. Частина з них записано зі слів старших родичів, іншу частину автор розшукував на інтернет-ресурсах, намагаючись підібрати найбільший відповідник до смаколиків свого дитинства, а з окремими стравами доведеться експериментувати кулінарам і кухарям, відтворюючи забуті рецепти.

Водночас, з огляду на вказані вище причини, неможливо претендувати й на стовідсоткову унікальність тієї чи іншої страви. Унікальність їх полягає в тому, що всі вони були властиві для свого часу і місця - для Проскурова, якого нині вже немає, і нині вийшли з широкого ужитку. Але саме вони створювали той привабливий, старосвітський “смак” провінційного міста, який зараз намагаються відтворити гурмани.

До прикладу, чи можна вважати унікальною стравою вінегрет? Він залишається звичайним вінегретом будь-де. Але той вінегрет, що подавався на стіл проскурівчан, відрізнявся не тільки тим, що замість горошку він готувався з відварною квасолею. Проскурівський вінегрет відрізнявся саме способом подачі - таким, який не зустрічається зараз більше ніде. На велику таріль відварна картопля, буряк, квасоля, квашені огірки і капуста викладалися шарами, що чередувалися між собою, а зверху це посипалося дрібно нарізаною цибулею. Тобто компоненти задалегідь не перемішувалися між собою, а утворювали яскравий овочевий “торт”, який змішувався у звичний вінегрет і заправлявся олією вже у тарілках. Пояснювали це так: “комусь подобається більше буряку, а комусь - більше огірочків, і кожен може покласти собі чого хоче до смаку”. Така красива таріль з акуратним, не змішаним вінегретом вважалася стравою святковою, він готувався до зимових свят і ставився у центрі столу задовго до появи традиційного радянського “тазика олів`е”. Автор навіть згадує своє дитяче здивування, коли він вперше побачив у шкільній їдальні вінегрет у вигляді звичної в наш час суміші.

Рибні консерви сьогодні, вочевидь, не є частиною “високої кухні”. Але в міському меню 1960-1970 рр. цей продукт був окрасою міського святкового столу. І, на відміну від наших часів, коли ми цінуємо все свіженьке і домашнє, “рибна консерва” означала щось “магазинне”, тобто дуже смачне. Недаремно “консервою” тоді називали тушковану особливим чином рибу, яка смаком і розмірними їстівними кісточками нагадувала консервовану рибу з баночки. Для її приготування дрібна річкова риба чистилася та солилася. У невеликий чавунний баняк на дно вкладалися нарізана кружечками морква, а на неї в один шар - підготована риба. Поверх риби розкладалася нарізана півкільцями цибуля, на неї - лавровий лист.

Потім знову у тому ж порядку шарами моркви, риби, цибулі та приправи заповнювався весь баняк. Додавалася вода і соняшникова олія - іншої рослинної олії, крім "пісного масла", на той містяни час у вжитку не мали. А далі баняк ставився на маленький вогонь і риба тушувалася 4-5 годин з поступовим додаванням води, до розм'якшення кісток¹. Знімати пробу з готової тушкованої риби годилося, вихваляючи її смак: "як консерва!" - хоча й з'явилася ця страва у щедрому на річкову рибу Поділлі, вочевидь, ще за кілька століть до винайдення масових технологій харчопрому.

Згадуючи давні кулінарні традиції та яскраві смаки проскурівського столу, пригадаємо підзабуті на сьогоднішній день кіхлики - приклад запозичення і взаємного проникнення кулінарних традицій міських етнічних спільнот. Очевидно, що ця міщанська назва походить від назви єврейських солодошців "кіхелах", які у Проскурові пекли не тільки євреї, а усі. Під цією назвою існує кілька видів солодкого печива, але який із них є саме той? Проскурівські кіхлики відрізнялися щедрою посипкою з суміші цукру та кориці, тобто характерними прянощами єврейської кухні. Рецепт кіхликів у тому вигляді, як їх пекли у Проскурові, подано далі.

Далі подано кілька рецептів випічки, переважно солодошців та печива, які користувалися популярністю серед проскурівчан у різні часи. Добиралися вони як за практикою, так і за різними публікаціями, з огляду як на смак, так і на той вигляд та подачу, якими названі страви відзначалися у нашому місті.

1. Тюлеві баби за способом пана Тищенка, доглядача Проскурівського міського училища.

Цей кондитерський виріб згадується у книжці "Проскуровъ 27 лѣтъ тому назадъ. Разсказъ мѣстнаго нотаріуса К. И. К.", яку написав і видав у 1915 р. проскурівський нотаріус Костянтин Іванович Колоколов:

Народное училище, смотрителем которого состоял г. Т[ищенко], было учреждением, которому Проскуровское общество очень симпатизировало. К г. Т[ищенко] все обращались за советами, не исключая милых хозяйшек, советовавшихся даже по хозяйственным вопросам. Причем милые дамы пользовались его услугами и, снисходя к их просьбам, он очень часто варил им варенье, пек мазурку и готовил тюлевы бабы, хотя последние не всегда выходили у него удачно, ибо были слишком ажурны.

На час написання цієї статті тюлеві баби давно зникли з місцевого побуту, однак, дізнатися на смак, що ж таке особливе пан Тищенко готував для місцевих милих господинь, маємо можливість:

Продукти: 4 склянки муки, 3 склянки цукру, 70 г свіжих дріжджів, 1/3 склянки молока, 10 яєць, вершкове масло, ванілін, сіль.

Для сиропу: 300 г цукру, 300 мл води.

Для приготування випічки білки яєць акуратно відділити від жовтків. Жовтки збити з цукром у густу піну. Дріжджі розчинити в молоці. З'єднати жовтки, муку, дріжджі з молоком, ванілін, трохи солі, білки і збивати, не зупиняючись, 2 години². Змастити форми маслом, викласти тісто, поставити у тепле місце. Коли тісто підніметься, поставити форми в духовку і випікати до готовності (зараз рекомендують температуру 180 градусів). Готові баби просочити сиропом та прикрасити³.

2. Мазурка, або праний пиріг до чаювання від пана Тищенка.

Пиріг мазурка, який згадується у розповіді про хазяйновитого доглядача міського училища⁴, навпаки, відрізняється швидкістю приготування - близько 20 хвилин, а ще 40 хвилин піде на запікання у духовці⁵. А ще він має чудову властивість не черствіти і з часом набувати ще кращого смаку і аромату, тобто готувати його можна навіть за кілька днів до відвідин гостей (що цілковито відповідає містечковим традиціям).

Продукти: 2 яйця, 1 склянка цукру, 1 склянка муки (плюс ще одна столова ложка), 1,5 столових ложки лимонного соку, 1 склянка подрібнених горіхів, 1 склянка подрібненої кураги або родзинок, ½ чайної ложки меленої гвоздики, 1 чайна ложка меленої кориці, ½ склянки крохмалю, 3 чайних ложки рослинної олії. А ще - чайна ложка розпушувача для тіста, замість якої у часи пана Тищенка застосовували соду погашену оцтом.

Для приготування духовка розігрівається. Денце форми змащується рослинною олією і посипається крохмалем, який розподіляється тонким шаром. Горіхи і курага подрібнюються. Яйця збити з цукром, корицею та гвоздикою до утворення пишної піни та 2-3 разового збільшення у обсязі. В окремих посуд просіяти муку і погасити туди соду з оцтом. Вмішати збиті яйця до муки. З'єднати сухофрукти та горіхи з тістом, викласти у форму і випікати 30-40 хвилин, перевіряючи готовність дерев'яною гострою паличкою.

¹ Найкраще і найподібніше до тієї давньої страви приготування тушкованої риби показано тут: <http://gotovimmm.ru/tushenaya-guba>

² Ось чому, певно, для приготування тюлевих баб була потрібна сила чоловічих рук!

³ <http://cooking.wild-mistress.ru/wm/cooking.nsf/publicall/2007-03-10-724978.html>

⁴ Двоповерхова цегляна будівля училища, яким завідував пан Тищенко, й досі прикрашає місто Хмельницький на вул. Проскурівській, поряд із стадіоном "Поділля"

⁵ <http://povar.ru/recipes/mazurka-14099.html>

3. Печиво “Триста на триста”

Свою назву це печиво отримало від пропорції маргарину та сметани - основних своїх компонентів. Страва з таким вмістом сметани просто зобов'язана бути смачною, а якщо врахувати, що до його складу входять ще й горіхи, то зрозуміло, що ці солодощі можуть замінити собою невеличкий обід. Саме тому подекуди печиво “Триста на триста” брали з собою в дорогу.

Продукти: 300 г маргарину, 3 склянки муки, 300 г сметани, 1½ склянки цукру, 1½ склянки волоських горіхів подрібнених, 2 яйця, на кінчику ножа - лимонної кислоти.

Тісто: маргарин і муку посікти ножем, додати сметану, посікти далі до отримання однорідної маси. Розділити на дві частини: більшу і меншу.

Начинка: цукор, яйця, горіхи змішати (не збивати), додати лимонну кислоту.

Розкачати більшу частину тіста, покласти на дечку. Начинку покласти зверху і закрити розкачаним листом з меншої частини тіста. Защипати краї, по верхній частині легенько намітити ножем квадрати. Пекти 30-40 хвилин, до світло-коричневого кольору. Дістати, розрізати квадратами на шматочки.

4. “Ватрушки” по-проскурівськи

Вся особливість в тому, що у 1950-ті роки ці коржики пекли та називали “ватрушками”¹. Від класичної ватрушки вони відрізняються як тістом, так і відсутністю сирної начинки - смаколик² бідного повоєнного часу.

З тіста, як на печиво, можна з додаванням маргарину, склянкою формуються кружечки. Середина змащується соняшниковою олією (окрім країв), насипається трохи цукру, і з цього кружечку ліпиться “вареник”. Далі кінчиком ножа він надсікається кілька разів по зігнутій стороні та трохи згинається за кінчики так, що розрізи розходяться і виходить “сонечко”. Печеться на дечці, розтоплений цукор трохи витікає і карамелізується.

Ці коржики можна модифікувати, додаючи всередину різноманітні начинки на основі варення, джему, фруктів.

5. Пляцок з маком

У багатьох міщанських родин, незважаючи на радянську антирелігійну політику, неухильно шанувалися як релігійні свята, так і традиції, пов'язані з ними, зокрема святкові страви. Однією з таких традиційних страв, яку готували на Спаса (19 серпня), був пляцок з маком. За 1-2 дні до свята печеться власне пляцок, а на сам Спас труть мак, пляцок запарюється³.

Продукти для пляцка: ½ літри молока, 4 яйця, ½ склянки маку, 4 склянки борошна, ½ чайних ложки соди (погасити оцтом), 3-4 столових ложки цукру.

Для запарювання: 1 склянка маку, ½ склянки цукру, 3-4 столових ложки меду, окріп.

Яйця розмішати з цукром, додати молоко, мак — розмішати. Просіяти борошно, додати соду і замісити тісто. Розкачати у лист товщиною 1½ см, розрізати на шматки, перекласти на дечку, наколоти виделкою чи ножем і випікати в духовці 25 хвилин при температурі 190-200 градусів. Скласти в миску, коли вистигне - накрити рушничком.

На Спаса запарити мак окропом в макітрі, як вистигне вода, злити воду і втерти мак. Додати цукор і ще раз все добре розтерти. Нарізати в макітру з маком пляцок кубиками, додати мед і запарити окропом.

6. Кіхлики

У міщанських родин ці солодкі коржики пекли скрізь і називали “кіхликами”. Мало хто замислювався, що вони запозичені з єврейської кухні, а їхня назва походить від назви на ідиш: “кіхелах”.

Продукти: 250 г маргарину, 200 г цукру, 200 г сметани, 1 яйце, 2½-3 склянки муки, 1 чайна ложка соди.

Маргарин розтопити, додати цукор, сметану, яйце. Добре перемішати. Всипати муку і соду, замісити не щільне тісто. Розкачати шар товщиною ½ сантиметри, склянкою сформувати кружечки, обмакнути одною стороною в суміш кориці та цукру, викласти на дечку. Випікати у розігрітій духовці на середньому вогні 20 хвилин.

У Проскуріві формували кіхлики й інакше: різали не на кружечки, а на смужки. Точно так, як описано вище, опускали смужки у корицю з цукром, а потім скручували їх в джгутики кілька разів перекручуючи вздовж. Якщо смужка досить довга, її потім ще й скручували у “трояндочку”.

¹ Записано у м. Хмельницькому на вул. Лановій

² У Проскуріві також у значенні “смаколики” вживалося слово “лігуміни”

³ Найподібнішим до давнього міського виявився рецепт, який подано тут: http://cookorama.net/uk/blog/ukrayinska-kuhnya/palyanusya-na-spasa.html&post=12039420_870

Автор сподівається, що, скуштувавши при нагоді однієї з цих страв, давні міщани, які ще досі є у Хмельницькому, не втримаються від захопленого вигуку: “о, це точно воно!”

Джерела:

1. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні [репринтне видання]. - Київ: “Час”, 1991. - 218 с.
2. Медведчук Г. К. Народна їжа подолан. Науково-етнографічне видання. - Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. - 132 с.
3. Рік 1915: Проскурів очима нотаріуса // Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / упорядник Єсюнін С. М. - Хмельницький, 2006. - С. 57-72.

Віталій Лозовий

м. Київ

Сергій Ткач

м. Хмельницький

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У ПРОСКУРОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі вивчення архівних джерел та аналізу наукового доробку вчених досліджено й проаналізовано соціал-демократичний рух у Проскурові на початку ХХ століття.

Ключові слова: Подільська губернія, РСДРП, соціал-демократи, політична контрабанда.

Мета цієї статті полягає у відтворенні головних віх, змісту й особливостей діяльності соціал-демократів у Проскурові на початку ХХ століття.

На сучасному періоді вітчизняної історіографії з'явилася низка наукових розвідок з окремих питань соціально-економічного та суспільно-політичного життя Подільської губернії початку ХХ ст. Серед них заслуговують на увагу доробки з таких тем: соціально-економічний розвиток та національна характеристика населення – А. Гуменюк [19; 20], А. Задорожнюк [23; 24], С. Єсюнін [25], О. Кенц [29], О. Макарова [32], В. Малий [33; 34; 35], Ю. Хоптяр [49]; суспільно-політична боротьба під час виборів до Державної думи – А. Глушковецький [17; 18], М. Циганюк [51]; виникнення та діяльність організацій українських політичних партій – Д. Решетченко [38], О. Федьков [43; 44]; участь євреїв у суспільно-політичному житті – В. Жезицький, В. Нестеренко [26], Л. Орловський [37], О. Симчишин [39]; утворення та функціонування есерівських осередків – О. Федьков [42], А. Хоптяр [48]; виникнення та діяльність організацій консервативно-монархічного напрямку – Р. Йолтуховський [28], О. Федьков [45; 46] тощо. Цінним у цих дослідженнях є те, що їхні автори ввели в науковий обіг, систематизували та осмислили значний обсяг фактичного матеріалу.

Для кращого аналізу політичних партій, які діяли в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст., доцільно здійснити їхню типологію. В історіографії та політичній науці існує низка підходів до проблеми. Зокрема, радянська історіографія, яка ґрунтувалася на класовому, марксистському критерії, поділяла політичні партії на чотири групи: пролетарські, дрібнобуржуазні, буржуазні (ліберальні і реакційні) та поміщицько-монархічні [31, с. 9-11; 40, с. 39]. У 90-х рр. популярною була типологія партій на «ліві» (соціал-демократи, соціалісти-революціонери, соціалісти, анархісти), «центристські» (конституційні демократи, октябристи) та «праві» (чорносотенці, націоналісти) [30, с. 34].

На нашу думку, оптимальною є класифікація політичних партій за критеріями ідеологічних доктрин та їх ставленням до влади (повне неприйняття, конструктивна опозиція, підтримка). Згідно з таким підходом, політичні партії поділялися на соціалістичні, ліберальні, консервативні та націоналістичні [41, с. 113].

Найбільше угруповання суспільно-політичного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. було представлене партіями соціалістичного напрямку, які виступали за насильницький (революційний) спосіб суспільних перетворень. Найвпливовішою серед них була Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП).

Діяльність політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. часто зводилася до транспортування нелегальної літератури, яка видавалася за кордоном, на територію Російської імперії. Саме в цей період центральні органи соціалістичних політичних організацій, як правило, знаходилися за межами країни. Це пояснювалося тим, що в межах імперії Романових здійснювалося переслідування політичних партій, діяльність яких була заборонена. Водночас, уряди європейських держав в основному поблажливо ставилися до їхнього функціонування.

Одним із основних способів доставки літератури була політична контрабанда, яка переправлялася різними шляхами й способами. Із Берліна, Відня, Женеви, Марселя, Мюнхена – вона перевозилась через скандинавські країни й Персію, через Румунію й Болгарію, через польські, угорські землі та інші країни. Різноманітними були й способи транспортування – у валізах, корзинах, ящиках, альбомах і картинах, в палітурках книг, у поясах, які надягали на себе перевізники [50, с. 3].

Із середини 1901 р. до квітня 1902 р. соціал-демократи проклали шлях транспортування нелегальної літератури Мюнхен – Відень – Львів – Київ. Він проходив через м-ко Теофіполь Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. Саме там, у серпні 1901 р. Й. Басовський налагодив тісний зв'язок із висланим сюди царським урядом соціал-демократом Б. Мальцманом. Склад нелегальної літератури влаштували на квартирі подружжя Мальцманів. Цей маршрут діяв досить ефективно. Тільки з серпня 1901 р. по лютий 1902 р. по ньому перевезено близько 40 пудів політичної контрабанди. Проте у лютому й квітні 1902 р. відбулися численні арешти, в результаті яких транспортування нелегальної літератури тимчасово призупинилося [22, с. 19].

Починаючи з другої половини 1902 р., відновився шлях транспортування нелегальної літератури через м. Львів, але тепер м-ко Теофіполь було замінено на м. Кам'янець-Подільський [47, с. 2]. Наприкінці 1902 р. – на початку 1903 р місцеві соціал-демократи та соціалісти-революціонери організували окремо діючі бюро в справах перевезення літератури [27, с. 40].

Із Кам'янця-Подільського політична контрабанда в подальшому транспортувалася двома шляхами. Перший здійснювався гужовим транспортом, і нелегальна література доставлявся через різних осіб у сусідні губернії. Так, наприклад, у м. Проскурові була затримана політична контрабанда, яка перевозилась міщанином Ш. Полтуном із м. Кам'янця-Подільського з наступним переправленням у м. Бердичів [10, арк. 3]. Другий шлях пролягав із м. Кам'янця-Подільського до м. Проскурова, а потім – залізницею в інші міста Російської імперії. Як правило, робилося це через місцеві відділення (Кам'янець-Подільське та Проскурівське) транспортної контори Петербурзького акціонерного товариства «Наdejда». Вперше жандарми зафіксували таку контрабанду 11 серпня 1903 р, коли з м. Кам'янця-Подільського на станцію Закавказької залізниці Тифліс невідомі передали 1419 екземплярів нелегальної літератури [9, арк. 1]. Аналогічні випадки були зафіксовані у м. Москві [1, арк. 167] та на станціях Катеринодар Владикавказької [8, арк. 23] та Вапнярка Південно-Західної залізниць [2, арк. 84]. Перевезена в межі Російської імперії література використовувалася політичними партіями та групами для агітаційно-пропагандистської діяльності.

11 червня 1905 р. на залізничній станції Проскурів жандармами було проведено обшук. В одному з кошиків, відправленому Кам'янець-Подільським відділенням «Надежды», виявлено 5 пудів нелегальної літератури переважно закордонного видавництва РСДРП та ПСР «К русским солдатам от рабочих социалистов-революционеров», «Народное волнение в царствовании Николая I», «Ко всем русским солдатам» тощо [3, арк. 70; 12, арк. 9-13].

Активна діяльність агентів контори у транспортуванні нелегальної літератури на територію імперії привернула до себе увагу з боку влади. Починаючи з другої половини 1905 р., Подільське губернське жандармське управління активізувало свою роботу в цьому напрямку. Так, лише за три літніх місяці жандарми зафіксували 13 випадків перевезення нелегальних видань працівниками цієї контори. У результаті проведених заходів було вилучено більше 60 пудів літератури, яка направлялася в такі міста, як Баку, Курськ, Москва, Н. Новгород, Одеса, Орел, Саратов, Смоленськ, Тамбов та Харків [4, арк. 17-17 зв.]. Відбулися масові арешти працівників підприємства у Кам'янці-Подільському та Проскурові. Організатором перевезення політичної контрабанди виявився Ш. Хаїс – агент Проскурівського відділення контори «Наdejда» [7, арк. 25].

У Подільській губернії протягом досліджуваного періоду серед організацій політичних партій найактивнішу діяльність проявляли осередки РСДРП. Радянська історіографія подає створення першої соціал-демократичної групи на Поділлі в 1902 р. у м. Проскурові [16, с. 16-17], хоча її активна діяльність розпочалася лише через два роки. Так, 7 квітня 1904 р. місцеві агітатори розкидали близько 200 екземплярів прокламацій партії «Проект программы Российской социал-демократической рабочей партии», «Ко всем рабочим по поводу антиеврейских беспорядков в Кишиневе» [11, арк. 2]. Зазначені видання мали інформувати населення про програмні засади соціал-демократів, їхнє ставлення до самодержавної політики національного гноблення та антисемітизму.

У лютому 1905 р. на базі Проскурівського гуртка утворилася група РСДРП. При ній діяла військова організація, яка проводила агітаційно-пропагандистську діяльність серед особового складу 46 піхотного Дніпровського полку. Одним із активних її учасників був член Харківської організації РСДРП В. Наседкін, що проходив службу в цьому полку [21, с. 6-7].

У місті надзвичайно сильні позиції у цей період мала організація Бунду. Її діячі (навіть до об'єднання з РСДРП) активно розповсюджували соціал-демократичну літературу. Так, у серпні 1905 р. проскурівські бундівці А. Желязко, А. Колко, Я. Шнерліг та С. Крісгабер, разом із літературою своєї партії, поширювали прокламації «К запасным», «Мобилизация» видавництва Київського комітету РСДРП [13, арк. 126]. 30 вересня місцеві соціал-демократи намагалися організувати страйк на Проскурівському цукровому заводі. Серед робітників вони поширювали відозву «Ко всем рабочим Проскуровского сахарного завода», яка закликала працівників до непокори та страйку [14, 23-24].

Восени 1906 р. у Проскурові місцеві соціал-демократи (Марк, Мойсей, Олексій, Юлій) вели активне листування із Центральним та Одеським комітетами РСДРП з питання утворення у місті самостійного комітету партії [6, арк. 100, 103-103 зв.].

Влітку 1912 р. розпочав роботу Проскурівський гурток загальної робітничої каси РСДРП. Його керівником став колишній учень Одеської приватної гімназії С. Віллер. Членами гуртка були І. Бурд, Х. Гарбар, Б. Крупник, А. Рехтман та ін. Головна мета його створення – це захист інтересів робітників, а у разі потреби – надання їм та політичним в'язням матеріальної допомоги [15, арк. 19].

21 липня відбулися перші збори гуртка, на яких було обрано секретаря й касира. Надалі його діяльність координувалась лише зборами, які проводилися щосуботи. На них обговорювалися актуальні питання. Зокрема, виходячи з потреби підвищення рівня світогляду членів гуртка було прийнято рішення про створення вечірніх курсів, суботньої школи, бібліотеки тощо. Також на зборах практикувалося читання рефератів і вирішувалося питання надання матеріальної допомоги хворим робітникам і політичним в'язням. Загалом, така допомога була надана у розмірі 25 руб. Неодноразово брали участь у роботі зборів київські соціал-демократи А. Гаврилевич та Х. Рубін – студент Київського комерційного інституту [5, арк. 2, 33].

Фінансове забезпечення гуртка складалося із пожертв і членських внесків (5 коп. на тиждень). З огляду на те, що поліції був відомий його склад та зв'язки 17 березня 1913 р. відбулися масові арешти членів гуртка [15, арк. 19-20].

Таким чином, соціал-демократичний рух відіграв важливу роль в суспільно-політичному житті Проскурова на початку ХХ століття. Місцеві соціал-демократи брали активну участь в агітації та пропаганді своїх ідей, займались перевезенням політичної контрабанди з подальшим переправленням її територією Російської імперії. Поразка революції в 1907 р. супроводжувалась посиленням репресій, припиненням діяльності або витісненням соціал-демократичних організацій із політичної палітри Проскурова.

Джерела:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 577, 294 арк.
2. Там само, спр. 754, 383 арк.
3. Там само, спр. 771, 90 арк.
4. Там само, спр. 772, 138 арк.
5. Там само, спр. 1586, 123 арк.
6. Там само, оп. 2, спр. 14, 223 арк.
7. Там само, ф. 386, оп. 1, спр. 851, 49 арк.
8. Там само, ф. 419, оп. 1, спр. 3683, 119 арк.
9. Державний архів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 7799, 9 арк.
10. Там само, спр. 7826, 11 арк.
11. Там само, спр. 7830, 11 арк.
12. Там само, спр. 7895, 13 арк.
13. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 228, спр. 7244, 482 арк.
14. Там само, спр. 7274, 82 арк.
15. Там само, спр. 8275, 82 арк.
16. Баженов Л. В. З історії соціал-демократичного руху на Поділлі наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. / Л. В. Баженов. // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 21-23 трав. 1985 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського; [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський : [Ярмолинецька друк.], 1985. – С. 16-17.
17. Глушковецький А. Л. Політичні партії в Подільській губернії під час виборів до II-ї Державної Думи / А. Л. Глушковецький. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2007. – Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. – С. 212-225.
18. Глушковецький А. Л. Суспільно-політична боротьба в Подільській губернії під час виборів до III Державної Думи / А. Л. Глушковецький. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієн-

- ка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2010. – Т. 20: На пошану професора І. Рибака. – С. 315-326. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80-90-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 175-180.
19. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80-90-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 175-180.
 20. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі в найбільших міських центрах Подільської губернії на початку XX ст. / А. О. Гуменюк. // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, 14-15 жовтня 1995 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В. П. Затонського; [редкол. І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський, О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський : [Кам'янець-Поділ. друк.], 1995. – С. 217-219.
 21. Гуменюк С. К. Проскурів у революції 1905–1907 рр. / С. К. Гуменюк. // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 21-23 трав. 1985 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В. П. Затонського; [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський : [Ярмолинецька друк.], 1985. – С. 6-7.
 22. Довганюк І. К. Шлях ленінської «Искры» в Росію через Поділля / І. К. Довганюк. // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, квітень 1967 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т; [редкол.: Л. А. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. – Львів : Каменяр, 1968. – С. 19-21.
 23. Задорожнюк А. Б. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 60-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників, 25-26 листопада 2004 р. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т та ін.; [редкол.: О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2004. – С. 381-388.
 24. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.
 25. Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / С. М. Єсюнін. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2005. – Т. 15.: На пошану професора Л. В. Баженова – С. 391-397.
 26. Жезицький В. Діяльність єврейських політичних партій на Поділлі на початку XX ст. / В. Жезицький, В. Нестеренко. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / [редкол. Л. Баженов (голова), О. Єсюнін (співголова) та ін.] – Хмельницький, 2012. – С. 89-92.
 27. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. – Вінниця : [Б. в.], 1925. – Ч. 2. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. – 125 с.
 28. Йолтуховський Р. Консервативно-монархічні партії та організації в Проскурівському повіті у 1906–1917 рр. / Р. Йолтуховський. // Літопис Хмельниччини – 2015: краєзнавчий збірник / [Ред. кол.: О. М. Брицький (голова), С. М. Єсюнін (відп. ред.) та ін.]. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. – С. 220-226.
 29. Кенц О. А. Криза імперії та міжетнічні відносини на Поділлі на початку XX ст. / О. А. Кенц. // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, грудень 2000 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т та ін.; [редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – С. 203-204.
 30. Кожинів В. В. Россия. Век XX (1901-1939). История страны от 1901 года до «загадочного» 1937 года. Опыт беспристрастного исследователя / В. В. Кожинів. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 366 с.
 31. Комин В. В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России (Факультативный курс лекций для студентов исторического факультета педагогического института). Часть первая (1900–июнь 1917 гг.) / В. В. Комин. – Калинин : Калининский государственный педагогический институт имени М.И. Калинина, 1970. – 277 с.
 32. Макарова О. В. Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. В. Макарова. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 397-415.
 33. Малий В. В. Динаміка загальної чисельності населення Поділля і його територіальне розміщення (середина XIX ст. – 1914 р.) / В. В. Малий. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 187-192.
 34. Малий В. В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. / В. В. Малий. // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського. – Кам'янець-Подільський : Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 118-128.
 35. Малий В. В. Етнопонаціональні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. / В. В. Малий. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 280 с.

36. Новиков П. О. Нові дані про пересилку марксистської літератури в Росію / П. О. Новиков // Укр. Іст. Журн. – 1961. – № 2. – С. 61-65.
37. Орловський Л. О. Участь подільських євреїв у суспільно-політичному русі 1905–1907 рр. / Л. О. Орловський. // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура, 18-19 листоп. 2010 р. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; [редкол.: О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 343-348.
38. Решетченко Д. В. Українські національні партії на Поділлі в період першої російської революції 1905–1907 рр. / Д. В. Решетченко. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 32. – К. : Інститут історії НАН України, 2005. – С. 204-210.
39. Симчишин О. Діяльність Бунду на Поділлі в роки першої російської революції (1905–1907 рр.) / О. Симчишин. // Проблема історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IX. – К. : Інститут історії України, 2004. – С. 130-137.
40. Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.) / Л. М. Спирин. – М. : Мысль, 1977. – 366 с.
41. Тютюкин С. В. Рождение российской многопартийности / С. В. Тютюкин. // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М. : Наука, 2005. – С. 112-130.
42. Федьков О. М. Організації Партії соціалістів-революціонерів на Поділлі напередодні і в період першої російської революції / О. М. Федьков // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 202-210.
43. Федьков О. М. Українська соціал-демократична Спілка на Поділлі у 1905–1907 рр. / О. М. Федьков. // Іст. Укр. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 32. – К. : Інститут іст. НАН Укр., 2005. – С. 36-45.
44. Федьков О. М. Українська соціал-демократична Спілка РСДРП напередодні і в роки відкритого протистояння сил революції та уряду (жовтень-грудень 1905 р.) / О. М. Федьков. // Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 7: На пошану академіка П. Г. Тронька (до 100-річчя від дня народження). – С. 321-331.
45. Федьков О. М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку XX ст.) / О. М. Федьков. // Молода нація. – 2004. – № 4 (33). – С. 5-12.
46. Федьков О. М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст.) / О. М. Федьков, О. М. Казмірчук. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – С. 435-450.
47. Фірштейн Ц. Де проходила «Искра» / Ц. Фірштейн // Прапор Жовтня. – 1983. – № 64. – С. 2.
48. Хоптяр А. Ю. Пропагандистська та агітаційна діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні (1902–1905 рр.) / А. Ю. Хоптяр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. – Т. 20: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячується. – С. 393-403.
49. Хоптяр Ю. А. Етносоціальні та демографічні процеси у Проскурівському повіті Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / Ю. А. Хоптяр. // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства] / [редкол. С. А. Копилова (співголова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП О. В. Сисин, 2014. – С. 212-216.
50. Цвяк А. Ленінська «Искра» на Поділлі / А. Цвяк // Прапор Жовтня. – 1980. – №124. – С. 3.
51. Циганюк М. А. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до І Державної думи в Україні / М. А. Циганюк. // Проблеми іст. Укр. XIX – поч. XX ст. – Випуск IX. – К. : Інститут історії України, 2005. – С. 264-274.

Тимофій Герасимов,
Олександр Вітюк
м. Вінниця

МІСТО ПРОСКУРІВ У 1915 Р.: СТОРІНКИ ПОВСЯКДЕННОЇ ІСТОРІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

У статті на основі матеріалів з Правобережної преси висвітлено окремі епізоди повсякденного життя Проскурова в 1915 р. Показано вплив Першої світової війни на побут мешканців міста. Проаналізовані тенденції в суспільному настрої проскурівчан.

Ключові слова: Проскурів, Перша світова війна, повсякденність, газети, місто.

Початок Першої світової війни припав на період стрімкого розвитку містобудування, котре водночас супроводжувало зміни в свідомості міського населення. Трансформація способу життя сприяла формуванню нового типу мешканця міста з новими ціннісними орієнтирами, часто протилежним традиційним. Цей

процес не зміг оминати Проскурів – один з найбільших міських осередків Подільської губернії. Епохальною подією в історії міста, що означала вихід його благоустрою на якісний рівень, стала поява в 1911 р. на центральних вулицях електричного освітлення [1, с. 193]. Наступним кроком модернізації Проскурова мало бути спорудження водогону, однак підняте відповідне питання на засіданні міської думи в 1914 р. залишилося на рівні розмов [2, с. 70]. «Гаряче» тогочасне літо зводило нанівець будь-які довоєнні амбітні плани щодо подальшої розбудови інфраструктури. Вибух Першої світової війни призвів до радикальних змін як способу життя проскурівчан, так і їхньої психології, що добре простежувалася на сторінках тогочасної преси – місцевої та іногородньої. В пропонованому дослідженні ми зробимо огляд найяскравіших газетних публікацій за 1915 р., у яких показано вплив воєнної доби на міську повсякденність Проскурова. Саме в тому, можна сказати, переломному, році, в житті міста намітилися негативні, тривожного характеру, тенденції, а відтак їхній аналіз зайвий раз дозволяє пролити світло на причини процесу демонтажу імперії Романових.

Цілком прогнозовано, перші сигнали надійшли з продовольчого ринку. В перших числах квітня 1915 р. на місцевих базарах спостерігалось різке підвищення цін. Проскурівська газета «Земская мысль» назвала низку причин: ускладнення із транспортуванням товару до міста, дії торговців, котрі навмисно поширювали серед населення панічні настрої, бездіяльність міської влади, яка до того часу не спромоглася запровадити в Проскуріві таксування предметів першої необхідності. Внаслідок того, наприклад, ціни на гас підскочили з 6-7 коп. до 10-14 коп. за один фунт [3, с. 4]. Проте адміністративне регулювання цін аж ніяк не гарантувало успіх. У травні вінницький часопис «Юго-Западный край» повідомив, що проскурівчани були позбавлені можливості придбати паливний матеріал через те, що селяни з навколишніх сіл не бажали його продавати за встановленою владою ціною, яка складала 14-15 коп. за один пуд. Якщо дрова й продавалися, то вони коштували на 10 коп. дорожче, та й то – в дуже обмеженій кількості [4, с. 4]. Зумовлений війною дефіцит товарів торкався чи не всіх сфер, зокрема будівельної. Розпочаті до війни проекти зведення житла зазвичай доводилося «заморожувати». Серед тих, кому не пощастило встигнути збудувати будинок у мирний час, був місцевий домовласник І. Оксман. У червні, писала місцева газета, він безрезультатно намагався отримати цемент, замовлений у Здолбунівському повіті. Перепоною слугувала відсутність вантажних вагонів [5, с. 4].

Війна, яка лягла важким тягарем на плечі населення міста, інколи змушувала його гуртуватися та демонструвати приклади взаємодопомоги. Про два наступних випадки нам відомо зі сторінок «Земской мысли». Так, у травні 1915 р., коли у водогоні, що обслуговував місцеві лазарети і знаходився поза межами міста, через технічну несправність зникла вода, на порятунок підоспіла проскурівська пожежна команда, привізши тільки протягом одного дня близько 2 тис. відер. Воду взяли зі спеціальної пожежної криниці [6, с. 4]. За кілька місяців, за сприяння проскурівських меценатів, у місті відкрили «дешеву їдальню». Обіди в ній продавали майже задарма – по 5 коп. за дві страви. Поява закладу була дуже доречною, оскільки стрімке подорожчання страв у закладах харчування болюче вдарило по незаможним соціальним верствам [7, с. 4]. Улітку мешканці Проскурова отримали змогу сповна проявити свої філантропічні почуття у зв'язку з появою на міських вулицях великої кількості єврейських виселенців, чії потоки тоді рухалися з прифронтових зон у напрямку на схід. Провідну роль у наданні допомоги відіграла місцева єврейська громада. Так, на початку липня через Проскурів проходили сотні євреїв із Сатанова та Тарноруди. За словами «Юго-Западного края», жалюгідний стан виселенців одразу впадав у вічі. Це й підтверджувала статистика. Відповідно до даних проскурівського єврейського комітету допомоги жертвам війни більше 250 родин не мали жодних засобів на проїзд до кінцевих пунктів призначення – Чернігівської та Катеринославської губерній. Небагатий фінансами Комітет працював на межі повного виснаження [8, с. 4].

Потоки виселених євреїв були зумовлені як антисемітськими настроями в правлячих колах Російської імперії, так і невдалою військовою кампанією царської армії. Останнє створило в Проскуріві неімовірну паніку, оскільки його мешканці дуже боялися наближення до міста австро-угорських військ. Почали ширитися всілякі чутки. Насамперед їх спричинила військова пропаганда, яка майже рік формувала вкрай негативний образ ворога, сіючи серед населення почуття ненависті та страху. Боязнь окупації спонукала багатьох городян негайно залишати місто в пошуку безпечного місця, недосяжного для «кровожерливих німців». Інстинкт самозбереження брав гору над здоровим глуздом. У проскурівському фейлетоні, надрукованому на початку липня, було яскраво змальовано панічну атмосферу в місті, зумовлену чутками, переданими «зіпсованим телефоном». За спостереженням його автора, панічні розмови на кшталт «вже треба тікати звідси» вели як жінки, так і чоловіки [9, с. 4].

Значною мірою на свідомість населення Проскурова вплинула впроваджувана державою антиалкогольна кампанія, котра передбачала заборону продажу спиртних напоїв, зокрема й слабоалкогольних. До

кінця 1914 р. торгівлю алкоголем у місті повністю заборонили внаслідок ухвалення міською думою відповідного рішення [10, с. 4]. Принципова позиція місцевих можновладців призвела до того, що, на відміну від інших міст, мешканці Проскурова були позбавлені можливості пити виноградні вина після того, як російський уряд дозволив їх продавати за умови наявності згоди з боку військової влади за погодженням з місцевими органами самоврядування [11, с. 452]. Однак, повідомила в травні 1915 р. «Киевская мысль», проскурівська дума вперто не бажала надавати дозвіл на торгівлю в місті, посилаючись на «винятковий статус району» [12, с. 5]. Неможливість легального споживання алкоголю заохочувало населення на пошук альтернативних «напоїв», що досить часто завершувалося сумними наслідками. Один із них знаходимо на шпальтах «Земской мысли». 7 липня, близько 18.00 селянка А. Басиста, що «працювала» повією, придбала в місцевій аптеці флакончик одеколону і тут же випила. Потім вона зайшла до своєї знайомої й стала жалітися на погане самопочуття, втративши свідомість. Близько 1-ї год. ночі селянка померла в єврейській лікарні, так і не приходячи до тями [13, с. 4].

Очевидний зв'язок алкоголю зі сферою дозвілля сприяв популяризації культурно-розважальної сфери, зокрема й театру. Це, своєю чергою, створило умови для поширення театрів мініатюр, розрахованих на невибагливу публіку, зазвичай байдужу до художнього рівня вистав. Дедалі більше видовище витісняло мистецтво. В червні 1915 р. цю тенденцію яскраво продемонстрував проскурівський газетний фейлетон. У ньому порівнювалася кількість глядачів на виставах у старому «класичному» театрі та в новому театрі мініатюр. У першому актори грали за порожніх глядацьких місць. У другому ситуація виглядала цілком протилежною:

«Но зато охотно
В «миниатюр» спешат,
Фарсы смотрят беззаботно,
Хохочут, «бис» кричат.
Битком набиты ложи,
Занят весь паркет,
Танцы с подниманьем ножек,
С «маслицом» куплет!
В зале душно, жарко, тяжело и тесно,
Но зато пикантно – очень интересно!» [14, с. 3].

Потяг проскурівчан до відвідування вистав, які не мали до високої культури жодного відношення, свідчив про негативні тенденції в духовно-моральному житті тогочасного соціуму. Вони були зумовлені погіршенням матеріального становища широких мас та демонстрували поступове спотворення міської повсякденності. В 1916 р. це проявиться ще гостріше й виллється у втомі від війни та в масовій індиферентності суспільства, зробивши прийдешні революційні потреби лише справою часу.

Джерела:

1. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с., іл.
2. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область / Тронько П. Т. (гол. гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
3. Хроника / Земская мысль. – 1915. – 20 марта. – С. 4.
4. Проскуров // Юго-Западный край. – 1915. – 26 апреля. – С. 4.
5. К строительному сезону // Земская мысль. – 1915. – 29 мая. – С. 4.
6. На казарменном участке... // Земская мысль. – 1915. – 3 мая. – С. 4.
7. Помещая отчёт... // Земская мысль. – 1915. – 4 сентября. – С. 4.
8. Выселенцы // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июня. – С. 4.
9. А. Войцеховский / Болтовня и её последствия // Земская мысль. – 1915. – 21 июня. – С. 4.
10. Проскуровская дума единогласно... Подолія. – 1914. – 26 октября. – С. 4.
11. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛЮ”», 2013. – 784 с.
12. Отклонение ходатайства // Киевская мысль. – 1916. – 6 мая. – С. 5.
13. Происшествия // Земская мысль. – 1915. – 27 июля. – С. 4.
14. Маленький фельетон // Земская мысль. – 1915. – 4 июня. – С. 3.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ПРОСКУРІВЩИНИ В КВІТНІ-ГРУДНІ 1918 Р.

У статті зроблено аналіз становища органів місцевого самоврядування у Проскурівському повіті в добу гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: Проскурівщина, міська дума, міська управа, повітове земство.

Із прийняттям курсу на децентралізацію влади в сучасних умовах доречно було б звернутися до досвіду устрою місцевого самоврядування у період Української революції 1917-1921 рр. Конкретніше нас цікавить період гетьманату за якого відбувалось становлення органів самоврядування в умовах конфлікту із державними органами влади та політичної й суспільної нестабільності.

Проскурівщину в контексті революційних подій 1917-1921 рр. висвітлювали О. Завальнюк, В. Стецюк, О. Комарніцький [1], В. Лозовий [2], А. Антонишин [3], С. Єсюнін [4; 10], та ін. Проте, комплексно проблематиці місцевого самоврядування в Проскурівському повіті у квітні-грудні 1918 р. не приділялося уваги.

Міське самоврядування у добу гетьманату підпорядковувалося департаменту місцевого самоврядування міністерства внутрішніх справ. Окремі його відділи міського та земського господарства займалися керівництвом міста, створення нових міських поселень, затвердження та зміни міських планів, забудови міст, проведення виборів, відкриття та закриття земських зборів, відводу земель для потреб військ, питаннями місцевих дорожніх, залізних та водяних шляхів, тощо [5]. В Проскурівському повіті функціонувала система органів місцевого самоврядування до якої входили міська дума й повітові, волосні земські збори (представницькі органи, до яких входили гласні), також міська, повітова, волосні земські управи, волосні і сільські виконавчі комітети (виконавчі установи, до яких входили представник та члени, що обиралися зібраннями). Вони вирішували питання місцевого господарства, організації земської статистики, економіки, народної освіти і охорони здоров'я, податків, повинності відносно державної варті (утримання та забезпечення підсудних і чинів державної варті під час етапування) [6].

В місті Проскуріві органи місцевого самоврядування представляли дума та міська управа. Міський голова одночасно очолював міську думу та міську управу. Окрім звичних господарських і громадських функцій, думи повинні були утримувати місцеві міліцейські структури, підтримувати громадський порядок, забезпечувати особисту безпеку міського населення, тощо. До дум входили її члени. Втілювати постанови думи у життя мала управа. Міська управа складалася з відділів: секретаріату, бухгалтерії, господарського, будівельного, розпорядчого, військового, окладного, народної освіти і сирітського суду та ін. [7].

Проскурівським міським головою був М.Сікора. Народився він у м. Проскуріві 6 грудня 1862 р. Вищу освіту здобув в Київському університеті. Після закінчення університету почав працювати у державних установах. З 1904 р. обирався гласним до складу міської думи та управи. 28-30 жовтня

1917 р. під час перевиборів до Проскурівської міської думи під впливом Бунду, єврейської соцпартії і солдатів дислокованого у місті гарнізону його обрали міським головою. У 1918 р. щоб стабілізувати фінансову ситуацію у місті, випустив власні гроші – бони (М. Сікора їх підписував) [8].

Своєрідним був процес становлення земських органів Проскурівщини доби гетьманату. Гетьман вважав, що за рік революції діяльність земств показала повну нездатність вирішувати нагальні потреби для країни [9]. Згідно виборів 1917 р. головою Проскурівської повітової земської управи обрали лікаря М. Стаховського, членами управи – Т. Верхолу, Чухрія, П. Осецьку [10].

Земства у 1918 р. являли собою напівгромадські-напівдержавні установи, які виконували доручення уряду щодо управління місцевим господарством. Був визначений правовий статус земств [11]. До компетенції земських установ було віднесено питання культурно-господарського розвитку своєї місцевості. Політична діяльність земств заборонялася. Земські зібрання здійснювали загальне керівництво і нагляд за підзвітними їм установами та закладами. На чергових і надзвичайних сесіях зібрання приймали програми заходів земства в різних галузях господарства, «місцеві бюджети» - прибутково-видаткові кошториси та звіти своїх виконавчих органів. Кожне земське зібрання з свого складу обирало земську управу постійні комісії для попереднього розгляду справ та цілий ряд представників земства в різні місцеві державні адміністративні установи. На відміну від земських зібрань, вся виконавча практична частина діяльності земських установ зосереджувалася в губернських і повітових земських управах, які працювали на постійних засадах. Управи розробляли програми заходів в різних галузях, проекти кошторисів і загальнообов'язкових постанов зібрання, а в разі їхнього затвердження здійснювали керівництво виконанням цих заходів і контроль за дотриманням постанов. При управі формувалася земський апарат з найманим персоналом – канцелярія управи, яка розподілялася на відділи. Голова управи здійснював

загальне керівництво і нагляд за правильним веденням справ, наймав земських службовців. Між членами управи було розподілено обов'язки по керівництву відділами, що відали відповідними галузями земського господарства й виконували частину роботи, покладену на управу [12]. Земська управа складалась із відділів: розпорядчого, бухгалтерського, податкового, лікарського, сільськогосподарського (ветеринарний, кооперативний, продовольчий), дорожньо-будівничого, опікунського, народної освіти і повинностей та ін. [13].

В 1918 р. склад Проскурівської повітової земської управи був наступним: голова – дворянин С. Кисельов (обраний VII черговими повітовими земськими зборами на сесії 24-27 червня 1918 р., проте від посади відмовився через перебування на посаді губернського старости), член-замісник голови – відставний чиновник К. Корицький, член управи – міщанин Н. Зотенко, член управи – селянин І. Лозинський, член управи – вчитель-селянин Ф. Ящук [14].

Поряд з повітовим земством, функціонували органи самоврядування у волостях. В Проскурівському повіті на той час було 10 волосних земств: Кузьминське, Малиничське, Пашковецьке, Сарновське, Третельникське, Фельштинське, Черно-Острівське, Шарівське, Юринецьке, Ярмолинецьке. Загалом у волостях повіту нараховувалося близько 199 населених пунктів [15]. Їх процес становлення був також проблематичним. Кінцевим результатом було їхнє розформування. Як міські, так і земські самоврядування одразу опинились у специфічних умовах, в тому числі й фінансових. Видатки земств розподілялися на обов'язкові (утримання земської пошти та кінних станцій, житла для чинів поліції, оплата відряджень місцевим чиновникам, утримання місць покарання, улаштування та утримання великих шляхів і споруд, пристаней за межами міст, і т.д.) та необов'язкові (фінансове забезпечення заходів по охороні здоров'я, роботи закладів народної освіти, протипожежної та ветеринарної справи, розбудова та утримання телефонної і телеграфної мереж, піклування про сільське господарство, тощо) [16]. Заробітна плата була невисокою, галопувала інфляція.

В повіті наростав конфлікт, що роздмухувався «згори» між старостою та самоврядними органами. З метою перевірки органів самоврядування 8 червня 1918 р. було видано закон про заснування тимчасової ревізійної комісії. В Проскурові діяла повітова ревізійна комісія. До неї входив представник судового відомства, податковий інспектор, 2 громадські діячі від земського і міського самоврядування, фахівець з юридичних питань [17]. Вона виявила порушення та зловживання в Проскурові. За висновками розслідування, міська дума незаконно завищувала ціни на продукти харчування, квартплату, податки із проведення вистав, концертів. Було звільнено заступника голови управи [18].

У вересні 1918 р. було підготовлено закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних», «Про зміну діючого статуту і громадського управління міст» [19]. Виборці, залежно від суми загального податку, об'єднувались у 3 курії. Від Проскурівського повіту передбачалось 60 гласних до повітових зібрань та 7 до губернських і 48 гласних до міської думи Проскурова [20]. Проте через ряд причин вибори так і не відбулися.

Таким чином в квітні-грудні 1918 р. органи місцевого самоврядування не належали до державних органів влади, вони підпорядковувалися лише департаменту місцевого самоврядування міністерства внутрішніх справ. В Проскурівському повіті належні функції виконувала міська дума та управа, й система земських установ. Міським головою був М. Сікора, який достатньо вправно здійснював керівництво містом. Представники самоврядувань обрані ще в 1917 р. не викликали довіри у влади, за що було призначено перевірки, і як наслідок зміна їх персонального складу. Проблемну ситуацію мали б вирішити вибори, проте гетьману не вдалось їх провести.

Джерела:

1. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 220 с.; Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
2. Лозовий В. С. Встановлення гетьманської влади на Поділлі (травень 1918 р.) / В. С. Лозовий // Наук. праці Кам.-Под. держ. пед. ун-ту : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп. : [присвяч. 85-й річниці Української національно-демократичної революції], 15-16 квітня 2002 р. : у 2 т. / [ред. кол. : О. М. Завальнюк, А. Г. Філінюк, П. Є. Ткачук та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2002. – Т. 1. – С. 96 – 98; Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату / В. С. Лозовий // Наук. праці Кам.-Под. держ. пед. ун-ту : Іст. науки / [ред. кол. : В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. відд., 2003. – Т. 11. – С. 186 – 191.

3. Антонишин А.П. Реформа органів місцевого самоврядування на Поділлі 1918 року (Доба Гетьманату) / А. П. Антонишин // Українська Держава Павла Скоропадського: державотворчі замисли та історичні наслідки: Зб. наук. праць. – Хмельницький, 2008. – С. 53–60.
4. Єсюнін С. Проскурівський період в житті і діяльності Сергія Івановича Кисельова / С. Єсюнін // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін (співголова, відповідальний редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 177-179.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 1216, оп. 1, спр. 16, арк. 4 зв.
6. Державний архів Вінницької області, ф. д-255, оп.1, спр.124, арк. 109.
7. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 204, арк. 680 – 681.
8. Єсюнін С. М., Павлова Н. М. Проскурів-Хмельницький: подорож у часі / С.М. Єсюнін, Н.М. Павлова. – Хмельницький, 2006. – 19 с.
9. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П.Скоропадський. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 204.
10. Єсюнін С. Спогади очевидців: 1917 рік на Проскурівщині / С. Єсюнін // Є. – 8 жовтня. – 2011. – С. 2.
11. Яременко О.І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень — грудень 1918 р.): Дис.канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Яременко. – К., 1999. – С.16.
12. Різниченко С. Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2 ч. / С. Різниченко. – К., 1997. – Ч.1. – С. 180-181.
13. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 204, арк. 687.
14. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 204, арк. 685.
15. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов - Камянец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1905. – С. 52-96.
16. Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М.Завальнюк, В.Б.Стецюк. – Камянець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 24,25.
17. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт. – К. : Пошук, 1999. – С. 304.
18. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 204, арк. 43.
19. Закон про проведення виборів губернських і повітових земських гласних // Державний вісник. – 1918. – № 50. – 21 вересня. – С. 3; Закон про зміну діючого статуту громадського управління міст // Державний вісник. – 1918. – № 55. – 5 жовтня. – С. 3.
20. Розпис кількості гласних Губерніяльних і Повітових земських зібрань // Державний вісник. – 1918. – № 50. – 21 вересня. – С. 3; Кравчук О. М. Політика Української Гетьманської Держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування / О. М. Кравчук, Н. М. Мельник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. праць / [за ред. П. С. Григорчука]. – Вінниця : видавничий відділ Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2009. – Вип. XV. – С. 64

Анатолій Трембіцький
м. Хмельницький

ПРОСКУРІВСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У статті розповідається про складний момент в історії Українського Січового Стрілецтва у березні 1919 р. – прийняття Проскурівської декларації січових стрільців.

Ключові слова: Українська революція, Українські Січові Стрільці, Проскурів, декларація 1919 р..

Вшановуючи мужність і героїзм Українських Січових Стрільців за незалежність України та враховуючи їх активну участь в Українській революції 1917-1921 років Президент України видав Указ «Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка» (21.04.2015), яким передбачено проведення урочистих та просвітницьких заходів у містах Києві і Львові, інших населених пунктах України [1].

Ми не заперечуємо їхню мужність та героїзм у період Української революції 1917-1921 рр., але їх діяльність не завжди мала національний характер. Адже вони мали тільки одну мету: «зберегти себе як військову одиницю, відсунути якнайдалі неминучу катастрофу та вийти з неї з честю» [2, с.22]. Так, Є. Коновалець у праці «Причинки до історії української революції» (Прага, 1928) пише, що при «оцінці діяльності січового стрілецтва та при характеристиці ролі січових стрільців у якому-небудь періоді української революції треба мати постійно на увазі середовище, в якому вони перебували: небувалий хаос і анархія та реальні умови, серед котрих організація січових стрільців розвивалася й проіснувала два роки». Адже всі наявні оцінки ролі січових стрільців щодо їх «амбіцій» та «політиканства», є «витвором незнання або легковажного відношення до того важливого моменту» [2, с.5]. При цьому він зауважує, що

вплив січових стрільців на національну й соціальну політику українського революційного парламенту і його уряду був «дуже скромним» [2, с.8]. Січові стрільці усунулися «зовсім від втручання в політичне життя» та відмовилися «мати свого представника в Директорії» [2, с.22]. Все котилося «по щораз більш похилій площі, поки не докотилося до самого дна провалля» [2, с.23], тобто до проголошення так званої Проскурівської декларації січових стрільців.

Розглядаючи витоки прийняття Проскурівської декларації січових стрільців зауважимо, що в ніч з 5 на 6 лютого 1919 р. Українські війська (Корпус січових стрільців) без бою залишили Київ [3, с.40; 4, с.55; 5, с.58] і спершу розташувалися в районі Гостомисль–Білогородка–Жуляни, а 5-й полк – у Коростені. Під натиском більшовиків Січові стрільці 19 лютого здали Фастів [5, с.58], де в боях місто 3-й полк Січових стрільців утратив 500 бійців вбитими, пораненими і полоненими [6]. «На жаль, – згадує М. Капустянський, – переважно від майже безперервних 4-місячних боїв..., а головно морально депресія від активної ворожості збільшевізованого населення до війська Директорії погрожує при дальшій боротьбі на бойовому фронті можливою деморалізацією січовиків – цієї дотепер найміцнішої та твердої в боях частини». Проте боєздатність Корпус січових стрільців стрімко падала. Так, уже 20 лютого в Бердичеві було роззброєно деморалізований 2-й полк Січових стрільців [5, с.58; 7, с.32]. Невдачі щодо відступу з Києва морально ослабили січових стрільців і було необхідно «відтягнути їх, бодай на якихось два тижні, у запілля» [2, с.28]. За таких обставин Є. Коновалець прагнув домогтися від штабу армії УНР розпорядження, яким би Корпус січових стрільців «відкликали з фронту й направили в запілля на відпочинок», адже «лише так можна було направити стан січовострілецьких частин». Тому Є. Коновалець, «відчувши, що в армії Директорії смердить гнилісним духом розкладу та капітуляції» [6], на нараді міністрів уряду УНР з представниками Січових стрільців у Козятині 21 лютого 1919 р. [3, с.55; 8, с.99-100], в ультимативній формі «зажадав відвести Січових стрільців у запілля задля відпочинку та реорганізації» [5, с.58-59; 7, с.32], «бо з такими темпами, мовляв, через кілька тижнів не буде ані фронту, ані тилу» [6]. Військове керівництво УНР на чолі з С. Петлюрою визнало цю вимогу слушною і того ж дня «віддало відповідний наказ, яким перевело корпус до запілля в район Проскурова [5, с.59; 9]. Протягом декількох наступних днів 1-й та 3-й полки, артилерію, кулеметні та кавалерійські підрозділи Січових стрільців зняли з фронту й перевели на відпочинок, переформування та поповнення до Проскурова [5, с.59; 6; 9; 10, с.ІІІ], При цьому на волинському фронті залишився один полк із бронепотягом «Стрілець». Їхнім головним завданням було зберегти від деморалізації ударну силу армії та «не дозволяла перетворитися відступу Директорії на панічну втечу» [6].

У Проскурові Січові стрільці «стрілися віч-на-віч із жахливим явищем жидівських погромів», адже «прийшли до Проскурова саме яких три дні після доконаної там різні» [2, с.28]. Жидівський погром у містечку був влаштований 15-16 лютого українським військом. Його причиною стала невдала спроба 15 лютого більшовицького повстання проти законного уряду Директорії УНР на території Подільської губернії. Повстання було придушено, а проти жидівського населення Проскурова, яке підтримало більшовиків, розпочалися погромні дії – було вбито 1200, а поранено 600 осіб, з яких 300 [3, с.51; 11, с.208-237; 12, с.28]. 16-17 лютого гайдамаки влаштували жидівський погром і в містечку Фельштин Проскурівського повіту, де з 1900 жидів, що проживали там, 485 було вбито, а 180 поранено [3, с.52; 11, с.237-244; 13]. Поряд із тим, частини Червоної армії влаштували 6-7 березня жидівський погром у містечку Купин Кам'янець-Подільського повіту [3, с.68; 11, с.307]. З приходом у місто Січових стрільців Є. Коновалець доручив «провести слідство». Сотнику Бісику, спільно з призначеним комендантом міста, сотником Г. Гладким, вдалося «зібрати дуже широкий матеріал щодо причин погрому, головних винуватців і виконавців, самого ходу погрому та втрат, завданих містові й жидівському населенню. Жаль, що весь цей матеріал залишився з архівом січових стрільців на Україні». В своїх спогадах Є. Коновалець висловлює надію, «що архів не пропав, а тому цей надзвичайно цікавий матеріал про проскурівський погром, дасть Бог, буде теж оголошений» [2, с.28]. Лише 9 квітня 1919 р. у рівному, де перебував уряд Директорії, було створено слідчу комісію з розслідування жидівських погромів 15-16 лютого в Проскурові та 17 лютого у Фельштині. Також було асигновано 2 млн. гривень на допомогу постраждалим від погрому [3, с.93; 13; 14]. За влаштування жидівського погрому в Проскурові комендант міста отаман І. Семесенко був «заарештований і покараний» [3, с.51; 11, с.208-237; 12, с.28].

Саме в Проскурові було проведено реорганізація частин Січових стрільців, яка розпочалася з кадрово-організаційних змін. Новим начальником штабу Корпус січових стрільців став старшина-генштабіст – полковник Марко Безручко [5, с.59]. Крім того, з ініціативи Є. Коновальця та за згодою головного командування на допомогу Галицькій армії, що вела важкі бої з поляками, було вислано 2-й і 6-й важкогарматні полки Січових стрільців та близько 100 вагонів артилерійських набоїв. Є. Коновальцю та його

штабові довелося займатись також організаційними справами в 1-му Волинському корпусі армії УНР, який від 26 лютого перейшов у підпорядкування командування Січових стрільців [5, с.60; 14]. За місяць інтенсивної перепідготовки та навчань і свіжого поповнення Корпус січових стрільців під командою полковника Є. Коновальця «повністю відновив боєздатність» і станом на 4 березня 1919 р. «налічував 7500 багнетів лише в піхотних частинах» [6] при загальній кількості близько 150 старшин [5, с.59; 15].

Січові стрільці перебували в Проскуріві у складних умовах політичної нестабільності. Так, 6 березня 1919 р. відбувся переїзд урядових установ УНР із Вінниці до Жмеринки, а звітти за кілька днів до Проскурова [3, с.67; 8, с.103]. Під час перебування Директорії УНР у Проскуріві було: затверджено Закон про хлібну повинність, який перекладав головну частку її виконання на заможне селянство (9 березня) [3, с.68; 13] та затверджено постанови про тимчасове користування землею у 1919 р., за яким малоземельне та безземельне селянство мало отримати у тимчасове користування землю з запасного земельного фонду УНР (15 березня) [3, с.74; 16]; відбулася державна нарада за присутності членів Директорії, уряду, представників політичних партій, на якій заслухано звіт уряду С. Остапенка, обговорено питання про подальшу зовнішньополітичну орієнтацію УНР, відбулася дискусія щодо припинення переговорів з Антантою та відновлення переговорів із Радянською Росією, проти чого категорично висловився Головний отаман С. Петлюра (11 березня) [3, с.70-71; 8, с.111-112]; членом Директорії як представник від ЗОУНР став Голова Української національної ради Є. Петрушевич (12 березня) [3, с.72; 8, с.113]; представники ЦК УСДРП, УСДРП (незалежники), УПСР на спільній нараді виступили з вимогою до Директорії УНР визнати радянську форму влади в Україні, припинити переговори з Антантою і відновити з Радянської Росією (12-15 березня) [3, с.72; 17, с.109], а у випадку неприйняття їхніх вимог, обговорено питання про зміну влади в УНР шляхом державного перевороту, створення уряду радянської орієнтації (15 березня) [3, с.74; 8, с.116-117]; український гарнізон у Жмеринці під проводом отамана Волоха підняв повстання проти влади УНР, і хоча воно було ліквідоване, проте ослаблений фронт через тиждень прорвали більшовики й захопили містечко (13 березня) [6]; Кабінет міністрів С. Остапенка зважаючи на ці вимоги надіслав листа до Директорії з проханням про відставку (14 березня) [3, с.73; 18, с.340]; члени Директорії переїхали з Проскурова до Рівного та Станіславова (Є. Петрушевич, О. Андрієвський), а уряд УНР – до Рівного і Кам'янця-Подільського (18 березня) [3, с.75; 8, с.120].

Проте командування Січових стрільців усе ж намагалося підняти бойовий дух стрілецтва й політичними засобами. «Багато нарад відбулося потім про те, які цілі поставити перед новим січовим стрілецтвом, – згадував В. Кучабський. – Усім, і старим, і новим Січовим стрільцям, дуже боліла ворожість селянського населення до армії УНР взагалі, зокрема, до стрілецтва, та закиди, боцімто січові стрільці хочуть іще раз “привести скоропадщину”» [5, с.60; 19, с.184]. У місті Січові стрільці перебували близько місяця. Загалом, їхньому командуванню вдалося підняти військову дисципліну та боєздатність вояків. Значною мірою цього було досягнуто саме зусиллями Є. Коновальця, що, за словами генерала М. Капустянского, вмів «підтримувати свій авторитет і заступництво перед підлеглими і здобути від них поваги» [5, с.60; 7, с.47].

13 березня 1919 р. Стрілецька рада (*створена в січні 1918 р. у складі Команданта та семи, а згодом п'ятнадцяти командирів*), зважаючи на вимоги представників ЦК УСДРП, УСДРП (незалежники) та УПСР щодо визнання радянської форми влади в Україні, прийняла та оприлюднила від імені з'єднання політичну відозву до Директорії УНР, більш відому як Проскурівська декларація Січових стрільців [2, с.28]. Її авторами стали старшини Січових стрільців, а також радник і співробітник диктатора Західно-Української Народної Республіки Є. Петрушевича – Осип Назарук [10, с.III]. У цій політичній декларації, що була даниною політиці ЗУНР та своєрідною відповіддю на поширення серед українського суспільства прорадянських настроїв [5, с.60], Стрілецька рада «безкомпромісно ствердила підтримку національному суверенітету УНР та солідарність з соціальними вимогами українських трудових мас» [6]. Зокрема, в Проскурівській декларації йдеться про те, що Січові стрільці разом із українським народом боролися, борються й будуть боротися за суверенність Української Народної Республіки. Вони стоять на платформі самостійності України та визнають «суверенність українського народу у вирішуванні своїх справ політичних і господарських», «по своїй волі й без усякого втручання чужих сил, які б вони не були». А також вважають, що «тільки український народ має право розпоряджень землею. Водночас вони заявили, що слухняно служитимуть тому режиму, який цю самостійність забезпечить. І якщо Українська республіка у Києві підтвердить, що стоїть на платформі самостійності Української Народної Республіки, то «Січові стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка зводить лад і порядок» [3, с.72-73; 5, с.60; 6; 17, с.117-118]. При цьому під радянською владою, вони мали на увазі не диктатуру жидів-комісарів і їх містечкових прислужників жидів-марксистів, а «пряме народовладдя трудових верств молоді української нації» [6].

Пізніше Є. Коновалець у своїй праці «Причинки до історії української революції», виправдовуючись, напише, що січові стрільці, йдучи на допомогу своїм братам-українцям, «не передбачали й не могли передбачити розвитку революції в Росії та на Україні, ще менше вони сподівалися тої завзятої боротьби за соціальні гасла, що потім шаліла всередині самого українського громадянства». А «мала й невистачаюча теоретична підготовка організаторів і керманців січового стрілецтва пізніше дуже мстилася на них і робила їхнє завдання надзвичайно важким». Січові стрільці, як зауважує Є. Коновалець, «старались якнайменше втручатися» в справи УНР. Тому проскурівська декларація та подальші дії «нітрохи не перечать аполітичності січового стрілецтва», яке не хотіло «впливати зброєю на вирішення питання політичного устрою, а вживали її виключно для оборони національного характеру держави». Сучасні дослідники справедливо називають все це реакційністю січового стрілецтва, яке ставило власні інтереси вище інтересів Української народної Республіки [10, с.ІІІ].

У праці «Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.» (Відень-Прага, 1922) П. Христюк подаючи Декларацію Січових стрільців, пише: «Січове стрілецтво було дійсно відданим українській державності військом: відважним, хоробрим, сміливим, свідомим своєї цілі, повним самопожертви. Одного тільки йому бракувало: класової робітничо-селянської свідомості та соціалістичного виховання. Це останнє та безладність директоріанського правління й штовхала січовиків на різні помилкові та шкідливі для української революції кроки; воно було також і причиною того, що січове стрілецтво не перетворилось з національного у велике національно-революційне військо» [2, с.29].

Вітчизняні науковці стверджують, що до декларації Січових стрільців спонукало залишення Директорію УНР Києва, а також «приманливі більшовицькі обіцянки» та «сваволя деяких здеморалізованих фронтовими невдачами військових частин». Січові стрільці «стрічали під час відступу (5-6 лютого з Києва – авт.) недовір'я з боку українського населення». Крім того, вони «опинилися в трагічному становищі», адже «мали в своїй найближчій історії Мотовилівку, вони понесли великі втрати під час боїв, були знесилені боротьбою із зовнішнім ворогом, московськими більшовиками і внутрішнім ворогом, власною анархією, яку всі проклинали, а внаслідок всіх своїх зусиль побачили себе цілком самотніми, оточеними з усіх боків ворогами. Московщина й Польща бачили в них найбільшу підпору української державності, а свій власний український народ, від селянських низів аж до верхів інтелігенції, вказував на них, як на винуватців тих лих, що звалилися на Україну». Тому «зневірені й морально зломані» Січові стрільці й прийняли декларацію, «ще раз з'ясовуючи своє національно-державницьке «вірую» та заявляючи себе готовими підтримати й радянську форму влади в Українській Народній Республіці, якщо вона заведе лад і порядок» [2, с.28]. Загалом же проскурівське «збільшовичення» Січових стрільців стало «висловом тої самої основної ідеї, що й білоцерківська «гетьманська» заява». Знає це дуже добре Українська демократія та українські праві кола, – пише Є. Коновалець, – добре знають, «чого хотіли січові стрільці, за що боролися і як боролися» [2, с.29].

На жаль, Проскурівську декларацію Січових стрільців підтримав повітовий селянський з'їзд есерівських провідників за участю М. Грушевського, який 20-22 березня 1919 р. ухвалив резолюцію на користь радянської форми влади та висловився за відновлення переговорів із більшовиками [3, с.77; 8, с.121].

Про часи перебування Січових стрільців у лютому-березні 1919 р. у Проскуріві збереглося небагато матеріалів.



Січові стрільці. Березень 1919 р. м. Проскурів [20].

21 березня Корпус січових стрільців, як боездатне до активних дій військове з'єднання, одержав наказ вирушати на фронт, адже головне командування армії УНР, після успішно проведеної у березні 1919 р. Сарненсько-коростенської операції, планувало розгорнути значний контрнаступ проти більшовиків на відтинку Бердичів–Житомир–Коростень [5, с.60]. Січові стрільці мали зупинити просування частин Червоної армії на Бердичівсько-Житомирському напрямку [10, с.IV], здобути Житомир і Бердичів та розпочати просування на Київ [5, с.61]. У ході боїв 21-23 березня Січові стрільці вийшли до ст. Романів, готуючись до штурму Бердичева [5, с.60; 21, с.211-212]. Проте всі три спроби штурму міста Окремою групою Січових стрільців (біля 8 тисяч вояків) упродовж 23 березня - 1 квітня завершилися невдачею [3, с.79; 21, с.58-59]. У боях за Бердичів Січові стрільці «втратили майже третину особового складу й половину офіцерів, які традиційно йшли з маузерами в руках у перших стрілецьких лавах, і останніми відходили з поля бою». Після втрати Бердичева та Жмеринки штаб армії Директорії втратив керованість військами і 4 квітня війська Південної групи, основу якої становив Запорізький корпус, перейшли на територію Румунії, де були «повністю роззброєні та пограбовані «гостинними» нащадками дакійців». Лише 29 квітня вони «повернулись на українську землю транзитом через Бессарабію» [6].

Корпус січових стрільців відступивши з-під Бердичева, упродовж квітня 1919 р. вперто обороняв Шепетівку – стратегічний залізничний вузол – від 2-ї Української радянської дивізії, аж поки стратегічне значення цього міста зменшилось. У той же час командувач Північної групи військ УНР отаман В. Оскілка, завербований польською розвідкою, здійснив спробу державного перевороту. 29 квітня 1919 р. у Рівному він оголосив себе Головним Отаманом, а Директорію та Петлюру – «скинутими за звинуваченнями у таємних переговорах з більшовиками». Сотня Січових стрільців та бронепотяг, надіслані Є. Коновальцем, за один день ліквідували заворушення, примусивши Оскілка терміново евакуюватися до Польщі. Проте поляки, скориставшись заколотом Оскілка та заворушенням у фронтових частинах Північної групи, стрімким ударом 16 травня захопили Луцьк, а більшовики – 19 травня – Рівне. Травень 1919 р. запам'ятався Січовим стрільцям кровопролитними боями та відступом із району Острога в сектор Кам'янець–Броди, де на фронті напірали втричі чисельніші більшовицькі дивізії, а в спину дихали польські агресори, яких із останніх сил стримувала Українська Галицька Армія. Проте вже кінець травня увінчався відчайдушним загальним контрнаступом української армії. Корпус січових стрільців упродовж червня, намагаючись за всяку ціну зберегти для маневру оперативний простір, на якому скупчувались розбиті українські дивізії, невпинно завдавав контрударів по всіх напрямках, утримуючи переправи на річці Случ, штурмуючи Старокостянтинів та неодноразово відбиваючи Проскурів [6], яким ще 10 квітня оволоділи більшовики [3, с.94; 22]. «Безперервні піші марш-кидки, нічні атаки з багнетами та ручними гранатами, загальна гнітюча атмосфера тотальної катастрофи і безвиході до краю напружували нерви та психологічно виснажували фізично втомлених людей, тому тільки надлюдські зусилля і особистий героїзм командирів втримували дисципліну в Корпусі» [6]. Його боездатність досягла критичної межі, а його виснажені тривалими боями частини потребували відпочинку. Наприкінці червня Є. Коновалець звернувся до головного командування з проханням відвести Корпус у запілля [6, с.65], адже, як згадує М. Капустянський, «група СС майже видихлась і доконче потребувала відпочинку і реорганізації». Тому Є. Коновалець «категорично вимагав зміни і загрожував навіть залишити фронт» [5, с.65; 7, с.95-96]. 26 червня Штаб армії УНР ухвалив рішення замінити Корпус січових стрільців Волинською групою полковника В. Петріва у ніч на 1 липня. Але заміна 1-2 липня Січових стрільців на позиціях відбувалась нескординовано через те, що Командувач Волинської групи полковник В. Петрів затягнув пересування своїх частин. Ситуацією скористалися більшовики, які атакували Січових стрільців з флангу і вони розпочали досить важкий відступ до Лянцкоруня (*нині – село Зарічанка Чемеровецького району – авт.*) [5, с.65]. 3 липня Корпус січових стрільців витримав під Катеринівкою (*нині – село Хмельницького району – авт.*) жорстокі бої з більшовиками, а 5 липня відступив у район містечка Ярмолинці [5, с.65; 21, с.250; 23]. Невдала заміна Січових стрільців волинцями стала початком перелому в ході Проскурівської операції на користь більшовицьких військ, які перехопили стратегічну ініціативу й 6 липня зайняли Проскурів. Під час відступу окремі Січові стрільці, «деморалізовані поразками, вдавалися до грабунків чи ексцесів», спрямованих проти жидівського населення. Подекуди виникали бійки з вояками сусідньої 1-ї Північної дивізії, які вважали, що Січові стрільці збираються залишити фронт [5, с.65].

У середині липня через Збруч переправилась витіснена поляками майже 50-ти тисячна Українська Галицька Армія. Об'єднані українські армії, а також переформований у Групу в складі двох дивізій (10-ї та 11-ї) Корпус січових стрільців [2, с.30; 6], розпочали наступальні операції проти Таращанської бригади червоних, яка рухалась на Кам'янець-Подільський. У важких боях за місто 21-22 липня Група січових

стрільців зупинила більшовиків, а згодом оточила та вщент розгромила їх поблизу с. Великий Карабчіїв (нині – *Городоцького району – авт.*), захопивши кілька сотень полонених [6].

У серпні місяці, під час зайняття Києва, Січові стрільці виступили з вимогою до головного командування армії УНР, що саме їм «належить тільки на «честі» ввійти першими в Київ». Проте ця пропозиція була відкинута [2, с.30] і вони затаїли обиду. Вже у жовтні місяці Січові стрільці отримали наказ «перейти на південний денікінський фронт», але через брак палива, паротягів і вагонів, свої позиції на денікінському фронті вони «зайняли вже тоді, коли становище на ньому ставало вже щоразу більш катастрофічним». Лютував тиф і лише за один тиждень із вісімсот вишколених новобранців залишилося тільки двісті душ. «Брак бойових припасів й одягу не давав змоги починати бойові операції». Серед Січових стрільців почали ширитися «поголки про недалеку галицько-денікінську угоду». В цей період Головний отаман С. Петлюра вимагав від Січових стрільців «далі тримати фронт проти Денікіна й поволі відступати на північ». Проте уряд ЗУНР та командування Української Галицької армії вело активні переговори з білогвардійцями щодо переходу частин УГА на їх бік. Є. Коновалець пише, що боляче сприйняв звістку про перехід УГА на бік Денікіна». На його думку, «сам факт переходу на бік ворога без повідомлення братньої армії, а зокрема тих частин, що стояли в безпосередньому сусідстві, був вчинком дуже прикрим і гідним жалю». Зрада УГА призвела до зайняття денікінцями 11 листопада Жмеринки [2, с.31], це «поставило армію УНР у катастрофічну ситуацію» та призвело до остаточної ліквідації регулярного фронту. Поріділи частини Січових стрільців та інші «наддніпрянські частини, що стояли на південь від Жмеринки, були змушені серед морозів, обдерті й босі, з сотнями хворих і поранених, відступати швидким маршем через Котюжани, Нову Ушицю, Дунаївці, Ярмолинці в район Проскурів-Старокостянтинів». Січові стрільці від командування армії УНР одержали «наказ обеззброювати під час нашого відступу галицькі частини». «Того наказу ми вже не виконували, – пише Є. Коновалець, – бо бачили останню дію катастрофи й рахувалися тільки з корисністю самого існування яких-небудь українських військових частин навіть під чужою владою», [2, с.31-32; 5, с.72]. Під час переходу через Проскурів, Січові стрільці були змушені боронити від обвинувачень, що всі «галичани – зрадники українського народу!» [2, с.32]. Так, 22 листопада, при підході дивізії Січових стрільців до Проскурова, наказу Головної команди Є. Коновальцю зайняти позиції для оборони міста щонайменше впродовж двох діб виконано не було, і білогвардійці того ж дня захопили Проскурів [6, с.72; 24].

Січові стрільці, ухилиючись від боїв, рухалися на захід у бік Старокостянтинова і 26 листопада зосередилися в районі міста. Тут, у Старокостянтиніві, де зібралися рештки армії Української Народної Республіки, під впливом чуток про «зраду галичан» відбувся активний виступ бригади гайдамаків проти січовиків. Гайдамацька бригада отамана О. Волоха вночі напала на 1-й полк Січових стрільців, обеззброїла його, а коменданта сотника І. Андруха, заарештувала. Інцидент швидко владнали, але ця подія остаточно деморалізувала і страшенно пригнобила січовиків, відібрала в них «решту бойового запалу». Окремі командири січовиків закликали розпустити військову формацію Січових стрільців, що практично втратила свою боездатність [2, с.32; 5, с.73].

На початку грудня 1919 р. армія УНР зосередилася в районі Шепетівка–Любар–Миропіль, у так званому «трикутнику смерті», де була оточена звідусіль білогвардійцями, більшовиками та «добрими сусідами» – поляками. Зведена дивізія Січових стрільців розташувалась у Новій та Старій Чорторії, очікуючи подальших вказівок командування. 4 грудня Стрілецька рада на своєму засіданні вирішила у разі, якщо фронт доведеться ліквідувати, демобілізувати січовиків [5, с.73; 25]. 5 грудня у Новій Чорторії відбулась державна нарада УНР за участю Головного отамана С. Петлюри, прем'єр-міністра І. Мазепи та командного складу армії. На цій історичній, мабуть, останній офіційній нараді, було вирішено ліквідувати регулярний фронт і перейти до партизанських методів війни. Присутні командири дивізій армія УНР «повідомили про готовність частин вирушити в рейд у вороже запілля» і лише Є. Коновалець, – згадає І. Мазепа, – повідомив, що «група Січових стрільців демобілізується, бо Січові стрільці не бачуть доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських» [2, с.32; 5, с.74; 26, с.68].

Після державної наради відбулися збори старшин Корпусу січових стрільців, які одногосно вирішили «здемобілізувати корпус і залишити всім вільну руку: або приєднатися до повстанчої армії, яку складав генерал Омелянович-Павленко, або повернутись додому» [2, с.32]. Таке рішення Є. Коновальця та Стрілецької ради засвідчило, що Січові стрільці уникаючи участі в досить ризикованому партизанському рейді армії УНР, прагнуть уберегти від втрат людську силу дивізії Січових стрільців і збираються самостійно продовжувати боротьбу за незалежність України. Проте 6 грудня 1919 р. польські частини несподівано напали на Чорторію напали польські частини, захопили місто, роззброїли січовиків і перевезли їх на чолі з отаманом Є. Коновальцем, як інтернованих, до Луцька [2, с.32-33; 5, с.74; 21, с. 283-284].

Таким чином, військова формація Січових стрільців, що «цілком виправдано мала славу однієї з найкращих, найбоездатніших в українській армії 1917-1919 рр.» [5, с.75], остаточно припинила існувати. Є. Коновальця та його соратників чекали «польський полон і вимушена еміграція» [5, с.74].

М. Андрусак даючи оцінку частинам Січових стрільців та Української Галицької армії в рецензії на працю І. Мазепи «Україна в огні й бурі революції 1917-1921. II. Кам'янецька доба» (Прага, 1942) пише, що «автор не скриває своїх антипатій до галицького уряду і Начальної Команди УГА», на яких «звалює причини розбрату» та подає «правильні» в своїй більшості «характеристики галицьких діячів». Водночас показує, як «наївно довіряли» «деякі галичани денікінцям» та пов'язує їх договір із Денікіним з «акцією Панейка в Парижі» [27].

Основною хибкою усіх закидів сучасних дослідників проти Січових стрільців є те, що при оцінці діяльності січового стрілецтва за весь час української революції, забувають про тодішній анархічний стан відносин, який не має собі рівного. І, не зважаючи на всі перипетії, в широких селянських масах мали симпатії, адже для них вони «залишилися й далі військом, яке любило лад і порядок, було здисципліноване і слухняне, суворе супроти себе самого й хоробре на полі бою» [2, с.29].

Проте, на превеликий жаль, історія Січових стрільців, щодо самовільного залишення поля бою, повторюється і в сучасній війні з москалями. Військова прокуратура України на теперішній час уже завела понад 16 тисяч кримінальних проваджень щодо військових, які самовільно залишили зону антитерористичної операції зі зброєю чи без неї [28]. Так, у 2014 р., 20 військовослужбовців 8 серпня самовільно без зброї покинули блокпост у Донецькій області, вимагаючи надання їм короткострокової відпустки [29]. 28 серпня 400 бійців 5-го батальйону територіальної оборони Прикарпаття самовільно залишили зону антитерористичної операції і вирушили додому з військовою технікою, «для відпочинку, перегрупування» [30]. 4 вересня 64 мобілізовані військовослужбовці 24-ї окремої механізованої Залізної бригади (*Яворів*) самовільно залишили зону АТО та повернулися в місце постійної дислокації і вимагають відпусток та ротації [31].

Нами, з метою надання можливості вітчизняним науковцям, історикам і краєзнавцям використовувати Проскурівську декларацію Січових стрільців у своїх дослідженнях, вона подається повністю зі збереженням мови та стилю [2, с.28-29].

Додаток **ДЕКЛАРАЦІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ**

Супроти всяких поголосок, які кривдять і ображають честь січового війська, особливо ж супроти закиду, немовби січові стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо цим прилюдно:

1. Січові стрільці, які разом з масами українського народу скинули гетьмана, зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту з 14 листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви, боролись, борються й будуть боротися за суверенність українського народу й за його самостійну республіку.

2. Стоячи на платформі самостійної Української Народної Республіки й тим самим визнаючи суверенність українського народу у вирішуванні своїх справ політичних і господарських, вважають Січові стрільці, що тільки український народ має право вирішувати по своїй волі й без усякого втручання чужих сил, які б вони не були, також найважливішу з економічних справ, а саме справу земельну. Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить українському народові, й тільки український народ має право розпоряджень землею. В ім'я цих справедливих засад проливали січові стрільці свою кров, і від них ніколи й ні перед ким не відступали й не відступлять.

3. Стоячи на цих засадах, заявляють січові стрільці, що всі будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного уряду, який стоятиме на платформі самостійності Української Народної Республіки і признання українському народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то січові стрільці були тими, які охоронили трудовий конгрес українського народу в час, коли він не виявив свого обличчя, а тепер коли представники українського трудового народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійності Української Народної Республіки, січові стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок. Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що січові стрільці схочуть підтримати ті сили, які прагнуть до поневолення українського трудового люду, січові стрільці відійшли, щоб переорганізуватись і з новими силами рішуче й твердо, як усе, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції українського народу.

З народом ішло, йде й буде йти січове стрілецтво.

В березні 1919 року.

За січову раду: отаман Євген Коновалець, отаман Андрій Мельник, д-р Осип Назарук.

Джерела:

1. Указ Президента України «Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка» № 228 від 21 квітня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.president.gov.ua/documents/2282015-18870>
2. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Євген Коновалець. – Прага : Накладом Проводу ОУН, 1928. – 39 с.
3. Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1919 / Гол. колегії В. А. Смолій. – К. : НАН України ; Інститут історії України, 2005. – 236 с.
4. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і 40 бойових дій Українських Збройних сил. 1917-1921 / О. Удовиченко. – К., 1995. – 205 с. : іл., портр., карти.
5. Ковальчук М. Євген Коновалець на чолі Січових стрільців (1918-1919) / Михайло Ковальчук // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – 36. 8. – С. 24-75.
6. Не відступати й не здаватись: 1918-1919 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.vatra.cc/pohlyad-kriz-chas/ne-vidstupaty-y-ne-zdavaty-1918-1919.html>
7. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський ; упор. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.
8. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції (1917-1921) / Ісак Прохорович Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
9. ЦДАВО України, ф. 1738, оп. 1, спр. 26, арк. 69.
10. Трембіцький А. М. Осип Тадейович Назарук /замість передмови/ А. М. Трембіцький // Назарук О. Олекса Довбуш і Карпатські опришки / Осип Назарук ; Репринтне вид. ; Передм. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2016. – С. І-ХІ.
11. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920: Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 543 с.
12. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 47 с.
13. Вістник державних законів УНР. – 1919. – Вип. 19. – 16 червня.
14. ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 48, арк. 195зв.
15. САУ. І. 380. – 8. 85. – Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої армії, складена 4-го березня 1919 року. – Str. 58 zv. – 59.
16. Вістник державних законів УНР. – 1919. – Вип. 32. – 20 серпня.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. В 4-х т. / П. Христюк. – Відень-Прага, 1922. – Т. IV. – 193 с.
18. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / Авт. тома В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко ; Редкол.: (голова) І. Ф. Курас . – К. : Генеза, 2003. – 480 с.
19. Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду / В. Кучабський // Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992. – С. 1-254.
20. Тільки фото й залишилося... // Подільські вісті (Хмельницький). – 2014. – № 11-12. – 28 січня. – С. 6.
21. Безручко М. Від Проскурова до Чарторії / М. Безручко // Історія Січових стрільців. – К., 1992. – С. 211-284.
22. ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 53, арк. 349.
23. ЦДАВО України, ф. 3172, оп. 3, спр. 43, арк. 48зв.
24. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Повідомлення отамана Коновальця командирам 10-ї і 11-ї дивізій СС від 22 листопада 1919 р. – Str. 687-688.
25. Курах М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході? / М. Курах // Вісті Комбатанта. – 1961. – Ч. 1-2. – С. 29-31.
26. Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) / Ісак Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 16-75.
27. Андрусяк М. Рецензія: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. ІІ. Кам'янецька доба – Зимовий похід. – Українське Видавництво «Пробоем», Прага, 1942. 8°220+(3) с. / М. Андрусяк // Пробоем (Прага). – 1942. – Кн. 11. – листопад. – С. 667.
28. Дезертирство з АТО: серед 16 тис. обвинувачених є ухильники та невинні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://newsradio.com.ua/2015_10_06/Dezertirstvo-z-ATO-sered-16-tis-obvinuvachenih-uhilnikita-nevinn-Zaharov-0495/
29. 20 українських військових самовільно покинули блокпост в зоні АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://tsn.ua/ukrayina/20-ukrayinskih-viyskovih-samovilno-pokinuli-blokpost-v-zoni-ato-362328.html>
30. Батальйон Прикарпаття самовільно залишив зону АТО зі зброєю [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3411374-batalion-prykarpattia-samovilno-zalyshyv-zonu-ato-zi-zbroieui-zmi>
31. 64 бійці Залізної бригади, які самовільно залишили зону АТО, вимагають відпусток та ротатії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://zik.ua/news/2014/09/05/64_biytsi_zaliznoi_brygady_yaki_samovilno_zalyshyly_zonu_ato_vymagayut_vidpustok_ta_rotatsii_520725<http://zik.ua/news/2014/09/05/64>

ПРОСКУРІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1919 Р. – ПЕРША СПІЛЬНА БОЙОВА АКЦІЯ ОБ'ЄДНАНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

На основі аналізу джерел та літератури висвітлюється Проскурівська наступальна операція, проведена спільними зусиллями армії УНР та УГА у липні 1919 р. Розкриваються причини проведення операції, хід подій. З'ясовується її місце і роль у подальшій боротьбі за українську державність у часи Директорії УНР.

Ключові слова: армія УНР, Поділля, Проскурівська наступальна операція, Українська Галицька армія (УГА), Українська Народна Республіка.

Серединою липня 1919 р. відкривається одна із героїчних сторінок боротьби за українську державність у добу Директорії УНР, яка має безпосереднє відношення до історії Поділля – це Проскурівська наступальна операція, яка стала першою бойовою акцією, проведеною спільними зусиллями силами армії УНР та Української Галицької армії.

На середину липня 1919 р. обидві українські армії (армія УНР та УГА), притиснуті противниками до Збруча, опинилися під загрозою знищення радянськими та польськими військами. Вихід з ситуації вбачався у об'єднанні збройних сил.

Протягом 16-17 липня, виконуючи попередні домовленості з керівництвом УНР, УГА перейшла р. Збруч, і вступила на терени Поділля [4, с. 63]. Місцем її дислокування було визначено район між річками Вербова і Студениця, який з півночі обмежувався селами Слобода – Ковалівка – Цівківці – Глібів – Гірчична, а з півдня – Сказинці – Вільховець – Вахнівці – Крушанівка [8, арк. 158-158 зв.]. Відповідно до цього її 1-й корпус розмістився в селах Зеленці, Станіславівка, Січинці, Чечельник, Балин (штаб – у Січинцях), 2-й – у селах Вербка, Гниловоди, Шатава, Безнісківці і Цівківці (штаб – у Шатаві) і 3-й корпус – у селах Ходорівці, Янчинці, Кульчівці, Баговиці (штаб – у Станіславівці) [8, арк. 156]. 19 липня під Дунаївці прибула 7-а бригада, якій поставили завдання захищати підступи до Кам'янця-Подільського, котрий був на той час тимчасовою столицею УНР [3, с. 17].

Безумовно, прихід галицького війська на Поділля сприяв підвищенню морального і бойового духу армії УНР, вселяв надію на успіх. Адже об'єднавшись, українське військо перетворилося у потужну силу (близько 50 тис. галичан та 35 тис. наддніпрянців) [4, с. 64-65; 9, с. 140-141]. Тому не дивно, що все це складало неабияку загрозу для радянської влади. З огляду на це командування Червоної армії віддало наказ своїм частинам розпочати наступ на Ярмолинці – Солобківці та вздовж р. Смотрич. Увечері 18 липня їм вдалося захопити Ярмолинці і Городок. Однак закріпитися на цих позиціях їм не вдалося. 20 липня радянські війська почали наступ на фронті запорожців і волинців, змусивши їх відступити. На допомогу цим групам направили січовиків. Розгорівся бій за Смотрич [1, с. 119-120].

22 липня противнику вдалося зумів захопити Смотрич та Мар'янівну, чим було створено загрозу для 2-го корпусу УГА, який тоді зосереджувався в районі Дунаївців. Щоб виправити становище, галичани відразу перейшли у контр-наступ: 7-а бригада підійшла під Гайдамаки, 4-а зайняла Чорну, 3-я – Смотрич. Ворог змушений був відступити на північ. Після цих подій частини 2-го корпусу змогли стати на відпочинок: 3-я і 18-а бригади в Смотричі, 4-а – в Чорній, 7-а, зайнявши Зіньківці, залишилась тут разом з 21-ю бригадою. Для охорони лівого флангу і встановлення зв'язку із дислокованим там залізним куренем 1-у кавалерійську бригаду було відправлено до Лянцкоруня [3, с. 19]. І хоча галичанам одразу ж вдалося контрударом відбити Смотрич, ситуація залишалася складною, адже в цьому невеликому районі скупився майже весь 2-й корпус галичан [4, с. 74].

Щоб розрядити ситуацію, було вирішено завдати концентрованого удару по Проскурову, захопити його і, таким чином, збільшити територію для дислокації корпусу. Окрім цього планувалося вийти до р. Бужок. Більше того, сил для цього вистачало. Адже операцію планувалося здійснити силами 2-го корпусу УГА спільно з підрозділами армії УНР (корпус УСС, Запорізька група) [3, с. 20].

Для здійснення цієї військової операції командування провело відповідне перегрупування сил 2-го корпусу УГА: 3-я бригада розмістилась у Лісовому Мукарові, Польовому Мукарові і Вихривцях; 4-а – у Нестерівцях і Циганівці; 18-а – у Станіславівці, бригада УСС (крім 3-го куреня) залишилась у Гуменцях як армійський резерв. 7-у бригаду, що знаходилась в районі Зіньківців, знову підпорядкували 2-му корпусу. Штаб 2-го корпусу мав переїхати до Дунаївців [3, с. 20].

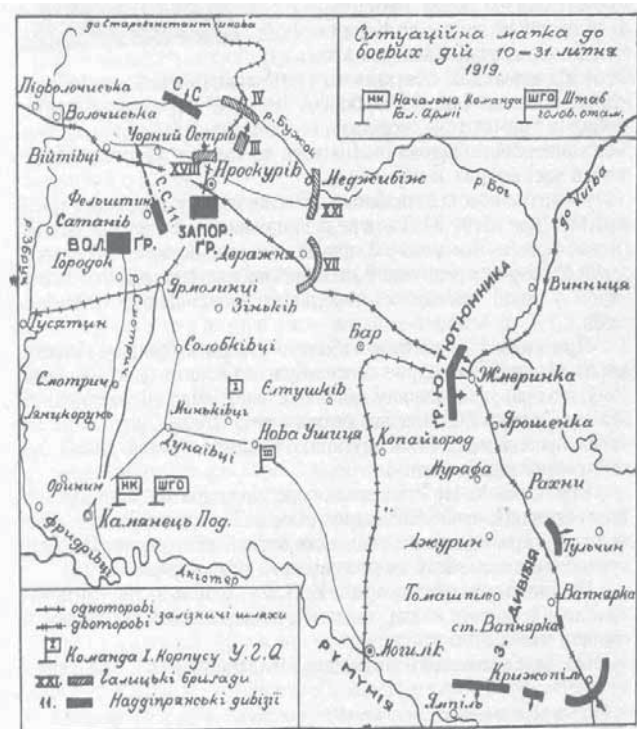
Проти цього угруповання противник на цьому відтинку фронту зосередив значні сили, близько 6500 вояків, які, однак, були значно деморалізовані попередніми невдачами [6, с. 72]. І хоча загалом чисельна

перевага була на боці українців (близько 15 тис. бійців) [3, с. 84-87; 9, с. 140], слід було бути готовими до ворожого опору.

Наступ розпочався 26 липня. В ході операції бригади 2-го корпусу вже першого дня просунулись у заданому напрямку. Так, 4-а бригада зайняла Глушківці, 21-а – Гремічку, 5-а – Бебехи і Петраші, 3-я – Зіньків, 18-а – Морозів [3, с. 20].

27 липня 21-а бригада без бою вступила в Михалпіль, а 7-а вийшла в район Мазники [3, с. 20]. Тоді ж свій наступ розпочали Запорожці на Ярмолинці та УСС – на Олексинець Пільний – Жищинці. У результаті активних дій Запорожці просунулися на північ від Ярмолинців, а січові стрільці зайняли 10-ю дивізією заплановані населені пункти, 11-а дивізія січовиків залишилася в Купині. Цього ж дня Запорожці зломали ворожий опір, вийшли приблизно на лінію Скаржинці – Андрійківці – Райківці. Кіннота захопила Кудринці до переправи через р. Самець. Трофеями стали 10 кулеметів, пів тисячі гвинтівок та багато військового майна. Цього ж дня 10-а дивізія УСС, переслідуючи ворога, здобула Фельштин [7, с. 257-258].

Наступного дня галичани, після оволодіння районом Ярмолинці (4-а бригада) – Шарівка – Татаринці – Вихалівка (3-я бригада), стягнули свої сили до Михалпіль для захисту деражнянського напрямку і на шосе Ярмолинці – Проскурів для удару по останньому [6, с. 73].



Проскурівська операція 26-31 липня 1919 року

На 30 липня під контролем галичан були всі переправи через Бужок – від Ярославки до Орлинців, західніше переправи контролювали УСС [6, с. 73]. Останні також кинулися переслідувати ворога, висуваючись до р. Случ [6, с. 73].

31 липня 21-а бригада галичан однією своєю сотнею зайняла Меджибіж, а 18-а бригада розташувалася, як резерв, у Проскурові [3, с. 21].

Для повного оволодіння районом над річкою Бужок частини 4-ї бригади зайняли Пашутинці, а розвідка дійшла до Западинців; група А. Бізанца увійшла 1 серпня в Летичів і Меджибіж [3, с. 22]. У перші дні серпня відділи 4-ї бригади під командуванням сотників Іванова і Гадзейки розбили радянські частини і захопили бронепоезди “Богунець” і “Комуніст” сильної конструкції (по шість гармат і 12 кулеметів), яким дали назву “Галичина” та “Черепаша” [2, с. 11].

Отже, частини 2-го корпусу УГА та підрозділи армії УНР на початок серпня зуміли виконати поставлене їм завдання. Вони вийшли на лінію: р. Бужок (група УСС, 3-я і 4-а бригади УГА) – Меджибіж – Голосків (21-а бригада УГА) – Деражня (7-а бригада УГА), а Запорізька група і 8-а бригада галичан зосередилися в Проскурові як резерв [5, с. 542]. Слід зазначити, що наступ на Проскурів 2-й корпус здійснював без відпочинку з часу переходу Збруча. Йому були незвичними методи партизанської війни [6, с. 77].

Таким чином, після прибуття на Поділля УГА потрібно було створити сприятливі умови для розгортання в майбутньому наступальних операцій для звільнення від більшовицької влади Правобережної України. Важливим компонентом цього й стала Проскурівська наступальна операція. Успішне проведення якої дозволяло в першу чергу прикрити для української влади важливий напрямок Проскурів-Кам'янець. Ця операція показала можливість проведення вдалих бойових дій об'єднаними українськими військами. Успіх Проскурівської наступальної операції відкрив можливість і сподівання на сприятливий результат проведення подальших операцій по опануванню Правобережної України. Окрім того це був і великий моральний успіх. “Тепла й урочиста зустріч місцевим населенням галицьких відділів у Проскурові, а також і в інших містах, – зазначав М. Капустянський – спричинилася до піднесення настрою серед вояків Галицької армії, Галицькі і Наддніпрянські армії почали знайомитися одна з одною на полі бою із спільним ворогом і битися плече в плече, та звикли цінити і поважати одна одну... Все частіше лунали гасла Соборної України і бойового братерства українських армій” [6, с. 77-78].

Джерела:

1. Безручко М. Група СС на підступах до Кам'янця-Подільського. Бій під Смотричм 22 липня 1919 року / М. Безручко // Историчний календар-альманах “Червоної Калини” на 1927 рік. – Львів; Київ, 1926 – С. 118-120.
2. Гайдучок С. 3 листів слави 4 золочівської бригади / С. Гайдучок // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – №4. – С. 4.
3. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с.
4. Завальнюк О.М. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. / Завальнюк О.М., С.В. Олійник. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – 292 с.
5. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) – 4-е вид., змінене і доповн. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та н. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
6. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. – 2-е вид. / М. Капустянський. – Мюнхен, 1946. – Кн.2. – Ч.3. – 200 с.
7. Українські Січові Стрільці 1914-1920 / [За ред. Б. Гнаткевича та ін.]. – Репринт. Відтворення з вид. 1935. – Львів: Слово, 1991. – 159 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 156. – 158-158 зв.
9. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.

Дмитро Казанцев
м. Хмельницький

БОНИ ПРОСКУРОВА

У статті подані відомості про бони – місцеві грошові знаки, які мали обіг у м. Проскурові у 1919-1920 рр. Проведена каталогізація відомих на сьогодні бон.

Ключові слова: грошові знаки, емісія, бони, Проскурів

Громадянська Війна – напевно, наднасичений за подіями період в історії нашого міста. За цей відносно короткий проміжок часу Проскурів встиг побувати столицею України (хоч і тимчасовою), пережив найстрашніший в Україні єврейський погром, неодноразово переходив з рук в руки. Тоді в Проскурові жартували: засинаєш при одній владі, прокидаєшся – за новою. Кожна влада старалася ввести свої гроші. В побуті могли одночасно перебувати царські купюри, гроші Тимчасового уряду, Української Держави, різних повстанських і добровольчих армій, німецькі та австрійські окупаційні гроші.

Фінансова плутанина, величезні маси грошей в побуті – все це не давало стабілізувати грошові відносини (на 1919 р. грошова маса в країні збільшилась по порівнянню з 1919 роком в 1430 разів, рубль фактично коштував 0,000262 копійки). Але й ці величезні маси грошей не покривали грошовий голод в регіонах. Готівки часто бракувало, і місцевим органам влади, окремим установам довелося друкувати свої власні грошові знаки, бони, кредитні білети, марки, боргові зобов'язання.

З'явилася велика кількість грошових емісій – це місцеві випуски або приватні бони. Свої власні гроші друкували міські Думи і Ради, різні «республіки», управи, магістрати, громади, казначейства, банки, каси взаємодопомоги, кредитні спілки, булочні та кінотеатри, ресторани, заводи, церкви, кооперативи і т. д. Циркуляція в країні значної маси грошових паперових знаків різних місцевих емітентів означала, що державних грошей не вистачає в обороті, і їх функцію виконували бони, друковані на місцях.

Містечкові «емісії» бон відрізняються надзвичайною різноманітністю «випусків» (цим вони і цікаві). Друкувалися солідні бони – на гарному папері, різнокольорові, з безліччю водяних знаків, пронумеровані нумератором. Але, були «випуски» навіть і на промокальному папері, з малюнками, виконаними від руки. Друк бон практично не контролювався ніякими фінансовими установами (яскравий приклад - фраза Попандопуло у фільмі «Весілля в Малинівці»: «На тобі сто мільонів, бери усе, я собі Іще намалюю!»)

Звичайно, місцеві грошові знаки (бони) знаходилися в обігу тимчасово. Місцева влада, громадські організації змушені були робити це в умовах Громадянської Війни, коли влада в місцевостях змінювалася неодноразово. І ці паперові бони допомагали вести торгівлю, підтримувати економічне становище громадян.

Позаяк історія нашого рідного Проскурова є невід’ємною частиною історії України, емісії бон не змогли обійти стороною и наше рідне місто. Через те, що наші колекціонери збирають все – від фантиків до пивних пробок, цю тему для колекціонування вони пропустити були не в змозі. Бони Проскурова мають серед колекціонерів певну цінність. Тому свідчити цікавий архівний документ Проскурівського Окружного Виконавчого Комітету 1923 р., наданий нашим істориком Я. Михайлівським, де йдеться про компанію серед населення по збору бон колишньої Миської управи Проскурова з метою подальшого продажу їх колекціонерам для допомоги потерпілим і голодуючим.

Гроші Миської управи Проскурова випущені за рішенням тодішнього проскурівського мера. З одного боку купюри – підпис директора проскурівського миського банку, з іншого – мера Миколи Сікори. Номінали на банкнотах дані в двох валютах – в гривнях і карбованцях. Погашення даних бон здійснювалося шляхом перфорації. Зустрічаються погашені та непогашені бони.

Поряд з миськими у Проскуріві випускалися і інші бони. Друкували свої гроші кооперативи, єврейські громади, споживчі товариства та товариства взаємодопомоги, студентський клуб, їдальня і навіть миський сад. Якщо бони Миської управи попадаються досить часто на різних інтернет-аукціонах і в обмінних фондах колекціонерів, то всі інші досить рідкісні, відомі лише одиничні екземпляри.

Офіційних відомостей про випуски та наклади бон немає. Як правило, тиражі випусків відносно невеликі – до тисячі штук одного номіналу. На жаль, бон Проскурова зберіглося до теперішнього часу дуже мало, деякі випуски дуже рідкісні. Прі цьому їх ринкова вартість серед колекціонерів відносно низька, абсолютно несумірна з їх рідкістю.

Єдине друковане джерело по бонам Проскурова – це каталог П.Ф. Рябченка, колекціонера з Києва. Опрацювавши його, вдалося скласти найповніший на даний час список бон Проскурова (назви бон дані мовою оригіналу)

Миська Управа, бона

номер	рік випуску	номінал
1-1	1919	2 гривні / 1 карбованець
1-2	1919	5 гривень / 2,5 карбованця
1-3	1919	6 гривень / 3 карбованці
1-4	1919	10 гривень
1-5	1919	10 гривень/ 5 карбованців
1-6	1919	20 гривень/ 10 карб.

Кооператив 1-го ссудо-сбергательного товарищества, бона

номер	рік випуску	номінал
2-1	б/р	50 к.
2-2	б/р	1 р.
2-3	б/р	3 р.
2-4	б/р	5р.
2-5	б/р	10 р.

Кооператив 2-го ссудо-сбергательного товарищества, бона

номер	рік випуску	номінал
3-1	б/р	50 к.
3-2	б/р	1 р.
3-3	б/р	3 р.

Кооператив Польза, бона

номер	рік випуску	номинал
4-1	б/р	50 к.
4-2	б/р	1 р.
4-3	б/р	3 р.
4-4	б/р	5р.
4-5	б/р	10 р.
4-6	б/р	25 р.

Кооператив Жизнь, бона

номер	рік випуску	номинал
5-1	б/р	50 к.
5-2	б/р	1 р.
5-3	б/р	3 р.
5-4	б/р	5р.
5-5	б/р	10 р.
5-6	б/р	25 р.

Еврейская община, заемное письмо

номер	рік випуску	номинал
6-1	б/р	15 р.
6-2	б/р	25 р.
6-3	б/р	50 р.
6-4	б/р	100 р.

Кооператив еврейского общинного Совета, без назви

номер	рік випуску	номинал
7-1	б/р	1/2 марки.
7-2	б/р	1 марка
7-3	б/р	3 марки
7-4	б/р	5 марок

Кооператив Эзра-Бацор, без назви (різновиди за кольорами паперу)

номер	рік випуску	номинал
8-1	б/р	50 к.
8-2	б/р	1 р.
8-3	б/р	3 р.
8-4	б/р	5р.
8-5	б/р	10 р.
8-6	б/р	25 р.

Кооперативная лавка Помощь, без назви

номер	рік випуску	номинал
9-1	б/р	5р.
9-2	б/р	10 р.

Столовая коллектива безработных, без назви

номер	рік випуску	номинал
10-1	б/р	2 к.

Студенческий клуб, условная разменная монета

номер	рік випуску	номинал
11-1	б/р	2 р.

Товарищеский кооператив, без назви

номер	рік випуску	номинал
12-1	б/р	1 р.

Потребительское общество Единение, бона

номер	рік випуску	номинал
13-1	б/р	50 к.
13-2	б/р	1 р.
13-3	б/р	2 р.
13-4	б/р	3 р.
13-5	б/р	5р.
13-6	б/р	15 р.

Кооператив Богатырь, бона

номер	рік випуску	номинал
14-1	б/р	3 р.
14-2	б/р	5 р.
14-3	б/р	10 р.

Кооператив Равенство, без назви

номер	рік випуску	номинал
15-1	б/р	1 р.
15-2	б/р	3 р.
15-3	б/р	5р.
15-4	б/р	10 р.
15-5	б/р	25 р.

Потребительское общество Выгода, без назви

номер	рік випуску	номинал
16-1	б/р	1 р.
16-2	б/р	3 р.
16-3	б/р	5 р.
16-4	б/р	10 р.

Кооператив Экономия, без назви

номер	рік випуску	номинал
17-1	б/р	1 р.

Общество взаимопомощи безработных, без назви

номер	рік випуску	номинал
18-1	б/р	25 к.
18-2	б/р	50 к.
18-3	б/р	75 к.
18-4	б/р	1 р.
18-5	б/р	2 р.
18-6	б/р	3 р.

Общество взаимопомощи бедным евреям, бона

номер	рік випуску	номинал
19-1	б/р	1 р.
19-2	б/р	3 р.
19-3	б/р	5 р.
19-4	б/р	10 р.

Городской сад, разменная монета

номер	рік випуску	номинал
20-1	б/р	50 к.
20-2	б/р	1 р.
20-3	б/р	3 р.

Споживче товариство Народна торгівля, без назви

номер	рік випуску	номинал
21-1	1916	50 карб.

Зауваження: Опис і систематизація матеріалів даного напрямку колекціонування не завершені. Отож, будемо вдячні за сприяння в уточненні та доповненні даного матеріалу.

Наша адреса: dmytro.2006@gmail.com

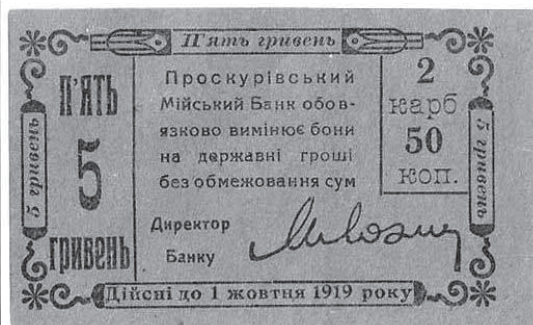
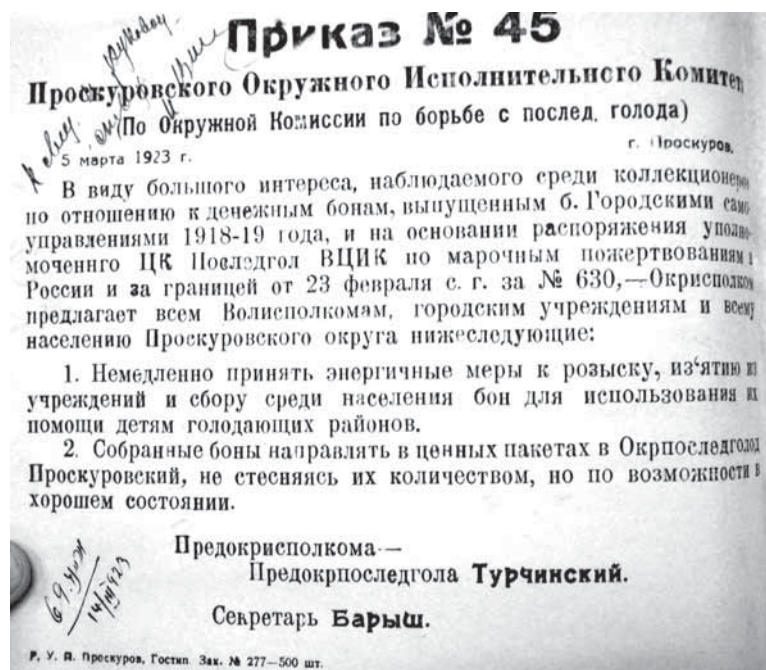
Вконтакте - група ХМСК «Проскурівській Колекціонер»

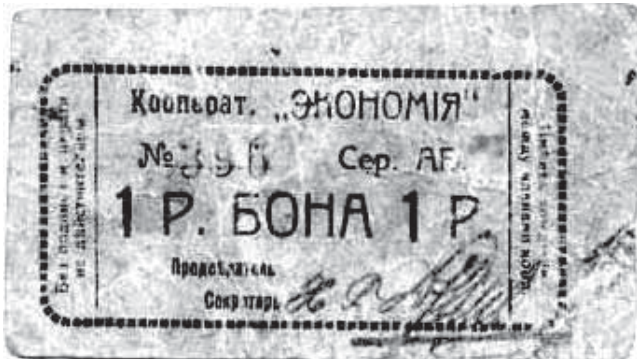
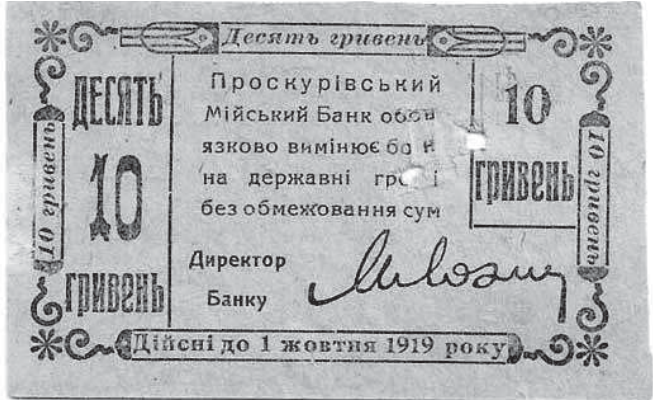
або: м. Хмельницький, парк ім. Івана Франка, щонеділі з 9.00 до 14.00

Джерела:

1. Рябченко П.Ф. Повний каталог паперових грошових знаків і бон Росії, СРСР, країн СНД 1769-1994 рр.) – Київ: видавничо-культурологічний центр «Софія», 1995.
2. Держархів Хмельницької обл., ф.1684, оп.1, спр.21, арк.13

Додатки:





З ІСТОРІЇ СИМВОЛІВ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті розкривається історія виникнення і трансформації символіки міста Хмельницького, процес утвердження офіційних символів його у сучасному вигляді.

Ключові слова: гербовий щит, картуш, хоругва, «Єліта», герб Замойських, Подільське намісництво, Подільське воєводство.

27 вересня 1990 р. сесія Хмельницької міської Ради народних депутатів постановила відродити давній герб Проскурова як герб Хмельницького. Саме цей день і став офіційним днем міста.

Давній герб Проскурова – три схрещені стріли на синьому полі геральдичного щита: дві крайні перехрещенні по діагоналі спрямовані вістрям вгору, а третя, середня, розміщена вертикально вістрям вниз [1, с. 6].

Герб такого характеру, що має власну назву «Єліта», зустрічається серед класичних польських гербів, з тією лише різницею, що стріли містяться на червоному тлі.

За історичною легендою символ з трьох стріл був подарований королем Владиславом нащадкам воїна Флоріана Шаріуша (Шарого) роду Замойських, які до того часу мали у родовому гербі зображення козла. Високої честі рід був удостоєний за героїчну смерть одного зі своїх представників на полі битви. Коли король після бою знайшов воїна, той був смертельно поранений трьома списами, але не втратив мужності. Король висловив своє співчуття, однак воїн відповів, що смертельні рани мучать його менше, аніж згадка про сусіда, з котрим вони навпіл володіють селом. На знак пам'яті про загиблого героя король викупив половину села у недоброзичливого сусіда і подарував її родині Замойських разом з гербом у вигляді трьох схрещених списів, які пізніше, очевидно, трансформувались у три стріли [2, с. 10].

Яким же чином три стріли опинилися на гербі Пłosкирова – Проскурова?

Пłosкирів, який вперше згадується 1431 р., у XV – XVII ст. доволі часто змінював своїх власників. Так, у 1546 р. король Сигізмунд I подарував Пłosкирів кам'янецькому старості Матвію Влодеку, якому вдалося перетворити село на міське поселення, але вже на початку XVII ст. відбулась чергова зміна власників – місто перейшло до Лянцкоронських, а від них до Конєцпольських. З 1665 р. Пłosкирів майже півтора століття перебував у володінні шляхетського роду Замойських [3, с. 52-53]. Отож не дивно, що елементи родового саме гербу Замойських знайшли відображення у гербі міста, і очевидно, це сталось ще до завершення періоду приналежності Поділля до Речі Посполитої [4, с. 6].

На початку 90-х років XVIII ст. внаслідок чергового поділу Польщі між Австрією, Прусією та Росією, Поділля підпадає під Російську юрисдикцію.

Це призвело до територіальних змін з утворенням Подільського намісництва, яке охопило всю територію колишнього Подільського воєводства і частину колишнього Волинського воєводства. В цей час на Поділля поширюється дія законодавчих актів Росії, серед яких і «Городовое положение», один з пунктів якого зобов'язував місто мати власний герб. Згідно з вимогами положення, міста, які не мали власного герба, повинні були його створити. Там, де герб вже існував, використовувався його символічний зміст – це стосувалось і Проскурова. 22 січня 1796 р. був затверджений новий герб міста: «У верхній частині щита – герб Подільський, у нижній – на блакитному полі три стріли покладені навхрест, середня вістрям донизу, а дві інші – вістрям догори». У такому вигляді герб проіснував до революції 1917 р. Питання розробки чи відродження геральдичних символів після революції, звичайно, не існувало, в силу зрозумілих причин. А в 1954 р. місто змінило і назву – Проскурів став Хмельницьким.

14 квітня 1971 р. рішенням сесії Хмельницької міської Ради народних депутатів затверджений новий, «радянський» герб, автором якого був архітектор В. Громихін. Герб відбивав радянське сьогодення: на фоні червоного і блакитного кольорів тодішнього українського прапора зображувалась шестерня і два снопи пшениці. Герб Хмельницького не особливо відрізнявся від гербів інших міст, в яких шестерня і колоски повторювались у 64 %, а синьо-червоні барви у 60 % [5, с. 116]. І лише три блискавки – символ електронної промисловості – нагадували старовинний символ Проскурова. Даний герб проіснував до 1990 р. [4, с. 6].

Наш час вніс свої корективи у процес створення і відродження гербів українських міст. Фахівці, історики, науковці із українського геральдичного товариства розробили і внесли свої рекомендації щодо створення сучасних українських гербів на основі глибоких історичних традицій. Керуючись ними, відповідно, депутати відродили історичний символ міста Хмельницького. В основі сучасного герба міста Хмельницького використаний іспанський щит, обрамлений декоративним картушем (саме така форма щита і картуш

рекомендовані українським геральдичним товариством для всіх сучасних гербів українських міст). У щиті в синьому полі – три схрещені золоті стріли, середня з яких розміщена вістрям донизу, а дві перехрещені по діагоналі – вістрям догори. Щит увінчаний тризубою срібною міською короною, яка є символом державного поселення і водночас знаком давньогрецької богині Тіхе – покровительниці міст.

У грудні 1997 р. з ініціативи тодішнього міського голови М. К. Чекмана сесією Хмельницької міської Ради було розроблено і затверджено прапор (хоругву) міста (автор – В.Льїнський).

Основний колір хоругви – блакитний – як знак подільського краю, центром якого є сучасне місто Хмельницький. Полотнище хоругви обрамлене декоративною золотою листвою. В центрі хоругви – основний елемент герба: три перехрещені золоті стріли, обрамлені золотим колом, що складаються із шістнадцятьох променів, що символізують подільське сонце [5, с. 35].

Вищезгадані символи успішно презентують наше місто як в Україні, так і за її межами.

Джерела:

1. Льїнський В. М. Які символи у Проскурів – Хмельницького? // Проскурів. – 1996 р. – 1 червня, с. 6.
2. Льїнський В. М. Герб міста Хмельницького // Знак. Вісник українського геральдичного товариства. – 1994, № 6. Липень, с. 14.
3. Єсюнін С. М. Плоскирів: давня історія. – Хмельницький, 2015. – 62 с.
4. Нап'іткін В. М. Геральдика Хмельниччини. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 48 с.
5. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995р.

Додаток:



Рис. 1. Герб Замойських



Рис. 2. Герб 1796 року

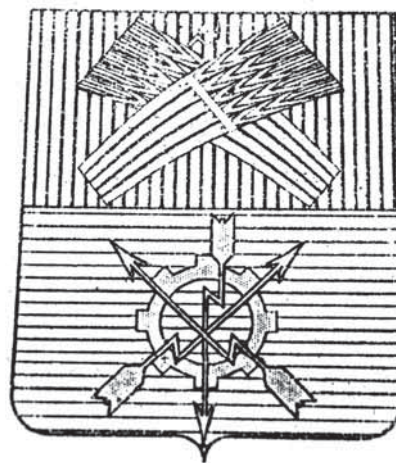


Рис. 3. Герб 1971 року



Рис. 4. Герб 1990 року

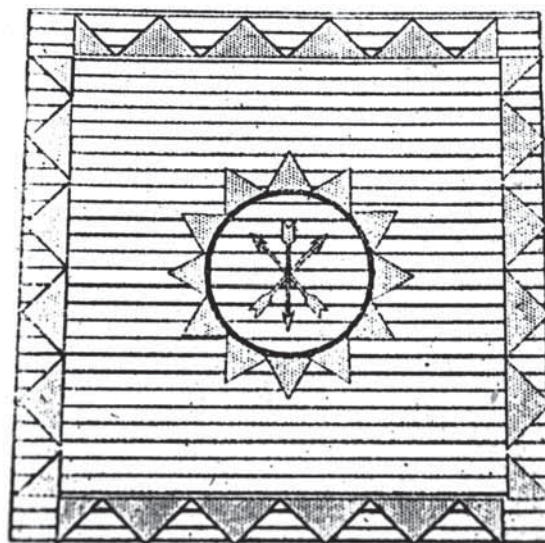


Рис. 5. Хоругва 1997 року

РЕЛІГІЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ЄВРЕЇВ М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Розповідається про елементи єврейської релігійної обрядовості повсякденного міського життя Проскурова (Хмельницького) у радянський період

Як і багато інших міст і містечок, що знаходилися у «смузі осілости», населення Проскурова у першій половині ХХ ст. було значною мірою єврейським. Оскільки іудейська релігія та побут єврейського народу нерозривно пов'язані між собою – елементи єврейської релігійної обрядовості були помітним елементом повсякденного міського життя. Втім, спостерігаємо, як протягом сторіччя побутова релігійність займає помітно менше місце у житті єврейської частини населення міста.

Для порівняння прочитаємо уривок з оповідання Анрі Барбюса «Поки ми святкували мир», яке не є суто документальним твором, проте досить яскраво описує деталі проскурівського побуту 1919 р.:

«Проскурів, що налічує двадцять тисяч християн і п'ятнадцять тисяч євреїв, має з цієї причини два вільні дні на тиждень: суботу, шабес,- день відпочинку, і неділю. І будь-яка людина, чи то єврей чи то православний, не працює обидва ці дні...

Того вечора багато єврейських будинків було освітлено - і подумати тільки! - електрикою. Був день відпочинку - шабес,- і цього дня жоден ізраїльтянин не мав права розпалювати вогонь або лампу. Отже зазвичай в «гусячому кварталі» ще увечері в п'ятницю євреї набивали дровами печі повністю, щоб на завтра у будинку було тепло; крім того, вони ще з п'ятниці не торкалися до вимикачів: електростанція дає струм тільки при настанні темряви, і, таким чином, не запалюючи вогню, вони все одно діставали світло» [1].

Отже, на той час побутових релігійних традицій дотримувалися досить ретельно - і це було природно для містечка, де євреї склали ледь не половину населення, де до 1917 р. було 18 синагог, і ще у 1920 р. був «казенний рабин». Проте, остаточне встановлення радянської влади, з її політикою «войовничого атеїзму», аж ніяк не сприяло збереженню релігійного елементу у повсякденному житті. Це стосувалося мешканців усіх віросповідань, у тому числі й євреїв.

Мешканець Проскурова Еммануїл Коренбліт, який у своїх мемуарах «Жестокий век» залишив детальний опис побуту Проскурова до Другої світової війни, про слідування релігійним традиціям пише:

«В нашей мишпухе особо религиозных я не замечал. Разве что бабушка Фаня, в поминальные дни и по религиозным праздникам, посещала синагогу. В повседневной жизни признание религии выражалось в своевременном свершении обряда обрезания, выпечке мацы, в покрытии головы при посещении кладбища. Пост соблюдали в зависимости от комплекции и настроения, хлеб потребляли наряду с мацой, а спиртное со шматком сала - при их наличии. В субботу работали. Не из патристических соображений, а чтобы не портить отношения с государством, провозгласившим: «Кто не работает - тот не ест!» [3, с.427].

Втім, таку частину іудейської традиції, як обряд обрізання, виконували навіть у нерелігійних єврейських родин:

«С младшим братом - единственным сыном тётки Эстер - связаны ещё одни памятные впечатления: «участие» в обряде обрезания. Правда, к месту действия меня сумели не допустить. Но только потому, что никто мне толком не разъяснил для чего собралось столько разодетых во всё чёрное мужчин с шикарными бородами и пейсами. Не все они смогли разместиться в комнатке бабушки и, плотно закупорив своими телами входную дверь, исключили какую бы то ни было возможность моего прорыва вовнутрь. Так что поделиться впечатлениями о самом действе, к сожалению, не могу.

Но запомнились радостно-возбужденные лица людей, оставшихся на входной площадке, когда, на высоко поднятых руках, было вынесено блюдо, внутри которого что-то было, но я так и не сумел разглядеть» [3. с.167].

Детальніше про те, яким чином євреї міста Проскурова відправляли релігійні потреби у радянський період, розповідає габай хмельницької синагоги Семен Мільман (1945 р. народження):

«После учебы и службы в армии я приехал в город - я тут не был большой кусок своей жизни. Но я знаю по своей маме, - потому, что отец умер, когда мне было 13 лет, и мать больше не вышла замуж, - что она знала и все знали: несмотря на то, что была советская власть, что были такие жесткие рамки бытия - мацу пекли регулярно. При том пекли в Славуте - как говорится, под носом у всех. Эта славутская маца распространялась не только по Хмельницкой области, но и до Киева доходила. Как говорится, было «все схвачено», и оборудование было, и они пекли. Была хлебопекарня, которая, когда подходило время Пасхи,

за 2-3 місяця переключалась на мацу - і делали своє діло. Конечно, она не распросранялась как сейчас. ког-да можно купить и 5 кілограммов, и 10 - но каждая семья имела 2-3 кілограмма мацы.

То єсть, культ їди во все праздники соблюдался - хто хто должен был делать. А насчет обрядов - верующие все равно зажигали свечи, как это было до революції. А после революції - до 1920 года... даже, скажем, до 1930 года были религиозные школы. Они, как положено, выставляли на подоконниках ханукальные свечи, зажигали - все это было. А, конечно, основная масса не зажигала - по крайней мере, я не помню, чтоб у меня в семье... Может быть, потому, что отца не было и мать была одна, трое детей - было трудно...

Но я знаю, что молились всегда - была синагога или не было синагоги. Та синагога, в которой мы нахо-димся - она была и после войны. В городе было 18 синагог, - представьте себе, - до революції. А при совет-ской власти осталась эта синагога, и после Отечественной войны эта синагога действовала. Потом ее забрали, - такая волна была, - но люди в тот период, когда не было синагоги, все равно молились. То єсть миньян был (миньян это 10 евреев должны молиться) [2]. Но они хитро это делали.

Вот, я помню, в 1958 году в январе у меня умер отец, мне было тогда 13 лет. И люди тогда к нам при-ходили, - ну как бы отца похоронили, и месяц должна была быть молитва. И целый этот месяц мать каждый день выставляла бутылку водки, скромную закуску. Обязательно водка была: для евреев вино - оно как бы на Пасху, а в обиходе - водка. И каждый день целый месяц люди приходили, молились по по-койнику. Но они, помимо того, что отмолились 10 минут за упокой, прочитали то, что положено - они еще молились по полной программе, как положено молиться ежедневно. И благодаря тому, что сегодня один умер, завтра второй умер, послезавтра третий умер - они этот свой ритуальный долг, религиозные обряды соблюдали так, как положено. Еврею не надо какое-то великое сооружение для молитвы: им до-статочно стены, которая смотрит на восток, люди обращаются в сторону Иерусалима и полностью исполняют свой долг перед Всевышним».

Цю розповідь записано у відновленій Синагозі ремісників 22 грудня 2010 р., у другий день свята Хануки. «Синагога ремісників», що знаходиться у провулку Пекарському, 2, була закрита 1931 р. і знову відкрита для служінь у вересні 2009 р.

Джерела:

1. Библиотека всемирной литературы, том 136. Барбюс Анри. Огонь. Ясность. Правдивые повести. Издательство: Художественная литература, 1967 год.
2. Кармель Арье. Иудаизм – еврейский образ жизни. - Иерусалим. - 1994.
3. Коренблит Э. Жестокий век. Книга первая. - Израиль, Тель-Авив. - 1997. с. 427

Микола Кульбовський

м. Хмельницький

ЗВУКИ МУЗИКИ ПЛОМЕНЦЮТЬ НА ВСЕ МІСТО

Вони звучать п'ятою струною у серці кожного студента і педагога Хмельницького музичного учи-лища імені Владислава Заремби з 1959 року і наповнюють трепетом серця всіх хмельничан вже понад півстоліття.

Ключові слова: Хмельницьке музичне училище

Під назвою «П'ята струна» відомий письменник і драматург **Анатолій Крим**, випускник Хмельниць-кого музичного училища 1963 (клас скрипки педагога **О.Р. Ітіна**) у книзі «Чакона» розповів про своє на-вчання у Хмельницькому музичному училищі, про своїх педагогів і однокашників. Його трагікомедією «Євангеліє від Івана» у 2004 році відкривав 74-й театральний сезон колектив нашого обласного музично-драматичного театру ім. М. Старицького.

З тонкою іронією й гумором змальовує **Анатолій Крим** у «Чаконі» атмосферу училища в ті роки. Прототипами книги стали його педагоги в училищі та тодішні однокурсники: **Олександр Рафаїлович Ітін**, нині заслужена артистка України, лауреат обласної премії ім.Т.Шевченка **Валентина Щур**, **Валерія Разумова**, лауреат обласної премії ім. В.Заремби **Людмила Радченко**, відмінник освіти **Евеліна Широкова**. Сьогодні це поважні, заслужені педагоги, громадські діячі. **В.А. Разумова** – завідувачка відділом фортепі-ано, **О.Р. Ітін** багато років очолював відділ струнно-смічкових інструментів, заслужена артистка України **В.Г. Щур** – концертмейстер обласного симфонічного оркестру, **Л.Г. Радченко** – бувший директор учили-ща, **Е.О. Широкова** – багато років очолює профком училища.

І на 45-му році діяльності колективу музичного училища «п'ята струна» бринить у серцях понад 100 педагогів і біля 300 студентів училища, зливаючись у потужну симфонію навчально-виховного процесу. Наймення цієї симфонії – МУЗИКА!

Маленький екскурс у минуле:

Спочатку в училищі функціонувало чотири відділи – фортепіанний, струнно-смичкових інструментів, духових та народних інструментів. Згодом відкрито ще два – диригентсько-хоровий та музично-теоретичний. Нині ж повнокровно діє шість відділів. В 1999 році відкрито відділ академічного та естрадного співу. Згодом – відділення народного співу.



За роки свого існування музичне училище стало справжнім Центром музичної культури Поділля, де готуються професійні музиканти вищої кваліфікації в закладі I-II рівня акредитації – «молодший спеціаліст», – педагоги ДМШ та ДШМ, керівники та артисти творчих колективів (хорів, оркестрів, ансамблів) солісти-інструменталісти та співаки. Всі дитячі музичні школи області та школи мистецтв майже повністю укомплектовані викладачами – випускниками Хмельницького музичного училища. А це ті маленькі мистецькі «струмочки-струночки», що живлять повноводну музичну культуру України.

Понад *три тисячі* випускників працюють у мистецько-культурних закладах області, по всій Україні, в близькому й далекому зарубіжжі. Сотні випускників училища після закінчення вищих мистецьких навчальних закладів повернулися на рідне Поділля і стали гордістю нашого краю.

Це чотириразовий володар Гран-прі найпрестижніших міжнародних конкурсів і фестивалів хорового співу, *народний артист України, професор Вінницького педагогічного університету Віталій Газінський* (навчався у класі педагога Л.Є. Константинової). Ректор Воронежської музичної академії *Анатолій Бобров* (кл. п-га Є.С Жукова). Професор Вінницького педагогічного університету, головний диригент і худ. керівник Вінницького камерного оркестру *Георгій Курков*. Кандидат педагогічних наук, професор Луцького педагогічного університету *Людмила Скачко* (вихованка А.В. Антонова).

Найвищою нагородою України *Національною премією ім.Т.Шевченка* відзначені колишні випускники училища: *народний артист України Володимир Дідух* (кл. п-га С.М. Бут), який могутньою гілкою «вріс» у знаменитий чоловічий квартет «Явір»; композитор, лауреат *Національної премії ім. Т.Шевченка* *Володимир Гронський*, який створив музику до багатьох фільмів *Олега Бійми* на кіностудії ім. О.Довженка (навчався в класах п-гів М.О. Кульбовської та Е. К. Левіатової); удостоївся найвищої національної відзнаки *народний артист України, соліст Київської Національної опери Михайло Дідик* (кл. п-га Г.В. Баранової), який своїм драматичним тенором не раз зачаровував шанувальників оперного мистецтва Франції, Фінляндії, Росії, США, Великобританії, Швеції, а нині – СПІВАК СВІТУ- співає у Шведському Королівському оперному театрі (Стокгольм), в Нью-Йоркській Метрополітенопера і у Великому театрі (Москва) по чергово.

Стали багаторазовими лауреатами всеукраїнських і міжнародних конкурсів знаменитий фортепіанний дует *Ірини Алексійчук і Юрія Кота* (кл. п-га А.В. Антонова). Заслужений артист України, професор *Юрій Кот* веде клас фортепіано у Київській Національній музичній академії. Доцент КНМА *Ірина Алексійчук* веде клас композиції та оркестровки. Багаторазовий лауреат міжнародних конкурсів, заслужений артист України, професор *Юрій Федоров* веде клас баяна в КНМА (навчався у класі Г.І. Чеського).

Серед випускників училища головний диригент і художній керівник ансамблю пісні і танцю «Козаки Поділля», *народний артист України Микола Балема* (кл. педагога І.Л. Коробова). Випускником 70-тих років був *Віктор Камінський* – нині відомий композитор України, лауреат *Національної премії імені Т. Шевченка*, професор, проректор Львівської Національної музичної академії (в ХМУ - учень В. О. Цибульника і М.О. Кульбовської).

Гордістю училища є династія музикантів найвищого класу – *сімейство Пірогів*. Чотирикратний лауреат міжнародних конкурсів, заслужений артист України *Віталій Пірог*. Його віртуозна гра на баяні

багаторазово чарувала слухачів Італії, Франції, США (живе у Філадельфії). Його племінники *Богдан та Руслан*, які ще в студентські та аспірантські роки навчання в КНМА стали чотириразовими лауреатами міжнародних конкурсів баяністів та володарями Гран-прі (Франція), ввійшли в когорту світових лідерів баяністів-віртуозів. Віталій Пірог займався в класі *незабутнього Г.І. Чеського*. А своїх племінників виводив на міжнародну арену сам. Разом з братом *Олегом Йосиповичем* багато років вів в училищі спеціальний клас баяна, створив сімейний квартет баяністів, який був знаний у найвіддаленіших куточках Поділля.

У вінок слави училища вплелись запашиними квітками народна артистка України, солістка Національної опери *Валентина Степова* (кл. п-га *Н.І. Островської*) та народна артистка України, – солістка Національної опери *Ірина Даць* (кл. п-га *Г.В. Баранової*). До них долучився лауреат багатьох міжнародних конкурсів артистів естради, народний артист України *Олександр Пономарьов* (кл. п-га *В.І. Супрунова*).

Примножили славу Поділля на міжнародних конкурсах піаністів *Сергій Вітязь* (кл. п-га *А.О. Павлюк*) та *Денис Маслюк* (кл. п-га *В.В. Волкова*), *Віталій Юзьков* (кл. п-га *А.В. Антонова*). До них єднаються лауреатка міжнародного конкурсу імені Дж. Енеску *Оксана Журко* та лауреатка міжнародного конкурсу «Фарботони-2003» *Анна Тарадай* (обидві навчалися в класі *В.А. Разумової*). Завершує когорту лауреатів колишній учень ДМШ-С при училищі піаніст *Артем Канке* (клас п-га *А.В. Антонова*), що здобув другу премію на міжнародному конкурсі ім. С. Прокоф'єва (Донецьк -2001). Нині *Артем* працює солістом Берлінської філармонії, закінчивши *Берлінську музичну академію*.

Стали дипломантами міжнародних конкурсів *Борис Колесник* (Харків - 1996) та *Катерина Антонова* (Мюнхен -1996). Обоє навчались в класі *А.В. Антонова*. Пробували своє композиторське перо ще у стінах училища відомі нині композитори *Олександр Яковчук*, *Петро Ладиженський*, *Тетяна Стасюк*, *Олександр Бобровніков*. Навчались на композиторських факультетах *Богдан Балема* (Львівська НМА) та *Сергій Левін* (Московський музично-педагогічний інститут ім. Гнесіних). В стінах ХМУ обидва вчилися на відділі теорії музики у педагогів *М.О. Кульбовської* та *І.О. Стрельникової*. Остання теж випускниця училища. Закінчив факультет композиції у КНМА *Євген Геплюк* і вже прийнятий до Національної спілки композиторів України (в училищі паралельно освоював секрети піанізму в класі *М.В. Колосовської* та закони гармонії в класі *І.О. Стрельникової*).

Гордістю училища є багаторазовий лауреат міжнародних конкурсів трубачів, соліст Національного Будинку органної і камерної музики *Андрій Ільків* (клас педагога *Р.Є. Андросюка*).

Знаний у багатьох країнах Західної Європи оперний співак *Сергій Бортник* (вип. 1998). Примножує славу училища на хормейстерському поприщі кандидат мистецтвознавства, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії *Росіна Гуцал* (Римар) (вип. 1998).

Тільки за останні п'ять років лауреатами конкурсів різних рівнів стали понад 50 студентів та випускників училища. Щорічно вступають до музичних вишів 50-60 % випускників.

Важко перерахувати всіх заслужених артистів Грузії, Росії, Кабардино-Балкарії тощо, заслужених працівників культури України, яких більше двадцяти. Всі вони робили перші кроки до музичного Олімпу в стінах Хмельницького музичного училища ім. В. Заремби. І де б вони не були, в їх серцях завжди бриніла дзвінками нотами ота «п'ята струна», яку вдало настроювали на високий творчий лад викладачі училища.

А очолювали училище протягом 45-ти років: *Б.С. Царьов*, *І.А. Осауленко*, *В.О. Цибульник*, *Б.Ф. Роцин*, *А.Й. Клименко*, *В.Л. Бичак*, *В. І. Супрунов*, *І.Б. Мосійчук*, *Л.Г. Радченко*, *І.О. Стрельникова*. Настроювали оту *Чарівну Струну* в навчально-виховному процесі заступники директора з навчальної роботи *Г.І. Чеський*, *І.Л. Коробов*, *А.В. Антонов*, *В.А. Кісілевський*, *М.О. Кульбовська*, *В.К. Колосовський*, *Є.Є. Белова-Богдан*, *М.М. Кульбовський*, *О.В. Левчук*, *Т.В. Мархай*, *Л.Г. Радченко*, *І.О. Стрельникова*.

Нині настроюють «п'яту струну» директор *В. Ю. Бернацький* та його заступник *Т.П. Круліковська*.

Тож, бриніти тобі, рідне училище, «Чарівною п'ятою Струною» на всю Україну ще многая-многая літа!!!

Джерела:

1. Крым А.И. Чаконя : Повесть, рассказы о музыке / Анатолий Крым. – Киев : Рад. письменник, 1986. – 243 с.
2. Подільські вісті, 2004, 27 квітня, № 57

ВІДДІЛ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА В МІСТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

Йдеться про створення Відділу і 45-річну діяльність його співробітників, пам'ятки міста Хмельницького, співпрацю з співробітниками музею міста та музею Проскурівського підпілля, спеціалістами управління культури і туризму Хмельницької міської ради.

Ключові слова: Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, пам'ятки за видами архітектури, археологія, історія, мистецтво, паспортизація.

Створений у 1971 р. як Відділ охорони і пропаганди пам'яток історії і культури [1] при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї (1971-2001 рр.). на протязі років не один раз міняв свою назву, місця розташування (вул. Гагаріна, Подільська (К.Маркса), Водопровідна, Свободи, Ватутіна, Львівське шосе). Відділ охорони пам'яток історії та культури при Управлінні культури Хмельницької обласної державної адміністрації (2001-2005). У грудні 2005 р. Відділ юридично зареєстрований, як Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. У складі відділу у 1986 р. створено сектор охорони і вивчення пам'яток археології.

У 70-ті-80-ті роки проводилася паспортизація пам'яток культурної спадщини за єдиною уніфікованою формою [2] обліку: введені в дію нові зразки обліково-класифікаційних документів - паспорта та облікової картки.

1981-1991 рр. – насичені роки за виїздами, інвентаризаціями за завданнями союзних, республіканських, обласних державних органів. 1982 р. – інвентаризація пам'яток археології республіканського значення, історичних будинків. 1987-1988 рр. - інвентаризація з фотофіксацією усіх пам'яток археології (76), історії (2286), мистецтва (588) та додатково виявлених об'єктів, з послідувачим написанням на них анотованих списків до «Зводу пам'яток», їх друкуванням, наклеюванням фотографій. В робочу групу Головної редакційної колегії «Зводу» у жовтні 1988 р. співробітниками сектору історії та мистецтва були подані анотовані списки на пам'ятки: за видом «історія» – 670, за видом «мистецтво» – 1580, у листопаді цього ж року – співробітниками сектору археології спільно з завідувачим кафедрою Кам'янець-Подільського педінституту І.С. Винокуром – за видом «археологія» – 1213[3, 317].

У 1983 р. підготовлені списки пам'яток археології, історії та мистецтва за формою № 6. У 1987 р. підготовлений розділ по Хмельницькій області до каталогу-довідника «Памятники истории и культуры Украинской ССР».

1991 р. – інвентаризація пам'яток монументального мистецтва [4]. Кінцевий результат всіх здійснених інвентаризацій – прийняття рішень виконавчими комітетами Хмельницької обласної ради депутатів трудящих у 1971, 1972 роках та Хмельницької обласної ради народних депутатів у 1983 р., 1985 р., 1987 р., 1990 р. «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'яток археології, історії та мистецтва» [5].

На протязі років, починаючи з 1989-го йде інтенсивна робота над статтями «Зводу» пам'яток, з використанням матеріалів Архіву Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ) та Архіву військово-медичних документів (м. Санкт-Петербург).

Завдяки робочим зошитам Бровкіної Л.В., Курбашової Т.М., наукового співробітника відділу Юрчака М.А., інших дослідників – старшим науковим співробітником Майнгардт-Гоголь Н.М. досліджено 1129 прізвищ воїнів, які загинули при визволенні міста Проскурова (Хмельницького) і померли від ран в шпиталях, які дислокувалися в місті [6, 476], підготовлено та при фінансовій підтримці управління культури і туризму Хмельницької міської Ради видано каталог-довідник «Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території Хмельницької області».

З 2004 по 2010 рр. співробітники відділу здійснили потужну інвентаризацію по виконанню «Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки» [7], кінцева мета якої - впровадження електронних паспортів на пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, що на сьогодні є головним завданням відділу.

В ці ж роки співробітники відділу виконують роботи по здійсненню виїздів та видачі висновків по відводу земельних ділянок, що відводяться юридичним та фізичним особам. З 2010 р. і до цього часу, за ініціативи С.М. Шпаковського здійснюються роботи по виносу меж пам'яток археології [8]. З 2015 р. відділом надаються інформації з картографічними матеріалами на наявність пам'яток та щойно виявлених

об'єктів історії та мистецтва на замовлення органів місцевого самоврядування, державних проєктувальних організацій і підприємств для розробки генеральних планів населених пунктів.

На протязі років відділ очолювали: О.І.Іванова (06.1972-08.1976), Людмила Францівна Аванесова (1977-1983), Наталія Максиміліанівна Майнгардт-Гоголь (1983-1996, виконуюча обов'язки: 11.2001-10.2002, 06.2003-05.2004, 06.-11.2005), Сергій Юрійович Демидко (03.2001), Валентина Володимирівна Граділь (04.-10.2001), Леонід Васильович Гасюк (10.2002-06.2003), Олександр Антонович Марковський (05.2004-05.2005), Михайло Григорович Царук (11.2005-11.2009), Сергій Михайлович Шпаковський (11.2009-04.2011, з 04.2015 - по цей час), Ольга Анатоліївна Юськова (з 03.2011 - 07.2013), виконуючий обов'язки Ігор Володимирович Петраш (07.2013-09.2013), виконуючий обов'язки Сергій Сергійович Орішака (09.2013-11.2013), Ярослав Анатолійович Михайловський (11.2014-04.2015).

Місто Хмельницький (початок XV ст.) входить до списку історичних населених місць України [9]. У місті перебувають на обліку пам'ятки культурної спадщини місцевого значення: історії – 44, мистецтва – 6. Щойно виявлені об'єкти культурної спадщини: історії – 4 [10], археології – 4 [11], архітектури – 115 [12].

У Державний реєстр нерухомих пам'яток України по місту занесені: 1 пам'ятка історії: Братська могила жертв фашизму (Вінницьке шосе,4), 3 пам'ятки мистецтва: Богдану Хмельницькому (вул. Гагаріна,7), Т.Г.Шевченку (вул. Проскурівська,40), пам'ятний знак на честь жертв репресій «Ангел скорботи» (вул. Проскурівська,61) [13].

Наказом Міністерства культури і туризму України [14] у зв'язку з невідповідністю критеріям, визначеним постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. №1760 не підлягали занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України об'єкти культурної спадщини: пам'ятники В.І. Леніну (вул. Кам'янецька,77/2, Тернопільська,18), В.П. Затонському (вул. Соборна,57).

На виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. №317-VIII, Наказом Міністерства культури України [15] визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України об'єкти культурної спадщини: пам'ятка історії: пам'ятний знак на честь підпільного обкому Компартії України, який очолив народну боротьбу в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни (Майдан Незалежності), пам'ятки мистецтва: пам'ятники В.М.Примакову (вул. Перемоги,9) та В.І.Леніну (парк відпочинку імені М.Чекмана).

В березні 2016 р. в Спеціалізоване комунальне підприємство «Хмельницька міська ритуальна служба» передана для оформлення та підписання охоронна документація на 3 щойно виявлені об'єкти, яка до цього часу не підписана. Нажаль ця проблема стосується міст обласного підпорядкування, особливо Хмельницького та Кам'янець-Подільського.

Протягом років контроль за виконанням Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978), Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000), за станом пам'яток історії та мистецтва міста здійснювали наукові співробітники обласного відділу – Г.М. Франко, І.М. Боголюбова, Н.М. Майнгардт-Гоголь, пам'яток археології – С.Ю. Демидко. Плідна праця з науковцями-директорами Музею історії міста Хмельницького – Олексієм Віталійовичем Чернишовим, Романом Григоровичем Назаровим (інформації, довідки, документи) – це не один підготовлений паспорт та облікова картка на пам'ятники історії, з завідуючою сектором музею Проскурівського підпілля Олександрою Всеволодівною Хрящевською (документальні джерела, персональні картки на підпільників). Крім інвентаризацій за завданнями державних органів охорони, щорічно, у квітні Наталією Максиміліанівною Майнгардт-Гоголь спільно з провідними спеціалістами управління культури і туризму Хмельницької міської ради Сочневою Ганною Юрїівною, Баськовою Аліною Олександрівною проводяться перевірки стану пам'яток періоду Другої Світової війни. 5 квітня 2016 р. здійснювалася фотофіксація пам'яток археології, історії та мистецтва до Зводу пам'яток міста.

З 2010 р. співробітниками Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно з управлінням культури і туризму Хмельницької міської ради проводиться моніторинг стану збереження щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом архітектура у м. Хмельницькому. Станом на сьогодні зрушується питання проведення їх інвентаризації, паспортизації, належної охорони та збереження вцілілого автентичного стану.

Джерела:

1. Наказ обласного управління культури від 29.06.1971 р. № 119 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
2. Наказ Міністерства культури від 27.03.1972 р. № 153 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

3. Майнгардт Н. Охороні пам'яток історії і культури на Хмельниччині - державну турботу // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, «Доля», 1997. - С. 317.
4. Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 11.09.1990 р. № 270- XII «Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури » / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
5. Рішення виконавчих комітетів Хмельницької обласної ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84, від 11.03.1972 р. № 66 та Хмельницької обласної ради народних депутатів від 19.01.1983 р. № 31, від 21.08.1985 р. № 206, від 01.04. 1987 р. № 73, від 21.02.1990 р. № 34 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'яток археології, історії та мистецтва» / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
6. Майнгардт-Гоголь Н.М., Дзьоник В.В. Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області // Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали науково-краєзнавчої конференції. - Хмельницький, 2011. - С. 476.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 р. № 1330, рішення VIII-ї сесії Хмельницької обласної ради від 25.06.2003 р. № 16-7/2003 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
8. Майнгардт-Гоголь Н.М. Археологи відділу охорони пам'яток історії та культури - дослідники Поділля і Південно-Східної Волині // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014. Хмельницький, 2014.- С. 233.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
10. Накази Управління культури, національностей, релігій та туризму від 30.12.2015 р. № 208 н; від 29.04.2016 р. № 58 н / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
11. Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. 194/99-р., накази управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260, 05.09.2011 р. № 242 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
12. Наказ управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації від 15.09.2010 р. № 242 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
13. Наказ Міністерства культури і туризму України від 13.07.2009 р. № 521/0/16-09 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
14. Наказ Міністерства культури і туризму України від 03.02.2010 р. № 58/0/16-10 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
15. Наказ Міністерства культури України від 04.04.2016 р. № 200 / Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Зоя Діденко
м. Хмельницький

ЦЕНТР ДУХОВНОСТІ ПОДІЛЛЯ

У статті розкривається роль і значення Народного Дому «Просвіти» міста Хмельницького в культурно-освітньому просторі Поділля.

Ключові слова: Товариство «Просвіта», Народний Дім «Просвіти», національна ідея, державотворення, діячі подільської «Просвіти», видавнича діяльність, телерадіопростір.

*«Народний Дім! Які святі слова!
В Хмельницькому – іди в Народний Дім!
Тут України слава ожива...»
Іван Драч, 1995 р.*

14 жовтня 1991 року, в день Покрови Пресвятої Богородиці, у Хмельницькому розпочав діяльність Народний Дім «Просвіти», який став осередком інтелектуальної елітної української думки, справжнім Храмом української душі.

Сьогодні 25-річний Народний Дім «Просвіти» – це потужна українознавча громадська установа, де відбувається і спрямовується діяльність Хмельницького міського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта».

Хмельницька «Просвіта» достойно носить ім'я Тараса Шевченка і члени Товариства як ніхто розуміють, що не можна відродити дух нації, очистити духовні витoki без глибокого пізнання Кобзарєвого життя і його Слова.

Народний Дім «Просвіти» - це глибока, щира шана і любов до Тараса Шевченка, це культ української мови та Шевченкового слова, яке звучить на просвітницьких уроках та конкурсах на кращого декламатора поезії Тараса Шевченка за участю талановитої молоді, яку завжди підтримує Товариство «Просвіта». Вже традиційними стали Кобзареві березневі і травневі читання «Вічний як народ», «Шлях до Тараса»; просвітницькі паломництва до Шевченкових місць у Каневі, Кам'яниці-Подільському...

На книжкових тематичних виставках експонуються унікальні «Кобзарі» та наукові роботи українських та зарубіжних філологів, істориків.

У кожній кімнаті Народного Дому – портрети Тараса Шевченка, подаровані шановними гостями.

Народний Дім «Просвіти» – це світлиця з видимою енергетикою любові на портретних ликах українських гетьманів та світочів нації, з вишитими рушниками на іконах. Тут постійно здійснюються програми «Дух нації», «Великі українці», «Невідома Україна» та інші, з переглядом унікальних тематичних відеофільмів. Учасниками програм є вчителі й учні навчальних закладів міста та області, студенти Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (ректор Інна Шоробура), Хмельницького торговельно-економічного коледжу (директор Ніна Трішкіна), курсанти та офіцери Національної Академії Державної Прикордонної Служби України імені Богдана Хмельницького (ректор Олег Шинкарук).

Світлиця Народного Дому стала улюбленим місцем проведення філологами та керівниками методоб'єднань, засідань «круглих столів», присвячених Великим Українцям.

Народний Дім «Просвіти» – це читальня, де зібрані рідкісні видання, яких не має жодна бібліотека не тільки міста Хмельницького, а й України. Надіслані вони українцями Великої Британії, США, Канади, Німеччини, Чехії, Молдови... Читальня – без перебільшення, є нашим справжнім духовним скарбом.

Бібліографічний довідник «Той, хто читає книги, бесідує з Богом» подає перелік усіх унікальних видань Хмельницької міської «Просвіти».

Народний Дім «Просвіти» – це старі фотографії людей з усіх куточків України – справжня українська історична родина. Це своєрідний родинний альбом України. Обличчя людей на фото випромінюють гідність, мудрий спокій, самодостатність, ніби промовляючи до нас, сучасників: ми – український народ, будьмо гідними називатися українцями!

Народний Дім «Просвіти» – це постійна, багатогранна, мудра, енергійна, добротворча робота з молоддю; виховання патріотизму, формування національного духу – головних засад виховання особистості молодого українця – інтелектуального і духовно багатого представника древньої європейської нації. Тому так багато зусиль докладають просвітяни до роботи з молоддю, спрямовуючи, наприклад, членів територіального відділення Малої Академії наук України, досліджувати діяльність «Просвіти» в її Народному Домі як це вже зробили Марія Засаднюк (НВК №6, 2004 р.), Каріна Нижня (НВО №5, 2007 р.), Богдан Крищук (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2005 р.) та інші.

Народний Дім «Просвіти» – це тісна співпраця з управлінням освіти Хмельницької міської ради, керівництвом Прикордонної та гуманітарно-педагогічної академії, представники яких віддавна були і є членами правління Товариства: в різні роки заступники начальника управління освіти Людмила Кінашевська, Катерина Новченкова, Тетяна Дупляк; полковники Олександр Діденко та Яків Атаманчук; кандидат педагогічних наук Богдан Крищук; заслужені журналісти України Тетяна Слободянюк і Павло Хорошенко; відомі підприємці Микола Дудка і Володимир Долгов; відповідальні секретарі «Просвіти» Тетяна Зеленко, Тетяна Мосійчук, Наталя Солодка. Вони завжди підтримують всі просвітницькі заходи, розуміючи, що саме під дахом Народного Дому можна отримати відповіді на важливі запитання: у чому суть національної свідомості, чому так важливо берегти і плекати рідну мову, українське слово, якими були і за що боролись Великі Українці.

Народний Дім «Просвіти» – це унікальні колекції мистецьких робіт Ніни Косаревої, Надії Борецької, Галини Гоми, Таміли Литвиненко, Олени Скорупської, Михайла Андрійчука, Анатолія Мельника, Івана Юркова, Володимира Карвасарного, Миколи Стратілата – відомих у світі художників-подолан.

Народний Дім «Просвіти» – це виставкова зала, експозиція якої щоквартально змінюється. Роботи відомих митців, твори учнів навчальних закладів Хмельниччини висвітлюють теми: «Моя Україна», «Шевченко на Поділлі», «Любіть Україну», «Крізь час і простір», «Кобзарі в емалевих обкладинках Івана Юркова», «Живописна Україна», «З Шевченком у серці», «Біблійні мотиви», творчі роботи студентів факультету мистецтв Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії завжди викликають захоплення відвідувачів.

Народний Дім «Просвіти» – це потужна видавнича діяльність. За 25 років коштом благодійників видруковано 53 книжки різної тематики, за що їм велика вдячність.

Народний Дім «Просвіти» – це радіо- й телепрограми на ХОДТРК «Поділля-Центр»: «Український історичний календар», «І на оновленій землі», «Свою Україну любіть», «З подільського кореня», «Укра-

їнська душа», «Подільський передзвін», що сприяють відродженню національної свідомості, почуття патріотизму та відповідальності за державу, яку будуємо зараз і разом.

Народний Дім «Просвіти» – це потужна відеотека, яка нараховує більше двох сотень фільмів. Особливої уваги заслуговують власні фільми Товариства: «Музика моєї душі» (про Марію Ясіновську), «Хмельницький – час перемін», «Відламок межевого знаку» (про Міньковецьку державу).

Створений на замовлення Товариства подільськими митцями до 200-річчя Великого Кобзаря відеофільм «Земля подільська, яку сходив Тарас» на Всеукраїнському фестивалі телевізійних і радіопрограм «Кобзар єднає Україну», який відбувся у травні 2014 року в Черкасах, посів почесне друге місце.

До послуг учасників програм «Просвіти» серіал науково-популярних відеофільмів «Невідома Україна», відеоцикл «Гра долі» (про особисте життя відомих людей), класика українського кінематографа – все це сприяє вихованню свідомих українців.

Народний Дім «Просвіти» – це Музей міжнародних зв'язків, де вже історичні матеріали різних часів засвідчують успішність міжнародних програм нашого обласного центру, співпрацю просвітян з українцями діаспори.

Народний Дім «Просвіти» – це зустрічі з видатними українцями сучасності, яких знає весь світ:

Іван Драч – поет, герой України, лауреат Національної Шевченківської премії;

Михайло Слабошпицький – відомий письменник, лауреат Національної Шевченківської премії;

Іван Ющук – доктор філологічних наук, академік, автор підручників з української мови;

Василь Вітер – відомий у світі кінорежисер, автор двох просвітницьких фільмів: «Музика моєї душі» (Марія Ясіновська), «Хмельницький – час перемін»;

Євгенія Сохацька – професор Національного Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка;

Микола Тимошик – знаний у світі огієнкознавець та інші...

Активними учасниками зустрічей, диспутів, круглих столів є відомі подоляни – письменники, журналісти, митці: Микола Кульбовський, Василь Горбатюк, Ніна Шмурикова, Олександр Відоменко, Віталій Михалевський, Володимир Дмитрик та інші знані на Поділлі творчі особистості.

Народний Дім «Просвіти» – це не просто ошатний старовинний будинок у центрі міста Хмельницького. Це, найперше, тисячі людей, які побували тут протягом 25 років. Серед них Предстоятелі українських церков, державні та громадські діячі, знані письменники, люди мистецтва.

Особливий гість Народного Дому «Просвіти» – Святійший Філарет Патріарх Київський і всієї Руси України, Предстоятель Української Православної Церкви Київського Патріархату залишив запис у книзі Почесних Гостей ще у січні 2001 р.

«...Дай, Боже, щоб по всій нашій славній Україні Товариство «Просвіта» працювало так, як в Народному Домі міста Хмельницького».

Народний Дім «Просвіти» – це, передусім, всеохоплююча любов до України. Народжений в день Свята Покрови Пресвятої Богородиці Дім Українства у Хмельницькому відразу став явищем в історії сучасної просвітницької діяльності. Існуючи поза партіями, уникаючи політичних інтриг та спекуляцій він приймає всіх, співпрацює з усіма, хто любить Україну і прагне докласти зусиль до подальшого процесу духовного відродження, зростання національної самосвідомості громадян України.

Віriamo, що бути йому саме таким, центром духовності Поділля, Храмом і оберегом української душі ще на багато літ.

Джерела:

1. Шпильова В. Українська душа // Голос України.-2002 р.
2. Кульбовський М. Центр духовності Поділля // З подільського кореня, 1999.
3. Кульбовський М. Народний Дім! Які святі слова // Рідна школа.- Нью-Йорк, США, 2000.
4. Слободянюк Т. Храм української душі // Рідна школа. – Нью-Йорк, 2008.
5. Микитишин В. Діяльність «Просвіти» міста Хмельницького в часи Державної незалежності України // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.7. К-П, 2006.
6. Діденко З. Під Покровою Богородиці // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Збірник наукових статей, 2011.
7. Мосійчук Т. Невмируще джерело українства на Поділлі // Слово Просвіти. – 2011, № 50.
8. Разуваев В. Дім, де твориться культ українства // Проскурів, – 2011, № 41.
9. Крищук Б. Невмируще джерело українства // Посібник. – Хмельницький: РВВ Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту, 2005.- 120 стор.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

У статті висвітлюється історія Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені М. Старицького.

Ключові слова: театр, вистава, Проскурів, Хмельницький.

Хмельницький обласний театр бере свій початок від створеного у 1931 р. в Новочеркаську Крайового державного драматичного театру, який обслуговував українців Краснодарського краю та Північного Кавказу. Матеріали фонду Північно-Кавказького крайвиконкому, які зберігаються в державному архіві Ростовської області, свідчать, що 28 лютого на засіданні президії крайвиконкому була прийнята постанова про надання дотації створеному українському пересувному театру.

Його фундаторами стала група ентузіастів: перший директор С.Чернявський, головний режисер Г.Самарський, завідувач музичної частини А.Волковинський, диригент А.Нікітін, перші хореографи В.Шеметова та М.Скоробагатов. До театральної трупи входили Є.Чернявська, Н.Чернявська (Колесникова), Ф.Є.Гловацька, І.Л.Стрельников, М.Образенко, М.Рутковський, Г.Нікітіна, артисти балету В.Титов, Н.Таліна, М.Аванесов, а також художник М.Титов. Хоч називався театр драматичним, проте у своєму складі він мав оркестр з 18 осіб, хор, балетну групу.

Свій перший театральний сезон колектив розпочав 1 травня 1931 р. з п'єси білоруського драматурга Г.Кобеця "Гута" (режисер Г.Самарський, художник М.Тітов). Систематичні вистави розпочалися з 15 травня 1931 р. Репертуар театру: «Овеча криниця» Лопе де Вега, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» І.Котляревського, «Маруся Богуславка» М.Старицького й «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М.Кропивницького засвідчили орієнтацію установи на високохудожню драматургію.

Восени 1931 р. театр гастролював у Мінеральних Водах. На той час там лікувався Г.І. Петровський (1878-1958, український радянський державний і політичний діяч), який часто бував на виставах. Під кінець гастролей він запросив до себе групу провідних акторів. Згодом театр став називатись іменем Г.І. Петровського.

У середині 1933 р. театр з основним складом перевели в Україну, у м. Вінниця, де він набув статусу пересувного робітничо-колгоспного. Артисти багато гастролювали Київською, Житомирською та Вінницькою областями.

Наступну сторінку своєї творчої біографії «петровці» відкрили 24 квітня 1934 р. у Вінниці виставою "Наталка Полтавка", здійсненою Стрельниковим.

Відчутну творчу допомогу колективу надавав Київський академічний український драматичний театр імені Івана Франка (нині Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка), зокрема народні артисти СРСР: Гнат Юра, Амвросій Бучма, Юрій Думський, Іван Паторжинський, Марія Литвиненко-Вольгемут, Олександр Крамов тощо. Вони брали участь у постановках, грали у внаправленні на іставах, виступали з лекціями.

1 березня 1935 р. театр дебютував у м. Бердичів з п'єсою О. Корнійчука «Платон Кречет». Вибір режисера театру імені Івана Франка К.Кошевського був направлений на те, щоб приверну увагу глядача до внутрішнього світу людини. До кінця року вийшли ще "Чужа дитина" В.Шкваркіна, "Овеча криниця" Лопеде Веги, поставлені С.Чернявським та "Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемовського (режисер І.Стрельников).

19 травня 1938 р. Рада Народних Комісарів УРСР видала постанову «Про розподіл театрів між новоутвореними областями УРСР», в якій передбачалося, зокрема, вилучити з Вінницької області Український драматичний театр імені Петровського та зробити його обласним стаціонарним театром у Кам'янці-Подільському – адміністративному центрі утвореної 22 вересня 1937 р. Кам'янець-Подільської області. Реорганізацію мали закінчити до 20 травня 1938 р. – тобто, на другий день після видачі постанови.

Під час Другої світової війни колектив театру був евакуйований у тил та виступав у військових частинах Північного та Далекосхідного фронтів.

У 1944 р. після визволення України від німецько-фашистських загарбників, мистецький колектив повернувся у Кам'янець-Подільську область. 25 листопада обласна газета повідомила, що у Проскуріві – новому обласному центрі, виставою «Украдене щастя» Івана Франка відкривається новий театральний

сезон 1944-1945 рр. У 1953 р. відбулися перші гастролі театру в Києві. У 1954 р., після перейменування міста Проскурова на Хмельницький, а Кам'янець-Подільської області на Хмельницьку, театральний колектив змінив назву на Хмельницький обласний музично-драматичний театр ім. Г.Петровського

У 1930-х рр. репертуар складався переважно з української класики, в 1940-х рр. з'явилися п'єси російських і радянських, а у 1950-х рр. – західних драматургів – Карло Гольдві, Бертольда Брехта, Федеріко Гарсія Лорка, Вільяма Шекспіра тощо.

Рішенням XX сесії Хмельницької обласної ради від 25 березня 2009 р. Хмельницькому обласному музично-драматичному театру присвоєно ім'я видатного українського письменника й драматурга Михайла Старицького. Як не дивно, але ім'я основоположника українського театру не було присвоєно жодному театрові України. Творчість М. Старицького була тісно пов'язана з Поділлям. Зокрема драматург писав про наш край, відтворивши історичні події національно-визвольної боротьби у п'єсі «Оборона Буші».

Багаторічний, насичений репертуар Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені М. Старицького є результатом невтомного пошуку цікавих вистав, їх апробування, прагнення налагодити гармонійні стосунки між театром і публікою. Визначальним художнім принципом репертуарної політики є орієнтація на національну драматургію з урахуванням сучасних мистецьких процесів.

У 90-х роках на сцені театру з'являються вистави: «Запрошення до замку» Ж.Ануя, «Богдан Хмельницький» М.Старицького, «За зачиненими дверима» Ж.П.Сартра, «Дами і гусари» О.Фредро, «Циганка Аза» М.Старицького, «Псевдол» за Плавтом Бартом, «Дім божевільних» Е.Скарлетта, «Циганський барон» Й.Штрауса, «Камінний господар» Л.Українки, «Брехня» В.Винниченка та інші. Постановки здійснювали талановиті режисери Е.Мірошник, О.Сторожук.

Приємно дивував мешканців міста балет театру. Чудові постановки «Українкою я народилася», «Есмеральда» за В.Гюго, «Віліси» А.Адана, «Весела вдова» Ф.Легара, здійснені заслуженим артистом України О.Шиманським.

25 березня 2009 р. Хмельницький театр імені Г.І.Петровського перейменовано на честь корифея українського театру Михайла Старицького.

У 2012 р. за високі творчі досягнення та мистецький рівень Хмельницькому обласному музично-драматичному театру імені Михайла Старицького надано статус «Академічний».

Багатим на визначні події у житті театру став і 2013 р. Серед творчих досягнень колективу найвизначнішими були постановки: «Правда Богдана Хмельницького» (героїчна драма), приурочена до 75-річчя Хмельницької області (сценічна версія О.Саркісьянца) та «Запорожець за Дунаєм» (комедійна опера) С.Гулака-Артемовського, приурочена до 200-річчя від дня народження автора.

10-11 квітня 2013 р. творчий колектив Хмельницького академічного обласного музично-драматичного театру імені М. Старицького дарував своє мистецтво на сцені Львівського драматичного театру імені Лесі Українки. Львів'яни та гості древнього міста Лева отримали можливість відчутти велич гетьмана Хмельницького у героїчній драмі «Правда Богдана Хмельницького» за версією Олександра Саркісьянца, поспівпереживати разом із героями «Дуелі» Мара Байджиева... А найменші та найвибагливіші глядачі театру із задоволенням переглянули вистави «Країна Мульти-Пульти» (сценічна версія і режисура Марини Семенюк) та «Велике Жабеня» Л. Устинова (сценічна версія і режисура О.Саркісьянца).

У період з 27 жовтня до 2 листопада 2013 р. на базі Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені Старицького відбувся II Регіональний фестиваль театрального мистецтва «На краю осені з Мельпоменою-2013». До програми фестивалю було включено кращі нові постановки професійних театрів Галичини, Буковини, Волині та Закарпаття.

Переломним для діяльності театру став сезон 2014-2015 рр. Змінилося керівництво театру, на посаду художнього керівника запросили відомого театрального діяча Анатолія Пундика.

84-ий театральний сезон відкрився 16 жовтня 2014 р. прем'єрою «Житейського моря» І.Карпенка-Карого, приуроченою до ювілею заслуженого артиста України Ігоря Сторожука. Відбулись прем'єри: святкового новорічного дійства «Новорічне марення» за мотивами твору А.Толкачова в постановці Оксани Швець, «Метод Грьонхольма, або Терміново потрібен» Жорді Гальсерана в постановці Дмитра Гусакова, «Республіка на колесах» Я.Мамонтова в постановці художнього керівника театру Анатолія Пундика. Завершився 84 театральний сезон прем'єрою «Сто тисяч» І.Карпенка-Карого в постановці Даниїла Саричева.

20 травня відбулися обмінні гастролі з Вінницьким обласним українським академічним музично-драматичним театром імені М.К.Садовського. Хмельницький театр показав у Вінниці казку Я.Мера «Світлофор-Моргайко» та комедію «Республіка на колесах» Я.Мамонтова. Як денні – дитячі вистави, так і вечірня зібрали у залі Вінниці аншлаг, викликали схвальні відгуки у глядачів.

85-й театральний сезон 2015 р. був ювілейним. Плани та сподівання на нього справдилися. Відбулись постановки балету «Есмеральда» за мотивами роману В.Гюго «Собор Паризької Богоматері» комедії А.Курейчика «Обережно жінки» та комедії Ф.Кроммелінка «Великодушний рогоносець», продовжено практику обмінних гастролей з різними містами України.

Історія Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені М.Старицького 1934-2016 рр. представлена у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею 92-а експонатами, серед яких – програмки, буклети, афіші, контрамарки, рецензії та об'яви про виставу, запрошення, фото, робочі зошити акторів тощо.

Джерела:

1. Алтухова О. Театр ім. Г.І.Петровського у воєнні роки/ О.Алтухова, Н.Вінідіктова// Проскурів: – 1992. – 6 травня. – С. 8.
2. Бойцов О.Ф. Театр – життя, і люди в нім – актори/ О.Ф.Бойцов, Н.Я.Небелюк, О.І.Щегольська// Є Поділля. – 2006. – 23 березня – С. 18.
3. Бойцов О.Ф. Сторінками творчого шляху: Хмельницький обл. муз.-драм. театр імені Г.І.Петровського/ О. Ф. Бойцов// Проскурів. – 2006. – 6 квітня
4. Грищук Б.А. Хмельницький: Путівник/ Художник-оформлювач. В.І.Сава. - Львів: Каменяр, 1989. - 72с.: іл., 21 арк. іл. - Резюме рос., англ., болг. мовами. – С. 14.
5. Єсюнін С. З історії театру ім. Петровського / С. Єсюнін // Є Поділля. – 2000. – 22 берез. – С. 8; Ягупов В.В. Військова психологія: підручник / В.В.Ягупов. – К.: Тандем, 2004. – С. 312-314.
6. Комишанченко М. Михайло Старицький: Літературний портрет. - К. – 1968
7. Небелюк Наталія. Обласний музично-драматичний театр імені Г.П.Петровського// Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького. – Хмельницький, С. 84-86.
8. Скорський М.А. Хмельницький театр ім. Г.І.Петровського / М.А.Скорський. – К.: Мистецтво – 1981. – 102 с.
9. Хмельницький Український Музично-Драматичний Театр // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові. – Л. – Т. 10: Перевидання в Україні. — Львів, 2000. — с. 3600-4016.

*Олена Айвазян
м. Хмельницький*

НА ШЛЯХУ ДО СУЧАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ

Стаття присвячена 55-річчю наукової бібліотеки Хмельницького національного університету. Дана коротка характеристика історії книгозбірні, її періодизація, охарактеризовано основні тенденції розвитку бібліотеки на сучасному етапі.

Ключові слова: Хмельницький національний університет, бібліотека університету, історія бібліотечної справи.

Історія наукової бібліотеки Хмельницького національного університету розпочалася 1962 року, коли в м. Хмельницькому відкрито філіал Українського поліграфічного інституту (м. Львів). До теми історії університетської книгозбірні неодноразово зверталися науковці і працівники бібліотеки, серед яких О. П. Григоренко [8; 9], В. С. Прокопчук [4, с. 67], М. Є. Скиба [22], І. Х. Ткачук [13; 15], керівники та провідні фахівці книгозбірні В. М. Петрицька [28], Р. М. Рибалко [32], автор цієї статті та інші фахівці. Результати цих досліджень відображені у низці публікацій [14;18], науково-бібліографічних виданнях [10], а також у збірниках статей, виданих до ювілеїв книгозбірні [3; 21].

Метою даної статті є визначення періодів розвитку університетської книгозбірні, аналіз основних трансформацій та досягнень за майже 55-річну історію.

За ідеологічною складовою історія бібліотеки поділяється на 2 етапи: радянський період та діяльність книгозбірні за часів незалежної України.

Ми можемо по-різному відноситися до роботи бібліотек, але не можемо зневажати той факт, що будь-яка книгозбірня своїм фондом, засобами масової роботи відображає політику держави, громади, організації, в якій працює. Тому перші 29 років своєї діяльності бібліотека, спочатку факультету (1962-1965 рр.) та філіалу (1966 р.) Львівського поліграфічного інституту ім. Федорова, а згодом Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування (1967-1989 рр.), Хмельницького технологічного інституту (1989-1994 рр.) сприяла вихованню молодих спеціалістів у дусі соціалістичного будівництва (епохи). Після проголошення незалежності України, з 1991 року, шляхом пошуку та розкриття студентам

невдомих сторінок історії України, у т.ч. й авторів, літературних творів, масова робота бібліотеки почала сприяти українізації молоді, популяризації народних звичаїв та традицій, вихованню патріотизму. Ця робота продовжується й зараз, особливо з огляду на сучасну історію нашої держави – Майдан і АТО. Тому, розглядаючи діяльність бібліотеки університету за 55 років її існування, ми не будемо говорити про одну з головних функцій – виховну діяльність. Основна увага буде прикута до розвитку бібліотечно-го фонду, технологій та кадрів, від яких залежав і залежить минулий та сучасний розвиток книгозбірні.

Якщо аналізувати роботу бібліотеки за хронологічними рамками, то можемо виділити три основні періоди, які поєднують у собі загальні риси та особливості бібліотечної діяльності, характерні для конкретного проміжку часу.

1. 1962-1991 – період формування та накопичення бібліотечного фонду, започаткування, розвитку та удосконалення традиційних бібліотечних технологій, системи обслуговування читачів, структури книгозбірні, наполегливої кадрової політики, поліпшення матеріально-технічної бази, пов'язаного з розташуванням бібліотеки у новому 9-поверховому корпусі, започаткування демократичних методів управління бібліотекою.

2. 1992–2005 – період трансформації основних технологічних процесів бібліотеки на основі запровадження інноваційних технологій, розвитку організаційної структури книгозбірні, її кадрового потенціалу, науково-методичної підтримки запроваджених технологій та їх популяризації через конференції, видання та публікації, час найбільших показників з обслуговування користувачів за всю історію книгозбірні.

3. 2006-2016 – період якісного розвитку ресурсної бази та віртуальної системи обслуговування на основі корпоративної співпраці, міжнародної та проектної діяльності, удосконалення автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи (АБІС), підвищення рівня інформаційного забезпечення наукової роботи вишу, збереження та просування наукового доробку викладачів у світове наукове середовище, активізації роботи методичного центру бібліотек ВЗО Хмельницької області, оптимізації структури та штатного розпису, надання бібліотеці статусу наукової установи.

Аналіз діяльності університетської книгозбірні на першому етапі доводить, що з початку роботи бібліотеки до 1991 року було закладено основу для подальшої успішної діяльності, про що свідчать документи та факти.

За перше десятиліття бібліотека розвивалася як кількісно, так і якісно – зросла питома вага наукових, іноземних видань, наукової періодики. Збільшилася кількість читачів і 1971 року створено перший підрозділ - відділ обслуговування, який очолила Н.Є.Марчук. Для розкриття книжкових фондів проводилися книжкові виставки, дні інформації, інститутське радіо транслювало огляди нових надходжень, значно поживалась культурна робота [16, с. 13].

Через 20 років після відкриття університету на кінець 1983 р. фонд нараховував понад 508 тис. прим., площа бібліотеки в навчальних корпусах становила 1474 м кв. Студенти обслуговувалися на 3-х абоне-ментах, у двох читальних залах на 350 посадкових місць. Бібліотека мала 19 технічних засобів, штат книгозбірні складався з 36 одиниць [2, с.39].

Подальшому становленню бібліотеки сприяв розвиток структури інституту, відкриття нових кафедр, факультетів, що в свою чергу спонукало до розвитку внутрішньої структури бібліотеки: 1976 р. створено відділ комплектування та наукової обробки літератури (зав.відділу - Н.Б.Беднарська), 1978 р. – інформаційно-бібліографічний відділ (С.Ф.Кручко) та введено посаду заступника директора бібліотеки, на яку призначено Н.Б.Беднарську, 1979 р. бібліотеку переведено до третьої категорії за оплатою праці, 1980 р. створено відділ книгозбереження (М.О.Демент'єва), 1986 р. – відділ наукової літератури (Т.К.Онищук), масової та ідейно-виховної роботи (О.М. Шевцова), наукової обробки та організації каталогів (Р.М.Рибалко), 1987 р. – методичний відділ.

Значно покращив матеріально-технічну базу бібліотеки переїзд 1988 року в окреме дев'ятиповерхове приміщення з 5 просторими читальними залами (500 посад. місць), у т.ч. залами науково-технічної документації, дипломного проектування, каталогів та електронної інформації, літературної вітальні, 8 абоне-менів тощо. Бібліотечний корпус був побудований за ініціативи ректора інституту Сіліна Р.І. У його будівництві, а потім і переїзді книгозбірні, брав участь весь інститут, особливо студенти механічного факультету (декан Абрамов О.О.) та кафедри фізвиховання (зав.каф. Свіргунець Є.М.). Переймалися проблемами книгозбірні й проректори Кошель В.П., Костогриз С.Г., Фомов А.Д., які часто бували на будівництві, узгоджували складні питання, всіляко сприяли облаштуванню всіх приміщень, створенню комфортних умов для користувачів та співробітників книгозбірні у новому корпусі [17, С.49].

Удосконалення діяльності книгозбірні багато в чому залежало від її керівництва, оскільки апарат управління бібліотеки є істотним компонентом ефективності її діяльності.

Першою завідувачкою книгозбірні вишу була Катерина Степанівна Степанець, яка очолювала її 17 років (з 1967 до 1983 р.) її. Серед основних досягнень К.С.Степанець, як керівника, є сформований і організований навчальний фонд, його наповнення та своєчасне опрацювання і збереження; створення довідково-пошукового апарату, започаткування інформаційно-бібліографічної діяльності та просвітницько-виховної роботи, налагодження системи обслуговування на 3-х абонементних та у 2-х читальних залах навчальних корпусів. З 1978 року, коли було прийнято рішення про будівництво бібліотечного корпусу, Катерина Степанівна брала активну участь у розробці проекту. Сприяла директорка і збільшенню штатів книгозбірні до 36 одиниць, навчанню молоді, підвищенню кваліфікації працівників. За керівництва К.С.Степанець закладено й традиції життя чималого жіночого колективу, як команди фахівців та однодумців [1, с.152-153].

З 1984 р. бібліотеку очолила Валентина Михайлівна Петрицька, яка за 21 рік керівництва вивела книгозбірню в лідери серед бібліотек вишів з питань автоматизації бібліотечних процесів, що дало поштовх до призначення нашої книгозбірні обласним методичним центром для бібліотек ВНЗ. Виваженість у прийнятті рішень, прагнення до всього нового у професії, вміння розгледіти майбутнє за інформаційними технологіями, а також, активна робота з розвитку структури бібліотеки та її штатного розпису, започаткування наукової роботи бібліотеки та видавничої діяльності сприяли трансформації книгозбірні вишу в сучасний інформаційно-комунікативний центр. Варто відзначити невтомну працю Валентини Михайлівни з розвитку інформаційно-бібліографічної діяльності, просвітницько-виховної роботи, матеріально-технічної бази бібліотеки. Серед її заслуг – оздоблення та облаштування нового 9-поверхового бібліотечного корпусу меблями та іншим інвентарем, організація переїзду без припинення обслуговування за 4 місяці, і, нарешті, створення та розвиток локальної комп'ютерної мережі та розширення асортименту бібліотечних послуг користувачам.

Другий період (1992 – 2005 рр.) розвитку став початком ери автоматизації та інформатизації бібліотечних технологій у книгозбірні Хмельницького національного університету. Основні досягнення цього періоду визначені за наступними напрямками діяльності бібліотеки.

По-перше, здійснено автоматизацію основних бібліотечних процесів, що дало можливість з 2003 р. розпочати автоматизований облік видачі документів на всіх пунктах обслуговування. Закладено основи для функціонування віртуальної системи обслуговування користувачів: започатковано електронний каталог (з 1992 р.), створено сайт (1998 р.), розпочато роботу з організації електронної бібліотеки (2002 р.), повнотекстових та бібліографічних баз даних. А починалася автоматизація книгозбірні 1992 року. В.О.Глухенька, спочатку зав. відділу автоматизації, а потім – заступник директора бібліотеки, яка безпосередньо брала участь в організації усіх інновацій книгозбірні, на основі більш як 20 літнього унікального досвіду роботи з інформаційними технологіями, запропонувала умовно поділити цей процес на кілька етапів.

1992–1996 – придбання першої ЕОМ, створення БД ключових слів – першого пошукового апарату, за допомогою якого здійснювався тематичний відбір документів у електронному каталозі, формування в автоматизованому режимі друкованих форм: каталожних карток, прикнижкових формулярів, інвентарної книги. Цей етап відзначався практичною відсутністю навиків роботи з технічними засобами співробітників бібліотеки, недосконалою комп'ютерною базою, відсутністю стратегічного планування.

1997–1999 – початок впровадження програми комп'ютеризації. Пріоритетним напрямом розвитку діяльності книгозбірні стає створення власних та використання зовнішніх ресурсів на електронних носіях для інформаційного забезпечення навчального процесу. З цією метою було проведено аналіз структури та змісту інформаційних потреб користувачів бібліотеки, знайдено можливість навчання всіх співробітників книгозбірні роботі з телекомунікаційними технологіями, досягнута взаємодія між бібліотекою і комп'ютерними службами університету.

2000–2004 – розвиток. Цей період відзначився інтенсивною роботою зі створення автоматизованої бібліотечної системи. Організовано відділ автоматизації бібліотеки. За базове програмне забезпечення було обрано вітчизняний програмний продукт «УФД/Бібліотека». На кінець 2001 р. сформовано розгалужену локальну мережу з 33 комп'ютерів, впроваджено електронний формуляр читача, проведено рекаталогізацію активного фонду документів. Окремою ланкою роботи став розвиток web-сайту бібліотеки, який щороку відвідують більше ніж 400 тис. користувачів.

2005–2010 – реалізація головного завдання – забезпечення ефективного застосування необхідних джерел інформації на основі доступу до сучасних технологій і створення належних умов роботи з ними. За концепцією розвитку бібліотеки інформаційне забезпечення розглядається як комплекс, де все функціонально взаємопов'язано та підпорядковано досягненню єдиної мети. В центрі уваги нашої діяльності завжди знаходиться користувач – студент, викладач, науковець, – його інформаційні потреби, запити для ефективної освіти та наукової діяльності.

Загалом, 2005 рік знаменний початком активного наповнення електронної бібліотеки ХНУ, яка є універсальною за змістом і містить у собі різні види документів. Тут можна знайти електронні текстові еквіваленти друкованих видань, електронні публікації, матеріали конференцій, електронні повідомлення і т.п. У фонді електронної бібліотеки представлені тисячі документів: від методичних посібників та підручників для студентів до монографій і дисертацій для науковців за різними галузями знань. Щоденно електронна бібліотека поповнюється новими документами [7, с.124].

По-друге, було розвинуто структуру книгозбірні до 10 відділів, 13 секторів, штату з 92 одиниць, сформовано команду професіоналів односторонців, зусиллями яких здійснено подальшу трансформацію бібліотечних технологій. Варто зазначити, що початок 2000 років відзначений найбільшими кількісними показниками в історії університетської книгозбірні. Це можна пояснити кількома факторами: розвитком структури університету (відкриття факультетів гуманітарного та бізнесу і права), а також переборами у книговидаванні та фінансуванні комплектування, що спонукало читачів до активного використання періодичних видань. Як ветеран бібліотеки, можу засвідчити, що у ті роки, в 5 великих читальних залах, не завжди вистачало місць для читачів, які не гребували працювати з книгами, сидячи на підвіконнях, до кафедр видачі стояли довгезелні черги, не зважаючи на збільшений штат співробітників, які під кінець робочого дня не відчували ніг, виконуючи замовлення читачів, переносючи за зміну гори книг. Саме 2003 року зафіксовано найбільшу кількість користувачів за єдиною реєстрацією – 14625 та найбільший показник видачі документів – 1291379 [11, с. 5]. Висока інтенсивність праці, збільшення навантаження за всіма напрямками роботи книгозбірні спонукали її працівників пришвидшити процес запровадження новітніх технологій у бібліотечну працю. У період з 2000 до 2003 р. проведено необхідну підготовчу до автоматизації бібліотечних технологій роботу: здійснено рекаталогізацію фондів читальних залів та абонементів, уніфіковано процес систематизації документів, фонди економічної та гуманітарної літератури переведено з таблиць ББК на УДК, створено ЕК на активну частину фонду.

По-третє, розпочато наукову роботу та видавничу діяльність книгозбірні наукова стаття «Бібліотечний сервіс: ваша оцінка та пропозиції. Підсумки соціологічного дослідження в бібліотеці Хмельницького технологічного університету Поділля» тоді ще головного бібліотекаря Рибалко Р.М., у подальшому зав. науково-методичного відділу, була опублікована у 1996 р. [19]. Результат її 15-річної самовідданої праці в університетській книгозбірні характеризують наступні дані: нею розроблено 258 регламентуючих документів, першу програму наукової роботи «Бібліотека та книга в житті молоді», надано 33 письмові консультації, здійснено 7 наукових досліджень, зібрано інформацію з історії бібліотеки університету у неопублікованому виданні. Крім того, Раїса Митрофанівна створила систему підвищення кваліфікації бібліотеки, довідковий апарат з бібліотечної справи у методичному відділі. За тривалу діяльність на бібліотечній ниві вона не мала почесних звань і нагород, та у кожному бібліотечному процесі залишилася частинка її наполегливої праці [23, с.106-107].

Поступово до наукової роботи залучилися й бібліографи. За період з 1991 до 2005 рр. створено 44 науково-допоміжних та біобібліографічних показників, зав.відділами Дишель А.О., Бичко О.М. та провідними фахівцями відділу опановано роботу зі світовою БД наукової періодики EBSCO, розпочато діяльність зі створення власних наукових повнотекстових БД. Серед основних видань книгозбірні у цей період заслуговує на увагу інформаційний бюлетень «Бібліотека в освітньому просторі» [12], ініціатором створення якого була наступниця Р.М.Рибалко, К.А.Чабан. Наразі вийшло вже 20 номерів бюлетеня, починаючи з 2014 р. видання виходить в електронній формі.

Вагомою частиною наукової праці стала й проектна діяльність бібліотеки. Неоціненний внесок у її розвиток належить головному бібліотекареві, а згодом і зав. відділу Василюшиній В.О. та Великосельській О.М., а також художнику книгозбірні Чернишовій Т.М., які з метою практичної допомоги в плануванні досягнення вершин життєвого успіху студентів розробили першу загально університетську програму підтримки талановитої, перспективної молоді «Молодий спеціаліст XXI століття», в рамках якої реалізована низка проектів: презентаційних, виставкових, конкурсних, «Кар'єра» та ін. [5; 6].

Досвід роботи книгозбірні неодноразово висвітлювався на науково-практичних конференціях, у т.ч. всеукраїнських та міжнародних. Визнанням досягнень бібліотеки стали 2 всеукраїнські конференції, проведені на базі бібліотеки у 2001 та 2005 роках. Унікальний досвід роботи університетської книгозбірні було висвітлено за цей період у 55 статтях та 2 виданнях [14].

По-четверте, нові бібліотечні меблі, оздоблення літературної вітальні, придбання технічних засобів: акустичної установки, телевізора, принтерів, сканерів, музичного центру, проектора та інших, надання додаткових послуг користувачам сприяли покращенню обслуговування користувачів книгозбірні, підвищенню рівня проведення масових заходів. Так, наприклад, 2005 р. за надання додаткових послуг

отримано понад 147,5 тис. грн., які були використані на розвиток фонду, придбання технічних засобів, стимулювання працівників книгозбірні.

Таким чином, протягом другого періоду було створено умови для подальшого розвитку віртуальної роботи з користувачами, розширено межі їх обслуговування, сформовано команду фахівців, які на науковій основі здатні запроваджувати в роботу бібліотеки нові технології. На кінець 2005 року було автоматизовано основні бібліотечні процеси - від замовлення нових документів до їх видачі користувачам на всіх пунктах обслуговування, що дало змогу відмовитися від паперової бібліотечної техніки, скоротило час на технічне опрацювання нових документів та їх видачі користувачам; започатковано ЕБ університету, удосконалено структуру веб-сайту, змінено його дизайн, законсервовано ряд каталогів та картотек, напрацьовані навички наукової та видавничої діяльності, розпочато роботу з бібліотеками вишів Хмельницького обласного методичного об'єднання.

З 2006 р. (початок третього періоду) розпочався поступовий спад у використанні традиційних бібліотечних послуг. Із розвитком Інтернету та технічних засобів, збільшенням кількості комп'ютерних приладів у населення зменшилися потреби студентів у бібліографічних довідках, у доступі до навчальної літератури, яку, зважаючи на недосконалість законодавства з авторського права, досить часто можна знайти у відкритих, або закритих (електронні бібліотеки вишів) базах даних. Тотальне запровадження автоматизованих технологій у бібліотечну практику призвело до оптимізації структури книгозбірні (6 підрозділів та 43 одиниці штатного розпису), мало свій економічний та якісний ефект, спричинило зміни у пріоритетах діяльності бібліотеки вишу.

Якщо раніше лівову частку робочого часу бібліотечних працівників займало обслуговування користувачів на абонементі і в читальних залах, у якому брало участь до 60% штату книгозбірні, то на початку 2016 р. безпосередньо з читачами працює до 30 % відсотків персоналу. 75 % відвідувачів – користувачі віртуальної системи обслуговування через веб-сайт книгозбірні. Враховуючи сучасні реалії та перспективи, робота книгозбірні була переорієнтована на пошук, створення та організацію електронних ресурсів, всебічне сприяння науковій діяльності університету, а саме на :

- аналітичне опрацювання, створення та доведення інформації до користувачів засобами віртуальної системи обслуговування, групового та індивідуального інформування;
- проведення занять зі студентами з основ інформаційної культури та наукового пошуку, а також інформаційних заходів з викладачами («Дні кафедр», «Дні факультетів», «Дні бібліотеки на кафедрах» та ін.) з метою популяризації електронних ресурсів книгозбірні, активізації їх наповнення та використання;
- організацію пошуку наукової інформації за межами книгозбірні - в бібліотеках України, зарубіжних партнерів, розвиток веббіографічної діяльності та її представлення на сайті книгозбірні, зокрема БД «Навігатор Інтернет-ресурсів за профілем університету»;
- здійснення наукометричних досліджень та просування наукового доробку викладачів у світове наукове середовище, створення повнотекстових БД, у т.ч. інституційного репозитарію, «Професори університету» тощо;
- проведення власних досліджень, спрямованих на вивчення історії бібліотечної справи регіону та на вирішення проблем сучасного бібліотекознавства згідно програм наукової роботи НБ ХНУ;
- популяризацію результатів досліджень та досвіду роботи на науково-практичних конференціях, у наукових публікаціях у фахових виданнях, у т.ч. й закордонних.
- сприяння розвитку запровадження інноваційних технологій та наукової діяльності у бібліотеках ВЗО Хмельниччини, організація корпоративної співпраці з метою об'єднання електронних ресурсів області, як наприклад БД «Зведений електронний каталог бібліотек Хмельницької області», в якому крім бібліотек ВНЗ розмішено електронні каталоги публічних бібліотек міста та обласних книгозбірень.

Широке застосування наукових методів у роботі бібліотеки, активне сприяння бібліографуванню наукового доробку викладачів, здійснення власних досліджень, захист дисертації за їх результатами, проведення щорічних науково-практичних конференцій та семінарів, видання збірників наукових статей, матеріалів конференцій, інформаційного бюлетеня «Бібліотека в освітньому просторі» та інших видань підтверджує те, що бібліотека університету цілком виправдовує статус наукового підрозділу університету, який їй було надано вченою радою наприкінці 2006 р.

Зрозуміло, що діяльність бібліотеки Хмельницького національного університету не обмежується тільки науковою роботою. За вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи, популяризацію української книги та літератури, видання змістовних інформаційно-бібліографічних видань 2006 р. книгозбірня відзначена обласною премією в галузі бібліотечної справи ім. М.Смотрицького. Відзначав грамотами роботу книгозбірні й рідний університет: за високі досягнення в бібліотечно-інформаційній діяльності,

активне впровадження інноваційних освітніх технологій, творчий внесок в удосконалення процесу навчання і виховання молоді, популяризацію української мови, просвітницьку діяльність (2012 р., 2015р., 2016 р.). Разом з університетом, як учасник виставки «Інноватика в сучасній освіті», 2011 р. бібліотека відзначена в номінації «Інновації у використанні інформаційно-комунікативних технологій в освітньому процесі». Книгозбірня університету має Подяки від наукових книгозбірень об'єднання, обласної наукової універсальної бібліотеки за багаторічну співпрацю в забезпеченні інформаційного обслуговування користувачів.

Таким чином, за 55-річну історію існування, наукова бібліотека Хмельницького національного університету, як інформаційно-аналітичний та комунікаційний центр, зайняла гідне місце у науковому середовищі міста, області й регіону, який активно сприяє підготовці сучасних фахівців, вихованню патріотів України, розвитку молодих науковців, підвищенню кваліфікації бібліотечних працівників, збереженню наукового доробку викладачів, як частини наукової та культурної спадщини нашої держави.

Джерела:

1. Айвазян, О.Б. З історії наукової бібліотеки Хмельницького національного університету [Текст] / О. Б. Айвазян // Бібліотекознавство. Книгознавство. – Вип.3 Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. – 2013. – С. 145-154.
2. Айвазян, О.Б. Перші роки в історії наукової бібліотеки Хмельницького національного університету у фактах та документах (1962 - 1982 рр.) [Текст] / О. Б. Айвазян, Т. К. Онищук // Бібліотека університету : витоки та сучасність. – 2012. – С. 25-42.
3. Бібліотека університету : витоки та сучасність [Текст] : зб. наукових статей та матеріалів, присвячений 50-річчю з дня заснування наукової бібліотеки університету / ред.кол. : О.Б. Айвазян, В.О. Глухенька, О.О. Мацей, О.М. Великосельська, О.О. Костюк. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – 296с. – [Існує електронна копія].
4. Бібліотеки і освіта // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область [Текст] : монографія / голова ред. ради В.Г. Кремень; редкол. тому : О.М. Завальнюк. – К. : Знання України, 2010. – 447с.
5. Василюшина, В. Сучасними методами бібліотечної роботи формуємо у студентів потяг до інновацій [Текст] / В. Василюшина // Бібліотечна планета. – 2007. – №3. – С. 15-17.
6. Великосельська, О.М. Проектна діяльність наукової бібліотеки Хмельницького національного університету як фактор формування творчого потенціалу студентів [Текст] / О. М. Великосельська // Гуманізація освіти та традиції просвітництва в бібліотеках вищих навчальних закладів Хмельниччини. – 2009. – С. 21-29.
7. Глухенька, В.О. Розвиток інформаційних технологій у науковій бібліотеці Хмельницького національного університету [Текст] / В. О. Глухенька // Бібліотека університету : витоки та сучасність. – 2012. – С. 123-126.
8. Григоренко, О.П. В.М.Петрицька і наукова бібліотека Хмельницького національного університету [Текст] / О. П. Григоренко // Бібліотекознавство. Книгознавство Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. – 2010. – Вип.2. – С. 57-66.
9. Григоренко, О.П. Виховний і культурний центр Хмельницького державного технологічного університету Поділля [Текст] / О. П. Григоренко, А. Г. Філінюк // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. – 1994. – Ч.1. – С. 241-244.
10. До 50-річчя заснування університету: бібліографічний покажчик [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/inf_res/bibliogr/dor/pro_HNU_NEW.htm
11. Звіт про роботу Хмельницького державного університету за 2003 рік [Текст]. – Хмельницький, 2004. – 58с.
12. Інформаційний бюлетень «Бібліотека в освітньому просторі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/about_library/metodob/byuleten.htm
13. Кадри для служби сервісу. Становлення та розвиток університету (1967-1994рр.) [Текст] : зб. док. і матеріалів / упоряд.: І. Х. Ткачук, Ю.С. Земський. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 612с.
14. Наукові публікації працівників бібліотеки ХНУ за 2001 - 2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota/nauk_prac_HNU.php
15. Перші п'ять років. Становлення та розвиток Технологічного університету Поділля (1962-1967 рр.) [Текст] : зб. документів і матеріалів / упоряд.: І.Х. Ткачук, Ю.С. Земський. – Хмельницький : ТУП, 2002. – 236с.
16. Петрицька, В.М. Колективний портрет бібліотеки університету крізь призму історії [Текст] / В. М. Петрицька // Скарбниця знань університету. (До 40-річчя бібліотеки Технологічного університету Поділля). – 2002. – С. 10-32.
17. Петрицька, В.М. Невичерпне джерело знань університету. Сторінки спогадів і роздумів директора НБ ХНУ (1984 - 2005 рр.) [Текст] / В. М. Петрицька // Бібліотека університету : витоки та сучасність. – 2012. – С. 42-76.
18. Публікації про бібліотеку університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/inf_res/bibliogr/Bibl_TUP.htm
19. Рибалко, Р. Бібліотечний сервіс: ваша оцінка та пропозиції [Текст] : Підсумки соціологічного дослідження в бібліотеці ХТУ Поділля / Р. Рибалко // Бібліотека вищого навчального закладу. Історія. Теорія. Досвід роботи. – 1996. – Вип.5. – С. 5-10.

20. Рибалко, Р.М. Бібліотека технологічного університету Поділля: роки становлення та зростання (1962-1965 рр.) [Текст] / Р. М. Рибалко. – Хмельницький, ТУП. - 1996. – 13с.
21. Скарбниця знань університету. (До 40-річчя бібліотеки Технологічного університету Поділля) [Текст] / уклад.: Айвазян О.Б., Чабан К.А. – Хмельницький, 2002. – 130с.
22. Скиба, М.Є. Університетська бібліотека як авангард формування інформаційного забезпечення освітньої діяльності [Текст] / М. Є. Скиба // Бібліотека університету : витоки та сучасність. – 2012. – С. 23-25.
23. Чабан, К.А. Золоте ядро бібліотечного персоналу [Текст] / К. А. Чабан // Скарбниця знань університету. (До 40-річчя бібліотеки Технологічного університету Поділля). – 2002. – С. 103-107.

**Володимир Дмитрик,
Віталій Міхалевський**
м. Хмельницький

ХМЕЛЬНИЦЬКА МІСЬКА ЛІТЕРАТУРНА СПІЛКА “ПОДІЛЛЯ” ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ ст.ст. (1993-2006 рр.)

У статті розглядаються передумови створення та основні сфери діяльності літературної спілки «Поділля» в місті Хмельницькому в 1993-2006 рр., характеризуються основні колективні творчі видання та процеси.

Ключові слова: місто Хмельницький, літспілка «Поділля», Михайло Чекман, художньо-літературний альманах «Творче Поділля», «Безсоння вишень», «Осик осінній сон», «Великий терор на Хмельниччині», «Літературна громада».

Проголошення незалежної, суверенної, соборної держави України в 1991 р. дало поштовх відродженню національної культури і духовності. Творче піднесення, що запанувало в літературному житті Хмельницького, вилилось у створенні нових творчих спілок і об'єднань. Так, 3 січня 1993 р. на установчих зборах літераторів міста, які відбулися в Хмельницькій обласній бібліотеці для юнацтва, була створена, а 25 червня зареєстрована в міськвиконкомі незалежна, добровільна організація літераторів – Хмельницька міська літературна спілка «Поділля».

Було розроблено і прийнято Статут цього об'єднання. До організації увійшло тоді 20 літераторів: Іван Кубицький, Микола Коваль, Петро Савчук, Надія Пукас (ініціативна група), Олександр Артемчук, Євгенія Богдан-Белова, Дмитро Брилінський, Михайло Гуменицький, Микола Дармопук, Володимир Дмитрик, Георгій Драговоз, Микола Житар, Володимир Касакович, Богдан Костюк, Валерій Котомкін, Борис Кузін, Ольга Лихогляд, Анатолій Сваричевський, Михайло Цимбалюк. Згодом до них приєдналися інші позаспілчанські поети, прозаїки, краєзнавці міста. Це Раїса Біберіна-Тимчук, Олександр Босенко, Марія Будзінська, Галина Ісаєнко, Ніна Качеровська, Павло Козінчук, Микола Куземський, Микола Хоружий та інші.

Із 1993-го очолював спілку Микола Коваль. В 1995-96 рр. – Володимир Касакович і Михайло Цимбалюк. А в травні 1997 р. головою обрано поета Володимира Дмитрика, який очолював правління до 2006 р. Спілка отримала пристойне приміщення для творчої роботи в центрі міста за адресою: вул. Подільська, 12/1.

Визначною спільною працею колективу став випуск першого в історії Подільського краю художньо-літературного альманаху «Творче Поділля» (Хмельницький, 1993. Редактори В.А.Дмитрик, М.І.Коваль, І.І.Кубицький). В передмові до альманаху тодішній голова Хмельницької міської ради Михайло Чекман писав: *«Його основна мета – розширення кола авторів поетичних і прозових творів – неодмінно сприятиме народженню і зростанню нових талантів, дальшому утвердженню духовності хмельничан».* Започатковане 23 роки тому, видання витримало випробування часом. Альманах «Творче Поділля» виходив в 1995, 1998 роках, а в 2003 р. побачив світ альманах «Творче Поділля. Ювілей», який об'єднав під своїм крилом 100(!) майстрів художнього слова Поділля і семеро гостей з різних регіонів України та Росії.

Першою об'ємною, історико-значущою сумісною працею 18-ти авторів Поділля стало видання історико-краєзнавчої збірки статей, свідчень та документів «Великий Терор на Хмельниччині» (Хмельницький, 1997 р., упорядники Володимир Дмитрик та Леонід Савицький). Друге, доповнене видання (2004) – засвідчило творчу зрілість і міцну творчу потенцію. Більша частина матеріалів цієї книги пізніше увійшла в двадцятисемитомне видання «Реабілітовані історією» під ред. П.Т.Трощака (2008 р.). Того ж 1997 р. спілчани у Сімферопольському видавництві «Доля» випустили три збірки «Поезія-97».

Знаковою мистецькою подією у культурному житті міста і всього краю став випуск антології «Хмельниччина поетична – 2000» у двох книгах по 180 сторінок – «Безсоння вишень» та «Осик осінній сон».

З 1995 по 2006 роки щоквартально виходив часопис «Літературна громада» - орган міської літературної спілки «Поділля». Це єдине періодичне художньо-літературне видання на Хмельниччині (редактор Володимир Дмитрик). Всього в світ вийшов 31 номер. Газета була джерелом літературно-мистецького життя не лише нашого міста, а й області, стало трибуною багатьох літераторів, а також творчої молоді.

Творче життя в спільці завирувало з приходом нового поповнення: поетів Михайла Войнаренка, Віталія Міхалевського, дитячої письменниці Алли Цюпак та прозаїка, літературного критика, мистецтвознавця Миколи Кульбовського, який ввійшов у літературу як зрілий автор.

Більш як 20 членів спілки постійно друкували свої твори у міжнародному літературно-мистецькому журналі «Склянка Часу» (Zeitglas) – Україна-Росія-Німеччина та в інших альманахах-антологіях цього видання.

575-річчя міста Хмельницького спілка зустріла виданням поетичної антології «Плоскирів... Проскурів... Хмельницький», в яку увійшли кращі поетичні твори про рідне місто (два випуски).

У складі літературної організації «Поділля» - поети, прозаїки, драматурги, літературознавці. Більшість з них не обмежуються якимось одним видом літератури чи жанром – пишуть і поезію, і прозу, і драматичні твори, і публіцистику, і літературно-критичні, мистецтвознавчі статті, а окремі – пишуть для дітей. Та все ж таки в цьому письменницькому колі найактивніші – поети. Кожен з членів спілки «Поділля» має у своєму творчому доробку по декілька книг.

На початку нового століття спілка «Поділля» постала на літературній мапі України справді творчою організацією, де практикувались цікаві культурно-масові заходи, знайдено нові форми і методи роботи з творчою молоддю. І, незважаючи на те, що ця організація, в значній мірі, аматорська, чимало її членів сягнули у своїй творчості значного професійного рівня. Семеро з них прийнято до Національної спілки письменників України. Це Петро Савчук, Ніна Шмурікова, Оксана Радушинська, Вадим Переяслав, Віталій Міхалевський, Михайло Цимбалюк, Володимир Шевченко. Більше десяти членів вступили до лав Хмельницького обласного осередку Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», який був створений у Хмельницькому 2005 р.

В 1995 р., для відзначення кращих діячів культури і мистецтва, Хмельницький міськвиконком за снував премію ім. Богдана Хмельницького. Відрадно, що одними з перших нею були відзначені члени Хмельницької літературної спілки «Поділля» Євген Назаренко і Дмитро Брилінський, пізніше – Ніна Шмурікова, Віталій Міхалевський, Володимир Дмитрик, Олександр Відоменко, Ігор Байдак, Оксана Радушинська, Микола Кульбовський, Галина Ісаєнко, Микола Куземський, Петро Савчук.

Хмельницька міська літературна спілка «Поділля» простелила стежки до найвіддаленіших куточків Хмельниччини. На рубежі ХХ-ХХІ ст. вона була найчисельнішою творчою організацією, яка об'єднувала поетів і прозаїків не тільки міста, але й цілого ряду районів.

Джерела:

1. Хмельницький в іменах. Прозаїки, поети, журналісти. Довідник. (укладачі Володимир Дмитрик і Євген Семенюк). – Хмельницький. Вид. Алли Цюпак. -2006. -200с.
2. Хмельницький в іменах. Митці. Довідник. (укладачі Володимир Дмитрик, Микола Кульбовський, Євген Семенюк). – Хмельницький. Вид. Алли Цюпак. -2010. -200с.
3. Творче Поділля. Ювілей. Художньо-публіцистичний альманах. – Хмельницький. НВП «Євріка» ТОВ. -2003. -200с.

Віталій Міхалевський
м.Хмельницький

«СЛОВО ЄДНАЄ» НА ФЕСТИВАЛЬНІЙ МАПІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті надаються короткі відомості про Хмельницький міський літературний фестиваль «Слово єднає!», що започаткований в 2015 році.

Ключові слова: м.Хмельницький, літературний фестиваль, «Слово єднає», День міста.

У Хмельницькому в 2015 році започатковано щорічний міський літературний фестиваль із промовистою назвою «Слово єднає!». Його організатори – управління культури і туризму Хмельницької міської ради; Хмельницька міська централізована бібліотечна система; Хмельницьке обласне об'єднання товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка; Хмельницька обласна організація Національної спілки письменників України; Хмельницька обласна організація Національної спілки журналістів України;

**Хмельницький міський
літературний фестиваль
«Слово єднає!»**



Хмельницький обласний осередок Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України»; Хмельницька міська літературна спілка «Поділля»; газета Хмельницької міської ради «Проскурів». Метою проведення Фестивалю є сприяння подальшому розвитку літературної, журналістської та інших видів колективної та авторської творчості для популяризації міста Хмельницького, підсилення впливу авторського українського мистецтва у естетичному вихованні дітей і молоді, читачів бібліотек міста. згуртування подекуди розрізнених літературних талантів Хмельницького.

Літературний фестиваль «Слово єднає!» [1] проводиться протягом цілого тижня в рамках святкування Дня міста Хмельницького в культурно-мистецьких закладах – бібліотеках міської ЦБС (літературний марафон-зустрічі письменників з читачами, презентація їх поетичних збірок та прозових творів), Хмельницькому обласному літературному музеї (майстер-класи для молодих літераторів та журналістів), моно-театрі «Кут» (творчі виступи-звіти літературних організацій та творчих колективів). У 2015 році в фестивальных заходах прийняли участь понад сімсот поціновувачів художнього слова.

Заключний етап відбувся в центральному міському сквері біля пам'ятника Шевченку та в кінотеатрі імені Шевченка. Тут було влаштовано банер з назвою фестивалю. Програма заключного етапу фестивалю включила в себе: книжково-ілюстративну виставку подільських авторів «Подільської землі сини і доньки», організовану Хмельницькою міською ЦБС; літературні зустрічі-концерти місцевих авторів та митців з різних регіонів України; автограф-сесії (зустрічі літераторів з мешканцями Хмельницького, продаж авторами власних книг); книжкові виставки-розкладки історико-краєзнавчої та художньої літератури місцевих авторів і гостей міста; презентацію книговидавців міста Хмельницького; експозицію «Місто Хмельницький на сторінках газети «Проскурів».

Учасниками заключного етапу фестивалю стали вісімдесят шість митців, серед них дев'ять дітей-читачів Хмельницької міської ЦБС та 20 гостей з різних куточків нашої країни, зокрема, представники міста-побратима Старобільська, вимушені переселенці з Криму та Сходу України. Всі учасники заключного етапу фестивалю були відзначені дипломами та сувенірною продукцією.

Під час проведення фестивалю учасники та гості свята змогли долучитися до акції волонтерської організації «Хмельницький SOS Армія» по збору коштів на потреби армії. У квітні 2014 року на волонтерських засадах в Хмельницькій області утворилося творче об'єднання співаків, музикантів, літераторів, художників, танцівників, журналістів – усіх творчих і небайдужих людей - «Мистецька подільська сотня» (керівник - Оксана Радушинська) для благодійних концертів та акцій з метою фінансової і моральної підтримки українських військових на всій території України. Представники «Мистецької сотні» виступили на заключному етапі фестивалю.

Слово завжди було потужною зброєю у боротьбі за правду. Хмельницький міський літературний фестиваль «Слово єднає!» виявив актуальну потребу в справжньому, щирому, гострому і свіжому слові. Він вкотре піддав сумніву вислів «Коли говорять гармати - музи мовчать». Ніхто зараз не може і не повинен мовчати, стояти осторонь чи чекати, коли війна закінчиться сама собою. Мистецтво, в тому числі література, завжди було в авангарді прогресивних змін, емоційно визначало характер подій і давало їм відповідну суспільну оцінку. Слово завжди мало величезну рушійну силу, запалювало та єдило людей.

Джерела:

1. Положення про Хмельницький міський літературний фестиваль «Слово єднає!». <https://kulturaxm.wordpress.com>
2. Віталій Міхалевський: «Не сумніваюся: літературний фестиваль стане однією з візитівок Дня міста» // Проскурів. -2015. -20 серп. С.9.
3. Василишина Л. Свято Слова // Поділ. вісті. -2015. -29 верес. -№109., С.2.

МОДЕРНІ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВІЗУАЛЬНОГО МЕТОДУ У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ (на прикладі туристичних об'єктів Проскурова-Хмельницького)

У статті обґрунтовано актуальність та продемонстровано можливості застосування візуального методу у процесі викладання історії економіки. Розкрито сутність понять «візуальний поворот» та «візуальний метод», розуміння візуального у дослідницькій практиці. Представлено приклади використання засобів наочності (навчальна екскурсія, вивчення музейних експозицій) у зарубіжній та вітчизняній педагогічній практиці. Запропоновано авторський підхід у викладанні історії економіки, наведено приклади методичних напрацювань автора у розробці навчальних екскурсійних маршрутів та проведенні навчальних екскурсій з історії економіки.

Ключові слова: наочність, візуальний метод, візуальний поворот, екскурсія, місто, музей, архітектура.

Постановка наукової проблеми та її значення. Принцип наочності у навчанні сформулював та обґрунтував ще у XVII ст. Я. А. Коменський, пояснюючи його так: "...усе, що тільки можна уявляти для сприйняття почуттями, а саме: видиме — для сприйняття зором, те, що почуте, — слухом, запахи — нюхом, те, що смакує, — смаком, доступне дотику — шляхом дотику. Якщо будь-які предмети одразу можна сприйняти декількома почуттями, нехай вони одразу сприймаються декількома почуттями" [3]. З того часу застосування принципу наочності завжди перебувало в полі зору викладачів і науковців.

Як зазначав патріарх вивчення візуальних джерел Ервін Пановскі, "властивістю реальності наділене лише те, що досягається за посередництва зорового представлення" [5, 14].

Таким чином візуальний метод є одним із найбільш затребуваних у соціології, соціальній антропології, соціології культури тощо. У вітчизняній історіографії традиція використання візуальних джерел нетривала, оскільки академічна історична наука залишається достатньо консервативною і орієнтується переважно на писемні джерела.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У 1953 році один із засновників школи "Анналів" Люсьєн Февр, розмірковуючи у статті, вміщеній у збірці "Битви за історію" про коло джерел історика, зазначав, що це може бути усе (у тому числі й візуальне), що, належачи людині, залежить від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи буття. Спільнота "Анналів" намагалася змалювати минуле у всеосяжному синтезі, що спричинило у результаті зміну ставлення істориків до джерел та широке використання методів суміжних з історією наук — соціології, антропології, етнології, психології, географії. Означений підхід дозволяє інтерпретувати зорові образи в якості особливого виду тексту, який вимагає "розшифровки" в рамках дискурсу його виникнення.

Чимало сучасних дослідників вважають, що суспільство вступило в нову еру історії, в якій візуальне стає найбільш вагомим, центральним аспектом соціально-економічного життя. Знаменитий мистецтвознавець Ернст Гомбріх — один з перших, хто відзначив очевидність візуальності. "Ми живемо у наглядному часі. Нас закидають картинками від ранку і до ночі. Відкриваючи газету за сніданком, ми бачимо фотографії чоловіків і жінок у новинах, піднімаємо очі від газети і знаходимо малюнок на упаковці вівсяної каші ..." [1]. Скотт Леш стверджує, що в сучасному суспільстві спостерігається заміщення літературного сприйняття візуальними образами: "Ми живемо в світі, де образи як основні культурні форми витісняють тексти" [8].

Розуміння "візуального" в дослідницькій практиці багатогранне. Це вивчення фотографій, реклами, відеоматеріалів, документів, що в сукупності створює широкий діапазон доступних джерел.

Дослідники, сфера інтересів яких торкається специфіки вивчення візуальних матеріалів сучасною гуманітаристикою, говорять про світові процеси культурних змін останніх десятиліть, які характеризуються все ширшим і масштабнішим використанням візуальних образів. Всезагальна медіалізація та візуалізація світу створила умови "повернення образу, символізму, уявного на авансцену" (La Rossa) та викликала тенденцію переходу від тексту до символу.

Один із теоретиків візуальних досліджень У. Мітчел [9] запропонував і обґрунтував дефініцію — "візуальний поворот" ("pictorial turn") та відзначив підвищений інтерес гуманітарних наук до вивчення візуальної культури у широкому сенсі слова, коли кіно, телебачення, масову культуру вивчають із позицій сучасних філософських і соціологічних теорій.

Завдячуючи дослідженням Дебора, Ф. Джеймсона, М. Фуко прийшло усвідомлення, як зазначає Альміра Усманова [7], що візуальна культура сьогодні не лише поширює свою експансію на всі сфери соціального життя, а потребує особливої ґрунтовності вивчення, позаяк саме вона наділена функцією формування нового соціального суб'єкта у суспільстві пізнього капіталізму, де візуальне поле Інтернету, журналів, газет, телебачення, реклами, яскравих вітрин магазинів формує його ідентичність, адже образи стимулюють волю і бажання (Беньямін).

В результаті реальність, у тому числі історична, переосмислюється в контексті історії образів.

Мета статті. Запропонована стаття є кроком до вирішення комплексного завдання, яке ставить перед собою авторка і яке через свою практичну нерозробленість у вітчизняній науково-методичній практиці потребує тривалого часу і значних зусиль, а саме: обґрунтування та демонстрація можливостей застосування візуального методу у процесі викладання історії економіки.

Виклад основного матеріалу. Візуальний поворот здійснює суттєвий вплив на зміну технологій історичного пізнання і, можливо, стане причиною їх кардинальної перебудови. Хоча історики у своїй переважній більшості зберігають вірність писемним джерелам, не помічаючи або майже не помічаючи появи візуальних документів: в історичних дослідженнях останні використовуються вкрай рідко в силу специфіки відображення інформації й відсутності повноцінного методичного інструментарію, що забезпечує можливість історичних реконструкцій.

Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить про тривалий еволюційний шлях у теоретичному осмисленні проблеми використання засобів наочності при вивченні історії:

- XVII–XVIII ст. — епізодичне застосування окремих засобів наочності в практиці навчання історії;
- XIX — перша пол. XX ст. — упровадження в теорію навчання різних засобів наочності та перші спроби розробити методіку їх використання на уроках історії;
- середина XX ст. — початок 90-х років XX ст. — дослідження засобів навчання як способу ілюстрації розповіді вчителя чи підручника. Розробка методіки використання засобів наочності на основі репродуктивного принципу;
- 90-ті роки XX ст. — початок XXI ст. — етап переосмислення місця, ролі, завдань засобів наочності з погляду розвитку особистості учня.

Перш ніж аналізувати конкретні методіки роботи із засобами наочності, доречно привести окремі приклади класифікації наочних засобів навчання. Провідні радянські вчені і методисти по різному намагалися систематизувати засоби наочності.

Так, О. Вагін і Н. Сперанська, взявши за основу для класифікації ступінь узагальнення історичних фактів, виділили шість засобів наочності:

- 1) речові пам'ятки минулого;
- 2) зображення та ілюстрації документального характеру, включаючи фотопортрети, документальні фільми і фото;
- 3) твори історичного живопису, портрети і художні кінофільми;
- 4) карикатури і символічні зображення;
- 5) схематичні плани та історичні карти;
- 6) діаграми, графіки, схеми.

У своєму дослідженні ми зупинимось на такому форматі використання візуального методу як навчальна екскурсія, що включає дослідження музейних експозицій, спрямована на ознайомлення зі збереженою архітектонікою міст і в сукупності відображає сутнісні ознаки господарського, соціально-економічного розвитку окремо взятого періоду.

Екскурсія є цілеспрямованим, наочним процесом пізнання оточуючого середовища. Цей процес будується з використанням заздалегідь відібраних об'єктів, які знаходяться в природних умовах, і відбувається під керівництвом кваліфікованого спеціаліста-екскурсовода у відповідності до заздалегідь визначеної тематики.

Педагогічним завданням екскурсії є її побудова на основі максимальної активності і самостійної розумової діяльності екскурсантів, формування у них навичок самостійного спостереження і аналізу візуальної інформації та зорових вражень (досягнення освітньо-виховної функції).

В практично-прагматичному сенсі екскурсія передбачає відвідування об'єктів і місцевостей, ознайомлення за допомогою екскурсовода з визначними пам'ятками і явищами в розвитку певного міста або регіону. Технологічними інструментами, які дозволяють забезпечити реалізацію відповідних потреб і вимог до екскурсійного обслуговування є:

- 1) логічні прийоми: аналіз, порівняння, синтез, абстрагування, узагальнення;

2) прийоми показу — попередній огляд, панорамний показ, візуальний аналіз, реконструкція, локалізація подій;

3) розповідь — екскурсійна довідка, опис, характеристика об'єкта, пояснення, репортаж, коментування, цитування, літературний монтаж.

Зауважимо, що в країнах ЄС використання засобів наочності відіграє важливу роль у процесі навчання. Так, у шкільній історичній освіті в Ірландії на другому рівні національної системи освіти учні 12–15 років знайомляться з тим, як відбувається конструювання історичних знань за допомогою археології, джерелознавства, мистецтва; при цьому сам процес навчання базується на вивченні містобудівних, фортифікаційних, сакральних архітектурних пам'яток і творів мистецтва.

Широкий арсенал методів використання засобів наочності накопичений у французьких педагогів. Деякі із французьких підручників з історії для учнів середніх класів — яскравий приклад співвідношення тексту та ілюстративного матеріалу на користь останнього. Короткий текст, що займає 1/3 частину навчальної площі, спрямовує учня до аналітичного вивчення ілюстрацій, документів та інших компонентів підручника.

Оригінально перебудовують роботу учнів з речовими пам'ятками педагоги Шотландії, які в процесі навчання активно використовують екскурсії до музеїв. Зокрема, у Національному музеї Шотландії в Единбурзі до кожної тематичної екскурсії школярів розроблена серія завдань для огляду-опрацювання відповідної експозиції. Завдання диференційовані за рівнями складності і можуть бути запропоновані в різних комбінаціях різним за рівнем навченості учням.

Після проведення екскурсії школярі виконують різноманітні завдання: визначають терміни, відповідають на проблемні запитання, роблять замальовки з натури. (Наприклад: уяви, що ти дружина багатого бюргера, яка збирається запросити до себе в будинок купців з Голландії. Твоя родина дуже пишається своїм добробутом і намагається вразити гостей облаштованістю оселі. Обійди експозицію й вибери п'ять предметів для свого будинку, що допоможуть виконати задачу. Намалюй ці речі: прикраси зі срібла, скла, заморські сувеніри тощо).

Представимо приклади можливостей використання візуального методу у розрізі вивчення окремих тем з історії економіки (демонстрація регіонального контексту соціально-економічного розвитку). Зокрема, тема “Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій” передбачає відвідання експозицій Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: “Старожитності Поділля”. У залах музею представлено понад тисячу експонатів з історії прадавніх племен, що населяли Поділля, відображені їх побут, господарське життя, ремесла, військова справа, вірування населення Середнього Подністров'я з найдавніших часів до хрещення слов'ян. В експозиції відтворено житло прадавньої людини, реконструйовано знаряддя праці та побутові речі в умовному їх використанні.

Альтернативний варіант візуалізацій до теми — відвідання Городецького районного краєзнавчого музею (одинадцять експозицій). В залі археології відвідувачі мають змогу ознайомитись з колекцією археологічних знахідок, розкопаних на теренах Городоччини. Унікальними є знахідки кам'яного віку, трипільської культури, Скіфських курганів, слов'янських поселень, древньоруських городищ. Одну із зал музею стилізовано під печерне житло первісної людини.

Вивчення теми “Особливості господарського розвитку періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. — V ст. н.е.)” передбачає кілька альтернативних варіантів: відвідання музею археології у Кам'янці-Подільському, експозицій Хмельницького краєзнавчого музею або археологічної експозиції (відділів “Гончарство”, “Ковальство”, “Ткацтво”) історичного музею у Державному історико-культурному заповіднику “Межибіж”.

Складнішим є підхід, коли метод візуалізації застосовується не щодо тематичної експозиції, а при вивченні набагато складніших структур, таких як місто (відображення суттєвих рис соціально-економічного розвитку в об'єктах архітектури, міській забудові). Використовуючи означений підхід, ми базувались, зокрема, на дослідженнях М. Міхельсона, який у статті “Простір і час міської культури: проблеми співвіднесення принципів діахронії та синхронії”, спираючись на концепції К. Лінча, Н. Анциферова, М. Кагана, приходять до висновку, що вивчення історії міста не може зводитись до перелічування великої кількості минулих і сьогоденних історичних подій, а передбачає виявлення системи координат, в якій місто розвивається та існує [4].

В. Семенова у статті “Картирування міського простору: основні підходи до візуального аналізу” приходять до висновку, що інтерпретація візуальних образів міського простору може слугувати для розкриття різних підходів до проблематики міського простору [6].

Таким чином, вивчення теми “Господарство суспільств європейської цивілізації у добу Середньовіччя (VI — п. п. XV ст.)” доповнюється авторською екскурсією “Архітектоніка середньовічного міста як відображення соціально-економічного життя суспільства” (м. Кам’янець-Подільський). Орієнтований план екскурсії передбачає відвідання наступних історичних архітектурних об’єктів:

- 1) митниці (руська, польська, часів Російської імперії);
- 2) території руської, польської, вірменської, єврейської громад;
- 3) візуальні результати діяльності цехів: у т. ч. — будівництво оборонних споруд, утримання військової залоги (Кушнірська, Гончарська, Різницька, Кравецька башти), будівництво храмів, у тому числі – оборонного типу;

- 4) огляд кафедрального собору Св. Петра і Павла, тринітарського, домініканського костелів та аналіз господарської діяльності монастирів, орденів, оцінка місця церкви в структурі середньовічної держави;

- 5) огляд ринків (вірменського, польського), відвідання будинку вірменського єпископа, колишнього вірменського торгового дому та вірменських торгових складів.

- 6) Міська ратуша: відвідання експозицій Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: “Історія грошового обігу на Поділлі” (представлені нумізматичні колекції, що висвітлюють історію грошового обігу на території Поділля від епохи бронзи до наших днів: грецькі та римські монети, починаючи з V ст. до н.е., грошові знаки Російської імперії XVIII-XIX століть; гроші, друковані в Кам’янці-Подільському за часів Директорії УНР); “Історія Магдебурзького права на Поділлі” (розповідає про самоврядування в місті; відновлено інтер’єр зали засідань магістрату міста); “Середньовічний Суд” — представлено експозицію, що розповідає про “темні” сторони розправи над в’язнями та основні злочини (в тому числі — економічного характеру), найбільш поширені у Середньовіччі.

- 7) Огляд місцевості “Карвасари” (передмістя, зупинка для караван-сараїв). Візуальне підтвердження переваг торгівлі для транзитних міст.

- 8) Панорама фортеці. Перехід від феодальної системи управління містом до самоврядування.

- 9) Рефлексія навчальної екскурсії у кав’ярні “У Поліцмейстера” (сучасний ресторанний заклад-музей в історичному будинку Кам’янець-Подільського поліцмейстера).

Альтернативним варіантом навчальної екскурсійної подорожі є авторська екскурсія: “Княжі гнізда: Старокостянтинів — Ізяслав — Остріг. Традиції державності, господарювання, освіти, книгодрукування”.

Для оптимізації викладу теми “Формування передумов ринкової економіки в Європі”, у розрізі питання: “Економічний розвиток українських земель на рубежі пізнього Середньовіччя та Нового часу” розроблено авторські екскурсії: “Городок — Сатанів: “Маленька Варшава” та взірцеве Середньовіччя”; “Зіньків / Меджибіж: на перехресті народів, культур, релігій (економічні аспекти розвитку територій)”.

Тема “Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (др. пол. XVIII — п. п. XIX ст.)” у розрізі питання “Економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорської імперії” представлена авторською екскурсійною подорожжю “Імперська Галичина: Львів імператора Франца-Йосифа”.

У розрізі теми “Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.) Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії” розроблено авторську пішохідну екскурсію “Проскурів торговий, гостинний, дворянський: провінційне місто Російської імперії” (візуально представлено економічні аспекти розвитку Проскурова-Хмельницького на рубежі XIX-XX ст.). Орієнтований план екскурсії включає розгляд наступних питань та відвідання історичних об’єктів:

1. Особливості співжиття єврейської, польської, української громад Проскурова. Огляд сакральних споруд (Велика (хоральна) синагога, збережена ремісничка синагога у Пекарському провулку, церква Різдва Богородиці (найстаріша кам’яна будівля міста).

2. Вул. Проскурівська (Олександрівська) – центр комерційної активності у XIX ст. Історії прибуткових будинків, ресторанів, крамниць, театрів, банків.

3. Промислові інновації XIX ст. Виробництво газованих напоїв — цех Соломона Барака.

4. Інновації торгівлі та ресторанного бізнесу. Гастроном торговельної мережі Журавльових та французька кондитерська Франсуа.

5. “Елефант” — найстаріший ресторан міста.

6. Перші готелі XIX ст. — “Сільва”, “Бель-В’ю”, “Петербурзький”, “Венеція”, “Континенталь”.

7. Сфера розваг: ілюзіони (кінотеатри) “Модерн”, “Оаза”; перший театр.

8. Виробництва: чавуноливарний завод Ашкіназі; солодовий завод і меблева фабрика Шильмана, пивоварний завод Кляве; цегельно-кафельний завод Гальперіна.

9. Будівлі Південно-російського банку, казначейства.

10. Історичний ресторан “Ресторація Шпігеля” (в автентичному особняку найвідомішого єврейського нотаріуса Проскурова XIX ст. Ісаака Шпігеля).

В рамках екскурсії — відвідання експозицій Хмельницького обласного краєзнавчого музею: “Проскурів — романтика старовини”, що відтворює інтер’єри помешкань різних верств населення Проскурова (нині — Хмельницького) у XIX – на поч. XX ст. Експозиція насичена предметами побуту — меблями, посудом, витворами мистецтв, світлинами мешканців та видів міста. Виставка “Традиції, побут та одяг сільського населення краю кінця XIX — поч. XX ст.” представляє відтворений куточок української оселі. В експозиції представлені такі експонати, як посуд, рушники, одяг, у тому числі весільний, предмети вжитку та знаряддя праці того часу тощо.

Хмельницький музей-студія фотомистецтва представляє постійно діючу експозицію “Старе — нове місто”. На фотографіях зображені визначні місця Хмельницького, будинки, вулиці та міські пейзажі. Чорно-білі фотографії представляють минуле міста, кольорові, на противагу, — сьогодення. Всі світлини є оригінальними, виконані в різний період (кінець XIX — перша половина XX століття) та різних розмірів. Їх перегляд забезпечує візуально насичену подорож у часі: образи представників різних верств населення (робітники, ремісники, прості селяни, купці, військовослужбовці, інтелігенція та дворянство), представлення цікавих типажів, характерних для свого часу костюмів, зачісок, прикрас.

Тема “Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці” представлена авторською екскурсією, що має на меті візуально-змістове протиставлення різних аспектів радянської періоду: “Радянська доба: два виміри соціально-економічної реальності”. В рамках екскурсії передбачене відвідання Музею жертв Голодомору в Державному історико-культурному заповіднику “Межибіж” (цілісна художньо-просторова композиція із розділами: “Коллективізація”, “Депортація”, “Чорні дошки”, “Закон п’яти колосків”, “Голодомор”, “Молитва за Україну”) та обласного літературно-меморіального музею Миколи Островського у м. Шепетівка (музейний проект “Як гартувалася сталь: територія міфів та реалій” — включає наступні етапи: літературна подорож “Містом Павки Корчагіна”; другий етап — “Микола Островський під грифом “цілком таємно” (експозицією).

Висновки. Компетентісний підхід, що став базисом підготовки фахівця нового покоління, вимагає переосмислення традиційних тактик вишівської освіти. Візуальні методи стають актуальною необхідністю викладання фундаментальних економічних дисциплін, зокрема “Історії економіки та економічної думки”.

Використання візуального методу стає особливо доречним при формуванні таких компетенцій як: “здатність до формування світогляду щодо розвитку людського буття, суспільства і природи, духовної культури; здатність розглядати суспільні явища в розвитку і конкретних історичних умовах; позитивне ставлення до несхожості інших культур; здатність діяти з позицій соціальної відповідальності”. Упровадження означеного методу дозволяє викладачеві варіювати параметри аналізу візуальних об’єктів у залежності від напряму підготовки фахівця (фінансист це чи товаровознавець, фахівець готельно-ресторанної справи чи маркетолог), вимагає творчого, міжпредметного підходу, використання візуальних методів, що знаходять вираз у застосуванні технології “вивчення подій соціально-економічного розвитку суспільства в умовах, наближених до історичної реальності”.

Джерела:

1. Гомбрих Э. История искусства / Эрнст Гомбрих. — М.: АСТ, 1998.
2. Ковбасенко Ю. І. Антична література: навч. посіб. / Ковбасенко Ю. І. — К.: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2012. — 218 с.
3. Коменский Я. А. Педагогическое наследие / Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци. — М.: Педагогика, 1989 г. — 416 с.
4. Михельсон М. О. Пространство и время городской культуры: проблема соотношения принципов диахронии и синхронии / М. О. Михельсон // Известия РГПУ им. А.И. Герцена — 2006 — №18 [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-i-vremya-gorodskoy-kultury-problema-sootneseniya-printsipov-diahnonii-i-sinhronii> (дата обращения: 14.03.2013)
5. Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия: сб. ст. / [редкол.: И. В. Нарский и др.]. — Челябинск: Камен. пояс, 2008. — 476 с. С. 14.
6. Семенова В. Картирование городского пространства: основные подходы к визуальному анализу [Электронный ресурс]: визуальная антропология: городские карты памяти / Под редакцией П. Романова, Е. Ярославской.

Смирновой. — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. — 312 с. — Режим доступа: <http://socpolicy.ru/wp-content/uploads/2012/07.pdf>

7. Усманова А. Визуальные исследования как исследовательская парадигма – [Электронный ресурс]. URL:<http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>.
8. Michael Emmison. Researching the Visual, Introducing Qualitative Methods / Michael Emmison, Philip Smith. — Sage Publications, London, 2012. — 296 p.
9. Mitchell W.J.T. What is Visual Culture? // Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside / ed. I. Lavin. Princeton, NJ: Institute for Advanced Study, 1995.

Неллі Мальована
м. Хмельницький

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЧЕРЕЗ КРЕАТИВНІ ВИДАННЯ МУЗЕЮ

Стаття знайомить з новими та креативними виданнями Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: музей, музейні видання, головоломки.

За останні роки видавнича справа в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї набула популярності та стала майже на одну сходинку з такими традиційними видами музейної просвітницько-краєзнавчої роботи, як екскурсійна, лекційна та виставкова. Музейні видання розраховані на широке коло читачів. Тут можна знайти збірники наукових статей, різноманітні довідники, каталоги фондів колекцій, науково-популярну літературу історичної та природничої тематики. Значна частина видань адресована для дитячій аудиторії.

Зручний буклет-складень *«Домівки пернатих» (2012 р.)* приділяє увагу архітектурним здібностям деяких птахів нашого краю. Майже кожна жива істота на планеті має свою домівку. Одні ховаються у печерах, інші риють нори, люди будують оселі, а птахи - гнізда. Дупла й нори, глибокі та мілкі кошики й конуси, шалашики й рукавички, схожі на м'ячі або на купи хмизу - розмаїття форм та розмірів домівок пернатих просто вражає! У одних вхідний отвір вгорі, у інших – збоку. Гнізда можуть бути підвішені до гілок або лежати на них, ховатись між корінням чи за корою дерев, на карнизах та горищах, знаходиться на високих крутих скелях або на купинах, що повільно мігрують вздовж узбережжя водойм. Будівельний матеріал також достатньо різноманітний. Та найцікавішим є те, що кожному виду птахів притаманна своя певна форма, місця розташування, а також асортимент матеріалу, який використовували у будівництві гнізда. До речі, завдяки цьому вчені визначають які й скільки птахів мешкають в тій чи іншій місцевості.

«Дивовижні звірятка» (2014 р.). Про життя багатьох тварин людина дізнається ще змалечку: з народних казок, дитячих віршів та пісень, з відвідування зоопарку, музею, з перегляду цікавої телепередачі або фільму та, в решті решт, з власного досвіду спілкування з ними. Зустрічі з тваринами ніколи не залишають байдужими й відкладаються яскравими намистинками на життєвому шляху.

Запрошуємо на одну з таких незабутніх зустрічей – на природничу екскурсію до Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Тут ви дізнаєтесь про веселий характер видри; про дбайливого господаря – хом'яка; про найменшого хижака – ласку; про зайця, який зовсім не боягуз і не косоокий; про їжачка, який не їсть яблука; про бездомну куницю; про відмінного плавця та архітектора – бобра; про довгохвосту красуню-дзигу – білку; про підземного мешканця – крота та інших звірів нашого краю. Особливістю музейної зустрічі є те, що лише в музеї можна на власні очі не тільки побачити, а й ретельно роздивитися тварин, яких в природі вдається побачити лише щасливчикам й то на мить. Отже, бажаємо яскравих та незабутніх вражень від музейної зустрічі з природою!

«Отруйна краса» (2014 р.) – кишеньковий ілюстрований довідник запрошує поринути у таємниче різнобарв'я царства Флори рідного краю, адже кожна мить нашого життя оточена самим чудовим витвором природи – рослинами: квітами, травами, деревами. Чимало серед них є отруйних, які, потрапивши до організму людини, викликають хворобливі зміни й можуть спричинити навіть смерть. Ураження відбувається під час дотику, при вдиханні аромату або диму при спалюванні рослин; в результаті вживання їх в їжу. Для того, щоб радість пізнання не перетворилася на гіркоту втрат, видання розповість про деякі таємниці представників когорти «отруйних красенів».

У виданні йдеться про 20 найпоширеніших та найнебезпечніших отруйних рослин, які щороку освоюють нові території міста та області. Наводиться назва рослини українською та латинню, її походження; опис;

цікаві факти; отруйність рослини й ознаки отруєння. Довідник ілюстровано малюнками-визначниками та кольоровими фото рослин.

«Зниклий світ тварин Хмельниччини» (2015 р.). Динозаври, мастодонти, гіппаріони, мамонти, волохаті носороги, печерні леви та ведмеді... Що може об'єднувати тварин, які жили в різні геологічні епохи? Відповідь: загальний історичний кінець – вони назавжди зникли з лиця Землі?. Глобальні зміни клімату та природні катастрофи, що відбувалися на нашій планеті з моменту її утворення, призводили до кардинальних змін природного середовища. Внаслідок цього вимирали одні організми та з'являлися інші, більш пристосовані до життя в нових умовах.

Існує ще одна чимала група представників фауни, які занесені до, так званого, «Чорного списку». Це види, які були знищені людиною – її бездумним полюванням та інтенсивною господарською діяльністю. Найбільш загрозливих розмірів цей процес набрав ще з середини XVII століття. Саме з того часу дійшли до нас наукові чи близькі до таких спостереження та описи тварин, зроблені дослідниками природи або мандрівниками. Тобто ці види однозначно реально зафіксовані очевидцями.

За даними Всесвітнього Союзу Охорони Природи (World Conservation Union) за останні 500 років на Землі вимерли 844 види тварин і рослин. «Чорний список» й надалі поповнюється і зростає. Саме ним розпочинається Червона книга кожної країни.

Дане видання знайомить з тваринами «Чорного списку» Хмельницької області, які свого часу були досить поширеними на теренах нашого краю. Сьогодні вони є або зовсім зниклими в планетарному масштабі (тур, тарпан) або ж фрагментарно збереглися на інших територіях й отримали природоохоронний статус «зникаючий» (сайгак, кулан, росомаха та інші). На жаль, наші нащадки вже ніколи не побачать на просторах нашого краю цих птахів і звірів. Сподіваємось, що людина вчасно схаменеться та зупиниться у своєму активному втручанні й перетворенні природних ландшафтів. «Чорний список» буде закрито.

«Чи знаєте Ви, що?.. Маловідомі сторінки історії вогнепальної зброї ХХ ст. з колекції фондів музею» (2015 р.) – у брошурі в цікавій та доступній різним віковим категоріям формі наведено низку майже невідомих широкому загалу фактів щодо окремих «легендарних» зразків стрілецької зброї ХХ ст.: пістолетів Люгера і Макарова, пістолетів-кулеметів Томпсона і Шпагіна, станкового кулемета Максима. На відміну від традиційних видань головний акцент нашого видання зосереджено не на тактико-технічних характеристиках, а на окремих знакових епізодах у біографіях зброярів, етапах створення, випробування майбутніх легенд та їх бойової долі.

Дизайн брошури відповідає її змісту: під дещо мілітарною обкладинкою – своєрідна візитівка музею (Вступ) і 5 невеликих оповідань на відповідно оздоблених сторінках. У якості ілюстрацій використано 40 фотографій (у т.ч. 23 кольорових). Головний критерій відбору як фактичного, так й ілюстративного матеріалу – їх оригінальність, тобто відсутність у багатотиражних спеціалізованих, енциклопедичних та ін. виданнях.

Видання адресоване не тільки дітям різних категорій шкільного віку. Навіть той невеликий обсяг інформації, що вміщено у брошурі, буде цікавим також і для їх батьків.

Особливої уваги заслуговують книги пізнавально-розвиваючої серії «Краєзнавчі головоломки»: «*Проскурів – Хмельницький у головоломках*», «*Подорож Хмельниччиною у головоломках*», «*Еко-Хмельницький у головоломках*» та «*Еко-поведінка у головоломках*». Ці видання трохи незвичайні, адже більша частина пізнавальної інформації «перекладена» на «мову» головоломок: кросвордів, ребусів, криптограм, шифрограм, анаграм, логічних задач, вікторин тощо. Запам'ятовування наданої інформації відбувається не за рахунок традиційного читання тексту, а шляхом отримання її через розв'язування тематичних головоломок. Це досить захоплююче заняття сприяє також кращому засвоєнню певного матеріалу. Тобто навчаємось, граючи. Книги ілюстровані кольоровими та архівними фотоматеріалами, ексклюзивними малюнками, мають досить оригінальний дизайн. Більш детальніше зупинимось на цих виданнях.

«Проскурів – Хмельницький: минуле та сучасне у головоломках» (2011 р.) – книга являє собою збірку авторських головоломок з історії та сьогодення міста Хмельницький (до 1954 року - Проскурів). Це видання – перше в історії нашого міста (і поки що єдине), яке через розв'язування головоломок знайомить з містом, його вулицями; розповідає про найцікавіші історичні факти, зайняття населення, віросповідання, освіту, культуру, торгівлю, водопостачання, транспортне сполучення та природне середовище. Особливістю книги є оригінальне розташування головоломок з певної тематики: сторінки ліворуч розкривають невідоме старого Проскурова, праворуч – сучасного Хмельницького. Життя міста в різні періоди розкрито досить широко й різнобічно.

Кожна розгортка має окремий дизайн. Книга насичена чорно-білими (архівними) та кольоровими світлинами краєзнавчого напрямку.

Основні тематичні розділи книги:

- знайомство з містом;
- вулиці міста;
- духовне життя: православ'я;
- духовне життя: католицтво;
- духовне життя: іудаїзм;
- заклади культури (музеї, ляльковий театр, школа мистецтв);
- освіта;
- торгівля;
- підприємства;
- водопостачання;
- транспорт;
- природа міста.

«Подорож Хмельниччиною у головоломках» (2013 р.) – книга представляє собою збірку авторських головоломок з історії та сьогодення Хмельницької області. Головний персонаж – турист Геша, створений художником спеціально для цього видання, запрошує читача здійснити захоплюючу та незабутню подорож мальовничими просторами Хмельниччини, а саме: відвідати фортеці, замки, палаци князівських родин; побувати на лицарських турнірах, кінських скачках; побачити шедеври світового живопису, які зберігались у князівських маєтках; познайомитися з видатними постатями рідного краю; насолодитися чудовими природними краєвидами найбільшого в Україні Національного Природного парку «Подільські Товтри» й отримати незабутні враження про підземну мандрівку перлиною Поділля – печерою «Атлантида». Все це легко здійснити, узявши в руки олівець і розв'язавши запропоновані автором головоломки.

Дизайн книги не поступається оригінальністю її змісту, оскільки виконаний у вигляді щоденника туриста із зашифрованими нотатками-головоломками (фон – карта Хмельниччини, нумерація сторінок – у розі вітрів). На обкладинці на картографічному тлі зображений контур Хмельницької області з найвидатнішими місцями краю в їхньому географічному розташуванні, якими в даній послідовності пролягає маршрут туриста Геша. Власне, обкладинка є змістом книги в малюнках. Кожний розділ починається з титульної сторінки у вигляді кольорового «фото» (ілюстрації з туристом) на тлі певної історичної пам'ятки регіону. В оформленні кожної головоломки використані історичні та географічні сюжети й елементи, що відповідають представлений тематиці.

На особливу увагу заслуговує розділ – печера «Атлантида». Перед роботою над ним авторський колектив (автор, художник та дизайнер) відвідали підземну перлину Поділля у супроводі фахівців-спелеологів. Враження були настільки несподіваними та феєричними, що стали поштовхом до народження коміксів «Туристи в «Атлантиді» (стор. 16-17). Комікси відтворюють реальні події нашого перебування в підземному царстві дресированих кажанів та сяючих мінералів, несподіваних глиняних слизьких спусків та крутих віражів, вузьких горизонтальних щілин з пересуванням по них лише по-пластунські та вражаючих своєю величиною залів, що з'являються зненацька перед очима ошелешеного туриста.

Вдале поєднання змісту, дизайну, ексклюзивних ілюстрацій, зручного формату, крейдованого паперу, по якому олівцем легко прописуються відповіді – все це сприяє розширенню світогляду особистості й вирізняє видання серед іншої дитячої, особливо дитячої пізнавально-краєзнавчої, літератури Хмельницької області.

Книга є чудовим презентаційним подарунком, призначеним як гостям міста та області, так й школярам різного віку, вчителям загальноосвітніх шкіл, керівникам краєзнавчих гуртків та батькам.

Розділи книги:

- Національний Природний парк «Подільські Товтри»;
- Печера «Атлантида»;
- Кам'янець-Подільський;
- Маєток Маліївці;
- Сатанів;
- Меджибіж;
- Маєток Самчики;
- Старокостянтинів;
- Маєток Антоніни;
- відповіді.

«Еко-Хмельницький у головоломках» (2014 р.) – перший досвід співпраці автора з Хмельницьким міським управлінням з питань екології та контролю за благоустроєм міста. Головною метою видання є знайомство читача з мальовничими та неповторними природними об'єктами міста над Бугом – Хмельницьким, яке відбувається в процесі розв'язання головоломок.

Тематичне розмаїття дозволить кожному читачеві знайти свій улюблений розділ: природа давнього Проскурова; річки – колиски людства; наша річка; міське водосховище; мешканці водойм; риби; рибальство по-проскурівські, рослини водойм; куточки відпочинку; зелені насадження; дерева міста; зелені легені; коротке життя весняних красунь; перші вісники весни; комора зелених ліків; окраса міста; отруйна краса; квітковий годинник; наші пернаті; господарі парків; комаховий раціон птахів; літаючи квіти; міські звірі; літаючі звірі; свійські тварини; вимерлі тварини.

Дизайн виконано у стилі учнівського зошита з використанням пастельної палітри кольорів, що є запорукою легкого сприйняття для дитячих очей та психіки.

Видання адресоване школярам різного віку і, сподіваємось, зацікавить, як для вчителів загальноосвітніх шкіл й керівників краєзнавчих гуртків, так і батьків.

«Еко-поведінка у головоломках» (2015 р.) – новий проект, розроблений у співпраці автора з Хмельницьким міським управлінням з питань екології та контролю за благоустроєм міста. Видання створене у вигляді незвичайного путівника, головний герой якого – скаут Паша - допоможе читачеві знайти вірний шлях у вирішенні щоденних екологічних задач та ребусів, що усім нам диктує сучасне життя.

Ненав'язливо, без звичних кліше, автор спонукає кожного замислитись над безліччю питань. Усім відомо, що дбайливо ставитись до природи, означає: не забруднювати повітря, берегти ліс, залишати чистими водойми тощо. Але чи знаємо ми, що займатись природоохоронною діяльністю можна навіть не виходячи з власної домівки? Для цього потрібно лише: сортувати побутове сміття для переробки; в меншій мірі використовувати хімічні засоби; здавати на утилізацію використані батарейки, макулатуру та металобрухт; заощаджувати воду, робити з пластикових пляшок різні корисні речі. А головне, все це під силу кожній людині, незалежно від віку, статі, соціального статусу тощо. Отже про прості премудрості, премудру простоту й багато іншого – у нашому карколомно-головоломному виданні.

Приємно зазначити, що наші видання знають не лише хмельничани, їх із задоволенням читають й мешканці різних регіонів України. Нам телефонують, або ж спеціально приїжджають, щоб придбати мурзейну літературу. І це є хорошим стимулом для подальших пошуків цікавих та креативних видань.

*Ігор Западєнко,
Олег Погорілець
с.м.т. Меджибіж*

МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (ПЛОСКИРІВ, ПРОСКУРІВ) НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВІСНИКА “МЕЖИБІЖ”. АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Краєзнавцям та широкому колу читачів пропонується анотований бібліографічний покажчик статей з історії міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова), які було опубліковано на сторінках періодичного видання “Науковий вісник “Межибіж” з 2009 по 2015 р. включно. Для зручності користування наводяться тематичні, географічні і хронологічні рубрики кожної статті.

Ключові слова: Хмельницький, Плоскирів, Проскурів, історія, краєзнавство, бібліографія, Меджибіж

Науково-краєзнавчі конференції, присвячені різноманітним тематичним напрямкам історії і краєзнавства, регулярно (двічі на рік) проводяться у Державному історико-культурному заповіднику “Межибіж” починаючи з 2009 р. Найпершою ж у Меджибожі була науково-практична конференція “Межибіж: 850 років історії” [1], яка відбулася 20 років тому, у 1996 р. Ці науково-краєзнавчі зібрання є відкритими, тобто географічно не обмежуються містечком Меджибіж та навколишнім регіоном, а активно залучають для контактів, досліджень, дискусій і публікацій науково-краєзнавчу спільноту з усієї України і з-за кордону. При тому тематика міської та містечкової історії, міської етнографії, урбаністики, охорони міських пам'яток тощо є однією з пріоритетних. Результати науково-краєзнавчих праць отримують втілення у публікаціях на сторінках Наукового вісника “Межибіж”, який виходить щонайменше двома випусками на рік.

За період з 2009 р. на сторінках видання серед інших періодично публікувалися статті з історії міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова). У самому Хмельницькому проведення краєзнавчих конфе-

ренцій є не частим явищем, зазвичай вони відбуваються один раз на п'ять років — до річниць першої письмової згадки про місто. Тому до заснування у листопаді 2014 р. міською організацією Національної спілки краєзнавців України науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» лише Науковий вісник «Межибіж» та щорічник Хмельницького обласного краєзнавчого музею «Літопис Хмельниччини» були тими виданнями, які надавали можливість краєзнавцям міста Хмельницького регулярно публікувати свої найновіші дослідження.

Продовжуючи традиції міського краєзнавства й надалі, з метою удоступнення попередніх публікацій для широкого кола читачів, подаємо анотований бібліографічний покажчик статей з історії міста Хмельницького, які було опубліковано на сторінках Наукового вісника «Межибіж» по 2015 рік включно.

Бібліографічні описи статей подано у хронологічному порядку публікації.

* * *

Юркова Т. О. Історія закладів культури м. Проскурова на сторінках окупаційних газет із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею / Т. О. Юркова // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. - Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. - Ч. 1. - С. 394-396.

Рубрики: Культура — Війна — Окупація — Проскурів — 1941-1944 рр. У статті розповідається про діяльність місцевих закладів культури м. Проскурова під час окупації 1941-1944 р. за матеріалами публікацій газети «Український голос», що видавалася у той період у місті.

Григоренко О. П. Становлення і розвиток Хмельницького Національного університету в експозиціях музею історії ВНЗ / О. П. Григоренко // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали П'ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О. Г. Погорільця, О. А. Коляструк, А. М. Трембіцького та ін. - Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. - Ч. 1. - С. 102-116.

Рубрики: Вища школа — ХНУ — музей — Хмельницький — ХХ-ХХІ ст.

У статті розповідається про становлення і розвиток Хмельницького національного університету в експозиціях музею історії ВНЗ - першого у місті Хмельницькому.

Брицька О. М. Хмельницький обласний краєзнавчий музей: минуле та сьогодення / О. М. Брицька // П'ята науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвячена 10-й річниці утворення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», 40-річчю відкриття музею в Меджибізькій фортеці, 425-річчю Святомиколаївської церкви, 865-річчю першої писемної згадки про Меджибіж. Науковий вісник «Межибіж». - 2011. - Вип. 2. - С. 96-99.

Рубрики: Музей — Краєзнавство — Проскурів — Хмельницький — ХХ ст.

У статті розповідається про становлення музею - від першої установи музейного типу у м. Проскурові до сьогоденнішнього Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Єсюнін С. М. До історії надання Плоскирову магдебурзького права / С. М. Єсюнін // VII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвячена 650-річчю битви на Синіх Водах. Науковий вісник «Межибіж». - 2013. - Вип. 1, Ч. 1. - С. 139-146.

Рубрики: Самоврядування — Магдебургія — Плоскирів — XVI ст.

У статті розглядається питання надання Плоскирову (нині м. Хмельницький) магдебурзького права та розвиток міста у XVI-XVII ст.

Западенко І. В. Три списи Флоріана Шарого: символ, переданий нащадкам / І. В. Западенко // VII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвячена 650-річчю битви на Синіх Водах. Науковий вісник «Межибіж». - 2013. - Вип. 1, Ч. 1. - С. 151-156 : іл.

Рубрики: Герб — Геральдика — Фалеристика — Філателія — Плоскирів — Проскурів — Хмельницький — XV-XX ст.

Статтю присвячено відображенню символіки Флоріана Шарого, засновника роду Замойських, у предметах місцевої фалеристики кінця XIX — початку ХХ ст. Предмети, які згадуються у статті, зберігаються у музеї історії міста Хмельницького.

Западенко І. В. Статут територіальної громади міста Хмельницького - перший крок відродження самоврядних традицій у сучасній Україні / І. В. Западенко // VII науково-краєзнавча конференція «Ста-

родавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвячена 650-річчю битви на Синіх Водах. Науковий вісник «Межибіж». - 2013. - Вип. 1, Ч. 1. - С. 156-158.

Рубрики: Самоврядування — Статут — Хмельницький — 1990-ті рр.

На підставі документів у статті обґрунтовується пріоритет міста Хмельницького у прийнятті Статуту територіальної громади міста, який був першим практичним кроком у відродженні міського самоврядування в сучасній Україні.

Григоренко О. П. Міжнародне наукове співробітництво в експозиції музею історії Хмельницького національного університету / О. П. Григоренко // IX науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: пам'яткоохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми». Науковий вісник «Межибіж». - 2013. - Вип. 2, Ч. 1. - С. 36-48.

Рубрики: Вища школа — ХНУ — музей — Хмельницький — XX-XXI ст.

У статті розповідається про експозицію музею історії Хмельницького національного університету - першого вищого навчального закладу в місті Хмельницькому - в міжнародному науковому співробітництві.

Єсюнін С. М. Пам'ятки архітектури та історії міста Хмельницького: сучасний стан проблеми / С. М. Єсюнін // IX науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: пам'яткоохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми». Науковий вісник «Межибіж». - 2013. - Вип. 2, Ч. 1. - С. 69-76 : іл.

Рубрики: Пам'ятки — Історія — Архітектура — Хмельницький — XIX-XX ст.

Розглянуто стан збереження пам'яток архітектури у місті Хмельницькому, подано перелік запропонованих до збереження об'єктів.

Кух О. М. Пам'яткоохоронний аспект діяльності Проскурівського підвідділу Російського військово-історичного товариства (1911-1914 рр.) / О. М. Кух, В. Б. Стецюк // IX науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: пам'яткоохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми». Науковий вісник «Межибіж». - 2013. - Вип. 2, Ч. 1. - С. 144-148.

Рубрики: Пам'ятки — Війна — Проскурів — 1911-1914 рр.

Статтю присвячено характеристиці заходів Проскурівського підвідділу Російського військово-історичного товариства, спрямованих на вивчення й збереження пам'яток військової історії.

Єсюнін С. М. Пам'ятники гетьманові Богданові Хмельницькому у місті Хмельницькому / С. М. Єсюнін // Десята (ювілейна) міжнародна науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвячена 365-річчю початку Національно-визвольної війни українського народу 1648-1676 рр. Науковий вісник «Межибіж». - 2013, - Вип. 2, Ч. 2. - С. 74-78 : іл.

Рубрики: Пам'ятники — Богдан Хмельницький — Хмельницький — XX ст.

У статті подано опис чотирьох пам'ятників гетьману Богдану Хмельницькому, які встановлено у м. Хмельницькому: опис, історія створення, місце розташування.

Западенко І. В. З Острова до Проскурова. Домашня ікона, що стала свідком краху російської армії / І. В. Западенко // XI науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Поділля та Південно-Східна Волинь у 60-ті роки XIX - 40-ві роки XX століття». Науковий вісник «Межибіж». - 2014. - Вип. 1, Ч. 1. - С. 122-131 : іл.

Рубрики: Війна — I Світова — Православ'я — Галичина — Проскурів — Тернопіль — 1917 р.

Статтю присвячено дослідженню ікони Матері Божої Казанської, яка під час так званого «Тернопільського розгрому» була знайдена у с. Острів та з часів Першої Світової війни зберігається у родині мешканців м. Хмельницького.

Єсюнін С. М. Історія Проскурівського собору Різдва Богородиці / С. М. Єсюнін // XII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині. Науковий вісник «Межибіж». - 2014. - Вип. 2. - С. 107-111 : іл.

Рубрики: Релігія — Православ'я — Проскурів — XIX ст.

Висвітлюється історія православної церкви у місті Хмельницькому (Плоскирові, Проскурові) та історія побудови соборного храму Різдва Богородиці.

Папонова В. В. Предмети юдаїки з фондів музею історії міста Хмельницького / В. В. Папонова // XII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». Науковий вісник «Межибіж». - 2014. - Вип. 2. - С. 190-201 : іл.

Рубрики: Релігія — Юдаїзм — Євреї — Побут — Проскурів — XIX-XX ст.

У статті подається детальне дослідження одного конкретного предмету з музейної колекції юдаїки з фондів музею історії міста Хмельницького від науково-уніфікованої легенди Бсамім до своєї рідної інструкції з використання його в юдаїзмі крізь призму історії єврейського релігійно-обрядового мистецтва.

Майнгардт-Гоголь Н. М. Проскурівська трагедія та подвиг протодіякона Климентія Качуровського / Н. М. Майнгардт-Гоголь // XII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». Науковий вісник «Межибіж». - 2014. - Вип. 2. - С. 290-297.

Рубрики: Релігія — Православ'я — Юдаїзм — Погром — Проскурів — 1919 р.

У статті подається коротка історична довідка про події погрому 1919 року у Проскуріві, подвиг К. Качуровського, опис пам'ятника на його могилі, вшанування жертв Проскурівської трагедії та Климентія Качуровського.

Западенко І. В. Толерантність у міжконфесійних взаєминах транскордонних регіонів України на прикладі міста Хмельницького / І. В. Западенко, О. І. Западенко // XII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». Науковий вісник «Межибіж». - 2014. - Вип. 2. - С. 368-374.

Рубрики: Релігія — Православ'я — Римо-католицизм — Греко-католицизм — Іслам — Проскурів — Хмельницький — Поділля

У статті аналізується формування міжконфесійних стосунків у Подільському регіоні від середини XV ст. до сучасності.

Западенко І. В. Опис проскурівського кварталу у спогадах автора повісті «Жорстоке століття» (за матеріалами переписки з Е. Коренблітом) / І. В. Западенко // Чотирнадцята науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: містечка Правобережної України - історія, проблеми, перспективи розвитку». Науковий вісник «Межибіж». - 2015. - Вип. 2. - С. 183-193 : іл.

Рубрики: Мемуари — Побут — Міщани — Євреї — Проскурів — 1930-ті рр.

У статті наводяться витяги з листування з автором книги «Жорстоке століття» Еммануїлом Коренблітом, які доповнюють відомості про місто Проскурів 1930-х рр., що містяться у вищеназваній книзі спогадів.

Церклевич В. С. Автентичні риси розвитку стаціонарної торгівлі у провінційному місті Правобережної України XIX ст.: Проскурів / В. С. Церклевич // Чотирнадцята науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: містечка Правобережної України - історія, проблеми, перспективи розвитку». Науковий вісник «Межибіж». - 2015. - Вип. 2. - С. 260-269.

Рубрики: Торгівля — Проскурів — XIX ст.

Статтю присвячено аналізу історичних, соціально-економічних умов і факторів, що забезпечили перетворення провінційного міста на значний торговий осередок Правобережної України; здійснено спробу нарисувати автентичного торговельно-промислового обличчя Проскурова XIX - поч. XX ст.

Джерела:

1. Меджибіж: 850 років історії: Матеріали науково-практичної конференції 17 серпня 1996 р. / Ред. кол. Мазурков А. А. (голова), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Ільїнська О. В., Карван С. Л., Медведчук Г. К., Синиця Н. М.; худ. Ільїнський В. М. - Меджибіж : [б. в.], 1996. - 171 с.
2. Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. - Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011.- Ч. 1. - 532 с.
3. Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали П'ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О. Г. Погорільця, О. А. Коляструк, А. М. Трембіцького та ін. - Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011.- Ч. 1.- 504 с.

4. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» - 1'2013). - Хмельницький : ІРД, 2013. - Ч. 1. - 396 с.
5. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» — 2'2013). - Хмельницький : ІРД, 2013. - Ч. 1. - 366 с.
6. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» — 1'2014). — Хмельницький : ІРД, 2014. - Ч. 1. - 530 с.
7. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» — 2'2014). — Хмельницький : ІРД, 2014. - 450 с.
8. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» — 2'2015). — Хмельницький : ІРД, 2015. - 317 с.

Анатолій Філінюк
м. Кам'янець-Подільський

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В НАУКОВОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті зроблена спроба узагальнити досвід розвитку наукового співробітництва істориків і краєзнавців міст Кам'янець-Подільського і Хмельницького за участю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Підкреслено, що його основа закладалася з часів функціонування у Кам'янці-Подільському державного українського університету на чолі з професором І. Огієнком і розвивалася упродовж майже століття. Акцент зроблено на характеристиці співпраці, надійний ґрунт якої склали структурні зміни в університеті і на історичному факультеті, зокрема. Зазначено, що її зміст, прикметні ознаки і домінуючі риси значною мірою визначали колективи історичного факультету і кафедри історії України, які посідають провідне місце в університеті за науковим потенціалом викладачів, ефективністю науково-дослідної діяльності, докторантури, аспірантури та наукових шкіл. Наголошено, що лише кафедра історії України за підтримки провідних науково-педагогічних працівників і нових науково-дослідних структур вишу в співпраці з місцевими органами влади підготувала 7 докторів і 38 кандидатів історичних наук, опублікувала майже 100 монографій, близько 200 книг, брошур, довідників, наукових збірників, більше 75 навчальних посібників, 1200 статей у фахових виданнях і 250 статей у журналах, провела 56 міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій. У цих здобутках вагому частку складає спільний доробок із хмельничанами.

Ключові слова: наукове співробітництво, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, кафедра історії України, наукові школи, наукова діяльність, історичне краєзнавство, захисти дисертацій, наукова продукція.

Запорукою суспільних змін в умовах державної незалежності України як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні є посилення ролі та місця науки й наукового співробітництва. Це повною мірою відноситься і до Хмельниччини, де функціонує два університетських центри – Кам'янець-Подільський і Хмельницький. Від їх творчого співробітництва залежать якісні перетворення в різних сферах суспільного життя, дедалі більш потужні кроки на шляху європейської інтеграції.

Зважаючи на те, що ця проблема досить масштабна і що в рамках однієї публікації її розкрити неможливо, зупинимо увагу на змінах, які відбулися за останні десятиліття в науковій співпраці істориків і краєзнавців двох найбільших міст Подільського краю.

Передусім, наголосимо, що ось уже майже століття у місті над Смотричем веде підготовку фахівців вищої кваліфікації Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Його відлік починається з буремного 1918 року Української національно-демократичної революції, коли зусиллями видатного діяча Івана Огієнка та передової частини подільської інтелігенції в Кам'янці на Поділлі постав перший в Україні державний український університет. Практично відразу він став найважливішим чинником освітньо-наукового та духовно-культурного життя не лише міста та Поділля, а й усього південно-західного краю і загалом України. В університеті від першого дня його функціонування вибудовувалася цілісна система навчальної, навчально-методичної, науково-дослідної та громадсько-виховної діяльності за кращими європейськими і вітчизняними зразками [27, с.10]. Власне, перші цеглини в наукову співпрацю м. Кам'янець-Подільського і Хмельницького (тоді – Проскурова) заклали секція гуманітарних (згодом – історико-філологічних) наук Наукового товариства, а з 1922 р. – науково-дослідна кафедра з вивчення історії та економіки Поділля [10, с.11, 14]. У цьому контексті досить згадати імена першого ректора професора Івана Огієнка і запрошених ним на роботу в університет таких видатних учених як В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошенко, М. Драй-Хмара, П. Клепатський, П. Клименко, І. Крип'якевич, Ю. Сіцінський, В. Широць-

кий, трохи пізніше – В. Геринович, Є. Сташевський та інші, які задали тон, ритм й справді європейську якість навчального процесу і наукових студій [27, с.9]. Їх зусиллями було зроблено чимало для створення доволі ґрунтовної панорами знань про минуле краю, його духовно-культурний та економічний потенціал. Нажаль, проведені радянською владою перетворення привели до ліквідації кафедри. Але закладені на початку діяльності університету науково-дослідницькі традиції були частково збережені й передані по естафеті іншим структурним підрозділам Кам'янець-Подільського вишу, які їх донесли до нинішніх поколінь.

В 20-і рр. на Поділлі сформувались нові краєзнавчі осередки-комітети, товариства, гуртки, підпорядковані Всеукраїнській академії наук і Українському комітету краєзнавства, створеному 1925 р. Ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, член УКК В. Геринович очолив Кам'янець-Подільський окружний комітет краєзнавства, активно досліджував і популяризував історію краю на сторінках журналу "Краєзнавство". Окружний комітет краєзнавства спирався на 12 районних краєзнавчих організацій, 32 музеї, спеціальних районних уповноважених. На початку 1929 р. навколо нього об'єднувалося 18810 дослідників. Серед найбільш успішних помітно вирізнялося бюро краєзнавства в Проскурівському педагогічному технікумі. Краєзнавча робота спрямовувалася на дослідження минулого краю, видання й популяризацію краєзнавчої літератури, розгортання музейної справи та вивчення і збереження пам'яток історії та культури. Однак такий розмах дослідницької діяльності не влаштував партійно-радянську владу, яка мала на меті нівелювати національні особливості та злити нації і народності. Відтак трагічна доля спіткала більшість подільських краєзнавців, у тому числі В. Гериновича, П. Клепатського, В. Отамановського, Є. Сташевського, котрі були репресовані у 30-х рр. Великих втрат зазнала вища школа. Лише по сфабрикованій справі Спілки визволення України кримінальні покарання понесло 160 викладачів і студентів. Були розгромлені музейні кадри та паралізована пам'яткоохоронна робота. Знищення сотень кращих представників наукової і культурно-освітньої інтелігенції краю, заборони і страх на багато років паралізували краєзнавство.

Відновлення наукового співробітництва істориків Кам'янця-Подільського і Хмельницького розпочалося в 60-х рр. Базою для цього став курс ректорату Кам'янець-Подільського педагогічного інституту на істотне поліпшення частки викладачів із науковими ступенями і вченими званнями та активізацію наукової діяльності. Справжньою площадкою його реалізації стало створене в лютому 1964 р. з ініціативи Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Державного архіву Хмельницької області історико-краєзнавче товариство. Символічно, що його очолили кам'янчанин І. Винокур і хмельничанин С. Гуменюк. У 1965 р. на базі Кам'янець-Подільського педінституту було започатковано проведення подільських історико-краєзнавчих конференцій. З того часу спільними зусиллями науковців і краєзнавців обласного центру і міста над Смотричем організовано 14 таких наукових форумів всеукраїнського масштабу. Вони перетворилися не тільки у засіб наукової співпраці хмельничан і кам'янчан, але й на арену професійних дискусій і фахового зростання їх учасників. Чи найпомітнішим виявом співпраці стала підготовка тому 26-томного видання "Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область" [7], який побачив світ у 1971 р.

Аналізуючи співпрацю дослідників із Хмельницького і Кам'янця-Подільського, варто згадати світлої пам'яті професора І. Винокура, який понад 45 років поспіль очолював постійно діючу археологічну експедицію з вивчення прадавніх часів на території Поділля і Волині. Зокрема, цікавими артефактами і теоретичними обґрунтуваннями позначилося вивчення ним давньої історії с. Ружична, яка нині є складовою м. Хмельницького, багатьох населених пунктів області, у тому числі в Ізяславі, Полонному.

А скільки зробив для дослідження історичного минулого Поділля-Волинського краю професор В. Якубовський! Спочатку працюючи старшим науковим працівником, а згодом завідувачем відділу обласного краєзнавчого музею, він тривалий час керував слов'яно-руською археологічною експедицією, став у музеї відомим в Україні археологом і знаним краєзнавцем. Проведені ним упродовж 1967–1984 рр. експедиції на території Болохівщини, тематично спрямовувалися на розвідки і стаціонарні археологічні дослідження в багатьох місцях північної частини Хмельниччини. Зокрема, у 1972 р. під його керівництвом проведена розвідка в басейні р. Хомори від с. Ліщани Ізяславського району Хмельницької області до м. Баранівка Житомирської області. У 1975 р. була здійснена наступна розвідка в басейні р. Бужка (ліва притока Південного Бугу) від с. Копачівки до смт. Меджибожа, а в 1977 р. експедиція на території басейну р. Вовк (права притока верхів'їв Південного Бугу).

Нерідко археологічні експедиції Василя Якубовського мали рятувальний характер. Це стосувалося болохівських городищ біля населених пунктів Берегелі і Копистина, що у межиріччі верхів'їв Південного Бугу і Случа, Михнова і Тихомля, які розташовані в басейні верхньої течії р. Горинь, Старого Острополя і Пасічної у верхів'їв р. Случ та ін. Переїхавши в 1984 р. до Кам'янця-Подільського, В. Якубовський не по-

лишив улюблених занять, а, навпаки, понад 20 років систематично вивчає давньоруське Губинське городище в Старокосянтинівському районі, щоразу відкриваючи нові пласти історії Болохівської землі [30]. Серед наукових праць останнього часу, крім ґрунтовних статей, науковець видав у 2011 р. в співавторстві з доцентом А. Гуцалом і Р. Михальчишином довідник “Археологічна спадщина Хмельницької області”.

Якісно новий етап у розвитку співпраці в науковій сфері Хмельницького і Кам’янець-Подільського розпочався в 1991 р. Дедалі більшої динаміки вона почала набуту у середині 90-х рр., коли в Кам’янець-Подільському педагогічному інституті було взято курс на перетворення науково-дослідної роботи в пріоритетний напрям діяльності й стали оформлятися наукові школи з археології Поділля (керівник академік І. Винокур), історії Української революції XVII ст. (керівники академіки В. Смолій і В. Степанков), історії України кінця XIX – 30-х рр. XX ст. (керівник академік О. Завальнюк), аграрної історії України (керівник член-кореспондент І. Рибак) та історичного краєзнавства (керівник академік Л. Баженов). Цьому значною мірою сприяло створення відповідних наукових структур. Зокрема, було ліцензовано й акредитовано магістратуру, відкрито аспірантуру і докторантуру, в яких отримали можливість здобувати наукові ступені кандидата та доктора історичних наук як викладачі вишу, так і представники обласного центру й багатьох регіонів України. На основі підписаного 31 травня 1995 р. договору між ректором педагогічного інституту професором А. Копиловим і директором Інституту історії України НАН України академіком В. Смолієм та спільного наказу обох інституцій при педінституті став функціонувати Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. Його очолив доктор історичних наук, професор Л. Баженов. Вслід за цим розгорнув діяльність Центр регіональних економічних досліджень на чолі з кандидатом економічних наук, доцентом М. Каньосою.

З-поміж структурних підрозділів університету, які справляють потужний вплив на співробітництво істориків Кам’янець-Подільського та Хмельницького, особливе місце посідає кафедра історії України, що функціонує з жовтня 1990 р. Саме завдяки кафедрі історії України, історичному та іншим факультетам Кам’янець-Подільський педагогічний інститут пройшов низку реорганізацій: у 1997 р. став педагогічним університетом, в 2003 р. – державним, а 2008 р. – національним університетом імені Івана Огієнка.

Колектив історії України є найпотужнішим структурним підрозділом на історичному факультеті, що систематично посідає лідируюче місце [28] в університеті за показниками якості науково-педагогічних працівників (94,1 % із науковими ступенями і вченими званнями), науково-дослідної діяльності за комплексною темою “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення” (№ державної реєстрації 0110U004634), захистів докторських і кандидатських дисертацій тощо. По-перше, забезпечує за сучасними вимогами викладання комплексу навчальних дисциплін, спецкурсів і спецсеминарів. По-друге, формує та поглиблює знання майбутніх фахівців про вітчизняне минуле та духовно-культурну спадщину українського народу. По-третє, здійснює наукові дослідження з актуальних проблем історії України, передусім недосліджених і малодосліджених питань вітчизняного минулого. В інтегрованому вигляді результатом наукової діяльності кафедри є понад 3400 праць, зокрема майже 100 монографій, близько 200 книг, брошур, довідників, наукових збірників, більше 75 навчальних посібників, більше 100 методичних розробок, 1200 статей у фахових виданнях, 250 статей у журналах. По-четверте, веде підготовку докторів і кандидатів наук з спеціальності “Історія України” Станом на 1 серпня 2016 р. випускники докторантури і аспірантури кафедри захищено 7 докторських і 38 кандидатських дисертацій. Тим самим колектив вносить істотний внесок у відновлення історичної пам’яті нашого народу та відродження національних духовно-культурних цінностей. Кафедра загалом і кожен її член сповнені сил і наснаги продовжувати свою багатогранну діяльність, спрямовану на підготовку національних кадрів вищої кваліфікації і прирощення знань з історичного минулого українського народу й новими здобутками зустріти столітній ювілей університету.

У розвитку співпраці істориків і краєзнавців упродовж більш як півстоліття особливе місце посідає професор кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського державного педагогічного інституту, а нині – національного університету імені Івана Огієнка, відомий учений, талановитий фахівець нової і новітньої історії та історіографії історії України, знаний історик-славист плодovitий дослідник-регіоналіст, подвижник історичного краєзнавства, академік УАІН (з 1999 р.), засновник (1995 р.) і керівник наукової школи “Історичне краєзнавство та регіональні проблеми історії Правобережної України кінця XVIII – початку XXI ст.,” фундатор і незмінний (з 1995 р.) керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам’янець-подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член правління Національної спілки краєзнавців України (з 2008 р.) та голова Хмельницької обласної організації НСКУ (з 2008 р.) Л. Баженов, який по праву належить до плеяди сучасних найбільш колоритних професійних дослідників і краєзнавців міста Кам’янець-Подільського, Хмельниччини та всієї України [26, с.370].

У науковій школі Л. Баженова [8] зусиллями її керівника створена креативна обстановка, що спонукає до творчої активності та самовдосконалення, до утвердження творчих особистостей. Можна назвати щонайменше 14 дослідників, котрі опираються на його знання, науковий досвід, розділяють його філософські погляди, методологічні та історіографічні підходи й працюють над проблемами, об'єднаними спільною тематикою і внутрішньою мотивацією. Серед них – хмельничани С. Єсюнін, Л. Іваневич, Б. Кузіна, С. Оліпер та А. Трембіцький. Всі вони стали кандидатами історичних наук завдяки невтомній праці свого керівника.

Як уже зазначалося, професор Л. Баженов доклав неабияких зусиль до розбудови Центру дослідження історії Поділля. А його поява мотивувалася тим, що на середину 1990-х рр. краєзнавчий рух в Україні вийшов на авангардні позиції національно-культурного відродження держави. Провідне місце в ньому посідали краєзнавці Хмельниччини. Як керівник Л. Баженов виступив автором концепції, організаційної композиції і засадничих напрямів його діяльності, основний вектор якої спрямований на пошук і всебічне вивчення історичного коріння та духовно-культурних витоків краю й зумів згуртувати навколо Центру широке коло подільських інтелектуалів – науковців, краєзнавців, освітян, у тому числі: 7 штатних, 13 позаштатних, 24 почесних і понад 100 дійсних членів, загалом близько 150 осіб. Його фундатор налагодив тісні зв'язки зі всіма галузевими академічними установами, більшістю університетів України, ученими Канади, Польщі, Росії, США, Франції, Японії та інших країн. Завдяки зусиллям професора у 2007–2015 рр. було проведено інституційну трансформацію обласної організації Всеукраїнського краєзнавчого товариства в провідну обласну організацію Національної спілки краєзнавців України.

В її рамках набирає дедалі більших обертів Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України, створена з персональною допомогою обласного лідера. Її очолює від початку виникнення авторитетний хмельницький краєзнавець, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Ю. Блажевич. Його особистий науковий доробок складає понад 100 розвідок про духовно-культурну спадщину Поділля, провідне місце серед яких посідає блискуче захищена в 2012 р. кандидатська дисертація про історію Подільської православної єпархії. У числі найбільш активних хмельницьких краєзнавців не можна не назвати С. Єсеніна, котрий засвідчує високу зацікавленість у вивченні складних питань минулого краю, надрукувавши не тільки численні статті і монографію, а й докладає значних зусиль до проведення наукових форумів й опублікування за їх підсумками наукових збірників. Яскравим виявом плідної діяльності міського краєзнавчого осередку є серія змістовних, багатих на авторів і тематичну спрямованість наукових збірників, які викликали підвищену зацікавленість як на Хмельниччині, так і за її межами.

Яскравим прикладом розвитку співпраці хмельничан і кам'ячан відіграють численні наукові конференції, яких неодмінно беруть участь представники обох міст. Якщо, наприклад, у 1995 р. їх було 7, в 1996 – 9, у 1997 – 11, в 1998 – 9, у 1999 р. – 12, то загалом за 1995–2006 рр. – 185 таких форумів, які справили серйозний вплив не лише на рівень і якість наукового життя навчального закладу, а й Подільського краю і загалом України.

Принагідно зазначимо, що з-поміж таких наукових заходів помітне місце посіла Міжнародна наукова конференція “Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки” [19], організована у черні 1999 р. в Хмельницькому зусиллями Хмельницької обласної наукової універсальної бібліотеки, низки інших інституцій Хмельницького, істориками вже тоді Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, науковцями зазначеного Центру дослідження Поділля при підтримці обласної державної адміністрації і обласної ради. В її роботі взяло участь більше 30 кам'ячан і не менше хмельничан, потужне ядро серед яких склали випускники історичного факультету. За її підсумками побачив світ масовим накладом доволі об'ємний науковий збірник, який за змістом і теоретичним рівнем не втратив свого значення і до сьогодні.

Лише протягом 1995–2014 рр. було проведено 5 таких форумів [13], на яких було виголошено та обговорено доповіді і наукові повідомлення понад 650 учених, науковців і краєзнавців, чільне місце серед яких посіли подільські дослідники. Опубліковані за їх підсумками наукові збірники стали надбанням Хмельниччини та усієї України. Крім того, науково-педагогічні працівники університету брали саму активну участь у роботі наукових конференцій ініційованих і проведених хмельничанами. До прикладу, велика група кам'ячан стала учасниками науково-практичної конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”, що відбулася в Хмельницькому восени 2006 р., а професори Л. Баженов, А. Філінюк і М. Петров виступили з доповідями на пленарному засіданні. Більше того, кам'янецькі колеги надали допомогу в підготовці та опублікуванні наукового збірника за підсумками конференції [14].

На якість наукової співпраці кам'янецьких і хмельницьких дослідників позитивний вплив справило відновлення на історичному факультеті щорічного опублікування збірника “Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного інституту: Історичні науки”, який дуже швидко завоював автори-

тет поважного наукового видання всеукраїнського масштабу. З відновленням випуску “Наукових праць Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки” дослідники з Хмельницького дедалі частіше, але неодмінно регулярно друкували в них свої наукові розвідки. Скажімо, в першому томі зазначених “Наукових праць...”, який побачив світ у 1997 р., було розміщено статті таких авторів, як доктор історичних наук, професор О. Григоренко [3, с.202-212] і Ю. Телячий [24, с.309-310]. У другому томі збірника побачили світ статті хмельницьких істориків С. Маркової [12, с.191-194], Ю. Телячого [23, с.279-288], С. Щербини [29, с.129-132] та науковця педагогічного напрямку В. Береки [1, с.315-317].

Потужна когорта науковців і краєзнавців обласного центру розмістили свої статті в сьомому томі цього збірника, опублікованого у 2001 р. за результатами Міжнародної наукової конференції “Українська історіографія на рубежі століть”. Серед них слід назвати В. Дячка [4, с.444-453], Ю. Земського [5, с.50-55], М. Кабачинського [9, с.222-228], Б. Кузіну [11, с.410-418], А. Матвеева [20, с.590-593], М. Олійника [16, с.277-285], Ю. Олійника [17, с.677-681], К. Слободянюк [21, с.797-804], П. Слободянюка [22, с.701-709], Ю. Телячого [25, с.91-98]. Загалом, протягом лише останніх 15 років у 20 томах збірника “Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки” [15] побачило світ понад 50 статей, авторами яких виступили представники наукової та краєзнавчої еліти обласного центру, в тому числі О. Айвазян, В. Байдич, П. Білецький, Ю. Блажевич, М. Вавринчук, О. Григоренко, С. Єсюнін, Л. Іваневич, В. Ільїнський, М. Кабачинський, О. Кенц, Л. Коваль, В. Коцюк, С. Кравчук, Д. Красносілецький, О. Кримська, В. Кундельський, С. Маркова, А. Матвеев, І. Олійник, М. Олійник, С. Оліпер, О. Свідерська, Ю. Телячий, А. Трембовецький.

Винятковою активністю істориків і краєзнавців м. Хмельницького вирізняються в реалізації результатів своєї наукової та пошукової роботи в формі публікацій у науковому фаховому виданні університету “Освіта, наука і культура на Поділлі”, котрий щорічно видається з 1998 р. В 22 томах наукового збірника опубліковано понад 160 їх статей [18]. З-поміж авторів помітно виділяються публікації дослідників обласного центру В. Адамського, О. Айвазян, М. Баюка, В. Береки, К. Біницької, Ю. Блажевича, В. Войтенка, В. Галатира, О. Галуса, О. Григоренка, С. Єсюніна, В. Захар’єва, Л. Іваневич, В. Коцюка, С. Маркової, В. Мацька, Л. Місінкевича, М. Олійника, Ю. Олійника, С. Оліпер, В. Острового, О. Посвістак, Г. Поташникової, П. Слободянюка, Т. Слободянюк, Н. Стеньгач, Ю. Телячого, Н. Тітової, А. Трембіцького, В. Чупири, О. Широкої, І. Шоробури тощо.

Останнім часом хмельничани доволі активно друкують свої наукові розвідки у “Віснику Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”, який з 2007 р. щорічно виходить як наукове фахове видання. У 8-ми випусках цього наукового збірника [2] опубліковано 62 статті більше 30 авторів, зокрема В. Адамського, В. Байдича, О. Барабаш-Тимофієвої, Ю. Блажевича, П. Білецького, В. Галатира, М. Горин, О. Григоренка, С. Єсюніна, А. Железко, Л. Іваневич, Л. Коваль, В. Коцюка, Н. Кошулаб, О. Кримської, В. Кундельського, С. Маркової, А. Матвеева, Л. Місінкевича, І. Міщенко, В. Олійник, М. Олійника, Ю. Олійника, В. Парандій, О. Посвістак, А. Роздобудька, С. Семенчука, Ю. Телячого, Н. Тітової, А. Трембіцького.

Чимало наукових і краєзнавчих розвідок представників Хмельницького за час незалежності України надруковано в науковому фаховому виданні в галузі історії та філології “Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Науковий збірник” [6] та низці інших наукових збірників гуманітарного профілю, які серійно виходять у Кам’янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

В межах наукового співробітництва чільне місце посідає підготовка істориків вищої кваліфікації в докторантурі та аспірантурі історичного факультету Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Зокрема, з часу їх функціонування науковий ступінь доктора історичних наук здобули хмельничани С. Маркова, М. Олійник і Ю. Телячий, а кандидатами історичних наук стали О. Айвазян, В. Байдич, Ю. Блажевич, С. Єсюнін, Л. Іваневич, Л. Коваль, В. Коцюк, Д. Красносілецький, О. Кримська, Б. Кузіна, А. Матвеев, Л. І. Міщенко, Ю. Олійник, С. Оліпер, В. Островий, В. Парандій, О. Посвістак, Г. Поташникова, О. Семчишин, Ю. Телячий, С. Ткач, А. Трембіцький. Їх науковими консультантами і керівниками виступили кам’янецькі історики професори, академіки УАІН Л. Баженов і В. Степанков, академіки АН ВО України О. Завальнюк і А. Філінюк, член-кореспондент УАІН І. Рибак, професори С. Копилов, В. Лозовий, О. Федьков та інші.

Результатом співпраці історико-краєзнавчого загалу двох найбільших міст і вишівських центрів Хмельниччини є чимало фундаментальних видань. Серед них слід назвати десяти томне видання “Книга Пам’яті України”, чотиритомне видання “Книга скорботи”, багатотомне видання “Місцеве самоврядування Хмельниччини” та багато інших. Цілу серію монографій і наукових збірників опубліковано останнім часом на основі співпраці істориків Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і Державного архіву Хмельницької області, передусім професора О. Завальнюка та В. Байдича.

Таким чином, співпраця науковців, передусім істориків і краєзнавців Кам'янця-Подільського і Хмельницького, має глибоке та міцне коріння, однак комплексного, системного характеру вона набула в останнє 25-річчя. Її вирізняють системний характер, дедалі більша різноманітність і цілісний зміст, спрямовані на вивчення та осмислення багатогранного минулого й духовно-культурного багатства краю як у контексті національної історії України, так і в світових обширах. Якщо вести мову про конкретні справи і поступ України, то необхідно передусім звертати увагу на те, що в їх основі знаходяться ось такі скромні і водночас винятково важливі справи, як розкрито в розвідці на прикладі співпраці науковців двох подільських міст. Адже така співпраця істотно підняла інтелектуальний і науковий рівень великої кількості науковців і краєзнавців, а відтак кадровий потенціал вищих навчальних закладів державної та приватної форм власності Хмельниччини, допомогла створити в них оптимістично-енергетичне середовище й сформуванню необхідну платформу для кількісних і якісних змін до кращого. Реалізація спільних численних наукових проєктів забезпечила підготовку великої когорти фахівців до з різними історичними джерелами та осмислення й правдиве розкриття складних і суперечливих проблем нашого минулого.

Джерела:

1. Берека В. Є. Особливості розвитку позашкільних закладів України в 60-х – на початку 70-х років / В. Є. Берека // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – Т. 2 (4). – С. 315-317.
2. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2007–2015. – Вип. 1–8.
3. Григоренко О. П. Остропіль / О. П. Григоренко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1997. – Т. 1 (3). – С. 202-212.
4. Дячок В. В. Устим Карманюк (Кармалюк) в історіографічній традиції та документальних джерелах / В. В. Дячок // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 4.44-453.
5. Земський Ю. С. Історія як міф та міфи в історіографії / Ю. С. Земський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 50-56.
6. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник: Серія історична та філологічна наука. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2003–2015. – Вип. 1–12.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: УРЕ, 1971. – 702 с.
8. Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): біобібліографічний покажчик / Уклад.: І. М. Конет, Л. В. Баженов, В. С. Прокопчук, Л. А. Онуфрієва, М. С. Карпович, О. В. Шевчук. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011.
9. Кабачинський М. І. Охорона українських кордонів в епоху Київської Русі: історіографічний огляд / М. І. Кабачинський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25—26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 222-228.
10. Копилов С. А. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / С. А. Копилов, В. В. Газін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 76 с.
11. Кузін Б. С. Кооперативний рух на Поділлі в періодичних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. / Б. С. Кузін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 410-418.
12. Маркова С. В. Населені пункти Кам'яниччини в період голодомору 1932–1933 років / С. В. Маркова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – Т. 2 (4). – С. 191-194.
13. Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 486 с.; Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 600 с.; Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 600 с.; Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – 512 с.; Т. 2. – 520 с.; Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 744 с.; Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 744 с.
14. Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – 440 с.
15. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм; Аксіома, 2001–2015. – Т. 7–25.

16. Олійник П. М. Судово-правова система на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: історіографічний огляд / М. П. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 277-285.
17. Олійник Ю. В. Проблема колабораціоналізму в умовах німецького окупаційного режиму 1941–1944 рр. в Україні (до історіографії питання) / Ю. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 677-681.
18. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998–2015. – Т. 1–22.
19. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами Міжнар. наук. конф. (23–24 червня 1999 року). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с.
20. Рибак І. В. Колективізація та розкуркулення на Поділлі і Південно-Східній Волині (кін. 20-х – сер. 30-х) в історико-краєзнавчих студіях / І. В. Рибак, А. Ю. Матвеев // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 590-593.
21. Слободянюк К. П. Творчість подільських композиторів: до джерел / К. П. Слободянюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 797-804.
22. Слободянюк П. Я. Документи релігійних конфесій як складова частина національного архівного фонду України / П. Я. Слободянюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 701-709.
23. Телячий Ю. В. Державна і освітня діяльність М. П. Василенка в контексті шкільної реформи (1917–1923 рр.) / Ю. В. Телячий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – Т. 2 (4). – С. 279-288.
24. Телячий Ю. В. Діяльність “Комісії для технічного проведення реформи школи на Україні” (1919 р.) / Ю. В. Телячий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1997. – Т. 1 (3). – С. 309-310.
25. Телячий Ю. В. Поняття “інтелігенція” в історичній і довідковій літературі / Ю. В. Телячий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 91-98.
26. Філінюк А. Г. З плеяди невтомних подвижників історичної науки та історичного краєзнавства на Поділлі й в Україні / А. Г. Філінюк // Духовні витоки Поділля : науковці в історії краю. Матеріали 5-ої всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 23 квітня 2015 р.) – Хмельницький : ХГПА, 2015. – С. 370-376.
27. Філінюк А. Г. На новому рівні якості історичної освіти та історичної правди про минуле України (до 25-річчя кафедри історії України) / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. – Вип. 8: До 25-річчя кафедри історії України. – С. 9-24.
28. Філінюк А. Г. У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 68 с.
29. Щербина С. П. Селянська реформа 1861 р. на Поділлі / С. П. Щербина // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – Т. 2 (4). – С. 129-132.
30. Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. – Вид. 2-ге – доп.; В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський : Медобори, 2003. – 158 с.; Його ж. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина / Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., В. І. Якубовський. – К.; Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – 206 с.; Його ж. Дослідження середньовічного м. Губин / В. І. Якубовський // Археологічні дослідження в Україні 2013= Archaeological research in Ukraine 2013: Зб. наук. ст. / Інститут археології НАН України; гол. ред. Козак Д. Н.; ред. Буйських А. В., Бунятян К.Л., Залізник Л. Л. та ін.]. – К., 2014. – С. 264-265.

Розділ 2.

Хмельницька область: історія краю

Вадим Артюх
м. Львів

ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БУКОВИНИ І ПОДІЛЛЯ В АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ

В статті розглядаються речі трипільської культури, які надійшли до Львівського музею історії релігії у 1973 році під час формування музею. Це невелика частина колекції, яка відображує релігійні уявлення землеробських часів. Знайдені були ці предмети під час археологічних досліджень на протязі XIX – XX століть на території Буковини і Поділля.

Ключові слова: трипільська культура, знахідки, речі, посуд, скульптура, мистецтво.

Трипільська культура була північною периферією цілої системи землеробських цивілізації Балкан, Східного Середземномор'я, Єгипту. Згідно археологічної карти пам'яток того часу, яка була складена археологами на підставі багаторічних досліджень, трипільська культура сформувалася на території Буковини, Поділля (середня частина Дністра та верхів'я Південного Бугу), Північної Молдови, Північної Румунії, де вона отримала археологічну назву Кукутені. Пізніші (у середньому етапі) розповсюджувалася на території рік Росі, Південного Бугу та середньої частині Дніпра та їх притокам [1, с.97].

Трипільську культуру виділив В. Хвойка на самому початку XX ст. на території Середнього Подніпров'я. Однак пам'ятки цієї культури були зафіксовані на Буковині і Поділлі ще у XIX ст. і назва їх була – культура мальованої кераміки. Тільки у 30-ті роки Львівський археолог О. Кандиба (Ольжич) спів поставив матеріали цього часу з Буковини і Поділля. Більша була матеріалами Подніпров'я частина археологічних скульптурних предметів, знайшов їх повну ідентичність [6, с.90-92].

Пам'ятки трипільської культури знаходяться в багатьох музеях України – краєзнавчих, обласних і районних, історичних і археологічних. В деяких сілах різних областей України трипільської культури присвячені цілі музеї, як наприклад, місто Нетішин Хмельницької області.

У Львівському Музеї історії релігії зберігається ціла колекція пам'яток трипільської культури, які були знайдені на території Карпато-Дністровського регіону в різні часи. Більша частина археологічних предметів передана до Музею історії релігії з фондів Львівського Історичного музею в 1973 р.

Розглянемо деякі предмети колекції. Шифр Ар – означає Археологія, цифра означає інвентарний номер. В основному мова піде про речі, відображують релігійні уявлення того часу.

Більшу частину колекції трипільської культури складають речі, які були знайдені Львівським археологом К. Гадачеком протягом 1908-1912 рр. при розкопках поселення трипільської культури V- IV тис. до н.е. поблизу с. Кошилівці Тернопільської обл., на Дністрі [11, с.74]. До 1940 р. матеріали з розкопок зберігалися в музеї Дідушицьких, після 1940 р. – у Львівському Історичному музеї. Надійшли до збірці музею у 1973 р.

1. Посудина типу вази з зображенням змії-вужів. В центральній частині зображені S-подібні змії-вужі і червоні косі лінії. Розмір: 18x20 см. Ар-148.

2. Посудина типу вази з зображенням рослини дерева життя. В середній частині є рослинний орнамент двох ліній від яких в сторони з напрямком вверх відходять маленькі гілки та косі лінії чорного кольору. Зверху донизу проглядається рослинний орнамент обведений чорними і червоними смугами. Розмір: 22x24 см. Ар-149.

3. Посудина з зображенням символу води і дощу. По всій посудині проведені косі та хвилюподібні лінії. Розмір: 9x10см. Ар-151

4. Посудина із зображенням символів води і рослин. Має грушовидну форму з плоским дном. На 1 см від початку дна та саме дно замальовано темно коричневою фарбою. Вздовж в центральній розширеній частині проведено коло широкою коричневою лінією. Від неї відходять дві рослини які зображені двома лініями від яких вверх іде гілля. Біля вінців чотири зображення яке складають три на пів концентричні кола. Розмір: 4,5x5 см. Ар-205.

5. Посудина з зображенням символу родючості. Має грушовидну форму. Зовнішня частина розмальована білою фарбою з коричневим ромбовидним орнаментом. Розмір: 5x7 см. Ар-163.

6. Посудина з зображенням символу води і рослин. Має округлу форму. В центральній частині зображені чотири рослини та чотири скупчення хвилеподібних ліній. Розмір: 7x7 см. Ар-164.

7. Зооморфна посудина світло коричневого кольору. Має форму зрізаного конуса. У верхньої частині, ззовні, зображена голова барана з двома виступаючими рогами, а в нижній частині виступає хвіст. Розмір 8x10,5 см. Ар-161.

8. Фрагменти посудин з зображенням голови барана (4 шт.). На одному з них зображена голова барана, на двох інших – голови баранів з одним рогом, а другий відбито. На четвертому фрагменті – голова барана з двома відбитими рогами. Розміри: 8x7, 5,5x6,3, 5,5x9, 4x5 см. Ар-167/ 1-4.

9. Миска світло коричневого кольору із зображенням хреста. Має конусоподібну форму з плоским дном. У внутрішній частині зображений світлий хрест, обведений чорною лінією. Між чотирма кінцями хреста простір замальований темно коричневою фарбою. Розмір: 8x16 см. Ар-179.

10. Фрагмент посудини з зображенням місяця. Замальовано в темно коричневий колір. В центрі уламка зображено місяць темно коричневого кольору обведений чорною лінією. Розмір: 9x13 см. Ар-180.

Окрім посуду на поселенні поблизу с. Кошлівці було знайдено багато глиняних скульптур людських жіночих і чоловічих, а також тваринних.

1. Фігурка жінки (глиняна скульптура). Скульптура зображена у витягнутому положенні. Голова стилізована, має плоску форму з виступаючим бугорком (ніс), по обидві сторони якого розміщені очні отвори та ще по три наскрізні отвори. Руки відставлені в сторони, ноги зображені нерозчленованим конусом. Глина, опалення. 2,3x3x9 см. Ар-174.

2. Фігурки жінок (глиняні скульптури) 5 шт. Зображення стилізовані. Чотири з них є фрагменти у вигляді погрудь жінок. На одному з уламків проглядається геометричний орнамент у вигляді трикутників та прямих ліній., які виконано червоною фарбою. П'ята фігурка жінці у сидячому положенні збереглася почти цілком. Скульптури безликі. Голови мають плоску форму з схематичному зображенню носа і очей. Глина, опалення. 5x5,2; 3,5x3; 5,5x5; 7,3x6; 4,5x5 см. Ар-175/1-5.

3. Фігурки чоловічі (глиняні скульптури) 3 шт. Зображення стилізовані. Одна фігурка виготовлена з чорної глини відтворює чоловіче тіло, ноги відламані. Голова має плоску форму з стилізованим зображенням носа і очей. Дві інших є уламки, які відображують середню частину тіла з чоловічими атрибутами. Глина, опалення. 7,2x4; 7x3; 5x4 см. Ар-172/1-3.

4. Зооморфна посудина. Має форму зрізаного конуса. В середині є порожнина. Зображення стилізовано. У верхній частині ззовні зображена голова барана з двома виступаючими рогами, а в нижній частині проглядається хвіст. Глина, опалення. 8x10,5 см. Ар-166.

5. Фрагменти посудини із зображенням голови барана.(4 шт.) Зображення стилізовані. На одному фрагменті проглядається зображення голови барана з рогами, на двох інших головах збереглися зображення з одним рогом, інший відламаний, на четвертому уламку голова барана з двома надбитими рогами. Глина, опалення. 8x7; 6,3x5,5; 9x5,5; 5x4 см. Ар-167/1-4.

6. Свиня (глиняна скульптура). Зображення стилізовано. Скульптура має схематично виражені частини. Трішки виділяються з тулуба голова, кінцівки та хвіст. Глина, опалення.. 4,5x2,5 см. Ар-168.

7. Кінь (глиняна скульптура). Зображення стилізовано. Має добре виражені частини тіла, витягнута голова. Кінцівки надбиті. Глина, опалення. 10x3 см. Ар-169.

8. Баран (глиняна скульптура). Зображення стилізовано. Має добре виражені всі частини тіла: голову, тулуб, кінцівки. Глина, опалення. 4,5x2,5 см. Ар-171.

9. Бики (глиняні скульптури) 11 шт. Зображення стилізовані. Мають всі складові частини: голову, тулуб, ноги, хвіст. Дев'ять скульптурок добре збереглися, дві трохи зруйновані. Глина жовтого кольору, опалення. 7x5,5; 7,3x3; 11x3,5; 8x2,5; 9x4; 8,5x4; 7,8x6; 8x3; 8x2,5; 5,5x1,5; 5,5x2,5 см. Ар-170/1,3-12.

10. Підвіска-хрестик глиняна. Виготовлено з глини світло коричневого кольору. Має чотири приблизно рівних кінця. В центрі є отвір для підвіски. Виконував функції амулета, оберіга. Глина, опалення. 1,5x1,2 см. Ар-223.

На Буковині, у передгір'ях Карпат на трипільському поселенні поблизу с. Шипинці Чернівецької обл. в 1907 р. була випадково знайдена глиняна фігурка бика V- IV тис. до н.е., яка потрапила спочатку до Львівського Історичного музею, а в 1973 р. була передана до Музею історії релігії.

1. Бик (глиняна скульптура). Зображення стилізовано. Фігурка має всі складові частини: голову, тулуб, ноги, хвіст. Глина, опалення. 6,5x3,5 см. Ар-170/2.

У 1973 році з фондів Львівського Історичного музею надійшла посудина з зображенням рослини дерева життя. Має грушовидну форму. Посередині, в найширшій частині, коричневою фарбою проведено

два концентричні кола, від яких відходять шість зображень рослин з гіллями. Розмір 10x9 см. Датування: трипільська культура Місцезнаходження: с. Зарваниця Тернопільської області. Ар-162.

Наприкінці XIX ст. У печері Вертеба поблизу с. Більче Золоте Тернопільської обл. проводив розкопки В. Деметрикевич.

1. Фрагмент посудини із зображенням собаки. Зображено чорною фарбою собаку, яка стрибає, сім ліній і два трикутника. Внутрішня сторона світло коричнева. Розмір: 19x22 см.. Ар -165.

2. Фрагмент посудини із зображенням хреста. На випуклій стороні зображено хрест світло-коричневого кольору, обведений чорною лінією. Розмір: 5x5,5 см. Ар-178.

Поселення трипільської культури V- IV тис. до н.е. в с. Незвісько Івано-Франківської обл. в ур. Ксьонзова гора вивчали у 20-ті роки XX століття англійські археологи Р.Хатчинсон і Д. Престон [2, с.195]. Деякі предмети потрапили до музейної колекції.

1. Покришка конусоподібної форми. Дно округле, вінчики розширені, паралельно їм намальовані чотири хвилясті лінії. На самому дні є хрест в колі. Розмір: 6,5x11 см. Ар-140.

2. Покришка від посудини із зображенням хреста. Має випуклу форму з розширеними краями. Ззовні на плоскому дні зображено хрест світло коричневого кольору з темно коричневими смугами, які в центральній частині хреста утворюють клітинки. На двох кінцях хреста з бокової частини посудини розміщені концентричні кола – солярні знаки. Випукле дно обведено чорними і коричневими концентричними колами. Розмір: 17x5 см. Ар-177.

За останні роки експедиція Українського університету в Москві (кер. Ідзьо В.С.) за участю автора і краєзнавця Шевчука Б.В. проводила польові дослідження на Буковині на трипільському поселенні V- IV тис. до н.е. поблизу с. Мошанець Чернівецької обл. в урочищі Джійя. Там було знайдено декілька предметів. [5, с. 50].

1. Уламок нижньої частини глиняної статуетки. Жіноча скульптура. Збереглося зображення стилізованих ніг стоячих на круглій основі. Глина, опалення. 4x2,5x1,7 см. Ар-1645.

2. Кулька з глини червоного кольору. Має округлу форму. глина ліплення. Можливо іграшка, чи предмет гадання. 2x1,8 см. Ар-1652.

3. Уламок верхньої частини зернового посуду виготовленого з глини з домішками товчених черепашок. По краю вінця проглядається орнамент у вигляді косих нарізів. Нижчі є орнамент у вигляді вертикальних розчосів, а на тулубі – рядки продовгуватих крапок і орнамент у вигляді горизонтальних розчосів. Можлива це художня композиція символів неба, дощу, насіння, землі. Ар-1655/а,б

4. Уламок посуду кулеподібної форми з оранжевої добре відмученої глини. Тісто щільне, поверхня лощена. Проглядається орнамент, у вигляді паралельних смуг,якій нанесений чорною фарбою. В центрі є чорне коло, можливо символ повного місяця. Ар-1656

Окрім предметів мистецтва в колекції музею є, також речі ремісничого призначення: предмет із кременю – сокири, серпи, ножі, кам'яні зернотерки, розтирачки, кістяні мотики, які свідчать про землеробський характер виробництва.

В статті згадана невелика кількість речей трипільської збірці, в основному керамічний посуд і скульптура, які пов'язані з мистецтвом і відображують новий тип релігійних уявлень. У цей період продовжуються традиції первісного мистецтва, але тепер вони пов'язані з новими релігійними віруваннями. Про це свідчать знахідки глиняної скульптури й орнамент на посуді. Археологами знайдені антропоморфні статуетки, що зображують жінку в сидячому положенні та зооморфні фігурки тварин. Жіночі зображення дуже схожі на пізньопалеолітичні дебелі «Венери» і, скоріше за все, це продовження культу матері-прародительки, що бере початок ще в кам'яному віці й набуває свого подальшого розвитку в період виробляючого господарства.

Антропоморфні жіночі статуетки трипільської культури були пов'язані з культом родючості, про що свідчить наявність у складі глини борошна та зерен. Їх використовували в різних обрядах, як у святкових, так і в поховальних. Під час зимово-весняних свят трипільці ламали предмет свого поклоніння [3, с.287]. Цим можна пояснити фрагментарність антропоморфних знахідок.

Слід відзначити, також, зооморфний посуд і скульптури свійських тварин, що свідчить про прибудинкове скотарство. Згідно археологічних матеріалів можна казати, що населення трипільської культури розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней. У домах тримали собак. Однак скотарство було невеликою частиною господарства. Домінуючий частиною було землеробство. Це знайшло відображення у гончарному мистецтві, яке досягло високого рівня.

Основний посуд виготовлено із оранжевої, добре відмученої глини. Тісто щільне. На багатьох керамічних виробах є лакоподібне покриття охристого та жовто-гарячого кольору. Розписної орнамент

виконано чорною, білою, червоною, коричневою фарбами. Ріже зустрічається посуд з графічним і штампованим орнаментом який виготовлено з глини з домішками піску і товчених черепашок. Розписний орнамент у трипільській культурі, на Балканах, Малій Азії зберігається на протязі VI - III тис. до н.е. У наступні століття набуває розвитку у мистецтві давньої Греції. На території України орнаментация посуду графічна і штампована в плоть до середньовіччя.

Цій орнамент ряд вчених вважає культовими символами первісних релігійних вірувань. Це є солярні знаки, деякі зображені у вигляді хреста, є символи води, дощу, рослин, насіння, тварин. Тут проглядається релігійний світогляд трипільського населення. Важливим об'єктом поклоніння первісної людини були сонце, місяць, дощ, вода. Культ сонця бере початок від мисливських культів кам'яної доби. Розповсюджується в наступних культурах енеоліту, бронзи, раннього заліза, В трипільській культурі сонце зображується у вигляді хрестів, які зустрічаються на стінках і днищах посудин. Ці хрести рівносторонні, деякі з них мають розширені кінці, деякі – прямокутні, а деякі розташовані всередині кола. Хрест, як символіка, з'явився ще за кілька тисяч років до християнства і позначав сонце, яке дає світло й тепло, яке сприяє врожаю і впливає на життєвий рівень [9, с. 122-128]. Знахідка уламків посуду з зображеннями повного місяця і півмісяця свідчить про те, що у первісних людей ці фази також були об'єктом поклоніння.

Символи води і дощу постійно зустрічаються як на великому кухонному, так і на столовому посуді. Деякі предмети знаходяться в експозиції музею.

На одній такій глиняній вазі, яка була згадана ранише, є орнамент у вигляді вигнутих ліній схожих на змії. Ряд дослідників вважає, що ці малюнки пов'язані з культом вужів, які виповзають на поверхню перед грозою і передвіщають дощ, дуже необхідний для посівів і майбутнього врожаю [4].

Слід також відзначити ще один експонат – це уламок посуду з зображенням пса, що стрибає. У слов'янському пантеоні богів є божество нижчого порядку – Симаргл, крилатий пес, який зберігав посіви від гризунів і дрібної рогатої худоби. Б.О. Рибаків вважає, що цій культ бере початок з трипільської культури [8, с. 433-435].

Посуд із живописом і графічними зображеннями можна віднести до домашнього культу, але в даному випадку домашній культ тісно переплітається з аграрним. Обидва ці культури будуть іти поруч і в наступні часи.

Т.М. Ткачук, який досліджував орнаментацию трипільського посуду, дійшов висновку, що малюнки, графічні та живописні знаки, зображені на посуді, поклали основу магічно-сакральній піктографії [10]. Не виключено, що піктограми, а потім ідеограми, поклали основу ієрогліфам і ранній писемності.

В епоху трипільської культури мистецтво живопису, скульптури, тиснених малюнків в зображенні культової символіки досягла найвищих висот. Воно випереджує живопис єгипетський, ранньогрецький, китайський [7, с. 73-75].

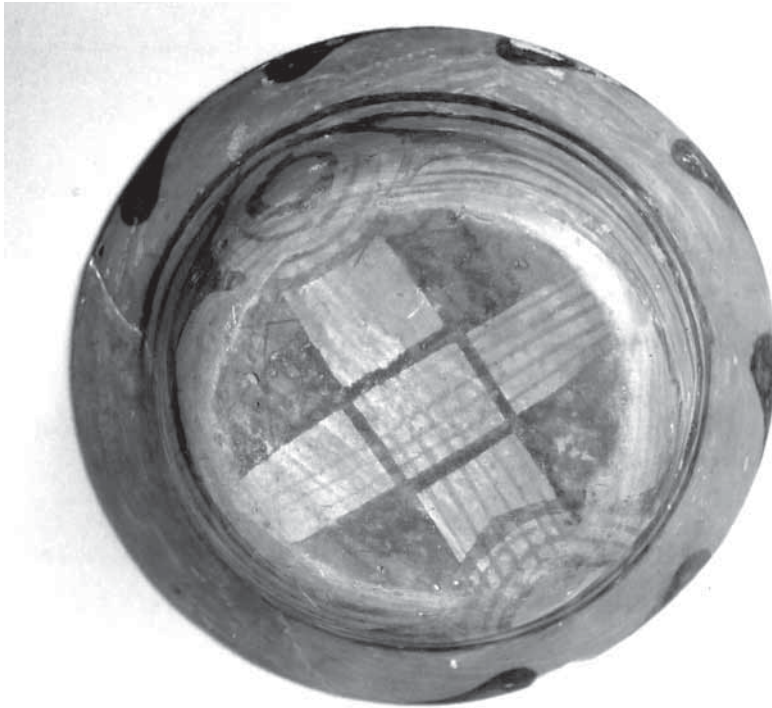
Традиції розпису керамічного посуду балканських землеробських племен епохи неоліту-енеоліту були успадковані античними греками, але техніка виконання була більш досконалою. Розписний орнамент посуду досяг найвищого рівня у V столітті до н.е. і зникає в останні ст. до н.е. і відроджується вже у середньовіччі. Зоо і антропоморфний посуд спостерігається в античному гончарному мистецтві і існує до перших століть н.е. Також відроджується у середньовіччі і разом з розписним орнаментом існує в наші часи. Графічний і штампований орнамент набуває розповсюдження у гончарській справі після зникнення трипільської цивілізації, існує у наступні епохи енеоліту, бронзи, раннього заліза, середньовіччя, нових і новітніх часів. Однак це вже інший предмет дослідження.

Джерела:

1. Археологія УРСР. - К. Наукова Думка, 1971. т.1. – С. 97.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наукова Думка. 1981. - с.195.
3. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука Врублевецкая на Днестре. МИА №38, М.-Л. 1953.
4. Болсуновский К.. Символ змеи в трипольской культуре. - К. 1905.
5. Ідзьо В.С. Релігійна культура Європи та зародження, становлення і розвиток християнства на території України. //Львів. Ліга-Прес, 2007.- с. 50.
6. Кандиба О. (Ольжич). Неолітична мальована кераміка Галичини. Докторська дисертація. // Археологія. – К. 2007. С. 90-92.
7. Кривавич Д.П., Овсичук В.А., Черепанова С.О. - Українське мистецтво. Львів, Світ, 2003.
8. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. - М. Наука, 1981.
9. Савчук Л.Г. Від символіки вогню до символіки спасіння (За матеріалами колекції Львівського музею історії релігії) // Істрія релігії в Україні. – Львів, 2007. Кн. 1. - С. 122-128.

10. Ткачук Т.М. Орнаментация мальованного посуду трипільсько-кукутенської спільності як знакові системи Авто-реферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К, 1996.
11. Hadaczek K. Osuda przemyslowa w Koszylowcach z epoki eneolitu. Lwow, 1913, - с 74.

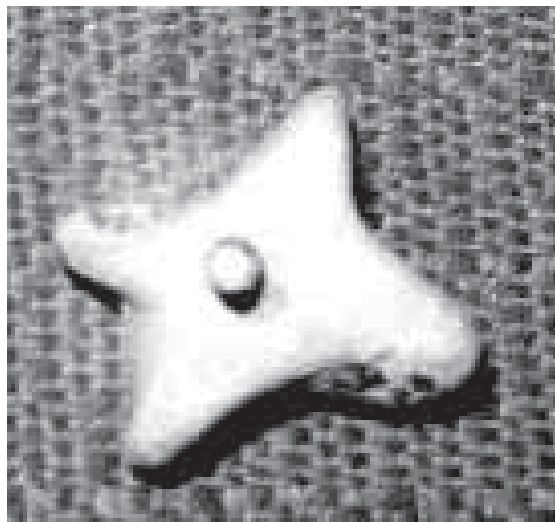
Додатки:



1. Покришка з зображенням хреста. с. Незвісько Івано-Франківської області. Ар-177



2. Посудина з зображенням вужів. с. Кошилівці Тернопільської області. Ар-148.



3. Підвіска-хрестик глиняна. с. Кошилівці Тернопільської області. Ар-221.



4. Уламок посудини з зображення півмісяця. с. Кошилівці Тернопільської області. Ар-180



5. Уламок посудини з зображенням собаки, що стрибає. с. Більче Золоте Тернопільської області. Ар-163.



6. Фігурка бика глиняна. с. Шипинці Чернівецької області. Ар-170/2

*Сергій Демидко
м. Хмельницький*

ГОНЧАРНА МАЙСТЕРНЯ З ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЛІСОВІ ГРИНІВЦІ 2

У статті висвітлюються результати досліджень виробничого комплексу III-IV ст. н.е., виявленого на одному з черняхівських поселень поблизу с. Л. Гринівці Хмельницької області.

Ключові слова: черняхівська культура, гончарний горн

У 1986 р. поблизу села Лісові Гринівці Хмельницького району Хмельницької області автором виявлена група з 3 поселень з матеріалами переважно черняхівського часу. Згодом Хмельницькою охоронною археологічною експедицією¹ обласного краєзнавчого музею під час обстеження смуги відведення під будівництво нового полотна шосе Васківчичі – Порубне (згідно сучасної номенклатури – Н-03 Житомир-Чернівці) були частково відкореговані раніше визначені просторові параметри та визначено потужність культурних шарів цих пам'яток. У межах зони будівництва на площі поселень Л. Гринівці 3 та Л. Гринівці 4 проведено рятувальні розкопки, під час яких, серед іншого, розчищено залишки 2 наземних будівель та інших об'єктів [1, с. 15-31; 2, с. 18-24]. Науковим консультантом цих робіт був професор Кам'янець-Подільського державного педінституту І. С. Винокур.

Результати розвідкових та стаціонарних досліджень дали достатньо підстав для вирішення питання щодо прийняття згаданої групи поселень під охорону у зв'язку з перспективністю їх подальшого вивчення. За поданням відділу охорони пам'яток історії та культури Хмельницька облдержадміністрація своїм розпорядженням №194/99 від 18.05.1999 р. ввела групу поселень Л. Гринівці 2, Л. Гринівці 3 та Л. Гринівці 4 до переліку пам'яток археології місцевого значення за № 2352.

Дослідження 1997-1999 рр. почались після рекультивації старої ділянки шосе у західній частині поселення Л. Гринівці 2, де була вирубана захисна лісосмуга з західного боку полотна, зняті асфальтове покриття та щебенева подушка, по всій звільненій площі проведено плантажну оранку. На рекультивованій площі були простежені окремі скупчення великих фрагментів обпаленої глини (обмазки).

Загалом під час досліджень 1986–1995, 1997 рр. на поверхні у межах поселення було виявлено різноманітний речовий матеріал, у т.ч. корпус фібули з під'язним приймачем, голку, фрагментований багаточастинний кістяний гребінь (рис. 6-11, 17, 21), прясла різних типів, половину форми ліпного кубка, поодинокі фрагменти верхньої частини ліпної вази та ін. (рис. 6-1-6, 10, 9-2).

¹ Далі – ХОАЕ. У дослідженнях цієї групи поселень у різні роки брали участь: співробітник Інституту археології НАН України А. Томашевський, співробітники ХОКМ С. Єсюнін, Я. Михайловський, Г. Нагачевський, І. Паненко, С. Стопенчук, О. Чернишов, вчителі ЗОШ № 10 М. Демидко, А. Янковська, учениця гімназії № 1 О. Демидко.

На місці одного зі скупчень перепаленої глини – водночас відносно потужного і компактного – закладено шурф 3×3 м. Прокопкою орного шару до -0,30 м від рівня сучасної поверхні виявлено численні фрагменти обмазки, гончарної кераміки, вироби з глини, каменю, металів, розчищено розвал верхньої частини піфосу (рис. 8-б), окремі фрагменти вищезгаданої ліпної вази, скупчення зеленої глини. Зачистка по рівню прокопки дозволила оконтурити у шарі передматерикового мішаного суглинку округлу темну пляму заповнення діаметром ≈ 1 м, оточену по контуру шаром перепаленої глини. Часткова розчистка заповнення виявленого об'єкту показала, що нами розкрито південну частину камери випалу гончарного горну. За сукупністю типологічних ознак всі виявлені у заповненні знахідки попередньо були датовані у межах III–IV ст. [3, с. 6, 7].

Дослідження горну та безпосередньо прилеглої до нього території було проведено ХОАЕ у 1999 р. [4]. Розкопкам виявленої споруди передувало обстеження території поселення з метою уточнення прив'язок та меж поширення культурного шару, характеру підйомного матеріалу та вибору місця розкопу. Згідно уточнених даних поселення Л. Гринівці 2 розташоване за 1,7...2,0 км на південний схід від села на пологому схилі лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Зінчиця (Зінчиця – Південний Буг). Простежена площа поширення підйомного матеріалу досягає 750х200 м. На поверхні зібрано окремі фрагменти ліпної кераміки скіфського часу (VII–III ст. до н.е.) та численні фрагменти ліпного та гончарного посуду, вироби з металу, кістки, глини III–IV ст. Серед виявленого матеріалу слід відзначити корпус фібули з підв'язним приймачем і кнопкою на “голівці”, деталь багаточастинного гребеня (рис. 6–12, 14) та бронзову монету (ймовірно – асс: зображення на аверсі та реверсі нерозбірливі). Результати повторного обстеження підтвердили спостереження попередніх років, серед іншого те, що ареал поширення переважної більшості фрагментів ліпного посуду та індивідуальних знахідок охоплює саме західну частину поселення.

Розкопом 1999 р. розкрито 81,2 м² безпосередньо прилеглої до камери випалу території поселення, під час чого досліджено споруду 1 (гончарний горн), на південь від неї – зосередження стовпових та інших ям (ймовірно – частина споруди 2) та виявлено плями заповнень інших об'єктів (рис. 1, 2, 3).

Гончарний горн складається з двох заглиблених у материковий ґрунт частин: передгорнної ями та 2-ярусної пічки. Споруда орієнтована майже у широтному напрямку (азимут 79°). Загальні її розміри складають: по верхньому краю – 5,0×2,25 м; по дну – 4,0×1,75 м (рис. 1, 3б).

Передгорнова яма викопана у материковому суглинку. Північна стіна – з широким (до 35...75 см) та відносно неглибоким (до 12 см)¹ уступом вздовж верхнього краю, з широким заглибленням у придонній частині. Південна стіна – з уступом по верхньому краю (шириною до 20 см, глибина до 13 см), відносно пряма, з плавним переходом до дна. Західна стіна – положиста, у верхній частині – ступінчаста з суттєвим, до 0,7 м, відхиленням верхнього краю на захід. Східна стіна у перетині – дугоподібна з виступом у бік “приміщення”, уступ по верхньому краю – неширокий, глибиною до 10 см. Висота стін коливається у межах 1,0...1,25 м відповідно до рельєфу місцевості (рис. 1-б-д). Дно передгорнної ями відносно горизонтальне, у плані – округле, діаметром близько 1,30 м. У його східній частині виявлені залишки устя камери-топки: дугоподібна у поперечному розрізі смуга пухкої ясно-червоної глини (склепіння) і пропечена площадка шириною 0,52...0,54 м (черинь; рис. 2-б, в). Залишки склепіння розчищено також у вигляді завалу розрізнених, хаотично розташованих фрагментів на поверхні череня устя.

Заповнення котловану передгорнної ями у верхніх шарах – темний мішаний ґрунт з включенням численних фрагментів обпаленої глини. У центральній частині заповнення перекрите частково ушкодженим оранкою завалом обмазки 1,30×1,0 м. Ядром завалу є фрагмент будівельної конструкції (стіни?) 1,0×0,4 м, оточений і частково перекритий безсистемно розміщеними фрагментами обмазки. Більшість фрагментів зі складу скупчення переважно червоного, помаранчевого, поодинокі – чорного кольорів, з відбитками дерев'яної основи: пруття, іноді – дощок (?). Їх зовнішня поверхня підмазана у два шари: вирівнюючий різної потужності (до 5...7 мм) та лицьовий 1...3 мм.

Скупчення по всій площі підстелене шаром горілого ґрунту від темно-брунатного до чорного кольору, у якому розчищено розвал кухонного горщика – перепалені до бордового, цегельного кольорів фрагменти (рис. 8-7).

Верхні шари насичені значною кількістю фрагментів гончарного (переважно столового) посуду. Поодинокими екземплярами представлені також фрагменти ліпних округлобоких горщиків, амфор, глиняний шлак, вироби з чорного та кольорового металу, фрагменти криці, оброблене каміння.

¹ Тут і далі – відносні глибини об'єктів наведено від рівня зачистки (переважно на всій розкритій площі відповідає рівню материка: ≈ -30 см від рівня сучасної поверхні)

Придонна частина заповнення складається переважно з шарів мішаного ґрунту суглинистої або супіщанистої консистенції. Прошарки темного мішаного ґрунту нечисленні та малопотужні. Знахідки – фрагменти гончарного столового посуду (у т.ч. – розвал миски-вази: рис. 7-9). Вироби з металу, каменю, виробничі шлаки у згаданих шарах не виявлені.

На дні ями у малопотужному, до 2 см, прошарку відносно щільного темного ґрунту, насиченому значною кількістю дрібних вуглин, розчищено 4 розрізних фрагменти гончарних посудин і фрагмент підвіски з кольорового металу (рис. 9-23).

У материковому суглинистому ґрунті вирізано також більшу частину власне горну. Він складається з двочастинної камери-топки та камери випалу. Окремі їх елементи, як виглядає, були виготовлені штучно.

Топочна камера складається з округлої у плані камери згоряння діаметром близько 1,75 м, висотою 0,35...0,40 м, та видовженого каналу (піддувала) зі штучно сформованим устям. Загальна довжина каналу близько 1,15 м (у т.ч. устя – до 0,45 м). Черінь каналу у поперечному перетині прямий, його рівень знижується з нахилом до 10° у напрямку камери згоряння. Висота устя досягає 28 см, каналу поблизу вхідної частини – 26 см, на виході у камеру – 33 см. Ширина піддувала – від 0,54 м по основній довжині до 0,95 м на виході до камери. Простір між склепінням і черенем заповнений однорідним темним ґрунтом з включенням вуглин, фрагментів склепіння. Шар підмазки череня крихкий, ясно-сірого кольору, зберігся фрагментарно. Канал (піддувало) заповнений темним, насиченим вуглинами, ґрунтом, підстеленим відносно потужним (4...7 см) шаром горілої деревини. Між черенем і деревиною залягав тонкий – до 2,5 см – прошарок попелу. Знахідок у заповненні каналу не виявлено.

У центрі топочної камери знаходиться овальний у перетині (0,50×0,40 м) опорний стовп висотою до 38 см, який підтримує перемичку між топкою та камерою випалу. Перемичка між камерами завтовшки 35 см сформована штучно – на каркасі з повздожно (стосовно осі споруди) викладених гілок діаметром у перетині 3...5 см. Слідів ймовірних опор каркасу у добре пропеченому ґрунті під черенем топки не простежено. Теплообмін між камерами забезпечували 38 люфтів діаметром від 6 до 8 см кожний (рис. 2-а, в, 4-а, б). Заповнення топки складається з малопотужних прошарків темного мішаного ґрунту та попелу, які залягали на 20-сантиметровому шарі горілої деревини. Остання, ймовірно, є залишками палива від останнього випалу у досліджуваному горні. Як виглядає, для цього було використано деревину твердих порід – переважно дуб. Визначення точного складу палива вимагає проведення спеціальних досліджень.

Черінь у перетині – дугоподібний, підмазаний глиною до 2...3 см завтовшки, випалений до сірого кольору, міцний. Під шаром підмазки – пропечений на глибину до 10 см червоний материковий суглинок. Матеріал заповнення топки (поодинокі дрібні вторинно не перепалені фрагменти столового посуду) виявлено лише у прошарках мішаного ґрунту.

Камера випалу у вертикальному перетині – конусоподібна з увігнутими стінами та заокругленим переходом до дна (рис. 2-в, 3-з). Висота збереженої частини камери досягає 95 см від поверхні перемички. Стіни камери підмазані ретельно розмішаним розчином глини без помітних домішок, випалені до темно-сірого кольору. Поверхня після підмазки заглажена, однак вкрита численними мікротріщинами. Потужність шару підмазки коливається у межах 1,5...3 см, пропеченого материкового ґрунту – до 5 см.

На поверхні стін камери на висоті до 42 см від її дна простежено ступінчастий розлом, у якому зміщення верхньої частини конструкції (всередину камери) відносно придонної досягає 0,2...1,5 см. Відносна глибина залягання розлому (від 40 до 70 см від рівня материка або -0,65...0,9 м від рівня сучасної поверхні) та його характеристики дозволяють припустити, що ця деформація могла виникнути внаслідок природного випучування ґрунту через перемерзання. Сліди вторинного підмазування (ремонт) простежені по більшій частині периметра цього розлому, найбільш виразні – у зоні максимальної руйнації (північно-східний сектор камери – рис. 3-в). Шари первинної обмазки внутрішньої поверхні камери випалу та вторинних – “ремонтних” – підмазок за складом тіста і фактурою поверхні суттєво різняться між собою. Якщо первинна обмазка була виконана ретельно виготовленим глиняним розчином, то для ремонту використано погано розмішану (з численними грудками) суміш глини з домішками значної кількості подрібненої рослинної органіки. Внаслідок цього “ремонтна” поверхня – горбкувата, з лакунами від вигорілих органічних часток. Крім того, у зазначеній зоні найбільшої руйнації простежено перекриття одного “ремонтного” шару другим, причому лінії їх розломів не співпадають. Ці обставини дозволяють стверджувати, що горн використовувався протягом, як мінімум, 3-х років: будівництво (і перший сезон випалу?), а згодом – суто експлуатаційний період, під час якого, у разі необхідності, було проведено щонайменше 2 ремонти.

Дно камери випалу відносно рівне, горизонтальне, округле, діаметром близько 1,6 м, з 38 отворами люфтів. Частина отворів оточені по периметру глиняними валиками висотою до 2 см, шириною 3...6 см.

Розташування отворів – радіальне, у 3 концентричні (з незначними порушеннями) кола (рис. 2-а, 4-а, б). У північному секторі камери на поверхні дна простежено борозни, що були нанесені по сирій глині під час спорудження перемички горну (рис. 4-з).

Заповнення камери випалу відносно однорідне: темний мішаний ґрунт з нечисленними прошарками суглинку, у придонній частині – попелу. Насичене значною кількістю фрагментів посуду, окремими виробами з чорного і кольорового металів, кістками тварин. Безпосередньо на дні розчищено 14 фрагментів склепіння – верхньої, сформованої над стародавньою денною поверхнею, частини камери випалу (рис. 4-в), у т.ч. – частини “вінець” отвору для загрузки посуду.

Ймовірно, залишками наземних конструкцій споруди 1 є виявлені навколо отвору камери випалу стовпові ями 1...6 (рис. 1-а, 3-а, б). Ями 2...5 оточують з півдня півколом камеру випалу на відстані ≈ 1 м від її простеженого верхнього краю. Ями 1, 6 “замикають” споруду зі сходу.

Виявлений у заповненні споруди 1 речовий комплекс у більшості випадків залягав у нашаруваннях безсистемно і складався з фрагментів кераміки, металевих виробів, відходів виробництва, кісток тварин.

Ліпний посуд представлений переважно поодинокими фрагментами. Винятком є лише виявлені у кількості, достатній для повної графічної реконструкції, фрагменти дво- або триручної вази (переважно з орного шару: рис. 9-2) та плошки (миски?, рис. 9-1). Більш репрезентативною є гончарна колекція, до складу якої входять як розрізнені фрагменти місцевого або імпортного посуду, так і окремі розвали. Переважна більшість придатних до визначення знахідок – фрагменти столових мисок і глеків, у значно меншій кількості виявлено фрагменти (у т.ч. 2 розвали) мисок-ваз, ще менше – зразків кухонного посуду: 1 розвал і поодинокі фрагменти.

Столові миски у більшості відносяться до так зв. “закритого” типу. Вони доволі одноманітні за параметрами та технологічними ознаками: діаметр вінця коливається у межах 16...18 см, ребра – 17,5...19,5 см, висота верхньої (до ребра) частини не перевищує 5,0...5,5 см; поверхня чорного або темно-сірого кольору, злам більшості фрагментів двошаровий (частіше – чорно-червоний), лоціння недбале, нанесене окремими смугами 0,2...0,8 см по зовнішній поверхні посуду та внутрішній поверхні вінця (рис. 7-8, 10, 11). Поодинокими екземплярами представлені також фрагменти якісно пролощених “закритих” мисок малого розміру (рис. 6-1, 3) та мисок відкритого типу (рис. 6 – 2, 4...6).

Миски-вази, як і описані вище “закриті” миски, виготовлені за певним стандартом. Діаметри вінця дорівнюють 22 (2 екз.) або 25 см, максимальні діаметри – відповідно 24 або 28 см, висота верхньої частини – у межах 7...8 см. Зовні прикрашені широким орнаментальним жолобком (2 екз.) або уступом у нижній $\frac{1}{3}$ висоти верхньої частини посуду (рис. 7-9, 13, 14). Посуд ретельно залощений, випалений до сірого кольору.

Глеки переважно дворучні з низьким, відносно широким горлом (рис. 8-1, 4). Діаметр вінця коливається у межах 11...14 см, висота горла – 2,5...4,0 см, перехід горла у плічка підкреслений уступом (діаметр переходу 11...15 см). Випал, як правило, якісний – до сірого...чорного кольору (на зламах непропечені шари не простежені). Лоціння комбіноване: по вінцю, горлу – суцільне, по тулубу (приблизно до нижньої $\frac{1}{3}$ висоти) – окремими вертикальними смугами. Поверхня придонної частини не ущільнювалась. Технологічно тотожними цій групі посуду є фрагменти 2 одноручних (?) глеків (рис. 8-2, 3).

Поодинокими екземплярами представлені фрагменти ваз (рис. 7-12, 15), кухонних та столових горщиків (рис. 8 – 7, 9), кухонної миски (рис. 8-5), амфор.

Крім посуду, у заповненні споруди 1 виявлено низку інших глиняних виробів: кулька (іграшка?), бітрапецоїдне та циліндричне прясла (рис. 6-7, 9-22, 25), фрагменти ткацьких грузил.

До окремої керамічної групи слід, ймовірно, віднести розчищені на дні камери випалу уламки склепіння горну, у т.ч. 9 фрагментів вінця отвору для загрузки посуду (рис. 9-16, 21). Всі вони сформовані з недбало виготовленої суміші глини з подрібненою рослинною органікою. Це тісто за складом тотожне матеріалу, що був використаний для ремонту стін камери випалу. Як виглядає, діаметр отвору дорівнював ≈ 60 см.

Загалом за сукупністю ознак керамічний комплекс споруди 1 може бути датований у межах III–IV ст. Вироби з каміння нечисленні: фрагменти точильних брусків та гральний жетон (? – рис. 9-24).

Вироби з чорного металу репрезентовані незначною кількістю знарядь праці (шило, фрагменти пінцету, сокири та леза наральника – рис. 9-6, 8, 9, 12), побутових речей (ніж та ключ – рис. 9-7, 12), деталей одягу (фрагмент фібули – рис. 9-5).

Вироби з кольорових металів за незначними винятками – впевнено датовані прикраси та деталі одягу. Серед знахідок виділяється група металевого набору паса (рис. 9-10, 13, 15, 20) та фрагмент фібули (рис. 9-14). Проблемою є культурно-хронологічне визначення пряжки з імітацією шнурового орнаменту

на дужці (рис. 6-16) та атрибуція фрагменту бронзового виробу (прикраси? – рис. 9-17): аналоги цим виробам автору не відомі.

Результати аналізу архітекτονіки, стратиграфії та матеріалу заповнення дозволяють провести реконструкцію окремих складових споруди 1 і, до певної міри, визначити дату її функціонування.

Складовими елементами споруди 1 (гончарного горну) є заглиблена у материковий ґрунт функціональна частина і ймовірно наземне перекриття. Функціональна частина складається з передгорнкової ями, камери-топки та камери випалу. Остання була заглиблена у материк на $\approx \frac{5}{7}$ її загальної висоти. Решта її об'єму формувалась вручну над рівнем тогочасної денної поверхні. Повна робоча висота камери випалу (незалежно від місця розташування отвору для загрузки посуду) могла досягати 1,2 м, з урахуванням того, що діаметр отвору для загрузки складав $\approx 0,6$ м. Перекриття споруди 1 могло бути комбінованим: (дерево-земляним?) шатровим або двоскатним без опорних стовпів над передгорнковою ямою, одно- або двоскатним з опорою на стовпи – над камерою випалу.

Припинення функціонування горну не було пов'язане з припиненням життя на поселенні. На користь такого припущення свідчать виявлені на дні камери випалу та перекриті шарами заповнення фрагменти її надземної частини, а також повна відсутність горілих прошарків у придонних частинах заповнень передгорнкової ями та камери випалу. Додатковим підтвердженням цього висновку є аналіз пошарового та просторового розміщення окремих фрагментів зі складу керамічних розвалів, виявлених у заповненні споруди. Стратиграфія нашарувань, безсистемне розташування речового матеріалу та наявність у верхніх шарах залишків інших споруд засвідчують поступове засипання сміттям або переміщенням ґрунтом непотрібного (покинутого) об'єкту. На підставі виявленого матеріалу абсолютна дата горну попередньо може бути визначена лише у “широких” межах, ймовірно, не пізніше середини-другої половини III ст. Визначення відносної дати (терміну функціонування споруди) – 3+1...2 роки – ґрунтується на характеристиках повторної підмазки (ремонт) стін камери випалу.

За 2 м на південний схід від споруди 1 у межах розкопу простежено зосередження з 9 стовпових (№№ 7...15) та 3 виробничих? (А...С) ям. Плями заповнення двох з них були перекриті скупченнями темно-зеленого суглинку (гончарної глини?). Розміри стовпових ям коливаються у межах: діаметри – 0,20...0,38 м, глибина – 14...43 см. У перетині профіль більшості ям підпрямокутний або трапецієподібний, лише одна – з уступом глибиною до 5 см. Останнє може свідчити про спробу ремонту окремих конструктивних деталей споруди у процесі її функціонування.

Виразна “рядність” у розташуванні стовпових ям, певна подібність параметрів та ін. дозволяють припустити, що зазначені ями залишились від опор та інших конструкцій наземної споруди (споруди 2). Особливості її планіграфії у поєднанні з простеженими скупченнями зеленої (ймовірно – гончарної) глини дозволяють припустити, що південними квадратами розкопу частково розкрита виробнича (керамічна) ділянка, до складу якої, серед іншого, входила і наземна споруда 2. Відсутність фрагментованої обмазки у орному шарі та на рівні виявлення плям заповнення дозволяє стверджувати, що споруда була легкою – це міг бути або навіс над гончарним колом, або, скоріше, критий стелаж для сушіння щойно виготовленого посуду.

Відсутність горілої деревини у орному шарі, на рівні виявлення плям заповнення та у заповненні ям дозволяє стверджувати, що споруда 2 була або демонтована (до припинення життя на поселенні – одночасно з горном?), або покинута (разом з поселенням?).

На зазначеній площі матеріал (розрізнені фрагменти посуду, металеві вироби, кістки тварин) у більшості випадків залягав у орному шарі. Виняток – заповнення ями С, насичене досить значною кількістю фрагментів ліпного та розрізненими, здебільшого вторинно перепаленими, фрагментами гончарного посуду.

Ліпна кераміка з заповнення ями С репрезентована переважно розрізненими фрагментами округлобоких горщиків із загнутим досередини вінцем (рис. 9-3). Гончарний посуд за технологічними ознаками не відрізняється від виявленого у заповненні споруди 1: кухонні горщики (рис. 8-10, 11), столові миски (рис. 7-6), миски-вази.

Вироби з кольорових металів – фрагменти побутових речей та деталі пряжок (рис. 9-13).

Крім цього, у північних квадратах розкопу виявлено плями заповнень ще двох споруд. Контури заглибленої споруди 3 простежено у північних квадратах розкопу. Наявність значної кількості залізних шлаків (криці?) у межах цих квадратів та на безпосередньо прилеглій до них нерозкритій частині пам'ятки дозволяє припустити існування поруч з гончарним комплексом майстерні з обробки чорних металів (горн?, кузня?). Не виключено, що споруда 3 могла бути однією зі складових такої майстерні. Зазначимо також, що орний шар над плямою був насичений також доволі значною кількістю фрагментованого ліпного посуду вельбарського типу.

Контур плями заповнення ймовірної заглибленої споруди 4 простежено частково – виявлено лише частину її південно-західного кута.

Загалом, на нашу думку, сукупність характеристик виявлених об'єктів та речового матеріалу з Л. Гринівців 2 (принаймні західної його частини) рано чи пізно змусить археологів та краєзнавців задуматись над необхідністю проведення більш масштабних стаціонарних досліджень на цьому поселенні.

На жаль, подальші події поставили під сумнів можливість існування у статусі пам'ятки археології місцевого значення № 2352 гнізда поселень Л. Гринівці 2, 3, 4 і, як наслідок, їх збереженість та можливість продовження досліджень. Східна частина поселення Л. Гринівці 3 на поч. ХХІ ст. була забудована, приватизована без погодження з обласним відділом охорони культурної спадщини. Під час провадження правоохоронними органами попереднього розслідування з цього приводу науковим співробітником Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень І. Р. Михальчишиним у вересні 2006 р. було проведено повторне обстеження площі зазначених поселень. Згідно складеного ним спільно з співробітниками відділу охорони пам'яток акту обстеження пам'ятки “культурний шар поселення зруйнований розорюванням на протязі багатьох років та під час будівництва шосе, тому пам'ятка втратила предмет охорони”¹. На підставі цього акту до Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Управлінні культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації було подано рекомендацію щодо недоцільності включення пам'ятки № 2359 (?)² до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Як наслідок, у 2009 р. на мисоподібному виступі плато, де розташоване поселення Л. Гринівці 3 розпочались інтенсивні земляні роботи, внаслідок яких культурний шар був частково знищений, частково перекритий переміщеним ґрунтом. Крім цього, на північ від згаданого поселення майже повністю знищено раніше не відомий синхронний ґрунтовий могильник Л. Гринівці 3а. Протягом двох сезонів на частково збереженій його площі було досліджено 19 поховань 2-ї пол. IV ст. (рис. 5) [5, с. 460]. Інтенсивні земляні роботи проводились також у західній частині поселення Л. Гринівці 4.

Джерела:

1. Демидко С. Ю. Полевой отчет об исследованиях Хмельницкой охранной археологической экспедиции в 1991 году// НА КЗК ХОКМ. – О-86.
2. Демидко С. Ю. Отчет об исследованиях Хмельницкой охранной археологической экспедиции в 1995 году// НА ІА НАНУ. – 1995/89.
3. Демидко С. Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1997 р. // НА ІА НАНУ. – 1997/105.
4. Демидко С. Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1999 р. Т. 1. Розкопки на поселенні Лісові Гринівці 2 // НА ІА НАНУ. – 1999/126.
5. Строчень Б. С., Демидко С. Ю., Строчень М. Б. Завершення дослідження черняхівського могильника у Лісових Гринівцях на Хмельниччині// АДУ 2011 – К., 2012.

¹ Іван Романович “забув”, що площа, відведена під будівництво шосе та рекультивуацію, стаціонарно досліджувалась ХОАЕ у 1991, 1995, 1997, 1999 рр. Стосовно офіційно викладених ним результатів обстеження у мене особисто виникло чимало запитань. Головне з них – яким чином багаторічна оранка може знищити об'єкти, що заглиблені на 0,60...1,6 м від сучасної поверхні?

² Насправді за № 2359 під охороною перебуває (чи перебувало?) черняхівське поселення Стуфчинці 1, що розташоване за 3,5 км на північ від колишньої пам'ятки № 2352 “Гніздо поселень Л. Гринівці 2, 3, 4”.

Додатки:

Рис. 1. План розкопу 1999 р. (а) та поперечні профілі споруди 1 (б...е).

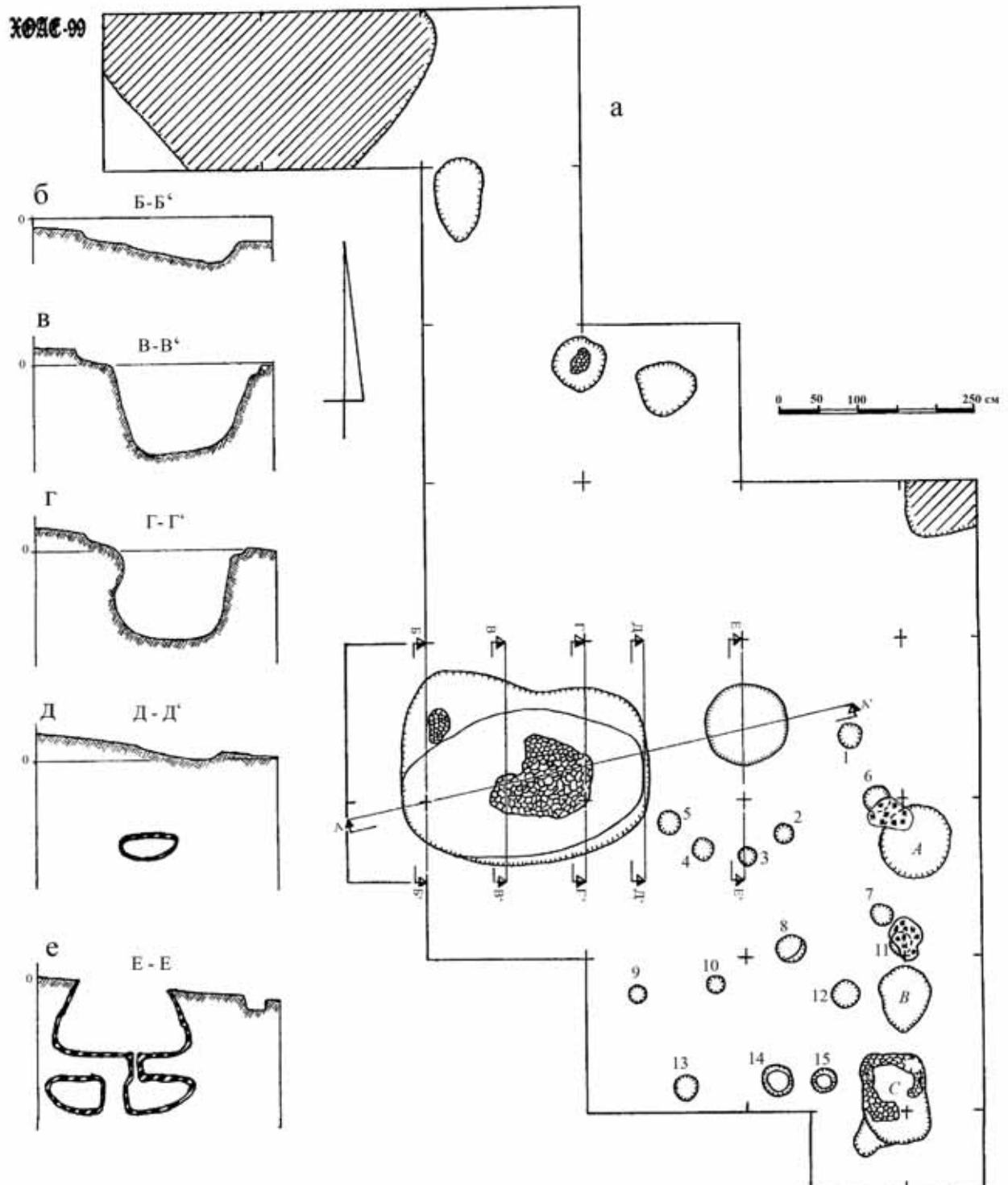


Рис. 2. Плати споруди 1 на глїб. -1,1 м (а), -1,65 м (б), повздовжній профіль А-А' (в).

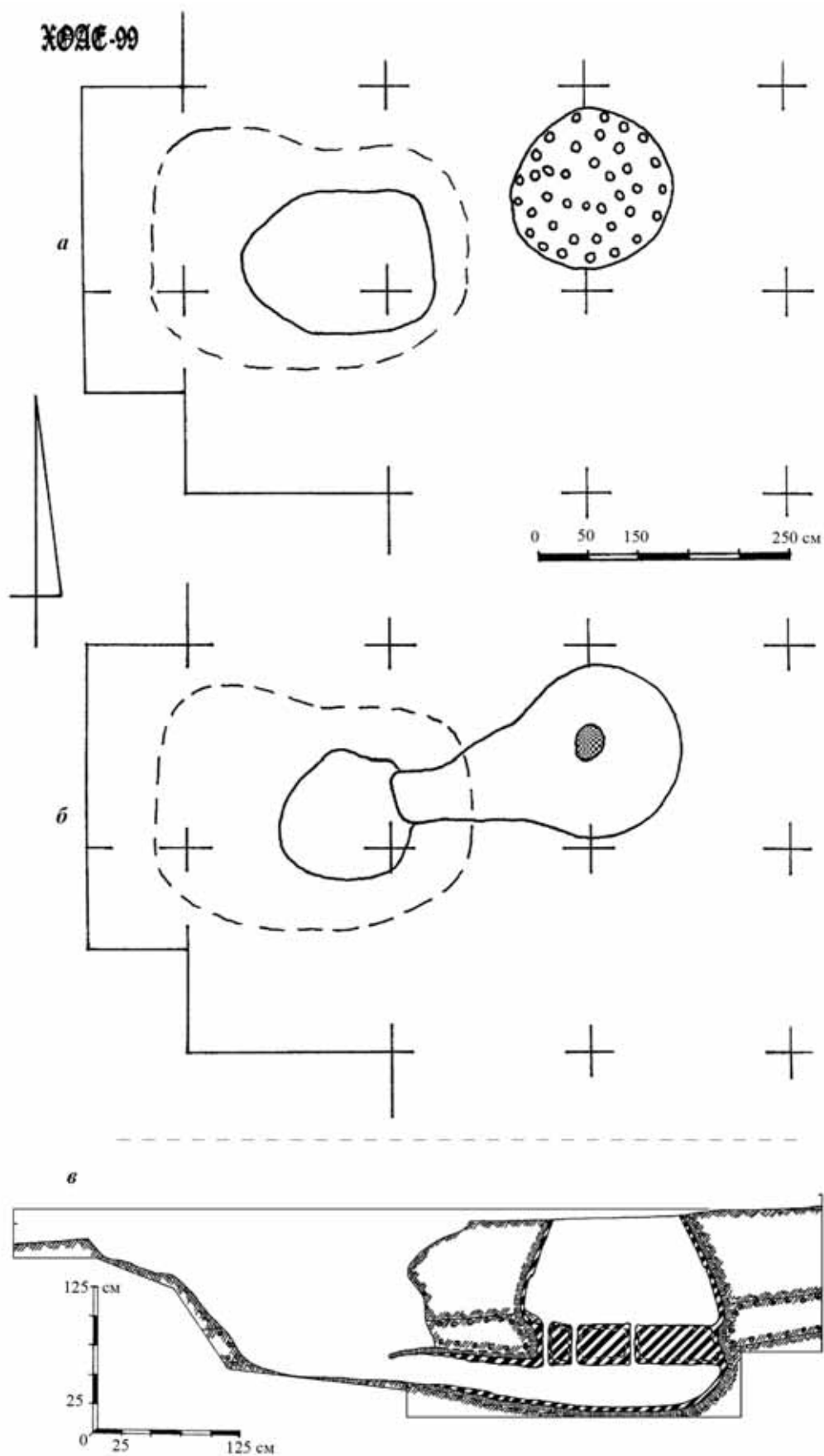
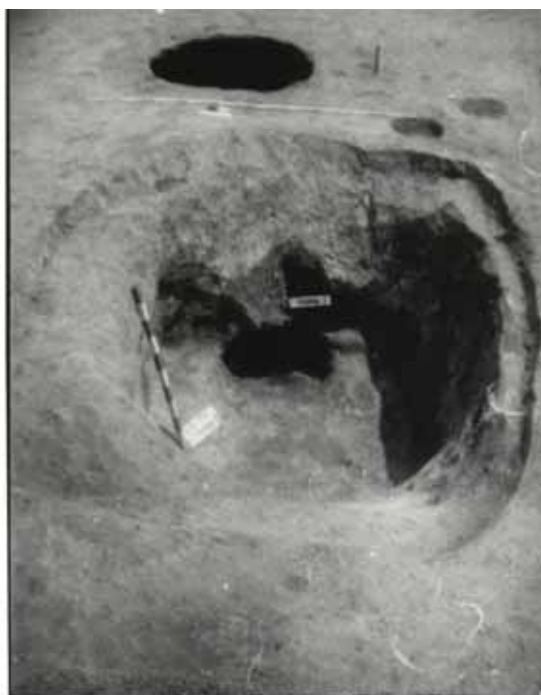


Рис. 3. Гончарний комплекс з поселення Л. Гринівці 2.

- а) загальний вигляд розкритої частини,
- б) загальний вигляд горну,
- в) сліди ремонту на стінах камери випалу,
- г) розріз камери випалу.



а)



б)



в)



г)

Рис. 4. Камера випалу (деталі).



а)



б)



в)



г)

Рис. 5. Рятівні дослідження 2010-2011 рр. на могильнику Л. Гринівці За



Рис. 6. Підйомний матеріал та знахідки з орного шару.
 1-10 – глина; 11, 12 – кістка; 13-21 – кольоровий метал.

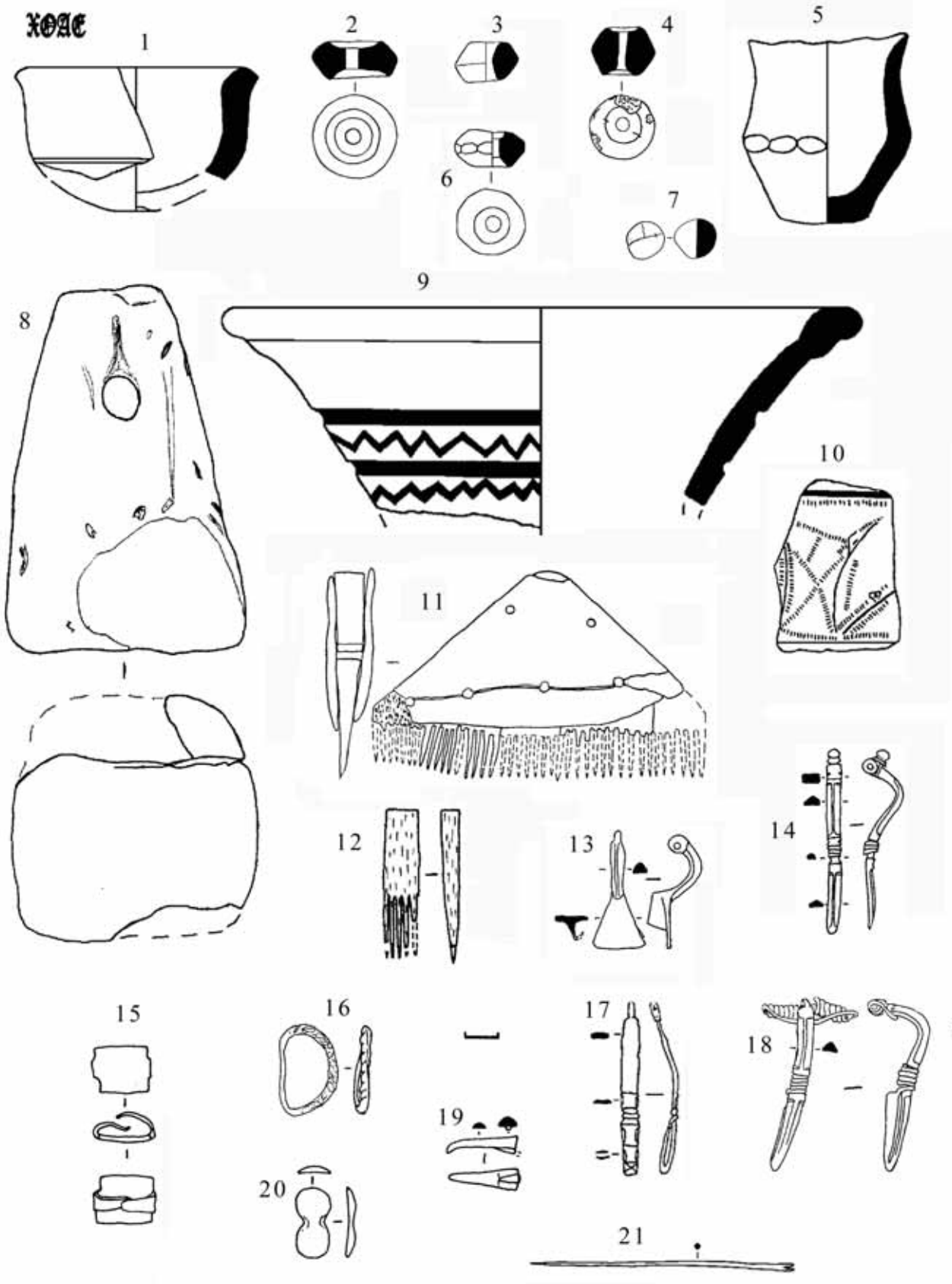


Рис. 7. Миски, миски-вази, вази.

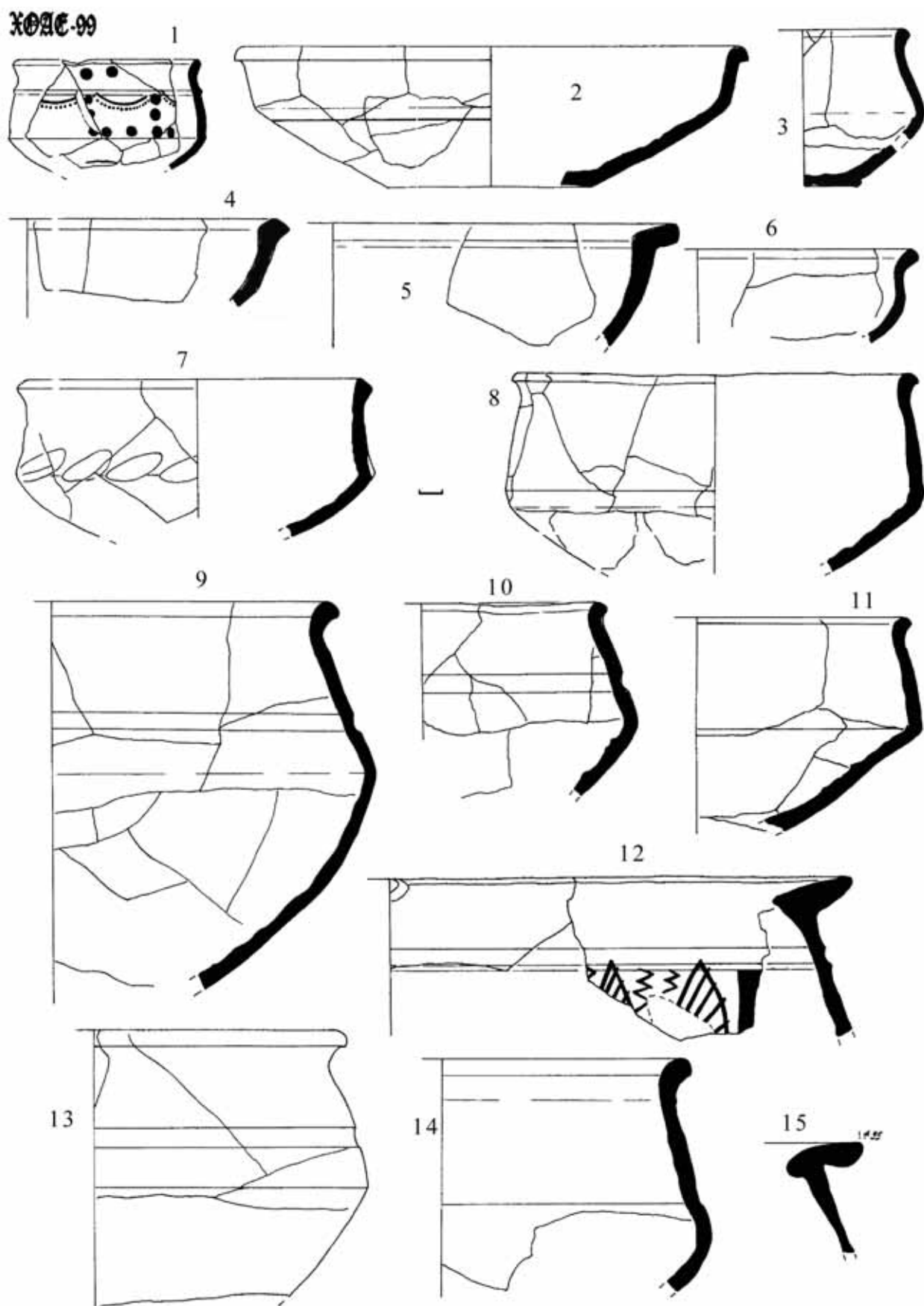


Рис. 8. Глеки, кухонный посуд.

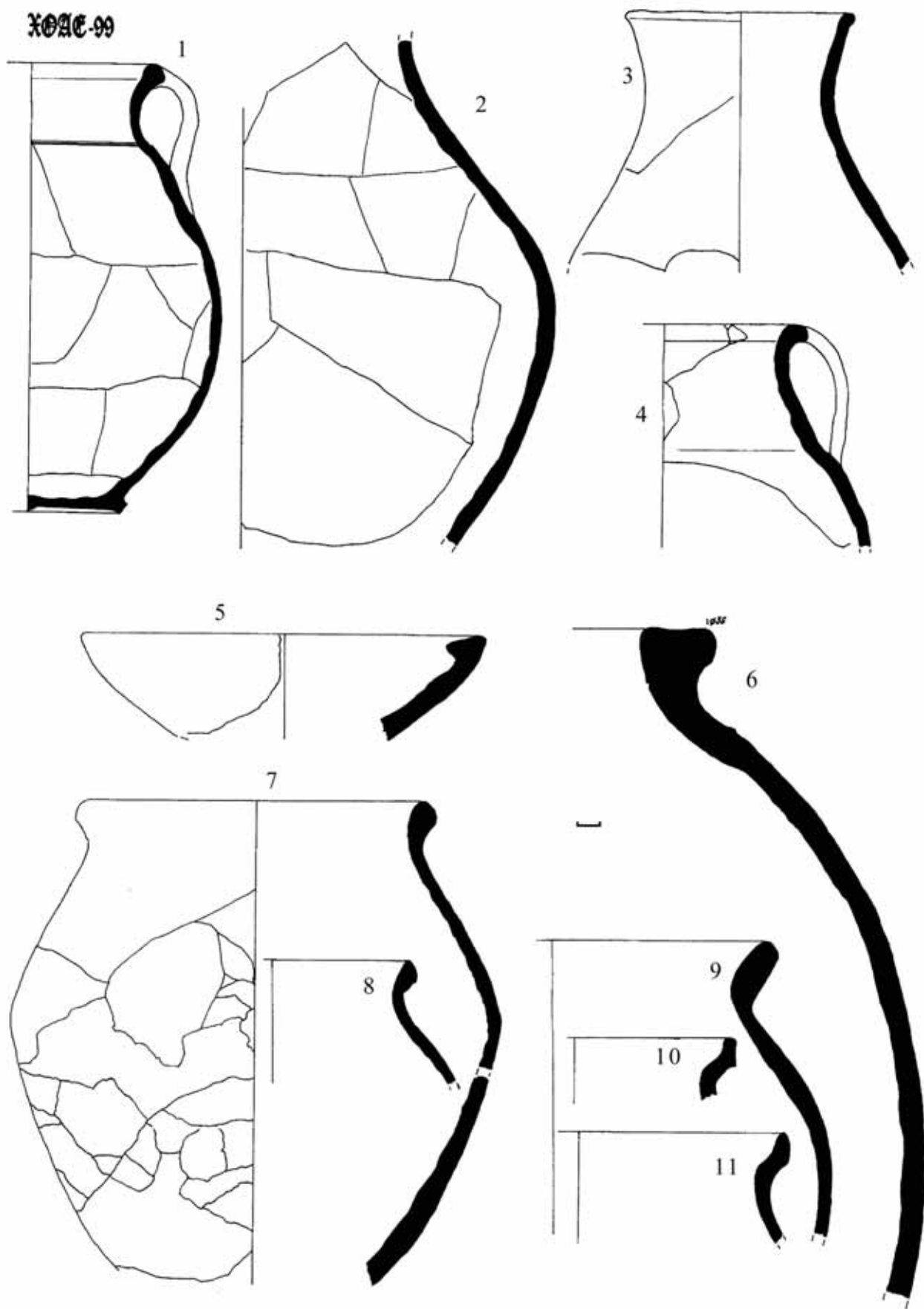
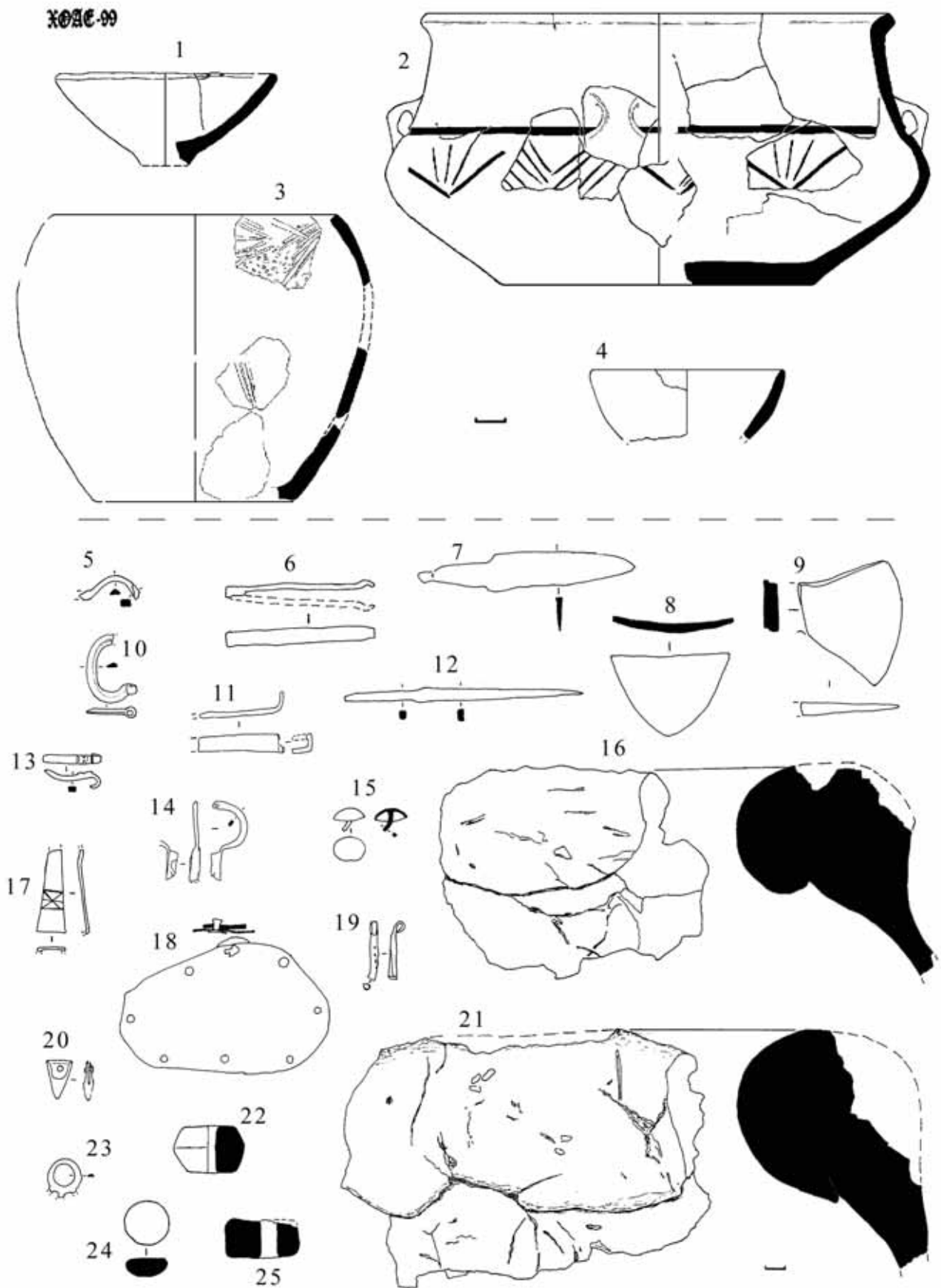


Рис. 9. Ліпний посуд, індивідуальні знахідки.

1-4, 16, 21, 22, 25 – глина; 5-9, 11,12 – чорний метал; 10, 13-15, 17-20, 23 – кольоровий метал; 24 – ка-
міль.



ЯЗИЧНИЦЬКА ТА ХРИСТИЯНСЬКА СИМВОЛІКА В ЮВЕЛІРНИХ ВИРОБАХ БОЛОХІВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ХОКМ)

У основу статті вміщено результати археологічних досліджень Болохівського князівства на території сучасної Хмельницької області. На прикладі скарбу жіночих ювелірних прикрас XII-XIII ст., можливо наочно розглянути мистецтво давньоруських ювелірів, в яких відображена язичницька та християнська символіка.

Ключові слова: Болохівське князівство, колти, рясни, скань, чернь, зернь.

Болохівська земля XII-XIII ст. займала своєрідне положення серед інших князівств. Вона лежала між верхівями Південного Бугу, по Случі аж до Тетерева і до Горині, тобто на межі Поділля і Південно-Східної Волині. Перша літописна згадка про Болохівську землю відноситься до 1150 р. Болохівські правителі – князі, не бажали коритися владі галицько-волинського князя Ізяслава. Крім того, вона, як повідомляє літопис, увійшли в контакт з монголо-татарськими баскаками за непокору й блокування з силами, що протидіяли Галицько-Волинській державі, державі, Данило Романович, як повідомляє літопис, провів у 1241 р. каральну експедицію у Болохівську землю. При описі цих подій літописець зазначив болохівські міста і замки, захоплені, Данилом, – «Деревич, Губин і Кобуд, Городець, Божеський, Дядьків».

Археологічні дослідження проведено у Деревичі, Губині, на городищах поблизу м. Деражня і м. Шепетівка, с. Теліжинці у Хмельницькій області, біля м. Новгорода-Волинський, у селах Колодяжин, Райки Житомирської області та ін. У процесі розкопок на місцях літописних і замків Болохівської землі виявлено та вивчено залишки фортифікаційних споруд, житлово-господарські комплекси XII-XIII ст., а також зібрано значний речовий матеріал: керамічні вироби, вироби із заліза, кістки, бронзи, скла, срібла [2, с. 402-404].

Особливий інтерес належить давньоруським ювелірним виробам, які мають велику історичну та матеріальну цінність. Саме на прикладі цих виробів ми маємо змогу прослідкувати нелегкий, а то і драматичний процес християнізації давньоруських земель, на яких трималися міцні язичницькі традиції.

Скарб жіночих ювелірних прикрас, який потрапив до фондів Хмельницького краєзнавчого музею в результаті археологічних досліджень під керівництвом Якубовського В.І. на межах колишньої Болохівської землі – це виготовлені із срібла та золота жіночі прикраси, які носили заможні городянки XII-XIII ст.

Населення східнослов'янського регіону, незважаючи на встановлення у 989 році князем Володимиром християнства, залишалось язичниками. Не випадково, людина шукала захисту, від злої сили та небезпеки. Цю ідею захисту і можливо прослідкувати у жіночих прикрасах, Головний убір давньоруської жінки відображував ідею Всесвіту.

Серед речей скарбу мають місце 15 порожнистих скобочок, які складали вінчик. Вінчики були символами «кругозору» – горизонту, кругової лінії зіткнення неба із землею. З'єднуючись між собою за допомогою дроту скобочки створювали очілля, що облямовувало головний убір над лобом. Очілля стало в майбутньому прототипом віночка-символа цноти та дівочності.

До головного убору належали тринамистинні скроневі кільця, або кільця «київського типу». Вони кріпилися до головного убору за допомогою шкіряних ремінців або тканих стрічок. Намистини двох кілець – це позолочені порожнисті суцільні кульки. Інші кільця виготовлені з срібла і мають намистини з прорізами, ажурні та каркасні. Прикрашені вони сканню та зерню, завдяки чому створюється світлотіньова гра і складається враження навкруги розлитого світла. Певно, орнаментика тринамистинних кілець зв'язана з ідеєю сонця, і вони є мініатюрними зображеннями сонця в його трьох денних фазах «три світле сонце». Поклоніння сонцю було найпоширенішим культом східних слов'ян, тогочасні хроністи та письменники називали їх «сонцепоклонниками». Археологи відзначають багато солярної символіки в давньоруській культурі [6].

Поклоніння дощу, культ води – найпоширеніші вірування слов'ян. У складі скарбу є рясни, це декоративні ланцюжки, які спускалися від кокошника вниз. У складі Болохівського скарбу є такі стрічки, які складені з багатьох срібних напівциліндриків, оздоблені краплевидним орнаментом. У іншого виду рясен кінці напівциліндриків оздоблені личиною, які робить схожими ці відрізки ланцюжка на «сповитих немовлят». Згідно середньовічних писемних джерел, давньоруські язичники вважали, що діти народжуються від дощових крапель, випускає верховний бог Род. Саме в ряснах язичницька основа, виступає найбільш явно [7].

Язичницька символіка рясен повністю співвіднесена з символікою колтів, що завершують внизу ці чудові декоративні ланцюжки. За реконструкцією Рибаківа, рясни, звисаючи з виступаючих кутів кокошника доходили до плечей жінки, а колти досягали грудей. Пара колтів, як правило, була обов'язковим елементом парадного убору жінки. Обидві пари колтів з скарбу виготовлені з двох опуклих срібних пластинок, які по периметру облямовані 14 порожнистими кульками, нанизаними на дротину. Отвір у верхній частині колтів давав можливість вкладати всередину них різні пахощі, наприклад, просочений запашним маслом клаптик бавовни. З обох боків щитки колтів прикрашені черню. Щодо зображень на щитках, то на перший здається, що нічого язичницького в них не немає: птахи, рослини та геометричний орнамент. З точки зору православного благочестя вони мають цілком пристойний вигляд. На великих колтах зображення однакове з обох сторін «кучеряве дерево». В нижній частині його показане зерно, з якого вирросло дерево, а в верхній частині – пилік, що проникає в рослину зверху. З обох боків дерева зображене сім'я, що готує впасти з нахилених гілок. До XIII ст. рослинний орнамент ще не був декоративним елементом, то сюжет на колтах це аградно-магічні символи, які відображують кругообіг життя.

У складі Болохівського скарбу є два срібні колта. На лицьовій стороні колта зображений птах, який дивиться на свій хвіст. Хвіст птаха зображено у вигляді крина – символу рослинності. Птах символізує небесну стихію, а хвіст – справжній земний паросток. Загальний зміст композиції, можливо, заклинання небесної сили, яка повинна обернутись до землі. На зворотній стороні колта зображено коло, всередину якого вміщено хрест. Хрест був символом ідеї простору, що оточувала людину з усіх сторін. Хрест розміщували в центрі сонячного кола, щоб показати, що його світло розповсюджується скрізь. Поруч зображені роги тура, які пов'язані з давнім культом віл русалок, який побутував і в давньоруському князівсько-болярському середовищі в кінці XI – на поч. XIII ст. Про це свідчать золоті колти із Болохівського скарбу, на яких зображені сірини (віли-русалки). Можливо допустити думку, що давньоруські златок овалі вважали, що русалки, поливали поля, з таких рогів тура, що використовувались як банкетний посуд, а іноді як ритуальні ритони на весіллях або поминках. З цим уявленням пов'язано те що колти, обрамлені порожнистими кульками, уособлюючи краплини роси [1, с. 6-7].

Верхівка має вигляд собору. До її основи прикріплювали 9 ланцюжків з тонкого дроту, кожен з яких розділений на дві частини порожнистими намистинами. Закінчуються ланцюжки округлими пластинами. Верхівка складається з 3х частин: верхня має вигляд на півсфери, дві наступні символізують куб. Всі деталі прикрашені зерновим орнаментом і сканню. Верхня частина – це данина християнства. А орнамент надає верхівці язичницького змісту. На верхньому ярусі зображено дощовий зигзаг, тобто запас дощової води на небі. Можливо розгледіти арку, яка символізує небосхил. Біля основи арки з обох сторін прикріплені зернові кульки, що могли вважатися сонцем, в двох позиціях. На пластинках нижньої частини зображено косий хрест, що був символом розлитого білого світла. Завершується композиція скроневих підвісок ланцюжками-дощові струмки, що прагнуть напоїти землю вологою.

Необхідним доповненням до заклиальної орнаментики головного убору, присутня і Болохівському скарбі, була «гривна утварь»: намистини, шийні прикраси і гривни. Саме ці прикраси захищали відкриті ділянки тіла. Гривна Болохівського скарбу виготовлена із витого гранованого срібла. У давньоруський час була як жіночою так і чоловічою прикрасою [4].

Особистий убір жінки з князівсько-болярського середовища складався і з намистин, медальйонів, хрестиків. На цих виробках є зображення птахів, рогів тура. А також і християнські символи, що разом співіснували. На одному із медальйонів викарбуване зображення, можливо, великомучениці Параскеви П'ятниці.

Ще один християнський медальйон, золотий, литої роботи має з однієї сторони зображення архангела Михайла з сферою і з списом в руках. Михайло вважався вождем небесного воїнства в його боротьбі з темними силами Аду. А зворотній бік цього медальйону, це зображення голови жінки, навколо якої 10 змії, які ніби, дивляться в її бік. На медальйоні візерунок псевдо зерні, який виділяє написи. На жаль, зміст їх ще не до кінця розшифрований. Можливо, це заклинання проти хвороб та лихоманки. На християнському боці амулета грецькою мовою подається початок «трисвятої пісні», звернення до повелителя світу – «Свят, свят, свят Господь Саваоф исполнени небо і земля слави твоєї». Цей амулет – зміївовик мав значення талісману, який оберігав від злого духу, що виявляв свій вплив у вигляді хвороб та різних знегод [4].

Державна релігія – християнство, вела запеклу боротьбу з усіма проявами язичництва. Про стійкість язичницьких традицій свідчать браслети – наручні. Призначення цих речей – скріплювати біля зап'ястя рукава довгої жіночої сорочки під час ритуального та до танцю віл – русалій. Під час цього танцю дівчина повинна була їх зняти і розпустити рукава, якими розмахувала, удаючи крила русалок. У давньорусь-

кий час танець від русалок мав особливе призначення під час молінь про дощ і урожай, особливо в пору свята Івана Купала.

Такі браслети-наручні (2 екземпляри) були в складі Болохівського скарбу. Викувані браслети з двох срібних пластинок, які півколом прилягають одна до одної. Стулки меншого наруча декоровані п'ятьма зображеннями – композиціями, які яскраво виділяються на контрастному тлі черні, що підкреслює всі деталі. Всі зображення вміщено під арками, що символізують небосхил. Саме на цих браслетах наочно можливо прочитати слов'янську міфологію: свято богині Мокош – покровительки жіноцтва, вовків-первертнів, в цілому посівна обрядовість [5].

Другий браслет розділений на два квадрати, обмежений по вертикалі срібними позолоченими пластинами, а також оздоблений срібною ажурною філігранню. Композиція браслету насичена магією родючості. Вірогідно цей браслет використовувались під час весняно-літніх обрядів. Для всенародних свят, таємних для християнської церкви, майстри – ювеліри з ретельністю і продуманістю виготовляли ювелірні вироби, сповнені язичницькою символікою.

До складу скарбу входили поширені тогочасні прикраси – перстні. Вони відігравали велику роль у весільній обрядовості, і були як жіночою так і чоловічою прикрасою.

Ювелірні вироби давньоруських майстрів мають неоціненну історичну, духовну, матеріальну вартість. Саме на їх прикладі якнайкраще можливо зазирнути в духовний світ давніх слов'ян. Розглядаючи речі, які входять до складу скарбу, із давньоруського городища XII-XIII ст., колишнього Болохівського князівства зрозуміло що християнство проникало в життя тогочасних людей, але язичницькі традиції були стійкими.

Джерела.

1. Архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. - Л-380.
2. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. - Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.- 480с.
3. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею.-М-524.
4. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею М-519
5. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею А-544.
6. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею М-534.
7. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею А-1546.

Роман Радович
м. Київ

ТРАДИЦІЙНА БУДІВЕЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ ПОДОЛЯН (за матеріалах півдня Хмельниччини)

У роботі наведено матеріал, який репрезентує традиційну будівельну обрядовість південних районів Хмельниччини. На обстеженій території увесь процес будівництва житла, – від вибору місця, заготівлі будівельного матеріалу, аж до поселення в ньому сім'ї, – супроводжувався комплексом магічних обрядів і дійств, що поєднували в собі як раціональні, так ілюзорні елементи. У комплексі обрядів, звичаїв і повір'їв, пов'язаних із будівництвом, які побутували на дослідженій території, спостерігається низка рис, спільних із відповідним загальноукраїнським комплексом. Поряд з тим, деякі аспекти цього комплексу на півдні Хмельниччини мають чітко виражене регіональне (притаманне лише для Поділля) чи локальне (притаманне південній його частині) забарвлення.

Ключові слова: Поділля, будівельна обрядовість, «вінець», толока, «переходини»

Впродовж останніх десятиліть будівельна обрядовість неодноразово була предметом дослідження учених як на загальноукраїнському рівні, так і Поділля зокрема [2; 5]. Проте цей аспект традиційної культури українців настільки багатогранний, що потребує й подальшої розмови. Польові матеріали, зібрані автором на півдні Хмельницької області (у Городоцькому (сс. Кузьмин, Великий Карапчів), Дунаєвському (сс. Тинна, Голозубинці), Кам'янець-Подільському (сс. Лісківці, Гринчук, Острівок, Рогізна, Болотниця, Дерев'яни), Новоушицькому (сс. Косиківці, Тимків, Щербівці, Глібів), Віньковецькому (сс. Говори, Адамівка, Гоголів), Чемеровецькому (с. Черче), Дерезнянському (с. Волоське) та Летичівському (с. Прилужне) районах) дозволяють дещо розширити відомості про цей аспект традиційної народної культури подолан, доповнити деякі його деталі. Хоча будівельна обрядовість на теренах України відзначалася стійкими спільними рисами, для неї притаманна низка локальних особливостей, які поряд з

іншим, у значній мірі пов'язані з місцевими будівельними традиціями, технікою та технологією (скажімо зрубною чи каркасною) спорудження стін житла тощо.

У XIX – на початку XX ст. на півдні Хмельниччини головною технікою, яку застосовували при спорудженні осель була каркасна. Основа каркасу стін складалася із стовпів («слупів», «сох»), вкопаних у ґрунт чи встановлених на камені, «платв» та «крижбантів» (навкісних риглів, закріплених до стовпів та платв). Перекривали споруди плоскою (переважно валькованою) стелею, над якою встановлювали чотирисхилий солом'яний дах на кроквах. У цей період тут побутувало декілька конструктивних варіантів заповнення стін каркасного житла. В загальному такі будівлі можна поділити на три групи: „дильована хата”; „валькована хата” та „городжена хата”. Поряд із каркасними, у зазначених районах побутували й будівлі безкаркасної (монолітної) конструкції, а спорадично траплялись ще й зрубні [3, с. 438, 445–460]. Власне переважаюче використання каркасної техніки у значній мірі й визначало специфічні риси місцевої будівельної обрядовості.

Увесь процес спорудження житла, починаючи від вибору місця і закінчуючи вселенням у нову хату на Поділлі, як і в інших регіонах України [2, с. 243–250; 5, с. 25–373] супроводжувався цілим комплексом прикмет, заборон, ритуалів та обрядодій. Першим відповідальним етапом у ритуально-обрядовому аспекті був вибір так званого «щасливого місця». Існувала низка заборон щодо спорудження хати на певних ділянках. Так, подоляни ніколи не будували у місцях захоронень, на ямах, криницях (с. Гринчук). Непридатною для цієї мети вважалась і межа («коли збудуєш на межі хату – ніколи не доробишся (будеш бідувати. – Р.Р.)», – від неї відступали щонайменше на один метр (с. Глібів). Унікали місць де ріс горіх (с. Глібів) чи будь-яке інше плодове дерево (с. Тинна). Остерігались зачепити навіть коріння такого дерева (с. Дерев'яни). Проте, як і у багатьох інших регіонах України [4, с. 258–259] особливу пересторогу тут мали перед бузиною («бзиною»): сс. Тинна, Рогізна, Дерев'яни, Глібів та ін. Вважали, що у «бзині біда ховається... в бзині біда сидит» (с. Глібів). Тому її побоювались навіть зрубати. Коли житло зводили на місці старої хати, то його старались розташувати таким чином, щоб стара оселя повністю знаходилась усередині нової (сс. Гринчук, Дерев'яни). Коли б якась частина старого житла виступала поза межі нової будівлі – це вважалось дуже поганою ознакою (с. Гринчук). Щоправда у селі Рогізна уточнюють: стара хата могла виступати поза тильну стіну нової, але поза фасадну – «борони Боже».

Місцями при виборі «щасливого місця» користувались послугами ворожок («ходили до ворожки»: сс. Рогізна, Дерев'яни). Остаточне ж рішення подоляни приймали лише після ворожіння безпосередньо на вибраній ділянці. Щоправда у зазначеному регіоні таке ворожіння (на місці новобудови) відіграло здебільшого допоміжну, уточнюючу функцію. Після того, як місце під забудову було вже визначене (зроблена розбивка, намічені кути тощо), на кожному з чотирьох «вуглів» насипали по «купці жита» (це здійснювали під час заходу сонця). Знову ж, зранку, «коли сонце сходило» перевіряли результат ворожіння. Якщо жито залишалось непорушеним, то місце вважалось щасливим і придатним для спорудження на ньому хати, якщо ж «купка у котромусь з вуглів була порушена» (розпорпана, розсунута), то цей «вугол попав на нещасливе місце» і його необхідно було дещо пересунути (сс. Великий Карапчіїв, Гринчук, Рогізна). У селі Дерев'яни жито замінювали «цілушки» священого хліба: коли б на ранок у котромусь куті хліб пропав, цей кут «пересували».

Повір'я про «погане місце» подоляни іноді супроводжують оповідями з сільської практики будівництва. Скажімо, одна з таких історій була записана нами у селі Голозубинці від Криштаковської Є. І., 1923 року народження. Колись у селі будували хату. Як «зводили» [споруджували каркас], одна стіна впала і вбила майстра. У цей час надійшов якийсь монах і сказав, що хата попала одним кутом на погане місце і порадив перевірити [місце на «чистоту»]. Звечора «по чотирьох вуглах» новобудови поклали по «цілушці» хліба і залишили «на ніч» – на ранок хліб із північно-західного кута пропав. На другу ніч по кутах залишили «купки жита» – у цьому ж місці жито щось розсунуло. Як зазначає респондентка: так цієї хати і не закінчили, – були змушені дещо пересунути.

Перед початком будови місце обов'язково освячували. У селі Щербівці під час освячення, крім кроплення священною водою, його ще «посипали» священним у церкві житом.

Строгий регламентації підлягав час початку будівництва. Ніколи цього не здійснювали у високосний рік (с. Дерев'яни). Щодо пори року, то, наприклад, у селі Гринчук будову починали в квітні або травні. До уваги брали також фазу місячного циклу (сс. Гринчук, Рогізна, Дерев'яни). Старались не починати «на новий місяць», а лише «на підповні» – коли місяць йде до повноти (с. Рогізна), «коли напівповня» (с. Дерев'яни). Повсюдно поганим («тяжким») днем вважали понеділок («у цей день навіть глину [на будівництво] не брали»: с. Гринчук). Субота теж вважалась «тяжким днем» (хоча за твердженням респондентів вона була «легшою від понеділка»: с. Гринчук). Скажімо, у селі Рогізна в суботу завжди робили «толоку» (валькували стіни, стелею, долівку). Найсприятливішими для початку будови місцеве населен-

ня найчастіше визнає вівторок та четвер (сс. Рогізна, Дерев'ни, Тишків), *“бо це чоловічі дні”* (с. Рогізна). В останньому селі твердять, що в окремих випадках починати будівництво хати можна також в середу та п'ятницю (хоча ці дні є гіршими, “жіночими днями”). У селі Дерев'ни заборона поширювалась і на п'ятницю, *“бо в цей день Мати Божа народилась і страждала”*.

Момент початку будівельних робіт (“коли закладають хату”) в ритуально-обрядовому відношенні вважався одним з найважливіших. Хоча на Поділлі йому не приділялось стільки уваги, як, наприклад, у Карпатах [1, с. 237–238, 240–242] чи на Поліссі [6, с. 83–96], в деяких селах Хмельниччини зафіксовані досить цікаві обрядодії, якими супроводжували встановлення одного (чи усіх чотирьох) основних стовпів каркасу хати. Першим завжди вкопували “слуп” (“соху”), яка розташовувалась у південно-східному куті майбутнього житла (“на схід сонця”): с. Великий Карапчіїв. Не зважаючи на те, що у зазначеному селі кутові стовпи новіших будівель, як правило, встановлені на камені, респонденти старших вікових груп стверджують, що колись *“камінь під слуп ніколи не клали, бо буде біда”*. У яму, викопану під *“перший слуп, господар сипав жито і кидав гроші з поли сорочки”* (тобто зерна жита і гроші господар насипав у полу сорочки, а вже звідти «сипав» їх у яму), вкладав свячене зілля і кропив свяченою водою. При цьому всі присутні хрестились, а майстер промовляв: *“Закладається хата жила, щоб всі в тій хаті гарно жили”*. Проте у більшості сіл, за словами старожилів, будівельну жертву укладали під усі чотири “вуглові слупи (сохи)”. Як і в попередньому випадку це була так звана безкровна форма будівельної жертви (предметами) [6, с. 89]: “кидали срібні рублі” (с. Тинна), гроші, жито (сс. Гринчук, Рогізна, Тишків), гроші, жито, квіточку-“васильок” (с. Дерев'яни). Заклавши в черговий кут дари, господар кропив його навхрест свяченою водою (це фіксуємо в усіх обстежених населених пунктах). У селі Волоське, як і в с. Великий Карапчіїв, жертву вкладали лише під східний кут: гроші і *“металеві обложечки від книжечки (? – Р. Р.) з роком будови хати”*. У Кам'янець-Подільському районі (с. Рогізна), де кутові стовпи каркаса встановлювали у гнізда вкопаних в землю “підструменків” (кам'яних брил кубічної форми), дари вкладали у ями викопані під останні, а у нижній площині каменюк “вбивали хреста” (зазвичай це так званий “косий хрест”). Місцями (с. Тинна) перед початком будови посередині майбутнього причілка в землю вбивали дерев'яного хреста. Оригінальний звичай зафіксовано у селі Щербівці. Тут, *“як починають [будувати] хату, під порогом у сінях хазяїн закопує грабовий чи ясеневий хрестик, гроші, жито і скроплює це свяченою водою”*.

Дещо повніше обряд закладин нової оселі зберігся у селі Прилужне. Коли “закладали” хату, “хазяїн” і “хазяйка” обходили її “проти сонця” (!?). У кожному із чотирьох ям “хазяїн” кидав гроші, а “хазяйка” кропила за допомогою “квітки” (букета із жита) свяченою водою і кидала по одному колоску (вирваному із цього букета) у кожному яму. Пізніше колосся, що залишилося, додавали до квітів і дерев'яного хреста, які встановлювали на виведені стіни (після встановлення крокв, цей хрест знімали із стіни та зачіпали на гребені крайньої пари крокв).

Мотивація укладання певних жертвних предметів була наступною: гроші клали, *“щоб гроші вхати були”* (с. Великий Карапчіїв), *“щоб все життя копійка була”* (с. Тинна), *“щоб велися гроші”* (с. Рогізна), *“щоб гроші трималися”* (с. Тишків); жито клали для того, *“щоб в хаті було життя”* (с. Рогізна), *“щоб життя було”* (с. Дерев'яни), *“щоб жили”* (с. Тишків); свячене зілля і воду *“ложили на щастя, на здоров'я”* (с. Великий Карапчіїв), а *“васильок – щоб велося в хаті”* (с. Дерев'яни).

У селі Глібів ворожіння на “чистоту місця” проводили лише після встановлення стовпів і платв, а у селі Гринчук після зведення крокв його повторювали. При цьому у двох останніх випадках також насипали чотири купки жита (але вже по кутах платв) і зранку перевіряли чи його щось не порушило.

“Майстерська” (“плотницька”) робота завершувалась встановленням крокв і лат. Цей момент відзначали “вінцем” (“вінком”, рідше – “квіткою”): сс. Щербівці, Гринчук, Рогізна, Дерев'яни, Великий Карапчіїв, Волоське, Прилужне та ін. Його зачіпали до гребеня крайньої (східної) пари крокв. “Вінком” чи “квіткою” тут називали дерев'яний хрест, закосичений квітами (сс. Гринчук, Рогізна), свяченим зіллям (с. Щербівці) чи калиною (с. Дерев'яни). У селі Прилужне, як уже згадувалось, до складу “вінця” обов'язково входив букет жита, яким кропили кути при закладах хати, а у селі Волоське – букет із житніх та пшеничних колосків. Інколи зачіпляли лише букет квітів (с. Гринчук). Традиційно, вінець встановлював найстарший із майстрів на гребені крайньої східної пари крокв (“до сходу сонця”), а іноді (с. Рогізна) – до бантини цих крокв. Відповідно до традиції, “вінець” (а особливо хрест) повинен був завжди зберігатися в хаті (с. Волоське). Коли “поставили квітку” хазяйка виносила на рушнику хліб і сіль, горілку, гроші та запрошувала усіх присутніх до хати на гостину (с. Прилужне). Звичай вшанування майстрів хлібом і сіллю на рушнику побутовув і в селі Рогізна.

Щодо проміжного відзначення “вінцем” встановлених на стовпи каркаса платв (що передують “вінцю” на кроквах), то у зазначеному регіоні це фіксуємо доволі спорадично. Зокрема, у селі Прилужне “квітку” з хрестом спершу ставили на платви, а згодом піднімали на вершину крокв (тут, зазвичай, це здійснював майстер).

Через певний проміжок часу після завершення “майстерської роботи” (спорудження дерев’яного каркасу споруди), приступали до трудомістких, так би мовити “глиняних робіт” (валькування та закидка стін, влаштування стелі, долівки тощо), які, як правило, виконували “толокою”. Звичайно, це здійснювали у теплі літні місяці – у червні та липні. Як зазначають у с. Рогізна, відповідно до звичаю, ці роботи мали бути завершені до кінця Петрівки (до 12 липня).

Кількість людей, яких скликали на толоку залежала від характеру виконуваних робіт. Скажімо, для валькування стін запрошували понад двадцять чоловік, а при спорудженні безкаркасних стін із “балабухів” їх кількість могла сягати і тридцяти–сорока осіб (с. Рогізна). У другій половині ХХ ст. “толоку”, як правило влаштовували у суботу (звичай призначати “толоку” на цей день, очевидно, новішого походження. – Р. Р.). Господар ще у п’ятницю обходив сусідів, рідню чи просто знайомих і запрошував їх на допомогу. На “толоку” сходились зранку. Як правило, приходили усі запрошені, відмовлялись не було прийнято (“не по Божому”). Багатші господарі давали свою соломку, біднішим учасники толоки приносили її з дому. Робітникам господарі два рази в день давали їсти: обід та вечерю. “Толока” супроводжувалась піснями, жартами. Як твердять респонденти, для зведення безкаркасних стін з “балабухів” скликали аж три “толоки” (с. Прилужне): під час першої – стіни зводили до вікон, під час другої – вище вікон, а третьою завершували. Між окремими “толоками” робили перерву тривалістю два–три тижні (щоб попередньо вкладені шари вальків дещо просохли). Завершення валькування стін знову відзначали встановленням на середині причілкової стіни (“до схід сонця”) “вінка” з городніх квіток (сс. Рогізна, Кузьмин), чи хрестика закосиченого квітами (с. Великий Карапчіїв). Іноді біля хреста ставили житній букет – “щоб життя було” (с. Тинна). В майбутньому цей хрестик замурували (“вмазували”) у стіну (за свідченням респондентів такий хрестик є “вмазаний” у стіну кожної хати, кожного хліва). Встановлення букета було символом завершення толоки – “зробили вінок” (с. Великий Карапчіїв). Після цього починались веселощі, жарти, обкидання “болотом” (особливо молодичь). Хазяїна кидали у розчин глини і питали, скільки дасть горілки “за вінець”. А той, зазвичай відповідав: “Скільки вип’єте – стільки і дам”.

Завершальним етапом у комплексі народних звичаїв обрядів та повір’їв, пов’язаних із спорудженням хати, було вселення сім’ї у нову оселю. Урочисте вселення у новозбудовану хату тут називали “переходинами” (с. Рогізна). Час “переходин”, як і початку будови регламентувався строгими часовими рамками. Народною традицією заборонялось здійснювати це у високосному році. “Переходили” найчастіше у вівторок або четвер, коли місяць “був на підповні” (с. Рогізна). Перед цим, як це часто робили і в інших регіонах України [5, с. 339–373], в хату впускали kota (сс. Гринчак, Рогізна). У селі Дерев’яни господар брав із собою kota на “переходини” і впускав першим у хату: коли кіт спокійно заходив до кімнати – це було хорошою ознакою, коли не хотів іти, втікав, неспокійно поводився – це віщувало біду у майбутньому житті. У селі Глібів перед “переходинами” хазяїн кидав на „під” (горище) житнього “коржа”. Це дійство відбувалося звечора, а зранку перевіряли, – зникнення коржа вважалось поганою прикметою – “в хаті є біда” (у цьому селі із біду ототожнювали з домовиком). Першим у новозбудоване житло заходив “хазяїн” (с. Рогізна). В хату вносили ікони, хліб і сіль на рушнику (с. Гринчак). Господар вносив відро води – “нехай щастя повніє”, господиня – хліб на рушникові – “щоб було багатство” (с. Дерев’яни). Запрошені гості на “переходини” несли подарунки: хліб, вмотаний у рушничок чи платочок (с. Дерев’яни). У селі Рогізна кожен гість приносив буханець хліба або миску жита, а у селі Гринчак кожен хто перший раз заходив у новозбудовану хату – кидав гроші.

Таким чином наведений матеріал, який репрезентує традиційну будівельну обрядовість південних районів Хмельниччини, дає можливість констатувати наступне. На обстеженій території увесь процес будівництва житла, – від вибору місця, заготівлі будівельного матеріалу, аж до поселення в ньому сім’ї, – супроводжувався комплексом магічних обрядів і дійств, що поєднували в собі як раціональні, так ілюзорні елементи. В них синтезувалися, з одного боку, накопичений віками народний будівельний досвід, з другого – пережитки дохристиянських анімістичних та демонологічних вірувань, елементи симпатичної магії, пізніші християнські нашарування тощо. Безперечно, нам вдалося зафіксувати лише фрагменти цього комплексу, оскільки, до сьогодні в пам’яті подільян збереглася тільки якась частина повір’їв, звичаїв та обрядів, якими супроводжувалося зведення нового будинку. Проте і цей фрагментарний матеріал дозволяє зробити висновок, що у минулому існувала струнка завершена система обрядів і заборон, яких місцеве населення притримувалося при спорудженні житла. У комплексі обрядів, звичаїв і повір’їв, пов’язаних із будівництвом, які побутували на дослідженій території, спостерігається низка рис, спільних із відповідним загальноукраїнським комплексом. Поряд з тим, деякі аспекти цього комплексу на півдні Хмельниччини мають чітко виражене регіональне (притаманне лише для Поділля) чи локальне (притаманне південній його частині) забарвлення.

Джерела:

1. Гошко Ю. Г. Звичаї та вірування, пов'язані із спорудженням житлових та господарських будівель / Ю. Г. Гошко, П. М. Федака // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 237–243.
2. Гребінь І. Ф. Обряди, пов'язані із будівництвом сільського житла / І. Ф. Гребінь // Поділля: історико-етнографічне дослідження – К.: Вид-во незалежного культурного фонду «Доля», 1994. – С. 243–250.
3. Радович Р. Традиційне житло українців південного Поділля другої половини XIX – початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами Хмельницької області) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛНУ ім. І Франка, 2010. – Вип. 45. – С. 437–462. – (Серія історична).
4. Радович Р. Народна архітектура Старосамбірщини XIX – першої половини XX ст. (житлово-господарський комплекс) / Роман Радович. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – 352 с.
5. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Роман Сілецький. – Львів: Міністерство освіти і науки молоді та спорту України. Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2011. – 425 с.
6. Сілецький Р. «Закладщина» хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект / Роман Сілецький // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. – С. 83–96.

Beata Lorens

Rzeszow, Polska

MONASTER BAZYLIAŃSKI W KAMIEŃCU PODOLSKIM W XVIII WIEKU БЕАТА ЛОРЕНС. ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТІР В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У XVIII СТОЛІТТІ.

Василіанський монастир в Кам'янці-Подільському було започатковано у 1718 р. в церкві Святої Трійці за підтримки унійного (греко-католицького) львівського єпископа Атанасія Шептицького. Монастир функціонував до 1795 р., коли після окупації Поділля Росією його було перетворено у православний монастир. Про функціонування цього монастиря в II половині XVIII століття свідчать документи, що зберігаються в Архіві Польської провінції домініканців в Кракові. Основними напрямками діяльності кам'янець-подільських василіанів є пастирська і освітня, оскільки в монастирі організовано внутрішнє чернече навчання у сфері теології.

Ключові слова: василіани, монастир, Кам'янець-Подільський

W Kamieńcu Podolskim w XVIII w. funkcjonowało siedem katolickich klasztorów męskich (dominikanie, franciszkanie konwentualni, jezuiti, karmelici bosci, trynitarze, bazylianie) i żeńskich (dominikanki). Kolejne trzy rodziny zakonne (bernardyni, bonifratrzy, teatyni) podejmowały nieudane próby założenia tam swych domów [11, c. 226]. Wśród wymienionych wspólnot zakonnych jedynymi reprezentantami katolicyzmu w obrządku wschodnim byli bazylianie.

O przeszłości monasteru bazylińskiego w Kamieńcu Podolskim w XVIII w. zachowało się stosunkowo mało źródeł. Tym większe znaczenie mają dokumenty tego klasztoru przechowywane obecnie w Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie. Pochodzą one z dawnego archiwum poczajowskiego, do którego trafiły najprawdopodobniej za pośrednictwem monasteru w Barze. Są to dwie księgi: inwentarz z 1772 r. spisany przy okazji objęcia funkcji ihumena kamienieckiego przez Sylwestra Łaszczewskiego oraz księga przychodów klasztoru za lata 1772–1811 [1; 2]. Nie wiadomo, jak i kiedy te dwa posyty trafiły do Krakowa [11, c. 212]. Wcześniejsza wizytacja klasztoru kamienieckiego, pochodząca z 1752 r., przechowywana jest w zbiorach Państwowego Archiwum Obwodu Tarnopolskiego [3]. Jak zauważył o. Marek Miławicki archiwalia dotyczące przeszłości bazylianów kamienieckich mogą znajdować się także w Muzeum Historycznym w Kamieńcu Podolskim [11, c. 212].

Klasztor bazylianów – unitów powstał w Kamieńcu Podolskim w 1718 r. Jego zaprowadzenie zawdzięcza się unickiemu biskupowi lwowskiemu Atanazemu Szeptyckiemu (*Jaśnie Wielmożny Jgmc Xiądz Atanazy Szeptycki Metropolita całej Rusi biskup Lwowski Halicki Kamieniecki sub Annum 1718 iako na ten czas loci ordinarius, zakonników wprowadził, czyli bardziey nazad przywrócił*) [4, apk. 32; 10, c. 28]. Informację tę potwierdzał również inwentarz monasteru spisany podczas wizytacji w 1772 r., w którym zaznaczano, że w 1718 r. metropolita Szeptycki osadził zakonników przy cerkwi Trójcy Świętej z powodu obszerniejszego miejsca wokół niej, umożliwiającego zbudowanie klasztoru [1, apk. 28zv.]. Cerkiew i monaster ulokowane były na pagórku między ulicami Zarwańską i Trójceką, zamieszkiwanymi głównie przez szlachtę [8, c. 39–40]. W publikacjach dotyczących przeszłości monasterów bazylińskich na terenie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej jako datę uruchomienia klasztoru w Kamieńcu Podolskim podawano 1722 rok [15, c. 301; 13, c. 195; 14, c. 195; 18, c. 139–159]. W świetle zapisów rękopiśmiennych wydaje się koniecznym przesunięcie daty powstania monasteru właśnie na 1718 rok.

Nie znaczy to jednak, że już wcześniej bazylianów – unitów w Kamieńcu nie było. W 1699 r. z polecenia unickiego biskupa przemyskiego Innocentego Winnickiego, wyznaczonego przez sejm Rzeczypospolitej administratorem Podola odebranego z rąk Turków, przybyli do Kamieńca dwaj bazylianie z terenu eparchii przemyskiej, aby przejąć administrację nad tamtejszymi cerkwiemi i nie dopuścić do nich prawosławnych. Ulokowali się oni przy cerkwi św. Jana Chrzciciela. Nie tworzyli oni jednak domu zakonnego, a po pewnym czasie najpewniej powrócili do eparchii przemyskiej [11, c. 222–224; 16, c. 144].

W 1739 r. monaster kamieniecki został włączony do nowo utworzonej Kongregacji pw. Opieki NMP, zaś w 1743 r. wszedł do prowincji koronnej (polskiej lub ruskiej) Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego, w której pozostawał do 1795 r. Po zajęciu Podola przez Rosję w wyniku III rozbioru Polski caryca Katarzyna II oddała monaster mnichom prawosławnym, usuwając bazylianów unitów [14, c. 195].

Cerkiew Trójcy Świętej, przy której osiedli bazylianie, w ostatniej ćwierci XVII w. kiedy Podole pozostawało pod zwierzchnictwem tureckim, była zamieniona na meczet. Świątynia po przejściu jej z rąk Turków była zaniechana. Dzięki bazylianom została wyremontowana. Naprawiono i dzwignięto mury. W 1742 r. wyłożono ją wewnątrz kamieniem. Postawiono też parkan, w dużej części murowany, otaczający świątynię i cmentarz [3, apk. 263b., 29; 17, c. 69]. Była to cerkiew orientowana, murowana, z jedną kopułą z latarnią. Nad kruchtą znajdowała się wieża, w której umieszczonych było łącznie siedem dzwonów. Trzy z nich pochodziły z cerkwi monasteru w Pietniczanach zlikwidowanego w 1745 r. W cerkwi znajdowało się dziewięć okien. Nad drzwiami wielkimi znajdował się chór *dla kapeli*, na który prowadziły schody. W cerkwi po prawej stronie usytuowano dwa ołtarze: Ofiarowania Pańskiego (Strytenia) oraz św. Onufrego Pustelnika, zaś po lewej ołtarze św. Bazylego Wielkiego i Opieki NMP (Pokrowy). Były to ołtarze malowane i złocone, z mensami, na których odprawiano Służby Boże [1, apk. 28]. Ołtarz poświęcony św. Onufremu ufundował rajca kamieniecki Stefan Bakałowicz przed 1752 r. [3, apk. 29]. Według wizytacji z 1752 r. zamiast ołtarza św. Bazylego Wielkiego w cerkwi stał ołtarz Wniebowzięcia NMP [3, apk. 29]. Po lewej stronie świątyni znajdowała się ambona niemalowana tylko zdobiona sukienkami obiciami. W środku cerkwi znajdowały się po obu stronach ławki oraz konfesjonały. Przy ścianach *w przymurkach* zainstalowane były ławki chórowe dla zakonników. Świątynia posiadała Deisus z carskimi drzwiami, rzeźbiony, malowany i złocony. Po jego lewej stronie stał ołtarz Matki Bożej Częstochowskiej z mensą, niezłocony i niemalowany. Przy nim nie odprawiano mszy św. [1, apk. 28]. Tego ołtarza nie wymieniano w wizytacji z 1752 r., a więc musiał powstać między 1752 r. a 1772 r. [3, apk. 29]. Ołtarz wielki z wyobrażeniem Jezusa Miłosiernego był rzeźbiony, złocony i malowany. Za ołtarzem usytuowano szafy, w których przechowywano szaty liturgiczne. Po lewej stronie wielkiego ołtarza umieszczono skarbiec [1, apk. 28]. W cerkwi znajdowało się również zejście do murowanej krypty (*w głąb ziemi schody do sklepu*), w której grzebano zmarłych zasłużonych dla tej parafii [1, apk. 283b.].

Cerkiew bazylikańska posiadała odpowiednie sprzęty i paramenty liturgiczne. W 1772 r. na jej wyposażeniu były trzy aparaty, 19 ornatów w różnych kolorach, cztery dalmatyki i antepedium [1, apk. 18]. Wśród sreber cerkiewnych wyliczono: złoconą monstrancję, cztery złocone kielichy z patynami, puszkę, łyżeczkę i gwiazdę, trybularz, sukienkę na obrazie NMP oraz korony i promienie na obrazach w ołtarzach [1, apk. 29]. Z kolei pozostałe paramenty, takie jak krzyże ołtarzowe, lichtarze, lawaterz, trybularze, wykonane były z cyny, mosiądzu i drewna. W cerkwi znajdowały się również Boży Grób wykonany z drewna i malowany, płaszczonka, obrazy i chorągwie procesjonalne, materiały do zdobienia ołtarzy [1, apk. 30, 31]. W 1772 r. cerkiew posiadała bogaty księgozbiór liturgiczny, liczący 42 tomy. Były to wyłącznie księgi drukowane, pochodzące z typografii lwowskiej, poczajowskiej i uniowskiej, ale także z drukarni w Kijowie i Moskwie [1, apk. 32].

Murowany, piętrowy klasztor bazylikański wzniesiono w latach 1745–1747 za superiorstwa ihumena Jozafata Prunickiego, dzięki wsparciu metropolity Atanazego Szeptyckiego. To właśnie metropolita zarządził zbudowanie klasztoru o dziesięciu celach, refektarzu, kuchni, dyspensie (spizarni). Prace wykończeniowe trwały do 1752 r. [3, apk. 29; 17, c. 71–72]. Budynek klasztorny przylegał od swej północnej strony do południowej ściany cerkwi. Do monasteru prowadziła furta usytuowana od strony zachodniej. Od wschodu natomiast ulokowano mały ogród z drzewami owocowymi. Na parterze znajdowało się pięć cel, zejście do piwnic, spizarnia i refektarz dolny. Z kolei na piętrze usytuowano trzy cele, refektarz górny, gabinet, w którym przechowywano depozyty złożone w klasztorze oraz celę superiorową z alkierzem. Wszystkie pomieszczenia ogrzewane były piecami. Wyposażenie cel składało się z prostych sprzętów: tapczanów, stolików, krzeseł, szafek. Bardziej reprezentacyjne umeblowanie posiadała cela superiora oraz refektarze. W tej pierwszej stały szafy mieszczące archiwum monasteru, być może również bibliotekę klasztorową. Z kolei w refektarzach głównym meblem był wielki stół. Pomieszczenia te ozdabiałały obrazy. Na korytarzu górnym i w celach górnych i dolnych ułożono drewnianą posadzkę, zaś na dolnym korytarzu posadzkę kamienną. Łącznie w klasztorze znajdowało się 17 okien, te na parterze były zabezpieczone kratami. Na obu korytarzach zawieszono 26 obrazów i portretów oraz duży, rzeźbiony krucyfiks umieszczony na ścianie przy schodach [1, apk. 44–443b.].

W oddzielnym budynku znajdowały się murowana kuchnia z piecem i piekarnia z niezbędnym wyposażeniem [1, apk. 52]. W rogu placu klasztornego postawiono pod jednym dachem wozownię ze spichlerzem i komórką [1, apk. 50]. W pobliżu znajdowała się również stajnia, w której trzymano głównie konie, ale także krowy i cielęta oraz trzodę chlewną. Zajmował się nimi parobek, utrzymywany przez klasztor [1, apk. 53]. Krowy sprzedano w lipcu 1772 r. ze względu na zakaz trzymania bydła w mieście [2, apk. 13b.].

Księgozbiór biblioteki klasztornej odnotowany w 1772 r. był dość różnorodny i liczny. Składał się łącznie z 171 woluminów. Podzielono go na kilka działów: *księgi biblioteczne łacińskie* (78 tomów), *księgi francuskie, włoskie, niemieckie biblioteczne* (10 tomów), *księgi polskie biblioteczne* (30 tomów), *księgi łacińskie pisane biblioteczne* (30 tomów), *księgi ruskie biblioteczne* (14 tomów). Oddzielnie wyodrębniono *kazania panegiryczne łacińskie i polskie* (9 tomów). Do katalogu dopisywano również książki kupowane w późniejszych latach, stąd ich liczba na początku lat 80. XVIII w. była wyższa. Tematycznie przeważała literatura teologiczna i kaznodziejska, służąca potrzebom zakonników, ale występowały również książki z dziedziny historii, retoryki, filozofii, prawa kościelnego i państwowego. Wśród rękopisów znajdowały się łacińskie traktaty przygotowywane przez profesorów i studentów filozofii i teologii zakonnej [1, apk. 33–43]. W 1796 r., po zmianie wyznania monasteru na prawosławne, zakonnicy złożyli księgozbiór bazyliński w klasztorze karmelitów bosych w Kamieńcu Podolskim. Został on skatalogowany w 1801 r. przez bazylianina o. Jozafata Banulskiego, który osiadł w klasztorze karmelitańskim. Katalog liczył wówczas 207 woluminów. Na początku XIX w. większość tych książek została przeniesiona do klasztoru w Barze, najprawdopodobniej do monasteru bazylińskiego, chociaż mogły trafić również do klasztoru karmelitańskiego w tym mieście [1, apk. 323b., 34–343b.].

Monaster przy cerkwi Trójcy Świętej w Kamieńcu Podolskim był monasterem wokalnym, czyli jego przełożeni mieli prawo uczestnictwa w kapitułach generalnych i prowincjalnych [10, c. 96]. Nie należał do najliczniejszych pod względem liczby zakonników placówek w prowincji koronnej, ale z czasem spełnił wymóg utrzymania przynajmniej ośmiu zakonników w klasztorze. Jeszcze w spisie ihumenów i zakonników sporządzonym w Uniowie w 1724 r. odnotowano w monasterze kamienieckim zaledwie pięciu bazylianów [5, apk. 13]. Z kolei w 1749 r. w klasztorze przebywało w sumie sześciu profesów [9, c. 183–184]. Według katalogu z 1754 r. w klasztorze było siedem osób: pięciu kapłanów i dwóch braci [13, c. 104]. W 1773 r. stan osobowy placówki liczył dziewięć osób, w tym sześciu kapłanów i trzech braci [6, apk. 2]. W 1776 r. w klasztorze przebywało 11 osób, w tym sześciu zakonników studiujących teologię. Był to najwyższy stan osobowy zarejestrowany w drugiej połowie XVIII w. [13, c. 157]. W latach 1778–1779 zostało odnotowanych dziewięciu profesów [7, apk. 2]. Wśród ihumenów kamienieckich były osoby pełniące ważne funkcje w prowincji koronnej, zwłaszcza obowiązki konsultorów. W zbiorze wizytacji klasztorów z lat 50. XVIII w. znalazł się również wykaz ruchomości pozostałych po śmierci ihumena kamienieckiego Jozafata Prunickiego zmarłego na początku 1757 r. Spis ten pozwala na scharakteryzowanie rzeczy osobistych bazylianina, przekazanych następnie na rzecz klasztoru w Kamieńcu Podolskim. Były to przede wszystkim elementy garderoby (palendry, sutanny, kaftany, koszule, płaszcze, kożuchy, spodnie, czapki, kapelusze, pasy), pościel, książki (co najmniej 45 tomów drukowanych i rękopisów), przedmioty osobistego i codziennego użytku (tabakiera, talerze, półmiski). Część ubrań sprzedano, przeznaczając uzyskane kwoty na klasztor, zaś inne rozdano według uznania. Książki włączono do biblioteki klasztornej lub przekazano do innych monasterów, np. *mszał nowy unioński oddany do Szarogrodu* [3, apk. 25–253b.].

Tabela 1

Ihumeni monasteru bazylińskiego w Kamieńcu Podolskim w XVIII w. (wykaz niepełny)

Lp.	Ihumen	Lata sprawowania funkcji
1.	Melecjusz Manasterski	1709 – 1714
2.	Samuel Jurkiewicz	1736 – 1740
3.	Jozafat Prunicki	1740 – 1757
4.	Teofilakt Oryszczyc	1757 – 1760
5.	Dometian Janowski	1760 – 1763
6.	Jozafat Janczycki	1765 – 1771
7.	Modest Silnicki	1771 – 1772
8.	Sylwester Łaszczewski	1772 – 1775
9.	Orest Nachimowski	1775 – 1778
10.	Sebastian Jankowski	1778 – 1784
11.	Konstanty Ułaszewicz	1784 – 1786
12.	Adrian Szubowicz	1786
13.	Onufry Tuczapski	1795

Źródło: APPD, Ławra Pocajowska, sygn. 12, passim; sygn. 4, passim.

Bazylikańska cerkiew Trójcy Świętej była świątynią katedralną, posiadającą prawa parochialne. Od 1740 r. ihumen monasteru Jozafat Prunicki pozostawał oficjałem unickiego biskupa lwowskiego, halickiego i kamienieckiego. Po śmierci metropolity Szeptyckiego i po objęciu administracji unickiej diecezji lwowskiej przez biskupa Onufrego Szumlańskiego doszło do konfliktu między bazylianami kamienieckimi a duchowieństwem diecezjalnym. Spór wiązać można z zarządzeniem odsuwającym zakonników od posługi duszpasterskiej w cerkwiach katedralnych i wprowadzaniem kapituł katedralnych złożonych z duchowieństwa diecezjalnego, wzorowanych na kapitułach łacińskich. W wyniku konfliktu angażującego wszelkie instancje kościelne w 1749 r. potwierdzono prawa bazylianów do cerkwi Trójcy Świętej, zaś katedrę przeniesiono do cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela [11, c. 243–244]. Do 1749 r. bazylianie obsługiwali także cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego, położoną na przedmieściach. Przebywał przy niej bazylianin z klasztoru kamienieckiego [9, c. 183–184]. Z racji pełnienia posługi duszpasterskiej i prowadzenia parafii wśród zakonników kamienieckich byli obecni kaznodzieje oraz spowiednicy.

Ludność należąca do parafii bazylikańskiej skupiona była w bractwach religijnych działających przy cerkwi Trójcy Świętej. Najstarsze wśród nich było Bractwo Trójcy Świętej, które miało genezę jeszcze prawosławną związaną z XVII w. Ze względu na konflikt członków tego bractwa z bazylianami metropolita Atanazy Szeptycki w 1735 r. nadał mu ustawę bracką wzorowaną na statutach konfraterni łacińskich. Wiadomo, że nowo utworzona konfraternia, mimo iż w źródłach określana była jako *bractwo św. Trójcy oo. Bazylianów*, otaczała szczególną czcią św. Onufrego Pustelnika, posiadała jego obraz oraz w dniu jego święta organizowała uroczystości z udziałem kapeli. Uczestnikiem tych nabożeństw był metropolita Szeptycki, który przyjechał na nie m.in. w 1745 r. Członkami tegoż bractwa byli również łacinnicy [3, apk. 29; 12, c. 240–241; 8, c. 369; 11, c. 240]. Bractwo to funkcjonowało nadal w pierwszej połowie lat 80. XVIII w., kiedy odnotowano przekazanie przez nie funduszy na remont wieży cerkiewnej [2, apk. 26]. W połowie XVIII w. działały również młodsze Bractwo Opieki NMP oraz Bractwo Wniebowzięcia NMP, skupiające kobiety opiekujące się ołtarzem pod tym samym wezwaniem. Także ta ostatnia konfraternia miała otrzymać statut bracki od metropolity Atanazego Szeptyckiego [3, apk. 29].

W klasztorze kamienieckim ulokowano wewnętrzne studia zakonne z teologii prowadzone dla profesów z prowincji Opieki NMP. Mogły one zostać uruchomione już w 1759 r., ale potwierdzone źródłowo informacje o nich pochodziły z 1762 r. W 1766 r. protoarchimandryta Hipacy Biliński dokonując podziału sum pieniężnych lokowanych na dobrach ziemskich, a zapisanych bazylianom prowincji koronnej przez starostę kaniowskiego Mikołaja Potockiego, przeznaczył 50 tys. złp na prowadzenie studiów teologicznych w Kamieńcu Podolskim [10, c. 154]. Poszczególne kursy nie były zbyt liczne – uczestniczyło w nich 4 – 6 studentów. Przeważnie wykłady prowadziło dwóch profesorów. Studium teologii zakonnej obejmowało dwie dyscypliny: teologię moralną i teologię dogmatyczną. Pierwsza zajmowała się przede wszystkim rozwiązywaniem tzw. kazusów sumienia (przypadków sumienia), związanych z sakramentem spowiedzi. Jej zadaniem było dawanie spowiednikom gotowych wzorów do właściwego rozstrzygnięcia w konfesjonalach. Z kolei teologia dogmatyczna, zwana też spekulatywną, miała za zadanie wykazać wiarygodność chrześcijaństwa jako religii objawionej przez Boga. W jej ramach studiowano Pismo Święte oraz prawdy wiary [10, c. 145].

Informacje o funkcjonowaniu od 1759 r. przy klasztorze bazylikańskim w Kamieńcu Podolskim szkoły publicznej nie znajdują uzasadnienia w źródłach. Natomiast zakonnicy mogli prowadzić szkołę parafialną przy cerkwi Trójcy Świętej, nauczając w niej katechizmu i podstawowych umiejętności czytania i pisania. W dokumentach monasteru wspomniano o *szkółce S. Trojcy WW. OO Bazylianów klasztoru* [1, apk. 43b.]. Po kasacie Towarzystwa Jezusowego w 1773 r. bazylianie wystąpili z ofertą kontynuowania prowadzenia kolegium jezuickiego w Kamieńcu, ale Komisja Edukacji Narodowej nie przyznała im wówczas tego obowiązku. Kolejne projekty związane z założeniem przez bazylianów kamienieckich szkoły powiatowej wraz z konwiktem szlacheckim nie zostały zrealizowane [11, c. 247; 8, c. 470].

Według informacji z 1749 r. bazylianie kamienieccy nie posiadali żadnego funduszu. Utrzymywali się z jałmużny i opłat z posługi duszpasterskiej [9, c.184]. Wraz z objęciem cerkwi Trójcy Świętej bazylianie przejęli wszelkie prawa do dóbr ziemskich jej przypisanych. Zaliczał się do nich grunt położony naprzeciw klasztoru, zapisany cerkwi świętotrójeckiej przez Katarzynę Gajewską jeszcze w połowie XVII w. [3, apk. 313b.]. Zarząd nad majątkiem cerkiewnym stanowił źródło konfliktów z Bractwem Trójcy Świętej. W 1736 r. bazylianie założyli folwark na tzw. Ruskich Folwarkach, co z kolei spowodowało spór ze społecznością miejską. Prawo bazylianów do tego gruntu uznano w 1742 r. [15, c. 304–305; 11, c. 256]. W drugiej połowie lat 50. XVIII w. na rzecz bazylianów kamienieckich przeszedł grunt nazywany Popławski, zlokalizowany pod Basztą Rzeźnicką [2, apk. 6]. W posiadaniu zakonników w tym czasie były także dwie drewniane kramnice (domy z podsieniami na słupach), zlokalizowane w pobliżu rynku, przynoszące rocznie 36 złp [3, apk. 313b.].

Na rzecz monasteru szlachta podolska oraz mieszczenie kamienieccy przeznaczali kapitały, od których zakonnicy otrzymywali roczne prowizje. Tak np. komornik ziem podolskich Jan Łucki w 1730 r. przeznaczył

dla bazylianów 3000 złp [1, apk. 15]. Nie wszystkie jednak zapisy były respektowane przez spadkobierców ofiarodawców. Stąd określone najczęściej zapisami testamentowymi sumy nieraz pozostawały jedynie na papierze. Niekiedy bazylianie użyczali pożyczek finansowych okolicznej szlachcie, która zobowiązywała się do uiszczenia z tego tytułu rocznej prowizji. W 1752 r. odnotowano, iż wysokość kapitałów klasztoru sięgała prawie 11 tys. złp. Bazylianie byli zobligowani do odprawiania 206 mszy św. w ciągu roku w intencji ofiarodawców [3, apk. 293b.–313b.]. W dużej zatem mierze utrzymanie zakonników opierało się na środkach pieniężnych wpłacanych przez dobroczyńców lub dłużników. Taka sytuacja powodowała wysuwanie oskarżeń wobec bazylianów o nieuczciwe wyłudzenie pieniędzy od ofiarodawców w czasie trwania klęsk elementarnych i zagrożeń. W 1738 r. obwiniano ich, że wykorzystując zagrożenie zarazą, które zawisło nad miastem i okolicą, zmuszali zdrowych mieszkańców do dokonywania zapisów na ich klasztor. Doszło wówczas do powołania specjalnej komisji, która miała pozbawić klasztor wielu zapisanych funduszy [12, c. 240; 11, c. 257].

Księga przychodów monasteru kamienieckiego prowadzona od 1772 r. ujawniała główne źródła wpływów do kasy klasztornej. W wyniku różnych zobowiązań bazylianie zyskali prawo do wsi położonych w pobliżu Kamieńca Podolskiego – Bakoty i Durniakowca, których dzierżawa przynosiła zyski. Zakonnicy sprzedawali również płody rolne (głównie zboże) produkowane w tamtejszych folwarkach. Bazylianie kamienieccy w latach 70. i 80. XVIII w. wynajmowali część pomieszczeń klasztornych oraz należące do nich dworki na stacje dla żołnierzy stacjonujących w Kamieńcu. W klasztorze zatrzymywała się również przyjeżdżająca do miasta szlachta, płacąc zakonnikom za nocleg i utrzymanie. Wpłacane z tego tytułu sumy były poważnym wsparciem finansowym dla klasztoru [2, apk. 73b.–8, 9]. Stałym elementem przychodu były także pieniądze zbierane do skarby w cerkwi z okazji odpustów i nabożeństw. Ich wysokość w 1773 i 1774 r. oscylowała wokół sumy 220 złp [2, apk. 3–83b.]. Kasa klasztorna zasilana była również wpływami z opłat za usługi religijne (odprawianie mszy św., egzekwii, dzwonienie w dzwony z powodu śmierci parafianina) [2, apk. 4–6].

O stanie finansów monasteru kamienieckiego świadczyły zapisy przychodów, wydatków i pieniędzy przechowywanych w kasie klasztornej, wprowadzane przy okazji wizytacji prowincjalnych i instalacji nowych ihumenów. Odnotowane one zostały we wspomnianej już księdze perceptowej, a zebrane w poniższej tabeli.

Tabela 2

**Finanse monasteru w Kamieńcu Podolskim w okresie rządów kolejnych ihumenów
w latach 1772–1786**

Okres sprawowania funkcji	Superior	Przychód		Wydatki		Bilans	
		złp	gr	złp	gr	złp	gr
7 VII (26 VI) 1772 – 31 VII (20 VII) 1774	Sylwester Łaszczewski	18 616	18	18 574	3	42	15
31 VII (20 VII) 1774 – 28 I (17 I) 1775	Sylwester Łaszczewski	6 640	9	4229	22	2410	17
28 I (17 I) 1775 – 26 IV (15 IV) 1776	Orest Nachimowski	14 847	8	15 047	28	-200	10
26 IV (15 IV) 1776 – 18 VII (7 VII) 1777	Orest Nachimowski	9 808	11	9 904	28	- 96	17
18 VII (7 VII) 1777 – 5 VIII (25 VII) 1778	Orest Nachimowski	10 046	7	13 643	1	-3 596	24
5 VIII (25 VII) 1778 – 17 XII (6 XII) 1778	Orest Nachimowski	3 521	10	4 724	16	-1 203	6
17 XII (6 XII) 1778 – 20 VIII (9 VIII) 1781	Sebastian Jankowski	18 325	15 ½	18 163	4 ½	162	11
20 VIII (9 VIII) 1781 – 20 X (9 X) 1782	Sebastian Jankowski	6 293	18 ½	7 444	11	-1096	13 ½
20 X (9 X) 1782 – 10 III 1784	Sebastian Jankowski	11 434	2	10 958	26	457	6
10 III 1784 – 10 X (29 IX) 1784	Konstanty Ułaszewicz	4 769	18	4 414	20	354	28
10 X (29 IX) 1784 – 9 IX (29 VIII) 1785	Konstanty Ułaszewicz	5 880	26	5 691	9	189	17
9 IX (29 VIII) 1785 – 1 IX (21 VIII) 1786	Konstanty Ułaszewicz	6 219	13 ½	5 947	29	271	14 ½

Źródło: APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 4, apk. 1–343b.

Bazylianie starali się równoważyć budżet klasztorny i nie wydawać więcej niż posiadali. Zdarzały się jednak sytuacje, kiedy bilans dochodów był ujemny. Jednak jak wynikało z lustracji finansów przeprowadzonej 17 XII 1778 r. podczas wizytacji Ambrożego Hnatowicza delegowanego przez prowincjała, ujemne saldo było wynikiem źle prowadzonych ksiąg rachunkowych przez kasjera, a jednocześnie kaznodzieję – Grzegorza Kruczkowskiego: *Wielkie zawody i niedościgłe zawilości względem superaty i decessu w kasie klasztornej pokazują się, a to częściowo dlatego że dwojako expensa i percepty bez należytego porachunku zapisywane były, częściowo że JX. Kruczkowski kaznodzieja trzymający kasę nie był przysięgły* [2, арк. 163в.]. Brakom finansowym klasztoru próbowano zaradzić poprzez pożyczki z kasy prowincji Opieki NMP w Poczajowie.

Po zaprowadzeniu przez carycę Katarzynę II monasteru prawosławnego przy cerkwi Trójcy Świętej w 1795 r. część bazylianów udała się do klasztoru w Poczajowie, zaś inni do monasterów bazylikańskich w Galicji. W Kamieńcu Podolskim pozostał tylko jeden bazylianin o. Jozafat Banulski, który osiadł w klasztorze karmelitów bosych. Prowadził on zapiski w księgach monasterskich do czerwca 1811 r., mimo że konwentu unickiego już wówczas w Kamieńcu nie było [15, c. 99; 11, c. 260].

Bazylianie kamienieccy byli reprezentantami unickiej wspólnoty zakonnej w mieście. Odgrywali ważną rolę w społeczności miejskiej, o czym świadczyły ich działania zarówno duszpasterskie, jak i finansowe, oraz nawiązywane kontakty z reprezentantami szlachty i wojska stacjonującego w twierdzy kamienieckiej. Z kolei znaczenie tego monasteru dla bazylikańskiej prowincji Opieki NMP wiązało się przede wszystkim z prowadzeniem w nim edukacji zakonnej w zakresie teologii.

Джерела:

1. Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Ławra Poczajowska, sygn. 12 – Inventarium Generale Monasterii Camenecensis Podoliae in actu Installationis Religiosissimi Patris Sylvestri Łaszczewski Ordinis Sancti Basilii Magni Sa[ncta]e Theologiae Doctoris ex Consultoris Provinciae Ruthenae ex Comissu Reverendissimi Patris Don Onuphrii Bratkowski O[r]d[in]i]s Sancti Basilii Magni Provinciae sub titulo Protectionis Beatissimae Virginis Mariae Provincialis in proprio Fundo per me ad hunc Actum designatum Commissarium Die 16 Aprilis vs. 1772 Anno Poczajoviae ex Consultatione Generali per actum ac expeditum Die 26 Junij vs. 1772 anno per Gervasium Zawalkiewicz O[r]d[in]i]s S. Basilii Magni superiorem Monasteriorum Bilzen. et Łanovicen. Conscriptum.
2. Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Ławra Poczajowska, sygn. 4 – Regestra perceptowe klasztoru kamienieckiego Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego pod tytułem Trojcy Przenajświętszej 1772–1811.
3. Державний архів Тернопільської області, ф. 258, оп. 3, сп. 1254 – Інвентарзе монастерів бazyliанських 1741–1772.
4. Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника, Відділ Рукописів, ф. 5, оп. 1, од. зб. 2412/II – Історія коścioла wilamowskiego.
5. Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника, Відділ Рукописів, ф. 77, оп. IV, од. зб. 981 – Акты і документи униовського, onufrijskiego і innych монастерів 1641–1780.
6. Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni, Poczajovien[si] 1773.
7. Catalogus Professorum Ordinis S. B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabeticum Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779, Poczajoviensi [1778].
8. Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. Kraków: Avalon, 2008.
9. Litterae Basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae. vol. II: 1731–1760. ed. A. G. Welykyj. (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, series II, sectio III). Romae: PP. Basiliani, 1979.
10. Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. – Rzeszów: Wydawnictwo UR, 2014.
11. Miławicki M. Wspólnoty zakonne w Kamieńcu Podolskim w XVIII wieku. //Trajdos T. M. (red.). Kościoły chrześcijańskie na Podolu. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.
12. Rolle A. J. Zameczki podolskie na kresach multańskich. t. 2: Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa: G. Gebethner i Spółka, 1880.
13. Ваврик М. М. Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно–статистична розвідка. – Рим: Видавництво ОО. Василян, 1979.
14. Підручний П. В. Василянський чин від берестейського з'єднання (1596) до 1743 року. // Нарис історії Василянського Чину святого Йосафата. (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII). – Рим: Видавництво ОО. Василян, 1992.
15. Сецинській Е. Матеріали для історії православних монастирей Подольської епархії. „Труди Подольського Епархіального Історико–Статистического Комитета”. 1890–1891. Вып. V.
16. Скочилас І. Територія як сакральний простір та регіональний партикуляризм руської Церкви: приклад Поділля XIV–XVIII століть. // Walczak W. (red.) Kościół unicki w Rzeczypospolitej. – Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2010.
17. Хіхлач Б. М. Архітектура василіянських монастирів Поділля XVIII століття. „Праці Центру пам'яткознавства”. 2009. – Вип. 16.
18. Хіхлач Б. ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд / Б. Хіхлач // Подільська старовина : наук. зб. – Вінниця:, 2008. – Вип. IV.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ІСУСА НА ТЕРЕНАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Стаття розглядає різні аспекти харитативної діяльності Товариства Ісуса (єзуїтів) на Хмельниччині, а саме: місії єзуїтів у Кам'янці-Подільському, що діяла в XVII-XVIII ст. та відновлення осередку єзуїтів у 70-х рр XX століття у місті Хмельницькому.

Ключові слова: Товариство Ісуса, єзуїти, колегіум, місія, парафія святої Анни.

Протягом XVII-XVIII ст. Поділля стало одним із центрів місіонерської діяльності Товариства Ісуса – згромадження ченців-єзуїтів. У думці пересічного українця, як слушно зауважив С.Серяков, при згадці про членів цього ордену виринає образ хитрого священика, який намагається зтягти чергову жертву в обійми католицизму, а згодом – використати її для зміцнення позицій римської церкви [9]. Наскільки відповідають дійсності ці штампи, якою була діяльність цього чернечого згромадження, який вплив на розвиток краю здійснили отці-єзуїти?

Необхідно зауважити, що діяльність Товариства не залишилась поза увагою науковців. Задорожнюк А., Папазова А., Баковецька О., Реуцька А., Пламеницька О. та інші досліджували окремі аспекти діяльності єзуїтів у Кам'янці-Подільському. Але до цього часу відсутнє комплексне дослідження діяльності отців-єзуїтів на теренах нашої області та впливу Товариства Ісуса на культурно-історичний розвиток краю, яке б сприяло подоланню традиційно упередженого ставлення до єзуїтів, усуненню негативних стереотипів, що склалися у нашому суспільстві.

Загальновідомо, що історія Товариства Ісуса в Україні починається з 70-х років XVI ст. Діяльність єзуїтів на цьому етапі була спрямована на розширення впливу католицької церкви в руських землях через прийняття унійної угоди про об'єднання православної та католицької церков. Після м. Ярослав, куди отці-єзуїти прибули у 1574 р., єзуїтські місії відкриваються в Перемишлі, Львові, Станіславі, Кам'янці, Житомирі та інших містах [2, с. 263]. Загалом таких осередків Товариства Ісуса в Україні було двадцять [12]. Діяльність місійного осередку передбачала організацію життя парафії, об'єднання парафіян у молитовні та благочинні спільноти. Водночас докладались неабиякі зусилля для відкриття навчальних закладів. Метою єзуїтських колегіумів було прищепити учням бажання духовно зростати. Поруч із колегіумами, зазвичай, відкривались бібліотеки, музичні школи.

Задум запросити єзуїтів до Кам'янця-Подільського виник ще у 1588 році у кам'янецького єпископа Станіслава Гомолінського та братів Миколая та Єроніма Язловецьких. Відомо, що в 1591 році єзуїтський візитатор Людовік Мазелло оглянув місто та високо оцінив місце його розташування, яке сприяло утворенню тут майбутньої місії. Втілити цю ідею вдалося лише після того, як у 1608 році єпископську кафедру посів Ян-Анджей Прухницький. Саме він запросив до міста єзуїтів із наміром організації силами ордену школи для молоді, а також місіонерської діяльності на Поділлі та на сусідніх територіях [14, с.153-154].

Що собою являв осередок місіонерської діяльності в Кам'янці? На початку XVII ст. для єзуїтів виділили ділянку з порожнім будинком. У 1609 р. тут відкривається резиденція Товариства. У подальші роки єзуїти здобули більші земельні володіння. Згідно креслення 1611-1612 рр. садиба єзуїтів була розміром близько 50х50 м², включала в себе костюл у східній частині садиби, прибудований до нього колегіум у південній та розташований окремо житловий будинок у західній частині садиби. Відомо, що садиба була огорожена муром [14, с.154].

Серцем місії був храм. Будівництво костюлу у Кам'янці-Подільському планувалося проводити за планом Ж. Валері-Радо. Згідно проекту костюл мав розміститися вздовж східної межі садиби. Вхід до костюлу знаходився б у будинку колегіуму. Колегіум і костюл планувалося будувати з дерева. Тимчасовий костюл був зведений у 1612-1613 рр. Будівництво розпочали власне з колегіуму, який згорів уже в 1616 р. Його відновили у 1617 р. На той час до будівництва костюлу ще не перейшли, адже з'явився абсолютно новий план. Він передбачав створення тринавової базиліки на зразок собору св. Петра і Павла у Львові. Вважається, що дану концепцію спроектував автор костюлів у Львові та Луцьку єзуїт Джакомо Бріано. Та будівництво відклали спершу через Хотинську війну і напад турецького султана Османа, згодом через повені, які пошкодили оборонні споруди міста, а також внаслідок протидії місцевого єпископа Павла III Пясецького (1627-1641 рр.), який намагався перешкодити діяльності єзуїтів. Розпочати реалізацію ідеї вдалося лише у 1643 р. після обрання у 1641 р. єпископом Анджея III Лещинського. Проект довелося дещо змінити, оскільки на місці, запропонованому в проекті, вже постала житлова забудова. Кошти на будівництво виділив гетьман С.Жолкевський. Проведенням будівельних робіт опікувався

співробітник Джакомо Бріано – Мачек Маїк, також єзуїт. Роботи тривали з 1642 по 1650 рік, але були припинені внаслідок розгортання національно-визвольного руху під проводом Богдана Хмельницького. У 1650 році Мачек Маїк покинув роботу у Кам'янці. У 1652 р. місто опинилося під облогою військ, тому колегіум довелося розпустити, а його приміщення слугувало прихистком для місцевої шляхти. Лише у 1665 р. о. Яків Яремба знаходить кошти на продовження будівництва храму [14, с.154-158].

У 1672 р., згідно із Бучацьким мирним договором, місто опинилось під владою турків. На той момент костюл ще не був добудований. Більшість зведених храмів були перетворені на мечеті, деякі існуючі будівлі перетворені в конюшні або повалені, а матеріали з недобудованого костюлу пішли на укріплення замкового мосту, який згодом почали називати «турецьким».

У 1731 р. було відкопано фундамент розібраного костюлу. На ньому 1753 р. розпочалося будівництво нового храму, спершу за планом ректора Фелікса Убиша, а згодом за планом Фаустина Гроздицького, ректора колегіуму з 1758 р. Костюл був присвячений Св. Станіславу-єпископу та Св. Станіславу Костці. Лише у 1768 р. будівництво було завершено [3].

Майже одразу по прибутті єзуїтів у Кам'янець-Подільський, тобто у 1610 році, було відкрито колегіум для дітей шляхти та міщан. У колегіумі викладалися обов'язкові курси граматики, богослов'я та риторики. Колегіум перетворювався в освітній центр для молоді Поділля. Сам колегіум було побудовано у вигляді двоповерхової кам'яної споруди. На першому поверсі були чотири келії для учнів, розміщені вздовж коридору, одна спільна кімната, сходовий майданчик, а також одна велика кімната з окремим входом, очевидно, для духовного наставника. У 1614 році Агнешкою Станіславською було виділено кошти на перебудову резиденції єзуїтів у школу. Проте під час пожежі 1616 року будівля колегіуму згоріла, її відновили вже у наступному 1617 році [3].

При колегіумі існували музична школа й театр. Шкільний театр функціонував тут від відкриття колегіуму до середини XVIII ст. Перший виступ відбувся у 1610 р. на урочистому відкритті школи. Учні колегіуму виконували ролі у драматичних постановках, авторами яких були професори, префекти та ректори [14, с.154]. Шкільний театр був важливим осередком навчання й виховання. Хороша вистава давала одразу декілька результатів: по-перше, постановки привертала до себе увагу багатьох глядачів, що заохочувало нових учнів, а також вони мали великий вплив на іновірців, сприяючи наверненню [6].

При колегіумі були створені Братство Божого Провидіння (з 1706 року) та Братство Найсолодшого Серця Ісуса (з 1740 р.) [7]. Важливу роль у житті колегіуму відігравала також і Конгрегація Мар'янська (тобто така, що має за опікунку Мати Божу – Марію) (створена у 1610 р., у 1704 р. відновлена), яка гуртувала учнів різного віку та духовних осіб. Вона сприяла зростанню особистої побожності, навчала самостійності й жертвності. Учасники Конгрегації проводили благодійні заходи, велась активна харитативна діяльність. Саме тут виділялися найбільш здібні – еліта свого середовища, саме вони в майбутньому ставали священиками, монахами, науковцями [7].

Існувала при колегіумі й цінна бібліотека, початок якій поклав єпископ Прухницький. У пожежі 1616 р. все книгосховище згоріло [7]. Однак приміщення бібліотеки вціліло. Коли розпочалась національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, усі книги були вивезені до Острога й повернулися до Кам'янця лише у 1721 р. Тим часом було зібрано нову бібліотеку, яка, на жаль, була знищена турками у 1672 р. Із відновленням у XVIII ст. колегіуму, відродилась і бібліотека, яка розмістилась у новому красивому приміщенні, прибудованому до колегіуму ззовні. Бібліотека також була в місійному осередку єзуїтів в селі Личківці та налічувала у 1773 р. 448 екземплярів [7].

За чий кошт утримувалась кам'янецька місія та колегіум зокрема? У 1609 р. для утримання місії у Кам'янці-Подільському місцевий сеймик виділяє спеціальний податок – половину всього земельного збору Подільського воєводства. У 1611 р. це рішення підтвердив сейм у Варшаві [14, с.154]. Окрім того, для повноцінного функціонування колегіуму надходили кошти із залежних сіл: Нижбірок, Городниці, Дубківці та Личківці (Гусятинського району), Трибухівці (Бучацького району), Гумницька (Теребовлянського району) та Капустинці (Чортківського району) Тернопільської області, Воєводинці (Могилів-Подільського району) та Тростянець (Тростянецького району) Вінницької області, Рунгури (Коломийського району) Івано-Франківської області, Ормяни (Кам'янець-Подільського району), Постолівка та Раків Кут (Волочиського району), Супрунківці (Дунаєвецького району) Хмельницької області [7].

«Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» повідомляє, що у 1614 р. подільський суддя Мартін Радецький заповів село Ормяни (зараз – село Великозалісся Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) в користування єзуїтам [5, Т. VII, с.594]. У цьому ж році село Супрунківці (Кам'янець-Подільський район Хмельницької області) було записане Кам'янецьким старостою Вацлавом-Олександром Калиновським на утримання школи-інтернату при колегіумі для дітей збіднілої шлях-

ти. У 1756 р. Адам Стадніцький звів нову будівлю інтернату, який проіснував тут до 1783 р., керував ним єзуїт Петро Мальчевський [3]. Село Личківці (Гусятинський район Тернопільської області) також було осередком місіонерської діяльності єзуїтів. Родина Дружбацьких-Кавецьких, власників Личковець, записала свій маєток для місії у Кам'янці. Відомо, що католицька парафія існувала тут, принаймні, ще з 1705 року [3].

Важливою стороною існування Товариства Ісуса завжди була харитативна діяльність. Єзуїти зробили значний внесок у визволення невільників з татарського полону, хоча дії такого роду потребували значних коштів. Наприклад, в 1654 р. одного полоненого єзуїта татари оцінили аж у 815 флоринів. Кількість врятованих за період 1621-1626 років зросла з 6 до 300 осіб [14, с.153].

Важливо зауважити, що у 1700 році при кам'янецькому колегіумі відкрилася перша у місті аптека. Вона була дуже добре обладнана, ліки тут були безкоштовними й призначалися для учнів та викладачів колегіуму, а також для бідних та нужденних. Коли у 1767 році Павло Лінкевич, який вийшов з Товариства, вирішив влаштувати у місті аптеку, єзуїти запротестували і оскаржили справу перед місцевим митрополитом, погрожували йому позовом до суду. Проте міська влада стала на сторону Лінкевича, захищала його перед канцлером Анджеєм Замойським і просила дозволу відкрити аптеку. Її відкриття зруйнувало монополію єзуїтів. Хоча аптека при колегіумі існувала до ліквідації ордену [8].

У 1614 р. у Супрунківцях відкрилась єзуїтська школа-інтернат для учнів колегіуму. У селі Личківці (село над Збручем на Тернопільщині) також був створений єзуїтський осередок. Єзуїти були зобов'язані утримувати трьох місіонерів для Личківців та довколишніх сіл та міст, побудувати тут костюл та забезпечити функціонування музичної бурси. За рахунок коштів Кавецьких ченці у 1728-1730 рр. збудували костюл Непорочного Зачаття Найсвятішої Діви Марії та будинок для місіонерів, тут діяла музична школа [3].

За сприяння старости Хокімії з 1611 р. двоє єзуїтів зайнялися військовим капеланством. Наприклад, відомо, що у битві під Цецорою (1620 р.) загинув сповідник жовнірів єзуїт Петро Вікановський. А в польському обозі в битві під Мартиновим у 1624 р. був присутнім єзуїт-капелан. Місіонери Товариства Ісуса були також капеланами у в'язницях [3].

Серед багатьох представників цього чернечого згромадження, які служили Богові та людям на землях Поділля, особливе місце займає постать Єжи Шорнеля, який став ректором колегіуму напередодні турецької окупації міста. Перед приходом турків ректор встиг вивезти найбільш цінні книги та літургічне вбрання з колегіуму до Львова. На прохання о. Єжи бейлербей Агі Паша дозволив відновити зруйнований під час облоги храм Св. Катерини, щоб заспокоїти місцеве католицьке населення. Ректору вдалося за три дні за допомогою католицької громади облаштувати святиню. Та влада через деякий час відібрала цей храм, і католикам відійшла Петропавлівська уніатська церква. У 1677 р. отець організував збір коштів для продовження викупу невільників. Під час підготовки віденської кампанії проти Османської Імперії отця Єжи ув'язнили, та вже в 1685 р. Шорнель зміг відновити душпастирську діяльність. На допомогу йому приїжджає о. Франциск Малеховський, що займався військовим капеланством у Сучаві.

Лише після передачі Кам'янця полякам Єжи Шорнель знову очолив колегіум. Його стараннями було відновлено викладання курсів граматики та гуманітарних наук. Помер ректор 31 січня 1702 р. в Демидові над Дністром [7].

Кам'янець-Подільська місія Товариства Ісуса мала свої осередки в багатьох населених пунктах Хмельницької та сусідніх областей: в Тернополі, в Кривчі, Копичинцях, Личківцях, Нижбірку (Тернопільщина), в Бару, Шаргороді, Вінниці (Вінничина), Китайгороді, Вірменах, Супрунківцях та Ушиці (Хмельниччина). Мандрівні місії були в Молдові, на Покутті та Валахії. Від колегіуму в Кам'янці залежали місії Молдови (в Яссах і Кутнарах), місії в Константинополі та в Криму [7].

У 1773 р., коли папа Климент XIV скасовує орден, усе майно єзуїтів переходить до єпархіальних володінь. Незрозуміло, хто наглядав за майном єзуїтів, але коли у 1774 р. було проведено опис, у якому зазначалося, що «приміщення колегіуму в Кам'янці було кам'яне, триповерхове, ззаду підперте скарпаними. В колегіумі знаходилась бібліотека шкіл, сама ж школа знаходилась окремо. На першому поверсі в класах не було ні лавок, ні кафедр, вікна були побиті солдатами, які розмістили там свій склад продуктів. Натомість на верхньому поверсі були два класи, в яких ще залишилися лавки і кафедри. Аптека знаходилась у старому костелі, що знаходився вниз по вулиці, була вже розграбована». Про костюл сказано так: «костюл новий, чудовий, всередині світлий, з каплицями й чудовим, але незакінченим фасадом і незавершеними вежами, має сполучення з колегіумом через вівтарну частину. Вівтар встановлений із старого костюлу, орган, лавки і годинник на вежі храму на той час були поновлені» [2, с.264].

Після знищення осередку Товариства Ісуса у Кам'янці-Подільському наприкінці XVIII ст. жодного іншого місіонерського осередку на території нашої області протягом XIX ст. не було засновано.

Історія відновлення діяльності єзуїтів на Хмельниччині пов'язана вже із обласним центром та розпочинається з 70-х років минулого століття. Місцеві прихожани довго просили владу призначити священика. Врешті комуністична влада погодилась на приїзд Вітаутаса Меркіса з Литви, навіть не здогадуючись, що він єзуїт. Це трапилось у 1973 р. Саме отець Вітаутас аж до кінця комуністичного режиму служив католикам, які були розкидані територією всієї Хмельницької області, долаючи різноманітні перешкоди, створені його служінню владою. В період 1987-1988 рр. отець розбудував костюл, почав зводити храм у мікрорайоні Виставка м. Хмельницького. О. Меркіс запросив сюди своїх співбратів з Кракова, які часто йому допомагали. У 1997 р. семидесятилітній священик повернувся у Литву [13].

Після від'їзду Вітаутаса Меркіса до Литви саме краківські єзуїти перейняли відповідальність за служіння в Гречанах (мікрорайон в м. Хмельницькому). Серед перших був отець Станіслав Смольчевський. О. Станіслав народився у Польщі в місті Битом. Навчався у тамтешнього отця Мар'яна, який був єзуїтом. У 1991 році прибув в Україну. Тут отця Станіслава скерували до Хмельницького допомагати о. Меркісу. Хоча приїхав сюди без ентузіазму, бо не хотів покидати рідний дім, проте був вражений бажанням місцевих прихожан дізнатись ще більше про Бога. А тому, повернувшись до Польщі, сам просив настоятеля направити його до України. Отець Станіслав зробив надзвичайно багато для гуртування навколо костюлу в Гречанах дітей та молоді. «Ми з превеликим задоволенням бігли на зустрічі з отцем. Особливо нам подобалось молитись, тримаючись за руки під час служби. Це нас єднало» [10], - згадує Коваль Олена, яка в той час була маленькою дівчинкою та готувалась до Таїнства Першого Причастя. Зараз Станіслав Смольчевський служить у парафії Найсвятішого Серця Ісуса в Чернівцях. Якийсь час тут працював отець Тадеуш Мул, який невдовзі повернувся до Польщі. Багато допоміг у розбудові парафії отець Тадеуш Лазаж, який, на жаль, помер у молодому віці [4].

Зараз у католицькому храмі, що у мікрорайоні Гречани, служать Богу та людям отці-єзуїти Генрик Дзядош, Мар'ян Голомб, Тадеуш Сарота та Олег Кривобочок. Окрім служіння у Хмельницькому отці опікуються парафіями у селах Волиця, Мацьківці, смт. Чорний Острів. У селищі Чорний Острів їм допомагає монах-єзуїт Джорджіо Задворний.

Окрім звичної для усіх священиків роботи у парафії, отці займаються душпастирством неокатеменальних спільнот, спільнот «Живого розарію» (їх при парафії аж 20), спільноти «терціаріїв» та «Домашньої церкви» [11].

Під опікою отців з Товариства Ісуса і душпастирсько-реколекційний будинок імені «блаженного Отця Яна Бейзима». Отець-настоятель парафії Генрик Дзядош згадує: «Відвідавши колись парафію та костюл святої Анни в Хмельницькому на Гречанах, мені було цікаво, чи є там можливість побудувати будинок реклекційний. Ідея такого проекту, виявляється, виникла ще у отця Мар'яна Голомба (він був першим, хто приїхав сюди, із отців, які зараз служать у Хмельницькому). Пізніше тодішній настоятель парафії отець Тадеуш Сарота розглядав можливість будівництва осередку катехізації. Разом ми прийшли до висновку, що потрібно побудувати будинок». Завдяки Божому Провидінню будівництво, що розпочалось 5 квітня 2002 р. завершилось восени 2003 р. А 12 жовтня 2003 року єпископ Леон Дубравський освятив будівлю [1].

В останні роки триває розбудова храму. Отці-єзуїти очолили будівництво двох нових каплиць: святого Івана-Павла II та каплиці жертв репресій. Завдяки отцям з Товариства Ісуса гречанська святиня розбудовується, а парафія живе й розвивається.

Підсумовуючи, варто зазначити, що діяльність Товариства Ісуса на Хмельниччині була спрямована одразу в багатьох напрямках:

1. Єзуїти займалися душпастирською діяльністю.
2. Єзуїти провадили освітню діяльність, створили колегіум та школу у Кам'янці, школи-інтернати у ближніх селах.
3. Ченці утримували при колегіумі театр та музичну школу.
4. Члени Товариства займалися медичною допомогою у шпиталях.
5. Єзуїти відкрили першу в місті аптеку.
6. Товариство Ісуса займалось викупом полонених з татарської неволі.
7. Єзуїти опікувалися військовим та в'язничним капеланством.
8. Товариство Ісуса широко займалося місіонерською діяльністю на півдні нашої області та поза її межами.
9. Сьогодні діяльність Товариства на території Хмельниччини пов'язана із Гречанською парафією святої Анни у Хмельницькому.
10. Товариство Ісуса нині опікується реклекційним будинком імені Яна Бейзима, що є осередком духовного формування греко- та римо-католиків.

Джерела:

1. Dziadosz H. Budowa Domu Rekolekcyjnego na Greczanach [Електронний ресурс] / Henryk Dziadosz // Misijnym szlakiem – Режим доступу до ресурсу: <http://www.misyjnym-szlakiem.pl/>.
2. Grzebien L. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564 - 1995 / Ludwik Grzebien. – Krakow: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej : Wydawnictwo WAM, 1996.
3. KAMIENIEC PODOLSKI [Електронний ресурс]. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://jezuici.krakow.pl/>.
4. Dorosz K. Parafia na cmentarzu [Електронний ресурс] / Krzysztof Dorosz // Jezuici Przyjaciolom – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jp.jezuici.pl/>.
5. Filip S. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Sulimierski Filip. – Warszawa: Wieku, 1880.
6. Poplatek J. Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce / Jan Poplatek. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo, 1957.
7. Niemiec J. Z dziejów szkolnictwa jezuickiego na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1564-1886 / Jan Niemiec – Rzeszów: Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej, 1998. – С. 263–283.
8. Осетрова Г. Аптеки й аптекарі кам'яця [Електронний ресурс] / Галина Осетрова // Газета «Подільянин». – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://podolyanin.com.ua>.
9. Серяков С. Великі українці та орден Єзуїтів [Електронний ресурс] / С. Серяков // Тиждень.ua. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <http://tyzhden.ua/>.
10. Інтерв'ю 24.10.2015 з Коваль Оленою Олегівною, 1985 р.н.
11. Інтерв'ю 30.11.2015 з отцем-настоятелем Генриком Дзядошем.
12. Історія єзуїтів в Україні [Електронний ресурс] // Єзуїти в Україні. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://jesuits.org.ua/>.
13. ДАХМО, Регистрационные дела на религиозные общества и служителей культа Римско-католической церкви 1945-1990, фонд Р–6416, опис 1, спр. 17.
14. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'яця-Подільського / Ольга Анатоліївна Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005.

Валерій Кундельський

м. Хмельницький

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛЬСЬКИЙ ВПЛИВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті розглянуто окремі штрихи польського чинника у Правобережній Україні; розкрито роль польських панів-магнатів, а також місце дрібної шляхти під протекцією російської влади.

Ключові слова: поляки, шляхта, городничий, Чарторийський, російське самодержавство, Проскурів.

Сучасне державотворення в Україні та формування цивілізованого суспільства об'єктивно вимагають ґрунтового вивчення і осмислення історичного минулого українського народу. Це стосується як усієї історії України, так і окремих регіонів.

Важливою, але поки що маловивченою проблемою є проблема польського впливу в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Часто поза зором дослідників залишається проблема з'ясування соціальної структури польської національної меншини у складних міжнаціональних відносинах (українці, росіяни, поляки, євреї) Правобережної України. Праці сучасних авторів часто висвітлюють українсько-польські стосунки в регіоні як відверто ворожі і соціально напружені, що відповідає історичній дійсності. При цьому недостатньо висвітлено, наскільки соціально загостреними були взаємини українських селян та дрібної польської шляхти.

Інший аспект даного питання – польський чинник історичного регіону в контексті російської самодержавної політики. Саме вказаними проблемами і зумовлено написання даної статті.

До проблеми польського чинника у Правобережній Україні зверталось чимало дослідників, зокрема таких як М.Грушевський, В.Смолій, О.Реєнт, Л.Баженов, Я.Грицак, О.Гуржій, Н.Яковенко, А.Філінюк, Р.Гудь, Д.Бовуа, В.Верига та ін. Так, А.Філінюк у монографіях і статтях з історії Правобережної України аналізує широкий спектр питання про міжнаціональні взаємини у регіоні наприкінці ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. через призму соціальних трансформацій. Визнаним дослідником даних проблем є французький вчений Д.Бовуа, який ґрунтовно вивчає поліетнічну історію Правобережної України, зокрема так званий трикутник: російська влада, польська шляхта, українське селянство.

У Правобережній Україні в 1795 р. проживало 3,4 млн. осіб, 350 тис. із були поляки, 110 тис. – євреї. Українці становили 88%, абсолютна більшість із них проживала у селі [1, с.225]. Росіян в цей період в Правобережній Україні нараховувалось всього 4 тисячі [2, с.204].

Маловивченим питанням є проблема взаємовідносин польських магнатів і російської влади. Чому не зважаючи на втрату польської державності наприкінці XVIII ст. у Санкт-Петербурзі проживала значна частина поляків, які займали високі державні посади в Російській імперії, особливо за Павла I і Олександра I. Чи були корисні поляки-магнати для російської державної еліти?

Наведемо конкретні факти. Ще під час поділів Речі Посполитої проросійську партію очолювала «Фамілія» – клан Чарторийських, чий маєток були в Україні. Чарторийськ, колиска цього роду, містився на Волині.

Адам-Казимир Чарторийський, щоб уникнути конфіскації Катериною II 194 сіл і містечок на знак пошани до переможців послав до двору Катерини двох синів – Адама і Костянтина. Адам Єжи Чарторийський (1770-1861) здійснив дивовижну кар'єру при царському дворі. Близький друг юності царя Олександра I, коханець княгині Єлизавети А.Є.Чарторийський у 1804 році став міністром закордонних справ імперії. Був сенатором, членом Державної Ради, куратором Віленського університету, а в 1815 р. – співзасновником конституційного Королівства Польського під російською владою. Його шлях з Росією розійшовся лише в 1831 р. після еміграції в Париж [3, с.17].

Росія охоче приймала багатьох польських панів-магнатів з України. Не лише через престиж родових імен, але і завдяки їхньому багатству. На коронацію Павла I в 1797 р. за місяць з'їхалися десятки польських шляхтичів, щоб завірити свою відданість престолу і заслужити ласку російської влади. Так, Станіслав Понятовський, племінник останнього короля, в 1795 р. продав свій замок у Горохові Володимирського повіту на Волині та виїхав в одній кареті з дядьком до Санкт-Петербурга, куди вони прибули 10 березня 1797 р. і де їх вітав особисто сам Павло I [там само, с.22].

Пізніше Олександр I зблизився з групою польських магнатів: графами Браницьким, Іллінським, Ржевуським, Потоцьким, Ожаровським, князем Любомирським, які мали великі маєтки в Правобережжі і посіли високі пости в російській столиці. Виник довготривалий роман царя з М.Наришкіною (полячкою, княжною Четвертинською). Все це було сприятливим для польського панства [4, с.279].

Французький дослідник Даніель Бовуа стверджує, що на сьогодні ще не написано спеціального дослідження про верхівку польської шляхти в Україні. Саме тому для нас є цікавою постать графа Юзефа Августа Іллінського (1766-1844), який після II-го поділу осів в Санкт-Петербурзі і подружився з Павлом I ще за довго до його сходження на престол.

В жовтні 1796 року він отримав титул камергера в Гатчині і оплатив борги майбутнього царя. Його часто запрошували на пиятики до Павла I. І саме його царевич послав перевірити достовірність про смерть Катерини II. Живучи з коштів, що надходили від маєтку у волинському Романові (сучасна Житомирська область), він за життя Павла I славився в столиці імперії великими розкошами. Після смерті останнього виїхав на свої землі і навіть відкрив єзуїтський колегіум в Романові, щоб побороти світський і польський дух шкіл, що підтримував князь Чарторийський. Романівська колегія була закрита в 1820 році після численних доносів. Але граф до кінця життя залишався прихильником російської влади [3, с.23].

Сам цар Олександр I після вигнання французів з Росії в день свого народження 12 грудня 1812 р. надав амністію полякам, які воювали разом з французами. Все це дуже не сподобалось М.Кутузову [там само, с.185].

Олександр I в серпні 1814 р. вітав польських генералів Домбровського і Сокольніцького, які служили в армії Наполеона. Цар зустрівся з Т.Костюшком, який мешкав під Парижем. Цар розумів, що милосердя може сприяти його міжнародному престижеві та викликати вдячність польських підданих імперії [там само, с.188].

Наведені вище факти підтверджують, що незважаючи на те, що Польща втратила свою державність в результаті відомих поділів наприкінці XVIII ст., але Польща залишалась польською країною під російською владою; в ній панували польські поміщики, польська культура, мова. Це особливо простежується на Правобережжі.

Певні негативні зміни для поляків наступили за царя Миколи I., особливо після придушення польського повстання 1830-1831 рр. А до 30-х років XIX ст., як на це вказують численні дослідники, вся Правобережна Україна і навіть Київ були теренами польських політичних культурних впливів. У Києві мовою інтелектуального спілкування залишалась польська мова [5, с.185].

Цікавим в контексті польського чинника в Правобережній Україні є посада городничого – начальника російської поліції. Посада городничого була запроваджена в 1775 році і ліквідована в 1862 році у зв'язку із реформою поліції [6, с.312].

Архівні матеріали дають нам численні, що на посаді городничого здебільшого перебували російські офіцери – поляки за походженням. Ось окремі факти. Городничий містечка Летичева, відставний капітан Ф.Красновський присутній при передачі землі у власність російському поміщику І.Моркову. Саме ці землі забрали у польської поміщиці Косановської у вересні 1796 р. в селах Купавка і Ольчидаїв [7, арк.26, 27].

При цьому російська розвідка наприкінці XVIII ст., коли вся Правобережна Україна входила до складу Російської імперії (процес інкорпорації) уважно слідкувала за поведінкою осіб польського походження, які проживали у власних маєтках [8, арк.2].

Городничий м.Новоград-Волинського Г.Калинський, колишній підполковник російської армії, учасник російсько-турецьких війн, поляк по походженню, 1855 році звинувачується в незаконних діях. Зокрема в тому, що отримав винагороду від місцевого єврея Абрамка Велихова і дав наказ тілесно покарати українця Опанасюка, який був старостою міського християнського товариства. Опанасюк отримав сорок ударів різками. В показах по справі городничого Г.Калинського фігурують в основному поляки: дворяни Яніцький, Сірацький, Малиновський, Меровинський, десяцький Петровський [9, арк.24, 40,160].

Городничий м.Овруча, Іван Францишек Яновський, підполковник від кавалерії в 1850 р. звинувачується в розтраті казенних грошей [10, арк.57].

В м. Проскурові в 1807 р. при засіданні міського магістрату присутній городничий І.Кувшинов (росіянин за походженням, що трапляється дуже рідко). В протоколах засіданнях Проскурівського міського магістрату неодмінно фігурує єврей Абрамка Кушнір, але зовсім немає українців [11, арк.39].

Як бачимо, російська влада направляла в міста (призначення Сенату), переважно на посаду городничих, здебільшого відставних військових польського походження, які були із Правобережної України і навіть мали римо-католицьке віросповідання, що простежується в архівних справах.

Говорячи про польський чинник в суспільно-політичному житті Правобережної України потрібно мати на увазі те що колишня дрібна польська шляхта в силу певних причин поступово асимілювалась в українських селян. Так, волинський військовий губернатор генерал Маслов наприкінці 1838 р. здійснив ревізійну поїздку по Волині і виявив чиншову шляхту, яка сплачує податки землевласникам і околичну шляхту, яка живе з обробітку власного клаптика землі. В Санкт-Петербурзі про цю дрібну шляхту навіть і не знали. Маслов пише, що ці шляхтичі не відрізняються від українських селян ні ментальністю, ні способом життя, але не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись державними привілеями.

Так, довкола м. Овруча в селі нараховується тисяча душ, які говорять по-малоросійськи, живуть дуже бідно [12, с. 171].

Життя в таких шляхетських селах добре відомо нам з польської літератури. Письменник Ю.І. Крашевський в повісті «Хам» 1838 р. розповідає, що на півночі Волині в с. Сернівка проживає 240 шляхетських сімей. Шляхта в цих селах розмовляє руською мовою волинських селян, сповідує православ'я. Лише часом вживає польські слова і старі прислів'я – слід їх походження і цивілізованості. Усі претендують на один і той самий герб виданий їм королевою Боною Сфорцею. Та у відомому гербівнику Каспера Несецького їх немає [там само, с. 173].

Від себе додамо, що гербівник К.Несецького на сьогоднішній день є дуже неточний і не дає можливості простежити генеалогію шляхти. Гербівник «Корони польської» виданий в 4-х томах в 1728–1743 рр. і пізніше перевиданий в 1839-1846 рр. фіксує основні польські роди, без врахування шляхти Великого Князівства Литовського [там само, с. 70].

Той же Ю.І.Крашевський у повісті «Будник» (1847 р.) описує життя колишніх шляхтичів, які працюють в будах – невеликих підприємствах для випалювання попелу. Автор акцентує на рештках польськості у цих людей [там само, с. 172-173]. Серед українського населення, зокрема на території Хмельниччини, є багато людей, які мають прізвище Будник.

Негативним чинником для асиміляції дрібної шляхти була поразка польського національно-визвольного повстання 1830-1831 рр., яке проходило і в Правобережній Україні. Протягом 1832-1850 рр. близько 340 тис. шляхтичів Правобережжя було виключено з родовідних книг. Шляхтич, який мав користуватись титулом, гербом та шляхетськими привілеями мусів документально довести, що його батько, дід і прадід безперервно ним користувались. Подільські шляхтичі мали довести своє шляхетське походження спеціальної геральдичній комісії, що перебувала у Мінську [13, с. 178].

Таким чином, відносини асимільованих польських дрібних шляхтичів і українських селян ми не можемо назвати відверто ворожими. В цілому в Правобережній Україні польська шляхетська верхівка справляла помітний вплив на суспільно-політичне життя. Саме українсько-польські міжнаціональні відносини даного періоду і навіть пізніше базувались по формулі: польські пани-магнати і залежні українські селяни, на що неодноразово вказують дослідники. Не маючи у Правобережжі дійового чиновницького апарату, поліції і т.д., російська влада залучала до вказаних структур поляків. По суті існуюча система влади повністю відлучала російську владу над селянським життям. Селяни були повністю залежні від своїх поміщиків, якими були, як правило, багаті польські землевласники. Все це викликало масові втечі селян, особливо на Південь, а також селянські заворушення. Про цей гострий соціальний конфлікт говорить багато дослідників.

Джерела:

1. Філінюк А.Г. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст та містечок Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5.– С.221 - 229.
2. Шевченко А. Росіяни в Україні в аспекті сучасних етнопонаціональних процесів // Етнопонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / О.Б.Беренштейн, Н.А.Зіневич, В.Т.Зінич та ін.; за ред. В.І.Наулка. – К., 2001. – С.202 - 246.
3. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
4. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України від середини XVIII до 1923 року: у двох т. – Т.2 – К., 1995. – 606 с.
5. Історія України / відп. ред. Ю.Сливка; кер.авт. кол. Ю. Зайцев; вид. 3-тє. – Львів: Світ, 2002. – 520 с.
6. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.IX. Типография И.А. Ефрона. – СПб, 1893. – 474 с.
7. Центральний Державний історичний Архів України (далі - ЦДІАК. України) м. Київ, Ф.210, оп.1, спр.4, арк.26, 27
8. ЦДІАК. України. – Ф.533, оп.1-а, спр.23, арк.2
9. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО) Ф.18, оп.2, спр.95, арк.24, 40,160.
10. ДАЖО. – Ф.18, оп.2, спр.56, Арк.57.
11. Державний архів Хмельницької області, Ф.29, оп.1, спр.17, арк.39
12. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управління масами (1831-1863). – К., 1996. – 415 с.
13. Гуржій О.І. Славетні битви на теренах України / О.І.Гуржій, О.П.Реєнт. – К.: Арій, 2012. – 336 с.

Віталій Моздір

м. Волочиськ

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЦАРСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті представлено краєзнавчі матеріали, у рамках написання дисертаційного дослідження: «Етнокультурні трансформації в Подільській губернії наприкінці XVIII – у 40-х роках XIX століття». У дослідженні розглядається політична культура царської вертикалі влади, після приєднання Поділля до складу Російської імперії у 1793 р. Першоосновою для насильницької інкорпорації краю слугувало запровадження російської правової бази на теренах Подільського краю.

Ключові слова: політична культура, Поділля, Катерина II, самодержавство, М. Кречетников, генерал-губернатор, законодавство.

Сьогодні ми живемо у часи великих змін, в період переоцінки суспільної моралі, тому змушені вкотре звернути свій погляд до минулого досвіду. Тому, у цьому зв'язку, однією з важливих сторінок минулого виступає культура нашого народу, яка протягом кінця XVIII – у першій третині XIX ст. зазнала значних трансформацій.

Зміни культурного життя Подільської губернії кінця XVIII – у 40-х роках XIX ст., коли за другим та третім поділами Польщі, територія краю була включена до складу Російської імперії, залишаються мало розглянутими, а комплексні дослідження, незважаючи на актуальність теми, – відсутні. В повній мірі це стосується і політичної культури, яка у імперської адміністрації мала свої особливості.

Проте, перш ніж ми перейдемо до розгляду проблеми, насамперед спробуємо розкрити зміст поняття «політична культура». Отже, установки, вірування і цінності, що лежать в основі функціонування конкретної політичної системи називаються політичною культурою [1]. Культура політична є частиною загальної культури і включає ті її елементи, які пов'язані з суспільно-політичними інститутами і політичними процесами [2]. Радянські теоретики глумачили політичну культуру, виходячи з класової ідеології, трактуючи її як рівень і характер політичних поглядів, знань і переконань громадян, уміння застосовувати їх у процесі громадсько-політично діяльності, а також зміст і якість соціальних цінностей, традицій та норм, що регулюють політичні відносини [3, с. 527]. Проте найбільш точне визначення, на нашу думку, надає багатотомне видання «Енциклопедія історії України» за редакцією В. Смолія, яке подає політичну культуру як: спрямовані у світ політики психологічні орієнтації, ментальність, ціннісні установки та самосвідомість членів суспільства; прояви пізнання, специфічне знання, пов'язані з категоризацією політичних відносин інших основоположних реалій суспільного буття (політична система, її інститути, соціальні відносини, релігія, мораль, культурно-історична традиція, економіка) [4, с. 336], завдяки чому формуються певні політичні позиції та утверджуються ті чи інші установки, зразки й норми поведінки [4, с. 337].

Вивченням проблем культурних змін на Поділлі у досліджуваний період займалися відомі дослідники сучасності А. Філінюк, Л. Баженов, П. Слободянюк, Ю. Блажевич та інші. Втім, дане питання потребує

додаткового студіювання, розглядаючи політичне життя краю, в означених хронологічних рамках, як складову частину загальної культури.

В цілому культурне життя краю протягом першої половини ХІХ ст. розвивалося під всезростаючим впливом загальноросійської культури і в боротьбі з полонізаторською спадщиною, яка ще залишалася від недавнього панування на цих землях Речі Посполитої [5, с. 161].

Включення Поділля до складу Росії, мало виняткове значення, оскільки несло разом із собою значну пертурбацію для місцевих жителів, адже визначальним фактором, який зумовлював характер і особливості національно-культурного життя подолян, стала реалізація самодержавної політики царату в рамках включення Малоросії (України) до складу Російської імперії, як нової території, що, зокрема, передбачала – стерти межі ментальних розбіжностей «великоросів» і «малоросів». Тож векторами розвитку культури стали право і мораль, цінності Російської імперії, які, до слова, на кінець ХVІІІ ст. були відмінними від тих, що намагалась насадити Російська метрополія [6, с. 144]. На жаль, через обмеженість об'єму статті, у цьому дослідженні ми розглянемо напрямок розвитку політичної культури у контексті правових відносин, які на наш погляд стали, мабуть, основоположними на першому етапі інкорпорації Подільського регіону до Росії. Адже, так званий моральний або духовний напрямок, через насиченість джерельної бази заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження.

За висловом Івана Крип'якевича, у досліджуваному періоді, у Російській імперії найвищого розвитку набув царський деспотизм. Місцевій владі була дана вказівка всіма засобами з'єднати українські землі із загальною сім'єю корінних російських губерній [7, с. 253]. Доказом цього виступає один з численних нормативно-правових актів. Катерина ІІ видає указ, згідно з яким викоринювалась думка, що українці і росіяни – різний народ. У зв'язку з цим почались гоніння на українську культуру, і першою під приціл попала українська мова, потім церква та інші виразники української самоідентичності [8, с. 10]. Російська імперія не могла здійснити інкорпорацію великого українського регіону в Російську імперію, не змінивши своєрідність духовного-культурного світу корінних мешканців [25, с. 182].

Проте, зовні порядки нібито залишались старими, але це було тільки на перший погляд [9, с. 68]. Після включення польських областей до імперії Росія придбала 4553 квадратних милі, 410 міст і містечок, 10081 село і 3011688 жителів. Формально територіальні зміни закріпив Гродненський сейм Речі Посполитої, скликаний у липні 1793 року на вимогу імператриці, а узаконив – Трактат між її величністю імператрицею та королем Речі Посполитої від 22 липня того ж року [10, с. 310].

Першим військовим генерал-губернатором новоприєднаних територій був призначений М. Кречетников [11, с. 275], який обнародував 27 березня 1793 р. Маніфест про приєднання польських областей [12, с. 15]. Цей документ був одночасно прочитаний в усіх церквах, записаний у міські книги і у багатолюдні місця прикріплений [13, с. 3]. На згадку про пам'ятну подію – приєднання Мінської, Волинської, Подільської області імператриця Катерина ІІ наказала навіть виготовити пам'ятну медаль [23, с. 12], на якій було написано: «ОТТОРЖЕННАЯ ВОЗВРАТИХЪ» [24, с. ХІІІ]. Інструкція для генерал-губернатора була складена імператрицею особисто. Катерина ІІ вимагала «управлять так, чтобы население ощутиительно почувствовало превосходство своего настоящего положения перед прежним». Для відчуття цього «превосходства» зменшили на декілька років податки, перш за все для нижчих верств населення [14, с. 240]. За задумом імператриці Катерини ІІ, в губернії мала царювати тиша і спокій, з цією метою Катерина наказувала своїм підлеглим не чинити ані найменшої «обида» чи утиски обивателям, щоб підкорити новоприєднані області не тільки силою зброї, а підкоривши серця людей [23, с. 21], які жили тут. А для цього, з введенням у краї російського керівництва, заборонялось практикувати: «злоупотребление, несправедливости, угнетения, разбои, смертоубийства, всякие беспорядки, мерзкие пытки и всякие суровые казны». Все це назавжди в краї мало бути забуте [23, с. 22]. Офіційною причиною приєднання Правобережжя до Російської держави, начебто, був той факт, що великодушна імператриця Катерина не могла без болю у серці споглядати за трагічною долею православних християн у краї, але насправді це був лише привід. Мета акції була озвучена офіційно так: «Для избавления земли и городов некогда России принадлежавших, единоплеменникам населенных и созданных и православную веру исповедующих, от соблазна и уничтожения им угрожающих – присоединить на вечные времена...» [23, с.24].

Резиденція генерал-губернатора Кречетникова розміщувалась в Лабуні [15, с. 30]. М. М. Кречетников розпочав вводити в трьох губерніях ввіреного йому генерал-губернаторства російські закони, суди, установи, але багато зробити на цьому поприщі він не встиг. 6 травня 1793 р. генерал-аншефа нагороджують титулом графа. Та дізнатися про цю радісну подію він не встиг [14, с. 244]. М. Кречетников управляв краєм близько місяця, проте вже 9 травня того ж року він помер у Меджибожі. Після нього, його посаду посів Тутолмін, який справлявся з обов'язками генерал-губернатора до 1 грудня 1796 р., коли він

був звільнений, а його місце посів генерал-лейтенант Сергій Вязьмітинов [16, с. 325]. Не встиг він керувати, як 4 грудня 1796 р. на його місце був призначений генерал-лейтенант Олександр Андрійович Беклешев, що займав посаду до 15 травня 1798 р. Беклешева змінив генерал, граф Іван Васильович Гудович. Згодом, 8 червня 1800 р. губернаторську посаду зайняв граф Андрій Григорович Розенберг, який обіймав цей пост до 1803 р. Указом від 17 жовтня 1803 р. генерал-губернатором був призначений генерал-лейтенант Іван Миколайович Есен, якого пізніше змінив генерал-лейтенант Олексій Миколайович Бахметьєв (1812-1819) і одночасно іменувався Бесарабським генерал-губернатором. Потім, аж до 1831 р. Подільська губернія знаходилась в складі намісництва Царства Польського. З 1831 р. губернія увійшла до складу Київського генерал-губернаторства, куди входило три губернії: Київська, Волинська і Подільська. З цього часу ним послідовно управляли генерал-ад'ютанти: граф Левашов, граф Гурєв, Д. Г. Бібіков, князь Васильчиков, Н.Н. Аненков, А. П. Безак, князь А.М. Дундуков-Корсаков [16, с. 326]. Особливо жорстку позицію відносно української культури займав генерал-губернатор Бібіков. Призначений на посаду генерал-губернатора у 1838 р., Д. Бібіков брав участь у війні з Наполеоном, а у Бородінській битві втратив руку. Ветеран вітчизняної війни був повністю ідейно відданий самодержавству [17, с. 100]. За його правління російська мова була введена в усіх урядових установах, навіть в католицьких консисторіях [17, с. 102]. Також генерал-губернатор здійснив чистки у польському дворянському середовищі, щоб суттєво обмежити вплив поляків у Правобережній Україні. За правління Дмитра Бібікова дворянського титулу було позбавлено 81 тис. осіб. Введено російське законодавство, обмежені права поляків [18, с. 250].

Загалом генерал-губернатору надавалися надзвичайно широкі повноваження, межі яких практично не регламентувалися. Проте суть їх можна виразити в кількох словах: забезпечення нагляду та управління. У компетенцію найвищого царського намісника входив нагляд за функціонуванням губернських державних структур і діяльністю посадових осіб, які в них працювали, за дотриманням запровадженого в регіоні російського законодавства та забезпеченням імперських інтересів. Формально царський намісник Правобережної України судових функцій не мав. Разом з тим, всі судові установи генерал-губернаторства підлягали його нагляду. З найбільш важливих принципів вироку передбачалась воля намісника. Скажімо, здійснення судового вироку про смертну кару вимагало узгодження з ним. Водночас генерал-губернатор мав право опротестувати необґрунтовані вироки і рішення, передавати їх в Сенат, а в разі особливого значення для держави – імператору [19, с. 231]. Маючи безпосередні прямі відносини з імператором, генерал-губернатори виступали своєрідними напівсуверенними володарями [19, с. 231]. Запровадження генерал-губернаторства і наділення генерал-губернаторів правом законодавчої ініціативи дозволяли не лише здійснювати централізоване адміністрування, але й забезпечувати необхідний нагляд за державними установами, функціонування яких базувалося на поєднанні російських і традиційних структур та норм звичаєвого права, поступово змішуючи та об'єднуючи їх між собою на загальних засадах [29, с. 23]. Впровадження в регіоні генерал-губернаторства відкривало можливості для виходу на більш жорстке централізоване адміністрування [29, с. 24].

Першим Подільським губернатором був Граф Микола Петрович Шереметєв (1751-1809) [20, с. 245]. М. П. Шереметєв пробув губернатором недовго. У 1795 по інших даних у 1796 р. його змінив колишній брацлавський губернатор генерал-майор Федір Федорович Бергман [20, с. 248]. Службове становище губернаторів було подвійним: з одного боку, він призначався безпосередньо царем, представляв на «височайше ім'я» щорічні звіти про стан справ в губернії і підпорядковувався монарху, а з іншого - був чиновником МВС, і фактично підпорядковувався міністру [21, с. 197]. Характерною ж особливістю функціонування владної вертикалі від городничих до губернаторів, була пронизаність мілітарною спрямованістю. Пріоритетним завданням вважалось – підтримання належної боєготовності регулярних частин [22, с. 38]. Тож для того, щоб попередити, а в разі необхідності протидіяти будь-якому руху опору, автономістським настроям та забезпечити підтримку належного порядку і збільшення прибутків Російської держави за рахунок мешканців краю, царизм створив потужну військову і репресивну систему [19, с. 231]. Тож, як бачимо, для закріплення результатів своїх військово-політичних завоювань, самодержавство відразу ж приступило до здійснення повсюдного контролю в Подільському регіоні. Для запровадження загальноімперської державно-політичної системи з її методами управління та самодержавно-поліцейською владою, в суспільне життя Правобережної України було проведено низку політичних, адміністративно-територіальних, ідеологічних і інших заходів [26, с. 81]. З цього розпочався, на думку відомих науковців А. Філінука і Ю. Блажевича, глобальний за значенням, суттю та наслідками процес поглинення Поділля в державне тіло найбільшої на той час у світі імперії [26, с. 82]. Юридично регламентовано: встановлення державного кордону і забезпечення його охорони, проведення адміністративно-територіального поділу, організацію управління та митної системи, відносини власності і налагодження господарського життя

тощо [29, с. 23]. Першочерговими указами було передбачено поступове переведення місцевих органів влади на організацію роботи за російським зразком, проведення [26, с. 82] поголового перепису населення, поділ краю на губернії і повіти [26, с. 83].

Професор О. Григоренко вважає, що територіальна експансія Російської імперії у XVIII ст., що здійснювалась військово-політичними засобами і супроводжувалась руйнаціями держав, зумовила, певним чином, політику утвердження на приєднаних землях протягом XIX ст. Суттю цієї політики було російщення усіх сфер суспільного буття населення на цих теренах, насадження російських адміністративних та культурних стандартів. Така політика наштовхувалась на доволі складні реалії ситуації, що склалась на приєднаних до Росії теренах колишньої Речі Посполитої і не давала бажаного і швидкого результату [27, с. 69].

Нову адміністрацію формували з місцевих росіян і поляків [28, с. 20]. А також були прислані спеціалісти з Тульської, Калуської, Білоруської і Малоросійської губернії [28, с. 21]. З приєднанням до Росії на всі сфери суспільного життя Правобережної України стали поширюватися російські правові норми [29, с. 23]. Органи державного управління і суду були створені відповідно до загальноімперського «Установлення про управління губерній» 1775. Джерелом права для управління і кримінального суду стало загальноімперське право, а в цивільному – залишались коронні конституції і польська мова у діловодстві [30, с. 306]. Зважаючи на указ від 27 січня 1821 р. у кримінальних і слідчих справах було наказано користуватись Російським законодавством, але у тому разі, якщо Російське виявиться недостатнім, дозволялось посилатись на старе Польське і середньовічні Литовські Статути.

Поступово налагоджувалось функціонування владної вертикалі. 1800 р. поступило розпорядження про те, щоб в фортецях і губернських містах були поліцмейстери [9, с. 72]. 1805 р. були видані штати для поліції Кам'янця. Так, поступово вводились управління по зразку Російської імперії. Залишені раніше польські порядки у внутрішньому управлінні і судді також поволі усувались [9, с. 74].

Криза польського повстання 30-х років XIX ст., стала своєрідним каталізатором скасування у 1840 р. в судах Литовських статутів [7, с. 253] – кодекс права Великого князівства Литовського, виданий у XVI ст. в трьох основних редакціях 1529, 1566, 1569 роках. Складені на основі «Руської Правди» Я. Мудрого, литовського, білоруського і українського звичаєвого права [31, с. 1303] і введенням російських законів. 30 жовтня 1831 р. – були уніфіковані назви державних органів, відповідно до тих, які були поширені в Російській імперії. Так, старі польські назви зникали [32, с. 26].

Таким чином, ми бачимо, що політична культура царської адміністрації після приєднання Подільських земель до складу Російського самодержавства, відзначалась певною агресивністю, спрямованою на придушення місцевої етнокультури, з метою вкорінення ментальних меж між російськими губерніями і новоприєднаними територіями. А фундаментом для реалізації цього завдання у першу чергу стала права площина культури.

Джерела:

1. Політика // Толковий словарь. Москва: «ИНФРА-М», Изд. «Весь Мир»: Д. Андерхилл, С. Барретт, П. Бернелл, П. Бернем, і др. Общая редакция: д.э.н. Осадчая И.М., 2001.
2. Культура политическая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://knowledge.su/k/kultura-politicheskaya> (30.07.2016). – Назва з екрану.
3. Політична культура // Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 6. К.: Видавництво політичної літератури України, 1978. – 680 с.
4. Сас П.М. Політична культура / П.М. Сас // Енциклопедія історії України: Т. 8. Па - Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2011. - 520 с.: іл. – С.336-337.
5. Баженов Л.В. Нариси з історії Поділля: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. відповід. за випуск І. С. Винокур. – Хмельницький: Облполіграф видав, 1990. – 328 с.
6. Філінюк А.Г. Особливості національно-культурного життя Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / А.Г. Філінюк // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 144-148.
7. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович / І.П. Крип'якевич – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
8. Андрієвський В. Звичаї й обряди Українського народу . Серія: Минуле і сучасне Ч. 21. – Краків: Українське видавництво, 1941 – 52 с.
9. Город Каменец-Подольский. Историческое описание священника Е. Сецинского. (В память исполнившегося в 1893 году столетия воссоединения Подолии с Россией) – Киев: Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисаветинская ул. соб. д., 1895. – 279 с.

10. Блажевич Ю.І. Церковне будівництво та конфесійні трансформації у подільській православній єпархії (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) /Ю.І.Блажевич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 308-320.
11. Литвин В.М. Історія України (Навчальне видання). Підручник / Під ред. В.А. Смолій. – Київ: науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. – 815 с.
12. Прокопчук В. З історії адміністративно-територіального устрою Поділля / В. Прокопчук // Хмельниччина: Диво-край. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник – Кам'ї13. Матеріали для історії Подольської губернії : [Время генерал-губернатора М.Н. Кречетникова (1791-1793)]. - Б.м, 1885. - 318, X с.
14. Мороз В. С. М. М Кречетніков - перший намісник і генерал- губернатор Мінський, Ізяславський і Брацлавський/ В. С. Мороз . В. С. Мороз // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під. ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – Ч. 1. – 326 с. – С.239-245.
15. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини / П.Я Слободянюк. – Хм.: Поділля,1995 р. – 332 с.
16. Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии. / В. К. Гульдман. – Каменець-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1888. – 654 с.
17. Тарнавский А.И., Столетие воссоединения Подольской губернии с Россией : С крат. историей Подолии, в вопр. и ответах / [А. Тарнавский]. - Каменец-Подольск : тип. Подол. губ. правл., 1892. - 116 с.
18. Подолия. Историческое описание. – С. – Петербург: Типография Высочайше утвержденного Товарищ. «Обществ. Польза», 1891– 401 с.
19. Філінюк А.Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. / А.Г.Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8(10). – 512 с.
20. Мороз В. С. Перший Подільський губернатор / В. С. Мороз . В. С. Мороз // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під. ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – Ч. 1. – 326 с. – С.245-250.
21. Скрипник А.Ю. Подільські губернатори першої половини XIX ст./А.Ю. Скрипник // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 600 с. С.196-200.
22. Скрипник А. Політика кадрової мілітаризації місцевого управлінського апарату губерній Правобережної України в 20-х – 60-х р.р. XIX ст./ Анатолій Скрипник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/images/rizne-pdf/Chasopis/32/8.pdf> (30.07.2016) – Назва з екрану. – С. 38.
23. Викул П.Ф., Прошедшее Подолии : По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией 1793-1893 / [Соч.] Свящ. П.Ф. Викула. - [2-е изд.]. - Каменец-Подольск, 1893. - 64 с.
24. К столетию воссоединения Подолии с Россией. 1793-1893 : Сб. ст., печатавшихся в Подол. епарх. вед / Под ред. свящ. Е. Сецинского. - Каменец-Подольск : тип. Подольск. губ. правл., 1893. - [4], XII, 176 с., 5 л. ил., портр.
25. Філінюк А.Г. Зміни в національно-культурній сфері Поділля на межі XVIII-XIX століть та їх особливості / А.Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 180-189.
26. Блажевич Ю.І. Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 76-97.
27. Григоренко О.П. Деякі аспекти російщення населення Поділля в період становлення православної подільської єпархії в перші десятиліття XIX ст. / О.П.Григоренко, В.В.Чупира // // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 69-78.
28. Шипович И.Е., О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношених Барцлавщины к Подолии / Свящ. И. Шипович. - Винница : тип. Гор. упр., 1914. - 24 с.
29. Філінюк, А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII - на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії [Текст] : автореферат... д-р іст. наук, спец.: 07.00.01 - історія України / А. Г. Філінюк. — К. : НАН Укр. Ін-т історії Укр., 2013. — 40 с.
30. Петренко О.С. Подільське намісництво / О.С. Петренко // Енциклопедія історії України: Т. 8. Па - Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2011. - 520 с.: іл.
31. Литовські статuti // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 10 т. / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1962. – Т.4. – С. 1303.
32. Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Составлено по приказанию Министра Внутренних Дел. – С.-Петербург: Въ типографии К.Вульфа, 1864. – 820 с.

НАРИС ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКИХ ДУХОВНИХ ШКІЛ КІНЦЯ ХVІІІ- ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У канун до 220-ї річниці заснування Подільської Духовної Семінарії йдеться мова про історію духовних шкіл Поділля.

Ключові слова: духовні школи, духовна семінарія, Поділля.

Існування на Поділлі цілої інфраструктури православних духовних шкіл впродовж більш ніж 120 років зіграло значну роль не тільки в плані відродження православного віросповідання краю, але вплинуло на глибинні процеси формування національної ідентичності подолян, де-полонізації, розвитку досить розгалуженої мережі спочатку парафіяльних, а згодом земських і народних шкіл. В надрах Подільських духовних шкіл, що існували в складних умовах Російської імперії в другій пол. ХІХ ст., зароджувався інтерес до українознавства, а згодом і до української ідеї. Ця обставина сьогодні привертає увагу церковних і світських істориків ХХ–ХХІ ст. як до своєрідного історичного феномену духовної школи на Поділлі.

Так, через три роки після приєднання Подолії, Волині, Мінську, Литви та Курляндії до Російської імперії внаслідок ІІІ-го розділу Польщі в 1793 р., імп. Катерина ІІ (1762–1796) перейшла в світ інший [2, с. 28–30]. В той час Подільське воеводство разом із Кам'янець-Подільським увійшло до складу Ізяславської губ. У той час губернським центром був Житомир. Одночасно м. Кам'янець-Подільський втратив значення регіонального центру, тому і носив лише скромну назву «фортеці» [16, с. 710]. Через два роки, величезна єпархія Мінська, Ізяславська і Брацлавська, керована архієп. Віктором (Садковським), після ІІІ-го розділу Польщі ще більше збільшилася приєднаними землями, і тому в 1795 р. її було розділено. Деякі її місцевості відійшли до єпархій Київської і Єкатеринославської, а з Подільської губернії і Волині утворилося дві нових єпархії – Подільська і Волинська [3, с. 502]. Так, «Высочайшим указом» від 22 травня 1795 р. Подолію було поділено на дві провінції: Брацлавську і Подільську. Особливим указом Катерини ІІ ще від 12 квітня 1795 р. на Поділлі було засновано нову православну єпархію з найменуванням Брацлавської і Подільської. З приводу того, що досить велика кількість людей в пастві архієп. Віктора (Садковського) з унії перейшли в православ'я, імп. Катерина ІІ, звернула увагу на цей швидкий перехід уніатів до православ'я, тому іменним указом 1795 р. цю нову єпископську кафедру було віднесено до другого класу та керування нею було доручено одному архієрею з повним утриманням за штатом для другокласних єпархій із титулом Брацлавського і Подільського. За тим самим височайшим указом у ній з базиліянських монастирів повинно було запровадити два православних монастиря, один першокласний – для чоловіків, другий другокласний – для жінок. Того ж 12 квітня 1795 р. на ім'я Свят. Синоду надійшов наступний другий указ Катерини ІІ. Цим указом затверджувався першим єпископом Брацлавської і Подільської єпархії член Синодальної контори й архімандрит ставропигіального Донського монастиря Іоаннікий (Никифорович-Полонський). Вже через місяць, 13 травня його було висвячено в єпископа Брацлавського і Подільського у Великому Успенському Соборі Кремля. Його хіротонію було відправлено митрополитом Платоном (Левшином) та ін. єпископами, що знаходилися на той час у Москві. Після хіротонії єп. Іоаннікий пробув у Москві до 20-х чисел серпня. Це трьохмісячне перебування Іоаннікія в Москві не було справою його затримки, а наслідком вимоги Свят. Синоду від 20 квітня 1795 р., за яким владика Іоаннікий повинен був очікувати особливого указу про своє відправлення до єпархії. Цей указ надійшов 12 липня 1795 р. та був отриманий преосв. Іоаннікієм 18 липня. Але Іоаннікий повинен був взяти з собою готову ризницю з Москви, яка лишилася від скасованої Переяславської єпархії і зберігалася в московському архієрейському домі, тому прийом її і відправлення на Кам'янець-Подільський ще на місяць затримали преосвященного [1, с. 35–38]. Через півтора роки, 6 листопада 1796 р., після смерті Катерини ІІ [5, с. 164; 12, с. 7], її син, спадкоємець престолу імператор Павло І, вихованець митрополита Платона (Левшина) – новим указом 1796 р. об'єднав ці воеводства в одну губернію, з поділом її на 12 повітів. У ранг губернського центру було підвищено і м. Кам'янець-Подільський [11, с. 154; 16, с. 7–9, 11].

У минулому, закінчивши курс КДА, ще до свого членства в Синодальній конторі, архім. Іоаннікий був завзятим зачинателем духовних шкіл, будучи вперше викладачем Смоленської семінарії, потім його було призначено законовчителем Сухопутного кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі. Звідси, в 1779 р., архім. Іоаннікія викликав Тамбовський єп. Феодосій у Тамбов для заснування там семінарії, в подальшому він довгий час залишався її ректором [16, с. 8; 7, с. 9].

Але тоді, в 1795 р. на Поділлі ще не було нічого налаштованого для розміщення тут архіпастиря, ані семінарії, ані консисторії. До того ж місцеві урядовці з поляків відносилися до його поселення у губернському центрі вороже [16, с. 8, 9, 11]. Тому для поселення владика Іоаннікія, до перенесення його кафе-

дри за синодальним розпорядженням з Шаргорода в губернський центр Кам'янець-Подільський, було призначено колишній базилянський монастир [16, с. 103].

Дуже займало серце цього архіпастиря підростаюче покоління – він прикладав всі зусилля до того, аби виховати молодь в душі Православ'я, для успішної боротьби з потужною на той час силою – латинством і полонізмом. Як засновник міцного фундаменту для освіти духовенства, через посередництво започаткування духовних шкіл в душі Православної віри та благочестя, преосвященний Іоаннікій за традицією вшановується першим просвітителем Подолії [16, с. 11, 13].

Так, 15 березня 1798 р. в новій губернії і створеній тут Подільській єпархії, еп. Подільським і Брацлавським Іоаннікієм було запропоновано Подільській консисторії сповістити подільське духовенство, що на підставі указу від 18.12.1797 р. п. І-го: «О просвещении и благонравии духовного чина, бываемых посредством устроения духовных училищ», преосвященний визнав за потрібне «на перший випадок» започаткувати два класи семінарії: інформаторський і нижній граматичний при Шаргородському Св.-Миколаївському монастирі. Вже до 1 травня 1798 р., «священно и церковнослужители имеющие», як зазначено в указі, «детей от 10 до 15 лет, которые обучались российской грамоте и писать, также и в познании латинского языка несколько упражнялись, должны были предоставить их в Шаргородские училища непременно, опасаясь за непредставление на назначенный срок своих детей неминуемого по указам взыскания» [15, с. 35, 36].

Але відкриття Подільської духовної семінарії відбулося за досить важких обставин. По-перше, м. Шаргород було закритим на карантин з причини морової язви до 9 грудня 1798 р. [1, с. 59 зв.; 10, с. 773–775]. По-друге, деякі діти були розсіяні по іновірним школам, зокрема уніатсько-базиліянським. Інші ж не могли бути представлені до семінарії за убогістю батьків, про що часто єпархіальному начальству заявляли самі батьки та благочинні. Але все ж, на заклик першого подільського ієрарха було зібрано 130 дітей подільських кліриків, які вступили до нової семінарії [15, с. 35, 36].

Разом з тим, першими вчителями як Шаргородської, так і в майбутньому Кам'янецької семінарії, були вихованці Київської академії. Будучи переважно з уродженців Подолії, вони добре знали моральний стан народу, його недоліки, дух і характер вихованців. Вони були спроможні принести найбільшу практичну користь в справі освіти [1, с. 60; 16, с. 11].

Досить цікавими були особи перших керівників і вчителів Подільської духовної семінарії: перший її ректор, архім. Гавриїл, а також вчителі Олександр Жильцов та Василь Голосков. Отець Гавриїл був вихідцем з випускників Київської академії. Після закінчення навчання він прийняв чернецтво та став проповідником при кафедрі Київського Митрополита і одночасно членом Київської дикастерії. Незабаром, з 1783 по 179 рр. його було призначено капеланом в сані ігумена при російському посольстві в Варшаві, де до його обов'язків входила не лише відправа богослужінь у посольській церкві, але й завідування православними церквами поблизу Варшави. Одночасно ігум. Гавриїлу приходилося бути радником і керівником скривджених православних Польщі, які приїздили до Варшави шукати правосуддя проти несправедливості провінційних судів. Тут о. Гавриїл, який відрізнявся доброю, вразливою душею, користувався палкою любов'ю та повагою православних, як безкорисний радник і мудрий керівник у всіх починаннях. Коли ж преосв. Віктора (Садковського), еп. Мінського було ув'язнено поляками, то ігум. Гавриїл всіма силами полегшував тягар ув'язнення невинного страждальця. Але під час польської революції 1794 р. о. Гавриїл сам зазнав пограбувань свого майна та ув'язнення. Після придушення цього повстання, фельдмаршал Олександр Суворов разом з іншими звільнив ігум. Гавриїла, доручивши йому в російському війську відправу священницьких обов'язків до його повернення на Батьківщину. Водночас Суворов вважав за свій обов'язок клопотати перед Святійшим Синодом про возведення цього запопадливого служителя Церкви Божої у сан архімандрита. В 1796 р. ігум. Гавриїлу указом Свят. Синоду було доручено першокласний Шаргородський монастир із возведенням його в сан архімандрита преосв. Іоаннікієм, який одночасно призначив його і ректором Подільської семінарії [9, с. 133–136].

У зв'язку з переходом єпархії із Шаргороду до Кам'янця-Подільського в 1799 р., владика Іоаннікій намагався перевести сюди і семінарію, яку передбачав помістити в будівлях, які належали закритій ще в 1793 р. уніатській семінарії. Після більш ніж п'ятирічного протистояння місцевій бюрократичній владі, що складалася переважно з поляків, дані будови було віддано під семінарію в 1805 році, а в наступному 1806 р. вищий богословський клас було переведено до Кам'янця. Вже в 1808 р. тут була повна семінарія, засновником і попечителем якої був преосв. Іоаннікій.

Таким чином, преосв. Іоаннікій власноруч невтомно слідкував за ходом викладання, керував інтелектуальним розвитком юнацтва, встановлював і підтримував близькі взаємовідносини вчителів і учнів. Як свідчив Д. Синицький: «розумове і моральне виховання велося тут нерозривно і всі вихователі та

вихованці йшли дружно й однодушно до однієї певної мети, один одному допомагаючи та один одного підтримуючи» [14, с. 19]. За часи правління Подільською єпархією преосв. Іоаннікієм, не зважаючи на існування семінарії, при постійних вакансіях на Поділлі священницьких місць, не всі кандидати в священство мали змогу остаточно закінчити семінарію. Тим більш, при невеликому забезпеченні та важкому становищі священства, не всі семінаристи йшли на парафії. Тому єп. Іоаннікію приходилося висвячувати в духовний сан і людей невчених. Від них лише вимагалось, на перший випадок, знання Православного катехізису, читання та співу церковного, а також чесності і добропорядності. До того ж, здобувачі священства повинні були заручитися «ухвалою» прихожан, в якій йшлося про згоду самих виборців щодо послуху обраному [16, с. 16].

На початку ХІХ ст. вводилися нові методи викладання російською мовою в духовні та світські школи Російської імперії. Хоча цей процес не проходив безболісно, тому як вважалося, що зі втратою латини духовенство втратить останню гідність. Але попри за все, новий метод все ж таки помалу вводився в семінаріях, у тому числі й в Подільській – російська мова теж отримала тут право громадянства, поступово витискаючи латинську [4, с. 571].

За вдалою характеристикою Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира (Сабодана), ХІХ ст. що наступило – «один з самих чудових і цікавих періодів у долі Росії. Це «золотий вік» не лише російської літератури, але й вітчизняної філософії та мистецтва. Це час широкого розвитку, поляризації і органічного змикання різноманітних релігійних, філософських і соціальних вчень і течій, час пошуків і розчарувань, тривог і надій. Це час, коли для одних відкрився шлях релігійного відродження, шлях в Церкву – «релігійний апокастасис думки та волі», а інші – вступили на шлях безвір'я та навіть прямого богоборництва» [6, с. 129]. Так, на поч. ХІХ ст. практично був обумовлений характер просвітницької діяльності започаткованих при імп. Павлі І духовних шкіл, серед яких і була Подільська духовна семінарія, що в історії Поділля повстала своєрідним «форпостом» Православної Церкви на південно-заході України, відігравши роль практичного втілення «Палінодії» – як української богословської ідеї, яку ще в першій пол. ХVІІ ст. виклав відомий богослов, намісник Києво-Печерської Лаври, архім. Захарія (Копистенський), тобто, повернення назад [13, с. 160], в лоно Матері Церкви вихідців з колишньої Речі Посполитої.

Джерела:

1. Лосицкий Д. Историческое описание распространения Православного вероисповедания на Подолии со времени образования Подольской епархии в 1795 г. // ДАХМО. Ф – 315. Оп. 1. спр. – 9128. / Рукопис автора 30.10.1888–20.12.1888 рр.
2. Борзаковский П. 300-летие Царствующего Дома Романовых; Императрица Екатерина II Великая 1762–1796. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1913.
3. Знаменский П.В. Духовные школы в России до реформы 1808 г.; Гл. 3. Состояние духовных школ с восшествия на престол Екатерины II. – СПб: «Летний сад», «Коло», 2001.
4. Знаменский П.В. Руководство к Русской церковной истории; Перемены в учебном курсе: учебное пособие. – Минск: Изд. Белорусского Экзархата, 2006.
5. Жукович П.В. Под скипетром Романовых. Исторические очерки; Павел Петрович и Александр Благословенный / Репринтное воспроизведение издания 1912 г., СПб. – Хмельницький: Изд. «Подолье», 1991.
6. Митр. Владимир (Сабодан). Экклезиология в отечественном богословии; Гл. III. Богословие о Церкви в ХІХ в.: магистерская диссертация. – Т. IV. – К., 1997.
7. Полтавські святителі: Високопреосвященніший Нафанаїл (Савченко) // Відомості Полтавської єпархії. – Полтава. – Жовтень, 2007. – №10
8. Подольские епархиальные ведомости. – 1892. – №7. – С. 120–126.
9. Подольские епархиальные ведомости. – 1892. – №8. – С. 133–136.
10. Подольские епархиальные ведомости. – 1892. – №42. – С. 773–775.
11. Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие. – М.: ББИ Св. Ап. Андрея, 1996.
12. Прицишин С., свящ. Історія: Перший Подільський ієрарх – Архієпископ Іоаннікій // Благовіст Хмельниччини. Газета Хмельницької Єпархії УПЦ. – Хмельницький. – 1998.– № 1(15) – С. 7.
13. Ровінський В., прот. Миханчук О., прот. Православ'є на Подолії. – Кам.-Под., 1995.
14. Синицкий Д. Исторические сведения о Подольской Духовной Семинарии. – Кам.-Под.: Тип. Св.-Троицкого монастыря, 1882.
15. Столетний Юбилей Подольской Духовной Семинарии 1799–1899. – Кам.-Под.: Тип. С.П. Крижацкого, 1899.
16. Подольские архипастыри. Архиепископ Иоанникий (Никифорович-Полонский) // Труды Подольского Историко-статистического комитета. Юбилейный сборник, посвященный 100-летию учреждения Подольской епархии (1795–1898) / под. ред. Яворовского Н.И., Сецинского Е., свящ., Викулі П., свящ. – Кам.-Под.: Тип. Подольского губернского правления, 1897.

УЧАСТИЕ ПОЛКОВ ИЗ ПОДОЛИИ В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1877-1878 ГГ.

В статье проведен анализ боевых действий в русско-турецкой войне 1877-1878 годов, в которых участвовали полки из Подольской губернии.

Ключевые слова: русско-турецкая война 1877-1878 годов, пехота, кавалерия, артиллерия, Подольская губерния.

19 февраля 1878 г. – знаменательная дата для славян балканских стран. В этот день балканские народы лишились османского владычества. Произошло это благодаря победному завершению русско-турецкой войны, в которой активное участие принимали полки из украинских земель, и в частности Подольской губернии.

В апреле 1876 г. года вспыхнуло восстание славянских народов Балканского полуострова против турецкого владычества. Российская империя, в которой в отношениях с турками всегда возникали военные конфликты, сразу решила оказать поддержку христианским народам. Тем более, что большинство населения империи была согласна с позицией правительства. Поддержка освободительного движения балканских народов и их освобождение от османского ига была очень популярна среди тогдашней интеллигенции. В защиту болгарского народа выступали такие известные деятели, как Ф. Достоевский, Н. Пирогов, И. Тургенев, Д. Менделеев. Не остались в стороне и рядовые жители империи, и прежде всего с украинских ее земель. Подолья. В ряды действующей армии влились тысячи добровольцев. По городам и весям проводился сбор средств и провианта для нужд армии, обустроивались госпитали для приема и лечения раненых, создавались приюты для детей воинов, погибших во время войны. На обеспечение деятельности учреждений опеки над ранеными воинами, госпиталей и приютов государство, меценаты и местные органы власти выделяли значительные средства.

Общее настроение в стране по войне на Балканах четко охарактеризовал Достоевский: «Спросите народ, спросите солдата: почему они поднимаются Почему они идут на войну и чего от нее ждут? И они вам скажут, все, как один, идущие на службу Христову, чтобы освободить угнетенных братьев своих ...». Именно на такую помощь ждали славяне Балкан, особенно болгары. Османь жестко подавили их апрельское восстание и начали методично уничтожать свободолюбивый народ.

Еще осенью 1876 г. турецкому султану Абдул-Хамиду II страны Европы и Россия предложили несколько вариантов мерным путем урегулировать Восточный вопрос и предоставить возможность для Балканских народов свободно развивать собственные государства. Однако султан отверг их. В ответ Российская империя объявила мобилизацию. Армию стали переводить на военное положение и постепенно выдвигать на южные границы империи. Были среди них и подразделения, которые дислоцировались в Подольской и Волынской губерниях: четыре пехотных и четыре кавалерийских полка, одна артиллерийская бригада. Все они вошли в 12-го армейского корпуса.

Как, например, происходила мобилизация в городе Проскурове (ныне – г. Хмельницкий), сохранились воспоминания очевидцев: «1 ноября 1876 года, поздно вечером, на имя командира 46-го пехотного Днепровского полка полковника Будде поступили телеграммы с сообщениями о начале мобилизации. На следующий день в Проскурове собрались все роты полка, и началось приготовления к походу. 8 ноября в полк прибыла партия добровольцев и призывных Проскуровского уезда, а чуть позже и Каменецкого до 14 ноября полк был укомплектован в штат военного времени, полностью вооруженный и оснащенный. В городе чувствовалось подъем, все только и говорили о помощи болгарам. Утром 15 ноября полк в полном составе был собран на городскую площадь, где полковым священником и городским духовенством, при огромном стечении горожан, был отслужен напутственный молебен. После этого полк двинулся к вокзала – его сопровождало чуть не весь город. Там солдаты загрузились в вагоны и эшелонами отправились в Бессарабию - ближе к театру боев будущей войны с Турцией».

Примерно так же отправлялись на войну 45-й пехотный Азовский полк из города Староконстантинова, 47-й пехотный Украинский полк из Каменец-Подольского, 48-й пехотный Одесский полк из Винницы, 12-й уланский Белгородский полк из Ярмолинец, 12-й гусарский Ахтырский полк из Меджибожа, 12-я артиллерийская бригада из Винницы. Доукомплектование этих полков до штатного расписания военного времени проходило из жителей в районе мирной дислокации полков.

После провала очередных дипломатических попыток урегулировать конфликт, 12 апреля 1877 г. Россия объявила войну Турции. Войска под командованием великого князя Николая Николаевича (185 тыс. чел.) пересекли границу и двинулись в Болгарию. Одновременно, на Кавказе отвлекающее наступление

на турецкие земли начала армия под командованием великого князя Михаила Николаевича (100 тыс. чел.). Турки вынуждены были выдвинуть на Кавказ около 90 тыс. чел., оставив на балканском театре военных действий только 200 тыс. чел.

Итак, форсировав Дунай, российское командование сформировало три ударных силы: передовой отряд генерала И. Гурка, Западный и Восточный (Руцукский) отряды.

Все полки из Подолии вошли в состав Руцукского отряда. Он вел бои в восточном направлении и сдерживал турецкую армию, которая дислоцировалась в районе крепостей Руцук – Силистра – Шумла – Варна, прикрывая тем самым действия главных сил. К декабрю 1877 г. солдаты провели несколько героических сражений, среди которых особенно тяжелыми были бои под селами Иван-Чифлик, Пиргос, Трестеник и Мечка. Но везде была одержана победа.

Так, Днепровский полк исключительную доблесть проявил в бою 7 ноября во Пиргос, где 10-я рота в течение часа штыками отражала атаки превосходящих сил противника. 14 и 30 ноября полк участвовал в отражении атак на позиции под с. Мечка и в преследовании турок с р. Лом. В этих и других боях был ранен 232 солдата и 5 офицеров, убиты 43 солдата и 2 офицера. В то же время, за мужество в боях 112 днепровцев наградили знаком отличия Военного Ордена (то есть, «георгиевскими крестами»), а сам полк получил почетную награду - Знаки на шапки с надписью «За отличия 7, 14 и 30 ноября 1877 г.»

Одесский полк сыграл решающую роль в боях в с. Иван-Чифлик 12 октября, когда благодаря действиям Одесцев удалось спасти от разгрома отступавший Херсонский полк, и в бою 14 ноября в районе Мечка – Трестеник. Кстати, последний бой отнесен военными историками в число выдающихся образцов русского военного искусства и был успешно завершен именно благодаря смелым и своевременным действиям Одесского полка. Особое внимание в этом бою привлекают грамотные решения командира полка М.Санникова. Потери полка составили: убитыми – 56, ранеными – 240. Боевые награды получили 191 человек личного состава.

Между тем, главные силы русской армии с тяжелыми боями взяли Плевну, заняли Софию, одержали победу под Шипкой и пересекая горный хребет Балкан, разбили вблизи Пловдива армию Сулейман-пашы. 8 января 1878 года фактически без боя русские войска заняли Адрианополь, куда со своей ставкой переехал император Александр II в. Понимая неотвратимость поражения султан Абдул-Хамид II направил 9 января уполномоченных представителей с просьбой начать мирные переговоры ... В соответствии с интересами народов Болгарии, Боснии, Герцеговине, Черногории, Румынии и Сербии 19 февраля 1878 года было заключение перемирия, одновременно означало крах Османского владычества на Балканах. Большинство российских войск сразу же вернулась домой, но подразделения 12-го армейского корпуса остались в Болгарии еще до 1879 года.

До сих пор, в Болгарии, на территории которой и происходили главные боевые действия – победа 1878 года празднуется как выдающееся государственное празднество. Во многих городах и селениях есть мемориалы, памятники, музеи, посвященные русско-турецкой войне, сохранены в почете братские могилы солдат.

Таким образом, в боевых действиях в Болгарии во время русско-турецкой войны 1877-1878 годов, из числа дислоцировавшихся в довоенный период на Подолии, принимали участие следующие полки:

45 пехотный Азовский полк. В русско-турецкую войну 1877-1878 гг. полк был в состав Руцукского отряда и участвовал в боях у Пирюса и Кадыкией, в бою 7 ноября у Пирюса, 14 ноября под с. Мечкой и там же 30-го, чем и закончил свою боевую службу. Награды: за оказанные подвиги полку были пожалованы георгиевские серебряные трубы, с надписью: «За отличия 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Староконстантинов.

46-й пехотный Днепровский полк. В русско-турецкую войну 1877-1878 гг. полк был в состав Руцукского отряда и участвовал в боях: под Пиргосом 10 июля и 7 ноября, и Кадыкией 23 августа. Особенно героически полк действовал в бою 7 ноября, где 10-я рота в течение часа штыками отбивала атаки значно превосходящих сил; рота лишилась офицеров и была выведена из огня фельдфебелем. 14 и 30 ноября полк, в составе своей бригады, участвовал в отбитии атак на Мечкинские позиции и в преследовании турок к р. Лому, а в январе – в рекогносцировке между рр. Ломом и Дунаем. Награды: Знаки на шапки с надписью «За отличия 7, 14 и 30 нбр. 1877 г.» (пожалованы 17 апр. 1878 г.). Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Проскуров.

47-й пехотный Украинский полк. В русско-турецкую войну 1877-1878 гг. полк был в состав Руцукского отряда и участвовал в боях у Пирюса и Кадыкией, в бою 7 ноября у Пирюса, 14 ноября под с. Мечкой и там же 30-го. Награды: за оказанные подвиги полку были пожалованы георгиевские серебряные трубы, с надписью: «За отличия 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Каменец-Подольский.

48-й пехотный Одесский полк. В русско-турецкую войну 1877-1878 гг. полк был в состав Рущукского отряда и участвовал в боях: на р. Лом, у Пиргоса, Трестеника и Мечки. Полк сыграл решающую роль в боевых действиях Рущукского отряда у с. Иван-Чифлик 12 октября. Награды: за доблестное участие в этих боях полку были пожалованы 17 апреля 1878 г. Георгиевские трубы с надписью: «За Турецкую войну 1828-29 гг. и за отличие 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Винницу, но уже на следующий год (1880 г.) переведен в Меджибож.

12-й уланский Белгородский полк. В русско-турецкую войну 1877-1878 гг. полк был в состав Рущукского отряда и участвовал во всех больших сражениях этого отряда, отличившись особо в бою у Аблавы. Награды: 17 апреля 1878 г. полку пожалованы знаки на головные уборы с надписью: «За отличие в Турецкую войну 1877-1878 гг.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Ярмолинцы.

12-й гусарский Ахтырский полк. В русско-турецкую войну 1877-1878 гг. полк был в состав Рущукского отряда и участвовал в захвате ст. Ветово, в боях при д. Бисанцы, у д. Есерджи, при д. Бесарбове, у д. Красной, Кадыкиной, в усиленной рекогносцировке к Рущуку, в отражении турок от Пиргоса, в сражении под с. Трестеником и в отражении нападения армии Сулеймана-паши 30 ноября, чем и завершилась боевая служба в эту кампанию. Награды: за оказанные отличия полку были пожалованы гусарские шнуры гвардейского образца. Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Меджибож

12 артиллерийская бригада. В русско-турецкую войну 1877-1878 гг. полк был в состав Рущукского отряда и участвовал во всех больших сражениях этого отряда. Награды: Первая батарея получила Георгиевские петлицы на мундирах нижних чинов, пожалованные 17 апреля 1878 г. за подвиги в войну с Турцией 1877 и 1878 гг.; Вторая батарея знаки на головные уборы: «За 7, 14 и 30 ноября 1877 г.», пожалованные 17 апреля 1878 г.; Третья батарея знаки на голов. уборы, как и у 2-й батареи; Четвертая батарея получила Георгиевские серебряные трубы: «За 7, 14 и 30 ноября 1877 г.», пожалованные 17 апр. 1878 г.; Пятая батарея получила юбилейные Георгиевские серебряные Трубы «За 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». После войны бригада вернулась в Винницу.

Источники:

1. Архивите говорят. Документална поредица / Централен Държавен архив – Т.2. Руско-турската война (1877-1878): Дневници, спомени, записки, кореспонденции, София, 1998.
2. Генов Ц. Русско-турецка война 1877-1878 гг. и подвиг освободителей / Перевод К. Герасимова. София, 1979
3. Георгиев Г. Освободителната война 1877-1878: енциклопедичен справочник, София, 1986
4. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове, Вып.16, СПб, 1900, III.
5. Участники в национально-революционной борьбе и Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) от Варна. Состав. А. Калинова. – Сборник от материали за документалното богатство на Варненския край, т. 2. Варна, 1978

Олена Жам

м. Переяслав-Хмельницький

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КРУП'ЯНО-БОРОШНОМЕЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ в ХІХ – на поч. ХХ ст.

У статті розглядається історія розвитку круп'яно-борошномельного виробництва Проскурівського повіту Подільської губернії у ХІХ – на поч. ХХ ст. Увага приділена найбільш значним борошномельним млинам повіту.

Ключові слова: круп'яно-борошномельне виробництво, млин, власник, природні умови, м. Проскурів, Проскурівський повіт, Подільська губернія.

Серед актуальних і недостатньо вивчених проблем в історії економічного розвитку Поділля і, зокрема, Проскурівського повіту Подільської губернії, залишається розвиток борошномельної промисловості.

Борошномельна промисловість – одна з найважливіших галузей переробної промисловості Проскурівського повіту. За обсягом виробленої продукції та за сумою виробництва вона займала друге місце, поступаючись цукроварінню [15, арк.3].

Аналіз історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що окремі її напрямки привертати увагу дослідників, однак всебічно тема не розглядалася.

У колі дослідників варто назвати С.М. Єсюніна – дослідника історії, архітектури та культури міста Хмельницького та Поділля. У його працях приділена увага борошномельним млинам, розміщеним у містах Проскурівського повіту в ХІХ – на поч. ХХ ст. [6; 7; 8].

На характер організації борошномельного виробництва повіту значно впливали фізико-географічні та кліматичні умови.

За характером рельєфу вся територія повіту мала сприятливі повітряні умови для будівництва вітряних млинів, адже повіт мав найбільш підвищену місцевість в губернії [2, с.474]. Сприятливі повітряні умови зумовили значну кількісну перевагу вітряних млинів над водяними. Впродовж століття вітряки майже вдвічі переважали над водяними млинами (за винятком районів поблизу значних річок). Так, наприклад, у 1884 р. в повіті діяло 150 вітряків, а водяних млинів – лише 94. У 1888 р. – 135 вітряків і 84 водяні млини. У 1897 р. – 201 вітряний млин і 106 водяних. Проте за сумою виробництва вітряки значно поступалися водяним млинам – більше як в три рази: середня сума виробництва вітряних млинів складала 496 крб., водяних 1578 крб. [9, с.43-49].

У Проскурівському повіті були також сприятливі умови для будівництва водяних млинів, оскільки його територія мала густу водну мережу. Розташовувався повіт на водорозділі між басейнами двох основних рік Подільської губернії – Дністра і Південного Бугу. Ріки мали відмінний характер.

Буг (довжина 47 верст, глибина 1-3 сажнів) і його притоки в межах повіту: Плоска, Самець, Волк, Бубнівка, Бужок несудохідні, їх береги болотисті, а течія слабка і звивиста [2, с.474]. Річки перегорожені численними запрудами. Воно й зрозуміло: для спорудження водяних млинів на річках з повільною течією необхідно влаштування гребель з дамбами. Споруджували запруди, як правило, поблизу селищ. Найбільше їх було біля містечка Чорного Острова і Проскурова на р. Буг.

Зовсім інший характер мали ріки басейну Дністра – Збруч, Смотрич, Ущиця. Текли швидко в нешироких глибоких руслах з крутими берегами, всі наповнювалися ґрунтовими водами. Підземні води виходили на поверхню численними джерельними потоками, на яких розміщувалося чимало мутувчастих млинів [2, с.474].

Основним центром борошномельного виробництва в Проскурівському повіті було місто Проскурів. Місто розташовувалося на рівнинній місцевості на правому березі р. Буг при впадінні в річку її притоки – річки Плоскої. За свідченням дослідника С.М. Єсюніна у м. Проскурові ще з ХVІІІ ст. діяло три водяних млини. Найбільшим був крупчастий Бузький млин (на 4 постави), він розміщувався на греблі через р. Буг. Два інші млини – Дубовий (на 2 постави) та Раковий (на 4 постави), були прості, розміщувалися при ставах у однойменних приміських урочищах [6, с.114]. На підтвердження автор наводить кілька документів: «Камеральний і топографічний опис Подільської губернії Проскурівського повіту», здійснений в 1797 р., де є запис: «... на річці Бозі на двох греблях млинів два...» та найдавніший з відомих планів міста Проскурова, складений 8 жовтня 1800 р. проскурівським повітовим землеміром Дятловим, згідно якого в місті був водяний млин з греблею і великим ставком [8].

Відомо, що вище згадані водяні млини були міським майном і перебували в міській власності впродовж досліджуваного періоду. Міська влада віддавала їх в оренду та отримувала від цього певний прибуток. Найбільше прибутку давав крупчастий водяний млин, два інші прості водяні млини давали прибутку до міської скарбниці дещо менше [8].

В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві в фонді «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» збереглася скарга проскурівського купця 2-ї гільдії Дувида Розенберга на купця Маранца за несправедливе отримання в оренду міського крупчатого водяного млина у 1850 р. [12, арк.1-20].

Наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. міський Бузький крупчастий млин був переданий у довгострокову оренду купцю П. Мозелю, який докорінно його реконструював: побудував нові шлюзи, спорудив триповерхове виробниче приміщення, встановив нове млинарське обладнання. Як результат, у 1870 р. млин виробив продукції на 10 550 руб., тоді як всі інші підприємства міста – на 7 654 руб. [6, с.111].

У звіті Подільського губернатора за 1878 р. зазначено, що в м. Проскурів діє один водяний млин, на якому працює 9 робітників на 3100 руб. і виробляється продукції на суму 3100 руб. [13, арк.1-30]. Лишається невідомим, про який з трьох міських водяних млинів йде мова у щорічному губернаторському звіті.

У довіднику «Справочная книжка Подольской губернии», укладеному і виданому завідувачем справами Подільського Статистичного Комітету В.К. Гульдманом в 1888 р., в розділі, присвяченому промисловим підприємствам м. Проскурова, зазначено, що станом на 1887 р. парових борошномельних млинів в місті не має, а є три водяні млини, на яких працює 8 робітників і виробляється продукції на суму 52 875 руб. [4, с.372].

Натомість в «Указателе фабрик и заводов Европейской России и царства Польского...», складеному П.А. Орловим у 1887 р., згадується лише один водяний млин купця Юся Гольдмана, що розміщувався в м. Проскурів на Старокопчанській поштової дорозі. Про млин відомо, що побудований він в 1863 р. У 1887 р. на млині працювало 4 робітники і було вироблено продукції на суму 15 тис. руб. [10, с.413]. «Указатель» укладений за офіційними відомостями, наданими департаментом торгівлі і мануфактур, в нього увійшли всі фабрики і заводи із сумою виробництва не менше 2 тис. крб. Якщо припустити, що з якихось причин Бузький, Дубовий, Раковий водяні млини у 1887 р. виробили продукції менше 2 тис. крб. і не увійшли до довідника П.А. Орлова, то разом із млином Юся Гольдмана в місті мало діяти чотири водяні борошномельні млини: три міські та один у приватній власності.

Проте, в 1898 р. в м. Проскурів знову діяло лише 3 водяні млини, які виробили продукції на суму 60880 руб. [2, с.473].

За даними видання «Иллюстрированный Путеводитель по Юго-Западным Казенным Железным Дорогам» (1898 р.), в якому наведена вичерпна інформація про всі станції Південно-Західної залізної дороги, зазначено, що в м. Проскурів діє три водяні млини [1, с.501].

На поч. ХХ ст. в Проскуріві, згадується в довіднику «Весь Юго-Западный край...», діяло чотири водяні млини: Грінберга Моісея Вольковича (2 робітники, річна сума виробництва 30 тис. руб.); Епштейна Мовші Іцковича (6 робітників, річна сума виробництва 4 тис. руб.); Мосенкіса Іосіфа Овш. і Шейнберга Айзика Іцковича (33 робітники, річна сума виробництва 300 тис. руб.) та водяна крупорушка Наймана Сруля і Кісінга Лейби (річна сума виробництва 8 тис. крб.) [3, с.1047]. В іншому джерелі згадується, що на єдиному в Проскурівському повіті крупорушному млині працює 6 робітників і виробляється продукції на суму 58 977 руб. [14, арк.46].

У 1892 р. споруджується перший в місті паровий млин, власником якого був купець 1-ї гільдії Солон Гершкович Маранц, на базі якого у 1895 р. було створено перше в Проскуріві акціонерне товариство – “Проскурівське товариство млинарського виробництва С.Г. Маранца” (до нього крім парового млина, увійшла новостворена фабрика перлових круп) [6, с.111].

Засновником товариства також виступив С.Г. Маранц. У фондах ЦДІАУ знаходиться справа про створення товариства і затвердження його статуту, в якій наведена коротка характеристика парового млина С.Г. Маранця, зокрема, згадується, що на ньому виготовлялись борошно та крупи, в середньому щороку 845 тис. пудів на суму 475 руб. Міністерство фінансів в особі дійсного статського радника Неклюєва дало оцінку самому С.Г. Маранцу: «нравственном отношении безупречен» [16, арк.3].

У 1893 р. став до ладу другий паровий млин міщанина Лопатіна Менделя Лейзоровича. У 1898 р. на парових млинах С.Г. Маранця та М.Л. Лейзоровича працювало 70 робітників, і було вироблено продукції на суму 155 тис. руб., тоді як три водяні млини міста – мали 14 робітників та виробили продукції на суму 60 980 руб. [6, с.111].

Ці дані підтверджуються й іншими джерелами. Так, наприклад, в Енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона згадується, що в 1898 р. в м. Проскурів діяло два парові борошномельні млини, які виготовляли продукції на суму 160 тис. руб. [2, с.473].

Дослідник С.М. Єсюнін згадує також існування в 1884 р. ще одного парового млина, що належав місцевій купчисі Лехт, проте детальної інформації про цей млин ми не маємо. Про Лехт відомо, що вона окрім парового млина мала у своєму володінні гуральню [8].

На поч. ХХ ст. в місті діяло три парові борошномельні млини. До млинів С.Г. Маранця та М.Л. Лейзоровича додався «Міський паровий-водяний млин» (ймовірно переобладнаний із водяного). Про нього відомо, що було це достатньо потужне підприємство, адже його штат нараховував 21 робітника. Млин орендували Левинзон Ілько Якович і Шильман Мошко Кельманович. Паровий млин співвласників А.С. Маранця та С.Г. Маранця орендував Кіпервасер Аба Пінхасович. Млин М.Л. Лопатіна в оренду не здавався. Наньому працювало 5 робітників і вироблялось продукції на суму 32 тис. руб. [3, с.1047].

У 1909 р., за даними С.М. Єсюніна, в Проскуріві нараховувалося вже 5 парових млинів, а продукції вироблялось щорічно (разом з трьома водяними млинами) на суму понад півмільйона руб. [6, с.111].

Відомості про існування в Проскуріві вітряних або кінних млинів впродовж досліджуваного періоду відсутні. В.К. Гульдман у «Справочной книжке Подольской губернии» лаконічно зазначає, що вітряків, кінних млинів та крупорушок в місті станом на 1888 р. не має [4, с.372].

Введення в дію у 1865 р. залізниці Одеса-Балта та будівництво магістралі Балта-Жмеринка-Вінниця-Київ з відгалуженням Жмеринка-Проскурів-Волочиськ зумовили тяжіння млинів ближче до залізничних колій, якими було зручно відправляти зерно та борошно-круп'яну продукцію. Завдяки розвитку транспорту сполученню м. Проскурів став одним із основних центрів борошномельного

млинарства Подільської губернії. Якщо у 1892 р. Проскурів займав п'яте місце серед міст губернії, за сумою виробництва (20 870 руб.), поступаючись містам Літину, Могилеву, Гайсину, Балті, то з кін. XIX ст. – вже перше: у 1898 р. млини міста виробили продукції на суму 215 980 руб.; у 1903 р. – на суму 218 860 руб.; у 1907 р. – на суму 571 400 руб. [6, с.111].

Стосовно борошномельних млинів Проскурівського повіту маємо дещо менше інформації. Найдавніші з відомих нам даних відносяться до 1845 р. В документі згадуються чотири водяні млини Проскурівського повіту: в с. Татарське млин цегляний на р. Студениці, довжина 4 сажнів і ширина 2 ½ сажнів, двоє дверей; в с. Старий Толочин млин кам'яний на два поверхи, довжина 10 аршин, ширина 6 ½ сажнів, 10 дверей, на 3 постави; в с. Цибуліоке млин кам'яний, критий соломною, на 3 постави, 2 дверей, довжина 4 ½ сажнів, ширина 2 сажні [17, арк.79-89].

Цікавий документ із фондів ЦДІАУ про спір за володіння водяним млином відноситься до 1849 р.: поміщик генерал-майор Григорій Гудович просить передати у його володіння безкоштовно два водяні млини, побудовані самовільно євреєм Блехманом на його землі на р. Буг. В результаті тривалої судової тяганини було вирішено млини знести взагалі [11, арк.1-10]. Наразі доцільно нагадати, що до реформи 1861 р. існувала монополія на будівництво та утримання млинів (за винятком ручних млинарських знарядь). Вони перебували у власності господаря землі, на якій були побудовані. Частина власників віддавала свої млини в орендне утримання.

Зі звіту Подільського губернатора за 1878 р. дізнаємося, що в поточному році в Проскурівському повіті діяло 14 промислових водяних млинів (всього в губернії 122 млини), на яких працювало 22 робітники і вироблялося продукції на суму 23 тис. руб. Це третє місце в губернії після Кам'янецького повіту (29 млинів, 105 робітників, сума виробництва 257 700 руб.) і Ямпільського (15 млинів, 80 робітників, сума виробництва 590 000 руб.). [13, арк.1-30].

Через десять років, у 1888 р., за В.К. Гульдманом в Проскурівському повіті нараховувався 81 водяний млин, 141 робітник і сума виробництва 126 703 руб. Всього в Подільській губернії 1 692 водяні млини на суму 2346368 крб., 2342 робітники. тобто в повіті 5 % від всіх млинів [4, с.372].

Ще за десять років, у 1898 р., водяних млинів в повіті нараховувалося 106. Вони виробляли продукції на суму 125 826 руб. Також в Проскурівському повіті діяв 201 вітряний млин. Разом вітряки переробляли продукції на суму 2 540 крб., тобто в 50 раз менше від водяних млинів, при кількісній перевазі перших майже вдвічі [2, с.474].

Наведені вище дані конкретизуються в довіднику «Указатель фабрик и заводов Европейской России и царства Польского...» П.А. Орлова, в якому наведені борошномельні млини із сумою виробництва не менше 2 тис. руб. [10, с.387-394]. Для кожного підприємства зазначені: прізвище власника і назва підприємства; місцезнаходження підприємства; дані про кількість парових машин; дані про обсяг виробленої впродовж року продукції (тисяч пудів); кількість робітників. Сума річного виробітку в рублях для борошномельної промисловості не подається.

<i>Власник і назва підприємства</i>	<i>Соціальний статус власника</i>	<i>Місцезнаходження</i>	<i>Рік побудови</i>	<i>Вид млина</i>	<i>Обсяг прод.</i>	<i>К-сть роб.</i>
Пржелуцький	Землевласник	Проскурівський повіт, с. Нова Соколовка	1854	Водяний	46	6
Залеські Олександр і Мартин	Землевласник	Проскурівський повіт, с. Старе Поріччя, Останківці, Малі Кузьминки	1852 1854	3 водяні млини	65	8
Ярошинський Антон Генріхович	Дворянин	Проскурівський повіт, с. Борщівка	-	Водяний	35	5
Ярошинський і Ко	Дворянин	Проскурівський повіт, сс. Борщівка, Россоша, Новий Світ, Жучковці, Коритне, м. Фельштине	1860 1869 1872 1873 1875 1880	6 водяних млинів	27	12

Ергарт Катерина	Землевласниця	Проскурівський повіт, с. Бедриківці	1876	Водяний	15	2
Грабянка спадкоємці	Землевласник	Проскурівський повіт, с. Новосілки	1858	Водяний	14	2
Даревський Іполіт	Землевласник	Проскурівський повіт, с. Веселці	1868	2 водяні млини	14	4
Крузер Карл	Землевласник	Проскурівський повіт, с. Карповці	1873	2 водяні млини	7	4
Соболь Нохим	Єврей	Проскурівський повіт, с. Ружичне	1861	Водяний	4	2

З таблиці видно, що до переліку не увійшли вітряні млини, які виробляли продукції на суму менше 2 тис. руб. Також привертає увагу відсутність парових борошномельних млинів в Проскурівському повіті до 1887 р.

За кілька років ситуація змінилася. В «Подольском адрес-календаре» за 1900 р. зазначено, що в Проскурівському повіті нараховувалось 11 великих промислових млинів із річною сумою виробництва не менше 5 тис. руб. кожен, з яких: 2 парові, 5 водяних вальцевих, 4 прості водяні. Двома млинами, водяним простим і водяним вальцевим, володів землевласник О.Я. Залеський. Один простий водяний млин перебував в оренді у купця Нути Бенюмовича Лемберга [5, с. 248-260]. Водяний простий млин в с. Дзелінге належав М.Є. Залеській [3, с. 1051].

Серед міст Подільської губернії з високим рівнем промислового борошномельного виробництва варто відзначити м. Чорний Острів. На поч. ХХ ст. тут діяло два потужні млини: один належав Ашкеназі Лейбі Берковичу (виготовляв 250 тис. пудів продукції, паровий двигун 52 кінських сил, орендар Шильман Кельман); другий млин належав К.А. Анжину, на ньому встановлений газовий двигун потужністю 25 кінських сил [3, с. 1053]. Ще один відносно значний борошномельний млин діяв в м. Шаравка, належав Зейді Меєрвіні Ройзен [3, с. 1064]. Потужний водяний вальцевий знаходився в с. Фельштин, належав графині Клементині Тишкевич. На млині працювало 12 робітників і перероблялося в середньому щороку 200 тис. пудів збіжжя. Забезпечували роботу млина дві турбіни, потужністю 50 кінських сил. Орендували млин в різні часи Шимон Бенюмович Лемберг та З. Ш. Сернік [3, с. 1052].

Таким чином, для борошномельного виробництва Проскурівського повіту Подільської губернії досліджуваного періоду були характерні: велика кількість дрібних млинів, незначні розміри їх виробництва, збереження стійких традицій у виробництві, переважно господарське спрямування закладів. Прогрес способів виробництва відрізнявся повільністю, тяжінням до традиційної техніки. Сприятливі природні умови зумовили наявність великої кількості традиційних водяних і вітряних млинів, причому продовж досліджуваного періоду вітряки майже вдвічі переважали над водяними, проте за сумою виробництва вони значно поступалися водяним млинам. Промислове борошномельне виробництво, представлене потужними паровими млинами, зосереджувалося в основному в м. Проскурові.

Детальний аналіз борошномельного виробництва Проскурівського повіту ще чекає свого дослідника. Ми ж обмежуємось аналізом виявлених архівних документів, ілюструючи, по можливості, заявлене конкретними прикладами.

Джерела:

1. Андреев П.Н. Иллюстрированный Путеводитель по Юго-Западным Казенным Железным Дорогам – Киев: Типография С.В. Кульженко, 1898. – 596 с.
2. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1890-1898, том. XXV, с.473-474.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / [под ред. А. И. Ярошевича]. – Киев, 1913. – 115 с.
4. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Камянец-Подольский: типография губернского правления. – 1888. – 654 с.
5. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. – Камянецк-Подольский. – 1900.
6. Єсюнін С.М. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український млинологічний альманах: історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. – Черкаси, 2014. – С.110-114.

7. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004 – 112 с.
8. Єсюнін С.М. Хронологія основних подій з історії м. Хмельницького // Електронний ресурс. – Режим доступу: www.khmelnysky.com
9. Соловйова Т.М., Жам О.М. Борошномельне виробництво Подільської губернії 2-ї половини XIX ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип.8. – 172 с. – С. 43-49.
10. Указатель фабрик и заводов Европейской России и царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики. Составил по официалнім сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П.А. Орлов. Издание второе, исправленное и значительно дополненное. – СПб. – 1887.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф.442, оп.82, спр.639.
12. Там само, ф.442, оп.83, спр.514.
13. Там само, ф.442, оп.532, спр.134.
14. Там само, ф.442, оп.538, спр.202.
15. Там само, ф.442, оп.543, спр.357.
16. Там само, ф.442, оп.625, спр.356.
17. Там само, ф.442, оп.795, спр.311.

Владислав Берковський

м. Київ

ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ТА РЕМОНТУ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ НА ПІВНОЧІ ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

В статті розглянуто питання будівництва шляхів місцевого значення у другій половині XIX ст. Зосереджено увагу на складних взаєминах між адміністрацією князівського маєтку Сангушко в Білогородці та місцевою повітовою владою. Вперше відображено понад півстолітню епопею з будівництва та ремонту доріг на Білогородщині.

Ключові слова: Білогородка, шляхи, Воскресенська церква, Сангушко, повітовий виконавець

Еволюція суспільства, розвиток економіки тих чи інших теренів, їх включення до міжрегіонального чи міжнародного товарообмінів безумовно пов'язано з розвитком транспортної мережі. Саме формування розгалуженої транспортної системи було підґрунтям не лише економічної інфраструктури, але й соціокультурного розвитку, адже розвинуті шляхи сполучення сприяли налагодженню тісних взаємин між різними адміністративними одиницями. В дотеперішній історіографії розвитку шляхів сполучення Правобережної України у XIX ст. зазвичай розглядалися лише центральні шляхи, натомість місцеві, а зокрема міські транспортні комунікації постійно знаходилися та й зрештою знаходяться поза увагою дослідників. Так, у одній з найкращих монографій присвячених історії міст Центральної та Південної Хмельниччини, авторства С. Єсюніна, питанню розвитку шляхового господарства присвячено заледве одну сторінку [3, с.158,160]. Дещо більше питанню будівництва міських шляхів сполучення присвятила свою увагу О. Прищепя [5, с.173-179].

Ця ситуація яскраво підтверджує актуальність звернення дослідницької уваги саме на шляхи місцевого значення, про які, ще у 1870 р. інженер Єгор Головачев писав, що місцеві дороги можна назвати «поживними» [4, с. 37]. Саме тому метою даного дослідження є спроба простежити та охарактеризувати основні риси розвитку шляхобудування місцевого значення у другій половині XIX ст. на північних теренах сучасної Хмельницької області. Зокрема, розглянуто питання будівництва та ремонту міських доріг в приватновласницьких містечках.

Перші заходи щодо створення та впорядкування контролю за станом доріг в Російській імперії, до складу якої з 1795 року входила й сучасна Хмельниччина, було почато в 1809 р., коли відбулося створення Головного управління шляхів сполучення, Корпусу інженерів шляхів сполучення та Інституту корпусу інженерів шляхів сполучення [1, с.19]. Саме в цей час починають розроблятися єдині підходи щодо утримання шляхів сполучення. Однак, хоча дане питання знаходилося під постійним пильним контролем держави, реальна ситуація виглядала надзвичайно погано, адже дороги практично не ремонтувалися, нагляд за ними здійснювався спорадично. Більш того, перші шосейні дороги в Російській імперії почали будуватися лише в 1833 р. і за наступних 37 років їх було збудовано лише трохи більше 8,5 тис. км [4, с.64].

В тому ж 1833 р. було закріплено класифікацію транспортних шляхів за їх призначенням. Таким чином було сформовано п'ятирівневу транспортну систему, де до першого рівня належали шляхи міжнародного та загальнодержавного значення; до другого – шляхи загального сполучення; до третього

– звичайні шляхи міжрегіонального значення (між різними губерніями); до четвертого – шляхи внутрішньорегіонального значення (між повітами однієї губернії); до п'ятого – шляхи місцевого значення (сільські та польові дороги). Будівництвом та підтриманням доріг в належному стані спочатку займалися на місцях спеціальні губернські та повітові комісії, а з 1864 р. – губернські та повітові земські управи [1, с.19-20]. І хоча на рівні доріг загальноімперського значення ситуація хоч якось підтримувалася, то на рівні місцевому все залежало від бажання та можливостей місцевої влади. Не виключенням з цього був і стан доріг на території тогочасної Хмельниччини.

Особливо болючим було питання доріг прокладених через маєтки місцевої магнатерії – Сангушків, Потоцьких, Жевуських та інших. Адже попри існуючі вимоги утримувати дороги в доброму стані власним коштом вони усіляко намагалися цього уникнути. Яскравим прикладом такої ситуації є історія з ремонтом дороги в містечку Білогородка.

13 листопада 1853 р. під час закладення нової церкви в містечку Білогородка було складено акт між Заславським земським виконавцем, Волинським єпархіальним архітектором, за присутності приходського священика Воскресенської церкви Бондаренка, священика іншої Білогородської церкви Киринава, повіреного власниці м. Білогородка графині Потоцької Микальського та почесних прихожан. В даному документі було зазначено, що для зручнішого підходу до майбутньої Воскресенської церкви яка лише мала бути зведена, має бути прокладена дорога, шириною в 5 сажнів, і яка б йшла повз криницю, через ґрунти та огороди власниці містечка [2, арк.49]. Однак попри цю домовленість цю дорогу так і не було збудовано. Як результат, 26 червня 1876 р. прихожани Воскресенської церкви звертаються до Волинського губернатора з проханням вплинути на власника маєтку, князя Романа Владиславовича Сангушко, щодо дотримання позицій угоди [2, арк.49]. Однак до 1881 р. ситуація жодним чином не змінилася.

Врешті-решт 31 травня 1881 р. до Волинського губернатора звертається з листом Архієпископ Волинський Дмитро [2, арк.49]. Лише після цього листа, 5 жовтня 1882 р. Церковно-будівельне присутствіє Волинського губернського правління наказує Заславському повітовому виконавцю (земському исправнику) звернутися до графині Потоцької та її уповноваженого щодо погодження та видання розпорядження на відчуження земельної ділянки під дорогу. І вже 10 березня 1883 р. Заславський повітовий виконавець отримує відповідь від тогочасного володаря міста Білогородки – князя Романа Владиславовича Сангушко. Власне у цій відповіді князь Сангушко вказує, що до Воскресенської церкви вже існує дві незалежних дороги: одна через міські ґрунти, а друга – йде повз став. І що міщани містечка Білогородки вже багато років користуються цими дорогами і жодних претензій Білогородському управлінню маєтностями Сангушко не вказували. Більш того, представниками Сангушко вказувалося, що селяни з м. Білогородка виступили з проханням про надання допомоги щодо покращення стану доріг, а зокрема дороги біля ставу. Як результат 4 лютого 1883 р. з Білогородського управління маєтностями було виділено на ремонт та поліпшення навколоставової дороги було безоплатно виділено 2 стоси каменю. Отже, на думку князівських урядників, будувати ще одну нову дорогу до церкви не лише економічно не вигідно, а й взагалі недоцільно [2, арк.49зв.].

Також, 17 лютого 1883 р. та 16 вересня того ж року (повторно) новий власник Білогородки князь Роман Сангушко надсилає Заславському повітовому виконавцю та Мировому посереднику 1-ї ділянки (участка) Заславського повіту заяву, в якій зазначає, що він не бачить ніякої потреби щодо влаштування дороги згідно акту 1853 р., оскільки до церкви вже йде дві дороги, а на землі відведеній під нову дорогу вже збудовано різні господарські будівлі, які було б необхідно зносити, проти чого князь протестує [2, арк.52].

За результатами такої заяви, 22 квітня 1883 р., мировому посереднику 1-ї ділянки (участка) Заславського повіту було доручено перевірити, за присутності місцевого благочинного, причту та приходу, а також князя Сангушко, якщо останній звичайно побажав би бути присутнім, чи є дійсно потреба в проведенні дороги через князівські землі. Врешті, 17 вересня 1883 року було складено акт для Церковно-Будівельного Присутствія, що дійсно існує дві дороги: одна йде вздовж берега ставка, а друга через торгову площу. Однак кожна з цих доріг має свої незручності [2, арк.50]. Зокрема, перша дорога, яка є найкоротшою, проходила через старий напівзруйнований міст, а друга збільшувала відстань до церкви на цілу версту. Крім того, вже 29 вересня 1883 р. мировий посередник повідомляв, що запроектована ще у 1853 р. дорога до Воскресенської церкви тепер зайнята ділянками чиншовиків та забудована їхніми будівлями.

Розглянувши всі свідчення Губернське Правління приймає рішення про підтвердження необхідності побудови дороги до Воскресенської церкви [2, арк.50зв.-51]. Крім того, до питання проведення нової дороги активно підключається й Волинська духовна консисторія, яка 11 лютого 1885 р., повідомляє Губернське правління, що вона налагодила листування з Білогородським волосним правлінням щодо уточ-

нення документів виданих на побудову дороги у 1853 році для священика Михайловського – настоятеля Воскресенської церкви. Після розгляду всієї справи аж 30 жовтня 1885 р. Консисторія надсилає резолюцію до сільської общини міста Білогородки з пропозицією звернутися до князя Романа Владиславовича Сангушко за підтвердженням того, що земля виділена общині у 1853 р. під будівництво дороги до церкви з доброї волі власника [2, арк.51зв.].

Однак попри усі рішення губернської та повітової цивільної та духовної влади адміністрація Білогородських маєтностей Сангушко продовжувала чинити спротив побудові нової дороги, цього разу вказуючи на існування недоречностей та помилок у підготовлених документах. Врешті-решт, князівській адміністрації вдається переконати Губернське правління про непотрібність побудови нової дороги. Щоправда таке рішення не принесло очікуваного виграшу Білогородській адміністрації, оскільки розглянувши всю справу Губернське правління дійшло висновку, що якщо нова дорога дійсно не потрібна, то необхідно провести ремонт існуючих доріг, оскільки це є обов'язком власника містечка. Таким чином, 20 лютого 1886 р., Волинський губернатор видає постанову, якою зобов'язує князя Романа Владиславовича Сангушко відремонтувати дорогу в своїх маєтностях власним коштом [2, арк.4]. Більш того, 13 березня та 17 березня того ж року до адміністрації Білогородських маєтностей Сангушко надходить припис від Волинського губернського правління та Заславського повітового виконавця щодо ремонту доріг [2, арк.7зв., 13].

Врешті, 30 жовтня 1886 р. Губернське правління від імені Волинського губернатора, зважаючи на сталий спротив адміністрації Білогородського маєтку Сангушко, видало доручення Заславському повітовому виконавцю зобов'язати власника маєтку – князя Сангушко, з настанням весняного часу привести дороги «в належний для проїзду та проходу стан». При цьому нагляд за виконанням цього доручення Заславський виконавець мав здійснювати персонально [2, арк.53].

Здавалося б ситуація мала вирішитися позитивно, однак вже 9 жовтня 1893 р. до Волинського губернського правління зі скаргою на власника маєтку в м. Білогородка князя Романа Сангушко звертаються місцеві мешканці (Феодосій Нечипорук, Петро Соволук, Андрій Куличин, Георгій Тимошук, Іван Ревло та Пилип Копійка) з проханням забезпечити ремонт дороги до церкви Воскресіння Господнього [2, арк.7-7зв.]. 15 жовтня того ж року на цю скаргу було накладено резолюцію Волинського губернатора щодо необхідності точно виконати припис Волинського губернського правління від 13 березня 1886 р., якою передбачалося провести ремонт обох доріг до Воскресенської церкви.

Як результат протягом наступних місяців відбувається постійне листування між управлінням князівських маєтностей та місцевими/повітовими та губернськими органами влади щодо здійснення ремонту доріг. Так, наприклад, 21 жовтня 1893 р. Заславський повітовий виконавець надсилає припис до пристава 1-го стану Заславського повіту з вимогою «протягом одного тижня виправити та привести у належний вигляд дороги в містечку Білогородка» [2, арк.20]. У відповідь на цей припис, а також на лист пристава 1-го стану від 28 жовтня 1893 р., адміністрація Білогородським маєтком князя Сангушко надсилає, 1 листопада 1893 р., відповідь, що дві дороги, які пролягають крізь землі Князя Сангушко до Воскресенської церкви в м.Білогородка ще у 1886 р. були відремонтовані, зокрема було побудовано нові мости та викопано нові дренажні канали [2, арк.12].

За результатами цієї відповіді для влади стало зрозуміло, що власник маєтностей усіма можливими способами намагається уникнути ремонту доріг за власні кошти. Тому, 18 листопада 1893 р. Заславський повітовий виконавець відправляє нове доручення місцевому приставу з поміткою «надзвичайно екстрено» – «наказую Вашому Високблагородію негайно з отриманням сього прийняти самі енергійні міри до виправлення в м.Білогородка двох доріг, що ведуть до Воскресенської церкви і пролягають 1-а від центра містечка, а друга по за маєтком князя Сангушко над ставком, не приймаючи від Управління Білогородським маєтком жодних пояснень». За невиконання цього розпорядження управляючий Білогородським маєтком князя Романа Сангушко мав бути притягнений до адміністративної відповідальності [2, арк.9-9зв.].

У свою чергу князівська адміністрація опротестовує рішення заславського повітового виконавця, що призводить до нової хвилі з'ясування хто ж має ремонтувати дороги. Так, у перші два зимових місяці 1894 р. заславський повітовий виконавець надсилає два листи. Перший, від 12 січня, містить припис головноуправляючому маєтку Сангушко А.Круковському негайно почати ремонт коштом власника маєтку [2, арк.4-4зв.], а другий, від 4 лютого, вимагає відкриття асигнувань на ремонт доріг [2, арк.44зв.]. Відповідь на ці листи було отримано лише у березні, де головноуправляючий Білогородського маєтку Сангушко А.Круковський пояснював, що ремонт дороги є можливим лише після дозволу Головного управління маєтностей в Славуті [2, арк.6]. В наступні два місяці відбувалося активне листування між повітовим

виконавцем, приставом 1-го стану та адміністрацією Білогородського маєтку Сангушко щодо відкриття асигнувань та початку ремонту доріг [2, арк.44, 45-45зв.].

Подібне затягування справи було доволі характерною рисою тогочасних взаємин між владою та землевласниками, оскільки дозволяло останнім знаходити різні шляхи уникнення виконання поставлених державою завдань. Так, наприклад, 10 червня 1894 р., в справу ремонту доріг в містечку Білогородка втручається повірений у справах князя Р.В.Сангушко Владислав Северинович Іздебський, який надсилав до повітового виконавця пояснювальну записку. В цій записці він вказував на неможливість відкрити асигнування на матеріали для ремонту доріг в Білогородці, оскільки згідно існуючих законів «ремонт доріг та мостів лежить на власниках земель через володіння яких проходять дороги й мости, а оскільки в даному випадку дорога в м. Білогородці до Воскресенської церкви пролягає через володіння чиншовиків м. Білогородки, а не князя Сангушко, то й з вимогою про асигнування матеріалів на ремонт цієї дороги слід звертатися до згаданих чиншовиків» [2, арк.44-44зв.]. Цю ж позицію займає й адміністрація Білогородського маєтку [2, арк.46-46зв.].

У відповідь 14 червня 1894 р. пристав I-го стану своїм рапортом повідомив заславського повітового виконавця, що пояснення князівської адміністрації не відповідає дійсності і дороги таки проходять через володіння Сангушка [2, арк.44зв.]. Як результат, повітовий виконавець приймає рішення: «оскільки матеріал для виправлення доріг має бути відпущений власниками, а селяни ж мають лише проводити роботи з виправлення доріг, а тому .. наказую негайно вимагати від управляючого князя Сангушко асигнувань на необхідний матеріал, не приймаючи жодних пояснень» [2, арк.48-48зв.]. Однак навіть попри такі суворі звернення Білогородська адміністрація відмовлялася виконувати розпорядження, затягуючи час. Врешті в листопаді 1894 р. головноуправляючий білогородським маєтком Сливинський та повірений князя Сангушко Іздебський, повідомляють повітову владу, що дороги ремонтуватися не будуть оскільки вони не належать до маєтностей Сангушко [2, арк.24].

Підсумком цієї понад півстолітньої епопеї стала підготовка плану проведення ремонту доріг та виділення необхідних будівельних матеріалів у 1896 р. Загалом аналіз справи побудови та ремонту доріг, на прикладі містечка Білогородки, дає уявлення не лише про сам процес шляхобудівництва, але й про існуючі взаємини між місцевою владою та землевласниками.

Джерела:

1. Андриєнко М.В. Розвиток будівництва гужових доріг у Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX сторіччя // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди]. Серія: Історія та географія. – Харків, 2015. – Вип. 52.
2. Державний архів Хмельницької області. – Фонд 718 «Пристав 4-го стану Заславського уїзду». – Оп.1. – Спр. 43 «Переписка з Заславським повітовим предводителем дворянства щодо ремонту доріг та будівель на них».
3. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. – Хмельницький, 2015.
4. Об устройстве земских дорог и отношении их к железным путям для развития производительности России / Сост. инж. коллеж. советник Егор Головачев. Вып. [1]. – К., 1870.
5. Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.. – Рівне, 2010.

Сергій Єсюнін
м. Хмельницький

АВТОТРАНСПОРТНЕ МІЖМІСЬКЕ СПОЛУЧЕННЯ НА ПОДІЛЛІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НА ПОЧАТКУ XX СТ.

*Розглянуто появу та розвиток міжміського автомобільного сполучення на Поділлі на початку XX ст.
Ключові слова: автотранспорт, автомобіль, автобус, шосе, Подільська губернія.*

Після реформ 60-х років XIX ст. в Російській імперії поживались капіталістичні перетворення у всіх сферах економіки. Збільшення обсягів виробництва товарів, зміни форм торгівлі, зростання міст, поширення міграційних процесів населення та інтенсифікація руху робочої сили призвело до розвитку та вдосконалення транспорту. Сприяло цьому й друга науково-технічна революція (1870-1918), під час якої були удосконалені парові засоби пересування – пароплав і паровоз, а також створені нові – автомобіль, електричний трамвай, мотоцикл, літак.

Відбулись докорінні зміни транспортної галузі й у Подільській губернії. Тут так само, як і в інших підросійських регіонах, зміни торкнулись передусім розвитку транспортного сполучення між містами, які у капіталістичну добу стали визначними промисловими, торговельними та фінансовими осередками.

Пореформені перетворення в економіці Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. зумовили нагальну потребу перебудови і модернізації транспортної системи відповідно до зростаючих потреб розширення економічних зв'язків, збільшення масштабів перевезення товарів та активізації руху населення. Закономірно, що місія вузлових пунктів на транспортних шляхах випадала переважно містам. Якщо до початку 60-х рр. XIX ст. більшість міських поселень регіону не потребували більш масштабних транспортних засобів, ніж ті, що вже існували, то після проведення реформ та з пожвавленням економічного життя, активнішим рухом населення з'являється потреба у розвитку існуючих та впровадження нових засобів комунікації.

Наприкінці XIX ст. нарешті розпочалась модернізація сухопутних шляхів Подільської губернії, відсталість яких обмежувала можливості розвитку краю, і зокрема міст. Найбільшим проектом стало спорудження казенним коштом шосе Проскурів (залізнична станція) – Кам'янець-Подільський – Ісаківці (митниця) протяжністю 113 верст. Питання про будівництво цього шосе було піднято ще у 1870 р. подільським губернатором І. Мещерським, який у своєму щорічному звіті зазначав: “... Нещодавне відкриття лінії Києво-Балтської залізниці, яка переважно пролягає східною частиною Подільської губернії, ще не встигло відчутно вплинути на її економічний стан, але без сумнівів, ця лінія, а також і гілка до Волочиська, повинні у найближчому майбутньому позитивно вплинути на економічне життя населення та торгівлю у губернії. Вже нині виникає думка про необхідність з'єднання шосейною дорогою містечка Жванець та Ісаковецької прикордонної митниці з Кам'янцем, а останнього з Проскуровом або з Жмеринкою – містами, які мають залізничне сполучення” [11, арк. 6]. Але, бюрократичне затягування справи та хронічна нестача коштів призвели до того, що будівництво розпочалося лише у 1887 р. Підряд на будівництво Проскурівсько-Ісаковецького шосе дістав київський 1-ї гільдії купець М. Александров, з яким 6.03.1887 р. правління Київського округу шляхів сполучення підписало відповідний контракт. Шосе було введено в експлуатацію у 1892 р. та привнесло певне пожвавлення у економічне життя губерньського центру [13, арк. 1–14].

У 80-х–90-х рр. XIX ст. активно прокладалися допоміжні шосейні шляхи, що з'єднували переважно залізничні станції та міста. Так, у 1878–1884 рр. збудували шосе від центру Вінниці до вокзалу (2 версти 211 саж.) та від центру Проскурова до вокзалу (2 версти 170 саж.), у 1885 р. від міста Балти до станції (7 верст). Якщо, у Вінниці та Проскурові шосе проклали за рахунок міських коштів, то в Балті дорогу було зроблено коштом родини старообрядців Борисових [4, с. 67]. Тут виникла така ситуація – Балта розміщувалось на самому кордоні Подільської та Херсонської губернії, а залізнична станція була збудована за 7 верст від міста – на території Херсонської губернії. Отже, будувати шосе на території не своєї губернії міська влада Балти не могла. Тому був заохочений приватний капітал – родина старообрядців Борисових (батько та 4 сини, всі займались будівництвом) власним коштом у 1885 р. проклала шосе по вул. Купецькій до станції Балта, за що отримали право збирати платню – 3 коп. за проїзд в один бік.

Проте, незважаючи на активізацію шляхового будівництва, більшість міжміських шляхів губернії так й залишалися ґрунтовими. У 1897 р. у Подільській губернії було 3100 верст шляхів, з яких шосе – лише 286 верст [2, с. 1615].

Технічний прогрес другої половині XIX – початку XX ст. зумовив появу нових транспортних засобів, зокрема – автомобілів. Початок XX ст. ознаменувався переходом до швидкого розповсюдження автомобілів у виробничій діяльності, армії і побуті. Розповсюдження автомобілів йшло більш жваво саме у містах. Перші автомобілі з'явилися у 1900–1903 рр. у найбільших подільських містах (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Проскурів, Могилів-Подільський), де на той час була розгалужена мережа брукованих вулиць, а також великі підприємства, державні установи та заможній прошарок населення, що могли дозволити собі придбати такий недешевий транспортний засіб.

Спочатку то були поодинокі автомобілі – переважно приватні та службові. Але, поступово автотранспорту у містах ставало все більше. Так, поява автомобілів на вулицях Кам'янця-Подільського змусила міську владу урегулювати їх рух своєю постановою. У 1911 р. побачила світ “Обов'язкова постанова про порядок їзди на автомобілях і других автоматичних екіпажах” [10, с. 44–49]. Постанова міської управи включала 24 параграфи і регламентувала майже всі можливі питання стосовно руху транспортних засобів. Подібні постанови стосовно правил автомобільного руху з'явилися у 1911–1915 рр. і в інших подільських містах. Наприклад, у Проскурові “Обязательное постановление относительно езды на лошадях и автомобилях в Проскуровском уезде” була прийнята у 1912 р. Постанова міської управи включала 32 параграфи і регламентувала майже всі можливі питання стосовно руху транспортних засобів. Прочитуюмо деякі пункти, що дають змогу уявити, як доводилося їздити водіям вулицями Проскурова та шляхами повіту (стиль і мову оригіналу збережено):

“ В городе и селениях быстрота хода машин не может быть больше 15 верст в час.

- В городе перед поворотами и перекрестками улиц подается продолжительный сигнал и сбавляется ход до 10 верст в час; вне города подаются протяжные сигналы, скорость сбавляется настолько, чтобы, если понадобится, можно было сразу остановить автомобиль перед перекрестками, поворотами, в выемках или закрытых местах, а также при подъеме в гору.

- Шоффер, увидев встречного (или людей) на прямой, обязан дать протяжный сигнал не менее как за 100 сажень до встречи, чтобы дать возможность встречному принять меры, если его лошади пугливы или его пассажиры пожелают выйти из экипажа. Постепенно замедлять ход и дать еще несколько сигналов, однако, на таком расстоянии от лошадей, чтобы не напугать их внезапным звуком сигнала. Если шоффер видит, что лошади пугаются, кучер или пассажиры знаками показывают замедлить ход или остановить машину, то шоффер должен остановить машину и за несколько сажень (не менее 5) выйти из автомобиля, так как лошади пугаются меньше, если перед автомобилем или сбоку стоит человек, а если лошади продолжают пугаться шума, то погасить (остановить) мотор и обсудить с встречным, как и кому раньше проехать - лошадям или автомобилю.

Примечание: если этот случай имеет место ночью, то шоффер в случае нужды должен погасить или заслонить прожектор, который тоже может пугать лошадей светом.

- Езда автомобилем вперегонку воспрещается.

- Управляющий автомобилем обязывается уступать дорогу крестным ходам, похоронам и другим процессиям, пожарным обозам, проходящим войскам и арестантским партиям” [5].

Стежити за дотриманням правил дорожнього руху доручалося Проскурівському поліцейському управлінню та представникам міської управи й земства. При “плохой и небрежной езде”, а також при порушенні вищезгаданих правил, вони могли вилучити дозвіл на право керування автомобілем у водія. Зазначимо, що на початку ХХ ст. не існувало загальнодержавних чи міжнародних правил дорожнього руху та посвідчень водія – кожне місто та регіон приймали правила та дозволи на свій розсуд.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зростання промисловості та пожвавлення урбанізаційних процесів підсилили міграцію населення та товарні потоки, що вплинуло на зростання вантажопасажирських перевезень. Гужовий транспорт був занадто малошвидкісний, а залізнична мережа, що існувала на той час, ще не мала можливості повністю задовольнити зростаючий вантажопасажирський потік. Особливо проблематичним залишалося транспортне сполучення у місцевостях, де залізниця була відсутня. Цю проблему міг вирішити автотранспорт, який на відміну від інших засобів, мав певні переваги – високу маневреність, можливість доставки вантажів без перевантаження, відносно невелику вартість перевозок, можливість спеціалізації автомобілів для перевозки однотипних вантажів, вільний графік руху. Єдина проблема, яка стримувала поширення автомобільних міжміських перевезень була мала кількість придатних для пересування автотранспорту шляхів з твердим покриттям.

На початку ХХ ст. на території Подільської губернії придатними для регулярного автосполучення були лише шосейна дорога Ісаківці (митниця) – Кам’янець-Подільський – Проскурів – Старокостянтинів (Волинська губ.), а також декілька під’їзних шляхів від міст та містечок до залізничних станцій. Отож, саме ними стали здійснюватись перші авторейси, організацією та експлуатацією яких займались приватні підприємці. Зокрема, у 1901–1904 рр. дозвіл на перевезення пасажирів та вантажів автомобілями по Проскурівсько-Ісаковецькому та Старокостянтинівському шосе отримали кам’яничани Й. Крайз (1901), М. Ванькевич (1901), Є. Григор’єв (1903) та М. Филипович (1904), мешканець Феодосії М. Кукулі (1903) та киянин Й. Рогозинський з компаньйоном А. Льюїксом (1904). Але, жодний з них так і не зміг організувати регулярні автоперевезення. Наприклад, дворянин М. Филипович, який мав власну машину – французький п’ятимісний лімузин “Darracq” та шофера-механіка, зробив лише декілька рейсів у 1904 р. за маршрутом Кам’янець-Подільський – Проскурів. Авто вийшло з ладу, а іншої машини на заміну підприємець не мав. Так само, лише час від часу курсували названим маршрутом автомобілі кам’янецького міщанина Й. Крайза та дворянина М. Ванькевича. А от, власник Феодосійської компанії товаро-пасажирського автосполучення М. Кукулі та київські автоперевізники навіть не спробували використати отримані дозволи [14, арк. 33–50].

Отже, проблема регулярного автосполучення на Поділлі існувала ще декілька років, а її вирішення настало лише після 1907 р., коли дозвіл на відкриття пасажирського автосполучення маршрутом Кам’янець-Подільський – Проскурів – Старокостянтинів було надано петербурзькому інженеру, барону Г. Тізенгаузену [3, арк. 6–7]. На цей раз перевізник зумів організувати більш-менш регулярний рух автобусів (омнібусів), що було важливо для губернського центру, який на той час ще не мав залізничного сполучення. У наступні роки концесію на автобусне сполучення між Кам’янцем-Подільським та Проску-

ривом отримали ще декілька осіб, які теж змогли організувати перевезення пасажирів. Наприклад, у 1913 р. зустрічаємо три автоперевізника із Кам'янця-Подільського – “Горбатий І.К.,” “Прево П.М. и Жуфрда І.А.,” “Фаатц Старух і К^о” [1, с. 906] та одного із Проскурова – “Поршень” [6]. Є також відомості про те, що ціна проїзду автобусом Проскурів – Кам'янець-Подільський у першому класі була 7 рублів, у другому класі – 6 рублів. Для учнів гімназій та училищ платня складала 4 рублі [8].

Впровадження міжміського автосполучення відзначилось рядом негативних моментів. Так, перші автомобілісти несподівано зустріли супротив візників, які побачили в них явних конкурентів. Візники розгорнули справжню “війну” проти автоперевізників – писали на них у владні органи скарги, залякували пасажирів небезпекою їзди на авто, і навіть не гребували хуліганськими випадками. Один із таких стався 13 січня 1914 р. – на проскурівському шосе, за 5-ть верст від Кам'янця-Подільського, компанія візників затримала автомобіль з пасажирами та зав'язала бійку з помічником шофера. Автомобіль дав задній хід, але хулігани затримали його саньми, знову розпочали бійку, у якій постраждав шофер та окремі пасажирів [9]. З впровадженням регулярного автобусного руху пов'язана і перша на Поділлі дорожньо-транспортна пригода, в якій під колесами автомашини загинула людина: 5 липня 1913 р. омнібус, що їхав в цей день по Кам'янецькому шосе до Проскурова, збив у селі Ружична (нині у межах м. Хмельницького) трирічного хлопчика Прокопа Дармограя [7].

Таким чином, перші міжміські перевезення автомобільним транспортом на території Поділля були запроваджені на початку ХХ ст. Від 1907 р. ці автоперевезення стають регулярними. Рух міжміського автотранспорту відбувався здебільше маршрутом Кам'янець-Подільський – Проскурів, адже у Подільській губернії на той час існувало лише одна шосейна дорога Ісаківці (митниця) – Кам'янець-Подільський – Проскурів – Старокостянтинів (Волинська губернія).

Джерела:

1. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К.: Изд. Т-ва Л.М. Фиш и П.Е. Вольсов, 1913. – С.911–1068.
2. Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М.: Изд. А.С. Суворина, 1897. – 3399 с. 227
3. Держархів Хмельницької обл., ф. 227, Оп.1.Т.5. – Спр.6509. 153
4. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 336 с., іл. 502 535
5. Єсюнін Сергій. Правила дорожнього руху по-проскурівськи // Є! – 2011. – 24 січня.
6. Подолія – 1913. – №20 – 13 лютого
7. Подолія – 1913. – №82 – 14 липня
8. Подолія – 1913. – №142 – 1 грудня
9. Подолія – 1914. – №7 – 15 січня
10. Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого Братства, 1915. – 95 с. 215
11. ЦДІАУ, ф. 442, оп.50, спр.369. 4
12. ЦДІАУ, ф.442, оп.622, спр.1. 13
13. ЦДІАУ, ф.692, оп.1, спр.574. 33
14. ЦДІАУ, ф.692, оп.12, спр.7. 35

Ірина Паур

м. Кам'янець-Подільський

ПОШТОВА ЛИСТІВКА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК КАНАЛ МІЖЛЮДСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ ПОШТІВОК З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)

Аналізуються документальні листівки з видами Кам'янця-Подільського, періодична преса, мемуарні твори кінця ХІХ – початку ХХ ст. З'ясовано, що поштові листівки були важливим каналом міжлюдських комунікацій, слугували далеко не другорядним орієнтиром у виявленні естетичних смаків міського населення Правобережної України, шляхів формування особливої субкультури міста. Поштові повідомлення документальних листівок є надійним джерелом, що віддзеркалює особливості побуту подолян, їх релігійні та господарські уподобання.

Ключові слова: поштова листівка, м. Кам'янець-Подільський, субкультура, подоляни, побут, письмове повідомлення.

На початку ХХ ст. документальна листівка стала доступною широким верствам населення – від інтелігента до простого городянина і селянина. Появі й поширенню листівок, що стали одним із засобів комунікації сприяли зростання міст, урбанізація населення, розвиток культури городян. Ілюстровані листівки – це результат розвитку культури міського населення, оскільки зростання популярності відкритих листів було безпосередньо пов'язано з поширенням грамотності та зростанням освітнього рівня населення. За свідченням сучасниці наприкінці ХІХ ст. не лише у великих містах, але й маленьких містечках можна було купити листівки з видами місцевих пам'яток і надіслати рідним як доказ свого перебування там [17, с. 34]. Украй рідко нам траплялися поштівки, авторами текстів яких були сільські жителі освітній рівень яких був значно нижчим. Вважаємо, що ілюстровані картки поступово розкрилися як особливий феномен міської субкультури. Однією з причин вищезазначеного була висока ціна на поштівки: 5 коп. за чорно-білу та 10 коп. за кольорову, що робило їх малодоступними для селян та незаможних городян [16, с. 45].

Відкриті листи за короткий час отримали широке визнання жителів міських поселень. В одному з тогочасних журналів подано наступну їх характеристику: “Майже у всіх будинки та квартири проникли ці носії найрізноманітніших побажань і привітань на будь-який випадок життя. Не лише великі та малі міста, курорти і т.п., кожний окремих закуток, якщо він має хоч найменшу пам'ятку чи її відвідують туристи, видає свої власні поштівки з видами чи іншого роду картинками” [10, с. 1000]. Водночас, одна із сучасниць зазначала, що карточки з видами визначних місцевостей стали необхідним реквізитом відносин, особливо міжнародних, і для туристів [15, с. 59]. На початку 1900-х рр., що став “золотим віком листівок”, виразно простежувалася широка розмаїтість їх тематики й було суттєво вдосконалено їх художній та поліграфічний рівень. Аналіз сюжетів поштівок та культури їх поліграфічного виконання свідчать, що картки із видами Кам'янця-Подільського виготовлялися на рівні кращих європейських зразків. Випускалися просвітницькі листівки, видові, поштівки з пізнавальними картинками для дітей, з репродукціями творів вітчизняних і зарубіжних художників, фотосвітлинами відомих і невідомих авторів. У зазначений період видова листівка стала унікальним історичним документом, самобутньою візитною картою епохи в культурній, світоглядній, інформаційно-технологічній іпостасях. Філософський контекст бачення феномену листівок зумовлювався їх особливою онтологічною рисою, оскільки вони були покликані допомагати людині в осмисленні того, що відбулося, нагадуючи про втрачене [2, с. 4].

У основі поширення листівок лежав принцип спілкування та збереження пам'ятних подій і моментів, нагадування про який-небудь об'єкт через його візуальне зображення або письмове повідомлення. Вкрай рідко повідомлення було безпосередньо пов'язане із зображенням на лицьовому боці листівки, а домінували тексти-вітання на ілюстрованих листівках. Текстові повідомлення документальних листів, як правило, були російсько- та польськомовними, а термін їх доставки становив три дні. Траплялися випадки, коли листівка надходила з Кам'янця-Подільського до Львова (Lemberg) за одну добу [14], а з Кам'янця-Подільського до Святошина (Київ) – за п'ять [5]. З губернського центру до станцій Південно-Західної залізниці в межах Подільської губернії поштівки доставлялись упродовж одного (Жмеринка, Могилів), інколи двох днів (Браїлів) [13].

Листівка із Кам'янця-Подільського до станції Корф Естляндської губернії, як свідчать поштові штемпелі (15.07.1903–19.08.1903), могла йти місяць і чотири дні. Спершу вона направлявся до Санкт-Петербурга (18.08.1903), звідти Балтійською залізничною дорогою до станції Корф (19.08.1903), де його отримали брати Юрій та Анатолій Чельцові, що проживали на власній дачі у селі Удріас на узбережжі Фінської затоки неподалік курорту Меррекуль [14]. У роки війни листи у віддалені куточки Російської імперії доходили значно швидше, зокрема до м. Нарви Петроградської губернії поштівка була доставлена за шість днів (30.03.17–06.04.17) [14], хоча лист солдата з Кам'янця-Подільського від 22 серпня 1917 р. у Больше-Парголово (Петроградської губернії, Фінляндського уїзду) аж 5 вересня 1917 р. [14]. Майже тиждень тривала доставка листа з Кам'янця-Подільського до губернського центру Новгород [4].

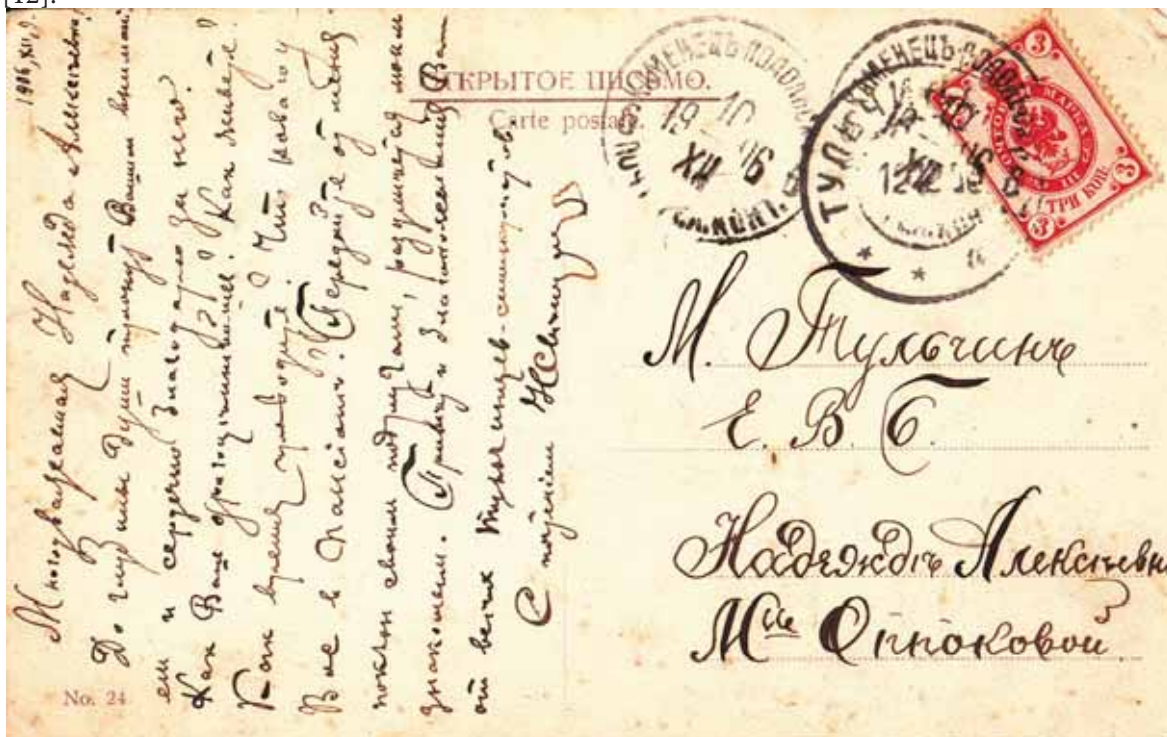
Вартість поштового повідомлення в різні куточки Російської імперії складала 3 коп. (Благовіщинськ, Брест-Литовськ, Вінницю, Казань, Київ, Москву, Одесу, Ригу, Санкт-Петербург, Харків тощо), Австро-Угорської (Волочиськ, Збараж, Краків, Львів) – 4 коп. (10 геллер (упродовж 1892–1914 рр. 100 крон = 39,38 руб., 1 крона = 100 геллер) у середині країни). Відзначимо, що листівка видання В. Вінарського із зображенням малюнку М. Тшебінського коштувала 4 коп., хоча відправляли до Тульчина (Подільська губ.) [5].

Про ціноутворення та вартість документальних листівок дізнаємося з листування летичівського фотографа К. Розенберга з представницею “Товариства оздоблення краю” (“Towarzystwo upiększenia kraju”) у Кракові Х. Словік. У повідомленні фотомайстра, розміщеному на листівці з видом башти Ба-

торія (м. Кам'янець-Подільський) зазначалося, що на адресу товариства було надіслано 35 листівок із зображенням Софіївки, за які він отримав 8 крон 61 геллер завдатку, 7 коп. за кожен листівок, 95 коп. за пересилку, загалом – 3 руб. 40 коп. Автор наголошував, що якщо Товариству будуть потрібні листівки з видами пам'ятників архітектури, замків інших міст, він люб'язно їх надішле [14].

Відкриті листи, як засіб поштової кореспонденції, використовували різні групи міського населення: міщани, духовенство, військовослужбовці, студенти, а відтак вони розкривають усі сфери тогочасного життя міста. Письмові повідомлення на листівках, що пройшли пошту, ставали частиною багатой епістолярної спадщини. Тексти їх повідомлень були різними – від короткого вітального і до розлогого – наскільки дозволяло місце на картці. Так, до 1904 р. повідомлення на поштівках, через незначне виділене поле для листа, мали короткий інформаційний зміст типу: “Уклін всім з Кам'янця, де всі ми зараз сидимо разом і згадуємо старі часи. Чудна погода, маса зелені кругом – все так добре ...” (15.07.1903) [14]. Проте траплялися поштівки, на яких повідомлення займало весь простір навколо зображення, зокрема сестра Володимира Краєвського зуміла розписати йому навколо виду Кафедральних воріт, що коїться вдома і в знайомих, розпитати, коли він приїде, що робити їй і попросила: “якщо біла бурка коштує недорого купи будь-ласка мамі в подарунок, мені її так шкода” оскільки та хворіє (2.10.1903) [6].

Коли поштове відомство дозволило писати текстові повідомлення на адресному боці листівок (1904 р.), кореспонденти стали розповідали про погоду, буденні справи, висловлювали почуття. Значна кількість повідомлень присвячувалася привітанням із Різдом Христовим (“Вельмишановна Віра Павлівна! Вітаю Вас, а також Ваших діток зі святом Р.Х. і Новим роком від душі бажаю всього найкращого у Вашому житті ...” [5]), Великоднем (“Христос Воскрес, дорога Муся” [5]), Днем ангела (“...вітаємо Вас дорога Тітонька з Днем Ангела і від душі бажаємо доброго здоров'я та всіх інших благ! ...” [5]). Чимало поштівок надсилались з метою вшанування адресата, наприклад: “Вельмишановна Надія Олексіївна. Дуже вражений Вашою увагою і сердечно вдячний за неї. Як Ваше найдорогоцінніше? Як живеться? Чим займаєтесь? Що нового у Вас в Пансіоні? Передавайте від мене уклін своїм подругам, розуміється тим кого я знаю. Привіт і побажання благополуччя Вам від усіх тульчинців-семінаристів”(10.12.1906) (Див. мал. 1) [12].



Мал.1

Також, крім вітання, листівки містили чимало корисної інформації. Так, керівник католицької духовної семінарії (“А.Х”) надіслав сердечні привітання преподобному Аполлінарію Халензі з наступаючим Новим роком і побажав усього доброго, оскільки в них “новорічні свята по “знаку” (“znaku”), необхідно набратися терпіння (переклад з польської – І. П)”. Крім того, він зазначив, що академіки з Кракова на свята роз’їхались по домівках і написав: “здається в цьому році свята будуть і без морозу і без снігу, може це і на краще (переклад з польської – І. П)”, також висловив сподівання, що листівка дійде до Львова швидше, ніж преподобному ксьондзу Тигоні (20.12.1912) [14].

Однією з найбільш обговорюваних тем текстових повідомлень поштівків довоєнних часів була погода. Так, вони нас інформують, що новорічні свята 1912 р. у Кам'янці-Подільському були без морозу і снігу [14], згодом наступили квітуча весна: “зараз у нас весна в повному розпалі; цвітуть вишні і сливи” (09.04.1913) [5] і холодне літо 1913 р.: “хворію від поганої погоди. Дощ щодня нас заливає” (03.08.1913) [13].

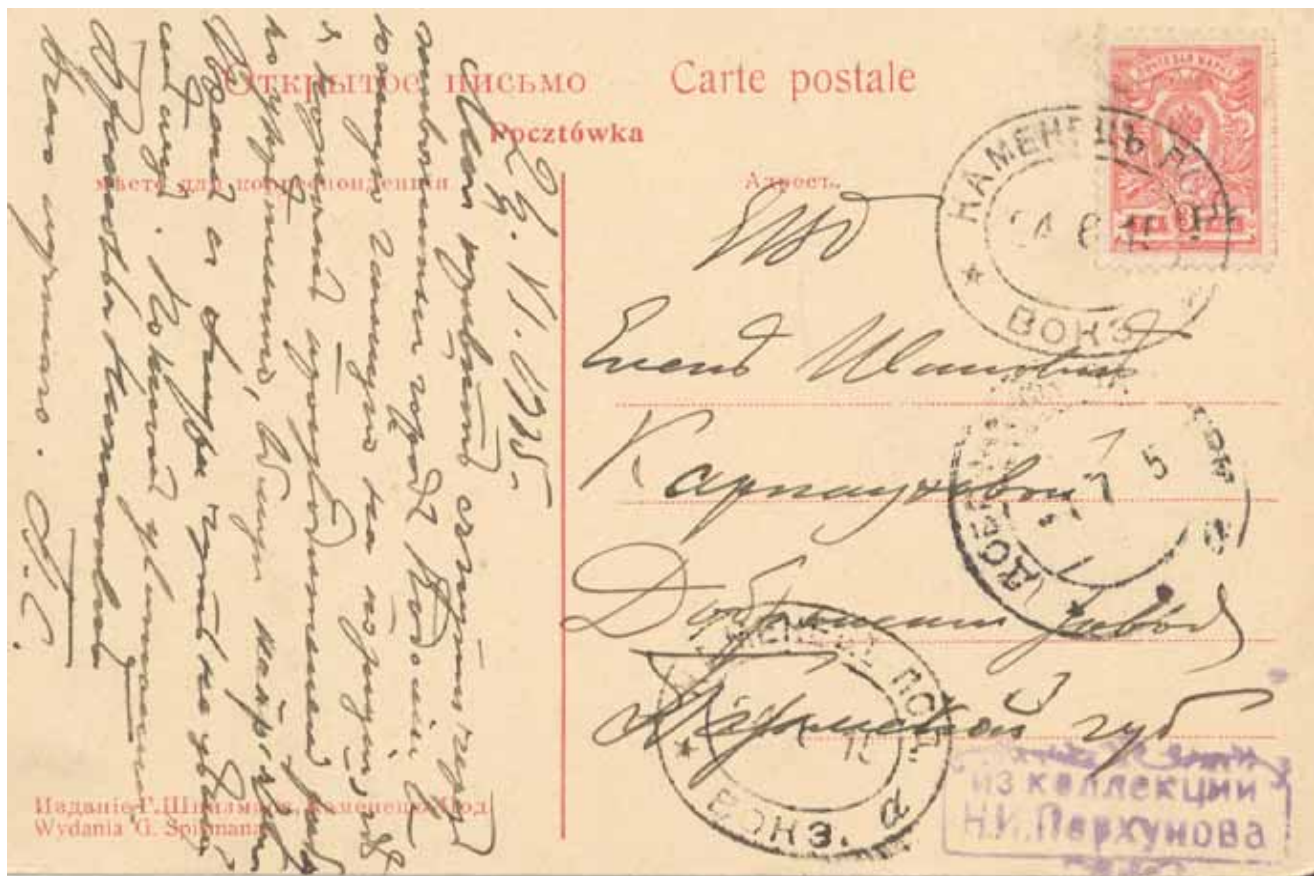
Завдяки текстовим повідомленням документальних листівок сучасні дослідники мають можливість відтворити буденне життя кам'янчан початку ХХ ст.: “...Наша Маруся ще 8 вересня поїхала на курси ... Ніна з 3 верес. розпочала заняття в школі й старанно просвітлює своїх вихованців. Мама за звичаєм зайнята городом, кухнею та іншими господарськими справами, а я “чекаю з моря погоди” (17.09.1914) [5], студентів духовного училища: “... Іспити у нас закінчуються 28 травня. Бажаю успіхів на “педагогічній ниві”. У нас не так сурово як у вас, але не буває й подібних інцидентів...” [5], або ж майбутнього сільсько-го лікаря: “... їду в село Рихту... в якості лікаря утримання не менше 175 р. Достеменно ще не знаю поки що. Тільки вийшов із Управка, отримав призначення, аванс 100 р. на витрати, поштівки” (20.05.1913) [5].

Повідомлення поштових карток доповнюють та емоційно забарвлюють звичайні факти з життя відомих людей. Так, з листа сестри підполковника В. фон Ланге, дізнаємося, що той уникав спілкування: “Дорогий Володя. Не можу забути, що ви більше до мене не навідуєтесь; думаю, що яка небуть погана випадковість вам завадила. Будь-ласка дайте відповідь, що у вас чути. Якщо я тобі не сподобалася, то все таки Інтелігент так би не вчинив Я, як сестра, хвилююсь. Сама я пережила багато горя, тому й чуже мене цікає. Напиши будь-ласка. Малий мій все так само хворий, що мене вбиває. Поцілуй дружину і діток. Нехай береже вас Господь. Люблячи: Евсінея” [5].

Було виявлено переписку на поштівках подільської дворянської родини Новицьких, зокрема у листі від 10 вересня 1902 р., відправленому з Кам'янця-Подільського до станції Могилев головному наглядачу 5 дільниці матеріальної служби Південно-Західної залізниці Антону Антоновичу Новицькому, йшлося: “Міша благополучно приїхав сьогодні о 9 годині ранку. Привіт і уклін всім ...” (9.09.1902) [13]. Також із Кам'янця-Подільського 10 липня 1908 р. відправила листівку Ользі Іванівні Новицькій у місто Жмеринка (Південно-Західна залізниця) донька: “Дорогу матусю вітаю з днем ангела, з цього дня хай збудуться всі твої бажання, благаю Бога, що він дав тобі сил на радість твоїм дітям. З лиса [Філірети] бачу, що у Вас все слава Богу добре” [13], наступна її поштівка була надіслана 27 грудня 1913 р. в село Сьомаки (поштова станція Браїлів в Подільській губернії) Михайлу Антоновичу Новицькому: “Любих тата і Михайла вітаю з святами та Новим роком і бажаю всіх благ. Тітка також приєднується з привітаннями і шле привіт. Доїхала з горем пополам та почуваю себе все таки дуже добре” [13]. Таким чином, на основі спільного прізвища та прив'язаності вищезазначених людей до Південно-Західної залізниці, можемо припустити, що Антон Антонович та Ольга Іванівна Новицькі – подружня пара, у яких було двоє дітей: син – Михайло та донька – авторка текстових повідомлень.

У роки Першої світової війни через заборону надсилати листи в конвертах, поштові картки стали головним засобом спілкування. “Як шкода, що ти не можеш отримати мого листа, я написав там 1 в. стор”, – писав кам'янчанин товаришу унтер-офіцеру 36-го піхотного Орловського полку (В. Назарову) [6]. На поштівках з'явилися поштові маркування військового часу: “Польова пошта. Жмеринка” [7], “Із діючої армії” [12] та адреси: ізоляційно-пропускний пункт (станція Могилів), 442 пересувний госпіталь [12], 9 дезінфекційний загін 9 Діючої армії [14].

Необхідно зазначити, що будівництво залізниці до Кам'янця-Подільського значно посприяло розвитку промисловості, торгівлі, транспорту, збільшенню відвідувачів губернського міста. Якщо у листівці 1909 р. зазначалося, що до найближчої залізничної станції з міста необхідно було їхати дві з половиною години [11], то із введенням в експлуатацію залізниці від Кам'янця-Подільського через Проскурів до Шепетівки у січні 1915 р. [9, с. 238] ситуація докорінно змінилася. На документальних листівках з'явився штамп “Каменець-Под. вокз.” й стало популярним відправлення подорожуючими видових листівок із кожної залізничної чи поштової станції зі зверненням: “Мій привіт зі шляху через мальовниче місто Поділля в південну Галіцію на позицію, де я призначений виконавцем робіт з укріплення” (24.06.1915) [5] (Див. мал. 2), або ж “Здравствуй Надя. Пишу тобі з чудового гарного міста. Взагалі наші міста мальовничі. Бачив австрійські Тернопіль, Чортків та ін., а все таки у нас краще. Там населення якесь забите ...” (10.10.1915) [5].

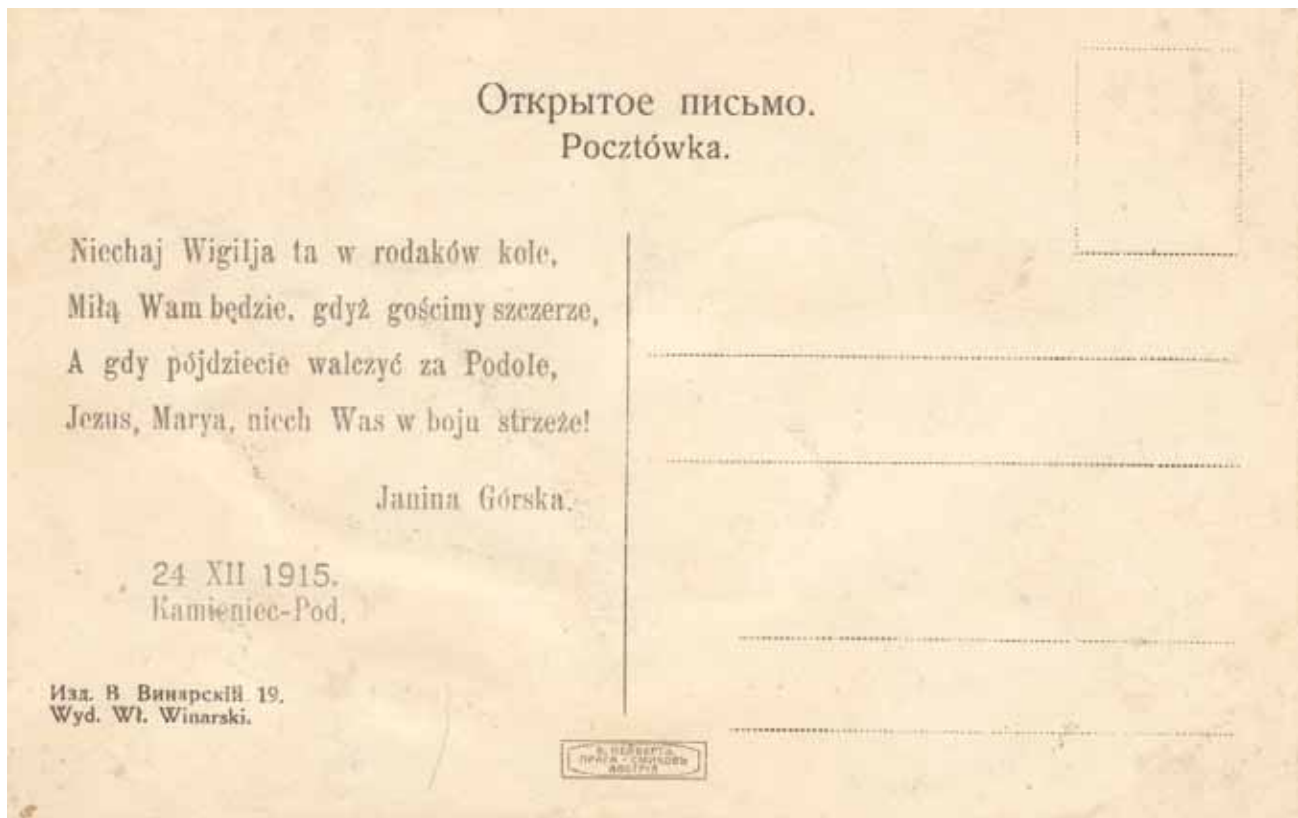


Мал.2

Текстові повідомлення на поштівках висвітлюють різні сторони життєдіяльності міста Кам'янця-Подільського військового часу. Так, із їх текстів дізнаємося, що в листопаді 1915 р., коли в місті настало “затишшя”, стали повертати евакуйованих дітей [7]. З повідомлення студента Михайла від вересня 1915 р. стає зрозумілим, що згадуване “затишшя” настало після паніки, яка вже стихла: “...Я мав їхати до Києва, але інститут мені заборонив. В нас тут теж була паніка але вже все втихло. На даний момент думаю про те, щоб повернутись до співу, якщо захтять мене прийняти. Я вже здоровий і сам собі міняю пов'язки. Ще 2-3 місяці буде гоїтись, воно мені надокучило але перестало боліти...” (переклад з польської мови – І. П.) [14].

Про важкі умови життя містян у роки Першої світової війни переконливо свідчить повідомлення: “Дуже засмучена, оскільки не знаю, що з нами буде. Сьогодні тобто 24-го числа від'їдаємо до Одеси ... одразу тобі напишу, хоча можливо ти вже не будеш у Кам'янці, навіть боюся про це думати” (24.08.1915) [7]. Доповнював картину інший лист: “Ми виїняли помешкання недалеко залізничного вокзалу – дві маленькі кімнати з самоваром чаю у ввечері та з поганим опаленням, за 18 рублів... Життя тут суворе, через велику кількість війська й болото гірше ніж у вас, липне до взуття і один черевик важить принаймні як десять” (переклад з польської – І. П.) [14]. Вражає також зворушливий лист солдата Івана Бурцева до сина Дмитра, надісланий у Новгород: “Дорогий і милий Мітя! Як ти поживаєш, що робиш? Як просувається твоє навчання письму, чи добре пишеш палички. Вчись скоріше писати та надішли мені листа. Цілую тебе і поцілуй маму, дідуся і бабусю Наташу, а також бабусю Лізу і тітку Лідію. Твій тато Ваня” (23.10.1915) [4].

У приватних колекціях було виявлено три листівки з зображенням видів Кам'янця-Подільського, що містили привітання: “Нехай Різдво у колі земляків, Милим Вам буде, бо ми зустрічаємо щиро, і коли розпочнеться боротьба за Поділля, Ісус, Марія, нехай Вас в бою охороняють!” (переклад з польської – І. П.), які були підписані автором “Janina Górka”, датовані “24.12.1915” і було зазначено місто “Kamieniec-Pod” [5;14] (Див.мал. 3). Ймовірно, так солдат-земляків підтримувала польська поетеса з Кам'янця-Подільського Яніна Гурська, яка в своїх творах, що увійшли до збірок “Поезії” (“Poezye”, 1903) та “Поезії і драми” (“Poezye i dramata”, 1907) [18;19], неодноразово описувала принади природи Кам'янця і його передмість.



Мал.3

Із текстового повідомлення наступної поштівки дізнаємось, що до 9 квітня 1916 р. з Кам'янця-Подільського углиб Російської імперії були вивезені великі церковні дзвони, а на "соборній вулиці, Собор прибраний прапорами і ... автомобільним прожектором", що було пов'язано з підготовкою до приїзду у місто в березні імператора Миколи II. Крім того, дана листівка відображала особливості святкування Великодня студентами у воєнні роки: "Ось вже настає Великдень і стало чути дзвін у малюсінські дзвіночки, ми всі готові зустріти свято, поставили в своїй кімнаті великий стіл, оскільки нас 10 чоловік, на столі 30 шт. яєць, 2 пляшки пива-квасу, куличі та 1 великий окіст, почуваємо себе жваво, нарядившись у кого що є ... спати не ляжу, думаю піти до церкви, але там дуже багато народу, набито" [14].

Наприкінці серпня 1917 р. військові почали залишати місто, про що переконливо свідчило повідомлення одного із солдат: "Моя прекрасна Аллочка завтра о 8 годині сідаємо нарешті на потяг і від'їдаємо...", на честь цього Військовим комітетом ймовірно в Пушкінському народному домі був організований концерт: "Учора був на виставі, концерті та балі влаштованих Військовим комітетом. Ставили Чеховського Ведмеда (дуже погано) та концертне відділення солістів солдат. Один з них віолончеліст – справжній артист. Гра його божественна. На балу мені було сумно – не танцюю і нікого знайомих. Проте весь час сміялись над Тромзіним який дрімав. Ми йому в кінці кінців сказали, що введемо на середину залу якщо він засне". Крім того дізнаємось, що тривале перебування військ у місті негативно вплинуло на розвиток місцевої торгівлі: "Аллочка сьогодні я робив для тебе покупки і купив тільки одну пару чорних панчіх. Черевики препогані, навіть не знаю із якої шкіри, хочуть за них 50 рублів. Не купив, бо і № твого не знаю. Більше купляти нічого, все розкуплено або таке погане, що бридко" [14]. Даний лист був написаний 22 серпня 1917 р. і під номером 40 був направлений з міста Кам'янця-Подільського до Парголово Петроградської губернії.

Листівки початку 1900-х рр. використовували солдати навіть в роки Другої світової війни, але не як засіб поштової кореспонденції, а як сувенір з міста, у визволенні якого брали участь: "2-а Вітчиз. війна, березень 1944 р. (третья декада) до прийдешнього визволення" (26.05.1944) [5].

Поступово видова листівка переросла своє первинне призначення, як засіб поштового повідомлення, і стала частиною інтер'єру домівок городян, демонструючи їх естетичні смаки. Часто в гості приходили не з квітами, а з листівкою, що при ціні на хліб (півкопійки) була недешевим подарунком [8, с. 7]. Відомі люди прикрашали поштівками салони, виставляли їх на коминкових полицях і з малозрозумілим для наших сучасників захопленням обговорювали найрідкісніші перлини філокартичних колекцій. Бути власником альбому з видовими листівками вважалося ознакою гарного смаку. Авторка статті в журналі "Открытка" зазначила "Кожна дівчина чи світська дама обов'язково має альбом з листівками, і не один,

який служить прикрасою вітальні нарівні з іншими альбомами” [1, с. 3]. Сучасниця тих подій Н. Якушева згадувала, що одним з її улюблених занять у дитинстві було розглядати батькову колекцію листівок із видами “полювання, глухарного току, вовків, собак, ангелів, ялинки, гаманця з золотими монетами та різноманітними емблемами щастя”, мамина ж колекція “витончених квіткових акварелей, чорно-білих листівок “салону” і художників-передвижників” здавалась їм нецікавою. Видові листівки “через дитячу дурість” вони вважали нудними. Дослідниця зазначає, що традиція обмінюватися листівками зникла у 1918 р., коли їх стали вважати “архаїчною нісенітністю” і перестали випускати [17, с. 34-35].

Прикладом культурного значення документальної листівки у побуті містян Кам’янця-Подільського, став фейлетон Р. Камінського “13. Художніх листівок”, надрукований в журналі “Открытка” за 1907 р. [3, с. 34-37]. Його головними героями були мешканець Кам’янця-Подільського Олександр Горнов та Олена Давадова з Одеси. Вони у текстових повідомленнях на поштівках домовляються про обмін “цілої колекції видів нашої губернії (Подільської – І. П.)” на “листівки зі своїм портретом (О. Давадової)”. Таким чином, дізнаємось, що на початку 1900-х рр. городяни, які мали кошти і бажання, могли замовити поштівки з видами місцевості чи власним портретом.

Про те, що використання документальних листівок було модною тенденцією свого часу, свідчить наступне повідомлення: “Привіт з благодатного півдня ... P.S. Писати не наважуюсь. На всі мої листи ні від кого з петербуржців немає відповіді. Напевно, зараз не в моді відповідати на листи добрих знайомих. Інших пояснень не знаходжу. Чи так?” [5]. Дана поштівка була надіслана з Кам’янця-Подільського до Санкт-Петербурга та через невідомі причини адресату поштівку не доставили, тому питання про моду на відкриті листи для відправника залишилося відкритим.

Отже, на межі XIX–XX ст. видові листівки відігравали важливу роль у житті мешканців міських поселень. Зростання популярності документальних (ілюстрованих) листівок було пов’язано з поширенням грамотності, зростанням освітнього рівня населення, розвитком залізниці. Відкриті листи трансформувались у нову якість і розкрилися як своєрідний феномен міської субкультури. Крім прямого призначення, як засобу поштового зв’язку, поштівка виконувала й інші функції – освітню, виховну, естетичну, інформаційну, комунікативну, емотивну, гедоністичну, завдяки чому зростала її популярність серед міського населення Правобережжя.

Джерела:

1. Васильев А.Н. Культурное значение открытого письма / А.Н. Васильев // Открытка. – 1907. – № 1. – С. 3-4.
2. Земцов Б. “Уходит жанр эпистолярный...”. Но почтовые открытки по-прежнему помогают осмысливать происходящие, и напоминают об утраченном / Б. Земцов // Независимая газета. – 1999. – № 14 (9 октября). – С. 4.
3. Колекція листівок відділу зображальних мистецтв Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).
4. Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам’янець-Подільський).
5. Колекція листівок Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (м. Кам’янець-Подільський).
6. Колекція листівок Національного історико-архітектурного заповідника “Кам’янець” (м. Кам’янець-Подільський).
7. Конякина Т.Ю. Коллекция художественных открыток / Т.Ю. Конякина, М.В. Агафонов // Из истории музейных коллекций. – Вып. 1. – Самара, 2003. – С. 7.
8. Кульчицький С.В. Залізничне будівництво в Україні XIX – початку XX ст. // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 235-239.
9. Открытые письма с видами // Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. – 1902. – январь. – С. 1000.
10. Приватна колекція листівок І. Паур (м. Кам’янець-Подільський).
11. Приватна колекція листівок М. Сімашкевича (м. Кам’янець-Подільський)
12. Приватна колекція листівок С. Копилова (м. Кам’янець-Подільський).
13. Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).
14. Сорокалетие открытого письма (почтовой карточки) // Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. – 1910. – январь. – С. 59.
15. Тагрин М.С. Мир в открытке / М.С. Тагрин. – М.: Изобразит. искусство, 1978. – 128 с.
16. Якушева Н.И. Жили-были москвичи / Н.И. Якушева. – М.: Московская сельскохозяйственная академия им. К.А. Тимирязева, 2004. – 423 с.
17. Górska J. Poezye. Serya 2 / J. Górska. – Warszawa: Teodor Paprocki i S-ka, 1903. – 136 s.
18. Górska J. Poezye i dramata. Serya 3 / J. Górska. – Warszawa: Wyd-wo księgarni nakładowej Jana Kotschedoffa, 1907. – 250 s.

СКАРГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ У ПРОСКУРІВСЬКОМУ ТА ЛЕТИЧІВСЬКОМУ ПОВІТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті здійснено аналіз окремих фондів Державного архіву Хмельницької області, що містять інформацію про вибори до Державної думи у Проскурівському та Летичівському повітах Подільської губернії. Особливу увагу автори акцентували на розгляді губернською та повітовими виборчими комісіями скарг учасників виборчого процесу.

Ключові слова: Проскурівський повіт, Летичівський повіт, комісія, скарга, архів, фонд, Державна дума.

Початок ХХ ст. для Російської імперії став часом масштабних трансформацій у системі державної влади. Чи не найважливішою зміною у політичному житті країни стало запровадження Державної думи – найвищого законодавчого органу представницького типу. Дослідити процес підготовки та проведення виборів до Державної думи на регіональному рівні неможливо без допомоги матеріалів обласних архівів. Зокрема, для ґрунтовного дослідження виборів до Державної думи в Подільській губернії особливу цінність мають фонди Державного архіву Хмельницької області.

Вибори до I Державної думи проходили на тлі першої російської революції, що значною мірою позначилося на організації виборчого процесу. Погодившись на скликання Державної думи шляхом виборів, самодержавна влада опинилася у скрутному становищі. Адже їх проведення в умовах надзвичайно складної політичної ситуації в країні було дуже важкою справою. Крім того, в Російській імперії був взагалі відсутній досвід організації виборів такого масштабу. Спеціальної центральної установи для підготовки та проведення виборів не створювалося. Весь тягар виборчого процесу лягав на місцеві губернські адміністрації та на спеціальні комісії у справах виборів. Вони були створені у кожному повіті Подільської губернії, зокрема і в Проскурівському та Летичівському. Функціональними обов'язками комісій були: призначення та організація виборчих з'їздів, розгляд скарг виборців, перевірка права на участь у виборах, а також розв'язання інших питань, що виникали у процесі підготовки та проведення виборів.

Чи не найбільший обсяг роботи комісії виконували, розглядаючи скарги виборців з різних питань. Вони почали надходити вже на етапі складання виборчих списків. Скарги найчастіше виникали із таких причин: невнесення у виборчі списки, неправильне зазначення імені чи прізвища виборців, прохання про виключення із списків певних осіб, про неправильне проведення виборів тощо.

Фонди Державного архіву Хмельницької області свідчать, що особливу складність викликала плутанина зі списками виборців. За законом, у виборчих списках мали бути зазначені прізвища, імена та по батькові виборців. Дуже часто повітові управи, які відповідали за складання виборчих списків, нехтували цією вимогою і вказували лише прізвище та ім'я виборця, причому часто це робилося зумисне для відсторонення від участі у виборах євреїв або неблагонадійних осіб. Також дуже часто у списках допускалося неправильне написання імені чи прізвища виборця, або хибне зазначення віку. Звичайно, такий підхід до складання виборчих списків викликав багато скарг.

Зокрема, звернення та скарги щодо помилок у виборчих списках зберігаються у ф. 275 Летичівська повітова у справах про вибори до Державної думи комісія. Так, під час виборів до II Думи при складанні списків виборців Летичівського повіту замість Керстича Леоніда Георгійовича було записано Костакевича Леоніда Георгійовича [6, арк. 1]. Тому повітова управа просила комісію усунути цю неточність. Дане прохання було задоволено.

Під час виборів до IV Державної думи до Летичівської повітової комісії надійшла скарга від мешканця м. Летичева Ш. Пульвера, якого також неправильно записали у списках [17, арк. 26]. Комісія постановила виправити неточність. Наступного дня комісія зобов'язала дописати у списки по батькові 15 виборців-євреїв, жителів м-ка Меджибожа [17, с. 26зв-27]. Через кілька днів 56 мешканців м. Летичева звернулися в комісію з таким самим проханням. Однак цього разу комісія відмовила у задоволенні прохання [17, арк. 48-48зв]. Таким чином, за однакових обставин комісія виносила діаметрально протилежні рішення.

Такі ж помилки у складанні списків виникали і в Проскурівському повіті. Так, під час складання списків до IV Думи, житель Проскурова Н-Ш.Д. Солодкий скаржився на дії Проскурівської повітової комісії, яка відмовила йому у виправленні імені та по батькові і не включила до списків виборців [12,

арк. 2]. При цьому скаржник надав копію свідоцтва про явку для виконання військової повинності, де було чітко записано його прізвище, ім'я та по батькові. Губернська комісія відмовила під тим приводом, що скаржник не надав доказів того, що він є тією самою особою, яка внесена до виборчих списків [12, арк. 8].

Зі скаргами на не включення у списки виборців, через не зазначення імені чи по батькові в Проскурівську комісію звернулися ще ряд євреїв: І.Б. Шомштейн [11, арк. 2], М.С. Мардер [10, арк. 2], Д.Д. Готлібойм [8, арк. 3], В.М. Подольський [9, арк. 2], І.-Ф.Л. Кальменс [13, арк. 2]. Усі вони подали нотаріально завірени копії паспортів із зазначенням прізвища, імені та по батькові, але губернська комісія відмовила у задоволенні скарг під приводом неможливості встановити, чи це ті самі особи, які внесені до списків виборців. Разом із тим, подібну скаргу жителя Проскурова З.Н. Готесмана губернська комісія задовольнила після того, як він надав квитанції про сплату квартирного податку. На них було чітко вказано його прізвище, ім'я та по батькові [14, арк. 2,9].

Зверталися до комісії і з приводу уточнення вікового цензу. Одним із таких звернень є скарга жителя Проскурова Михайла Йосиповича Цецько. Вона зберігається у ф. 747 Подільська губернська у справах про вибори до IV Державної думи комісія. У скарзі Михайло Йосипович вказував, що його виключили зі списків незаконно, оскільки йому вже є 25 років, а тому він має право брати участь у виборах. При цьому він надав посвідчення міської управи, про те, що від досяг зазначеного віку. В результаті скаржника було включено до списків [15, арк. 8].

Як свідчать матеріали Державного архіву Хмельницької області, велику кількість скарг подавали на неправильне виключення із списків чи невнесення до них, причому із різних причин. Так, під час виборів до I Державної думи Летичівська повітова виборча комісія відмовила землевласниці Е. Покржевніцькій у передачі виборчого цензу її чоловікові через пропуск двотижневого терміну з дня опублікування додаткових списків. Скаржниця пояснювала, що вчасно подала заяву в повітову управу, що підтверджувалося документально. Однак управа повернула заяву і зобов'язала звернутися в комісію у справах про вибори. Тому її прохання потрапило в комісію з простроченням терміну подачі. Губернська виборча комісія підтвердила рішення повітової [1, арк. 2].

Подібні ситуації мали місце і під час виборів до II Думи. Так, у ф. 275 Летичівська повітова у справах про вибори до Державної думи комісія містить заяву жителя м. Летичева Баруха Хаскелевича Ройтмана. Він вказував, що винаймаючи окрему квартиру в м. Летичів у будинку Шлеми-Хайма Козака, не був внесений до списків міських виборців. Причому позивач зазначав, що він подав заяву та посвідчення поліцейського спостерігача у міську управу ще 5 листопада 1906 р [4, арк. 3]. Проте комісія залишила скаргу без наслідків, мотивуючи це тим, що вона була подана 12 грудня, а останній термін подачі скарг закінчився 9 грудня [4, арк. 17].

Цікавими та показовими є скарги братів Менделя Лейбовича та Абрама Лейбовича Калюсів. Їх було виключено із списку за поданням поліцейського чиновника Ягольницького через те, що вони проживають в одному спадковому будинку та, згідно закону, не мають виборчого цензу. Аргументуючи свою заяву, Абрам Калюс зазначав, що «... Ягельницький заочно постановив, що я живу в спадковому будинку та нероздільній квартирі. Я живу зовсім окремо від брата в п'яти кімнатах, у мене два окремих входи, у брата також окрема квартира з чотирма кімнатами» [4, арк. 22]. Тому він просив про огляд його квартири та внесення до виборчого списку. Із заявою подібного змісту звернувся і Мендель Лейбович Калюс [4, арк. 21]. Комісія, здійснивши огляд квартири, зрештою внесла братів до числа виборців. Але цей та інші факти свідчать, що владою робилися спроби не допустити до виборів представників єврейського населення краю.

Серед матеріалів архіву зберігається також багато скарг на не включення до виборчих списків від орендарів земель та управляючих маєтків. Зокрема чимало заяв подібного змісту містить ф. 275. Так, під час виборів до II Думи до Летичівської повітової комісії зверталися Людвіг Остапович Домбровський, мешканець с. Колибані, Юліан Іванович Савицький, мешканець ферми Красне при с. Вербка Мурована та дворянин с. Яблунівка В'ячеслав Вікторович Радзевич [5, арк. 9]. Усі вони просили про внесення до виборчих списків, надаючи при цьому посвідчення від мирових посередників про те, що вони є орендарями землі не менше року. Та комісією дані заяви були залишені без розгляду, оскільки юридичного відношення до маєтків на основі письмового договору надано не було [5, арк. 17].

Цікавим є також той факт, що навіть участь у виборах до I Державної думи не була підставою для того, щоб бути внесеним до списку виборців. Цей факт ілюструють заяви мешканців Летичівського повіту Домініка Туминського, Мар'яна Таракань-Поповського, Станіслава Войтович-Павловича, Юліана Слоневського та Проспера Ромишевського [6, арк. 2]. Усі вони брали участь у перших виборах та не були

допущені до виборів в II Думу. Тому повітова управа звернулася до Летичівської комісії для усунення даної неточності. Але комісія відмовила скаржникам, оскільки вони не надали письмових договорів та доручень про володіння чи оренду земельних ділянок, а тому не могли претендувати на внесення до списків. Тому комісія просила якнайшвидше доставити відповідні документи.

Заяви про невнесення до списків надходили до комісії і під час проведення виборів до III та IV Державних дум. Так, велика кількість таких заяв зберігається у ф. 751 Летичівська повітова у справах про вибори до IV Державної думи комісія. Зокрема, до списків могли не внести через термін сплати промислового податку. Наприклад, мешканці Летичева Б.І. Шайхет і Г.І. Френзель подали відомості про сплату податку у 1911 р. [16, арк. 61], але повітова комісія відмовила скаржникам через те, що вони не надали документи про сплату промислового податку в поточному, тобто 1912 р. [16, арк. 38зв]. Також було відмовлено внесенню у виборчі списки на 2-й з'їзд міських виборців М.Х. Кременю. Він засвідчив сплату податку за нерухомим майном у 1912 р., але комісія не знайшла підтвердження, що заявник був платником податків у 1911 р. [16, арк. 53зв].

Матеріали фонду дозволяють стверджувати, що подільський губернатор адміністративним чином відсторонював від участі у виборах небажаних для влади осіб. Підтвердженням цьому є його відношення в Летичівську повітову комісію від 14 серпня 1912 р. з переліком неправильно внесених у списки виборців. Комісія 18 серпня розглянула поданий документ і постановила: «...беручи до уваги, що здійснення нагляду за правильним проведенням виборів у Державну Думу покладено ст. 24 Положення про вибори на губернаторів і що комісії не зобов'язані перевіряти відомості, які надаються адміністративною владою, виключити зі списків виборців...» [17, арк. 35]. Усього, за нашими підрахунками, лише одним цим поданням губернатор позбавив права участі у виборах близько 150 осіб.

Після подання губернатора скарги осіб, занесених у його «чорний» список, комісією навіть не розглядалися. Підтвердженням цьому є залишення без розгляду заяви жителя м-ка Меджибожа М.І. Бродського про внесення в списки його по батькові, через те, що він був виключений за списком губернатора [17, арк. 38].

Матеріали Державного архіву Хмельницької області дають змогу також простежити скарги виборців на виключення із списків осіб, які, на думку позивачів, не мали виборчого права. Так, подібна заява від П.С. Колчевського та М.О. Новіцького зберігається у ф. 273 Подільська губернська у справах про вибори до Державної думи комісія. Дані скаржники вказували, що до списків незаконно внесено таких осіб: Гамана, Гартвича, Дзевульського, Окинського, Згорського та Сенкевича [2, арк. 5]. Розглянувши заяву, губернська комісія просила повітову перевірити правильність внесення до списків даних осіб.

Також цікавою є скарга до губернської комісії щодо неправильного обрання уповноважених, яка була подана виборцями селянської курії Войтовецької волості Летичівського повіту. Вони оскаржували присуд волосного сходу про обрання уповноваженими П.Л. Видайчука та М.І. Войтини. Першого звинувачували у тому, що він незаконнонароджений та був під судом за вбивство, а другого – у належності до партії соціалістів. Однак у задоволенні скарги їм було відмовлено [3, арк. 1-1зв].

Серед архівних матеріалів трапляються скарги на порушення під час проведення виборів. Одна із таких знаходиться у ф. 275 Летичівська повітова у справах про вибори до Державної думи комісія. Так, скаржники Карл Міцинський, Генрих Павловський, Юліан Петровський та ін. просили комісію визнати недійсними результати виборів на з'їзді дрібних землевласників та священнослужителів, який відбувся 12 січня 1906 р. Серед аргументів вони наводили:

- «1) Деякі священники передавали своїм колегам кулі для голосування, а деякі, а саме Іван Калінський, кинув у виборний ящик дві кулі: одну за себе, а іншу за свого покійного батька.
- 2) Деякі священники не прибули особисто, а надіслали замість себе своїх псаломщиків.
- 3) Голова зборів часто був відсутнім у приміщенні, а під час його відсутності головували на виборах самі священники» [7, арк. 8].

Комісія, заслухавши рапорт голови зборів Ромишевського, вирішила відмовити скаржникам у задоволенні їхнього прохання. Серед іншого, було зазначено, що «...деякі із порушень, як наприклад «Іван Калінський кинув у виборний ящик дві кулі: одну за себе, а іншу за свого покійного батька», являються більше вигадкою, аніж натяком на правду» [7, арк.12].

Отже, скарги виборців, які зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області, є надзвичайно цінним джерелом інформації для з'ясування комплексу питань щодо підготовки та проведення виборів до Державних дум Російської імперії усіх чотирьох скликань у Проскурівському та Летичівському повітах Подільської губернії.

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 273. Подольская губернская по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. – Спр.4. По жалобе землевладелицы Эриестины Покржевницкой на постановление Летичевской уездной комиссии по делам о выборах о невнесении ее мужа Сигизмунда Покржевницкого в избирательные списки уездных землевладельцев. – 9 арк.
2. Там само. – Спр. 47. По жалобам землевладельцев Петра Семеновича Колачевского и Михаила Александровича Новицкого на постановление Летичевской уездной комиссии на их прошение об исключения из избирательных списков Гамана, Гартвича, Дзевульского, Окинського, Згорського и Сенкевича. – 4 арк.
3. Там само. – Спр. 63. По жалобе крестьянина Федора Щербины, Филиппа Шрубковского, Павла Паламарчука, Прохора Мороза, Андрея Стрельбицкого и Григория Бортника на постановление Летичевской уездной комиссии по жалобе их на неправильное избрание крестьян Платона Выдайчука и Марка Войтыны уполномоченными от Войтовецкого волосного схода на съезде уполномоченных от волостей. – 16 арк.
4. Там само. – Ф. 275. Летичевская уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. – Оп. 1. – Спр. 1. Переписка о включении в списки уездных избирателей Летичевского уезда: Изру Фроимовича Вотемана, Овсея Фроимовича Черкасского, Баруха Хаскелева Ройтмана и др. – 50 арк.
5. Там само. – Спр. 2. Переписка о включении в списки уездных землевладельцев Людвика Остаповича Домбровского, Юлиана Ивановича Савицкого, Вячеслава Викторовича Радзевича и др. –
6. Там само. – Спр. 3. Переписка о включении в списки уездных избирателей Летичевского уезда Леонида Георгиевича Керстича, ошибочно внесенного, как Леонид Георгиевич Костевич, Старорыпинского Франца Карловича и др.. – 64 арк.
7. Там само. – Спр. 4. Постановление о выборах уполномоченными на съездах мелких землевладельцев и священнослужителей. – 16 арк.
8. Там само. – Ф. 747. Подольская губернская по делам о выборах IV Государственную Думу комиссия. – Оп.2. – Спр. 4. Дело по жалобе Дувида Дувидовича Готлибойма на исключение его из списка избирателей. – 10 арк.
9. Там само. – Спр. 5. Дело по жалобе Вольки Хаим-Мееровича Подольского на исключение его из списков избирателей. – 9 арк.
10. Там само. – Спр. 7. Дело по жалобе Мошка Сруль-Гершковича Мардера он же Кофман на постановление уездной по делам о выборах комиссии. – 9 арк.
11. Там само. – Спр. 8. По жалобе Ицека Бенционовича Шомштейна на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 10 арк.
12. Там само. – Спр. 9. По жалобе Нухим-Шмуля Арон-Дувидовича Солодкого на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 10 арк.
13. Там само. – Спр. 10. По жалобе Ицек-Файвиша Лейбовича Кальменса на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 9 арк.
14. Там само. – Спр. 11. По жалобе Занвеля Нухимовича Готесмана на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 11 арк.
15. Там само. – Спр. 12. По жалобе Михаила Йосиповича Цецько на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 9 арк.
16. Там само. – Ф. 751. Летичевская уездная по делам о выборах IV Государственную Думу комиссия. – Оп. 1. – Спр. 3. Приказ земской уездной управы, заявления о внесении в списки избирателей. – 232 арк.
17. Там само. – Спр. 4. Журналы заседаний и постановлений комиссии. – 128 арк.

*Лев Баженов
м. Кам'янець-Подільський
Світлана Оліфер
м. Хмельницький*

УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ В ПОДІЯХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр. У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються форми участі молоді польської меншини Київщини, Волині й Поділля в студентському русі та подіях революції 1905-1907 рр. в Україні.

Ключові слова: *Революція 1905-1907 рр., студентський рух, польська молодь, страйки, мітинги, демонстрації, політичні партії.*

9 (22) січня 1905 року в Петербурзі була розстріляна масова мирна демонстрація трудящих, яку під гаслами та червоними знаменами і стрічками привів піп Гапон до стін імператорського палацу. Демонстранти вимагали покласти кінець російсько-японській війні, ліквідувати безробіття, скорочення робочого дня до 8 годин на день, підвищення заробітної плати, рівне виборче право та інші демократичні свободи. Звіряча розправа над маніфестантами викликала загальне обурення в населення усіх регіонів

Російської імперії й поклала початок демократичній революції, яка одразу ж набрала кривавого характеру й затяглася на три роки. З того часу минуло 111 років, і вже в незалежній Україні ми стали учасниками та свідками двох революційних Майданів 2004-2005 та 2013-2014 рр. цієї держави. Ті ж сотні тисяч громадян, ті ж вимоги справедливого виборчого права, ліквідації безробіття, поліпшення добробуту народу, демократичні свободи..., та ж пролита кров борців у протистоянні владі.

Революція 1905-1907 рр. покликала до боротьби з російським самодержавством за демократичні права і свободи всі соціальні верстви народів і національні меншини, що населяли імперію. Не залишилася осторонь від революційних подій і польська громада Правобережної України, особливо її молодь. Про це засвідчують опубліковані праці українських істориків О. Рафальського [1], Є. Степановича [2], М. Рудька [3], Л. Баженова [4], російських – Б. Титлинова [5], П. Гусятникова [6], польських – С. Кошутського [7], В. Вержейського [8], Ю. Жулкевського [9] та інших, в яких розглядалися різні аспекти участі польської студентської молоді Правобережної України в подіях революції 1905-1907 рр. До створення цього матеріалу авторами залучені в першу чергу віднайдені документальні джерела, почерпнуті в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві та фонді Департаменту таємної поліції Російської імперії Державного архіву РФ у Москві.

Події «кривавої неділі» у Петербурзі і пов'язане з нею розгортання революції проти російського самодержавства не залишили осторонь студентську молодь в імперії, в тому числі вишів Києва, Харкова, Одеси. Свідченням цьому стало бурхливе коаліційне зібрання студентів міських вищих навчальних закладів, яке відбулося 21 лютого 1905 р. у Київському університеті св. Володимира. Засвідчивши у промовах наростання революційної боротьби, мітинг ухвалив таку резолюцію: «Ми, студенти Київського університету і політехнічного інституту, зібравшись в актовій залі в кількості 679 чол., вирішили висловити своє ставлення до Маніфесту і рескрипту 18-го лютого..., як мобілізацію самих темних сил реакції для придушення визвольного руху... Ми закликаємо все революційне студентство до організації збройного академічного легіону як одного із загонів озброєного народу..., для приєднання до революційного пролетаріату...». Резолюція була підписана представниками студентської організації Київського комітету РСДРП, групи студентів соціалістів-революціонерів, студентської організації «Бунду», студентської організації Київського комітету УСДРП, польської студентської Корпорації, інших студентських земляцтв, які входили до коаліційних зборів [10, арк.77]. Отже, польське студентство офіційно долучилося до революції під гаслом «Геть самодержавство!».

Наростання революційного руху в другій половині 1905 р. змусило поляків Правобережжя України ще раз висловити своє ставлення та визначитися з участю та вимогами до нього. Це сталося під час проведення зборів – «Польського віча», яке ініціювало 29 вересня 1905 р. нелегальна польська Корпорація студентів Київського університету та політехнічного інституту. На віче, яке тривало цього дня в актовій залі університету з 12 до 19 год., прибуло до тисячі поляків, у першу чергу студенти вишів, до яких приєдналися понад 400 осіб поляків різних професій (випускників вищих навчальних закладів, службовців, чиновників, адвокатів, лікарів, учителів, представників аристократії і навіть один офіцер, у т.ч. 80 жінок), а також взяли участь делегації від Варшавського та інших університетів, представники Польської партії соціалістичної (ППС) й інших польських громадсько-політичних організацій Правобережної України [11, арк.41]. Віче фактично перетворилося на з'їзд польської громади Київщини, Волині і Поділля. На ньому відбулися гострі дебати стосовно участі поляків у революції і поваленні самодержавства, у боротьбі за автономію університетів, щодо бойкоту до виборів першої російської Думи та ін. Делегати від Варшави гостро критикували київське польське студентство і місцевих поляків загалом, які начебто нічого не роблять для Польщі, для її незалежності й, таким чином, прагнули відволікти їх від безпосередньої участі в революції. Представники від аристократичних кіл вимагали використати події революції лише «для польської справи», тобто домагатися для меншини національних прав і польської автономії в Україні. В інших промовах лунали заклики до поляків консолідувати свої сили у поваленні самодержавства, до участі в завоюванні демократичних свобод, приєднуватися до революційної боротьби пролетаріату, ставилися вимоги до розширення автономії університетів, відкриття в них польських кафедр [226, арк.54].

Віче більшістю голосів ухвалило резолюцію такого змісту:

«1. Висловлюючи повну солідарність з революційним рухом, який має на меті повалення російського самодержавства і зв'язаного з ним бюрократичного режиму, ми стверджуємо повне сподівання в тому, що перемогу в цій боротьбі отримають трудящі класи..., що кінцевою метою революційної боротьби може бути вільне і незалежне існування, яке відповідатиме основним принципам демократії, яка гарантуватиме кожній народності право на самовизначення і вирішення своєї долі.

2. Протестуючи проти тієї індиферентності, яка характеризує в цей момент польську частину Південно-Західного краю (Правобережжя України – авт.), ми пропонуємо молоді відмовитися від такої тактики і кличемо її в лави активних борців спільно з прогресивними елементами цього краю.

3. Ми не вважаємо нинішнє зібрання актом сепаратизму відносно своїх російських товаришів, не маємо бажання підбурювати національні міжусобиці, ми поставили собі мету приєднання свого голосу при цьому рідною мовою до того революційного хору протесту, який з кожним днем стає все гучнішим і сильнішим.

4. З приводу дарованої нещодавно вищим навчальним закладам Росії автономії, ми заявляємо, що не має змоги проведення в життя академічної автономії при існуючому державному ладі... ми вважаємо істинною академічною автономією вільний доступ до університету всім громадянам без різниці походження, статі і національності.

5. Визнаючи справедливим вимоги націоналізації школи..., ми вважаємо необхідним відкриття при Київському університеті кафедр польської літератури та історії Польщі у польському викладі» [11, арк.54-55].

Аналізуючи п'ять пунктів цієї резолюції, відзначимо, що справжньою перемогою більшості зібрання стало офіційне визнання поляками Правобережної України солідарності з революційними подіями на боці трудящих мас, відданості справі ліквідації самодержавства та демократичних завоювань, заперчується в п.3 можливість сепаратизму і роздмухування поляками міжнаціональних усобиць у революції. Водночас у резолюції ставляться цілком демократичні вимоги у національному питанні щодо рівноправності народів та права їх на самовизначення. Тільки в останньому пункті резолюції мова йде про відкриття при університеті польської кафедри історії та літератури, що цілком справедливо, оскільки у цьому виші поляки склали суттєву частину студентства.

Отже, спроба ізолювати поляків, особливо молодь, від революції, спрямувати їх тільки на стежу боротьби за незалежність Польщі, вузькі національні права, збереження станових і майнових привілеїв заможної верхівки польської громади Правобережжя – провалилася. Польське віче 29 вересня 1905 р. і його рішення стали виявом солідарності польської меншини з іншими народами Російської імперії на боці революційних подій, що характеризує її з позитивної сторони. Водночас верхівка поляків Правобережної України буде робити все можливе, щоб зруйнувати таку солідарність, зберегти ізолюваність своєї общини в українському суспільстві, піклуватися лише про національно-етнічні інтереси.

Демократичні кола польської національної меншини Правобережної України активізували свою участь під час Всеросійського жовтневого загального політичного страйку 1905 р. Його кульмінація досягла після опублікування царського «Маніфесту» 17 жовтня 1905 р. Хоча він «дарував» народам імперії демократичні свободи, проте всім стало зрозуміло, що це спроба самодержавства покінчити з революцією. Зокрема, газета СДКПіЛ «Głos rewolucji» тоді вмістила статтю «Друзі царської конституції в Росії і Польщі», в якій писалося: «По всій Росії після проголошення царського Маніфесту революція не тільки не затихла, але повсюдно розростається ще сильніше... революційний рух стикнувся з темною ще масою війська; повсюдно там доходило до самої кривавої боротьби. Так було в Калузі, Гродно, Києві, Мінську, Білостоку...» [12, s.266].

Вже 18 жовтня 1905 р. у Київському університеті розпочався студентський мітинг, який переріс у 20-тисячну демонстрацію, яка з червоними знаменами та гаслами «Геть самодержавство!» пройшла по Хрещатику і Володимирській вулиці до міської Думи. Проти демонстрантів були стягнені війська, які застосували зброю [13, s.1000]. Крім значної кількості студентів, до ходи протесту приєдналися представники всіх трудових верств різних національностей Києва, у тому числі чимало поляків. Організували і очолили демонстрацію всі опозиційні режиму політичні партії, у першу чергу соціал-демократи, есери. З-поміж них у перших лавах демонстрантів були члени «Студентської організації Київського комітету РСДРП поляки Едуард Козловський, Венедикт Яроцький [11, арк.98; 14, арк.269], один з керівників «Бойової дружини Київського комітету партії соціалістів-революціонерів» Сигізмунд Верцинський, його колега Всеволод Вержбицький та ін. [11, арк.96, 98], від київської групи ППС студент Стефан Скварецький, в якого під час арешту було виявлено 6 чисел газети цієї партії «Robotnik», 157 прокламацій, 68 брошур польською мовою [15, арк. 36] тощо.

Прикладом активної участі місцевої польської громади, особливо молоді, у розвитку революції 1905 року є політичні події у м. Проскурові (нині м. Хмельницький). Так, 19 жовтня 1905 р., о 16 год. головну Александрівську вулицю м. Проскурова Подільської губернії заповнили тисячі міщан та селян сусідніх сіл, у тому числі сотні поляків з передмістя Гречани, які дружно скандували «Геть царя!», «Геть самодержавство!», «Геть поліцію!». По переду колони демонстрантів йшов і ніс червоний прапор місцевий

вчитель Станіслав-Йосип Ельжановський, 1878 р. народження, який щойно закінчив Варшавський університет і був тісно пов'язаний з студентським і революційним рухом [16, с.94-95]. Пізніше слідство з'ясувало, що він «дійсно займається організацією страйків серед робітників і веде протиправну агітацію в середовищі польського населення... брав участь в організації в Проскуріві 19 жовтня протиурядової демонстрації і ходив по місту з червоним прапором» [17, арк.2]. Під час обшуку на його квартирі жандарми виявили 5 брошур польською мовою «Друзі і вороги робітничого класу», лондонські видання ППС («Розповіді з польської історії для селян» та ін.), роздруковки революційних пісень польською мовою «Варшавянка», «До робітників», вірш «Ви жертвою пали» тощо, які засвідчують про приналежність Ельжановського до партії ППС [17, арк. 24,26,27]. С. Ельжановського арештували і кілька місяців утримували в тюрмі як політв'язня [18, арк.7,8]. До речі, на чолі демонстрації в Могилеві-Подільському 19 жовтня також був поляк – студент Одеського університету Євгеній Чернявський, який за матеріалами слідства «проголошував промови, вигукував «Геть самодержавство!», «Хай живе республіка!» [19, арк.24-25].

18 і 19 жовтня 1905 р. бурхливі події відбулися у м. Вінниці Подільської губернії. Вони розпочалися першого дня о 9 год. ранку із страйку учнів місцевого реального училища з призупинення занять, яких підтримали всі навчальні заклади міста. Цей страйк призвів до появи з 18 год. демонстрації за участю 5 тисяч жителів під червоними знаменами, гаслами «Ура!», «Геть Миколу III!», «Геть поліцію!», «Хай живе конституція» та революційними піснями. Наступного дня о 9 год. ранку, незважаючи на дощ, на головній вулиці Вінниці знову зібралася чисельна демонстрація, в ході якої, крім червоних, були підняті білий прапор Бунду, червоний – з польським написом «Хай живе робітнича республіка». Біля 12 год. під радісні вигуки до маніфестації приєдналася «польська партія» (велика група поляків). Демонстранти провели два мітинги в реальному училищі та народному домі, потім, зустрівши похоронну процесію померлого поляка з робітників заводу Левковича, провели її до могили, відкрили труну червоним прапором і поступово розійшлися [20, с.48-49]. Цікаво, що в резолюції мітингу учнів реального училища 18 жовтня серед інших вимог записано: «усунення обмежень, які фактично існують при прийомі на навчання поляків», «введення для поляків вивчення польської мови та історії польської літератури польською мовою обов'язково у всіх класах» [20, с.51]. Все це є свідченням активної ролі польської громади Вінниці та її молоді в політичному житті краю.

У 1905-1906 рр. в Києві діяла самостійно невелика група польських соціал-демократів (СДКПіЛ). До неї входили польські студенти, робітники, службовці Королівства Польського, Литви і України, які сповідували статут та програму цієї партії, ядро котрої знаходилося у Варшаві. Найбільш відомим діячем цієї групи був студент Київського політехнічного інституту Вітольд-Казимір Вержейський, 1882 року народж., поляк-католик. Царські слідчі дали йому таку характеристику: «є членом польської соціал-демократичної організації, входив в якості представника від такої до складу місцевого Комітету РСДРП. Досвідчений пропагандист і сильний оратор, він проводив пропаганду серед польських гуртків і водночас завідував всіма провінційними організаціями і явками представників останніх до Київського комітету партії (СДКПіЛ), ...брав діяльну участь у студентських виступах, за що був арештований» [21, арк.3, 6]. Про співпрацю з Київським комітетом РСДРП свідчить той факт, що під час ліквідації поліцією підпільної друкарні цієї організації 18 листопада 1906 р. було виявлено друкований «Грошовий звіт Київського комітету РСДРП за травень 1906 р.», в якому містився окремий розділ «Грошовий звіт польської соціал-демократичної організації при Київському комітеті РСДРП за травень 1906 р.» [22, арк.349]. Звіт констатує, що група СДКПіЛ у Києві була невеликою, до складу якої здебільшого входили студенти, а, отже, і малопотужною. З іншого боку, ця група була передовим загоном польської соціал-демократії в Україні, була зв'язана з Варшавою, отримувала звідти революційну літературу та листівки, знаходила можливості видавати відозви і поширювала їх Києві, Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, залучалася до проведення антиурядових демонстрацій, студентських виступів, робітничих страйків у 1905-1907 рр.

14 грудня 1905 р. поліція заявила на квартиру по Кам'янецькій вулиці м. Проскурова і застала тут зібрання вісьмох поляків робітників, яких нібито навчав польській грамоті власник помешкання вчитель Станіслав-Йосип Ельжановський, відомий організатор демонстрацій 18-19 жовтня 1905 р. та робітничих страйків у цьому місті, керівник місцевої групи ППС. Під час обшуку виявлено нелегальну літературу ППС польською мовою, зокрема, п'ять брошур «Друзі і вороги робітничого люду», «Розповіді з польської історії для селян», прокламації «Брати, робітники», «Постанова сходки студентів Варшавського університету від 5 березня 1905 р.» та ін. Все це призвело до чергового арешту С. Ельжановського і ліквідації групи ППС у Проскуріві [17, арк.29].

Джерела:

1. Рафальський О.А. Студентська молодь різних національностей в революційному русі на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / О.А. Рафальський // Вісник Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка: історичні науки. – К., 1990. – Вип. 32. – С. 36-41.
2. Степанович Є. Студентські товариства при Київському комерційному інституті початку XX ст. / Є. Степанович // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. III. – С. 221-225.
3. Рудько М. Київський університет в революції 1905-1907 рр. / М. Рудько // Наукові записки Київського держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка: історія. – К.: КДУ, 1955. – Вип. 6. – С. 10-22.
4. Баженов Л.В. Участь демократичних верств польського населення Поділля у революції 1905-1907 рр. / Л.В. Баженов // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції: Секція історії рад. періоду. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 70-71.
5. Титлинов Б.В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи. 1860-1905 гг. / Б.В. Титлинов. – Ленинград, 1925. – 166 с.
6. Гусятников П.С. Студенческое академическое движение в России. 1899-1907 гг. / М.С. Гусятников. – М., 1971. – 264 с.
7. Koszutski S. Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały / S. Koszutski. – Warszawa, 1928. – 160 s.
8. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920) / W.K. Wierzejski // Niepodległość (Warszawa). – 1939. – Т. XIX. – Zesz. 3. – С. 418-470.
9. Zólkiewski J. Polacy w Politechnicznym instytucie 1898-1919 / J. Zólkiewski, W. Zólkiewski // Przegląd Historyczno-oświatowy. – Warszawa, 1991. – Nr 3-4. – S. 194-200.
10. ДАРФ РФ у Москві, ф. ДП-ОО, 1905 р., спр. 108ч3.
11. Там само, Спр. 3ч36 (Справа про донесення начальника Київського охоронного відділення від 4 жовтня 1905 р. щодо скликання в Університеті св. Володимира віча студентів-поляків).
12. SDKPiL w rewolucji 1905 r. Zbiór dokumentów. – Warszawa, 1955. – 330 s.
13. Łoś F.E. Udział klasy robotniczej Ukrainy i Polski w rewolucji lat 1905-1907 / F.E. Łoś, S.M. Falkowicz, A.G. Szewielew // Kwartalnik Historyczny. – 1977. – Nr. 4. – S. 989-1006.
14. ДАРФ РФ у Москві, ф. ДП-ОО, 1905 р., спр. 5ч3лат2 (Донесення начальника Київського охоронного відділення в Департамент поліції 13 і 16 січня 1905 р. щодо діяльності Київського комітету РСДРП у 1905 р.)
15. ЦДІА України у м. Києві, ф. 274, оп.1, спр. 1165 (Дізнання по звинуваченню мешканця м.Києва Скварецького Стефана в зберіганні журналів ППС і листівок польською мовою. 04. 10. 1905 - 16.11.1905 рр.)
16. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Ч.II: Робітничий рух та діяльність революційних організацій рр. 1904-1906 / Аркадій Зекцер. – Вінниця, 1925. – 143 с.
17. ЦДІА України у м. Києві, ф. 301, оп.1, спр. 798 (Справа по звинуваченню студента Варшавського університету С.М. Ельжановського в проведенні революційної роботи в м. Проскуріві та інших, 1905 р.)
18. Державний архів Хмельницької обл., ф. 281, оп. 1, спр. 7857 (Відомості про політичних в'язнів (у т.ч. поляків), які утримувалися в тюрмах Подільської губернії з січня 1905 – по січень 1906 рр.)
19. ДАРФ РФ у Москві, ф. ДП-ОО, 1905 р., спр. Спр. 1300ч17 (Справа про антиурядові демонстрації 18, 19 і 20 жовтня 1905 р. у м. Могилів-Подільському та інших містах Подільської губернії, 1905 р.)
20. Революційні події на Поділлі 1905-1907 рр. Збірник документів. – К.: Держвидав України, 1956. – 270 с.
21. ЦДІА України у м. Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 931. (Справа про арешт 7.03. 1906 р. зібрання представників міського району Київської організації РСДРП (у тому числі поляків), 1906 р.)
22. Там само, ф. 316, спр. 385 (Справа про виявлення при обшуку грошового звіту польської соціал-демократичної організації при Київському комітеті РСДРП за травень 1906 р.)

Віктор Адамський

м. Хмельницький

СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

У повідомленні аналізується співпраця Подільського губернського земства та професорсько-викладацької корпорації Кам'янець-Подільського державного українського університету на ниві реалізації спільних культурно-освітніх проектів.

Ключові слова: Подільське губернське земство, Кам'янець-Подільський державний український університет, проект, школа практики городництва.

Приступаючи до розробки вузлових проблем з історії Кам'янець-Подільського державного українського університету, дослідники відразу звернули увагу на той факт, що наймовірно активну участь у процесі заснування і становлення навчального закладу брали представники органів місцевого самовря-

дування та громадських організацій краю [1; 2; 3]. З накопиченням емпіричного матеріалу цей висновок не зазнав істотних коректив, ба більше, набув додаткового обґрунтування, що, в свою чергу, значно актуалізувало проблематику вивчення як значущості означених інститутів у повсякденні Подільської вищої школи, так і вплив останньої на перебіг суспільно-політичних подій в регіоні [4].

Відтак виглядає цілком природно, що на протязі останнього часу з'явилося чимало публікацій, де предметом розгляду виступають саме ці структури. Із усього розмаїття праць варто відзначити доробки О. М. Завальнюка, О. Б. Комарницького, В. Б. Стецюка, Е. М. Мельника, Ю. В. Телячого, В. М. Даниленка, В. В. Ляхощького та ін. [5; 6; 7; 8; 9].

Однак закцентована тема далеко не вичерпана. Опрацювання нових фондів центральних та регіональних архівосховищ дає можливість не тільки увести в обіг комплекси невідомих раніше документів, а й відкрити непрочитані ще сторінки з історії навчального закладу, деталізувати окремі аспекти його академічного й громадсько-політичного життя.

У даному повідомленні автор ставить за мету висвітлити лише один фрагмент із спільного співробітництва університетської корпорації та губернського органу місцевого самоврядування, що мав місце наприкінці 1918 – початку 1919 роках.

Ще на етапі розв'язання університетською комісією численних питань, пов'язаних з безпосередньою підготовкою відкриття навчального закладу, у її членів з'явилась думка заснувати при ньому зразкове городнє господарство. Хоча реалізація цієї ідеї передбачала обов'язкове вирішення низки доволі непростих матеріальних та фінансових проблем, проте сама необхідність існування даного структурного підрозділу ні у кого не викликала жодного сумніву. Це підтверджується одноставною підтримкою даного питання усіх членів університетської комісії на засіданні 24 вересня 1918 р. Тоді ж було визначено й площу під реалізацію проекту в розмірі 30 десятин [10, арк. 91].

Місяць по тому, а саме 25 жовтня 1918 р., з огляду на задекларовану перед підрозділом мету та визначені завдання, та ж сама комісія прийняла принципову ухвалу, аби надати городу напрямок зразкового [11, арк. 2].

Новий етап, що якісно позначився на справі організації колективного господарства, пов'язаний з призначенням І. І. Огієнка на посаду Міністра освіти 5 січня 1919 року [12, с. 61]. Завдяки його особистим старанням Рада Міністрів 23 січня ухвалила спеціальний закон про заснування при університеті зразкового городу [13, с. 206]. Це відкривало додаткові можливості для фахової постановки справи, оскільки надавало право залучити до реалізації проекту державні кошти. Яскравим свідченням цього виступає вказане засідання всеукраїнського центрального виконавчого органу, на якому було прийнято рішення про асигнування з державної скарбниці 97707 карб. одноразової допомоги на організацію городнього господарства [13, с. 207].

На підставі урядового рішення Рада професорів Кам'янецького університету 5 березня 1919 р. затвердила статут зразкового городу [10, арк. 91]. Його структура складалася з чотирьох розділів. У першому йшлося про основні завдання, що покладалися на вирішення утвореного підрозділу. Головним з них вважалося якісне поліпшення крайової культури городництва. З цією метою йому надавалося право організації роботи в декількох напрямках, а саме: зразкового провадження культури городніх рослин і вирощування насіння на площі 30 десятин, що „лежали на полудневім сході ділянки № 1 університетської землі”; зразкового провадження технічної переробки продукції городництва на тій же ділянці землі; школи практики городництва; щорічних курсів по городництву; видання по городництву; навчального кабінету-музею по городництву. Крім зазначених напрямків, город мав право проводити різні наукові та практичні дослідження, а також селекцію городніх рослин згідно програми, укладеної університетськими фахівцями спільно з науковими співробітниками городу та садово-городніми організаціями у разі затвердження останніх Радою професорів [14].

Реалізуючи виконання цього рішення в частині організації школи практики городництва, було підготовлено та внесено до Подільської губернської земської управи відповідне подання, в якому лапідарно виписано підстави функціонування підрозділу, порядок його відкриття та унормовано важливі питання практичної діяльності. Зокрема, засадничими основами організації школи було визначено: „1). Учні є робочі Університетського зразкового огорода, котрі несуть на собі окрім адміністративної усю працю по його провадженню. 2). В вільні від праці на огороді часи їм читають лекції. 3) Кожного вечора їм обосновують працю на городі завтрашнього дня. 4) Учні за роботу утримують часову платню. 5) Кожен учень заробляє на огороді не більше необхідного йому для оплати теплого помешкання зо світлом, їжі і куплі підручників. 6) Кожен учень має на огороді індивідуальну грядку” [15, арк. 69].

Що ж до внутрішньої організації городньої школи практики, то згідно статуту, вона визначалася агро-культурною та просвітньою галуззю університетського зразкового городу, завдання якої полягало

у підготовці для села культурного господаря у сфері городнього господарства. До школи приймалися усі бажаючі, але за умови досягнення 16-ти річного віку та закінчення курсу початкової школи [15, арк. 69].

Навчальний рік мав розпочинатися у січні і тривати один рік. Заняття склалися із практичних вправ на університетському городі та теоретичних викладів з таких дисциплін: а) теорія городництва; б) практика городництва інших країв; в) підстави городництва, що включало в себе студіювання фізики, хімії, ботаніки, ґрунтознавства, метеорології, загальне землеробство та боротьбу зі шкідниками; г) насіннева справа; д) технічна переробка продуктів городництва; е) рахівництво; є) сільськогосподарська кооперація [15, арк. 69].

З метою досягнення найтіснішої співпраці школи практики та зразкового городу пропонувалося відповідальним завідуючим навчальним комплексом призначити керівника університетського зразкового городу, на допомогу якому направити помічника.

Право читання учням лекцій та здійснення керівництва практичними вправами надавалося лише фахівцям, котрі мали відповідний стаж садово-городнього досвіду.

Персональний склад учнівського контингенту повинен був складатися за рекомендаціями повітових земств. При цьому мінімальну кількість учнів було визначено в шістдесят чоловік – по п'ять від кожного повіту [15, арк. 69 зв.].

З огляду на те, що основне підготовче завдання даного підрозділу полягало у досягненні високих результатів у веденні практичного городництва, пропонувалося перший прийом до школи провести уже в 1919 р. Річний кошторис на матеріалізацію ідеї становив 28200 карбованців: утримання завідуючого університетським зразковим городом (1/4 його посадового окладу, 3/4 котрого – 7200 карб. він мав одержувати від університету) – 2400 карб.; утримання помічника завідуючого – 8400 карб.; на організацію бібліотеки – 5000 карб.; на організацію кабінету городництва – 5000 карб.; на помешкання для помічника, бібліотеки, кабінету городництва і канцелярії з паливом та світлом – 4000 карб.; на діловодство – 1000 карб.; на служника – 2400 карб. [15, арк. 69 зв.].

Ініціатори проекту були впевненими, що облаштуванням такої школи університет усіляко сприятиме самодіяльності земств Поділля, допомагатиме їм у просуванні агрокультурної справи у найвіддаленіші населені пункти. Наразі Кам'янець-Подільський вищий навчальний заклад просив губерніальне земство підтримати відкриття школи, взявши на себе у 1919 р. фінансування задекларованих витрат.

Водночас відношення Подільського губерніального земства до школи практики університетською корпорацією пропонувалося здійснювати шляхом контролю за навчальною та практичною частинами навчального підрозділу, а також і над її видатками, призначенням до школи учнів та щорічним представленням самоврядному органу звіту про життя, діяльність та фінансовий стан школи.

Слід наголосити, що губерньська народна управа підтримала цей проект. Більше того, представляючи його другому земському народному зібранню, управа наголосила, що від самого початку брала активну участь як у розробці проекту зразкового городу, так і в організації школи практики уповноваженим її органом – бюро садівництва [15, арк. 69 зв.].

Втім, на засіданні економічної комісії, яке відбулося 25 березня 1919 р., цей проект відхилили [15, арк. 70].

Більш виваженим натомість було рішення фінансової комісії, яка засідала 1 квітня цього ж року: „Асигнування по докладу відхилити і просити Управу, якщо Університетський зразковий город зорганізується, вийти в зв'язок з Університетом в справі організації при ньому школи практики городництва і внести по цьому питанню належний доклад слідуєчому Черговому Зібранню” [15, арк. 70].

Власне у такій редакції друге Подільське народне зібрання, що розглядало дане питання 2 квітня 1919 р., й прийняло остаточне рішення [16, арк. 24].

Таким чином, становлення Кам'янець-Подільського державного українського університету відбувалося за активної участі представницьких органів краю. Поряд із допомогою у вирішенні багатьох питань, що відносилися до організації суто внутрішнього життя вищої школи, пов'язаних із унормуванням навчально-виховного та наукового процесу, Подільська губерньська народна управа не залишалась осторонь й від реалізації інших проектів, ініційованих професорсько-викладацькою корпорацією. І хоча не усі починання вдавалося впровадити у життя, як це мало місце у випадку із спробою відкрити для молоді школу городньої практики при зразковому університетському городі, проте сам факт ґрунтовного вивчення проблеми та публічного її обговорення на засіданні самоврядного органу, говорить про пошук і використання різних можливостей, які могли б сприяти у піднятті культурного рівня подолян у всіх значимих сферах суспільного буття.

Джерела:

1. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Під редакцією професорів: д-ра В. Гериновича, Фр. Кондрацького, М. Курневича та ін. – Кам'янець на Поділля, 1927. – Т. 2. – С. 1 – 24.
2. Пащенко О. М. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / О. М. Пащенко // Наша культура (Варшава). – 1936. – Кн. 5. – С. 332 – 346.
3. Приходько В. Постанова українського державного університету в Кам'янці на Поділлі / В. Приходько // Наша культура (Варшава). – 1935. – Кн. 5. – С. 305 – 316.
4. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
5. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 220 с.
6. Мельник Е. М. Ідея створення Кам'янець-Подільського державного українського університету та спроба її реалізації за Української Центральної Ради (січень – квітень 1918 р.) / Е. М. Мельник // Україна ХХ століття: Культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К., 2002. – Випуск 6. – С. 117 – 129.
7. Даниленко В. М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920): з хроніки подій / В. М. Даниленко, О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 264 с.
8. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. П. Ляхоцький. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.
9. Завальнюк О. М. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919 – 1921 рр.): Дослідження, документи, матеріали / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 552 с.
10. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 106. – 108 арк.
11. ДАХМО. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 108. – 75 арк.
12. Тимошик М. С. „Лишуть навки з чужиною...”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. С. Тимошик. – К. : Науково-видавничий центр „Наша культура і наука”, Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.
13. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / Упорядники: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.
14. Сікора Т. Університетський зразковий город / Т. Сікора // Бюлетень інформаційного відділу Міністерства земельних справ. – 1919. – 21 липня.
15. ДАХМО. – Ф. Р. 260. – Оп. 1. – Спр. 5а. – 174 арк.
16. ДАХМО. – Ф. Р. 260. – Оп. 1. – Спр. 2. – 36 арк.

Валентина Олійник

м. Хмельницький

СВЯТО ЯК ПРОВІДНИЙ ЗАСІБ СИСТЕМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

У статті розкрито організаційні, змістові аспекти шкільних свят у загальноосвітніх навчальних закладах Подільської губернії в 20-х роках ХХ століття. Висвітлено особливості проведення виховних заходів.

Ключові слова: загальноосвітні навчальні заклади, учні, шкільне свято, виховання, виховний процес, святкування, Подільська губернія.

Нині актуальним у загальноосвітніх навчальних закладах є виховання учнів на гуманістичному, демократичному та національному принципах. Виховання підростаючого покоління має здійснюватися на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах, багатотомовій виховній спадщині, духовності. Одним із важливих засобів виховання учнів є шкільне свято.

Шкільні свята тісно пов'язані з навчально-виховною роботою і супроводять важливі події в житті учнів, через відродження національних звичаїв і традицій формують у них високі моральні переконання й чесноти. З огляду на це значний інтерес педагогів та істориків викликають 20-ті роки ХХ століття, зокрема стан та розвиток шкільної освіти на Поділлі.

Певною мірою розглядуваної проблеми торкалися сучасні українські вчені в руслі досліджуваних ними питань: внесок вітчизняних педагогів у розвиток освіти й виховання (Н. Антоненко, Л. Березівська, Л. Бондар, Н. Гупан, В. Даниленко, Н. Дічек, А. Кравченко, Н. Побірченко, О. Пометун та ін.); діяльність початкових і середніх навчальних закладів в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (Л. Бондар,

І. Зайченко, Н. Ігнатенко, Н. Коляда, Н. Кудикіна, О. Михайличенко, І. Сесак, О. Сухомлинська, О. Шевчук та ін.) [1; 2; 3; 4; 5; 7; 8].

Мета статті – розкрити організаційно-змістові аспекти шкільних свят у загальноосвітніх навчальних закладах Подільської губернії в 20-х роках ХХ ст.

Зосередимо увагу на понятті “шкільне свято”. На нашу думку, “шкільне свято” – відзначення в школі учнями, педагогічним колективом урочистої події на честь або в пам’ять видатної особи, знаменної чи святкової дати; виховний захід, що має визначену тему, мету, завдання, а також носить виховний характер. Однак це визначення не претендує на вичерпність та універсальність.

Оскільки шкільне свято є складовою виховного процесу, то побіжно розглянемо окремі категорії з теорії виховання (виховання, процес виховання), на які спираємося в статті. Так, академік О. Сухомлинська в статті “Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін” (2005) зазначає, що поняття “виховання” – складна, нелінійна й багато в чому невизначена імовірна система, що відповідно вимагає багатоаспектного й багатовимірного підходу до її аналізу і проектування [7, с. 145].

В “Енциклопедії освіти” (2008) процес виховання розглядається як виховна взаємодія, в ході якої педагог як носій суспільного досвіду систематично діє з метою вдосконалення особистості, будує свою діяльність на основі зворотної інформації про її результативність [2, с. 87].

Стало традицією в навчальних закладах розглядуваного періоду святкувати суто шкільні традиційні свята – початок та закінчення навчального року, їх ювілейні дати. Такі свята тісно пов’язувались з діяльністю закладу, з розвитком особистості дитини.

У навчальних закладах Подільської губернії практикувалось святкування початку навчального року. Наприклад, таке свято відбулося в трудовій школі м. Кам’янця-Подільського 15 вересня 1928 року. Головна мета заходу – підсумки роботи учнів улітку. На період літніх канікул була запропонована творча робота для старших дітей – розробити тему “Кам’яничина”; для молодших – вести спостереження за змінами в природі, зібрати відповідний матеріал. Учні природничого гуртка вели спостереження за рослинністю в ботанічному саду, доглядали за шкільними клумбами і деревами; вели читацький щоденник, тобто облік прочитаних книжок. Причому учні добровільно виконували зазначені завдання. Організацією та проведенням свята займався педагогічний колектив. Висвітливо особливості проведення заходу. У день свята, вранці, на подвір’ї школи вишикувались святково одягнені учні. Програма складалася з трьох частин – офіційної, художньої, ігор та розваг. Офіційна частина включала виступи учителів з доповідями про їхню роботу, учнівські повідомлення про місто Кам’янець-Подільський (“Історія Кам’яничини”, “Клімат Кам’яничини”, “Промисловість Кам’яничини”, “Історія Турецької фортеці в Кам’янці-Подільському”). Для батьків і гостей була підготовлена виставка дитячих творчих робіт. Вона мала велике виховне значення і для тих учнів, які не були залучені до праці влітку, пробуджувала в них бажання в подальшому працювати на канікулах не менш достойно. У художній частині школярі читали свої вірші “Війна”, “Тяжкі часи”, “Сміх і сльози”, “До зброї”. Третя частина включала пісні, ігри й розваги [9, арк. 79]. Отже, у змісті таких свят виділяється краєзнавчий аспект.

У розглядуваний період однією із форм шкільних свят було дитяче свято. Практикувалось у загальноосвітніх навчальних закладах перед початком навчального року проводити свято для першокласників. Учителі його так і називали дитячим святом. Наприклад, у м. Кам’янець-Подільському та повіті стало традицією наприкінці серпня проводити в школах для дітлахів, які з навчального року мали стати школярами, дитяче свято. Відповідно відділом народної освіти при Кам’янецькому повітовому революційному комітеті було видано постанову про влаштування свята для дітей віком від 4 до 10 років [10, арк. 41 об].

Таке свято відбулося 22 серпня 1920 р. в Ярузькій народній школі Кам’янець-Подільського повіту. На торжество прийшло багато дітей. Програма дійства включала: вірші, пісні, ігри, танці. На завершення торжества дітям роздали гостинці зі словами, що наближається час, коли вони будуть ходити до школи [10, арк. 36]. Подібне свято проводилося 22 серпня в м. Смотричі Кам’янець-Подільського повіту, на яке прийшло близько 300 дітей. О 12-й годині діти зібралися на площі перед школою. Оркестр зустрів гостей виконанням “Інтернаціоналу”. Програма свята була такою: проголошення вчителями промови про значення заходу; декламування віршів і байок з побутового життя; виконання творів на музичних інструментах; святкова хода з червоними прапорами та оркестром духової музики вулицями містечка; ігри, дитячі забави. Наприкінці свята дітям роздали солодощі [10, арк. 28].

У школах Верхніх і Нижніх Панівців Кам’янець-Подільського повіту педагогічний колектив організував дитяче свято таким чином: діти декламували вірші “Українські ріки”, “Хлібороб”, “Вечір”, “Мати”, байку Л. Глібова “Синиця”; виконували пісні “Воротайчику”, “Огірочки”, “На нашій вулиці”, “Через грабельку” та багато інших. У заході взяли участь учні старших класів. Після свята в парку було влаштовано ігри для дітей [10, арк. 34].

Вихованню в учнів бережливого ставлення до природи, розвитку дитячої художньої самодіяльності, творчості, естетичних смаків сприяло відзначення такого типу свят у школах, як природничих. Кожне таке свято було насичене емоційним колоритом, вирізнялося яскравістю й парадністю. В організації та їх проведенні діти брали активну участь. Зазвичай вони проводилися у формі святкових походів з віршами, піснями, танцями, іграми тощо. Дитячі свята сприяли створенню в дітей уявлення і гарного враження про школу, розвитку поваги до старших людей. Зміст свят ґрунтувався на педоцентричному (зосереджувалась увага на дитині, індивідуальний підхід, розвиток творчих здібностей), національно-інтернаціональному (читання віршів українських поетів і письменників, співання українських народних пісень, “Інтернаціоналу”, святкова хода з червоними прапорами), трудовому (колективна творча праця учнів та учителів) принципах.

З метою озеленення парків, садів, алей у Подільській губернії інспектором народної освіти було видано циркуляр про влаштування 20 квітня 1924 р. в навчальних закладах м. Вінниці свята День лісу [11, арк. 17]. Кожна школа проводила захід за своєю розробленою програмою. На торжество запрошували поважних осіб міста, батьків, знайомих. Супроводжувалося воно колективною фізичною працею учнів – насадженням дерев. Програма складалася з двох частин. Перша частина – урочиста: читалася промова про значення лісу, лісового господарства. Потім діти садили саджанці і поверталися до школи. Друга частина свята – пісні, танці, ігри, розваги [11, арк. 19]. У 1927 р. Наркомос УСРР видав постанову, в якій йшлося про святкування 13 квітня в усіх навчальних закладах Тижня лісу, зокрема, про закладання шкільних садів, парків, скверів на шкільних територіях [6, с. 3]. У школах відзначалося свято птахів. До нього учні готувалися заздалегідь: виготовляли штучні гніздівлі-шпаківні та синичники, а весною розвішували їх у скверах і садах. У навчальних закладах проводився захід за відповідною програмою: учні читали вірші, співали пісні на природничу тематику. Отже, зміст природничих свят ґрунтувався на національно-інтернаціональному (читання віршів українських поетів і письменників, участь у святковій демонстрації), трудовому (творча, суспільно корисна праця; виховання дбайливого ставлення до птахів), естетичному (виховання естетичних почуттів – здатність сприймати гармонію і красу) принципах.

Таким чином, у 20-х роках ХХ століття в загальноосвітніх навчальних закладах Подільської губернії організовувалися різні виховні заходи, що сприяли розумовому, моральному, фізичному, естетичному, трудовому вихованню учнів. Кожне шкільне свято проводилося за розробленою педагогами програмою. В організації виховних заходів брали участь учителі, учні та батьки. Різнилися свята змістом і особливостю проведення.

Отже, шкільне свято є складовою виховного процесу, засобом виховання учнів (розумове, моральне, громадянське, трудове, естетичне, фізичне) і джерелом їхнього духовного розвитку.

Джерела:

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. В. Зайченко / за ред. М. Д. Ярмаченка. – Л., 2002. – 344 с.
4. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття) : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 444 с.
5. Нариси історії українського шкільництва: 1905–1933 : навч. посіб. : [О. В. Сухомлинська та ін.] ; [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
6. Про проведення “Тижня лісу” // Бюл. НКО УСРР. – 1927. – 16–23 квіт. (№ 15). – 15 с.
7. Сухомлинська О. В. Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін / О. В. Сухомлинська // Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. // Вісн. Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв. Сер. “Педагогіка”. – 2005. – Вип. 12, ч. 2. – С. 145–150.
8. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф. Р-5, оп. 1, спр. 517, 83 арк.
10. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-1128, оп. 1, спр. 69, 63 арк.
11. Державний архів Вінницької області, ф. Р-254, оп. 1, спр. 72, 66 арк.

ПОЛІТИКО-ОСВІТНЯ РОБОТА У СЕЛАХ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ (20-30-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті аналізується політико-освітня робота студентів педагогічних навчальних закладів Поділля і Південно-Східної Волині у сільських населених пунктах. Автор показав різні форми роботи молоді – виголошення доповідей, роз'яснювальна робота щодо рішень з'їздів, постанов більшовицької партії і уряду, організація свят, гурткова робота, антирелігійна пропаганда, організація виборів до місцевих рад, курирування діяльності у селах осередків різних громадських організацій тощо. Доведено, що більшу частину свого часу студенти приділяли культурно-освітній роботі.

Ключові слова: студенти, село, інститут, технікум, доповідь, колгосп.

Одним із пріоритетних напрямів громадської діяльності студентів була їхня робота у селах в напрямку т.зв. «культзмички», що передбачала поєднання інтересів селян з тоталітарним режимом. Зокрема, молодь брала активну участь в організації політико-освітньої роботи.

Найпоширенішою формою роботи було виголошення доповідей. Досить інтенсивною була діяльність студентської молоді Кам'янець-Подільського ІНО. Зокрема, у середині 1923 р. жителі сіл Баговиця, Воробіївка, Фурманівка, Кульчіївці, Дерев'яни і т.д. слухали такі доповіді: «Кляси і партії», «Жовтнева революція», «Радянське будівництво», «Конституція ССРСР», «Робота в совхозах та заводах», «Історія КСМ у нас і на заході» та ін. Студенти у своїх виступах охоплювали політичну тематику. Співorganizаторами цих дійств були і студенти сільськогосподарського інституту, які ділилися новинками агрономії [18, арк. 117-118]. У листопаді-грудні того ж року молодь цього вишу виголосила доповіді: «О праці серед батрачества», «Про кооперацію», «Землевлаштування», «Перевибори правління в сельбудах», «Міжнародне становище», «Красная Армія і молодь» [18, арк. 148]. У січні 1924 р. студентство ІНО, перебуваючи на зимових канікулах, у 10 селах прочитало 22 доповіді [18, арк. 157зв.]. Загалом, взимку 1924 р. селяни заслухали 35 доповідей на політичні теми, 43 – на антирелігійні, 31 – з освітніх питань, 42 – землеустрою і 32 – кооперації [41, арк. 2]. У березні-квітні 1924 р. було виголошено 34 доповіді на сільськогосподарські теми, 20 – політичні, 60 – природничі [19, арк. 4]. У 1924-1925 н.р. студенти виступили із 172 доповідями. Цікавим є їх розподіл за триместрами: в осінньому – 99, весняному – 16, літньому – 57 [37, арк. 10, 147; 75, арк. 720зв.]. Молодь Тульчинського педтехнікуму в селах Білоусівка і Кишанів у 1925-1926 н.р. прочитала лекції на 16 тем [76, арк. 107]. У середині 30-х рр. студенти шефствували у с. Холодівка, де провели ряд доповідей [15, арк. 72, 75]. Крім того, 1934-1935 н.р. студенти Проскурівського польського педтехнікуму виступили із 5 доповідями у с. Шаровечка [16, арк. 155; 56, арк. 148, 253; 57, арк. 262]. Таку ж роботу проводила молодь Вінницького українського педтехнікуму [6, арк. 15; 8, арк. 15; 10, арк. 14, 36; 11, арк. 14]. Студентів зобов'язували читати для населення науково-популярні лекції. Наприклад, студенти Кам'янець-Подільського ІНО у 1922 р. мали провести по 5 лекцій [35, арк. 120зв.; 36, арк. 224зв.; 49, арк. 15зв.].

Молодь використовували для проведення роз'яснювальної роботи щодо рішень з'їздів, постанов більшовицької партії і уряду, нормативно-правових актів з питань «соціалістичної реконструкції сільського господарства». Наприклад, у 1926-1927 н.р. студентство Шепетівського педтехнікуму роз'яснювало селянству акти радянської влади, розповідало про сільськогосподарське оподаткування [50, арк. 165]. Студенти Вінницького українського педтехнікуму з середини 1928 р. намагалися переконати жителів Тяжилова, а згодом і П'ятничан у необхідності і доцільності колективізації, хлібозаготівлі, посівних кампаній, передплати сільськогосподарської позики та позики індустріалізації тощо [4, арк. 39; 7, арк. 6; 9, арк. 16; 10, арк. 36; 11, арк. 14]. У 1930 р. завдяки студентам у селі було створено комсомольський осередок [63]. Студентство Кам'янець-Подільського ІСВ 1931-1932 н.р. знайомило селян з постановами XVII партконференції про хлібозаготівлю та «зміцнення» колгоспів, а у 1935 р. – матеріалами XVII з'їзду ВКП(б) і XII з'їзду КП(б)У [26, арк. 3]. Студенти Кам'янець-Подільського педтехнікуму у 1931-1932 н.р. у селах «проробляли» постанови про м'ясо- і хлібозаготівлю, єдиний сільськогосподарський податок. Молодь працювала бригадами, які склалися з 3-5 осіб, на чолі з викладачем [78, арк. 59]. З найважливішими постановами партії і уряду знайомили селян студенти Вінницького ІСВ (педінституту) (працювали у підшефному селі Хижинці) [5, арк. 9; 12, арк. 53; 14, арк. 39зв.].

Проводилися спільні зібрання представників навчальних закладів і підшефних сіл. За своїм змістовим наповненням варто згадати загальні збори студентів, викладачів, техперсоналу Кам'янець-Подільського ІНО, представників селян підшефних районів (липень 1925 р.), на яких було заслухано

доповідь ректора В.О.Гериневича про Конституцію СРСР [43, арк. 69-69зв.]. У середині 1923 р. студенти-євреї цього ж вишу виступали на зібранні єврейського населення містечка Китайгород, приуроченому 4-річчю єврейського погрому [18, арк. 117-118].

Студентство допомагало селянам організовувати державні та «революційні» свята. Так, молодь Кам'янець-Подільського ІНО у листопаді 1924 р. спільно з жителями прикордонних сіл святкували річницю Жовтневої революції з «прапорами і музикою», на яке «прибігали дивитися» жителі «закордонних сіл» [18, арк. 135; 48, арк. 3зв.]. У 1925 р. під час першотравневого свята студентство спільно з викладачами після участі в загальноміських урочистостях виїхали у підшефні села Мукша Боришковецька і Мукша Китайгородська. Л.Дубілей зазначав, що тут «на березі Дністра, на виду у селян боярської Румунії, провели мітинг. Селяни, які працювали на полях, почали збиратися в юрбу. Вони довго дивилися в бік Радянської країни, на мітинг і червоні прапори, аж поки їх не порозганяли румунські прикордонники» [58]. У жовтні 1924 р. студенти організували святкування дня комсомолу [66], у січні 1925 р. – вшанували пам'ять В.І.Леніна [67]. Ці заходи «зробили добре вражіння на селянську молодь» [69]. У с. Гуменці було організовано святкування річниць Лютневої і Жовтневої революцій, свята 1 Травня, влаштовано сільськогосподарську виставку, під час якої виступив студентський хор у кількості 62 осіб [20, арк. 43-43зв.]. Водночас, у травні 1929 р. в газеті «Студент Прикордоння» йшлося про те, що робота у с. Гуменці проходила не організовано. Зокрема, 1 травня тут не вдалося провести ні демонстрації, ні мітингу. Натомість, у с. Слобідка Гуменецька студенти не змогли зібрати людей на мітинг. Прийшов лише уповноважений села, якому слобідчани говорили: «Прийшли якісь нероби, тай тебе дурного тягають за собою». Невдало пройшла антипасхальна вечірка, на яку прибуло лише 2 особи. Всі інші були у церкві, а згодом святкували вдома, де «подзеленькували пляшки з руською горілкою» [53, арк. 62]. У листопаді 1932 р. студенти Кам'янець-Подільського педтехнікуму Гандзюк і Кириченко допомагали жителям с. Сокіл у відзначенні 25-ї річниці Жовтневої революції [32, арк. 119]. Організацію відзначення цих подій у селах брали на себе також студенти Вінницького українського [6, арк. 15; 8, арк. 15; 10, арк. 14, 36; 11, арк. 14] та Шепетівського педтехнікумів [50, арк. 165].

Студенти проводили роботу серед селян і через гурткову роботу. Архівні документи свідчать про роботу студентів Кам'янець-Подільського ІНО, зокрема, у с. Мукша Китайгородська. Упродовж осіннього триместру 1925-1926 н.р. було проведено 12 зборів політичного гуртка, які відвідали 135 селян. Сільськогосподарський гурток збирався 10 разів (на зібраннях були присутні 325 осіб), кооперативний – відповідно 9 і 272, мистецький – 17 і 285, літературно-газетний – 7 і 115, польська секція – 4 і 135, юнацька секція – 8 і 332. Загалом, відбулося 67 зборів, які відвідали сумарно 1599 осіб. Час витрачений на збори склав 232 години. Все ж через навчальну завантаженість студентів вдалося реалізувати план роботи у селі лише на 30% [21, арк. 11; 30, арк. 67; 31, арк. 6; 81]. Активно працювали сільськогосподарський (обговорено 7 доповідей), математичний, антирелігійний (виголошено 5 доповідей) гуртки, гурток української мови (гуртківці вивчали правила української мови), осередок ТСО «Авіахім» [20, арк. 43-43зв.]. Студенти також організували для селян екскурсії до геологічного та зоологічного кабінетів, обсерваторії ІНО [38, арк. 44зв., 52зв.; 40, арк. 86]. У першій половині 1930-х рр. студенти Кам'янець-Подільського ІСВ (педінституту) керували аграрно-технічними гуртками, які діяли при колгоспних бригадах, фізкультурною роботою [16, арк. 160, 166; 26, арк. 3; 46, арк. 105]. Студенти Вінницького ІСВ (педінституту) [5, арк. 9; 12, арк. 53; 14, арк. 39зв.], Вінницького українського [6, арк. 15; 8, арк. 15; 10, арк. 14, 36; 11, арк. 14], Кам'янець-Подільського педтехнікумів організували роботу сільськогосподарських (агромінімуму, агротехніки) гуртків [34, арк. 19зв.-20, 20зв.-21].

Одним із напрямів роботи була антирелігійна пропаганда. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО у 1928 р. в с. Гуменці організували осередок «Безвірника» (гурток «вільнодумців») [71]. Студентство здебільшого проводило свою роботу у формі організації доповідей. Так, гуртківці Тульчинського педтехнікуму в 1934-1935 н.р. в одному із підшефних сіл виголосили доповідь на тему «Антипасхальна пропаганда» [15, арк. 70; 16, арк. 238]. Доповіді та лекції на антирелігійну тематику читали студенти Вінницького ІСВ (педінституту) [5, арк. 9; 12, арк. 53; 14, арк. 39зв.]. Застосовували й інші форми роботи. Наприклад, молодь Проскурівського польського педтехнікуму у 1934-1935 н.р. організувало антирелігійний вечір у с. Шаровечка [16, арк. 155; 56, арк. 148, 253; 57, арк. 262].

Роботу студентства ускладнювали священики. Вони «користу[валися] великим авторитетом і нацькову[вали] селян: «Не слухайте дурниць, що вам будуть плести. Вони самі нічого не знають» [62]. У Руськофільваровецькому сільському будинку доповідачів з Кам'янець-Подільського ІНО слухали лише діти і молодь, а старше покоління, яке називали «доісторичними міщанами», віддавало перевагу церкві. Свої дії вони пояснювали так: «Ви думаєте, що як вас комунізація з ума позводила, то ми піддамося? Нет

брат! Дід мій вірив в бога, батько вірив і я вірю, і я молюсь, хожу до церкви, і дітей своїх не допущу, щоб вони мені богу не молились, буду вчити по своєму!» [2]. У квітні 1923 р. студент Д.Мозолук розповів про роботу у підшефному селі, жителі якого «підтримують попівство», що «вчило покірності по святому писанню». Автор із оптимізмом писав, що «незабаром селянська молодь їх [селян] навчить – тільки побільше та побільше правдивої освіти на село» [64].

Мали місце і випадки, коли студенти без особливого ентузіазму ставилися до організації антирелігійної роботи за межами вишів. Наприклад, у травні 1929 р. в газеті «Студент Прикордоння» йшлося про обмануті надії жителів с. Гуменці, які чекали на Пасху на студентський хор Кам'янець-Подільського ІНО. Кореспондент А.Боберський, так висловив розчарування гуменчан: «Поморосив дощик і вони [студенти] не прийшли, але це нічого, добре що Кам'янецький карнавал не обійшовся без них, та крім того вони ж танцювали до 4-х годин ранку, з цим теж треба рахуватись, а в Гуменці можна й на другу неділю... Чекали, чекали нарешті махнули рукою» [1; 54, арк. 13в.].

Студенти-агітатори докладали зусиль для організації виборів до місцевих рад. Студенти Кам'янець-Подільського ІСВ (педінституту) організували вибори до сільської ради с. Пудлівці [16, арк. 159, 166]. Молодь Шепетівського педтехнікуму у селах Городище і Пашуки провели перевибори комітетів незможних селян [29, арк. 175].

Студенти брали шефство над сільськими піонерськими загонами. Так, молодь Кам'янець-Подільського ІНО впродовж осіннього триместру 1925-1926 н.р. при школі с. Мукша Китайгородська створили загін піонерів, для яких провели 2 екскурсії до Кам'янця-Подільського, влаштували вечірку в ІНО [20, арк. 43-43зв.]. Комсомольці Проскурівського польського педтехнікуму у травні 1934 р. оголосили себе мобілізованими для роботи у сільських дитячих загонах та таборах у літній період [16, арк. 155; 56, арк. 148, 253; 57, арк. 262].

Молодь Кам'янець-Подільського ІНО [20, арк. 43-43зв.] і Шепетівського педтехнікуму працювала у сільрадах, КНС, кооперативах, сільбудах, «червоних кутках», осередках КП(б)У і ЛКСМУ [50, арк. 165]. Студенти Вінницького українського педтехнікуму у ряді сіл створили сільбуди [6, арк. 15; 8, арк. 15; 10, арк. 14, 36; 11, арк. 14]. У с. Великі Вірмени після лекцій студентів Кам'янець-Подільського ІНО Сотниченка («Повстання світу і розвиток життя на землі») і Горецького («Фінансова політика СРСР») селяни ухвалили заснувати сільбуд і хату-читальню [38, арк. 51зв.; 40, арк. 85зв.; 60].

Студентство курирувало діяльність у селах осередків різних громадських організацій. Наприклад, осередок «Тсоавіахіму» Кам'янець-Подільського ІНО в 1927-1928 н.р. для роботи у селах делегував 20 інструкторів [51, арк. 4, 24, 62зв.]. Студенти вишу створили осередок МОДРу в с. Гуменці [20, арк. 29; 65]. Члени осередку «МОДР» Вінницького педінституту в 1933 р. в підшефному селі Хижинці провели два інтернаціональних вечори [13, арк. 11]. Молодь Кам'янець-Подільського ІНО у 1925-1926 н.р. організувала осередок товариства «Друзі дітей» у с. Мукша Китайгородська [74, арк. 484зв.]. Студенти цього вишу створили осередок МОДРу в с. Гуменці, допомагали модрівцям Залізничного району міста [20, арк. 29; 65].

Студенти мобілізували селян для збору коштів на різні потреби. Так, державні облігації позики розповсюджувала молодь Кам'янець-Подільського ІНО [20, арк. 43-43зв.]. У с. Киселівка завдяки активній діяльності студента Кам'янець-Подільського ІНО Ф.Дудки на користь незаможного студентства зібрали 10 крб. До того ж селяни ухвалили взяти участь у зборі коштів на потреби німецького пролетаріату [39, арк. 44зв.]. У 1934-1935 н.р. студенти Тульчинського педтехнікуму у с. Холодівка провели суботник, учасниками якого були 210 студентів [15, арк. 72, 75]. Різні «чергові кампанії» проводила у 1926-1927 н.р. молодь Шепетівського педтехнікуму [50, арк. 165].

Більшу частину свого часу студенти приділяли культурно-освітній роботі. Зокрема, вони обслуговували хати-читальні. Студенти Тульчинського педтехнікуму, які шефствували у с. Холодівка, у 1934-1935 н.р. устаткували тут хату-читальню і встановили радіо [15, арк. 72, 75].

Хлопці і дівчата дбали про поповнення фондів сільських бібліотек. Так, у листопаді-грудні 1923 р. молодь Кам'янець-Подільського ІНО зібрала і передала у бібліотеки підшефних сіл 230 книг, а у березні-квітні 1924 р. – 480 прим. газет [19, арк. 4]. Таку ж роботу проводили у Кам'янець-Подільському ІСВ (педінституту) [25, арк. 50зв.]. У першому семестрі 1934-1935 н.р. молодь Кам'янець-Подільського педтехнікуму організувала бібліотеку [33, арк. 25-25зв.].

Певну увагу приділяли організації у селах дитячих ясел. Наприклад, молодь Кам'янець-Подільського ІНО у 1925-1926 н.р. планувала відкрити ясла у с. Мукша Китайгородська [22, арк. 2]. У ході колективізації сільського господарства брали участь в організації колгоспних ясел студенти Кам'янець-Подільського ІСВ [25, арк. 37].

Молодь видавала чи допомагала видавати стінгазети та «польові» газети. Зокрема, студенти Кам'янець-Подільського ІСВ випускали тематичні стінгазети та польові газети «Іллічівка» [16, арк. 160, 166; 26, арк. 3; 46, арк. 105]. Таку ж роботу проводило студентство Тульчинського (у 1934-1935 н.р в с. Холодівка випустили 3 стінгазети і 8 «польовок») [15, арк. 72, 75], Вінницького українського (у с. Хижинці) [5, арк. 9; 12, арк. 53; 14, арк. 39зв.] та Кам'янець-Подільського педтехнікумів [33, арк. 25-25зв.].

Досить широко студентство використовувало у своїй роботі постановки вистав. Наприклад, студенти Кам'янець-Подільського ІНО лише взимку 1924 р. поставили 29 вистав [41, арк. 2; 48, арк. 3зв.; 73, арк. 20зв.]. Їхні колеги із Проскурівського українського педтехнікуму влаштовували вистави у селах Давидківці, Лезнево, Гречани, Іванківці [27, арк. 40зв.; 59; 77, арк. 238]. У цьому напрямку працювали студенти Вінницького ІСВ (педінституту) [4, арк. 9; 12, арк. 53; 14, арк. 39зв.]. Регулярно проводилися концерти. Концертну роботу проводили також студенти Проскурівського українського [59; 77, арк. 238], Тульчинського педтехнікумів [76, арк. 108, 160]. Студентам Кам'янець-Подільського педтехнікуму восени 1933 р. вдалося організувати хори у Соколі та Бразі [34, арк. 19зв.-20, 20зв.-21]. У селах організовували свята урожаю. Наприклад, студентство Кам'янець-Подільський ІНО у с. Верхні Панівці провело «день врожаю», у ході якого влаштували низку виступів на агрономічні теми, а також сільськогосподарську виставку [42, арк. 101; 48, арк. 3зв.; 61].

Однією із найбільш поширених форм масової політроботи були вечірки. 6 грудня 1924 р. молодь Кам'янець-Подільського ІНО в одному із сіл влаштувала вечір запитань і відповідей. Найбільше селяни цікавилися політичними темами і «жіночим питанням» (йшлося про зрівняння у правах жінок і чоловіків). Один із них заявив, що такий захід йому більше подобається «аніж театр (вистава) і більше дає користи» [69]. Такі ж вечірки відбувалися і в наступні роки [19, арк. 4; 48, арк. 3зв.]. Студенти Кам'янець-Подільського педтехнікуму восени 1933 р. у підшефних селах провели 5 вечорів, на яких, зокрема, обговорили тези керівників ВКП(б) В.М.Молотова, В.В.Куйбишева та ін. [34, арк. 19зв.-20, 20зв.-21]. Молодь Кам'янець-Подільського педінституту у 1934-1935 н.р. провела 5 культурно-масових вечорів [16, арк. 160, 166; 26, арк. 3; 46, арк. 105]. Тоді ж студенти Тульчинського педтехнікуму організували 3 культмасових вечори, на яких виступали хорівий і фізкультурний гуртки [15, арк. 72, 75]. Таку ж роботу проводили у Вінницькому ІСВ (у с. Хижинці) [5, арк. 9; 12, арк. 53; 14, арк. 39зв.].

З різних місць надходили схвальні відгуки про роботу студентів. У лютому 1924 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО В.О.Геринович у своєму виступі на загальних зборах персоналу ІНО зазначав: «...Ми маємо посвідки органів сільвлادی, які посвідчують переведену працю і запрошують наших студентів ще приїздити на працю... Наше студентство є дитиною життя і дитиною мас і дає масам те, що може дати» [41, арк. 3зв.]. За успішну роботу студентів преміювали. Наприклад, восени 1931 р. премію надали 27 студентам Вінницького єврейського педтехнікуму за збір врожаю у Калініндорфському районі [45, арк. 69]. В акті перевірки роботи Вінницького педінституту за 1934-1935 н.р. зазначалося, що завдяки «інтенсивній роботі» колективу вишу село вдалося вивести з відстаючих у передові і Хижинці занесли на «Червону дошку» району [47, арк. 27].

Водночас, серед селян не було однастайності щодо політосвітньої роботи студентської молоді у їхніх селах. Частина з них підтримала ці починання, інші – поставилися до них байдуже або навіть вороже [19, арк. 77-78]. У травні 1924 р. студент Кам'янець-Подільського ІНО М.Вірний у газеті «Червоний кордон» писав, що «метод, яким зараз проводиться культ-освітня робота, нікуди не годиться і його треба відкинути. Бо робота з одної сторони селянину ніякої користи не дає, а з другої не задовольняє студента, коли він бачить, що вся робота зводиться до того, щоб відпаяти перед селянством який не-будь доклад і на цим все кінчається. Селянство дуже консервативне і нітрохи не намагається почерпнути що-небудь з цих докладів, а навпаки, вперто держиться своїх старих поглядів» [62].

Власне, ряд недоліків спостерігалося і в організації студентської роботи в селах. Зокрема, з Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що у 1926-1927 н.р. простежувалося халатне відношення деяких студентів, непідготовленість до цієї роботи. Малорезультативними були масові «виходи на села» [51, арк. 4]. 25 березня 1926 р. на загальних зборах осередку КП(б)У ІНО студентка Полотнюк, взявши участь в обговоренні роботи шефської комісії, зазначалося: «Основна помилка, що підхід до справи був казенний і ми не знайомились з економікою села. Селяни висловлювалися, що студенти забивають активність селян». Тому прозвучала пропозиція про перехід на добровільність роботи у селах. У свою чергу, студент-комуніст Дідич заперечив цю ідею, зазначивши, що це неможливо, бо студенти дуже зайняті навчальною роботою і добровільно «по шефству» працювати не будуть [23, арк. 75]. Власне, така тенденція зберігалася і в наступні роки. В одному із документів за 1928-1929 н.р. зазначалося: «Кепська зацікавленість студентів, які виїжджали для проведення роботи; відсутність транспорту, на якому можна було б дібратись до села;

бездіяльність сільських організацій, на які можна було б спертися (ЛКСМУ)». Низький культурний рівень мав і голова сільради. Не брали участь у культосвітній роботі і учителі. Деякі студенти відмовлялися їхати у село (Котик, Самарін), інші – були не підготовленими до цієї роботи [24, арк. 62]. На початку квітня 1931 р. на одному із засідань партосередку Кам'янець-Подільського ІСВ вказували на такі недоліки: відсутність конкретних планів роботи у селі; бригади не мали конкретних завдань; не було координації роботи; відсутність обліку роботи бригад [25, арк. 32].

Не достатньою була робота «у справі допомоги селу» студентства Шепетівського педтехнікуму [29, арк. 176зв.]. 29 березня 1929 р. комуніст Морозюк на загальних зборах партосередку, зазначав, що варто покращити політвиховну роботу серед студентів та слідкувати аби вони, працюючи у селах, не давали населенню роз'яснення «про такі менти [моменти] як недостача краму, кожів та ін.» [28, арк. 38]. Недоліки мали місце в організації шефської роботи у Вінницькому українському педтехнікумі, насамперед в підготовці до неї молоді. Дописувач журналу «Студент революції» І.Синиця писав, що в педтехнікумі «колгоспно-виховної роботи не ведеться, питання колгоспного будівництва не проробляється і не ув'язується з іншими дисциплінами і з працею досвідно-показового садка [професора Хитька]» [68].

Частина студентів ухилилися від роботи у селах. Зокрема, проскурівські студенти-третьокурсники, вихідці з села, так «переродилися, що для [них] життя на селі – все одно, що тюрма». Студенти, вихідці з міста, відмовлялися їхати працювати у села, аргументуючи це тим, що там «немає ніякого активу, що село не культурне, хуліганське» [70]. Студентка III курсу Кам'янець-Подільського ІНО Гулько, дізнавшись про те, що її направляють для проведення політосвітньої роботи у село, заявила: «Я на село не піду, що я можу там зробити? На село повинні йти соцеківці [студенти соціально-економічного відділу], а не фізмат» [55, арк. 2зв.; 72].

У селах траплялися випадки, які підривали авторитет студентства. Так, у 1929 р. студент Кам'янець-Подільського ІНО В.Тарнавський, перебуваючи у колгоспі «Нова громада» (с. Мікша Китайгородська) у якості члена ревізійної комісії, взяв хабара у вигляді сукна і шкіряної куртки [52, арк. 9]. У листопаді того ж року студенти А.Ясінецький і С.Зарицький у сільраді с. Почапінці Чемеровецького району у присутності правління села затіяли суперечку, чим «дискредитували своє службове положення, підривали свідомість працюючих, гідність і авторитет влади» [44, арк. 67]. У березні 1925 в с. Маків студенти поширили афіші про вечірку (вартість квитка становила 50 коп.), на яких зобразили віслюка з надписами: «Тільки я не піду сьогодні на студентський вечір». Тим самим байдужим натякнули, що вони можуть «попасти в віслючу категорію» [3]. Це стосувалося і представників сільської влади, які досить часто ставилися до студентів-доповідачів нігілістично [80].

Таким чином, одним із напрямків роботи студентів у селах була їхня політико-освітня діяльність, яка мала різноманітні форми. Серед них – виголошення доповідей, роз'яснювальна робота щодо рішень з'їздів, постанов більшовицької партії і уряду, організація свят, гурткова робота, антирелігійна пропаганда, організація виборів до місцевих рад, курирування діяльності у селах осередків різних громадських організацій тощо. Більшу частину свого часу студенти приділяли культурно-освітній роботі.

Джерела:

1. Боберський А. Як ми чекали іновський хор / А.Боберський // Студент Прикордоння. – Кам'янець-Подільський, 1929. – 21 травня. – Ч.5. – С.2.
2. Вірний Максим. Горбатого могила справить / Максим Вірний // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1924. – 22 травня. – Ч.7. – С.3.
3. В.З. Доки ми будемо віслюками? / В.З. // Червоний кордон. – 1925. – 12 квітня. – Ч.100. – С.3.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.478.
5. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.136. – Оп.6. – Спр.493.
6. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.15.
7. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.16.
8. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.20.
9. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.21.
10. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.34.
11. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.35.
12. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.15.
13. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.21.
14. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.35.
15. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.438.
16. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444.
17. Державний архів Хмельницької області. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.34.
18. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.34.

19. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.97.
20. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.1.
21. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.3.
22. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.4.
23. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.6.
24. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.13.
25. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.30.
26. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.42.
27. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.301. – Оп.1. – Спр.92.
28. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.458. – Оп.1. – Спр.275.
29. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.458. – Оп.1. – Спр.327.
30. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.1605. – Оп.1. – Спр.5а.
31. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.641.
32. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.300. – Оп.1. – Спр.19.
33. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.300. – Оп.1. – Спр.54.
34. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.300. – Оп.2. – Спр.11.
35. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.51.
36. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.395.
37. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.400.
38. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414.
39. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.415.
40. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.566.
41. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.584.
42. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.601.
43. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.711.
44. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.1142.
45. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.1495.
46. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.1841.
47. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.2097.
48. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.4. – Спр.3.
49. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.336. – Оп.1. – Спр.91.
50. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1086. – Оп.1. – Спр.230.
51. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1566. – Оп.1. – Спр.265.
52. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр.11.
53. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр.21.
54. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр.30.
55. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр.32.
56. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1.
57. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6.
58. Дубілей Л. Ті незабутні роки / Л.Дубілей // Радянський студент. – Кам'янець-Подільський, 1974. – 24 жовтня. – №29 (784). – С.2.
59. Жердя К. Фізкультура – в студентські маси / К.Жердя // Студент революції. – Харків, 1930. – №8. – С.38.
60. Заклинський Р. Партиїне життя. Новий партосередок / Р.Заклинський // Червоний кордон. – 1925. – 14 червня. – Ч.47. – С.2.
61. Зеленюк. Дбаємо про тісний зв'язок з масами (Осередок ЛКСМУ в ІНО) / Зеленюк // Червоний кордон. – 1925. – 11 жовтня. – Ч.151. – С.2.
62. І.В. Освітою на попа. Переглянути шефську роботу / І.В. // Червоний кордон. – 1924. – 8 травня. – Ч.3. – С.3.
63. Куций Г. Пророкування песимістів не збулися / Г.Куций // Студент революції. – 1930. – №9. – С.1.
64. Мозолюк Д. Вражіння з села студентів ІНО / Д.Мозолюк // Червоний кордон. – 1923. – 18 квітня. – №72 (121). – С.3.
65. Олесь Віта. Тримаємо зв'язок з в'язнями підшефної тюрми. (Осередок МОПРу при Кам. І.Н.О.) / Віта Олесь // Комсомолец Прикордоння. – Кам'янець-Подільський, 1928. – 17 березня. – №5. – С.1.
66. Пацика Е. Партиїне життя. Святування шестириччя комсомолу / Е.Пацика // Червоний кордон. – 1924. – 13 листопада. – Ч.56. – С.2.
67. Селяне шанують пам'ять Леніна (с. Мікша-Китайгородська) // Червоний кордон. – 1925. – 29 січня. – Ч.78. – С.3.
68. Синиця І. Увагу колгоспно-виховавчій роботі / І.Синиця // Студент революції. – 1930. – №4. – С.44.
69. Тавура Я. Що дала вечірка запитань і відповідей / Я.Тавура // Червоний кордон. – 1924. – 11 грудня. – Ч.64. – С.4.
70. Ф.Г.П. Шкідники соцзмагання / Ф.Г.П. // Студент революції. – 1930. – №6. – С.13.
71. Федорук С. Втягнути професуру до роботи осередку «Безвірник». (Кам'янець-Подільський ІНО) / С.Федорук // Червоний кордон. – 1928. – 29 листопада. – Ч.136 (512). – С.6.
72. Федорук С. Не здорові тенденції вижити / Сидор Федорук // Студент Прикордоння. – 1930. – 1 лютого. – Ч.5 (12). – С.4.

73. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.630.
74. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.289.
75. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.567.
76. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.205.
77. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.304.
78. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495.
79. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1521.
80. Чому обережний // Червоний кордон. – 1925. – 5 квітня. – Ч.97. – С.3.
81. Шпильова В. Єднання юних сердець / В.Шпильова // Радянський студент. – 1981. – 19 листопада. – №30 (1040). – С.2

Вадим Покалюк

м. Кам'янець-Подільський

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТЕХНІКУМИ ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.: ФОРМУВАННЯ ВИКЛАДАЦЬКОГО ТА СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ, НАВЧАЛЬНО-НА- УКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті показано процес формування сітки техніумів сільськогосподарського профілю на Поділлі у першій половині 1920-х рр. Йдеться про формування викладацького і студентського складу. Автор зазначає, що за соціальною приналежністю переважно більшість студентства становили селяни, за національною – українці, за статевою – чоловіки. Розповідається про навчальну, науково-дослідну та громадсько-політична робота викладачів та студентів.

Ключові слова: технікум, викладач, студент, навчання, відділ.

Після приходу до влади більшовики поставили за мету сформувати кадри кваліфікованих спеціалістів сільськогосподарської галузі, які мали реалізувати плани перебудови суспільства на нових, соціалістичних засадах. Повною мірою це стосується Поділля, яке традиційно було аграрним регіоном. Тут на початку 20-х рр. розпочали свою роботу декілька техніумів сільськогосподарського профілю. Так, 25 січня 1921 р. на базі міської технічної школи виник Кам'янець-Подільський технікум цукроваріння², керівником якого призначили доцента О.М. Городецького [3, арк. 29]. У своїй структурі він мав лише один відділ цукроваріння, який готував техніків цукроваріння [3, арк. 27зв.]. Проіснував він недовго. 1 листопада 1922 р. згідно з рішенням губернського відділу професійної освіти (губпрофосвіта) Поділля шляхом злиття існуючих в Кам'янці-Подільському трьох техніумів – агрономічного, цукрового та кооперативного, було створено новий навчальний заклад – Кам'янець-Подільський сільськогосподарський технікум імені Карла Лібкнехта [5, арк. 1]. Своє існування заклад розпочав 1 грудня 1922 р. [5, арк. 1зв.]. Його першим керівником став директор колишнього агрономічного технікуму М.Г. Шнес [5, арк. 17]. У своїй структурі технікум мав два відділи – агрономічний та сільськогосподарської технології [5, арк. 1]. Цей виш проіснував недовго. У травні 1924 р. його було перетворено в хімічний [4, с. 149].

20 серпня 1920 р. колегія губпрофосвіти Поділля видала розпорядження про відкриття сільськогосподарського технікуму в с. Сутиска Тиврівського повіту на Вінниччині. Йому присвоїли ім'я Тараса Шевченка [7, арк.43; 8, арк.2]. У своїй структурі технікум мав три відділи – садівництва і городництва, насінництва та бджільництва [8, арк.2]. Першим його керівником був Ф.П.Приймак, який обіймав цю посаду до серпня 1923 р. З 1 вересня 1923 р. по лютий 1924 р. технікум очолював Є.Д.Домбровський, а з лютого по грудень 1924 р. директором був Ф.А.Кондрацький [8, арк.2 зв.; 9, арк.817]. 8 серпня 1921 р. колегія Губпрофосвіти Поділля видала розпорядження про відкриття сільськогосподарського технікуму в селі Немія Яришевської волості Могилів-Подільського повіту [6, арк. 9,18], який очолив Ю.Г. Борисів. У більшості документів він зазначається як Могилів-Подільський сільськогосподарський технікум. У своїй структурі заклад мав два відділи – рільничий та овочевий [6, арк. 9].

Вищими органами закладів були «комітети техніумів», до складу яких, зокрема у Сутиському сільськогосподарському технікумі, входили директор, три завідувачі відділів та секретар [7, арк.43].

Поступово формувалися викладацькі контингенти. Так, колектив Кам'янець-Подільського технікуму цукроваріння складався з кваліфікованих викладачів, які в свій час здобули вищу освіту в Петроградському, Томському, Київському університетах, Київських політехнічному та промисловому інститутах та Харківському технічному інституті [1, арк. 45]. Серед них – доценти О.М.Городецький, Н.К.Бернацький, С.М.Красніков, викладачі І.Н.Романкевич, В.Ф.Білошеїн, О.М.Адамович, К.Ф.Анципо-Чікунська, Ф.О.Лисенко, В.Є.Ус, Г.І.Пендовський, В.М.Роговський, Є.Я.Козинець, О.Д.П'янків, В.П.Васильєв, Є.Лукашевич, Л.Бачинська, С.Білешицький, Г.Чорнописський, І.Бучак, П.Калінський, О.Набовчук, І.Богущ, А.П.Мілославський, Л.В.Мілославська, К.Ковальський, Д.Ган, Є.Я.Козинець, Пав-

ловський, М.Г.Шнес, В.Ямпільський та ін. [1, арк. 29; 2, арк. 2; 3, арк. 29]. За сумісництвом у виші працювали О.М.Городецький, М.Г.Шнес (директор агрономічного технікуму), С.М.Красніков, О.М.Адамович, В.Ф.Білошеїн, В.П.Васильєв, Г.І.Пендовський та О.Д.П'янків [1, арк. 30]. Педагогічний колектив Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму формувався з викладачів розформованих закладів, а також висококваліфікованих фахівців в сільськогосподарській галузі. Серед них – доценти О.М.Городецький та С.М.Красніков, М.Г.Шнес, І.Н.Романкевич, В.П.Василів, Д.О.Плевако, О.М.Адамович, О.А.П'янків, В.Х.Білошеїн, А.П.Пендовський, Л.В.Мілославська, К.В.Ковальський, Є.А.Кочинець, А.П.Мілославський, Т.В.Крамаренко, С.К.Наговчук та інші [5, арк. 17].

Кваліфіковані викладачі працювали у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі, зокрема Ю.Г.Борисів, К.Л.Захаревський, І.Г.Копестинський, М.В.Кривинюк, О.В.Лянківський та ін. [6, арк.9 зв.]. Все ж, в одному із звітів, зазначалося, що викладацький колектив потребував зміцнення [6, арк. 11]. У Сутиському сільськогосподарському технікумі трудилися Ф.П.Приймак, Є.Д.Домбровський, Ф.А.Кондрацький, М.П.Покутній, О.М.Соломоновський, Ф.О.Рой, В.І.Старонкевич, М.А.Корницький, Ф.Я.Зарчбоя, К.А.Клейст, В.А.Стафіянков, П.О.Кушніренко, М.А.Карницький, М.Ц.Лучинський, К.С.Гуменко, А.З.Мойсенко та ін. [8, арк.3 зв.; 9, арк. 817 зв.]. У 1923-1924 н.р. в технікумі працювало 26 викладачів [9, арк. 814].

Певна увага у цих закладах приділялася формуванню студентського складу. Прийом на навчання здійснювався шляхом відбору найбільш здібних абітурієнтів до агрономічної освіти і практики [6, арк.19]. Для проведення практичної роботи створювалися приймальні комісії в складі представників губернських партійного комітету, органів професійної освіти, ради профспілок, комітету незаможних селян (КНС), які враховували рівень освіти і соціальне походження абітурієнтів, відбирали потрібну кількість студентів. Прийом студентів проводився по направленнях КНС і профорганізацій з вступними випробуваннями [5, арк. 1]. До вступних випробувань допускалися випускники трудових шкіл, профшкіл та вищих початкових шкіл, колишніх середніх шкіл [6, арк.19]. Враховувалося їхнє соціальне походження [3, арк. 28]. Вихідці з родин поміщиків, буржуазії, колишніх військовослужбовців царської та української армій взагалі не допускались до вузів. За правильним відбором пролетарського студентства стежили політкомісари, наприклад, у Кам'янці-Подільському – С.Чалий [5, арк. 2зв.].

Від студентів вимагали достатніх знань з мови, літератури, математики, історії. У той же час майбутні студенти не мали належної навчальної підготовки. В зв'язку з цим при технікумах функціонували підготовчі курси [5, арк. 3]. Так, у Кам'янець-Подільському технікумі цукроваріння у 1920-1921 н.р. на них навчалися 37 осіб [1, арк. 45], на початку 1921-1922 н.р. – 45, 29, 22, 9 [3, арк. 28], у 1922-1923 н.р. – 39 [2, арк. 5]. У Сутиському сільськогосподарському технікумі у 1922-1923 н.р. проходили підготовку 28 осіб, у 1923-1924 н.р. – 27 [8, арк. 8 зв., арк. 59 зв.]; у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському – у березні 1923 р. – 35 [5, арк. 35]; у Могилів-Подільському – на початку 1922-1923 н.р. – 14, у 1923-1924 н.р. – 16 [6, арк. 9 зв.,19,30].

Поступово зростали студентські контингенти, хоча вони були не чисельними. У Кам'янець-Подільському технікумі цукроваріння навчалися переважно студенти з 3-х повітів Подільської губернії – Кам'янецького, Прокурівського та Ушицького. Були у технікумі і студенти з Харківської та Полтавської губерній [3, арк. 27]. У 1920-1921 н.р. тут навчалися 36 студентів, у т.ч. на I-му курсі – 21, II-му – 9, III-му – 6 [1, арк. 45], на початку 1921-1922 н.р. – відповідно 60, 29, 22, 9 [3, арк. 28], у 1922-1923 н.р. – 77, 32, 25, 20 [2, арк. 5]. У Кам'янець-Подільському сільськогосподарському технікумі у березні 1923 р. навчалася 71 особа (на I-му курсі – 29, II-му – 22, III-му – 20) [5, арк. 35]. У Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі на початку 1922-1923 н.р. на I-му курсі студювали 7 осіб. У 1923-1924 н.р. – студентський контингент становив вже 57 осіб [6, арк. 9 зв.,19,30]. У Сутиському сільськогосподарському технікумі на 1 жовтня 1922 р. навчалися 83 студенти (на I курсі – 26, II-му – 33, III-му – 24); на 1 жовтня 1923 р. – відповідно 132, 56, 43, 33 [8, арк.1, арк. 59 зв.]. У 1924 р. тут здобував освіту 131 студент [9, арк. 816].

Окремі архівні документи повідомляють про соціальний, національний, віковий склад студентів. Що стосується соціальної приналежності, то переважну більшість студентства становили селяни. Так, у Сутиському сільськогосподарському технікумі у 1922-1923 н.р. вони налічували 62 особи Було також 14 службовців та 11 робітників [8, арк. 4]; у 1923-1924 н.р. – відповідно 114, 15, 2 [8, арк. 32]. Селяни домінували і в Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі [6, арк.2 зв.].

У національному розрізі переважали українці. У Сутиському сільськогосподарському технікумі на 1 жовтня 1922 р. їх було 78, росіян – 3 євреїв – 2 [8, арк.1 зв.]. На початку жовтня 1924 р. українців налічувалося 117 осіб, євреїв – 8, поляків – 4, росіян – 2, латвійців – 1 [8, арк. 59 зв.]. Абсолютно українці домінували у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі. У 1923-1924 н.р. вони становили

ли 48 осіб. Тут навчалися також по 3 росіян і євреїв, по 1 білорусу, поляку, молдованину [6, арк.30]. У Кам'янець-Подільському технікумі цукроваріння ситуація не була такою однозначною. На 1 жовтня 1922 р. у виші студіювали 66 українців, 45 євреїв, 4 поляки, 1 росіянин [2, арк. 6].

Освітній рівень студентів, як вже зазначалося, був недостатнім. Наприклад, у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському технікумі на березень 1923 р. до вступу у навчальний заклад достатній освітній рівень мали лише 5 студентів (вони закінчили середні навчальні заклади). Водночас, випускниками трудових шкіл були 65 осіб, неповних середніх (5-7 кл.) – 36 [5, арк. 36].

За статевою ознакою абсолютно переважали чоловіки. Так, у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі у 1923-1924 н.р. чоловіків було 54, жінок – 3 [6, арк. 9 зв.,30]; у Сутиському – на 1 жовтня 1922 р. – відповідно 80 і 3, у 1923-1924 н.р. – 118 і 14 [8, арк. 4 зв., арк. 35].

Основним видом діяльності студентства була навчальна робота. Вони навчалися за триместрами. Наприклад, у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі навчання в осінньому триместрі 1922-1923 н.р. відбувалося з 14 листопада по 20 грудня. З 20 по 30 грудня молодь складала заліки. Канікули тривали до 21 січня 1922 р. З 16 по 20 січня проводилася додаткова сесія для невстигаючих студентів. Другий триместр розпочався 21 січня та закінчився 10 квітня [6, арк. 2 зв.]. Літній триместр тривав з 20 липня по 24 серпня 1923 н.р., під час якого студенти виконували практичні заняття в полі, на городі та в саду. Після закінчення триместру вони працювали в економії технікуму як робітники, таким чином відпрацьовуючи плату за навчання [6, арк.2 зв.].

Молодь здобувала знання під час лекцій, семінарських і лабораторних занять та практичних робіт. Молодь Кам'янець-Подільського технікуму цукроваріння опановувала такі навчальні дисципліни: основи державного устрою УСРР, математика, фізика, соціологія, економічна промислова географія, хімія, технічна механіка, парові казани та двигуни, парові котли, електротехніка, основи будівництва, хімічна технологія головних галузей продукції, загальна технологія, організація цукроваріння, технологія води та палива, професійна гігієна та охорона праці, основи праці, цукроваріння, технічне креслення, проектування, нарисна геометрія та малювання. Практичні заняття проводилися з електротехніки, фізики, аналітичної хімії, виконувалися креслярські роботи [1, арк. 48; 2, арк. 14]. Студентство Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму вивчало основи державного устрою УСРР, математику, фізику, соціологію, геодезію, лісівництво, систематику нижчих рослин, аналітичну і органічну хімію, геологію, метеорологію, ентомологію, мінералогію, сільськогосподарські технології, політекономію, мікробіологію, контроль цукрового виробництва, спеціальне хліборобство, лісоустрій і таксацію, луківництво, фізіологію рослин [5, арк. 4]. Окрім цих предметів, студенти Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму студіювали ще й полівництво, плодівництво, виноградарство і виноробство [6, арк.15]; Сутиського – агрологію, метеорологію, кристалографію, ботаніку, рослинництво, землеробство, садівництво, бджолярство [8, арк. 3 зв.].

Студенти отримували практичні навички з неорганічної хімії, геодезії, механічного аналізу, солянокислотної витяжки, технічної хімії, контролю цукрового виробництва та ін. (наприклад, у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському технікумі) [5, арк. 2]. У Сутиському технікумі практичні заняття проходили на власному підсобному господарстві, для проведення яких використовувалися город, плодовий і декоративний розсадник, плантації лікарських рослин, виноградник, учбовий сад та учбова пасіка [8, арк. 5].

Відвідування занять в середньому становила 75% (наприклад, у Сутиському технікумі). Перевірка знань проводилася шляхом здачі колоквиумів, доповідей та рефератів [9, арк. 817 зв.].

Великого значення надавалося практичній роботі студентів. Так, студенти-першокурсники агрономічного відділу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму проходили практику на навчальній фермі в с. Колубаєвці, другокурсники – на плантаціях цукрових заводів Поділля. Третьюкурсники виконували науково-дослідні роботи при фермі технікуму. Студенти I курсу відділу сільськогосподарських технологій набували практичних навичок в майстерні закладу. Другокурсники під час літнього семестру виконували ремонтні роботи на цукрових заводах. Студенти III курсу в осінньому семестрі трудилися під час сезонних робіт на цукрових заводах регіону. Заняття студенти відвідували охоче («спостерігалася велика тяга, напружена увага та бажання студентства до досягнення практичних навичок»). Практика була платною [5, арк. 2зв.]. Молодь готувала практичний звіт. Зокрема, студенти відділу сільськогосподарських технологій описували ремонт цукрових заводів, а агрономічного – проводили польові дослідження, вивчали густоту посіву вівса, вирощування капусти та картоплі, методику посіву озимих [5, арк. 2зв.]. Для студентів Кам'янець-Подільського технікуму цукроваріння організували літню практику. З 1 червня 1922 р. їх направили для проходження практики на виробництво: I курс

– в майстерні по обробці дерева та металів, II-й – на ремонт цукроварень, III-й – на практичні роботи з виготовлення цукру [3, арк. 25зв., 28.]. Літня практика студентів Сутиського сільськогосподарського технікуму проходила у Подільській філії «СТАЗРО», Вінницькій дослідній станції, Люминецькому насінньовому господарстві Цукротресту, у селах Тиврівського повіту, власному господарстві. Працівники організацій читали студентам лекції та проводили практичні заняття в лабораторіях [7, арк.50].

Після закінчення вишів студенти проходили річне стажування. Так, молодь Кам'янець-Подільського технікуму цукроваріння працювала у цукроварнях. Після цього їм присвоювали відповідну кваліфікацію. У 1921 р. технікум випустив 9 осіб, а в 1922 р. – 15 [3, арк. 28зв.]. Перший випуск Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму у 1923 р. склав 15 осіб, які працювали за направленням агрономами та керівниками цукрових плантацій [5, арк. 2зв.]. У грудні 1924 р. відбувся перший випуск студентів Сутиського технікуму [7, арк.47].

Певна увага у технікумах приділялася науково-дослідній роботі. Наприклад, викладачі Сутиського технікуму проводили науково-дослідну аграрно-культурну роботу та дослідження лісу [7, арк. 44]. У 1923 р. за результатами своїх наукових досліджень вони видали підручник «Бджільництво» [8, арк. 8].

Одним із пріоритетних напрямків роботи технікумів була громадсько-політична робота викладачів та студентів. На початку 20-х рр. поточну роботу серед студентства проводив самоврядний орган – студентський комітет, який, зокрема, у Могилів-Подільському [6, арк.30] і Сутиському сільськогосподарських технікумах налічував по 5 осіб. У Сутиському технікумі він здійснював керівництво гуртками. У складі агрономічного гуртка працювали 57 осіб, політичного – 65, професійного – 47, драматичного – 22, вокально-музичного – 30 [7, арк. 47зв.; 8, арк. 816]. Такі ж гуртки функціонували у Кам'янець-Подільському технікумі цукроваріння, на засіданнях яких читали реферати, ставили вистави, аналізували літературні твори. Роботи гуртківців досить часто експонувалися на сільськогосподарських губернських виставках [3, арк. 26].

Певну увагу у вишах приділяли співпраці із сільських населенням, яке було економічно слабким та потребувало постійної агрономічної допомоги. Сутиський сільськогосподарський технікум взяв шефство над 26 селами району. Студенти, виїжджаючи у села, проводили там революційні свята та читали лекції на аграрно-культурні та політичні теми. Так, в період з січня по жовтень 1924 р. прочитали для населення Тиврівського повіту 99 лекцій, у т.ч. на сільськогосподарські теми – 30, різні політичні – 69. Заснували 4 хати-читальні, 2 клуби (при них відкрито співочий і музичний гуртки), 2 кооперативні товариства, 2 лікнепи. У трьох селах випустили стінгазети та провели 96 екскурсій для сільських відвідувачів [7, арк. 44 зв.; 8, арк. 816]. Таку ж роботу проводили і в Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі. Крім того, 1 жовтня 1921 р. селяни уклали договір з технікумом про оренду землі, відповідно до якого після збору урожаю половина зерна мала повертатися до технікуму [6, арк. 17].

Таким чином, у першій половині 1920-х рр. було проведено певну роботу щодо формування сітки технікумів сільськогосподарського профілю на Поділлі. Поступово формувалися викладацькі контингенти, які склалися переважно з кваліфікованих викладачів. Певна увага у цих закладах приділялася формуванню студентського складу. Для підготовки більш якісних кадрів вступників при технікумах функціонували підготовчі курси. Щороку зростали студентські контингенти, хоча вони були не чисельними. За соціальною приналежністю переважну більшість студентства становили селяни, за національною – українці, за статевією – чоловіки. Основним видом діяльності студентства була навчальна робота. Викладачі, окрім викладацької практики займалися науково-дослідною роботою. Одним із пріоритетних напрямків роботи технікумів була громадсько-політична робота викладачів та студентів.

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.1405. – Оп.1. – Спр.6.
2. Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.1405. – Оп.1. – Спр.9.
3. Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.1405. – Оп.1. – Спр.10.
4. Суровий А.Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках / А.Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 147-171.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр.1066.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр.1098.
7. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 206.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 378.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 541.

ПРИКОРДОННИКИ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ У 1921-1939 рр.

В статті висвітлен історичний аспект організації, напрямки, форми, специфіка та наслідки службової та позаслужбової діяльності прикордонних загонів Окремих прикордонних підрозділів ОДПУ-НКВС на Поділлі та Південно-Східній Волині у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: прикордонник, кордон, прикордонні загоны, Поділля, Південно-Східна Волинь, НКВС, ОДПУ, Хмельниччина.

**Установить и собрать факты – мало.
Проверитъ уточнить прокомментировать – мало.
Более важно то как вы их представите.**
У. Черчилль.

Територія Правобережної України, Південно-Східна Волинь і Поділля ще в Х-XIV ст. знаходилися на прикордонні Київської Русі, Галицько-Волинської держави, у XIV-XVII ст. ці землі були порубіжжям Польщі і Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини; у кінці XVIII – на початку ХХ ст. тут проходив кордон між Австрійською та Російською імперіями. В короткий період відродження національної державності 1917 – 1920 рр. Південно-Східна Волинь і Поділля продовжували залишатися прикордонними територіями Української Народної Республіки (Української Держави).

Із встановленням на початку 1920-х рр. радянської влади та врегулюванням територіальних питань із сусідніми державами ці землі стали кордоном Української СРР (з 1922 р. – СРСР) із Польщею.

Напружений до ворожого характер радянсько-польських міждержавних відносин у міжвоєнний період, значною мірою визначав специфіку службової діяльності, організації та забезпечення прикордонної охорони в смугі дислокованих на Південно-Східній Волині та Поділлі прикордонних підрозділів ВНК-ОДПУ-НКВС СРСР у 1921–1939 рр. Радянські прикордонники поступово інтегрувалися у місцевий український соціум і не лише виконували важливі для більшовицького режиму політико-ідеологічні функції, але й важливі для місцевого населення освітньо-культурні, господарські та гуманітарні завдання. З урахуванням особливого статусу прикордонної охорони, як структурної складової радянських органів державної безпеки, участь прикордонних загонів у каральних акціях сталінського режиму шляхом виконання невластивих їм інформаційної, наглядової та репресивної функцій.

Прикордонну зону Української СРР (з 1937 р. – Української РСР) у межах регіонів Південно-Східної Волині і Поділля, що за адміністративним поділом 1920-х рр. окреслюються Шепетівським, Проскурівським, Кам'янецьким округами. Відповідно до адміністративно-територіального поділу УРСР 1930-х рр. – це територія Кам'янець-Подільської області [1, с.16-17].

У 1924–1928 рр. відбувалося становлення оптимальної організаційної структури у вигляді єдиної вертикалі системи прикордонної охорони ОДПУ СРСР; розроблялися основні нормативно-правові акти, що регулювали службово-бойову діяльність особового складу; вирішувалися нагальні питання облаштування та матеріально-побутового забезпечення бійців і командирів прикордонних загонів. Поступово склалась організаційна структура прикордонної охорони СРСР у складі Відділу прикордонної охорони ОДПУ і частин прикордонної охорони в прикордонних округах, що дозволила звести воедино в апараті управління прикордонного загону оперативне, політичне, стройове й адміністративне керівництво.

Організаційно-функціональних і структурних змін у прикордонній охороні СРСР тривав у 1929–1933 рр. і був викликаний індустріалізацією країни, розвитком і створенням нових галузей військового виробництва, появою нових засобів збройної боротьби, а також зростанням масштабів розвідувально-диверсійної роботи іноземних спецслужб, збільшенням кількості провокацій на кордоні, реорганізацією і переозброєнням збройних сил і прикордонної варті суміжних держав. Протягом 1929 – 1933 рр., на тлі розпочатої в країні модернізації, загострення внутрішньої ситуації, і в умовах початку сталінського терору, покращувалося технічне оснащення та озброєння прикордонників, удосконалювалися методи їх службово-оперативної діяльності, зміцнювалась організаційна вертикаль Головного управління прикордонних військ і військ ОДПУ СРСР. [2, с.6-10].

Організаційно-структурні зміни 1934–1938 рр., були викликані концентрацією карально-репресивних функцій режиму в межах структури НКВС СРСР, до якої віднесли Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони. У 1934–1936 рр. було сформовано головне та окружні управління прикордонної

та внутрішньої охорони, створені штаби всіх прикордонних загонів, реорганізовані прикордонні округи та райони у прикордонній смузі.

Протягом 1924–1939 рр. спостерігалось поступове покращення матеріально-побутових умов служб прикордонників, удосконалювалося їх технічне оснащення та озброєння. Прикордонні загони поступово отримали облаштовані військові містечка, а застави – окремі пристосовані приміщення, автотракторний транспорт, авіацію і радіозв'язок. Почали застосовуватися контрольні-слідові смуги, прожекторне освітлення, активно використовувалися прості загороження, прокладалися дороги і дозорні стежки, вирубувалися просіки, встановлювалися мости та обладнувалися переправи, зводилися дерев'яні спостережні вежі, відбувалося переозброєння прикордонних військ стрілецькою зброєю. З метою залучення до охорони кордону місцевого населення формувалися “бригади сприяння”.

Аналіз змісту та особливостей службово-бойової діяльності прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині у визначений хронологічний період дозволяє констатувати, що практично усі розглянуті нормативно-регулюючі та організаційно-структурні заходи керівництва ОДПУ-НКВС, а також більшість інженерно-технічних і військових нововведень, що застосовувалися в охороні радянського кордону у 1920-х – 1930-х рр., були реалізовані у практичній діяльності Славутського, Ямпільського, Волочиського, Кам'янець-Подільського прикордонних загонів. Остання характеризувалася інтенсивністю та мала свої специфічні особливості на різних ділянках радянсько-польського кордону та демаркаційної лінії з Румунією. [3, с. 143-146].

20-й Славутський та 21-й Ямпільський прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР охороняли лінію радянсько-польського державного кордону в межах української Південно-Східної Волині (сьогодні це – Славутський, Білогірський, Ізяславський і частина Теофіпольського районів Хмельницької області), що характеризувалася лісовим і лісостеповим ландшафтом з обмеженим оглядом місцевості. У сукупності з фактором маскування ця обставина підвищувала загрозу порушення кордону в окресленому регіоні. Специфіка службово-бойової діяльності 21-го Ямпільського прикордонного загону на суміжній із 20 - Славутським ділянці кордону характеризувалася переважною диверсійно-шпигунською небезпекою, тоді як на ділянці кордону, суміжній з 22-м Волочиським прикордонним загonom, дошкуляли не лише шпигуни та диверсанти, але й контрабанда. Славутський прикордонний загін займав одну з найважчих ділянок кордону в лісовій зоні, через яку на радянську територію потрапляло найбільше порушників кордону, які кваліфікувалися режимом як шпигуни та учасники диверсійних груп. [8; 11; 14, с. 4; 15, с. 4].

22-й Волочиський, 23-й Кам'янець-Подільський прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР займали лінію радянсько-польського державного кордону в межах українського Поділля вздовж Збручу та Дністра (сьогодні це – частина Теофіпольського, Волочиський, Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони Хмельницької області) з притаманним йому виразно лісостеповим, горбистим ландшафтом. Підконтрольна Волочиському загону ділянка кордону відрізнялася комплексною шпигунсько-диверсійною та контрабандною небезпекою, що робило особливо актуальною співпрацю прикордонників і митників. Кам'янець-Подільський загін мав найбільший штат прикордонників та охороняв найдовшу ділянку кордону. Крім боротьби з контрабандою та затримання порушників кордону, загін виконував важливу координаційну функцію як базовий на південній ділянці західного кордону СРСР. Загін мав у своєму складі спеціальну групу для затримання та ліквідації найнебезпечніших, озброєних і добре підготовлених диверсантів. [4, с. 91-97; 8, с. 89-91; 10; 12].

Встановлено організаційні форми і розглянуто зміст стосунків прикордонників із місцевим українським населенням у політико-ідеологічній, культурно-освітній, економічній та соціальній сферах. Оцінено їх характер і рівень самоорганізації.

Органічною стороною прикордонної охорони, і зокрема в досліджуваному регіоні, виступала так звана позаслужбова діяльність прикордонників, що інтегрувала в собі функції не пов'язані з виконанням ними прямих службово-бойових завдань. Тісні контакти прикордонників із місцевим населенням визначалися необхідною умовою ефективної охорони кордону, а відтак стосунки з мешканцями населених пунктів покордоння, маючи важливе значення для служби, охоплювали політико-ідеологічну, культурно-освітню, оборонно-спортивну, господарсько-виробничу та гуманітарну сфери.

Провідним вектором впливу прикордонників на місцеве населення був політико-ідеологічний, що виявлявся в активній агітаційно-пропагандистській роботі через партійні та комсомольські осередки загонів і застав. Бійці, командири і політпрацівники прикордонних частин брали активну участь у діяльності місцевих комсомольських організацій, в організованих владою культурно-освітніх, оборонно-спортивних, політичних та інших заходах, що набували ідеологічного характеру та були особливо значимими на селі з його низьким культурно-освітнім рівнем населення. Зокрема, надавалася допомога у боротьбі з неписьменністю, в організації хат-читалень, придбанні літератури. [6, с. 29-31; 13].

Господарсько-виробничий вектор впливу на місцевий соціум, будучи організованим владою, мав зовнішні атрибути добровільної співпраці прикордонників з організаціями, промисловими підприємствами, машино-тракторними станціями та колгоспами. Реалізувалася така співпраця через збирання коштів (на індустріалізацію, будівництво оборонних об'єктів, здійснення військових науково-технічних розробок), участь у забезпеченні форсованої колективізації, допомогу колгоспникам у посівній кампанії та збиранні врожаю. Організація кампаній допомоги прикордонникам з боку місцевого населення, колективів підприємств та організацій прикордоння, здійснювалася через механізми шефства та соціалістичного змагання. Гуманітарну допомогу прикордонники надавали громадянам, які терпіли від частих на Поділлі повіней.

Оцінюючи характер і рівень самоорганізації стосунків у площині прикордонники – місцевий соціум, слід зазначити їх політико-ідеологічну детермінованість. Практично всі ідеологічні, політичні, культурно-освітні, спортивно-оборонні та соціально-економічні програми, що реалізувалися прикордонниками, з одного боку, та громадянами, організаціями, установами і підприємствами, з іншого, ініціювалися, підтримувалися та контролювалися владними інститутами згори. Про певну самоорганізацію, на шаш погляд, можна говорити хіба-що в період становлення радянської прикордонної охорони на Поділлі та Південно-Східній Волині, коли складне військово-політичне та соціально-економічне становище на прикордонні актуалізувало обоюсторонню ініціативу, що живилася сподіваннями місцевих мешканців на стабільне життя та добробут.[9, с. 285-286.].

З'ясовано службові функції та напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням прямих обов'язків з охорони кордону, зокрема їх участь у карально-репресивних акціях сталінського режиму. Належність структури прикордонної охорони до системи органів державної безпеки СРСР визначила специфічні напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням ними прямих службово-бойових завдань з охорони кордону, але вписувалися в коло функціональних завдань спецслужб тоталітарної держави. У другій половині 1920-х – 1930-х рр. такими були інформаційна, наглядова та карально-репресивна діяльність прикордонних загонів ОДПУ-НКВС.

Політичні репресії в регіоні Поділля та Південно-Східної Волині мали особливості, спричинені сільськогосподарським характером краю, його прикордонним положенням і багатонаціональним складом населення, а в досліджуваній період не обійшли й прикордонні війська, що понесли серйозні кадрові втрати, передусім командно-політичним складом. Підставою для репресій найчастіше ставали надумані звинувачення у державній зраді, а причинами арешту – публічне вільнодумство, “плюндрування” радянських символів чи портретів партійних вождів, “троцькізм” та “антирадянська агітація”. Репресії в структурах прикордонного відомства були системними, набули характеру кадрових “чисток”. Започатковані ще з 1925 р., вони періодично тривали до кінця 1930-х рр., ослабили всі структури військ, негативно вплинули на якість охорони кордону. Тільки за період з 1937–1941 рр. у прикордонній охороні на території Української РСР було звільнено з посад і віддано суду військового трибуналу 112 осіб керівного і командного складу.[7, с. 35-42].

Як структурний підрозділ ОДПУ-НКВС, прикордонна охорона збирала різного роду інформацію, активно відстежувала події у прикордонній смузі й доповідала про них керівним політичним і оперативним органам. Прикордонники відстежували настрої місцевого населення, як такі, що могли спонукати людей до залишення території України або вчинення актів непокорі; соціально-економічну та політичну ситуацію на селі з метою “викриття” різних “контрреволюційних організацій” у прикордонних районах; фіксували демографічні у наслідки “продовольчих труднощів районах дислокації.

Особовий склад прикордонних загонів виконував і важливу для режиму наглядову функцію. Нагляд стосувався практично всіх сторін діяльності державних і радянських установ, організацій, господарських органів у прикордонні. Прикордонні загони здійснювали періодичні ревізії місцевих митниць, слідкували за долею конфіскованої контрабанди, постійно контролювали соціальний склад населення прикордонних регіонів. Потенційним наслідком такого контролю були репресії.

Прикордонна охорона, як невід'ємна структурна частина ОДПУ-НКВС, у кінці 1920-х – другій половині 1930-х рр. перетворилася на елемент державного терору та залучалася владою до реалізації репресивно-каральних заходів проти власного народу. Серед таких акцій: виселення та депортації з прикордонної зони різного роду “антирадянського елементу” – селян-одноосібників, родин репресованих “ворогів народу”, етнічних поляків і німців. Прямим наслідком репресивної політики влади стало посилення еміграційних настроїв серед населення прикордоння. [5, с. 128-134].

Дослідження службово-бойової та позаслужбової діяльності прикордонників Поділля та Південно-Східної Волині. З огляду на функціональні завдання служби, оцінено її ефективність в умовах фор-

мування та утвердження тоталітарної влади в СРСР. У цьому зв'язку встановлено, що радянські прикордонники Славутського, Ямпільського, Волочиського, Камянець-Подільського прикордонних загонів ОДПУ-НКВС СРСР у 1920-х – 1930-х рр. забезпечили ефективну політичну та військову охорону державного кордону. При цьому основними завданнями службово-бойової діяльності прикордонників були: перепуск через кордон громадян і транспортних засобів, контроль за провозенням друкованих видань, творів мистецтва, службового та особистого листування, валюти та коштовностей; затримання порушників кордону, виявлення серед них агентів іноземних розвідок і диверсантів; боротьба з контрабандою; ліквідація проривів антирадянських озброєних груп; захист місцевого населення від кримінальних банд; контроль за дотриманням правил прикордонного режиму; захист природних багатств територіальних і внутрішніх вод; боротьба з антирадянською агітацією, з антирадянським повстанським рухом у прикордонній смузі. Органічною рисою прикордонної охорони виступала позаслужбова діяльність, що інтегрувала в собі функції, не пов'язані з виконанням прикордонниками прямих службово-бойових завдань.[3, с. 143-146].

Джерела:

1. Боечко В. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжи, Б. Захарук. – К.: Основи, 1994. – 186 с.
2. Каленська А. В. Формування прикордонних загонів на Поділлі / А. В. Каленська // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди: Сер.: "Історія та географія". – Харків: Майдан, 2010. – Вип. 39. – С. 6-10.
3. Каленська А. В. Службово-бойова діяльність подільських прикордонних загонів у 1924 – 1939 рр. / А. В. Каленська // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – К.: Міленіум, 2010. – Вип. 1. – С. 143-146.
4. Каленська А. В. 23-й Кам'янець-Подільський прикордонний загін у 1924 – 1939 рр. / А. В. Каленська // Історичні записки: Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – Луганськ., 2010. – Вип. 25. – С. 91-97.
5. Каленська А. В. Інформативна, наглядова та репресивна функції Подільських прикордонних загонів у 20-30-х рр. ХХ ст. / А. В. Каленська // Буковинський журнал. – Чернівці. – 2010. – Вип. 2. – С. 128-134.
6. Каленська А. В. Взаємодія прикордонних загонів Поділля та населення в 1924 – 1939 рр. / А. В. Каленська // Грані [Центр соціально-політичних досліджень Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара]. – Дніпропетровськ: Вид-во "Грані", 2010. – Вип. 6 (74). – С. 29-33.
7. Каленська А. В. Взаємодія прикордонників та населення прикордоння в галузі сільського господарства у 1924-1939 роках. / А.В. Каленська : матеріали Х Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, (Черкаси, 3-4 жовтня 2014 р.) / [зб. наук. праць] – Черкаси: Вид-во "Український селянин", 2014. – С. 35-42.
8. Каленська А. В. Співпраця митних та прикордонних органів у 1920-1939 роках на Поділлі та Південно-Східній Волині / А.В. Каленська // Історія торгівлі, податків та мита.: тези матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції (Дніпропетровськ, 30-31 жовтня 2014 р.): / [зб. наук. праць] – Дніпропетровськ, 2014. – С. 89-91.
9. Каленська А. В. Функції прикордонних загонів у 20-30 роках ХХ століття / А.В. Каленська // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: тези матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 21 листопада 2014 р.): / [зб. наук. праць] – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. – С. 285-286.
10. ЦМПС ФСБ РФ, м. Москва Ф. Документальний фонд - папка 14. Краткая справка о боевой деятельности 22-го Волочискского пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1980 г.). – 5 арк. – Скворцова Г. В.
11. ЦМПС ФСБ РФ, м. Москва Ф. Документальний фонд - Папка 27. Краткая справка о боевой деятельности 20-ого Славутского пограничного отряда / Справку составила ст. научный сотрудник Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1979 г.). – 6 арк. – Черняева А. Л.
12. ЦМПС ФСБ РФ, м. Москва Ф. Документальний фонд - Папка 29. Краткая справка о боевой деятельности 23-го Камянец-Подольского пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1981 г.). – 7 арк. – Скворцова Г. В.
13. ЦДАВО України, м. Київ – Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – оп. 20 – стр. 3120. Оперативні накази по ОДПУ 1925 – 1938 рр., 675 арк.
14. Шептицький В. П. З історії Ямпільського прикордонного / В. П. Шептицький // Радянське село. – 1977. – № 63. – С. 4.
15. Шептицький В. П. З історії Ямпільського прикордонного / В. П. Шептицький // Радянське село – 1978 – № 115. – С. 4.

ПОДОЛЯНИ-ЕМІГРАНТИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1920-Х-1930-Х РР.

У статті висвітлено політику влади Чехословаччини щодо емігрантів, зокрема, вихідців з Поділля. Показано їх культурно-просвітню діяльність у міжвоєнній Чехословаччині. Відзначено, що реалізуючи свій творчий потенціал, своєю працею емігранти, зокрема, й подоляни, збагатили не тільки українську і чехословацьку, але й світову науку. У новітню добу це був перший вдалий приклад європейської інтелектуальної інтеграції українських вчених в світове наукове і культурне життя.

Ключові слова: Поділля, Україна, еміграція, Чехословаччина, Т. Г. Масарик.

XX ст. стало одним із найбільших за обсягом масових переміщень людей – наслідків політичних і військових катаклізмів. Частину міграційних процесів становила еміграція з Поділля внаслідок революційних подій 1917-1920 рр. Її особливістю був розподіл на українську і російську спільноти. Еміграція в ЧСР була представлена політичними, військовими та культурно-мистецькими діячами УНР, Української Держави, царської Росії. Зазначене питання лише частково висвітлене в історіографії (Л. Баженов [2], М. Бойчук [7], Т. Бровченко [8], С. Віднянський [15-17], О. Кравчук [40-41], С. Наріжний [52-53], І. Поп [58-59], О. Серапіонова [65], А. Трембіцький [71-72] та ін.) і продовжує залишатися актуальною науковою проблемою.

Мета статті – висвітлити особливості політики ЧСР щодо іммігрантів на прикладів вихідців з Поділля.

Новостворена 1918 р. «ЧСР була відома як нова центральноевропейська держава з найдемократичнішим в цьому регіоні політичним режимом. Чехи і словаки переживали велике національне піднесення, досягнувши своєї старонової (чехи) і нової (словаки) державності» та були готові підтримувати емігрантів з країн, у долі яких були зацікавлені [59, с. 174]. У ЧСР «сама психологічна ситуація через здобуття чехами і словаками незалежності після довгих століть поневолення була благоприємною й оптимістично-піднесеною» [17, с. 23].

Еміграційну політику ЧСР необхідно розглядати в контексті ставлення її лідерів до Радянської Росії та українських державних утворень. Значення для ЧСР Радянської Росії ґрунтувалося на її потенційній протизвазі можливому відродженню пангерманізму у Німеччині. Але, прихід до влади більшовиків у 1917 р. супроводжувався політикою невизнання з боку країн Антанти. Аналогічної політики дотримувалася Прага. Військові дії на території колишньої Російської імперії у 1917-1920 рр. призвели до появи на території ЧСР приблизно 2 тис. емігрантів з теренів колишньої Російської імперії [13, с. 263]. Окрім них, у м. Німецьке Яблонне знаходилися інтерновані підрозділи бригади Української Галицької Армії (бл. 4 тис. осіб) [5, с. 134-136]. Політичні емігранти неодноразово піднімали питання підтримки біженців перед президентом ЧСР Т. Г. Масариком. Він дотримувався політики нейтралітету щодо Росії, був проти організації інтервенції та не підтримував ідеї формування в ЧСР армії з російських емігрантів у 1919 р. Водночас, у 1919-1920 рр. він неодноразово надавав матеріальну підтримку російським емігрантам. Виваженою була позиція Масарика щодо української еміграції. Масарик уважно слідкував за розвитком українського руху до Першої світової війни. У 1917-1918 рр. перебував на Україні і знав особисто багатьох лідерів УНР. Проте, Т. Г. Масарик не підтримував прагнень до створення української незалежної держави [16, с. 47]. Україна, разом з її західним регіоном, на думку Масарика, мала бути частиною демократичної федеративної російської держави як протизваги німецькому гегемонізму. У складі федеративної Росії Україна повинна була мати можливості для збереження своєї культурної ідентичності [55, с. 7]. Перспектива перебування України на правах автономії в складі федеративної Росії більше влаштувала політиків ЧСР і особливо підприємців, які «були зацікавлені в пересуненні кордонів Росії до Карпат і утворенні спільного чехословацько-російського кордону» [16, с. 47]. Як і країни Антанти ЧСР не встановила офіційних дипломатичних відносин з УНР і ЗУНР. Водночас із лютого 1919 р. в Празі діяла Надзвичайна дипломатична місія УНР. Перші українські емігранти в Чехословаччині з'явилися в травні 1919 р. з відступом окремих підрозділів Української Галицької Армії на терени ЧСР після окупації території ЗУНР військами Польщі. Згодом вони були інтерновані в м. Німецьке Яблонне. Остаточна поразка білого руху в Росії та знищення УНР призвели до збільшення еміграції в країнах Європи, зокрема, в Чехословаччині. Після остаточного встановлення влади більшовиків ЧСР була зацікавлена у встановленні принаймні економічних відносин з Радянською Росією і УСРР. У липні 1920 р. до Праги прибула місія Радянського Червоного Хреста на чолі з С. Гіллерсоном, згодом торгові представники з РСФРР. Аналогічними були відносини з УСРР. У квітні-травні 1921 р. відбувся обмін торговими місіями [26, с. 57]. Водночас, частиною політики щодо Радянської Росії та Радянської України Прага вважала підтримку еміграції з теренів

цих державних утворень. У березні 1921 р. в Празі було створено «Об'єднання російських земських і міських діячів» («Земгор») [18, с. 21]. За підтримки президента Масарика, уряд ЧСР погодився з перенесенням Українського Вільного Університету з Відня до Праги, що було здійснено 12 травня 1921 р. [77, арк. 3, 9].

Т. Г. Масарик не був впевнений в швидкому краху радянської влади, але передбачав падіння цього режиму в майбутньому внаслідок «політичного дилетантизму більшовиків» і його заміну демократичною системою [66, с. 29]. При цьому він сподівався, що їм прийдуть на зміну більш помірковані політичні сили, власне, що лівій російській еміграції вдасться знайти спільну мову з більшовиками [9, с. 37]. Підтвердженням своїх поглядів Масарик вважав запровадження в Радянській Росії нової економічної політики у березні 1921 р., яку оцінював позитивно і розглядав як спрямовану на «рекапіталізацію» Росії [49, с. 77]. Президент відводив Чехословаччині роль осередку підготовки російської інтелігенції для майбутньої систематичної праці на батьківщині, коли там почнеться період реконструкції. Збережені в еміграції російські політичні та культурні сили мали стати будівничими нової демократичної Росії [9, 35, 45, 46]. Також Масарик розраховував на подальше зближення демократичної Росії з ЧСР [66, с. 29].

Організаційного оформлення допомога емігрантам набула 28 липня 1921 р., коли за постановою міністерства закордонних справ ЧСР розпочалося здійснення «Російської допоміжної акції» [9, с. 34], яка спочатку в документах уряду Чехословаччини називалася програмою по встановленню економічних і культурних зв'язків з Росією та Україною [67, с. 32]. Її реалізація розпочалася в двох напрямках – допомога голодуючим і підтримка еміграції з колишньої Російської імперії [13, с. 265]. Щодо першого напрямку, то в ЧСР урядом, партіями, профспілками, робітничими та кооперативними організаціями для потреб голодуючих з теренів колишньої Російської імперії 38 млн. крон [37, с. 13], відправлено 6 ешелонів продовольства в Поволжя і Україну [56, с. 115-116].

Другий напрямок полягав у гуманітарній допомозі емігрантам, зокрема, у забезпеченні їм можливостей для навчання. Для цього у Прагу запрошувалися російські емігранти-науковці та молодь, яка не завершила навчання. Активно почали прибувати українські емігранти, зокрема, з Польщі, де умови їх утримання були важкими. Лише впродовж 1922 р. у Чехословаччину з польських таборів виїхало 2255 осіб [7, с. 47]. Загалом, у жовтні 1921 р., за даними Українського громадського комітету, в ЧСР налічувалося більше 20 тис. українських громадян (інтерновані, колишні військовополонені, біженці). Кількість українських емігрантів на січень 1928 р. зменшилася до 5 645 осіб із 24 тис. загальної чисельності біженців з теренів колишньої Російської імперії [70, с. 108, 261; 65, с. 18].

У листопаді та грудні 1921 р. відповідно в УСРР та Радянській Росії було оголошено амністію колишнім військовослужбовцям – рядовому складу так званих «білих армій» та емігрантам [23, с. 123-124]. Біженці, які до 1 червня 1922 р. не подали заяви про отримання радянського російського паспорту, втрачали громадянство [81, с. 63]. Але об'єктивно в умовах повоєнної руйнації та безробіття, радянські державні утворення не були зацікавлені в поверненні біженців, за винятком окремих політичних діячів, що використовувалося для досягнення пропагандистського ефекту. Емігрантам з колишньої царської Росії в ЧСР став видаватися паспорт Ф. Нансена, який був комісаром Ліги Націй у справах російських біженців. Цей документ надавав власнику статус бездержавної особи з правами громадянина країни або привілейованого чужинця [9, с. 36].

Завершення громадянської війни в Росії, голод в ній, власне її перебування поза системою Версальського мирного врегулювання, ставили на порядок денний європейської політики російське питання. Масарик прагнув надати акції допомоги Росії широкого міжнародного характеру. Це засвідчує підготовлений президентом Чехословаччини 8 лютого 1922 р. меморандум «Допомога Росії Європи та Америки» [86, с. 233-245]. На Генуезькій конференції 10 квітня – 19 травня 1922 р. демократичні країни Західної Європи не змогли врегулювати питання відносин з Радянською Росією. Проте, економічні потреби вимагали хоча б часткового вирішення зазначеного питання. 5 червня 1922 р. між РСФРР і ЧСР у Празі було укладено тимчасовий договір, що свідчив про визнання радянського уряду де-факто [64, с. 128]. 6 червня 1922 р. в Празі був підписаний аналогічний договір між УСРР і ЧСР [16, с. 50]. Після утворення СРСР 30 грудня 1922 р. УСРР припинила зовнішньополітичну діяльність, а її представництво в Празі увійшло до торгового представництва СРСР в Чехословаччині. Незабаром в Празі було припинено діяльність місії УНР [56, с. 152]. Встановлення торгових відносин супроводжувалося відмовою Москви від допомоги голодуючим з боку демократичних держав. У середині 1922 р. влада заборонила діяльність закордонних благодійних місій в Радянській Росії. З цього часу «Російська допоміжна акція» зосередилася лише на підтримці еміграції на території Чехословаччини [9, с. 36], яку Прага продовжила, не зважаючи на неодноразові протести Радянської Росії та Радянської України. Вище керівництво ЧСР зберігало надію на

еволюцію вправо більшовицького режиму. Головний зміст еміграційної політики чехословацький уряд вбачав у розвитку науки, освіти і культури [67, с. 32]. У травні 1922 р. був організований Російський юридичний факультет, 1923 р. – засновано Російський народний (вільний) університет. Крім того, було утворено Російське вище училище техніків зв'язку (1922-1933 р.), Російський інститут сільськогосподарської кооперації (1921-1935 рр.) та інші навчальні заклади [84, с. 36]. «Російська допоміжна акція» розповсюджувалася і на вихідців з України. Чехословацька влада прагнула враховувати різницю між російською і українською еміграцією [65, с. 38]. Мережа емігрантських навчальних закладів в ЧСР, крім УВУ, включала Українську господарську академію (утворена 16 травня 1922 р.) [76, арк. 53], Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова у Празі (утворений 4 травня 1923 р.) [78, арк. 5], Український Технічно-Господарський інститут заочного навчання (утворений 12 жовтня 1932 р.), Українські гімназії в Празі (1925 р.) і Подебрадах (1936 р.) [53, с. 47]. Як зазначав С. Наріжний, «Чеський народ правдиво відчув потреби українські й широко запровадив роботу по задоволенню їх. Його допомога досить значна матеріально, не має міри для оцінки її національного значення і для України ...» [79, арк. 2]. Відомий діяч української еміграції І. Мазепа значення допомоги ЧСР емігрантам оцінював як надання можливості «колишнім урядовцям та воякам закінчити і доповнити свою освіту та знання для дальшої праці на користь українського народу» [46, с. 471]. Загалом, як зауважував С. Віднянський, в «міжвоєнні роки Прага ... стала одним із центрів українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й до 1945 р. залишалася найактивнішим осередком української еміграції в Європі» [16, с. 52].

У Чехословаччині в 1921-1934 рр. 4862 російських і 1992 українських студенти отримали можливість завершити освіту [67, с. 35-36]. На підтримку російської та української еміграції в 1919-1938 рр. уряд ЧСР виділив 500 млн. крон, що становило 5 % середнього річного бюджету країни [84, с. 9]. Жодна європейська держава не мала подібної програми підтримки емігрантів [61, с. 14].

«Російська допоміжна акція» була припинена у 1931 р. Допомогу емігрантам в соціальній сфері було передано Чехословацькому Червоному Хресту [8, с. 11]. Причиною припинення «Російської допоміжної акції» стала світова економічна криза 1929-1933 рр., зміна міжнародної ситуації, зокрема, прагнення до розширення відносин, зокрема, економічних, з СРСР. Власне, питання еміграції залишалось болісною точкою цих відносин [11, с. 199]. Стосовно української еміграції, то однією з причин зміни прихильності уряду ЧСР щодо неї був несприятливий для нього розвиток національно-культурних процесів на Підкарпатській Русі (нині – Закарпатська область України), де наприкінці 1920-х рр. відбулося посилення за найактивнішої участі вихідців з Наддніпрянщини та Західної України «самостійницької української орієнтації, що розцінювалося Прагою як загроза територіальній цілісності ЧСР» [16, с. 52]. «Російська допоміжна акція» не виправдала покладених на неї сподівань. Емігранти не повернулися на батьківщину. Вони адаптувалися на території ЧСР, більшість виїхала до інших країн чи була арештована і депортована в СРСР у 1945 р.

В історіографії автор не зустрічав регіонального розподілу емігрантів. Існують лише приблизні відомості щодо української спільноти. Так, серед зареєстрованих Українським громадським комітетом в ЧСР на 1 липня 1924 р. 5209 осіб, зокрема, з Галичини походило 40, 9 %, Правобережної України – 29, 9 %, Лівобережної України – 19, 3 %, Буковини – 2, 9 % [15, с. 75]. Крім того, відомо, що в Українському Вільному Університеті понад 60 подолян утворили своє земляцтво [2, с. 11], а Українську господарську академію закінчили 96 вихідців з Поділля [41, с. 411-414].

Відзначимо найбільш відомих подолян із середовища української еміграції в ЧСР, які були викладачами та студентами українських емігрантських навчальних закладів.

Письменник і громадський діяч **Модест Левицький (1866–1932)** народився у сім'ї поміщика в с. Вихилівці Проскурівського повіту Подільської губернії. Випускник Університету Св. Володимира. Працював лікарем. У 1917 р. обіймав посаду директора культурно-освітнього відділу Міністерства шляхів [7, с. 68-69]. У 1918-1919 рр. – головний санітарний лікар залізниць України [80, с. 363]. У 1921 р. – голова Українського Червоного Хреста. У 1923-1927 рр. лікар і лектор української мови в Українській господарській академії [73, с. 304]. Почесний член «Спілки українських лікарів» [52, с. 224]. У 1927 р. переїхав до Луцька (в той час – у складі Польської республіки). У 1932 р. в Подебрадах вийшла його праця «Теорія письменства» [50].

Олександр Лотоцький (1870-1939 рр.) народився у с. Брониця Могилів-Подільського повіту в сім'ї священика. Письменник, громадський та державний діяч. Випускник Київської духовної академії, кандидат богослов'я. У 1917 р. – комісар Буковини й Покуття. Із лютого 1918 р. – державний контролер в уряді В. Голубовича [57, с. 369-371]. Очолював Київську «Просвіту». Займав посаду міністра ісповідань у другому уряді Ф. Лизогуба (24.10-14.11. 1918 р.) і УНР (1918-1919 рр.) [47, с. 526-527]. У 1922-1929 рр.

– доцент історії канонічного права Українського вільного університету [57, с. 92, 372-375]. У 1930 р. заступав і очолював Український науковий інститут у Варшаві [47, с. 527].

Віктор Приходько (1886-1982) народився в с. Княжпіль Кам'янецького повіту Подільської губернії. Випускник Подільської духовної семінарії, Університету Св. Володимира. Працював у земських і судових установах. Член Центральної Ради від Поділля, у 1917 р. – 1920 рр. працював на посадах Подільського губернського комісара з народної освіти, голови Подільської губернської земської управи, Подільського губернського комісара. Емігрував до Польщі, у січні 1921 р. став депутатом Ради Республіки, скликаної в Тарнові, у 1922-1923 рр. – товариш (заступник) міністра фінансів УНР, керуючий міністерства фінансів і керівник одного з його відомств в еміграційному уряді А. Лівичького. В Українській господарській академії викладав курс місцевого самоврядування [47, с. 620-622]. Один із засновників «Товариства охорони українських історичних пам'яток за кордоном з осідком у Празі» (1931-1939 рр.) [72, с. 227]. У 1949 р. виїхав до США, впродовж десяти років очолював Український конгресовий комітет [71, с. 326]. У 1926-1967 рр. підготував мемуари «Під сонцем Поділля». Перша частина охоплювала період 1895-1907 рр. і була видана в Празі в 1931 р. Друга частина спогадів, в якій йшлося про події 1907-1920 рр., була закінчена після Другої світової війни, за життя автора видана не була. Праця зберігалася в архіві ВУАН у США і 2011 р. була опублікована в Україні [60].

Одним із найвидатніших подільських емігрантів був уродженець м. Кам'янець-Подільський **Володимир Січинський (1894-1962)** – архітектор, історик української культури, художник, педагог, громадський діяч. У ЧСР В. Січинський отримав можливість «повністю включитися до культурно-науково-дослідної праці» [74, с. 571-576], опублікував понад 400 праць з історії, мистецтвознавства, архітектури, етнографії, краєзнавства, здобув світове визнання як учений у цих галузях і як художник-графік [44, с. 425]. В Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова у 1923-1932 рр.) обіймав посаду завідувача кафедри історії слов'ян, читав різноманітні курси з історії світового та українського мистецтва [58, с. 330; 36, с. 72]. Співробітничав з Українською студією пластичних мистецтв, Масариковою Академією праці, Слов'янським інститутом у Празі, був членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Львів), «Просвіти» (Ужгород) [59, с. 174]. У травні 1927 р. в УВУ захистив дисертацію «Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р.» і здобув науковий ступінь доктора філософії [12, с. 12]. Головна його праця як історика – книга «Чужинці про Україну» (1938) [58, с. 330], була оздоблена численними гравюрами, малюнками, портретами, мапами. Це була перша і досить вдала спроба в історіографії систематизувати відповідні писемні свідчення про Україну впродовж X-XIX ст. [3, с. 295-300]. Також варто віддати належне надзвичайно цінній праці Січинського «Dřevné stavby v Karpatské oblasti» («Дерев'яні будови в Карпатському регіоні») (1940), «за своєю новизною, глибиною висновків і обсягом досьогодні неперевірених» [59, с. 179].

Федір Сумневич (1885 - ?) народився в с. Муровані Курилівці Ушицького повіту Поділля. Випускник Подільської духовної семінарії, Варшавського університету. У 1914-1917 рр. у чині прапорщика служив у російській армії. У 1917-1918 на Рівненщині обіймав посади повітового комісара і голови повітової управи, у 1918-1920 рр. – Волинського губернського комісара, начальника Подільської губернії та ін. У червні 1921 р. очолював в Тернополі філію Центрального бюро біженців з України. У 1921 р. – виїхав до ЧСР. У 1926-1929 рр. – асистент кафедри соціології, згодом – кафедри економіки і правознавства Українського Високого Педагогічного Університету ім. М. Драгоманова в Празі. У 1929 р. Сумневич залишив роботу за власним бажанням та повернувся на Волинь [22, с. 176-181; 35, с. 249], де працював кооператором [52, с. 318].

Подолянин **Костянтин Стаховський (1882-1959 рр.)** – скульптор-аніمالіст і кераміст. Навчався у Варшаві, Парижі, Петербурзі, Мюнхені й Берліні. У 1923-1944 рр. – професор Української студії пластичного мистецтва у Празі по класу скульптури [52, с. 190]. Митцю належать реалістичні й стилізовані зображення звірів у бронзі, глині, гіпсі й дереві, скульптурні погруддя [31, с. 3041-3042].

Серед подолян – випускників українських емігрантських навчальних закладів було чимало талановитих особистостей.

Сергій Колубаїв (1896-1973). Родився у м. Нова Ушиця. Навчався в Українській господарській академії в Подебрадах (у 1922-1927 рр.), де й почав працювати. Із 1929 р. – співробітник Державного інституту охорони лісу Чеської академії наук у Празі. Із 1944 р. – член Чеського етимологічного товариства [39, с. 344]. Фахівець в галузі лісової ентомології. Вивчав комах-шкідників [51, с. 128].

Український письменник **Леонід Мосендз (1897-1948)** народився у м. Могилев-Подільський. У 1928 р. здобув диплом інженера-технолога, а 1931 р. – диплом доктора технічних наук в Українській господарській академії. Здійснив чимало технічних винаходів, першим з яких було «Регулююче урядження (при-

лад – авт.) для лещат бюреток Мора». Фірма «V. Viet» у Празі придбала у Мосендза право на виробництво й продаж цього пристрою, а в політехнічному інституті Брно його використовували у лабораторії [52, с. 266]. Також вважається, що Мосендз, можливо, був першим ученим, який розгадав таємницю «важкої води». М. Мосендзова згадувала, що «Це дослідження могло би Леонідові принести премію Нобеля» [32, с. 13-15]. Належав, разом з іншими українськими поетами в Чехії, до «Празької поетичної школи».

Хорунжий армії УНР **Костянтин Подоляк (1890 – ?)**, уродженець м. Проскурів, у 1922-1927 рр. навчався в Українській господарській академії на лісовому відділі і здобув диплом «інженер-лісівник», з 1924 р. – в Українській господарській академії – завідувач лісовим розсадником, згодом – асистент із креслення лісових планів і професорський стипендіат при кафедрі лісової таксації (1927-1929 рр.) [38, с. 374]. Саме на лісовому відділенні, де працював К. Подоляк, було розроблено німецько-український термінологічний словник в галузі лісництва. Працював в лісництві на Закарпатті [48, с. 849]. Із 1932 р. співробітничав з торговою організацією «Чехо-Русин», що орендувала на Закарпатті полонини, організувала там свої молочарні (в с. Дудобовому, Колочаві). Член «Товариства українських інженерів» і «Спілки українських лісівників» (1926-1933 рр.) [52, с. 147, 160, 162, 237-241, 334].

Художник і поет **Василь Хмелюк (1903-1986)**, уродженець с. Березівка (нині Жмеринського району Вінницької області). Учасник визвольних змагань. У 1926-1928 рр. навчався в Карловому університеті та Українській Студії Пластичного мистецтва в Празі. Перебрався до Парижу [75, с. 563]. Перший український дадаїст і футурист [10, с. 108].

Виходець з Гайсинського повіту **Тимофій Павличенко (1892-1958)** [30, с. 1917] у 1918 р. завідував видавничим відділом Подільської губернської управи. Закінчив Українську господарську академію «і виїхав на Підкарпаття, де успішно працював у ділянці пасічництва». У 1927 р. «емігрував до Канади і тут виявив великі наукові і організаційні здібності. Працюючи при одному з Канадійських університетів, як науковий співробітник, зацікавився проблемою боротьби з бур'янами, що занечищували поля Канади. Цій темі присвятив кілька наукових розвідок і став професором, а згодом і деканом агрономічного факультету університету в Монреалі чи Вінніпегу. Способи проф. Т. Павличенка в боротьбі із засміченістю хлібних ланів були з успіхом застосовані в хліборобстві Канади...» [60, с. 294].

Відомий український геральдист, сотник армії УНР **Микола Битинський (1893-1972)** народився в м. Літин в сім'ї службовця. Навчався в міському училищі та художньо-промисловій школі у Кам'янці-Подільському, вчителював. Мобілізований під час Першої світової війни, закінчив Оренбурзьку школу прапорщиків. Останнє звання у російській армії – поручик. З 1918 р. – служив в українському війську, 1923 р. – виїхав у ЧСР. У 1929 р. закінчив історичне відділення УВПІ ім. М. Драгоманова у Празі. Серед робіт митця варто виділити рукопис «Козацькі герби», «Альбом гербів українських земель», «Герби українських гетьманів», «Уніформи Українського війська доби Визвольної Боротьби 1917-1921 рр.» [73, с. 305]. Член «Союзу українських журналістів і письменників на чужині» [43, с. 403]. Викладав в українській гімназії у Білках на Закарпатті [69, с. 39].

Вчителем на Закарпатті також працював подолянин **Іван Реус**. До еміграції він був дяком у церковно-приходській школі. Він емігрував у 1920 р., працював управителем початкової школи у с. Вишне Студене [21, с. 22].

Освітнім діячем на Закарпатті був також **Павло Кукуруза (1896-1978)**, який народився у м. Нова Ушиця. Випускник Переяславської гімназії, працював в Подільському губернському земстві. З 1921 р. – на еміграції в ЧСР. Жив на Закарпатті. Заснував видавничу фірму «Пчолка» в Ужгороді, яка видала в 1923-1938 рр. 73 книги [52, с. 333]. Редагував місячник «Підкарпатське Пчолярство» (1923-1926), видавав і редагував дитячий часопис «Пчілка» (1923-1933) [4, с. 202]. Активіст ужгородської «Просвіти», редактором низки її видань [85, р. 701].

В культурній сфері Закарпаття працював емігрант **Олексій Приходько (1887-1977)** народився в с. Княжпіль, був випускником Кам'янець-Подільської духовної семінарії, Варшавського університету. У 1915-1917 рр. – диригент українських хорів у Чернігові та Києві. У 1918-1919 рр. очолював секцію організації народних хорів і оркестрів музичного відділу Головного управління мистецтв і національної культури Міністерств народної освіти [68, с. 133]. Один із засновників Української республіканської капели (1919-1920 рр.). Із 1921 р. – в ЧСР. Оселився в Закарпатті, де став організатором хорової справи. Викладав українську мову та літературу в гімназії та торгівельній академії Ужгороду [47, с. 622-623].

На Закарпатті також працював **Петро Ковердинський (1900-1966)**. Він народився у с. Немиринці Вінницького повіту. Випускник Вінницької чоловічої гімназії (1919 р.). Вояк армії УНР. Із 1922 р. в ЧСР. 1927 р. закінчив Українську господарську академію в Подебрадах. У 1930-х рр. завідувач книгарні в Хусті [39, с. 330].

У міжвоєнний період в Чехії та Словаччині працювали понад 100 українських лікарів-емігрантів, з них 22 – на Закарпатті [82, с. 28-32; 62, с. 32-34; 27, с. 40]. Серед них були подоляни. Зокрема, в Празі працював уродженець Вінниці **Лев Стаховський (1911-1968)**, лікар-отоларинголог. Випускник Карлового університету [31, с. 3042].

Гайсинський повітовий комісар у добу Центральної Ради **Костянтин Бризкун (1892-1986)** працював в шпиталях Мукачево, Гуменного, Братислави. В Братиславі заснував філію ужгородської «Просвіти» і був її головою [7, с. 150-151].

Володимир Зофієвський (1892-1943) народився в с. Цибулівка Ольгопільського повіту, військовий лікар-ветеринар. Займався приватною практикою у с. Великий Бичків на Закарпатті [39, с. 266].

Василь Наливайко (1887-1938) р. народився в с. Северинівка (сучасна Вінниччина), випускник духовної семінарії у Кам'янці-Подільському. Вчителював, здобув медичну освіту навчаючись в Одесі та Томську. Під час Першої світової війни – мобілізований. У 1918-1920 рр. – в українській армії. У 1923 р. переїхав до Чехії, де почав працювати хірургом при емігрантських університетських осередках, брав активну участь у діяльності «Спілки українських лікарів у Чехословаччині» [7, с. 74]. У 1923-1938 рр., з перервами, мешкав у Празі, де працював у хірургічній поліклініці, згодом при Першій хірургічній клініці, лікарем санаторію. Активний член Спілки Українських Лікарів, учасник редакційної колегії «Латинсько-українського медичного словника» [89].

Із політичних емігрантів варто згадати і **Микиту Харуся (1894-1937)**, уродженця с. Трибухи Літинського повіту. Він був учителем, Летичівським повітовим комісаром Директорії УНР. Запобіг єврейському погрому у 1919 р. в Летичеві. В еміграції проживав в ЧСР, на Закарпатті. Вступив до Комуністичної партії Чехословаччини. «В 1927 р. він по комінтернівським справам приїздив на Україну» [54, с. 166-167, 169]. На початку 1930-х рр. очолював в Харкові Дім вчених. Репресований у 1937 р. [6, с. 288-289].

Серед військових українських емігрантів-подолян, знаходився **Дмитро Косаківський**, уродженець с. Кетроси (нині с. Довжок Ямпільського району Вінницької області), учасник повстанського загону С. Льницького. Певний час жив в Чехії. Інший учасник цього загону – **Гаврило Одайник (1891 - ?)** – народився в с. Яланець (нині Томашпільський район Вінницької області). Після 1920 р. він емігрував. У 1930 р. закінчив один з університетів в ЧСР [33, с. 126, 134].

Загалом, з 1 500 студентів, об'єднаних в Українську академічну громаду (в Празі), «багато залишилося у Чехо-Словаччині, отримували горожанство; деякі правники були суддями, лікарі одружувалися з чешками, вступали до чехословацького війська як сотники; лісники діставали посади як землеміри або директори тартаків на Словаччині. Карпатська Україна, тоді ще Підкарпатська Русь, примістила певну кількість колишніх членів громади» [42, с. 37].

У ЧСР проживала також російська еміграція. Серед політичних емігрантів-подолян, які ідентифікували себе як діячі російської культури, відомими постатями є В. Зеньковський, С. Завадський і О. Гижицький.

Василь Зеньковський (1881-1962) – вчений-психолог, церковний і державний діяч. Народився у Проскуріві в родині службовця [1, с. 120]. Випускник Університету Св. Володимира. Директор Київського інституту дошкільного виховання. У 1915 р. захистив докторську дисертацію в Московському психологічному інституті ім. Л. С. Шукіної [19, с. 164]. Із 1916 р. – екстраординарний професор філософії Університету Св. Володимира. Обстоював необхідність оновлення церковного життя на засадах ідеального християнства, невтручання влади у справи церкви, автокефалії української церкви. У травні-жовтні 1918 р. – міністр ісповідань Української держави [45, с. 121]. Підготував спогади «П'ять місяців у владі» [34]. У 1923-1926 рр. – професор експериментальної дитячої психології Вищого педагогічного інституту в Празі. Із 1927 р. жив у Франції, де видав працю «Історія російської філософії» (1948-1950 рр.) [57, с. 367].

Сергій Завадський (1871-1935) – російський юрист, історик літератури, державний діяч. Народився в Казані. Випускник Московського університету. Родина батька належала до старовинного подільського українсько-польського шляхетського роду. Відомий правник, Товариш обер-прокурора Сенату в Росії [29, с. 199]. У травні-грудні 1918 р. обіймав посади товариша міністра судових справ в уряді Української Держави, генерального судді, члена Державного сенату, неодноразово керував засіданнями Малої ради, був державним секретарем у кабінетах Ф. Лизогуба та С. Гербея [57, с. 476-477; 80, с. 344]. З 1922 р. в еміграції у Празі, де змінив своє лояльне ставлення до українства і виступав з проросійських єдиноденіських позицій [45, с. 120-121]. Працював в Російському народному університеті, Російському інституту сільськогосподарської кооперації тощо [57, с. 482]. Очолював різні громадські організації – «Союз російських письменників і журналістів в Чехословацькій Республіці» (1923-1924 рр.), «Російську академічну групу» (1929-1932 рр.), «Товариство російських юристів» та ін. [84, с. 131, 312].

Олександр Гіжицький (1869-1938) народився в дворянській сім'ї на Ольгопільщині. У 1892 р. закінчив Олександрівський ліцей в Санкт-Петербурзі. Працював у Державній канцелярії Російської імперії. Був камергером імператорського двору. З 1900 р. – Ольгопільський повітовий предводитель дворянства, з 1902 р. – почесний мировий суддя [83, с. 39-40]. У 1907-1917 рр. – депутат III і IV Державних дум. У 1910 р. увійшов до складу ради Всеросійського національного союзу. На Поділлі володів 2500 десятинами землі [20, с. 321]. Очолив утворений у липні 1910 р. «Союз російського сокольства». В еміграції певний час жив у Празі. У червні 1920 р. на чолі групи у 40 осіб взяв участь в з'їзді чеського «Соколу» у Празі [28, с. 72]. Згодом переїхав до Парижу. Очолив «Союз російських соколів за кордоном».

Серед емігрантів-поміщиків варто згадати **Катерину Сайн-Вітгенштейн (1895-1983)**. Вона походила з давнього німецького роду, який влився в коло аристократії Російської імперії на початку XIX ст. У роки Першої світової війни вона вела щоденник, який побачив світ лише у 1986 р. в Парижі [63]. Її батьку – князю М. Сайн-Вітгенштейну належало 1095 десятин землі в с. Бронниці Могилів-Подільського повіту [14, с. 1029]. Залишила у листопаді 1918 р. Україну. Вийшла заміж за графа А. Розумовського, нащадка гетьмана України, власника маєтку в Мельчі у Чехії [63, с. 298-300].

До російської військової еміграції належали, зокрема, подоляни С. Високолян і В. Харжевський.

Степан Високолян (1895 – 1986) р. в с. Наливайко в селянській родині. Закінчив Віленське військове училище. Воював на фронтах Першої світової війни. Учасник білого руху. В еміграції з 1921 р. в Ризі, а згодом – в ЧСР. У 1928 р. закінчив Празький університет і здобув науковий ступінь в галузі вищої математики, у 1933 р. – Чехословацьку військову академію. У 1928-1933 рр. – працював в Інституті суспільного прогнозування в Чехословаччині. У 1933 р. – виїхав до Парагваю, де служив у місцевій армії [87].

Володимир Харжевський (1892-1981) народився в Літині у родині почесного громадянина. Учасник Першої світової війни. Брав участь у збройних силах Півдня Росії. У 1920 р. отримав звання генерал-майора, учасник боїв за Перекоп. На еміграції з 1921 р. в Болгарії та ЧСР. 1921 р. став одним із очільників створеного у Празі «Галліполійського земляцтва» [65, с. 142]. У Празі закінчив Гірничий інститут. У Чехії перебував до 1944 рр. Надалі проживав в Німеччині, Марокко, США [88].

Серед інших росіян з Поділля, студентів у міжвоєнній ЧСР, можна згадати **Сергія Кисельова**, який закінчив один з університетів у Празі. До речі, в Чехії проживав і його рідний брат – **Петро Кисельов**, який працював у С. Завадського, а згодом – в одного з нотаріусів. Родина С. і П. Кисельови походила з Чорного Острова, а самі вони були синами судового службовця, поміщика Володимира Кисельова – рідного брата Подільського губернського старости у 1918 р. С. Кисельова [24].

Значна кількість росіян працювала на Закарпатті. Зокрема, в одній із шкіл Велико-Севолушського округу Закарпаття у 1920-х рр. працював вчителем **В'ячеслав Зайцев (1894-?)**, родом із м. Гусятина Кам'янець-Подільського повіту. У грудні 1922 р. від жупного управління Великого Севлюша він отримав дозвіл на проживання в Закарпатті до 8 липня 1923 р., а згодом ще на рік [25, арк. 12, 59-60].

Загалом, чехословацька підтримка еміграції з теренів колишньої Російської імперії стала унікальним прикладом гуманітарної акції в міжвоєнний період. Завдяки їй, зокрема, українські науковці, змогли реалізувати свій творчий потенціал. Варто відзначити, що їх праця збагатила не тільки українську і чехословацьку, але й світову науку. Не менш важливим є й те, що в новітню добу це був перший вдалий приклад європейської інтелектуальної інтеграції українських вчених в світове наукове і культурне життя.

Джерела:

1. Алфавитный списокъ студентовъ императорскаго Университета Св. Владимира. За 1900-1901 академическій годъ. – Киев: Тип. Императорскаго Ун. Св. Владимира Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1900. – 366 с.
2. Баженов Л. В. Тисяча років української еміграції та участь в ній подолян / Л. В. Баженов // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 березня 2011 р.). Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М. І., 2011. – С. 6-13.
3. Баженова С. Е. Володимир Січинський і Поділля / С. Е. Баженова // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 295-300.
4. Бенца О. І. Громадянське виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919-1939 рр.) / О. І. Бенца – Дрогобич: Коло, 2004. – 231 с.
5. Бетлій О. Україна 1919-1923: празький проект / О. Бетлій // Європа. – 2006. – Т. 6. – № 2 (19). – С. 119-151.
6. Білокінь С. Київська вчена корпорація (29-50-ті рр. XX ст.) / С. Білокінь // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – № 14. – С. 288-305.
7. Бойчук М. П. Українські лікарі закордоном (Польща 1920-1924, Чехословаччина 1922-1940 рр.) / М. П. Бойчук, Р. М. Лякіна – К.: Медінформ, 2009. – 190 с.
8. Бровченко Т. Політика ЧСР щодо імігрантів 20-30-х рр. XX ст. / Т. Бровченко: Автореф. дис. ... к. і. н. – К., 2007. – 16 с.

9. Буданов В. Г. Т. Г. Масарик и русская эмиграция / В. Г. Буданов // Российские ученые-гуманитарии в межвоенной Чехословакии. Сб. ст. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – С. 34-50.
10. Будім Л. В. Подільські митці у формуванні мистецького феномену Ecole de Paris / Л. В. Будім // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 березня 2011 р.). Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М. І., 2011. – С. 104-110.
11. Буча А. И. Признание Чехословакией Советского Союза в контексте реализации идеи «Восточного пакта» / А. И. Буча // Российские и славянские исследования. – М., 2014. – Вып. 11. – С. 198-204.
12. Васишлин С. Ф. Володимир Юхимович Січинський – культурно-просвітницький діяч, краєзнавець, науковець, публіцист / С. Ф. Васишлин // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 11-14.
13. Вацулик Я. Меморандум Вацлава Гирсы о помощи русским и украинским эмигрантам, направленный в Лигу Наций / Я. Вацулик // Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие. Составители: Л. Бабка и И. Золотарев. – Прага: Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека; гражданское объединение «Русская традиция», 2012. – С. 263-268.
14. Весь Юго-Западный Край. – Киев, 1913. – 1115 с.
15. Віднянський С. В. Заснування і діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945 рр.) / С. В. Віднянський // УІЖ. – 1993. – № 11-12. – С. 68-80.
16. Віднянський С. В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.) / С. В. Віднянський // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 43-61.
17. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині / С. В. Віднянський: Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді - К., 1997. – 108 с.
18. Влчек Р. Сопоставление взглядов Т. Г. Масарика и К. Крамаржа. Разница в понимании помощи русским эмигрантам / Р. Влчек // Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие. Составители: Л. Бабка и И. Золотарев. – Прага: Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека; гражданское объединение «Русская традиция», 2012. – С. 19-28.
19. Галус О. М. В. Зеньковський: життєвий шлях та наукова спадщина / О. М. Галус // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 березня 2011 р.). Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М. І., 2011. – С. 163-168.
20. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія / А. Глушковецький – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. – 400 с.
21. Гордієнко Г. Під щитом марса. Спогади / Г. Гордієнко – Філядельфія: Ukrapress, 1983. – 360 с.
22. Гудима В. Волинський губернський комісар доби Директорії УНР Ф. Сумневич / В. Гудима // Острозький краєзнавчий збірник. Вип. 6. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – С. 176-181.
23. Даниленко О. В. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки): монографія / О. В. Даниленко – К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. – 354 с.
24. Державний архів Вінницької області, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 16611.
25. Державний архів Закарпатської області, ф. 63, оп. 1, спр. 270.
26. Джеджула А. О. З історії українсько-чехословацьких економічних зв'язків у 1920-1922 рр. / А. О. Джеджула // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 55-63.
27. Дмоховський С. Вклад у народню скарбницю / С. Дмоховський // Лікарський вісник. – 1955. – Ч. 1 (3). – Травень. – С. 35-42.
28. Домнин А. И. «Сокольство» создает честных и стойких граждан ... всегда готовых жертвовать собою на благо Отечества / А. И. Домнин // ВИЖ. – 2007. – № 7. – С. 71-74.
29. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Д. І. Донцов; упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
30. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж-Нью-Йорк, 1966. – Т. 5.
31. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж-Нью-Йорк, 1976. – Т. 8.
32. Завальнюк К. В. Леонід Мосендз у документах епохи / К. В. Завальнюк, О. М. Кравчук, Ю. В. Легун – Вінниця: ТОВ «Видавництво-друкарня Діло», 2013. – 272 с.
33. Завальнюк К. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917-1925 рр. / К. Завальнюк, С. Борсуківський – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 228 с.
34. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский; публикация текста и редакция М. А. Колерова – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 240 с.
35. Зубко О. Викладачі – подояни українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.) / О. Зубко // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 246-250.
36. Зубко О. Є. Культурно-просвітницька діяльність викладацького складу УВПІ ім. М. Драгоманова протягом 1923-1933 рр. / О. Зубко // Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Наукові записки. Том 18. Історичні науки. – К., 2000. – С. 70-73.

37. Илько И. В. Движение солидарности трудящихся советской страны и Чехословакии в 1918-1929 гг. / И. В. Илько: Автореф. дис. ... к. и. н. – Львов, 1990. – 16 с.
38. Коваль Р. За волю і честь / Р. Коваль – К.: Діокор, 2005. – 401 с.
39. Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР / Р. Коваль, В. Моренець – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2015. – 376 с.
40. Кравчук О. М. Освітня Поділля в українських навчальних закладах міжвоєнної ЧСР (1920-1939 рр.) / О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 14. – С. 213-227.
41. Кравчук О. М. Подоляни в Українській господарській академії в Подебрадах / О. М. Кравчук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2009. – С. 406-416.
42. Куропась С. Українська академічна громада в Празі / С. Куропась // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1986. Річник 76. – Джерзі Сіті-Нью Йорк: Видавництво «Свобода», 1985. – С. 35-37.
43. Кучерук О. М. Битинський – геральдист, історик, митець / О. М. Кучерук // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. Т. 13/14. – С. 398-419.
44. Логвіна В. Л. Історія та архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського в творчості В. Січинського / В. Л. Логвіна // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т 11. – Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2008. – С. 424-429.
45. Любовець О. Політична опозиція гетьманату П. Скоропадського / О. Любовець – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009.-132 с.
46. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр. / І. П. Мазепа – К.: «Темпора», 2003. – 608 с.
47. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. Малюта – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.
48. Маркусь В. Міжвоєнна українська еміграція Чехословаччини на Закарпатті / В. Маркусь // International Conference «Russian, Ukrainian and Belorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia. Results and Perspectives of Contemporary Research. Holdings of the Slavonic Library and Prague Archives». Prague, August 14-15, 1995. Proceedings. – Prague, 1995. – С. 843-854.
49. Мар'яна В. В. Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884-1948. / В. В. Мар'яна - М.: Индрик, 2013. – 488 с.
50. Модест Левицький // Свобода. – 1932. – Ч. 153. – 2 липня. – С. 2.
51. Мушинка М. І. Колубаїв Сергій / М. І. Мушинка // Енциклопедія сучасної України. – К.: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. – Т. 14. – С. 128.
52. Наріжний С. Українська еміграція / С. Наріжний – Прага, 1942. – 372 с.
53. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919-1939. (Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний – К.: Вид. ім. О. Теліги, 1999. – 272 с.
54. Осликовская Е. С. Большие события в маленьком городе / Е. С. Осликовская – Киев: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1978. – 224 с.
55. Павленко М. Українська Галицька Армія в умовах інтернування на теренах Чехословаччини 1920-1923 рр. / М. Павленко – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 92 с.
56. Петерс И. А. Чехословацко-советские отношения (1918-1934) / И. А. Петерс – К.: Наукова думка, 1965. – 346 с.
57. Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату П. Скоропадського: персональний вимір / Р. Пиріг – К.: Інститут Історії НАНУ, 2016. – 518 с.
58. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп – Ужгород: ПП «Повч Р.М.», 2006. – 412 с.
59. Поп І. В. Січинський – дослідник дерев'яної церковної архітектури в Карпатському регіоні / І. Поп // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського: збірник матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115 річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець_Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 174-180.
60. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
61. Протасова Е. Ю. Русская эмиграция в Чехословакии 1920-1930-х гг. в оценках современной российской историографии / Е. Ю. Протасова: Автореферат дис. ... к. и. н. – Воронеж, 2012. – 25 с.
62. [Різдорфер М., Комаринський В.] Доповнення до вищенадрукованої статті // Лікарський вісник. – 1955. – Ч. 1 (3). – Травень. – С. 32-34.
63. Сайн-Витгенштейн Е. Н. Дневник 1914-1918. / Е. Н. Сайн-Витгенштейн; подгот. к печати М. Разумовская. – Париж: YMCA-PRESS, 1986. – 302 с.
64. Серапионова Е. П. Политическое и экономическое положение Чехословакии в начале 20 – х годов XX в. / Е. П. Серапионова // Чехия и Словакия в XX в.: Очерки истории: В 2 кн. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1. – 2005. – С. 114 – 134.
65. Серапионова Е. П. Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20-30-е годы) / Е. П. Серапионова – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 197 с.
66. Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии / З. Сладек // Советское славяноведение. – 1991. – № 6. – С 24-36.

67. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» / З. Сладек // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 28-38.
68. Сорочан Н. А. Утворення і діяльність Головного управління мистецтв і національної культури за гетьманату П. Скоропадського / Н. А. Сорочан // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 11-12 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 132-139.
69. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії УНР (1917-1921 рр.) / Я. Тинченко – К.: «Темпора», 2007. – 535 с.
70. Томаш Масарик і українці. Архівні документи / Уклав та необхідні пояснення й переклади зробив Є. Топінка. – Л.: «Видавництво «Центр Європи», 2010. – 440 с.
71. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр. / А. А. Трембіцький // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 315-330.
72. Трембіцький А. А. Особистісно-індивідуальний світ членів родини Приходьків / А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 16. – С. 225-247.
73. Трембіцький А. М. Подоляни в українському мистецькому середовищі міжвоєнної Праги / А. М. Трембіцький // Вінниччина: минуле та сьогодення. – Вінниця, 2007. – С. 301-310.
74. Ульяновський В., Ульяновська С. Володимир Січинський / В. Ульяновський, С. Ульяновська // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 571-576.
75. Філінюк А. Г. Подільські мистці української діаспори ХХ – початку ХХІ ст. в книзі Г. Стельмащук «Українські митці у світі» / А. Г. Філінюк // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (14-15 листопада 2014 р.). – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – С. 559-565.
76. ЦДАВОВУ, ф. 3795, оп. 1, спр. 103.
77. ЦДАВОВУ, ф. 3859, оп. 2, спр. 1.
78. ЦДАВОВУ, ф. 3972, оп. 1, спр. 1.
79. ЦДАВОВУ, ф. 4432, оп. 1, спр. 4.
80. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання / Є. Чикаленко – К.: Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.
81. Шмигель М. Беженцы из Восточной Европы в Чехословакии после Первой мировой войны / М. Шмигель // Первая мировая война в исторических судьбах Европы: сб. материалов международной научной конференции, г. Вилейка, 18 октября 2014 г. / ред. кол.: В. А. Богуш (пред.) [и др.]. – Минск: Изд. центр БГУ, 2014. – С. 60-74.
82. Штефан А. Українські лікарі на Карпатській Україні / А. Штефан // Лікарський вісник. – 1955. – Ч. 1 (3). – Травень. – С. 28-32.
83. 3-й созыв Государственной Думы: портреты, биографии, автографы. — Санкт-Петербург : издание Н. Н. Ольшанского, 1910. - 88 с.
84. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). Z.Sládek, L. Běloševská a kolektiv autorů. Praha: Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica, 1998. – 344 s.
85. Encyclopedia of Ukraine – Toronto-Buffalo-London, 1983. – V. II - P. 701.
86. Masaryk T. G. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921 – 1923. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. – 574 s.
87. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Высоколян,_Степан_Леонтьевич
88. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Харжевский,_Владимир_Григорьевич
89. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Наливайко_Василь

Сергій Гальчак

м. Вінниця

ПРОПАГАНДИСТСЬКІ ЗУСИЛЛЯ ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИВЕЗЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ НА НАЦИСТСЬКУ КАТОРГУ

У статті йдеться про пропагандистський тиск гітлерівських окупантів на підневільне населення Поділля на початковому етапі вивезення примусових робітників Райху на нацистську каторгу.

Ключові слова: «вербувальна» кампанія, геббелісівська пропаганда, дармова робоча сила, «остарайтери».

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля «остарбайтерів». Близько 2,5 млн. мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу до Третього Райху, в тому числі 195800 подолян: 117230 чол. із Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області і 78650 чол. – з Вінницької (з урахуванням кількості депортованого населення з Монастирищенського району, який до 1954 р. перебував у складі Вінниччини) [6].

Як засвідчують архівні джерела, депортація робочої сили в Німеччину на теренах Поділля почалася на початку 1942 р. [15].

Зрозуміло, найкращим варіантом для нацистських окупаційних властей у вирішенні питання набору робочої сили із загарбаних східних областей для потреб мілітаристської економіки Райху був би добровільний від'їзд місцевого працездатного населення до Німеччини. Слід сказати, що гітлерівці, які намагалися видати себе за «творців нової Європи», «визволителів» народів СРСР від «сталінської тиранії» та «жидо-більшовицького ярма», спершу сподівалися й на такий розвиток подій. Для цього, як їм здавалося, достатньо лише ефективно використати широкі можливості своєї пропаганди: «При допомозі вмілого і тривалого застосування пропаганди можна змусити народ сприймати небо пеклом і, навпаки, найубогіше життя видати за рай», – наголошувалось у програмній праці фюрера «Mein Kampf» («Моя боротьба») [23]. Головне – не скупитись на ідеологічну облуду.

Саме з масованої пропагандистської атаки, в основі якої була цілеспрямована соціальна брехня, й почалася «вербувальна» кампанія на захоплених східних територіях. Головний акцент у її розгортанні, насамперед, було зроблено на пресу, як найефективніший і найпоширеніший на той час засіб масової інформації, оскільки радіофікованими виявились лише окремі населені пункти краю, а також усну та наочну агітацію, адміністративно-пропагандистський ресурс.

Тоді в місцевих, підпорядкованих окупаційній владі україномовних газетах, з'явилися перші оголошення та звернення до населення за підписами німецьких високопосадовців – уповноваженого особливої комісії Міністерства праці по набору робочої сили, керівників місцевих відділів праці, гебітскомісарів.

Вже 7 січня 1942 р. на шпальтах часопису «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten») з'явилось оголошення:

«Для робіт в Німеччині потрібні чоловіки та жінки всіх професій від 17-и до 45 років (крім жидів). Крім заробітної платні, всі будуть забезпечені помешканнями та харчуванням.

Члени сім'ї, які залишаться, одержать достатню підтримку.

Зголошуватися у Відділ Праці – Гоголівська, 15 від 9-и до 12-и годин. Керівник Відділу Праці Фендель» [1].

А ось що говорилося у заклику, адресованому мешканцям Проскурова та Проскурівської округи, опублікованому того ж місяця у місцевій газеті «Український голос»:

«Громадяни і громадянки, чоловіки й жінки, всі, хто втратив свою роботу і в даний час без заробітку, не будете в Німеччині турбуватися про насущний хліб. Кожен дістане там роботу. За роботу кожен одержить: безкоштовне помешкання-притулок, безкоштовне харчування та від 40 до 80 пфенінгів (від 4 до 8 крб.) щоденно, по його кваліфікації.

Громадяни і громадянки! Приходьте на вербувальний пункт робочої сили в Німеччину в Проскурові, в школу... по вул. Германа Герінга (був. Олександрівська)... Запис починається з вівторка, 20 січня 1942 р. з 9 до 12 год. і з 14 до 17 год. Беріть з собою паспорт та інші особисті документи. Після медичного огляду, що виявить вашу придатність до праці, ви узнаете подробиці вашого призначення і час від'їзду в Німеччину.

Українці! Вивчайте країну Фірера, записуйтеся в лави робітників Великої Німеччини!

Уповноважений Особливої Комісії Міністерства Праці по набору робсили Кампф.

Гебітскомісар Шмербекк» [18].

З метою посилення уваги до заклику та ж газета помістила на 1-й сторінці виділений крупним шрифтом редакційний коментар під заголовком «Праця і хліб у Німеччині»:

«У зв'язку з безробіттям, спричиненим війною, і злиднями, обумовленими руйнацією, вчиненою більшовиками, Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Німеччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. У вівторок, 20 січня ц. р., в Проскурові... відкривається «Вербувальний пункт», де щоденно... прийматимуться заяви від усіх громадян, що бажають працювати в Німеччині. На вербувальному пункті постійно перебуватиме Уповноважений Особливої Комісії Німецького Міністерства Праці і тут же проводиться медичний огляд. Навербовані працюватимуть в одній з найкращих областей Німеччини, а саме, в області Обердонау...» [18].

Щоб звернення окупаційної влади, бува, не пройшло на Поділлі непоміченим, керівництво районних управ, гебітскомісаріатів зобов'язувало сільських старост розгорнути серед населення відповідну роботу:

«Плисківська районова управа

13 квітня 1942 р.

До старости с. Дзюньків

Згідно заклику до українського населення Вам потрібно розгорнути роз'ясовчу роботу з населенням В/села про добровільну поїздку для праці в Німеччину. Умови праці пояснювати згідно заклику.

Районовий староста Совсімів
Зав. від. праці Пуголовкін» [9].

«...Зобов'язую старост використати увесь свій вплив, щоб завербовані люде до ідного з'явилися до відтранспортування в Німеччину. Населенню потрібно ясно пояснити, що посилання робочих в Німеччину не являється покаранням, а що українські чоловіки та жінки повинні зайняти в Німеччині робоче місце, яке залишив німецький солдат, щоб одержати перемогу над більшовиками та зробити волю України» [10], – так розпоряджався іллінецький гебітскомісар...

Коли ж «вплив» старост виявлявся недостатнім, за справу брались професійні гітлерівські демагоги-плутократи:

«Старості с. Балин.

В неділю 30 травня о 9 год. ранку в м. Літині, понеділок 31 травня о 6 годині вечора в с. Багриновцях, вівторок 1 червня о 6 год. вечора в с. Дашківцях буде німецький пропагандист. А тому потрібно об'явити населенню В/села, що в цей час воно може бути присутнім на зборах в означених населених пунктах.

Голова району Маркітан» [14].

Практично одночасно із зверненнями до населення через пресу чи не в кожному населеному пункті Поділля з'явилися листівки, що повторювали основні положення звернення.

«Робітники, Робітниці!

Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидо-більшевицьких комісарів. Большевики зруйнували ваші заводи, знищили запаси харчів, спалили ваші господарства та житла, позбавили Вас засобів до життя.

Німеччина може й хоче Вам допомогти, – говорилося у них. – У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатне харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашею працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині.

Записуйтеся у бюрох вербування для виїзду на працю до Німеччини!» [12].

Дані листівки, як й аналогічні інші, були віддруковані масовим тиражем. Вони вивішувалися на видних місцях, роздавалися буквально кожному в руки. Тільки в липні 1942 року відділ пропаганди рейхскомісаріату «Україна» розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних матеріалів [17, с. 20].

Закликами їхати працювати до Райху рясніли й сторінки тих же газет, що на всі лади вихваляли «новий порядок» та «справедливу історичну місію» Німеччини.

«УКРАЇНЦІ! Зголошуйтеся на працю в Німеччині. Пізнавайте Німеччину і її методи праці. Ви повернетесь багаті досвідами і своїм трудом здобудете передове місце серед інших!» [3].

«УКРАЇНЦІ! Тисячі Ваших товаришів уже працюють у Німеччині! Вони вдячні за те, що можуть пізнати гарну Німеччину та рама об рама з німецькими товаришами праці працювати для кращого прийдешнього. Таку нагоду маєте Ви всі. Зголошуйтеся негайно у своїх районних шефів або у своїх Урядах Праці» [4], – закликали, зокрема, згадувані «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten»).

«...Хто рішився їхати до Німеччини на працю, дістає не лише вільний переїзд туди і назад, але й матиме в Німеччині такий харч і помешкання, які дістають в подібних обставинах також німецькі робітники, – запевняв проскурівський «Український голос». – Разом зі своїми товаришами по праці, а навіть з жінкою та з дорослими дітьми, хто з ними їде, буде жити український робітник у чистих умовах...» [19].

Ті ж газети, як і десятки їм подібним, друкували спеціально надіслані відомством Геббельса пропагандистські фотознімки, на яких зображувались мальовничі пейзажі Німеччини, її найвідоміші архітектурно-історичні пам'ятки, а також перші «завербовані» – повнощокі, ледь не святково одягнені «українці та українки», що з радістю працюють біля верстатів, у полі, весело відпочивають по завершенню робочого дня, а також тематичні сторінки [5], плакати, фабрикували тексти «листів українських робітників з Німеччини» із відповідними коментарями. Так, у номері за 26 березня 1942 р. «Вінницькі вісті» повідували своїм читачам:

«Батьки щасливі, що їх діти можуть працювати в Німеччині і там ставати справжніми людьми, про що старі, залишені дома люди, в своєму дотеперішньому житті навіть у снах не могли мріяти – таке

загальне вражіння, що його винесли з оповідань свояків ті, що одержали листи від українських міщанських, робітничих і селянських родин. Вони висловлюють у своїх листах радість і вдячність за те, що вони змогли дожити, щоб працювати у Великій Німеччині і таким способом не тільки заробити собі грошей, але також пізнати інше життя і цікавіший світ...

Так, напр. Павло Сидорів з великим вдовolenням пише своїм батькам у Житомирі [звернім увагу, в газеті, що розповсюджується у Вінниці, навмисно називається немісцевий адресат, щоб читачі не змогли навести необхідних довідок. С. Г.] про добре зорганізовану подорож до Німеччини, про чисті і вигідні приміщення в німецькому промисловому місті, а також про смачне і обильне харчування, яке одержують українські робітники як під час подорожі, так і на місці перебування...

Ганна Левчук [взагалі не повідомляється звідки вона родом С. Г.] працює в Німеччині в одній лабораторії і мусить учитися на спеціальних підготовчих курсах, які відкривають їй шлях до зростання, її лист повний радісних планів на майбутнє, які від кількох днів стали головною темою розмов для цілої сім'ї. Батько Левчук вирішив послати до Німеччини також свою молодшу дочку [2]».

Подібними пропагандистськими штампами рясніли сторінки «Тижневика Барської округи», «Відродження» (Калинівка), «Калинівських вістей», «За вільну Україну» (с. Плисків), «Нового життя» (м. Козятин), «Хмільницьких вістей», «Подільщина» («Der Podolier») (м. Кам'янець-Подільський), «Дунаєвецьких вістей» (пізніше: «Урядових Дунаєвецьких вістей»), «Нового життя» (м. Старокостянтинів), «Нової Шепетівщини» та інших видань, що виходили на Поділлі. Усіх їх подільняни цілком справедливо називали «німецькими газетами з українським шрифтом».

У середині червня 1942 року окупаційна влада ще раз звернулася до населення (в основному через засоби масової інформації, а також через листівки, що розповсюджувалися райуправами):

«...Українці!

Німецький народ веде важку боротьбу з найбільшим ворогом всього світу і віковичним ворогом України – червоною Москвою. Від наслідків цієї боротьби залежить доля та майбутнє українського народу...

Щоб доценту знищити московсько-жидівський большевизм і його спільників – міжнародню плутократію, ні на хвилину не повинні припинити свою роботу могутні німецькі військові заводи та взагалі вся господарська машина Німеччини. Англія та Сполучені Штати Америки своїм великим постачанням допомагають большевикам далі продовжувати безглуздий опір. Через це могутня німецька військова промисловість примушена й надалі виробляти зброю, щоб своїх хоробрих вояків забезпечити найкращою зброєю.

Для цієї мети потрібна велика кількість робочої сили, мільйони робітників для праці на полі та по фабриках.

В той час, коли німецький вояк віддає на полі бою своє життя, по установах і за верстатами замінюють його німецькі жінки. Але вони не спроможні цілком замінити ті мільйони чоловіків, що їх мобілізовано, та які знаходяться на полях битви.

ВІД ВАС ВИМАГАЄТЬСЯ ДОПОМОГА І СПІВПРАЦЯ...» [16].

Як бачимо, тут уже не йдеться про «турботу за безробітне українське населення», як у попередніх закликах. Тут уже значно відвертіше – саме Німеччині «потрібна велика кількість робочої сили».

Варто звернути увагу на ще одну суттєву деталь подібних звернень: на спробу накинути на подільян політичні пуга, адже віроломний напад на СРСР подавався як боротьба гітлерівців за «корінні інтереси» українського народу. А тому кожен, хто опинявся в Німеччині, немов би ставав спільником нацистів: виробляючи зброю для «хоробрих вояків» Райху, він таким чином брав участь у боротьбі з «московсько-жидівським большевизмом» та «міжнародною плутократією»...

Використовувались й інші пропагандистські засоби. З метою посилення ідеологічного впливу гітлерівці чи не в усіх клубах демонстрували агітаційний кінофільм «Дорога до Німеччини» [17, с. 20], тенденційно підбрану документальну кінохроніку, у ряді місць облаштували фотовітрини, відкривали пересувні наочні виставки, які вихваляли «нацистський рай», розповідали про «щасливе життя» «робітників зі Сходу».

Для «ознайомлення» з умовами життя і праці українських робітників окремі нацистські чиновники райхскомісаріату організували також поїздки українських селян та мешканців міст до Німеччини. Про одну із них, що відбулася навесні 1942 р., широко повідувалось у пресі.

«...Ранком вирушила українська делегація разом з представниками міністерства Сходу і Пропаганди з Берлінського двірця швидким поїздом в Західню Німеччину – Вестфалію. Завданням цієї екскурсії було

дати українським селянам образ німецького сільського господарства та спробу господарювання. Ця друга мета подорожі наших селян була справжнім задоволенням їхньої цікавості.

Прекрасна Вестфалія справді була обдарована красою природи. Наші делегати, опинившись у цій країні, звернули увагу на порядок і чистоту, що тут кругом панувала, та на солідну працю рук німецького горомадянина. Багато гарних, чистих асфальтованих доріг, широкі автостради, кругом муровані будинки, чисті ліси, засіяні й добре оброблені поля, це все найперше й найяскравіше кинулось у вічі українському селянинові...

Селяни звернули увагу у першу чергу на будинки, що були муровані й стояли понад 300 років..., розпитували докладно про стан господарства..., про кількість худоби, про видайність землі та урожаю, оглядали сільсько-господарські машини...

На другий день, проїжджаючи через інші господарства, відвідали одну фабрику переробки льону. Це була одна з більших фабрик, яких Україна ще не знає.

Кругом наших селян приймали дуже сердечно. Сердечність цю можна було відчутти в цілому ряді привітальних промов крайляйтерів...

3 Вестфалії повернули[ся] наші селяни з приємними враженнями до Берліна аж 1 травня. 2 травня виїхали з Берліна на чергову екскурсію до Терпіцу біля Франкфурту над Одером...

4 травня відвідали берлінський зоологічний город та бачили оперету «Фрау Люна» в «Театрі Народу». Цими речами були селяни захоплені до краю. На другий день дістав кожен з делегатів, як подарунок від міністерства Пропаганди, новий костюм та літнє пальто.

Вечері 5 травня були в одному з найкращих кіно в Берліні в «Уфа Паляст ам Цоо», де бачили фільм «Вінер Блют»...

На другий день відвідали Потсдам, прекрасний замок «Сан-сусі» – місце, де перебував у вільні хвилини король Фрідріх Великий. Безпосередньо після цього поїхали оглянути «Рейхспорт-фельд», місце останньої олімпіади. Колосальні й модерні улаштування цього спортивного майдану зробили на очевидців велике вражіння...

Дня 7 травня попрощалися з Берліном..., поїхали далі на Україну...» [3].

Тоді ж, навесні 1942 року, трьох українських селян із сусідньої Житомирщини прийняв навіть рейхсміністр А. Розенберг.

«...Це була дійсність... 28 квітня о годині 11-й відбулося прийняття всіх делегацій Сходу Рейхсміністром д-ром Розенбергом в приміщенні Міністерства Сходу. Українська делегація була прийнята найперше... Райхсміністр звернувся... з такими словами: «Вітаю Вас, дорогі селяни з України, і дуже радий, що Ви приїхали. Прийшовши в Україну, німецька армія знайшла там тільки горе й нещастя. Перед відступом з України, дав Сталін своїй армії наказ все за собою знищити. Мене особливо тішить, що українські селяни не виконували цього злочинного наказу. Після того всього прийшла жорстока зима, яка дошкулила як німецькому воякові, так і населенню України. Треба величезної праці, щоб цю країну відбудувати...»

Після цього міністр деякий час безпосередньо розмовляв з делегатами... Після прощання з делегатами роздано українським селянам подарунки...» [4].

Про зустріч та поїздку українських селян в Німеччину, яка, щоб уникнути будь-яких можливих «несподіванок», ретельно готувалася, повідомлялось також у звіті генералкомісара Житомира. Німецький чиновник, крім того, радив час від часу повторювати такі поїздки з більшою кількістю учасників, так як пропагандистський ефект від першої з них виявився очевидним [20].

Певну роль агітатора в наборі українського населення на роботу до Німеччини відіграли відірвані в умовах війни від своїх організаційних центрів окремі релігійні конфесії – у відповідь на нацистську політику невтручання та заохочення їх діяльності, а також священослужителі, що не мали чіткої громадянсько-патріотичної позиції. Так, начальник поліції безпеки і СД оберштурмбанфюрер Ерлінгер, говорячи про те, що духівництво на окупованій території «багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді», відзначав: «Особливо помітну підтримку подало духівництво при вербуванні робітників для відправки до Німеччини: єпископи відкрито виступали з цією метою в пресі й надавали підлеглим їм духовним особам в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для прочитання їх у церквах» [22].

Предстоятель УАПЦ єпископ Полікарп Сікорський вніс до тексту церковної проповіді корективи такого змісту: «Кожен здатний до праці українець повинен з найбільшою радістю їхати до рейху та виконати свій обов'язок по відношенню до німецького народу» [17, с. 21].

Доречно згадати, що храм саме Української автокефальної православної церкви, свого часу закритий радянською владою, був відновлений у найкрупнішому населеному пункті Поділля – Вінниці. Більше

того, окупаційні власті розмістили його в самісінькому центрі міста в одній з найкращих колишніх культових споруд історико-архітектурного комплексу «Мури».

Крім усних, друкованих, наочних застосовувались також фінансово-економічні важелі агітаційного впливу. На перших порах родини тих, хто виїхав на роботи до фатерлянду, отримували грошову компенсацію у розмірі 180 крб. [13], а мешканці тієї ж Вінниці могли придбати по місячних хлібопродуктових картках навіть по 250 грамів солі та одному кілограму пшона на особу [11]. Щоправда, про ці пільги німецька окупаційна влада досить швидко забула.

Не зважаючи на пропагандистське зомбування, бажаючих добровільно поїхати на роботу в гітлерівську Німеччину виявилось зовсім мало. Ті ж архівні документи повідують, що, наприклад, із тодішнього Джулинського району Вінницької області за весь час депортацій серед охочих виявилось лише 26 осіб (3 чол. із 89-и вивезених із с. Дяківки, 4 чол. із 104-х – з с. М'яглохода, 5 чол. із 71-го – з с. Погорілої, 14 чол. із 167-и – із с. Ставків) [8]. Та ще коли взяти до уваги, що загалом із Джулинського району було вивезено 2550 чол. Не більше було бажаючих добровільно поїхати в Німеччину й в інших районах Поділля. (Винятком став хіба що Проскурів, де місцевому гебітскомісаріату «біля 90 % всіх відправлених до Німеччини місцевих жителів вдалося завербувати добровільно...» [21]. Всього ж із міста було вивезено до Райху 1316 чол.).

Досить промовиста інформація, що міститься в донесенні начальника служби охоронної групи «Схід» таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера «Вервольф», унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальника імперської служби безпеки та особистої охорони фюрера Й. Ратенхуберу:

«...У зв'язку з наказом пана державного міністра Розенберга, а також пана державного комісара Заукеля, відбувся медичний огляд українців у віці 21, 22, 23 роки на предмет встановлення працездатності. Працездатні особи наступного дня повинні були відправитись ешелонами у Німеччину. Перші ешелони із місцевості Вінниці вже відправлені.

Не дивлячись на те, що деякі зразкові українці зрозуміли цей наказ, а він був перекладений українською мовою, що вони підлягають відправці в Німеччину тільки на роботу, все-таки збір української молоді проходить дуже погано... Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий» [7].

Отже, у початковій фазі «вербувальної» кампанії в її основу нацистськими загарбниками було покладено цілеспрямований пропагандистський тиск на підневільне населення окупованої території.

Пропагандистські зусилля гітлерівців будувались на відвертій брехні і зводились до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, нав'язування подолянам думки про те, що:

- окупаційна влада не є ворожою;
- німці, пропонуючи вигідні умови праці та прожиття в Німеччині, піклуються про благополуччя майбутнє місцевих громадян.

Крім того, окупанти намагались накинути на подолян політичні пута: віроломний напад на СРСР подавався як боротьба гітлерівців за «корінні» інтереси українського народу, звільнення його від «сталінської тиранії», «жидо-більшовицького ярма». А тому кожен, хто опинився в Німеччині, немов би ставав спільником нацистів: виробляючи зброю для «хоробрих вояків» Райху, він таким чином підтримував їх, сприяв їхнім розбійницьким акціям.

Як інструменти ідеологічного впливу використовувались:

- усна агітація (бесіди, агітаційні виступи, лекції німецьких «пропагандистів»);
- наочність (листівки, плакати, пересувні фотовиставки);
- кінозасоби (демонстрування кіноагітки «Дорога до Німеччини», пропагандистської кінохроніки);
- україномовна преса;
- сфабриковані листи з Німеччини (тих, хто уже «встиг» «завербуватися»);
- окремі релігійні конфесії (проповіді священослужителів);
- фінансово-економічні важелі (виплата грошової компенсації сім'ям «завербованих»).

Ефективність гітлерівської пропаганди виявилась вкрай низькою. Вирушити в дорогу перших «завербованих» заставляляло критичне падіння життєвого рівня, безвихідність становища. Тимчасовою зміною місця проживання вони сподівались поліпшити умови свого нестерпного життя.

Не існувало ніякої масової добровільної згоди населення Поділля на використання їхньої праці в нацистській Німеччині.

Джерела:

1. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 7 січня.
2. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 26 березня.
3. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 21 травня.
4. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 24 травня.
5. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 4 червня; – 5 липня.
6. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – С. 181 – 182.
7. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. П - 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
8. ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 27.
9. ДАВО, ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, арк. 5.
10. ДАВО, ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, арк. 16.
11. ДАВО, ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124.
12. ДАВО, ф. Р - 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
13. ДАВО, ф. Р - 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2 – 22.
14. ДАВО, ф. Р - 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 94.
15. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-172, оп.1, спр. 16, арк. 25.
16. Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 18 червня.
17. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.
18. Український голос (м. Проскурів). – 1942. – 29 січня.
19. Український голос. – 1942. – 10 травня.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 6, арк. 73.
21. ЦДАВО України, ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 6, арк. 94.
22. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 714.
23. Цитується за: Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т. / Под ред. Р. А. Руденко. – Т. 7. – М., 1961. – С. 257.

Валерій Кононенко

м. Вінниця

ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У 1950-1960-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються демографічні процеси серед єврейського населення Хмельниччини у другій половині ХХ століття. Аналізуючи офіційні статистичні дані всесоюзних переписів населення СРСР у 1959, 1970, 1979 та 1989 рр., автор визначає кількісні та соціальні характеристики, структуру, особливості міграційних та імміграційних процесів серед єврейської національної меншини Хмельницької області. У статті проаналізовано залежність демографічних процесів цієї національної меншини від повоєнної боротьби з єврейським націоналізмом та сіонізмом, від державного та побутового антисемітизму, асиміляції, примусової та заохочуваної міграції, русифікації тощо.

Ключові слова: євреї, національна меншина, Хмельниччина, Україна, демографічні процеси, міграція, асиміляція, русифікація.

Хмельниччина з давніх часів була широко представлена єврейським населенням. Проте наслідки Другої світової війни та національної політики радянської влади у другій половині ХХ століття кардинально вплинули на демографічні процеси та структуру єврейського населення регіону. Інструментарій управління демографічними процесами в єврейському середовищі був доповнений суто «національними» підходами. Для розв'язання «єврейського питання» влада майже повністю знищила релігію як основи національного життя, заборонила єдину для усіх євреїв мову іврит, застосовувала інші форми державного антисемітизму, іноді не тільки не боролася, а й заохочувала побутовий антисемітизм. Характерними ці процеси були і для євреїв Хмельниччини.

Перший повоєнний перепис, що відбувся через 20 років після попереднього (1939 р.), засвідчив, що у демографічних показниках цієї національної меншини відбулися колосальні зміни. Якщо у цілому населення країни і республіки поступово відновлюється після величезних демографічних втрат отриманих під час Другої світової війни через природній приріст населення, то у середовищі радянських євреїв розпочалися зворотні процеси, які тривали протягом усієї другої половини ХХ ст.

У даний час основною причиною різкого зменшення чисельності єврейської національної громади на території України стало знищення євреїв у роки війни (безпосередньо в роки війни їх загинуло 600 тис. осіб [6, с.198, 221]. Крім того на чисельність євреїв вплинули військові втрати, неповоротності з евакуації, міграційні та асиміляційні процеси, які посилювалися під тиском антисемітської політики влади у повоєнний період. Еміграційні процеси для цієї громади у повоєнний період ще не були характерними. У 1951-1960 рр. з СРСР виїхало всього 1199 осіб єврейської національності [8, с.5].

В межах Хмельницької області у даний період було лише 19050 євреїв. Переважна більшість з них була зосереджена у містах – 17733 особи (93,1 %). У сільській місцевості проживало лише 1317 осіб (6,9 %) [3, с.184, 190]. Нагадаємо, що за даними 1939 р. на території області проживало 121,3 тис. євреїв. За 20 років чисельність єврейського населення області зменшилась більше ніж у 6 разів. В окремих районах Хмельницької області євреї не було взагалі або проживало лише по декілька сімей. Так, на квітень 1955 р. у Староушицькому районі Хмельницької області проживало тільки 2 сім'ї євреїв, члени яких працювали на керівних посадах району, а в Базалійському районі (був ліквідований 23 вересня 1959 р.) на цей самий період проживало лише 4 єврейські сім'ї [1, арк.31, 35]. Керівництво Плужнянського виконкому доповідало, що «єврейського населення в Плужнянському районі немає, а є два єврея, комуніста, які працюють на відповідальних посадах і живуть у комунальних квартирах» [2, арк.47].

Найбільша питома вага євреїв у населенні серед міст області була Хмельницькому (10,4%) та Кам'янець-Подільському (6,5 %), тоді коли ці показники на 1939 р. становили 38,7 % та 38,1 % відповідно.

Переважає більшість єврейського населення республіки була російськомовною – 79,9 %. При чому, цей показник сягав 81,4 % у містах та навіть у сільській місцевості складав 41 %. Лише 2,8 % українських євреїв назвали українську мову рідною, тоді як серед поляків цей показник складав 68,4 %, білорусів – 9,1 %, молдаван – 6,6 % і лише серед росіян був ще нижчим – 1,8 % [3, с.168-173].

У Хмельницькій області рідною мову своєї національності визнали 4976 єврея (26,1 %), тоді як російську – 12179 (63,9 %), а українську лише 1889 осіб (9,9 %) [3, с.178].

Перепис 1959 р. лише підкреслив складні демографічні процеси, які відбувалися в середині єврейської національної меншини України. У подальші роки кількість єврейського населення як на Поділлі, так і у цілому в Україні, постійно зменшується. Розпочалися процеси активного переселення євреїв у великі адміністративні, промислові та наукові центри. Міграція подільських євреїв проходила не тільки в межах області чи республіки, а й в межах СРСР. Внаслідок послаблення національних традицій, особливо у великих містах, підштовхуванні та заохочуванні владою євреї стали частіше укладати міжнаціональні шлюби. В. Константинов вважає, що причиною міжнаціональних шлюбів став переїзд євреїв з містечок у великі міста, інтеграція їх на великі підприємства, держустанови та вузи. За його підрахунками вже у 1939 р. доля змішаних шлюбів серед євреїв України складала 18 % серед чоловіків та 17 % серед жінок, а на кінець 1950-х років доля дітей народжених матерями-єврейками від батьків іншої національності складала 17,4 %. У подальші роки доля міжнаціональних шлюбів тільки збільшувалася. Так, у 1970 р. доля змішаних шлюбів серед єврейських чоловіків і жінок України складала відповідно 37,6 % і 31,6 %, у 1978 р. – 44,7 % і 34,2 %, а у 1988 р. – 54,1 % і 44,7 %. Відповідно вирости показники і народження дітей матерями-єврейками від батьків, що не були євреями: 1968 р. – 29,6 %, 1979 р. – 37,1 %, 1989 р. – 46,8 % [5, с.69-71].

У 1970 р. на теренах Хмельницької області у даний період проживало лише 16089 єврея, з яких 15684 (97,5 %) проживало у містах та лише 404 (2,5 %) у сільській місцевості [4, с.171, 189]. До то ж більше 50 % євреїв області проживало у двох містах: у Хмельницькому – 6,3 тис. (5,6 %) та Кам'янець-Подільському – 2,1 тис. (3,2 %).

У цей період лише 13,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї національності, а 84,2 % – російську і лише 2,3 % – українську [4, с.9, 20, 152]. На Поділлі показники володіння рідною мовою були ще нижчими. Так, лише 2,4 % євреїв Хмельницької області рідною назвали мову своєї національності, тоді як російську – 67,5 %, а українську – 7,5 % [4, с.189].

На 1979 р. в Україні проживало 634 тис. євреїв. Проте, в межах України все ж було 35 % усіх євреїв СРСР, а у республіці вони складала 1,3 % загальної кількості населення, тоді як у РРФСР – 0,5 % [7, с.24, 27, 28].

За переписом населення 1989 р. чисельність єврейського населення України складала 486326 осіб (33,6 % усіх євреїв СРСР). Переважна більшість українських євреїв проживала у містах – 482246 (99,2 %), тоді як у сільській місцевості залишалось тільки 4080 осіб (0,8 %). Подільський регіон перестав бути густонаселеним євреями регіоном. У Хмельницькій області проживало лише 10323 єврея, з яких 10208 (98,9 %) осіб проживало у містах, і лише 115 (1,1 %) у сільській місцевості. На цей час тільки в одному м. Хмельницькому проживало більше половини євреїв області – 5,4 тис. (2,3 % усього населення міста). У Кам'янець-Подільському проживало лише 0,5 тис. (0,4 %) осіб єврейської національності.

Крім того, у цей період фактично завершився процес русифікації єврейського населення. Євреї разом з росіянами склали найбільшу частку російськомовного населення подільських містечок. Лише 7,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї національності, тоді як російську – 90,6 %, українську – 2,1 %.

Таким чином, загалом в Україні за період із 1959 по 1989 рр. єврейське населення скоротилося на 42 %: із 840,3 тис. до 486,3 тис. Основні зміни у середовищі цієї національної меншини України відбулися переважно за рахунок внутрішніх факторів (природного спаду населення, смертності й міграції). Якщо загалом єврейське населення республіки зменшилось на 353 тис. осіб, то за рахунок внутрішніх факторів воно зменшилось на 242,9 тис. осіб, і лише на 110,1 тис. – за рахунок зовнішньої еміграції до Ізраїлю, США та до інших країн [5, с.34]. На нашу думку, до цих чинників варто додати асиміляцію єврейського населення, яка активно відбувалася у цей період. Так, В. Скляр вважає, що через антисемітизм, антисіоністську пропаганду значна частина євреїв відмовлялися не тільки від рідної мови, а й від етнічного походження, реєструючись переважно росіянами [9, с.229, 374].

Єврейське населення Хмельницької області спочатку було знищене окупаційною владою, а потім значно зменшилось переважно за рахунок внутрішніх чинників протягом 1960-1980-х рр. Подільські містечка, які протягом тривалого періоду були центрами єврейського життя (штетлами), у другій половині ХХ століття втратили свою єврейську ідентичність і стали типовими радянськими містами. Протягом усього зазначеного періоду динаміка чисельності єврейського населення області відображала негативну динаміку – воно зменшилось з 121,3 тис. до 10,3 тис. відповідно. З усього вищезазначеного можемо зробити висновок, що єврейське населення Української РСР загалом та Поділля зокрема протягом 1940-х – 1980-х років ХХ століття неухильно скорочувалось. Єврейська національна меншина до кінця 1980-х років помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною громадою після росіян.

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.Р-338, оп.9, спр.32.
2. ДАХО, ф.Р-338, оп.9, спр.26.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – 211 с.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [в 7 т.]. Т. 4: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – Москва: Статистика, 1973. – 648 с.
5. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов. – Иерусалим, 2007. – 305 с.
6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко – К.: "Основи", 1997. – 423 с.
7. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Политиздат, 1980. – 32 с.
8. Наулко В. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні / В. Наулко // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С.3-12.
9. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Скляр. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 392 с.

Юрій Блажевич

м. Хмельницький

ПРАВОСЛАВНІ КОНФЕСІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІЄРАРХІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

В статті на основі архівних та документальних матеріалів, публікацій періодичних видань та інтернет-ресурсів висвітлено стан релігійної мережі, кадрове та матеріальне забезпечення православних конфесій нашого краю, основні тенденції та перспективи розвитку на сучасному етапі, стан державно-церковних відносин у Хмельницькій області.

Ключові слова: православні конфесії, державно-церковні відносини, кадровий потенціал, матеріальне забезпечення, духовна та соціальна діяльність церков.

Актуальність теми дослідження та стан її висвітлення. Кардинальні зміни, що відбуваються на сучасному етапі в усіх сферах соціально-економічного, суспільно-політичного і духовно-культурного життя на теренах України і її регіонів, зокрема й на Хмельниччині, зумовили підвищений інтерес до минулого православної церкви, яка залишається невід'ємною частиною історії нашої держави упродовж

всього тисячоліття. На всіх етапах суспільного поступу ця духовна інституція відігравала визначальну роль у розвитку української нації і української державності. Нині ця роль є одним із важливих чинників нашої незалежності і цивілізаційного входження у світову спільноту. Водночас за нинішнього церковно-релігійної ситуації, коли наприкінці ХХ ст. в Україні відбувся розкол православ'я на три конфесії – УПЦ, УПЦ – КП, УАПЦ – в суспільстві створюється певна соціальна напруга, спричинена загостренням між-релігійних і міжетнічних конфліктів, путінською агресією на Сході України і анексією Російською Федерацією Криму, що привело до багатотисячних людських жертв, руйнувань соціальної інфраструктури, нищення пам'яток історії та культури, зневаги до цінностей людського життя.

Необхідно також наголосити, що наш край здавна відзначався глибокими традиціями поліконфесійності із зазначеним впливом не лише православної, а й римо-католицької, уніатської, старообрядницької та іудейської релігійних спільнот. Нині система церковно-релігійних координат істотно змінилася і це, на нашу думку, потребує комплексного вивчення проблеми, особливо аналізу і узагальнення ситуації в православному середовищі Хмельниччини, яке нараховує біля однієї тисячі релігійних організацій і відіграє провідну роль в духовному житті краю і України.

Відродження духовного життя в Україні, зокрема й на Хмельниччині, в часи незалежності – благодатна тема для дослідників, краєзнавців, журналістів, священнослужителів, пересічних громадян. Тому зрозуміло, що історію православ'я на Поділлі вивчала і висвітлювала ціла плеяда подільських, українських та зарубіжних дослідників. Серед них необхідно відзначити В. Антоновича, В. Біднова, П. Вікула, М. Грушевського, А. Карташова, М. Кояловича, М. Орловського, С. Рункевича, Є. Сіцінського, М. Симашкевича, М. Яворовського та інших представників ХІХ – початку ХХ ст., а також нинішніх вчених І. Власовського, І. Огієнка, В. Смоля, Л.Баженова, О. Григоренка, Я. Грицака, О. Завальнюка, Е. Зваричука, Ю. Земського, А. Колодного, А. Лисого, О. Миханчука, В. Прокопчука, О. Реєнта, В. Ровінського, П. Слободянюка, В. Смолінського, А. Філінюка, А. Трембіцького, автора цього дослідження та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу. Конституція та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», різні підзаконні нормативні акти відкрили шляхи для повернення українців на духовну дорогу, дорогу до Бога, до християнських морально-етичних цінностей, до пізнання заповідей Всевишнього. В Україні, як і на Хмельниччині, розпочалась епопея будівництва та реставрації храмів, церков, костелів, будинків молитви, монастирів, малих культових споруд, впорядкування кладовищ, пам'ятних місць загиблим у війні тощо. До цієї благородної цілі залучались кошти не тільки віруючих, а й спонсорська і меценатська допомога успішних земляків, колгоспів, а після їх розпаду різноманітних сільськогосподарських об'єднань, державних закладів і установ, громадських і політичних формувань, зарубіжних меценатів. Тільки на Хмельниччині в роки незалежності майже в шість разів виросла кількість релігійних громад різних конфесій, реставровано і побудовано біля 800 культових споруд, відкрито 7 духовних навчальних закладів, 25 монастирів, діють 13 конфесійних управлінь, 6 братств, 15 місій, 441 недільна школа, виходить 14 періодичних церковних видань [1, с.1].

Все це сприяло дослідницькій, пошуковій та аналітико-статистичній діяльності новостворених духовних центрів, релігієзнавчих установ, державних структур, цілої плеяди вчених, краєзнавців, духовних осіб, зарубіжних дослідників, журналістів та ін. Починаючи із середини 90-х років ХХ ст. в центрі і на місцях стали проводитись науково-практичні та історико-краєзнавчі конференції, симпозіуми, круглі столи тощо. Окремі дослідження історії релігії на теренах України і її регіонів, зокрема Поділля й Хмельниччини, переросли в активне вивчення і висвітлення питань сучасних державно-церковних відносин, впровадження принципу толерантності в міжконфесійних стосунках, дослідження історії культових споруд різних релігійних об'єднань, діяльності релігійних діячів та їх місця і ролі в нинішній час. Таким чином, на сучасному етапі релігійна мережа Хмельниччини станом на січень 2016 р. представлена 38-ма віросповідними напрямками, що разом складає 48 церков, конфесій та течій. Нині на тернах краю діють 1936 релігійних організацій, зокрема 1933 релігійні громади, 5 єпархіальних православних управлінь, 1 дієцезія РКЦ, 1 провінція (управління) Непорочного Серця Пресвятої Діви Марії (орден отців маріян Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії РКЦ), 1 управління Українського регіону Згромадження Сестер Францисканок Місіонерок Марії РКЦ, 4 обласних об'єднання протестантських церков, 1 духовний центр «Родове вогнище рідної православної віри», 25 монастирів, 1 скит, 7 духовних навчальних закладів, 5 братств, 15 місій, 441 недільна школа, виходить 14 періодичних духовних видань, більше 70 бібліотек духовно-релігійної літератури [1, с.1].

Релігійною мережею найбільш охопленими є Кам'янець-Подільський (155 релігійних організацій), Дунаєвецький (142), Волочиський (111), Чемеровецький (103) райони та міста Хмельницький (125) і Кам'янець-Подільський (80) [1, с.1].

Найбільш розповсюдженим за конфесійною ознакою на території регіону є православ'я, яке нараховує 1324 релігійні організації із 1936. За православними організаціями ідуть протестантські церкви (338) і представники католицького віросповідання (232). Найчисельнішою з православних конфесій на Хмельниччині є Українська православна церква, яка у трьох єпархіях (Хмельницькій, Кам'янець-Подільській і Шепетівській) нараховує 989 релігійних організацій. В 2015 р. УПЦ в області збільшила свою чисельність і склала 966 релігійних громад (1999 р. – 749; 2000 р. – 783; 2010 р. – 920; 2014 р. – 961). Окрім того тут діють 3 єпархіальних управління, 8 монастирів і 1 скит (111 ченців), 4 братства, 151 недільна школа, 9 періодичних видань, низка бібліотек духовно-релігійної літератури [1, с.1].

Хмельницька єпархія УПЦ є найпотужнішою релігійною структурою краю, яку з 1993 р., від часу її створення очолює Митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський високопреосвященний Антоній. Майбутній перший митрополит Хмельниччини високопреосвященний Антоній (в миру Фіалко Василь Іванович) народився 2 жовтня 1946 року в православній селянській сім'ї в селі Дуліцьке Сквирського (після об'єднання - Білоцерківського) району Київської області. Як і всі сільські діти, пізнав важкі післявоєнні роки, голод 1947 року, його босоноге дитинство проходило в нелегкій селянській праці в домашньому господарстві, в колгоспі тощо. Навчався у місцевій школі, любив багато читати, вчився на «добре» й «відмінно». У 1960 р. закінчив сім класів і успішно здав екзамен в Київський будівельний технікум, який закінчив у 1964 році. Майже 10 років Василь Фіалко працював майстром, виконробом, старшим інженером різних будівельних організацій України, зокрема й м. Києва. В 1973 р. заочно закінчив Воронежський інженерно-будівельний інститут (кваліфікація «інженер-будівельник», спеціалізація «промислове і цивільне будівництво»). В 1973-1974 рр. проходив дійсну службу в Радянській Армії в м. Чугуєв Харківської області [2, с.16-31].

Нова віха в житті майбутнього Архієпископа Церкви Христової розпочинається після військової служби у 1975 році. Саме тоді в Радянському Союзі, зокрема й в Україні, розпочався новий етап гонінь на церкву і молодому юнаку, який виховувався у православній вірі з малих літ, слова молитви, які він почув під час богослужіння у свято преподобного Сергія Радоніжського на Лаврській площі Троїце-Сергієвої Лаври, докорінно змінили світогляд Василя – він вирішив стати на захист рідної православної віри, служити Богу і людям. В кінці 1975 р. він розпочав свою церковну кар'єру на Харківщині, потім у Вінницькій православній єпархії, де на посадах священника і благочинного розгорнув активну і широку діяльність по облаштуванню православних храмів, які потребували негайних ремонтів і реставраційних робіт, електрифікації і газифікації культових споруд. На жаль, Калинівській районній владі не до душі прийшовся такий ініціативний і високо професійний священник-будівельник, тому архієпископ Агафангел своїм указом №14 від 9 січня 1989 р. призначив його на посаду секретаря Хмельницького єпархіального управління, благочинним першого округу Хмельницької єпархії і настоятелем Свято – Різдво – Богородицького кафедрального собору обласного центру. Свої праведні духовні труди благочинний Антоній поєднував з будівництвом нового кафедрального Свято-Покровського собору по вул. Володимирській, облаштуванням інших культових споруд м. Хмельницького.

22 червня 1993 р., історичним рішенням Священного Синоду УПЦ Хмельницька єпархія розділяється на дві самостійні: Кам'янець-Подільську та Хмельницьку. Керуючим Хмельницькою єпархією було призначено Преосвященнішого Антонія з титулом «Хмельницький і Шепетівський». Тоді у склад Хмельницької єпархії входили 15 благочинницьких округів, що обіймали територію 13 адміністративних районів Хмельницької області та м. Хмельницький. На момент розділення Хмельницька єпархія нараховувала 134 священнослужителя і 215 діючих парафій [4].

Щоденні труди єпископа Антонія на ниві відродження духовності подолян стали приносити свої плоди. Починаючи з 1993 року Хмельницька єпархія за кількістю релігійних громад зростає удвічі і стала однією з найбільших православних єпархій України. Станом на початок 2006 р. (року 60-річчя владика Антонія) кількість релігійних громад склала 555, у стадії будівництва знаходилось 145 храмів, було відроджено три та засновано два нових монастирі [3, с.5].

В ці ж роки строгість і справедливість, чуйність і сумління, знання та духовний досвід архієпископа завоювали любов, повагу і шану не тільки у віруючих єпархії, а й в Священноначалія. Враховуючи це, Блаженніший Володимир у 1999 році возводить єпископа Антонія у сан архієпископа, а в травні 2007 року в Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі, в день святкування 15- річчя Архієрейського собору в Харкові, на якому митрополита Володимира було обрано Предстоятелем Української Православної Церкви, беручи до уваги церковні заслуги та ревнісне служіння Святій Церкві, владика Антоній був возведений у високий сан митрополита [4, с.5].

Дійсно, правлячий архієрей, за покликанням душі і серця, згідно з Божою волею і обов'язками архіпастиря, постійно дбав і дбає про відродження православ'я на благословенній подільській землі, проповідуючи Слово Боже і закликаючи віруючих до єдності, братерської любові, толерантності, до високих проявів патріотизму, особливо в сучасних умовах, коли путінська агресія привела до анексії Криму, до розпалювання ворожнечі і кровопролитної бойні на Сході України, в Донецькій і Луганській областях.

Сфера діяльності митрополита Антонія обширна і різноманітна: турбота про зміцнення православної віри; рукопокладання священників і чернечі постриги, призначення на місця їхнього служіння; відвідування парафій і вирішення насущних питань на місцях; переміщення церковного кліру в єпархії і за її межами; клопотання про нагородження гідних кліриків і вірян відповідними церковними нагородами і їх нагородження; постійний контроль за будівництвом, реставрацією та ремонтів храмів; освячення нових храмів, каплиць та інших культових споруд; сприяння у вирішенні адміністративних та юридичних питань в місцевих і центральних владних структурах; робота з молоддю, військовослужбовцями, силовими структурами, громадськими організаціями; контроль за адміністративною, фінансовою та господарською діяльністю парафій і монастирів; участь в різноманітних наукових конференціях, урочистостях і заходах; проведення засідань єпархіальної Ради тощо [5, с.10-11].

На початок 2016 р. в Хмельницькій єпархії УПЦ діє 10 благочинних округів, 290 парафій, всього сільських храмів – 262, міських – 28, 206 священослужителів, 4 монастирі, 1 скит, рукоположено в 2015 р. правлячим архієреєм в священний сан 7 осіб, освячено 5 нових храмів і 2 каплиці. В єпархії також діють 67 бібліотек духовної літератури, 50 недільних шкіл, 4 громадські формування, друкується 6 церковних газет, регулярно виходить в телефір програма «Дзвони Православ'я», щоденна радіопрограма «Святий день», щотижневі рубрики «Православне свято» і «Дорогою добра», направлено на навчання в духовні семінарії і регентські класи 15 абітурієнтів [12, с.1-9].

Продовжується будівництво духовного центру при «Свято-Георгієвському» храмі УПЦ м. Хмельницького. (Довідково: в рамках проекту «Відродження духовності в Хмельницькій єпархії», будівництво духовного центру відбувається за безпосереднього сприяння митрополита Антонія. У центрі планується розмістити недільну школу, бібліотеку, трапезну, конференц-зал, аудиторії для проведення бесід із віруючими). До речі, такі центри також діють у Віньківцях і в обласному центрі в музеї «Православна Хмельниччина».

За безпосереднього сприяння митрополита Антонія та завдяки його високому авторитету в області, церква активно розбудовується, організаційно чітко збалансована, практично відсутні переходи віруючих до інших конфесій (у жовтні 2015 р. релігійна громада УПЦ м. Волочиська фактично перейшла в юрисдикцію УПЦ-КП, проте юридично залишається в УПЦ, як і культова будівля та земельна ділянка, що їй належать).

Водночас єпархією проводиться значна благодійна і добродійна соціальна робота з інвалідами, дітьми-сиротами, ветеранами, учнями дитячих будинків і шкіл-інтернатів, мешканцями інтернатів для людей похилого віку тощо. Тільки для потреб воїнів АТО у 2015 р. було відправлено більше 100 тон продуктів харчування, а також бронезилети, шоломи, теплий одяг, предмети особистої гігієни, ліки тощо.

За праведні труди, за ревне служіння Богу, Церкві і народу Божому Високопреосвященніший Антоній, Митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський, керуючий Хмельницькою єпархією Української Православної Церкви нагороджений багатьма орденами і медалями, почесними грамотами і подяками як вищих церковних інстанцій, так і місцевих органів влади, громадських організацій, державних закладів і установ. Так, наприклад, владика Антоній за ревне служіння Церкві Христовій нагороджений орденами: Святого Рівноапостольного князя Володимира III ст., «Різдво Христове – 2000», Преподобного Сергія Радоніжського II ст., Преподобного Серафима Саровського II ст., Святого Благовірного князя Даниїла Московського II ст., Преподобного Нестора Літописця I ст., Преподобного Агапіта Печерського I ст., Пам'ятною медаллю «1020-ліття Хрещення Русі», двома Ювілейними медалями «Харківський собор», орденами: «Козацька Честь» II ст., Архістратига Міхаїла, та «Покрова» I ст., а також орденами і медалями Помісних Православних Церков. Українська Держава високо оцінила пастирське служіння Владика перед українським народом і за вагомих особистий внесок у відродження духовності, утвердження ідей милосердя й злагоди у суспільстві, активну миротворчу і благодійну діяльність нагородила його орденом «За заслуги» III і II ступенів, Почесною Грамотою й нагрудним знаком Верховної Ради України, Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України, низкою грамот і подяк Хмельницької обласної адміністрації і обласної ради, районних та міських рад, адміністрацій та громадських формувань. Серед цих нагород виділяється пам'ятна відзнака ОДА «За заслуги перед Хмельниччиною», якою було нагороджено

Владика Антонія під час святкування 1025-річчя хрещення Київської Русі. В день тезоіменин 23 липня 2015 р. владика був нагороджений медаллю Українського козацтва «За благодійність» [7].

Другою за чисельністю релігійних організацій є Кам'янець-Подільський і Городоцький Феодор (в миру – Олексій Олексійович Гаюн). Він народився 17 лютого 1958 р. в с. Немовичі Сарненського району Рівненської області в селянській сім'ї. З дитинства пізнав нелегку селянську працю, в 1975 р. успішно закінчив середню школу і вступив до Рівненського інституту водного господарства, однак не закінчивши вуз, пішов працювати на одному із заводів цього обласного центру. З 1978 по 1984 рік навчався в Московській духовній академії, потім відбув армійську службу і в 1987 році закінчив цей духовний заклад із науковим ступенем кандидата богослов'я і був направлений в Успенську Почаївську Лавру. 24 грудня 1987 року прийняв чернечий постриг з іменем Феодор в честь преподобного Феодора, князя Острозького. 10 січня 1988 року був рукопокладений в сан ієродиякона, 7 жовтня 1990 року – в сан ієромонаха. Потім майбутнього владика перевели в Свято-Духовський скит Почаївської Лаври і призначений благочинним цього скита. В травні 1991 року Феодор був призначений викладачем Почаївського духовного училища. 5 липня 1992 року був возведений в сан ігумена і призначений намісником Почаївської Лаври, а 1 серпня цього ж року возведений в сан архімандрита. 5 серпня 1992 року хіротонізований в сан єпископа Почаївського, вікарія Тернопільської єпархії. 8 грудня 1992 року владика Феодор був призначений ректором Почаївської духовної семінарії. З 15 квітня 1997 року він став єпископом Кам'янець-Подільським і Городоцьким. Нині єпархія в оновленому складі існує з 31 травня 2007 року, коли рішенням Священного Синоду УПЦ Віньковецький і Ярмолинецький райони Хмельницької області були переведені в підпорядкування Хмельницької єпархії, 28 липня 2006 року владика Феодор возведений в сан архієпископа, а 28 серпня 2014 року – в сан митрополита. 16 вересня 2014 року призначений головою Церковного Суду УПЦ і постійним членом Священного Синоду УПЦ. Нагороджений державним орденом «За заслуги» II ступеня 20 вересня 2012 року за значний особистий внесок в соціально-економічний, науково-технічний і культурно-освітній розвиток Хмельницької області, вагомі трудові звершення, високу професійну майстерність і з нагоди 75-річчя утворення Хмельницької області [8].

Нині єпархія охоплює Городоцький, Дунаєвський, Кам'янець-Подільський, Новоушицький і Черновецький райони, нараховує 283 релігійні громади, які обслуговують 132 священнослужителі, діє 1 монастир, 2 братства, 53 недільні школи, бібліотека духовної літератури [1, с. 6-7].

Єпархія під керівництвом митрополита Феодора займається активною благодійницькою та пастирською діяльністю, допомагає воїнам АТО, переселенцям зі Сходу України і Криму, обездолим дітям і дорослим, організовує паломницькі поїздки до Почаївської Лаври, до монастирів гори Афон (Греція), продовжує нарощувати зусилля щодо відбудови, реставрації уже існуючих і будівництва нових храмів. Ведеться співпраця з місцевими засобами масової інформації через телепередачі «Контекст» і «Православний погляд», виходить газета «Джерела виховання» (інформаційний вісник), газета «Дзвін», стінгазета «Русь святая», а також «Православний подільський листок» [8].

Шепетівська єпархія УПЦ, утворена в 2007 р., керує нині архієпископом Шепетівським і Славутським Пантелеймоном (Луговий), охоплює Білогірський, Ізяславський, Полонський, Славутський, Теофіпольський, Шепетівський райони, нараховує 265 громад, які обслуговує 140 священнослужителів, діють 3 монастирі (51 чернець), 1 братство, 20 недільних шкіл.

Архієпископ Шепетівський і Славутський Пантелеймон (в миру Михайло Васильович Луговий) народився в селі Копанки Калушського району Івано-Франківської області в родині робітників. У 1984 році закінчив середню школу №3 міста Калуша та вступив до Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника на педагогічний факультет. У 1985 р. був призваний до лав Радянської армії, з якої демобілізувався навесні 1987 р. З цього часу продовжував навчання в інституті. Протягом 1989 – 1990 р. р., будучи студентом останнього курсу, ніс послух у Спасо-Преображенському Гошівському чоловічому монастирі Івано-Франківської єпархії. У 1990 р. закінчив інститут і вступив до Київської духовної семінарії, а 1993 р. – до духовної академії. В 1996 році на кафедрі історії Православ'я на Русі захистив дисертацію «Церковні братства України й Білорусі як оплот Православ'я», здобувши ступінь кандидата богослов'я. Із серпня 1996 р. призначений викладачем і старшим помічником інспектора КДА-ІС. 21 вересня 1996 р. єпископом Криворізьким і Нікопольським Єфремом (Кицаєм) висвячений у сан диякона. 9 листопада 1996 р. Блаженнішим Митрополитом Володимиром висвячений у сан священника. 20 березня 1997 р. проректором Київської духовної академії архімандритом (архієпископом Білоцерківським і Богуславським) Митрофаном (Юрчуком) пострижений у чернецтво з ім'ям Пантелеймон (на честь святого великомученика й цілителя Пантелеймона).

29 травня 2000 р. призначений на посаду доцента кафедри загально церковної історії Київської духовної академії. 3 травня 2001 р. по вересень 2005 р. – завідувач кафедрою загально церковної історії КДА.

3 вересня 2005 р. – клірик Свято-Пантелеймонівського жіночого монастиря у Феофанії (Київ).

8 червня 2000 р. нагороджений медаллю Різдва Христового I ступеня, 9 листопада 2001 р. до 300-річчя Київської духовної академії Блаженнішим Митрополитом Володимиром удостоєний ордена преподобного Нестора Літописця.

3 вересня 2005 р. – викладач і доцент кафедри філософії, політології та права Київського славистичного університету.

18 жовтня 2007 р., рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви архімандрит Пантелеймон призначений єпископом Івано-Франківським і Коломийським. Цього ж дня у предстоятельській резиденції Блаженнішого Митрополита Володимира в Києво-Печерській Лаврі відбулося його наречення в єпископа. Наступного дня, 19 жовтня, у Трапезному храмі в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських відбулася архієрейська хіротонія єпископа Івано-Франківського і Коломийського Пантелеймона, яку очолив Предстоятель Української Православної Церкви, Блаженніший Митрополит Володимир. Із 23 грудня 2014 р. він був призначений керуючим Шепетівською єпархією УПЦ у чині архієпископа Шепетівського і Славутського. 21 вересня 2015 р. у день свята Різдва Божої Матері, Предстоятель Української Православної Церкви, Блаженніший Митрополит Онуфрій відвідав з першосвятительським візитом Шепетівську єпархію і очолив престольне свято у Свято-Різдво-Богородичному Городищенському чоловічому монастирі [10].

За ініціативи кліру Шепетівської єпархії проводяться спортивні змагання між вихованцями недільних шкіл різних благочинь, постійно організовуються поїздки молоді до Свято-Успенської Почаївської Лаври (Тернопільська область) та монастирів Рівненщини, молоддю організовуються вже традиційні фестивалі колядок та щедрівок, благодійні концерти для людей з обмеженими можливостями та соціально неспроможних сімей. У м. Нетішин активно працює духовно-просвітницький центр.

У звітному періоді УПЦ брала активну участь в громадському житті області.

Зважаючи на домінуючу роль УПЦ в регіоні, керуючі єпархіями беруть активну участь у державних заходах на запрошення облдержадміністрації, місцевих органів виконавчої влади.

Хмельницька єпархія Української православної церкви – Київського патріархату – релігійна структура, що діє в Хмельницькій області України.

В склад Хмельницької єпархії входить м. Хмельницький разом з Хмельницькою областю. Митрополит Хмельницький і Кам'янець-Подільський Антоній (в миру Махота Владислав Васильович) народився 8 листопада 1966 року в селищі Слатіно, Золочівського району, Харківської області.

У 1983 р. закінчив середню школу міста Суджи, Курської області, Російська Федерація.

У 1983-1984 навчався у Харківському технічному училищі №10 за фахом монтажника радіоапаратури. З 1984 по 1991 рр. навчався у Харківському Політехнічному Інституті. 1984-1986 рр. – служба в армії.

27 травня 1991 р. рукоположений архієпископом Житомирським і Овруцьким Іовом (Тивонюком) у Свято-Троїцькому храмі с. Троковичі Черняхівського благочиння у сан диякона, а 29 травня того ж року – на священника. Призначений настоятелем храму Різдва Пресвятої Богородиці с. Скурати, Малинського благочиння Житомирської єпархії.

У серпні 1992 р. призначений настоятелем храму св. Вмч Дмитра м. Малина і благочинним Малинського округу Житомирської єпархії.

У березні 1994 року за станом здоров'я переїхав до Криму і був призначений архієпископом Сімферопольським і Кримським Лазарем ключарем Свято-Троїцького кафедрального собору міста Сімферополя.

У 1995 р. перейшов до Київського Патріархату. 24 березня 1995 р. призначений настоятелем парафії святих Рівноапостольних князів Володимира і Ольги міста Сімферополя. 18 липня 1996 р. прийняв постриг у чернецтво з ім'ям Антоній на честь прп. Антонія Києво-Печерського. 21 липня 1996 р. хіротонізований на єпископа Сімферопольського і Кримського УПЦ Київського Патріархату.

29 жовтня 1997 р. призначається єпископом Хмельницьким і Кам'янець-Подільським, керуючим Хмельницькою єпархією. 23 січня 2003 р. за вагомих внесок в розбудову та зміцнення УПЦ Київського Патріархату підноситься до сану архієпископа. 23 січня 2012 р. з нагоди ювілеїв Святійшого Патріарха Філарета – 50-річчя архієрейської хіротонії та 45-ліття служіння на Київській кафедрі підноситься до сану митрополита.

Удостоєний вищих церковних нагород: Ордену Святого Архистратига Божого Михаїла (1999 р.) та Ордену Юрія Переможця.

Удостоєний державної нагороди: Орден «За заслуги» III ступеню.

У складі єпархії УПЦ-КП нараховується 252 громади, які обслуговують 115 священнослужителів.

У 2015 р. митрополит Антоній (Махота) відзначався активною позицією в суспільно-політичних процесах, що відбувалися на Хмельниччині.

За ініціативою кліриків Хмельницької єпархії УПЦ-КП, в т.ч. за участю священнослужителів і вірян УПЦ, РКЦ, УГКЦ, УАПЦ, ЄХБ, ХВЄП, представників місцевої влади, громадськості, ЗМІ, в багатьох населених пунктах області впродовж року проходили молебні (в тому числі міжконфесійні) «За Україну», «За Мир», «За загиблими під час подій на Майдані» та «За невинно убієнними під час голоду 1932-1933 рр.», встановлювались меморіальні дошки, пам'ятні знаки та Хрести на честь «Небесної сотні».

Крім того, необхідно зазначити, що серед священників Хмельницької єпархії УПЦ-КП подекуди спостерігається низька дисципліна, чимало з них мають недостатню теологічну підготовку. Як результат, на ґрунті цього виникають конфліктні ситуації між місцевими представниками УПЦ-КП та членами інших православних конфесій [1, с. 7-9].

Хмельницьку єпархію Української Автокефальної Православної церкви, яка нараховує 80 громад та 21 священнослужителя, очолює архієпископ Тернопільський і Червоноградський Мстислав (Гук).

Архієпископ Тернопільський, керуючий Хмельницькою єпархією УАПЦ Мстислав (Гук Ростислав Володимирович) народився 14 червня 1978 року в с. Подорожне Стрийського району Львівської області. 1993 року закінчив 9 класів Подороженської середньої школи і вступив в Стрийське ХПТУ-16, яке закінчив 1996 року. Того ж року вступив в Львівську духовну Семінарію УПЦ-КП, яку закінчив у 2000 році.

14 жовтня 1999 року в Свято Покровському соборі м. Львова, був рукоположений в сан диякона митрополитом Львівсько-Сокальським Андрієм. 31 грудня 2000 року в Свято-Троїцькому соборі м. Івано-Франківськ був рукоположений в сан ієрея єпископом Івано Франківським і Галицьким Іоасафом.

З 2003 по 2007 рік навчався в Тернопільській Духовній Академії, присвоєно кваліфікаційний рівень «Бакалавр богослов'я». 17 серпня 2008 року за значний внесок в розвиток духовності України, та ревної праці для добра Церкви нагороджений медаллю Арсена Річинського 2 ступеня Блаженнішим Мефодієм Митрополитом Київської і всієї України, Предстоятелем УПЦ. 2 серпня 2009 року з благословення Предстоятеля прийняв монарший постриг з рук Високопреосвященнішого Феодосія, архієпископа Дрогобицько-Самбірського, з іменем Мстислав. 9 серпня 2009 р. на Божественній Літургії в храмі Успення Пресвятої Богородиці м. Дрогобича, возведений в сан ігумена. 18 жовтня 2009 року з благословення Блаженнішого Мефодія Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля УПЦ, був возведений в сан архімандрита, високопреосвященнішим Феодосієм архієпископом Дрогобицько-Самбірським.

2010 року закінчив Тернопільську Духовну Академію і захистив магістерську роботу на тему: «Релігія як суспільне явище і складова частина духовної культури. Сучасні релігії». 20 червня 2010 року Блаженнішим Мефодієм митрополитом Київським і всієї України, Предстоятелем УАПЦ, нагороджений ювілейною медаллю «20 річчя третього відродження УАПЦ 1990-2010 рр.». Рішенням Архієрейського Собору УАПЦ від 28 грудня 2010 року клірику Дрогобецько-Самбірської єпархії УАПЦ архімандриту Мстиславу (Гуку) визначено бути єпископом Тернопільським і Червоногородським. Цього ж дня відбулося наречення архімандрита Мстислава на єпископа. 28 липня 2013 року нагороджений Блаженнішим Мефодієм Митрополитом Київським і всієї України, Предстоятелем УАПЦ ювілейним орденом св. Володимира Великого. З 5 квітня призначений керуючим Хмельницькою єпархією. 27 лютого 2015 р. покладені обов'язки правлячого архієрея Тернопільської єпархії. З червня 2015 року, згідно рішення Архієрейського собору, возведений в сан Архієпископа [9].

Загалом, враховуючи зростання присутності інших православних громад в області, нестачу культових споруд УАПЦ, гостру потребу церкви в кваліфікованих кадрах і кошти на будівництво нових храмів, намагання Хмельницької єпархії УПЦ-КП розширити свій вплив за рахунок УАПЦ, а також протистояння останньої з УПЦ, можна прогнозувати поглиблення кризи та маргінального стану представництва УАПЦ в області.

Також, на ситуацію у традиційних православних церквах негативно впливає відсутність нових форм роботи з молоддю, яка, в пошуках допомоги, змушена звертатись до протестантських і нетрадиційних церков, що продовжують отримувати гуманітарну допомогу із-за кордону і таким чином підтримують єдиновірців.

Існуючий розкол у православ'ї та деякі інші фактори значною мірою сприяють діяльності католицьких та протестантських церков, особливо в контексті зростання в 2015 р. кількості їх громад та прихильників.

В зазначеному дослідженні варто звернути увагу й на такі сьогоденні реалії і обставини. У сьогоднішній нелегкий час, коли наша країна і ми потерпаємо від економічних негараздів, політичної нестабільності і церковних розколів, коли вже більше двох років триває путінська агресія в окупованому Криму і на Сході України, коли безкінечно зростають комунальні тарифи та збільшується армія безробітних

і, на жаль, не підвищуються зарплати, пенсії, стипендії, нівелюється соціальна допомога нужденним, матерям-одиначкам, чорнобильцям, самотнім, ми, православні християни, не повинні втрачати надію на краще, повинні посилати наші молитовні звернення до Всемогутнього Господа за Українську Державу нашу, за зміцнення внутрішньої єдності і злагоди, за наше військо і за нашу перемогу над агресором.

Необхідно також зазначити, що останні два роки стали найбільш драматичними і трагічними для українського народу після проголошення незалежності України. Насамперед це стосується Української Православної Церкви, яка разом з усім народом нашої держави розділяє нині тяготи і скорботи, що випали на нашу долю і для наших людей. Однак і сама церква потерпає від шквалу несправедливої критики і цілеспрямованої кампанії з дискредитації УПЦ. Для цього використовуються брехливі інсинуації щодо того, що Церква повністю залежна від Руської Православної Церкви і беззаперечно виконує її накази, що в храми і монастирі на Сході України є схованками для бойовиків і зброї, що ієрархи УПЦ відправляють в Москву по жертвування українців, де за ці кошти купують зброю, боєприпаси для того, щоб вбивати бійців АТО й мирне населення на Донбасі, що ніби священники нашої церкви відмовляються молитися за здоров'я військовослужбовців зони антитерористичної операції і виправляти панакхиди по них.

Ця відверта брехня тільки шкодить єдності українського суспільства. Адже Українська Православна Церква з 1990 р. є самостійною і фактично автономною, на своєму Соборі обирає Предстоятеля, тут діє незалежний Священний Синод, вся повнота церковної влади поширюється на вирішення кадрових, громадських і фінансових питань. Нині УПЦ є найбільшою православною конфесією в Україні за кількістю релігійних громад, храмів та монастирів. На початок 2016 р. тут діяло майже 12 тис. релігійних організацій УПЦ, а всі пожертвування витрачались на будівництво та реставрацію церков і чернечих обителів, відкриття нових навчальних закладів, створення цехів і підприємств для виробництва церковного начиння і свічок, пошиття церковного одягу, малювання ікон, розпису культових споруд, підтримки засобів масової інформації, друкування богослужбових книг тощо. Сьогодні наша церква є єдиною православною конфесією України, яку визнає, як канонічну, Вселенське Православ'я і влітку цього року її представники будуть брати участь у Вселенському Всеправославному Соборі. В усіх церковних документах, на богослужіннях Українська Православна Церква завжди виступає за територіальну цілісність України, проти путінської агресії на Сході і в Криму, завжди своїми молитвами за доблесних українських воїнів і матеріальною та фінансовою допомогою бійцям зони АТО, вимушеним переселенцям, пораненим і покаліченим наближає довгоочікувану перемогу над агресором. Варто зазначити, що в цих питаннях, як вже зазначалось, активну участь беруть єпархії УПЦ нашого краю.

Висновки. Таким чином на Хмельниччині нині діють декілька православних конфесій, які намагаються домінувати в регіоні, залучатися підтримкою владних структур, громадських організацій, силових структур, виробничих колективів, представників культурно-освітньої сфери, ветеранів тощо. Як і в державі, на місцевому рівні, на жаль, не ведеться конструктивний діалог щодо майбутнього православ'я в краї і в Україні, поглиблення державно-церковних відносин, запровадження принципу толерантизації, об'єднання зусиль з українським суспільством для побудови багатой соціальної України на засадах християнських морально-етичних цінностей.

Матеріали статті можна використати на заняттях з релігієзнавства, світової та української культури, у виховних заходах, при написанні студентських наукових робіт, для членів МАН.

Джерела:

1. Поточний архів управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА. Папка «Інформаційний звіт за 2016 рік «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Хмельницькій області». – 42 с.
2. Особистий архів автор статті. Папка «Релігійні діячі Поділля». – 178 с.
3. Дорога життя. Покликання служити Богу і людям. До ювілею Архієпископа (біографічний нарис). – Хмельницька єпархія УПЦ, 2006 р. – 26 с.
4. Благівіст Хмельниччини (до 2005 р.). – Благівіст Хмельниччини. Подільські єпархіальні відомості // Хмельницька єпархія УПЦ./ №№13-14. – червень 2007 р.
5. Поточний архів Хмельницького єпархіального управління УПЦ. Звіт за 2014 р. – Т.1. – 231 с.
6. Поточний архів Хмельницького єпархіального управління УПЦ. Звіт за 2015 р. – Т. 1. – 212 с.
7. Сайт «Митрополит Антоній, керуючий Хмельницькою єпархією УПЦ». – Доступ до електронного ресурсу: vladykaantoni.org.
8. Сайт «Кам'янець-Подільська і Городецька єпархія». – Доступ до електронного ресурсу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
9. Сайт «Хмельницька єпархія УАПЦ». – Доступ до електронного ресурсу: <http://uapc.te.ua/архієпископ/>.
10. Сайт «Пантелеймон (Луговий)». – Доступ до електронного ресурсу: <http://uk.wikipedia./wiki/>.

ІДОЛИ ПАДАЮТЬ ДОЛУ

Ідоли падали здавна. То не варварство, а прозріння про ідола. І аж ніяк не злочин. То міфи, ліплені десятиліттями чорною ідеологією з консервацією їх на віки, руйнуються під дією світла правди.

Ленін, прийшовши до влади, розпорядився скинути пам'ятники російським царям та їх кривавим вірнопідданцям. Через півроку після Жовтневого перевороту, а саме 12 квітня 1918 р., Рада Народних Комісарів видала декрет про знесення монументів старої влади та їх заміну новими, на пам'ятники революційних лідерів. «На цьому місці раніше стояв пам'ятник царю, а тепер ми закладаємо тут пам'ятник визволеній праці...» – проголошує Ленін. З іншого виступу: «І я певен, що пам'ятник, який ми закладаємо великому вчителю Карлу Марксу... стане закликком... створити те суспільство, при якому не буде місця експлуатації» (том 41).

Ленін впадав у гнів, якщо затягувався процес зміни знаків і символів. Уже у травні 1918 року, тобто через місяць після прийняття декрету РНК, він писав П.П. Малиновському:

«Чому, всупереч постанові РНК і незважаючи на безробіття... не розпочато в Москві робіт

1) щодо хорошого закриття царських пам'ятників?

2) щодо зняття царських орлів?

3) щодо підготовки сотень написів (революційних і соціалістичних) на всіх громадських будинках?

4) щодо встановлення бюстів (хоча б тимчасових) різних великих революціонерів?» (т. 50).

Ще через чотири місяці буквально сказані:

18.IX. 1918 р.

Петроград

Наркомові Луначарському

Копія Москва, Остоженка, 53

Покровському

Сьогодні вислухав доповідь Виноградова про бюсти і пам'ятники, обурений до глибини душі; місяцями нічого не робиться; досі жодного бюста; зникнення бюста Радіщева є комедія. Бюста Маркса для вулиці нема, для пропаганди написами на вулицях нічого не зроблено. Оголошую догану за злочинне і недбале ставлення, вимагаю прислати мені прізвища всіх відповідальних осіб для віддання їх до суду. Ганьба саботажникам і роззявам.

Голова Раднаркому Ленін.

Сталін увіковічив Леніна в містах і селах, у камені та граніті, у центральних вулицях, іменах заводів, організацій, колгоспів і всюди, де можна було впхнути назву вождя. Не забуваючи при цьому себе і своїх живих соратників. Хрущов наказав очистити територію радянської імперії від сталінських бовванів. І не питав у народу, чи це правильно, чи то варварство. За репресивною звичкою, вчинив це таємно, вночі. Як і під покровом ночі виніс мумію «культу» з Мавзолею, перезахоронивши тіло Сталіна у могилу біля Кремлівської стіни. Настав революційний час українців – повалили «свята святих» Леніна. Воістину, не сотвори собі ідола...

...Молоді сміливці розхитували сірого божка, який своєю простягнутою рукою не то застерігав зухвальців угамуватися, не то намагався втримати рівновагу, щоб не упасти... Але марно, в усі віки тиранни, навіть найкроворежливіші, були зметені живим буревієм. Хвиля гехкала, смикаючи мотузки, гучні голоси підохочували завзятців, урешті шия і плечі ідола не витримали гуртової сили і, описавши дугу, гупнувся долу. Повергнутий величний вождь у мить змалів. Уткнувшись головою об землю, мовби цілував її, грішний, за тривале стовбичення. Так, принаймні, видалося після другого падіння Леніна у Хмельницькому парку в лютневий вечір 2014-го... Першого разу його демонтували влітку 1992 року. Ось як тоді писав автор цих рядків у репортажі «О 14.55 Ленін зійшов на землю...» міської газети «Вільне слово»:

«Демонтувати пам'ятник В.І. Леніну з майдану Незалежності було не просто.

Не просто – бо не один день і місяць вирували пристрасні баталії навколо імені вождя.

Не так просто виявилось зняти і саму величну фігуру Ілліча, – встановлювали ж не на роки, а на вічність. Бо не лише вона, семитонна бронзова фігура, – дань пам'яті найвидатнішому і наймудрішому, це – символ комуністичної, ленінської ідеології, несхитної і недоторканої, єдиноправильної, направляючої і святої...

Але нічого під небом нема вічного. Істина споконвіків докачана історією. Тим більше, якщо ідеї і найблагородніші в своїй суті пориви супроводжуються жорстокостями, сльозами і кров'ю... І як би ця дорога до вселюдського щастя постійно не маскувалася «вірними учнями» і сильною тоталітарною машиною, зла і гріхопадіння не приховати... Бо кажуть у народі: «Бог правду бачить». Рано чи пізно до цієї правди доходить

і сам народ, і тоді, осліплений так довго ідолопоклонством, умить прозріває. Хмельничани знали: ще місяць тому депутати міської Ради прийняли рішення про перенесення пам'ятника В.І. Леніну. Більшість мешканців схвально поставилася до цього. Відомо і те, що від імені групи (цифру називають двояку – 2 і 4 тис.) ветеранів партії, комсомолу, ветеранів війни було оскаржено це рішення сесії, засуджено «акт вандалізму», а лист направлений Президентові України Л.М. Кравчуку. Звісно, і в день демонтажу пам'ятника не могло не обійтися без емоцій, образ, доказів лише своєї правоти двох протидіюючих сторін.

...І ось споруду застропували. Електрозваркою зрізано в «ногах» металеві прикріплювачі. Кранівник Людвіг Коза піднімає ідола. Сотні людей вгамовуються, погляди звернуті на реальний факт, якого ще недавно допустити навіть у подумках було неймовірним, фантастичним, протизаконним.

Не знаю, що відчували в той момент присутні: діти розглядали знімання пам'ятника з цікавістю, молодь – з відкритою байдужістю і спокоєм, старше покоління – пригнічено і з якоюсь острашеністю в очах.

Нікого не оправдовую і не осуджую. Кожен має право на оцінку звершеному. Кожен вірить у те, що хоче вірити. Але хай кожен з нас прислухається і до власної совісті. До предків, які стали безневинними жертвами більшовицької історії. А сувора правда в тому, що навіть чимало колишніх лідерів партії визнали: після Жовтневого перевороту історія Радянської влади позначена суцільними помилками. Трагедія заповзятливо-істеричного захисту культу особи Леніна сьогодні пов'язана з незнанням самої особистості вождя пролетаріату, його творчої спадщини. Мовлю про це тому, що сам сліпо вірив у невинність Леніна до наслідків комуністичного режиму. Але рухнули трафарети «славної й цікавої» історії КПРС, у пресі нестримно хлинули неопубліковані статті й листи Леніна (15 % його праць ніколи не бачили світу, так і лежать в архівах), згадки і документи, і образ світлий, найлюдяніший почав поволі тьмяніти...

Соратник Л. ТРОЦЬКИЙ: «У політичній боротьбі він не гребує найбільш нищими прийомами, брехнею, демагогією, перекручуванням фактів».

М. БЕРДЯЄВ: «Усе мислення Леніна було імперіалістичним, деспотичним».

М. ГОРЬКИЙ, автор п'ятих варіантів нарисів «В.І. Ленін», писаний у реалістичному ключі, зазначав: «Должность честных вождей народа нечеловечески трудна. Невозможен вождь, который в той или иной степени не был бы тираном. Вероятно, при Ленине перебито людей больше, чем ири Уот Тайлоре, Фоме Мюнцере, Гарибальди».

О.І. КУПРІН друкує в паризькій газеті «Общее дело» в 1921 році нарис «Ленін». Вражає кінцівка: «В сущности этот человек, такой простой, вежливый и здоровый – гораздо страшнее Нерона, Иоанна Грозного. Те, при всем своем душевном уродстве были все таки люди, доступные капризам дня и колебаниям характера. Этот же нечно вроде камня, вроде утеса, который оторвался от горного кряжа и стремительно катится вниз, уничтожая все на своем пути. И притом – подумайте! камень в силу какого-то волшебства – мыслящий! Нет у него ни чувств, ни желаний, ни инстинктов. Одна острая, сухая непобедимая мысль: падая, уничтожаю».

Подальших 70 років покажуть, що це не просто письменницький красивий образ: мислячий камінь котиться вниз... Щоб утримати владу в своїх руках, Ленін використовує ганебні засоби: оголошує «ворогами народу» партію кадетів, члени якої підлягали арешту, суду і ревітрибуналу; встановлює диктатуру пролетаріату, в якій законом стає беззаконня; розгортає червоний терор, створює концтабори, щоб ізолювати «ворожі елементи» і тих, кого, за висловом Дзержинського, «найсуворіший суд не знайшов би й підстав ув'язнити»; групами знищуються безневинні заручники за вбитого комісара ЧК або на замах представника влади. До ненависті, що межує з патологічною істерією, долучаються культура і мораль. На запитання, що таке комуністична мораль, Ленін різко відповідає: «Убивати, знищувати, каменя на камені не залишати, коли це на користь революції». Відкидати культуру, якщо вона заважає справі революції. Тим більше національну, яка є культурою «поміщиків, попів, буржуазії, а значить – є ворогом пролетаріату. Чим далі, тим «мислячий камінь» набрав тоталітарних обертів. Згадаймо погроми культових споруд, безцінних історичних пам'яток, вбивства священників, – і стає ясно, хто закладав фундамент сталінщини, беріївщини і їм подібним. За браком газетної площі не можу навести ленінських розпоряджень, секретних постанов, цитат із статей. Наголошу тільки: вседозволеність в ім'я торжества ленінських ідей, Великого Жовтня і крокування до суспільства найбільших благ породжувала нечувану в світі сатанинську потвору, яка, за підрахунками вчених, одібрала близько 40 мільйонів жертв за роки ленінщини. За офіційними даними, 8 мільйонів загинуло на фронтах громадянської війни, ще стільки ж – у катівнях ВЧК, з них 350 тисяч священників. Понад 20 мільйонів впало від голоду та епідемій. Сталінщиною загублено 70 мільйонів чоловік (Йосип Віссаріонович часто зневажливо називав людей «гноєм», як Енгельс у листі до Маркса комуністів «бандою ослів, що сліпо вірять нам»). Долучимо соціалістичну ходу та її наслідки в інших країнах – за 74 роки кількість жертв перевищить 200 мільйонів. Ось який деспотичний, жертвний ланцюг, зготовлений народам марксистсько-ленінською ідеологією, з яким намагалися

увійти переможно в «світле майбутнє». Використавши слово «ланцюг», на пам'ять приходять факт, що мав місце рік тому. Колишній перший секретар міськкому партії заявив приблизно таке: я прикую себе ланцюгом до пам'ятника Леніну, якщо хтось захоче зняти його.

Не прийшов і не захистив... Укотре стало жаль кількох невгамовних ветеранів, які зривалися на крик, образи, в яких з розпачу тряслися руки... «Не поступаючись принципами», віддамо їм належне: облишимо їхні переконання, побажаємо здоров'я і чисто людського спокою хоч на схилі літ.

...Зависла на тросі попідпаш і за підборіддя, зчорніла фігура Леніна раптом повернулася вбік колишнього будинку обкому партії, затрималась на мить і, ставши в попередню позу, почала опускатися з-над п'єдесталу донизу...

Я не прихильник однобокості, повного очорнителства – на догоду обивателю чи якійсь політичній силі. Будьмо об'єктивними: В.І. Ленін, попри свій негативний «букет» характеру, був усе-таки геніальною особистістю. В ньому дивовижно злилися високий інтелект, організаторські здібності, неймовірна працездатність, вміння точно й швидко зорієнтуватися в ситуації. Одягався і жив скромно. Ненавидів бюрократизм, не пиячив. Любив смішне і сміявся до «сліз». Як звичайна людина, втомлювався і страждав, уперто шукав виходу, щоб врятувати свою теоретичну утопію в розбурханому хаосі дійсності. Але прагнення втілити ідеї комуністичного добра і загальної рівності в новій Росії, його надзвичайний природний розум не захоплюють абсолютно і не значать для мене нічого, якщо починаю вивчати В.І. Леніна через призму долі України. І тут він знову постає не стільки у світлих, скільки у чорних тонах. Крутість політичне, лицемірство, дволикість, цинізм, прихований обман, диктат – усе пускає в хід вождь більшовизму, коли постає питання, якою бути Україні. Адже вона, перебуваючи 250 років під гнітом старої Росії, з ентузіазмом зустріла радянську владу, без вагання повірила в революцію. «Вперше, – пише В. Винниченко в книзі «Відродження нації», інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими своїми і «витрусили з серця всі застарілі болі, образи, гіркість, ненависть, ми одягли чисту одіж дружності, братерства». Здавалося, принципи самоозначення націй є само собою зрозумілими і взаємодумності буде досягнуто. Однак політика російського пролетарського уряду почала базуватися на матеріальних, економічних інтересах. Росії потрібен український хліб, цукор, сіль, вугілля. Тобто взяла гору знову імперська хіть тримати Україну, як колоніальне джерело для викачування багатств, і коли наш уряд почав ставати в опозицію, Москва відповіла терором, репресіями, карними експедиціями на «зажерливих» селян. Згадайте написані Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», чи лист до українських робітників і селян. І ви здивуетесь, що ж маємо з нещадної критики злочинної російської імперії, що залишилося з намірів оголосити ледь не війну шовінізмові; забезпечити українській мові всі умови для розвитку; що вийшло з твердження, «якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема... Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи». І ось, щоб не допустити суверенності України, в хід запускається давно вивірена зброя – погроза, шкідливість націоналізму, необхідність «тісного об'єднання й цілковитого зілляння» заради повалення буржуазії всього світу (!). Яке фарисейство, який безсоромний обман...

А на брехні, злочинстві вимощується кубло майбутніх злочинств. Знищення цвіту української інтелігенції, Української православної церкви, геноцид голодомором, масові репресії, депортація в Сибір після Великої Вітчизняної війни 10 % західноукраїнського населення – ось стратегічний перелік злочинів, що здійснювалися під прапором ленінізму.

...Пронеслися вітри історії. Ми стали не тими, що були, ми знаємо тепер більше, ніж знали до нашої суверенності. Ми почали розуміти, хто був хто. Ми очищаємось. І від ідолів – теж. «Не сотвори собі кумирів», – застерігає біблійна істина. І ця істина сьогодні прояснила нам очі і серця.

О 14:55 хвилин Ленін зійшов на грішну землю... З майдану Незалежності його, поклавши на тралер, відтранспортували до Хмельницького управління зеленого господарства. На тимчасовий «спочинок». А може, на вічно пора?

P.S. Пристрасті в Україні по кам'яних вождях відкипіли. В одних містах ідолів давно скинуто, в інших – перенесено, або зберігаються тимчасово (?) у складських приміщеннях.

Однозначно, що рішення депутатів міста щодо перенесення пам'ятника В.І. Леніну є надто запізним. Але краще пізно, як мовиться. Бо, здається, кожна свідомо людина вже знає ХТО був Ленін для України. Відповідно, немає рації стояти пам'ятнику на майдані Незалежності. Не місце йому і на іншій площі чи вулиці. Бо лише ПЕРЕНЕСТИ – означає не що інше, як наше примирення з ленінською ідеологією і, зокрема, ставленням його до України. Бо ПЕРЕНЕСТИ, це ніби дати ковток волі і правди на майдані, а поза майданом Незалежності маєте нагоду сповідувати і далі ленінізм, і далі шанувати вождя в наших дітях. Абсурд. Але це не означає, – звертаюся до прискіпливих і завзятих прихильників Леніна, що я забавлю вас права любити генія теорії соціалізму і комунізму. Це – особиста справа.

Як на мене, немає рації на тому ж «почесному місці ставити інший пам'ятник, хай навіть і Т.Г. Шевченку. Чому? По-перше, на такому іменито промовистому майдані взагалі не повинно бути ідолопоклонства. По-друге, неетично, аморально «підставляти» поета як істинного борця і страждальника за долю рідного народу на місце комуністичного імператора».

Україна позбулася знаків і символів сатанинського духу, особливо після указу Президента про декомунізацію. Чому це так важливо? Саме вони, твердив давній китайський філософ Конфуцій, правлять світом, а не закони і слова. Саме вони, нашпиговані пам'ятники на всій території України, виконують роль ретрансляторів негативної енергетики мумії з московського мавзолею. Лише в нашій країні, за офіційною статистикою, нараховувалося 5 тисяч 500 ленінських монументів (без урахування бюстів, барельєфів і т.п.) У першому півріччі 2013 р. їх зменшилося до 1300. А коли у грудні активісти звалили Ілліча на Бессарабській площі у столиці, почався лєнінопад... На Хмельниччині у 1991 році було 364 пам'ятники Леніну, 21 – Карлу Марксу, 1 – Надії Крупській та іншим більшовицьким соратникам. Нарешті позбулись.

Демонтажі та повалення ідолів – це зовнішнє очищення. Цього мало. Необхідно вигнати «бісів» із голів. Проблема – у незнанні реального, справжнього, а не міфічного комуністичного бога.

Валерій Грошко, поет і журналіст, прочитавши мою книгу першу «Розгул червоного диявола», написав: «...Наведу численні факти містичної природи більшовизму. Про це свідчать абрєвіатури і символи, які вони впроваджували, прийшовши до влади. Перший голова ВЦВК Яків Свердлов, керівник окультного відділу ЧК-НКВС Гліб Бокий, лідер партії Лев Троцький та інші були відвертими адептами темних сил. Жовтневий переворот було здійснено у ніч, коли «зірка диявола» – Альголь, перебувала у стадії найбільшої активності. Для мумії Володимира Леніна спорудили зиккурат. Цей накопичувач і ретранслятор енергії назвали мавзолеєм.

Знищення мирного народу, про яке Ви так переконливо пишете у своїй книзі, мало на меті не тільки геноцид, але і чітко виражений характер жертвоприношення. Для нього потрібні були саме невинні. Це не був безум, це були ритуальні акції, гекатомби (велике урочисте жертвоприношення, у переносному значенні цього грецького слова – величезні жертви війни, терору. – П.М.) У катівнях приречених вишиковували вздовж жолоба. Кров розстріляних стікала прямо у нього. Окремі струмки по всій країні перетворювалися на ріки... Газові камери винайшли підручні Фелікса Дзержинського для дифузії душі. Аби ті ніколи не відроджувались.

Більшовики губили душі і тих, кого змушували брати участь у катуваннях і стратах. У такі способи вони розраховувалися зі своїм головним покровителем. Тим, у якого безумовно і беззастережно вірили. Варто згадати, з яким заповзяттям войовничі атеїсти руйнували храми і святині, з якою запопадливістю нищили духовенство та віруючих. Ідеологічні канони того лиховісного часу, на противагу Всевишньому, прославляють диявольщину. Червоний, іще з часів культу Ваала, її улюблений колір, бо він символізує кров».

Пояснення для читача: поклоніння та жертвоприношення Ваалів сягають глибокої давнини. За життя Мойсея поміж народами – сирійського, вавилонського та інших панувало ідолопоклонство Ваалові. Цей культ дійшов до ізраїльтян, які будували на своїй території йому храми і споруджували боввани-статуї. Біля жертovníків приносили жертви, навіть палили дітей на вогні для Ваала, проказуючи молитви та заклиральні формули в супроводі відповідних магічних дій.

В. Путятін, посилаючись на статтю В. Авдієва «Тайна мумии Ленина», розкриває містичну таємницю мавзолею. Якщо коротко, зміст такий. Культ трупів – це один із окультних ритуалів сатанинської релігії смерті. Перебування трупа вождя комуністів – це не просто ікона для поклоніння його святості, а чорна магія. Мумія Леніна – то жахливий енергетичний вампір, який викачує енергію, розум, волю, духовні сили з народів колишнього СРСР. І якщо пропаганда втовкмачує в наші голови, що Ілліч – і тепер «живеє всіх живих» – це не алегорія. Труп живе за рахунок людських життєвих сил. Згадайте свої відчуття після відвідування мавзолею. Ці прості знання методів чорної магії були відомі здавна-давен. А через мумію пропустили, за підрахунками кремлівських статистів, понад 70 мільйонів осіб. «Скільки життєвих соків відсосали сатанисти! – обурюються автори. – Ось де береться їхня сила і могутність. Прибалтійці після розпаду союзної імперії зразу демонтували всі пам'ятники Леніну. І це не вандалізм, як дехто кричить, чи то від нерозуміння, чи то все прекрасно розуміючи. Це цілком природне бажання очиститися від окультної зарази». Авдієв і Путятін запевняють, що не може нормально розвиватися країна, на майданах яких стоять пам'ятники-боввани Леніну та його соратникам. Бо в такій країні відсутня різниця між добром і злом, знехтувані моральні засади. Тому важливо дотримуватися національних символів для самоусвідомленості хто ми і чийх батьків.

НА ШЛЯХУ СТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»

В статті визначено актуальність видавничого проекту «Енциклопедії Хмельниччини». Проаналізовано організаційно-методичні заходи з його реалізації з боку Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Рекомендовано інформаційно-методичні матеріали для створення видання.

В умовах розбудови незалежної України важливого значення набуває досягнення історичного минулого й досягнень чвертьстолітнього досвіду національного відродження, що є неодмінною запорукою успішного майбутнього. Мова йде про українознавство як систему знань про Україну, яке включає інформацію про соціально-економічний, суспільно-політичний і культурно-освітній розвиток її регіонів.

Найавторитетнішими виданнями, які містять стислий виклад найважливіших відомостей з усіх галузей людського знання, є енциклопедії. Національна енциклопедія – візитна картка держави, сукупність знань про її історію, економіку, політику, культуру, побут, населення, найвизначніших представників народу, власне – про все найбільш значуще на її території в різних сферах людської діяльності [4].

За даними Книжкової палати України, за останні 5–7 років видавництва нашої держави надрукували близько 600 назв книжкових видань із грифом енциклопедії чи енциклопедичного словника (довідника). Однак за змістом, структурою, наповненням, жанровими особливостями вони не завжди відповідають енциклопедичному формату [1]. Новітня історія вже зафіксувала певний досвід створення енциклопедичних видань про регіони України – на Полтавщині, Львівщині, Тернопільщині та ін. [2;3;6;10].

На часі реалізація такого фундаментального проекту й на Хмельниччині, краї, який відігравав важливу роль у загально-історичному українському контексті. Безсмертні рядки Лесі Українки про Поділля – «красу України» уже понад 100 років віддзеркалюють його віковичну славу. Минуле й сучасне Хмельниччини творили й творять люди. Важливим завданням сучасників є створення енциклопедії Хмельницької області – книги знань про край, події, постаті.

В області вже успішно реалізовувався схожий проект. У 1960-х–1970-х рр. широка когорта хмельничан була залучена до творення унікального видання не лише в українській, а й у світовій практиці (єдиного на просторах колишнього СРСР) – 26-титомної історії міст і сіл Української РСР (головний редактор – Тронько П.Т.). Старт роботі дала постанова президії ЦК КПУ від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Вже в червні 1962 р. Хмельницький обком партії затвердив редколегію. Поділезнавець Прокопчук В.С. визначив такі головні етапи підготовки хмельницького тому: Перший – 1962–1964 рр. – розробка наукових і методичних принципів видання, організаційна діяльність; Другий – 1964–1970 рр. – написання нарисів і довідок, їх апробація та наукове редагування; Третій – 1970–1971 рр. – затвердження матеріалів та їх друк [8].

Координацію складної та відповідальної роботи кількатисячного колективу науковців і краєзнавців області здійснювала редакційна колегія: Мехеда М.І. (голова), Гаврик Ю.О., Галай Д.М. (відповідальний секретар), Гарнага І.В., Главак Т.В. (заступник голови), Коваленко Л.А., Копилов А.О., Ланевський В.П., Мещишин А.І., Олійник Л.В., Соколяненко В.В., Степенко О.Д., Суровий А.Ф., Тищенко В.І. Підписаний том до друку 18 травня 1971 р., того ж року він побачив світ в енциклопедичному форматі загальним обсягом 708 сторінок (76 друкованих аркушів), тиражем 15 тис. примірників. Загалом у ньому вміщено 50 нарисів про міста, районні центри, найбільші села, 459 довідок про центри сільських і селищних рад, 276 фотоілюстрацій, 22 карти, 12 кольорових вклейок [5]. Багатолітня копітка праця спричинила в області потужний поступ краєзнавчого руху, формування інтересу до історії краю, появу чисельної когорти його дослідників.

Ініціаторами сучасного видавничого проекту «Енциклопедія Хмельниччини» виступила президія Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова Баженов Л.В., заступники Прокопчук В.С., Телячий Ю.В., відповідальний секретар Роздобудько А.Г.). На пленумі її правління, що відбувся 17 квітня 2015 р., цю ідею всебічно підтримали Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України (голова Блажевич Ю.І.), Конгрес інтелігенції Хмельницької області (голова Слободянюк П.Я.), Державний архів Хмельницької області (директор Байдич В.Г.), Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Миколи Островського (директор Синиця Н.М.), перший

заступник голови Хмельницької обласної ради Адамський В.Р. та ін. Того дня був визначений план дій з підготовки видання «Енциклопедія Хмельниччини», склад редакційної колегії та керівників авторських колективів і робочих груп. Перспектива створення енциклопедії Хмельницької області знайшла відображення в «Хмельницькій обласній програмі розвитку краєзнавства на період до 2020 р.», що відповідає Указу Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» й активізує втілення в життя зазначеного проекту [7;11].

16 грудня 2015 р. після чергового пленуму Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України відкрилася чергова сторінка підготовки енциклопедії Хмельницької області. Важливе значення при обговоренні питання підготовки енциклопедії Хмельниччини мав виступ Железняк М.Г., директора Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, відповідального секретаря видавничого проекту «Енциклопедія сучасної України», про концептуальні засади енциклопедичних. Пленум рекомендував залучити до співпраці над енциклопедією широкі сили активістів з усіх міст, районів області: представників влади, творчих спілок, вищих навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл, позашкільних навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек, засобів масової інформації, громадських організацій, політичних об'єднань, релігійних громад, бізнесових структур, промислових, сільськогосподарських товариств та ін.

Пленум рекомендував заручитися підтримкою в ході реалізації проекту керівництва Хмельницької обласної державної адміністрації, депутатського корпусу Хмельницької обласної ради й постановив підготувати методичні рекомендації, низку довідкових матеріалів авторам статей, редколегії енциклопедії. Головні критерії, якими повинні керуватися всі, хто долучається до того, аби головна книга про наш край побачила світ і гідно репрезентувала його в Україні та за її межами, – об'єктивність, неупередженість в оцінках і судженнях, сумлінність і культура наукової роботи.

Лише шляхом колективного патріотичного усвідомлення актуальності енциклопедичного проекту в середовищі територіальної громади, тісної співпраці всіх хмельничан – потенційних авторів, підтримки органів влади та місцевого самоврядування стане реальним практична реалізація видання «Енциклопедія Хмельниччини» в найближчій перспективі. Саме від цих та інших важливих чинників і буде залежати кінцевий термін виходу енциклопедії у світ – початок 2020 р., що означало б успішність виконання складової регіональної програми розвитку краєзнавства.

Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України оголошуючи про створення енциклопедії, запрошує земляків долучитися до цієї роботи. Електронна версія методичних рекомендацій розміщена на офіційному сайті Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії www.kgpa.km.ua (вкладка «Енциклопедія Хмельниччини»). Нещодавно побачив друк й методичний посібник з означеної тематики [9]. Зразком підготовки статей слугують матеріали, розміщені в томах «Енциклопедії сучасної України». Підготовлені згідно вимог статті прохання надсилати на електронну адресу: enhm@ukr.net

Джерела:

1. Борчук С.М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження / С.М. Борчук. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2014. – С. 6.
2. Енциклопедичний словник Теробовлянщини (ред. В.С. Маланюк). – Тернопіль: ТзОВ«Терно-граф», 2014. – 416 с.: іл.
3. Енциклопедія Львова (під ред. А. Козицького та І. Підкови). – Львів, 2007–2010. – Т.1–4.
4. Железняк М. «Енциклопедія сучасної України»: історія, сучасний стан та перспективи / М.Г. Железняк // Енциклопедичний вісник України: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т енциклоп. дослідж.; редкол.: М.Г. Железняк (гол. ред. та ін.). – К., 2009. – Ч.1. – С.5.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Голова редкол. Мехеда М.І.. – К.: Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 708 с.: іл.
6. Полтавщина: енциклоп. довід. / за ред. А.В. Кудрицького. – Київ: УРЕ, 1992. – 1024 с.: іл.
7. Програма розвитку краєзнавства в Хмельницькій області на період до 2020 року / Хмельницька обласна рада. – Хмельницький, 2014. – 11 с.
8. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія / В.С. Прокопчук. – Вид. 2-ге, доповн. – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2014. – С. 112-117.
9. Телячий Ю.В. «Енциклопедія Хмельниччини»: інформаційно-методичні матеріали: метод. посіб. / Ю. В. Телячий. – Хмельницький: ХГПА, 2016. – 64 с.
10. Тернопільський енциклопедичний словник. – Львів, 2004–2010. – Т.1–4.
11. Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23.01.2001 р. № 35/2001.

Розділ 3.

Історія міст і сіл Хмельницької області

Володимир Захар'єв

м. Хмельницький

УКРІПЛЕННЯ ПІД КОПИСТИНОМ У ВЕРХІВ'Ї ПІВДЕННОГО БУГУ: ГОРОДИЩЕ, ЗАМОК, ОБОРОННИЙ ДВІР ЧИ ПЛІД КОЛЕКТИВНОЇ УЯВИ?

Стаття підсумовує результати археологічно-краєзнавчих розвідок в околицях с. Копистин, що розташоване східніше м. Хмельницький, і розглядає питання інтерпретації датування укріплення в ур. Замчисько на дюноподібному підвищенні лівого берегу р. Південний Буг. Наведені археологічні, історичні, топографічні та інші аргументи.

Ключові слова: Хмельницький, Копистин, Є. Сіцінський, У. Вердум, археологія, доба бронзи, Давня Русь, могильник, укріплення.

Береги Південного Бугу з доісторичних часів приваблювали до себе давніх поселенців. Тут, перш за все, за будь-якої пори року було чим пожитися, і що не менш важливо, на оточених заболоченими меандрами природних дюноподібних підвищеннях, можна було надійно сховатися від хижаків та ворогів з інших племен.

Донедавна у місцевих фахових довідниках та супутній літературі фігурувало, що перша письмова згадка про археологічні об'єкти Копистина і його околиць відноситься до початку ХХ століття. Саме тоді тепер визнаний патріархом подільського краєзнавства Є.Й. Сіцінський оприлюднив інформацію про них у своїй статті «Археологічна карта Подільської губернії». Зокрема, він проінформував, що «*Копыстынь, с. справа Буга. Съ северо-восточной стороны усадьбы священнической на острове Буга урочище, назыв. Замчысько. Здесь находятся огромные валы. Народъ говоритъ, что некогда на месте села Копыстына былъ город Капустынь, и жители этого города укрывались въ Замчыську при набегахъ татаръ. Курганъ на поле*» [1, с.210].

Ці ж відомості з невеликими упуцненнями та доповненнями згадали у книзі «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області», яку випустили 1984 р. у столичному видавництві «Наукова думка» археологи І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук та В.І. Якубовський. А саме: «...*тут же проти села є городище, що збереглося погано*» та уточнено, що «*розвідковими дослідженнями зафіксовано два круглих вали і рови, що розсовуються оранкою, та зібрано уламки глиняного посуду ХІІІ ст.*» Заодно, там же повідомлено, що в урочищі Замчисько виявлено поселення скіфського часу, а ще одне за 800 м на захід від нього «*на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Південний Буг, напроти села і за 350 м від дороги, що з'єднує передмістя м. Хмельницького – Раково з автострадою, що веде до м. Вінниця*». Додатково уточнено, що «*курган, який колись був в околицях села, тепер розорано* [2, с.89]». Щоправда, не було вказано автора розвідок.

У 2011 р. ця ж інформація майже дослівно була відтворена у довіднику «Археологічна спадщина Хмельницької області» авторства того ж таки В.І. Якубовського і його колег – археолога А.Ф. Гуцала та пам'яткознавця І.Р. Михальчишина [3, с.137-138]. Тобто: фактично, більш як чверть століття фахівці не обстежували цю територію.

Після виходу у світ останньої книги сюди майже випадково навідалися працівники ДП «ОАСУ» «Подільська археологія». Ця структура тоді займалася експертизою земельних ділянок, що планувалися владою для передачу в приватну власність або в оренду бажаючим вести сільськогосподарську діяльність.

При першому виїзді на місце, одразу ж було зауважено, що ні валів, ні ровів, про які повідомляли попередники, на поверхні не було видно, а культурних решток давніх часів на поверхні знайдено надто мало, щоб стверджувати про поселення чи, тим паче, укріплене городище. Однак, на основі інформації з вищеназваних першоджерел, прохання громадян не задовольнили. Та претенденти не відмовилися від свого задуму. Після консультацій з юристами, скориставшись чинним на той час законодавством і тим, що на поверхні було знайдено дуже мало артефактів, вони стали вимагати проведення додаткового шур-

фування ділянки. Крім того, згідно чинного законодавства, сплатили на рахунок підприємства належну суму за роботу і пообіцяли надати робочу силу для земельних робіт. Відтак, учасниками розвідки, якими за дорученням директора ДП «ОАСУ» Подільська археологія» Б.С. Строценя керував автор конкретної публікації, як тодішній завідувач хмельницького відділу, було закладено три основних шурфи в межах смуги на «дюні», на яку претендували замовники.

У першому і другому з них (відповідно, східний та центральний), незважаючи на прорізання ґрунту до рівня залягання глини, культурного шару не було виявлено. Глибина цих шурфів склала –0,64 та –1,0 м. У третьому (північному) шурфі здивував надто потужний шар чорнозему. Він не закінчувався навіть на відмітці –1,5 м, куди вдалося дістатися землекопам у вузькому півметровому в ширину шурфі. Як згодом роз'яснили місцеві жителі, у повоєнні роки – перед початком меліоративних робіт та після осушення долини – на підвищенні був літній табір для літнього безприв'язного утримування молодняка ВРХ. Там не практикували вивезення гною у теплу пору року, а періодично вигортали його бульдозером на північний бік «дюни».

У четвертому шурфі, що був закладений у західному секторі «дюни» дослідники натрапили на залишки могильника. У пох.1. знайдено кістяк людини невідомої статі середнього віку, котру перед смертю або одразу після неї, туго зв'язали і поклали у могилу. Її ноги біли зігнуті у колінах та щільно притиснуті до живота, як і руки до грудей в позі моління. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід. Глибина залягання кістяка складала лише –0,6 м.

За 0,5 м від першого на глибині –0,7 м виявлено ще один кістяк, могила якого виходила за межі шурфа, тому довелося додати ще один метр траншеї. Небіжчик у пох.2, спочивав на тому ж лівому боці у напівзігнутій позі та був орієнтований головою на північ. Перед ним – на рівні живота лежало дві шелепи овець, складені зубами до підігнутих ніг небіжчика. Стан цього кістяка був набагато гіршим, ніж попереднього, хоч могила його була дещо глибшою попередньої і за поховальним обрядом вони належали до одного археологічного періоду.

В кінці цього відрізка шурфу трапилися кістки ніг чергового скелета. Тому було «дорізане» ще 3 метри траншеї у північному напрямку, де виявлено чергові кістяки, стан яких був набагато кращим, ніж у пох.2. Два з них – дорослої людини (пох.3) та дитини до 5 років (пох.4) розташовувалися за 0,35 м від пох.2. Їхня могила, обриси якої, як і усіх попередніх та наступних на могильнику, не простежувалися у чорноземі, була досить мілкою – всього –0,5 м від нинішньої поверхні. Дорослий небіжчик був покладений у могилу на спині і зорієнтований головою на північний-захід. Череп дитини розташовувався під ліктем впритул до кісток тазу дорослого. Але дослідити весь кістяк останньої не вдалося: його не виявилось там, де мав би бути у ґрунті, що вибиралася з траншеї. Тому склалося враження, що похованою була лише спеціально обрізана черепна коробка дитини ворога або раба, що використовувалася, як чаша, і зберігалася у торбині на боці.

Другу пару скелетів (пох.5 та пох.6) зафіксовано за 0,85 м від попередньої – паралельно пох.3-4. Але у цьому випадку поховані були орієнтовані головами у південно-східному напрямку. Судячи з граціозності кісток, то були жінка і підліток. Заодно, практично ж вдалося вийти на північну межу могильника, бо далі схил різко понижувався.

Подальші зусилля були направлені на з'ясування східної і південної межі могильника. За 10 м південніше основного розкопу на могильнику в шурфі на глибині –0,75-0,9 м простежено залишки напівземлянки зі слідами відкритого вогнища або пожежі на долівці [4, с.454]. Приналежність її до якоїсь археологічної культури через відсутність артефактів у траншеї не було встановлено, бо повністю дослідити житло не вдалося. Адже на цьому дослідженні довелося припинити, оскільки це не входило у завдання конкретної археологічної розвідки. Знахідки було законсервовано на своїх же місцях до кращих часів. Замовники отримали право займатися вирощуванням сільгоспкультур лише на ділянці, де не знайдено культурного шару.

Таким чином, розвідкою 2011 р. було виявлено, що у західній частині природного дюноподібного підвищення у заплаві р. Південний Буг за північною околицею с. Копистин розташовані могильник та сліди поселення. Можливо, могильник є двошаровим – з різночасовими похованнями. Кістяки, що лежать глибше у скорченому вигляді, швидше всього залишили по собі племена доби бронзи, бо принципами їх поховання схожий з ритуалом так званих культур шнурової кераміки, а саме: городоцько-здовбицької, основний осередок якої розташований та дотичних до північно-західних районів Хмельниччини землях Рівненської і Тернопільської областей [5, с.50-63].

Поховання на спині більш притаманні представникам археологічних культур I тис. н.е., давньоруського часу і пізньому середньовіччю. Однак, поховані можуть бути і не християнами, які чітко орієнтува-

ли своїх небіжчиків очима до сходу і не використовували чашок з черепів. Зрозуміло, що над Південним Бугом мігрували в усіх напрямках не лише адепти релігії сина теслі з Назарету.

На жаль, кілька днів, що були відведені на розкопки, та відсутність належного фінансування, не дали відповіді на усі питання, що склали дослідницький інтерес, а пора для широкомасштабних розкопок поки що не настала. Водночас, не було доведено і стовідсоткову достовірність інформації, яку зафіксував Є.Й. Сіцінський та згодом продублювали його наступники. Шурфування не показало присутність на цьому дюнеподібному підвищенні культурного шару притаманного городищам давньоруського часу чи навіть укріпленню ранньо-залізного віку (так зв. скіфського часу), про знахідки кераміки яких описано у вищеназваних довідниках. Логічно, що воно мало б розташовуватися у найвищому місці урочища, а саме там якраз і проводилася згадані вище розвідкові шурфування.

Але повернемося до дюни на березі Південного Бугу. Ні для кого нині не секрет, що сам автор «Археологічної карти Подільської губернії» часто-густо не бував на введених у свій перелік об'єктах, оскільки мав цілком інші обов'язки за основним місцем служби, а користувався свідченнями з т.зв. «опитувальних листів», які ним та його колегами з Подільського епархіального історико-статистичного комітету (ПЄІСК) були передані місцевим священикам. Звідси й відсутність у описах подробиць, які археолог обов'язково вказав би. Як відомо, орієнтири, відстань до них, вказівка на археокультурну приналежність тих чи інших об'єктів та розміри при потребі можуть бути використані для уточненні їх місцезнаходження і є свідченням достовірності, якщо, звичайно, автор інформації при цьому особисто не помилився.

Торкнемося ще одного. Досі чомусь ніхто не звернув увагу на назву урочища, яка фігурує в повідомленні Є.Й. Сіцінського. Як відомо, укріплення Давньої Русі в часи їх існування називали «городищами» чи похідними від цього словами. Терміни «замок» з'явився пізніше, прийшов до нас з Європи і стосувався кам'яних оборонних споруд, в яких мешкав місцевий феодал та його прислуга. На Поділлі їх розпочали будувати у другій половині XIV ст., після перемоги війська Великого Литовського князя Ольгерда під Синіми Водами над ханами Кочубеєм, Котлубеєм, Дмитрієм Солтаном і Бекером та отримання братами Коріатовичами права безперешкодного розвитку оборонної структури краю. Особливо про це дбав наступний Великий Литовський князь Вітовт. Тому на наступне XV століття припав пік такого будівництва. Адже небезпека нападу ворогів не зникла: на місце одних завойовників приходили інші з ближніх та дальніх країн, не рідкістю були і міжусобиці, боротьба за княжий трон між вінценосними та претендентами. Відтак, кожен подільський можновладець, відповідно до свого статусу в місцевій ієрархії, вважав за потрібне мати укріплення у містечку чи селі, де він мешкав. Щоправда, сучасна кастеологи стверджують, що далеко не усі задуми були втілені у камені, а у землі і традиційній деревині, яких на Поділлі було достатньо, та [6, с. 150-168]. Заодно, у містах, зводилися і капітальні фортеці – більші за розміром укріплення, що ставали місцями перебування державних гарнізонів.

Через півтора століття, коли грізною зброєю стала артилерія, що могла під час осади ядрами розвалювати товсті стіни, архітектори-фортифікатори розробили фортифікації з бастіонами, ровами з облицьованими каменями стінками ровів та земляними валами. Їх за зручністю вимови в народі називали «замчиськами».

Шляхом такої логічного ланцюжка, вираховуємо, що біля Копистина потенційно могли бути саме залишки якогось пізньо-середньовічного замку. Це побічно підтверджує вище поданий Є. Й. Сіцінським переказ, що у ньому місцеве населення ховалося від татарів. Степовики, як відомо, були чималою загрозою для подолян з другої половини XV до кінця XVII століття. Якби не інформація з виданої у тому ж 1901 році іншої праці того ж автора, що зветься «Приходи та церкви Подільської Єпархії», і яку в часи СРСР ігнорували, а пізніше елементарно пропустили упорядники довідників. У ній вже читаємо, що вали на острові посеред Бугу «устроили турки» [7, с. 523-524]. Таким чином, доводиться визнавати, що навіть у першоджерелах, до створення яких мав відношення один і той же автор, які ще й побачили світ одного і того ж року, простежується плутаниця. І це не випадково: адже за основу було взято перекази з вуст простих автохтонів, які не знали, і відверто кажучи, у більшості своїй і дотепер не знають хронологічних рамок перебування на Поділлі тих чи інших нападників часів Пізнього середньовіччя, та елементарно не можуть відрізнити татарів-кримчаків від татаро-монголів.

Проте дуже скрупульозний знавець робіт ПЄІСК скаже, що матеріали до цієї, перш за все, релігійної енциклопедії поч. XX ст., насправді готував цілий сонм авторів, а те, що стосується 2-го округу Летичівського повіту, куди входив Копистин, безпосередньо, А.З. Неселовський. То що тоді означає «устроили турки» – прикру помилку, яку не помітив головний редактор, чи підтверджену чимось новітню інформацію, адже відомо, що XI Археологічний з'їзд, де Є.Й. Сіцінський озвучив доповідь «Археологічна карта Подільської губернії», відбувся за три роки до опублікування її у «Працях...» цього форуму тогочасних

кращих фахівців-дослідників минувшини, де вказав, що за валами укріплення копистинці ховалися від татар? Вище згадане змусило автора цієї статті проаналізувати інші письмові джерела, що торкаються історії Копистина, на предмет присутності у них згадки про замок.

Згідно праці Н.В. Молчановського «Очерк известий о Подольской земли до 1434 года», Копистин вперше було згадано у документі часів короля Владислава III. 1442 р. пустку Копистин, с. Михайлово-Дворище, Гарепта и Ремешово-Дворище, були передані феодалу Домарату поверх отриманих у 1433 р. Шарівки та 1440 р. с. Борбучинці (тепер с. Борбухи) [8, с.385]. Згодом цю інформацію продублював у статті М.Ф. Володимирський-Буданов, але з помилкою у даті – 1440 рік [9, с.83].

За інформацією того ж автора з «Архіву Південно-Західної Росії», 1530 р., у Копистині оподатковувалося 10 плугів. Стільки ж було лише у Плоскирові. 9-8 плугів рахувалося у довколишніх Голоскові, Пирогівцях, Масівцях, Женишківцях. Всі інші 57 сіл Меджибіжського повіту платили податок за 1-6 плугів [10, с.64]. Беручи за основу розрахунки того ж М. Ф. Володимирського-Буданова, що один плуг (16-25 га) складали 2 селянські господарства, а середня сім'я мала 10 осіб обох статей, у Копистині мешкало тоді близько 200 людей [11, с.70-72]. Але поки що не відомо, кому на той час належав Копистин і, головне, чи була у нього причина вкладати чималі кошти у будівництво замку?

Львівський дослідник пізнього середньовіччя М.Г. Крикун, з'ясовуючи у своїй книзі «Подільське воеводство у XV-XVIII століттях» кількість і структуру поселень нашого краю у наступному XVIII ст., подає серед шляхетських маєтків Летичівського повіту с. Копистин (Kopystyn) і уточнює дати та місця згадок даних про нього. А саме: у подимних списках за 1629, 1650, 1661 та 1667 роках, на карті Боплана (у транскрипції Kapustiniecz), і як Kopustin в кам'янецькому дефтері 1681 р. Крім того він уточнює, що село існувало ще у XVI столітті [12, с.268].

Маємо дані з «Архіву Південно-Західної Русі» за 16 листопада 1661 р., де зазначено, що у зв'язку зі збиранням подимного податку «Laboriosus Nawrysz» під присягою засвідчив наявність 3 димів (домогосподарств) на «willa Kopystyn» [13, с.516]. Далі виникає певне непорозуміння або документ, який у книзі прикріплений, як розділ до вищезгаданого, насправді стосується якогось іншого з подальших років. Адже за кілька сторінок нижче (без конкретного датування) читаємо: «Hon. Wasil Fedorowicz de Kopystyn, Kalinowka, Balince, Miedziboz s.d.p.». Тобто, дворянин Василь Федорович повідомляє про повне спустошення Копистина, Калинівки, Балінця, Меджибожа [14, с.524]. Очевидно, тому ми й не знаходимо Копистина, Калинівку та Балінця у списку 1668 року, а Масівці та Меджибіж, як дуже постраждали від козаків, левенців (подільських опришків) і татар. Зате там же є свідчення про замок у Моломолинцях, що на протилежному березі П. Бугу: за 17 км північно-східніше Копистина [15, с.524-538].

Звернемося ще до одного джерела, яка стосується цього хронологічного періоду, а саме – відомої карти Поділля Г.Боплана, що датована 1665 роком. І хоч на ній зазначено небагато населених пунктів Прибужжя, але на одній з правих приток П. Бугу між Плоскировом та Меджибожем бачимо село Kapustiniecz [16].

Місцерозташування цього населеного пункту дозволяє ідентифікувати його з нинішнім Копистином. Проте у дослідників топонімів Хмельниччини «Словнику власних географічних назв Хмельницької області» Н.М. Торчинської і М.М. Торчинського читаємо, що Копистин з такою назвою існував з 1630 по 1650 р. [17, с.339]. До такого висновку, за інформацією доктора філологічних наук, професора М.М. Торчинського, дослідники, дійшли, проаналізувавши біографію відомого картографа. Свою діяльність на теренах Польщі він розпочав у 30-х роках XVII століття. На жаль, поки що ніде не оприлюднені точні дані, коли саме він побував у цій частині Поділля, але відомо, що картограф був звільнений від служби 29 березня 1647 р. Тому дослідники Торчинські, пам'ятаючи про Подимний опис 1650 року, де Копистин фігурував з нинішньою назвою, в такий спосіб окреслили потенційні дати функціонування назви Kapustiniecz. І цілком резонно, адже на карті, яку видавали, нагадаємо, 1665 р. у Франції, залишилася відома її авторові назва, а сам він вже понад 17 років перебував за межами



бурливої Речі Посполитої. Проте не слід скидати з ваг і такі вагомі фактори, як послаблення пам'яті чи елементарна помилка у записах. Що більш правдоподібно, бо ця карта – єдине місце, де згадується саме така транскрипція назви села.

Наступна репліка карти Поділля Боплана була опублікована 1670 року [18]. Вона набагато цікавіша для нас, адже на ній поряд з іншими населеними пунктами, які, за тільки автору відомими принципами, потрапили на карту, укріплення відмічені спеціальним значком. І якщо тут ми бачимо фортеці і замки: Меджибіж, Пłosкирів, Деражня та Микитинці, то Копистин (Kopustiniecz) до таких не належить. Отже, логічно подумати, що під час перебування на Поділлі Г.Боплана укріплення там не було, як і у сусідніх Масівцях, де згодом у своїх нотатках зафіксував його, повертаючись у листопаді 1671 р. берегом П.Бугу з Бару до Львова, мандрівник і європейський розвідник Ульріх фон Вердумом. Чи, може, Г.Боплан з якоїсь причини проминув ці села без зупинки і не оглянув їх? Ніяк не віриться, що фахівець, діяльність якого полягала у зборі інформації для карт, навіть не розпитав нікого про те, що в них знаходиться.

Натомість Ульріх фон Вердум у своєму «Щоденнику подорожі, яку здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське» (фрагменти записів з якого цитуємо за статтею доброї пам'яті подільського краєзнавця Тамари Сис «Розповідає «Щоденник» Вердума» з газети «Радянське Поділля»), ретельно занотував, що їхав з Деражні до Пłosкирова через Масівці [19]. А саме: село те лежало «серед боліт, оточене частоколом, а також з малим укріпленням, спорудженим по місцевому досить сильно – з валами, ровом і частоколом. Взимку 1670 року його штурмували 6 тисяч татарів, але не здобули...»

«Проскирів, – уточнив автор, – стоїть над низиною, серед боліт і широкого озера, яке також тягнеться аж до Бугу. На ньому є чотирикутний острів, на якому, оточений валами і частоколами, стоїть місцевий замок...» А Чорний Острів – «не має іншого захисту, крім води. Його омиває озеро й ріка Буг».

Зрозуміло, що гість тоді ж побував і в Копистині. У «Щоденнику...» читаємо, що на півдорозі від Масівця до Пłosкурова «лежить село Копистин, також власність коронного хорунжого Сенявського, щоправда, нині у ньому не більше трьох-чотирьох хат. На сході височіють дві могили або гробниці, а трохи далі розкинулося велике озеро, з якого до Бугу тече досить велика річка».

Виникає логічне запитання, якщо Вердум згадав 2 кургани, то чому не помітив замчиська з «огромними валами», як охарактеризував його у «Археологической карте Подольской губернии» Є.Й. Сіцінський. Навіть будучи «замочком», він потрапив би у око шпіона-професіонала, який не опустив з поля зору навіть те, що з озера за Копистином тече «досить велика річка». Безперечно, свою роботу уродженець північно-німецької Фресляндії знав і з педантичністю фіксував все, що знадобилося б, як корисна інформація, у воєнний час. Чому ж тоді того, хто збирав розвідницькі дані, не зацікавили ні острів, ні замок на ньому, якщо те було особливим його інтересом?

Досить багато могли пояснити б документи Комісарського суду Подільського воеводства, який наприкінці 70-х років XVII ст. розглядав заяви на відшкодування втраченого власниками через турецьку окупацію краю у 1672 р., майна. Однак, ні дідич Копистина маршалок надвірний коронний Миколай Гієронім Сенявський, ні Анджей Бернашевський, у заставі в якого перебувало село, не представили у 1678 р. суду належних «прав на володіння» і не з'явилися на засідання [20, с.180]. Таке ж повторилося і наступного 1679 р., хоч обидва «були при здоров'ї та розумі» [21, с.224]. Тому виникають цілком резонні запитання: 1/ яка причина того, що ні один, ні другий не порахував для себе великою втратою такого села; 2/ чи вчинили б вони так, якби там залишилося щось справді цінне для них: палац, сад, парк, чи врешті, той же замок? Висновок напрошується сам собою. Того об'єкта, як такого, вже не було. І практично не могло бути, бо його утримування потребувало чималих фінансових витрат і, зрозуміло, праці чисельних замкових слуг, а в останні перед окупацією роки, яким передував період козацько-польської війни, швидше всього, у Копистині так ніхто й не поселився. Більше того – село навіть не зазначили у описі населених пунктів Летичівського повіту зі сплати подимного податку в 1668 році [22, с.524-538].

Що дивно, але Копистин частково відродився під час окупації краю турками. Свідчення про це знаходимо у дефтері (описі податків та оподаткованих) краю у 1681 р., який ми почерпнули з книги польського фахівця з цієї теми Даріуша Колодзейчика [22], а отримали в користування завдяки В.В. Дячку. Там написано: «с. Копистин належить до району Меджибіж. З населення збирається податок з озера – 1, хрещення немовлят – 1, що загалом складає 4000 [акче]» [23, с.328].

До речі, ніякого натяку на укріплення у долині Південного Бугу, як і на село Копистин, немає на детальній карті України 1772 року (і Поділля як її складової) Річчі



Занноні, бо, швидше всього, воно було дуже малим, та найголовніше, центральна дорога з Меджибожа до Проскурова на той час вже оминала його [24].

Хоча карта сама собою цікава зображенням каскаду ставків-озер та укріплень окремих містечок і фортець біля них. Зокрема: Меджибіж, Миколаїв, Чорний Острів, Деражня.

Навіть у описі Копистина 1812 р. кількість населення чомусь не вказана, але при цьому зауважено, що хати розташовані між собою на значній відстані. Згадано там і про річку, на якій знаходився борошняний млин [25].

Отже, в жодному з наведених вище джерел XV-XIX ст.ст. та книг, де автори приводять інформацію з тогочасних документів, не знайдено жодного свідчення про замок у Копистині чи його ближніх околицях.

Проте, перед тим, як робити остаточний висновок, я вирішив звернутися до ще одного джерела. Здавалось би, його, не варто було й торкатися, адже суть потрібної інформації двічі викладена у вищезгаданих збірниках «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» та «Археологічна спадщина Хмельницької області».

В архіві Хмельницького обласного краєзнавчого відшукався науковий звіт про дослідження В.І. Якубовського у 1971 році. І там вдалося прочитати те, що було опущене у книгах. А саме, що *«Укріплена була пам'ятка, як розповідають старожили села, двома рядами концентричних валів з ровами. Зараз вони розсунуті оранкою, але контури їх менш-більш простежуються»* і *«Шурф розміром 2х2м, закладений на південній його периферії, дав картину пожежі у вигляді опалених деревин, золяних залишків, перепалених тваринних людських кісток. Датується городище на підставі знайденої кераміки XI-XIII ст.ст. /табл., III, 1-5/»* [26, с. 12]. За кілька сторінок у Додатках прикладена і прорисовка кераміки. Але ніде не вказано: чи вона з шурфа, чи зібрана при поверхневому огляді урочища. Згідно сучасних каталогів середньовічної та пізньо-середньовічної кераміки України такі профілі притаманні як XIII-ому так і XV століттю. А спалена деревина з шурфу нічим не датована.

Отже, на основі наявних археологічних артефактів, статистичних і топонімічних даних, можна було б з певною долею достовірності і як одну з версій припустити стандартну ситуацію. Укріплення на дні лівому берега р. Південний Буг північно-східніше с. Копистин Хмельницького району Хмельницької області збудували не у середині XV ст., після того як король Польщі подарував його своєму феодалу Домарату, а в останній чверті XV століття, коли побільшало жителів, а їх та господаря або орендаря, спонукала активізація набігів татарів-кримчаків на Поділля. Підтвердженням того, що Копистин розвивався і на початку наступного XVI століття був важливим населеним пунктом верхів'я Південного Бугу є т.зв. «Список плугів за 1530 рік». Його який очолювали Плоскирів та Копистин, маючи до оподаткування по 10 плугів кожен. Подальші – набагато нижчі – цифри свідчать, що село перетерпіло якусь проблему і настав його занепад. Однак, за якимсь чинником воно потрапило на карту Г. Боплана – не зрозуміло. Можливо, саме, як пункт, де можна перепочити в дорозі і підкріпитися в місцевій корчмі.

Проте, за другою версією, цілком можливо, що укріплення під Копистином виконувало іншу – важливішу для господаря села – функцію, а селяни мали під те підлаштовуватися. Археолог і фортифікатор з Кам'янця-Подільського Р.В. Нагнибіда запропонував, що воно могло бути так званим «оборонним двором», який часто облаштовували біля значимої транспортної розв'язки [27]. Ця думка, одразу ж дозволила пояснити деякі незрозумілості. Адже насправді ур. Замчисько розташоване за 1 км від давнього центру Копистина, що підтверджує і карта Боплана – на якій Копистин (Karustiniecz) зазначений не на березі П.Бугу, а ближче до верхів'я його правої притоки. Тобто, таке місцезнаходження первинно невідгідне для місцевих жителів. Потенційно, степовики, які приходили з боку Кучманського шляху, що розташований південніше села, якщо заставали селян зненацька, могли легко перерізати їхній відступ до порятунку. Проте, якщо йдеться про чималий прибуток феодала, то хто рахуватиметься з життям простих землеробів? Як відомо, порятунок потопаючих – справа рук тих, хто тоне.

Завдяки вигідному чередуванню на правобережжі заболочених струмкових видолинків зі шматками суші між ними, а врешті і так званого «острова», створеного старицею і тогочасним руслом П.Бугу, удвоє зменшувалася відстань до твердого ґрунту на протилежному боці річкової долини. Побудувавши і контролюючи дорогу на палях, можна швидко окупити вкладені у будівництво об'єкта кошти, збираючи плату за проїзд і перехід, продаючи напої та їжу у корчмі, міняючи підкови коням в кузні і ремонтуючи упряж, вози у стельмашні, даючи можливість переночувати і безпечно відпустити коней пасти на лузі, площа якого сягала близько 2,5 гектарів. А ще – мати користь з водяного млина, круподерки, інших виробництв, де задіяна сила води чи вітру, адже біля води постійно вітряно.

У мирну пору шлях повз «укріплений двір» сприяв би купцям, кур'ерам, чумакам, місцевому населенню та подорожуючим з межиріччя П.Бугу-Дністра швидше дістатися до Красилова та в глиб Волині.

Єдиним мінусом могло бути б те, що цією ж дорогою користувалися б і татари, які приходили і Надбужжя Чорним шляхом. Звичайно, будівельники та замовник це мали б передбачити і облаштувати належну протидію на переправі.

«Укріплений двір» під Копистином, судячи з вищеподаних описів місцевих жителів, був традиційною для більшості укріплень другої половини XV-першої половини XVI ст. – дерев'яно-земляною спорудою. (Такі, до речі, згідно опису У. Вердумом сусідніх Масівець, через свою практичність, простоту і надійність, насипалися навіть у 70-х роках XVII ст.)

Залишки дещо пізнішої, значно поліпшеної аналогії можна побачити й тепер у долині П.Бугу між Меджибожем та Головчинцями – так званий «Замок Ракочі», розкопками якого на початку 2000-х років займалася експедиція під керівництвом С.М. Стопенчука, С.Ю. Демидка та О.Г. Погорільця [28, с. 87-90]. Дослідники дійшли висновку, що проіснував замок не довго. Його знищили татари наприкінці 50-х років XVI ст., скориставшись тим, що під час холодної зими замерзли болота, які заважали доступу сюди кінноті в теплу пору. Окрім функцій, які виконував би «укріплений двір» біля Копистина, цей ще мав і військове значення, адже виконував роль артилерійського форпосту перед Меджибізьською фортецею і міг обстрілювати фланги нападників, як на лівому, так і правому берегах річки. І якщо поки що не встановлено, хто був господарем Копистина в пору існування замку, то достовірно відомо, що будівництво «Замку Ракочі» курував Рафаїл Сенявський, особисту печатку котрого, як і шматки підірваних гармат, знайшли у культурному шарі археологи, серед яких був і автор конкретної статті. Безперечно, що будівництво під Меджибожем коштувало значно більше, ніж те, що біля Копистина. Якщо, звичайно, це укріплення було, а не існувало виключно в уяві селян та розтиражоване краєзнавцями рубежу XX століття і, зважаючи на їх авторитет, прийняте як доведений факт їхніми наступниками... Людям характерно помилятися. І причин тому пре достатньо.

Повертаючись до головної теми статті, вважаю за потрібне наголосити, що, виходячи з даного випадку, сьогодні варто переглянути і датування деяких об'єктів, приналежність яких визначено близько півстоліття тому. Тоді археологія пізньо-середньовічних об'єктів як така лише зароджувалася в Україні та мала противників серед партноменклатури, зокрема, і в Інституті археології, що боялася поширення національної самосвідомості українців.

Окрім того я не відкидаю, як таку, думку про давньоруське городище у цій місцевості. Однак, добре знаючи про принципи і технічні підходи русичів до своїх укріплень, схильний вважати, якщо воно і було, то, безперечно, на високому пануючому горбі лівого берега, де тепер розташоване так зване «Царське село». Там довгий час розташовувалася військова частина, що обмежувало доступ археологів туди.

Очевидно, і В.І. Якубовський сумнівався у наявності давньоруського городища на дюні посеред долини Південного Бугу, бо у подальшому так і не провів тут дослідження в рамках вивчення укріплень милої йому Болохівської землі, хоча віддав цьому все своє життя.

І найважливіше. Остаточний висновок можна буде зробити лише після проведення в ур. Замчисько стаціонарних археологічних розкопок і вивчення пізньо-середньовічних документів у архівах Польщі, Литви та інших європейських держав. Над чим і збирається працювати ініціативна група шанувальників історії рідного подільського краю, ядро якого складають члени ВГО «Спілка археологів України» і Національної спілки краєзнавців України.

Дякую за допомогу в написанні статті:

ДЯЧКУ Валерію – кандидату історичних наук, відомому енциклопедисту Поділля; СВАРНИКУ Івану – директору Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки; БАЙДИЧУ Володимирі – кандидату історичних наук, директору Державного архіву Хмельницької області; МАЯРЧАКУ Сергію – кандидату історичних наук; НАГНИБІДІ Руслану – науковому співробітнику Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», здобувачу кафедри Центру пам'яткознавства НАН України; ЛІСОГОР Галині – завідуючій читального залу ХОУН ім. М.Островського; СЕМЕНЮК Лілії – бібліотекарю читального залу ХОУН; МОРОЗУ Віктору – кандидату економічних наук, члену Національної спілки краєзнавців України; ГЛУШКУ Олексію (1985-2008) – світлої пам'яті археологу і фортифікатору; СИС Тамарі (1913-2009) – відомій подільській фольклористці та краєзнавцю.

Джерела:

1. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии //Труды XI АС. – М., 1901. – Т.1. – С.210.
2. Винокур І.С., Гуцал А. Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б. О. та Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – С.89.
3. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчин І.Р. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – С.137-138.

4. Захар'єв В.А., Строцень Б.С. Поховання енеоліту-бронзи на Хмельниччині // АДУ 2011. – Луцьк, 2011. – С.454.
5. Козак О.Д., Козак Д.Н. Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія)//Археологія. – №1. – 2010. – С. 50-63.
6. Нагнибіда Р. Оборонні укріплення міст і містечок Подільського краю XIII-XVIII ст. (Історіографічний огляд кінця XIX- поч. XXI ст.) // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О.Погорільця, Л.В. Баженова, А.М.Требіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011 – Ч.1. – С. 150-168.
7. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета: Приходы и церкви статистического комитета: Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е.И. Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, 1901. – Вып. 9. – С. 523-524.
8. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земли до 1434 года. – К., 1885. – С. 385.
9. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века// АЮЗР. – Ч.7, т.1.– К., 1886. – С.83.
10. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от сторой половины XV в. До Люблинской унии (1569 г.)//АЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7, т.II, – С. 64.
11. Там саме. – С.70-72.
12. Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С.268.
13. Исчисление дымов в городах и селениях Подольского воеводства, по случаю взимания подымной подати в 1661 году// АЮЗР. – Киев,1890. – С. 516.
14. Там саме. – С.524.
15. Исчисление дымов в Летичевском повете по поводу взимания подымной подати, 1668 г.// АЮЗР. – Ч.7, т.2. – Киев,1890. – С. 524-538.
16. kyivstar_vkraina_1665_3.
17. Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. – Хмельницький: Авіст, 2008. – С. 339.
18. kyivstar_vkraina_1670_3
19. Сис Т. Розповідає «Щоденник» Вердума// Радянське Поділля. – 1983. – 7 грудня.
20. Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678-1679 років. – Львів, 2015. – С. 180.
21. Там саме. – С. 224.
22. Исчисление дымов в Летичевском повете по поводу взимания подымной подати, 1668 г.// АЮЗР. – Ч.7, т.2. – Киев,1890. – С. 524-538.
23. Dariusz Kolodziejczyk. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanige. – Kiew, Ukraine Cambridge, Massachusetts, 2004. – S.328.
24. Карта Риччи Заннони_1772_
25. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 2. – Аркуш 213 та зв.
26. Якубовський В.І. Звіт Хмельницької дитячої екскурсійно-туристичної станції про археологічні дослідження на території Хмельницької області у 1971 р. – Хмельницький, 1971. – С.12.
27. Павлик Я. Історія Товстого. – Чортків, 2000. – С.44.
28. Погорілець О. Г., Стопенчук С. М. Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні пізнього середньовіччя // Нові дослідження козацької доби в Україні. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 87–90.

о. Юрій Мищик
Інна Тарасенко
м. Київ

МЕДЖИБІЖ В РОКИ ГЕТЬМАНАТУ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

В статті розглядається історія Меджибожа в роки гетьманату Петра Дорошенка, коли це місто перебувало в центрі боротьби між Гетьманщиною, Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством. Були використані як опубліковані джерела, так і неопубліковані, які знаходяться переважно в архівосховищах Кракова. Встановлені важливі факти військової історії міста, присутності у ньому як українських (М. Ханенко, І. Сірко), так і польських (Ян Собеський) видатних політичних і військових діячів.

Ключові слова: Гетьманщина, Петро Дорошенко, Річ Посполита, Османська імперія, Кримське ханство, Поділля, Меджибіж.

Славна історія старого Меджибожа – одного з найважливіших центрів Поділля вивчена недостатньо. Особливо це стосується його історії періоду сумнозвісної Руїни другої половини XVII ст., зокрема в часи гетьманування Петра Дорошенка 1665-1676 рр. Тут можна назвати лише капітальні монографії

Дмитра Дорошенка [1] та Валерія Смолія і Валерія Степанкова [2], де згадуються події тих часів, що стосувалися Меджибожа. Нововиявлені джерела польських архівосховищ з цієї ж проблематики були частково уведені в обіг у нашій статті [3]. З 2013р. нами проводилася робота по збору матеріалів для збірника документів з історії Меджибожа, який має вийти найближчим часом. Ці матеріали використані при написанні даної статті. В них, особливо в польськомовних рукописних газетах, створених і в Меджибожі, містилися військово-політичні дані про місто.

Отже, на початку 1667 р. кілька тисяч орди стояло під Меджибожем, який перебував під польською владою, і звідти ординці робили наскоки аж під Кам'янець - Подільський. У 1669 р. Дорошенко поставив 6 000 білгородської орди на зимові квартири на Волині й Поділлі, в т. ч. у Меджибожі, але вона збунтувалася й зайнялася грабунками. У новині від 10.10. 1669 р. з Меджибожа повідомлялося про повернення до міста з Чигирини чоловіка, котрий приніс вісті про події на Лівобережній Україні, зокрема про дії подільського полковника Гоголя. Все ж навесні 1670 р. Дорошенко дозволив цій орді кочувати приблизно в тих же місцях. В тому ж році в Острозі проходили переговори між українською і польською делегаціями, причому певні інструкції козацькому послу Петрановському містилися в листі гетьмана від 19(9).10. 1670 р., який було вручено послу в Меджибожі. У листі Дорошенка від 17(7).12.1670 р. до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького мова йшла і про місце мирних переговорів, причому замість віддаленого Острога пропонувалися Меджибіж або Бар. У березні 1671 р. Собеського інформував шляхтич Мочидловський з Бару, що на Польщу йде білгородська орда під командуванням Суїк-Казі – аги. Під Стіною 4 000 ординців з'єдналися з козаками Дорошенка і рушили під Бар і Меджибіж. Ординці набрали ясиру, але на зворотному шляху на них напали жителі Бару і відбили багато ясиру та здобичі. Децю детальніше свідчать протоколи допиту від 4.03. 1671 р. полонених (козака Кіндрата з Пирятини і білгородського татарина Галіла). Кіндрат був сердюком сотні Антона з полку Жеребила, що стояв в Усті бершадському. За наказом Дорошенка козацький загін створили з десяти козаків з кожної сотні під командування наказного гетьмана Гоголя і вони рушили між Баром і Меджибожем, а коли частина поверталася з походу на них вдарили барські люди і відбили чимало ясиру із здобиччю і захопили в полон з цього серденяцького полку трьох, з котрих двох залишили в Барі, а одного (Кіндрата) відправили у Львів до гетьмана Собеського [4]. У тому ж місяці великий коронний гетьман Ян Собеський (майбутній король) наказав чернігівському каштеляну Сильницькому зміцнити тодішній кордон з Гетьманщиною на лінії Кам'янець – Бар – Меджибіж і той відправився до згаданих міст з військами. 28.03.1671 р. під Меджибіж підійшла свіжа орда, за якою мав вирушити козацький полковник Бускевич. Сильницький негайно вжив контрзаходи зокрема послав роз'їзди під Меджибіж і Бар. Потім поляки відбили Бар і зміцнили свої гарнізони на Поділлі. Це було зроблено вчасно, бо козаки із свіжою ордою рушили під Меджибіж. 17.03. 1671 р. меджибізький комендант писав про новини в околицях міста, зокрема й про те, що орда (500 чоловік) проїхала повз Меджибіж до Старокостянтинова. Вони вдарили на села Меджибізької волості, палячи й грабуючи село Черепово та повернулись до Мазовця. А вночі вони разом з козаками штурмували невеликий замок і взяли б були його зразу, але поляки зуміли відбитися. Тоді ж запаливши села Мазовець і Пироговець і маєтність пана Білогоського, прийшли під Меджибіж. Проминувши місто, палили фільварки й хутори і того ж дня стали під Старою Синявою [5]. 28.03.1671р. чернігівський каштелян Сильницький у листі до Яна Собеського писав, про свіжу орду, яка стоїть під Меджибожем. Бузлаєвич (Бускевич-?), котрий є подільським полковником, хоче за нею піти з Могилева і збирає війська [6]. 21.04. 1671 р. невідомий шляхтич повідомляв з Кам'янця-Подільського зокрема про те, що «у нас грасує гультайство опришки, села й містечка не тільки коло Бару й Меджибожа, але й біля нас в милі від Кам'янця грабують людей, забирають в неволю, беруть бидло» [7]. У наступній новині (від 24.06. 1671 р.) з Меджибожа повідомлялось, що козаки хочуть з татарами увійти під Меджибіж, зібратися під Кальником й помстися (?) за Могилів. 10.08. 1671 р. комендант Меджибожа Заблоцький писав до краківського намісника повідомляючи про наміри Дорошенка [8]. 29.09.1671 р. Собеський вирушив на Могилів і звелів переправлятися через греблю в Барі протягом аж трьох днів, щоб ввести в оману козаків щодо великості польського війська. При цьому поляки тягли за собою човни, спроваджені з Меджибожа й Летичіва. Скоро Річ Посполита встановила панування майже на всьому Поділлі. В краківських архівосховищах вдалося виявити список міст, у котрих у 1671 р. розташовувалося польське військо. В Меджибожі стояв полк Лонцького, генерал-квартирмейстера іноземного війська [9]. В новині від 31.01.1672 р. з Меджибожа повідомлялося про лист меджибізького підстарости щодо дій Дорошенко в Чигирині, скупчення в Корсуні 10 000 татар, нападу яких меджибіжці бояться. 23.04.1672 р. немирівський підстароста писав до меджибізького коменданта про події в Умані. В листі від 25.06.1672 р. меджибізького коменданта Флоріана Заблоцького до підлясь-

кого каштеляна Станіслава Кароля Журецького повідомлялися військово-політичні новини. Про інші новини також типу писав невідомий з Меджибожа [10].

Але турки й татари перейшли в контрнаступ. Вже 25.06.1672 р. в Меджибіж прийшла вість із Бару, що 20-го числа орда рухалась на Вінницю, Немирів та інші подільські міста. Після взяття турками Кам'янця-Подільського коменданти гарнізонів подільських міст здавали свої міста, в т. ч. й Меджибіж, Дорошенку, за умови їхнього вільного відступу до Польщі. Але несподівано для Дорошенка в подільські міста увійшли турецькі гарнізони. Через таку прикру несподіванку Дорошенко став шукати шляхів до замирення з Річчю Посполитою, тим більше, що остання скупчувала війська під Меджибожем. На початку лютого 1673 р. він послав до короля Михайла полоненого поляка Ланцуцького з пропозицією підданства на умовах Гадяцького миру 1659 р. Але він був перехоплений турками за Меджибожем і невдовзі султан вислав до гетьмана чауша, вимагаючи пояснень. Тоді гетьману вдалося довести, що він це робив для дезінформації. Цікаво, що 20(10). 04.1671 р. виходець з турецької неволі заявив у Києві московському воеводі, що йдучи через Меджибіж, він зустрів на початку березня 50 кінних козаків Дорошенка, які повертались з посольства до короля у Варшаві і вели перемовини про мир.

16.02. 1674 р. в Меджибіж прибула якась духовна особа (ігумен) і принесла вість, що татари й черемиси залишаються в Барі і закликають до міста 5 000 ординців. Цей загін підійшов до Бару 5 березня і сточив бої з польськими хоругвами. 20.03.1674 р. новини з Меджибожа повідомляла зокрема, що місцеві міщани їздили до своїх братів до Умані і розповіли про новини в Наддніпрянщині [11]. У травні цього ж року лівобічний гетьман Іван Самойлович вчинив провокацію проти Дорошенка. Діставши чисті листи з підписом останнього він вчинив фальсифікацію: було створено фальшиве послання до кримського калги-солтана, в якому містилися перестороги перед замислами Собеського. Цю фальшивку він віддав переяславському полковнику Дмитрашку Райчі (Родіону Думитрашку), щоб той передав польському коменданту Меджибожа.

Поступово Річ Посполита стала брати гору над правобічною Гетьманщиною, яка вимушена була відбивати на сході московські війська. У травні 1675 р. польськими залогами була обсаджена значна частина Правобережної України. Командуючим над ним Собеський (вже король) призначив Анджея Моджеєвського, який розробив план дислокації польського війська в трьох «колонах» або лініях. У другій «колоні» значився й Меджибіж. Пізніше більша частина цих військ була кинута проти турків, а в Полонному й Меджибіжі мали стати литовські війська й охотницькі козацькі полки під командуванням наказного гетьмана Остафія Гоголя. Турецько-татарсько-ногайські війська захопили Рашків та Могилів і повели наступ на Львів, але Бару й Меджибожа їм не вдалось взяти. Далі Дорошенко під тиском Московської держави та Речі Посполитої мусив капітулювати у 1676р., хоча до останнього сподівався на сприятливий розвиток подій, на підмогу. Цікавився він і справами Бару, Меджибожа і Брацлава....

Джерела про Меджибіж часів гетьманату Дорошенка в переважній більшості польські і вони говорять про військово-політичні аспекти. Подальші пошуки в польських архівосховищах сподіваємося проллють більше світла на історію міста цієї доби.

Джерела:

1. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985.
2. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011.
3. Мицик Ю. З польських рукописних збірників про гетьмана Петра Дорошенка // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. – К., 2015. – С. 142-171.
4. Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – № 372. – С. 43.
5. Там же. – С. 23-24.
6. Там же. – № 372. – С. 36.
7. Там же. – № 372. – С. 45-46.
8. Там же. – № 372. – С. 80; Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН). – Відділ рукописів (далі – ВР). – № 1070. – Арк. 360 зв.
9. БПАН. – ВР. – № 1070. – Арк. 385 зв.-386. Другий список цього документу зберігається у Держархіві у Кракові.-Ф. «Зібрання Піночі». – № 372. – С. 167-168.
10. Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – № 372. – Арк. 217, 228; БПАН. – ВР. – № 1070. – Арк. 481, 508, 507 зв.
11. ПАН у Кракові. – ВР.-№ 1070.- Арк. 678.

РОДИННІ ЗБІРКИ СЛАВУТСЬКОГО ПАЛАЦУ САНГУШКІВ: ІСТОРІЯ ТА ДОЛЯ

До числа найцікавіших магнатських резиденцій на Волині належить палац Сангушків в Славуті. В своєму родовому палаці Сангушки зібрали цікаві збірки мистецьких творів, книг, архівних матеріалів, археологічних речей, тощо.

Ключові слова: Сангушки, колекціонування, Славута, мистецтво.

До числа найвідоміших князівських родів на Волині належить литовсько-руський рід Сангушків герба Погоня. Однією з яскравих граней їхнього життя була закоханість у мистецтво. В кожній із своїх резиденцій вони громадили збірки мистецьких творів та книг [1, с. 78].

Перші відомості про внутрішнє облаштування палацу маємо у спогадах Дунін-Карвіцького. Він зазначає, що увесь другий поверх палацу подружжя Кароліни і Романа Сангушків призначили на «рецепціональні покої». Взагалі Славута впродовж десятиліть була свого роду оазисом для всіх подорожуючих [4, с. 61]. Варто лише прочитати прізвища відомих художників, письменників, істориків, щоб зрозуміти який це був осередок культурного життя на Волині. Тут бували: З. Воґл, К. Глинський, Н. Орда, Й. Косак, Т. Грохольський, Круххубер, І. Котляревський, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Єзорський, С. Томашевський, М. Іванішев, Л. Романовський, Г. Осовський, др. А. Прохаска, проф. К. Ліске, Б. Горчак та інші.

Частину палацу було обставлено меблями з червоного дерева, оббитих червоним саф'яном і декорованих бронзою. Головна сходова клітка і кілька салонів були прикрашені чудовими гобеленами, які на рогах були прикрашені родинними гербами. Один з гобеленів з амурами в різних позах поміж хмар прикрашав стіни великого салону. Інші мали зображення біблійних сцен та лісові краєвиди [4, с. 61].

На цей же час в палаці вже існувала родинна галерея портретів та низка картин іншої тематики. Головним чином ці картини раніше перебували в Заславському палаці. Зокрема тут було велике полотно, авторство якого приписують Томашові Делабеллі. На ньому зображено сейм за Зигмунда III, під час якого гетьман Станіслав Жолкевський представляє королю взятих до неволі князів Шуйських. Ця картина спочатку була в Заславському палаці, пізніше її видерто з рами і кинута пошкоджену до якоїсь скрині. Князь Роман Сангушко замовив реставрацію цього полотна у якогось із зарубіжних митців. Іншою цікавою картиною був портрет Романа Сангушка, польного гетьмана під Улою з 1568 р. Таким чином картинна галерея була такою багатою, що оцінювалась ільйонами російських рублів. Це цілком зрозуміло, адже тут були розташовані цінні зібрання рідкісних картин видатного геніального фламандського живописця кінця XVI і початку XVII ст. Рубенса. Серед них були такі шедеври, як «Життя Марії Медічі», «Лихо війни», «Селянський танець», «Кермес», «Полювання на кабана», «Пейзаж з райдугою» та чимало інших рідкісних картин. Насамкінець Сангушки дістали старі бронзові вироби і порцеляну, зокрема корецьку, оздоблену Погонєю, а також китайські і японські вази, що походили також із Заславського палацу.

А ще в палаці князя Романа Сангушка стояли мармурові скульптури, статуї святих, споруджені у XVIII ст. видатним італійським скульптором Антоніо Кановою. Тут були також дві мармурові статуї святих чудової роботи геніальних рук видатного італійського скульптора Мікеланджело Буонаротті тощо.

Перед 1914 р. в Славутському палаці була археологічна колекція та колекція старих тканин. Князь Роман Сангушко «Сибіряк» згромадив в своєму павільйоні коштовні колекції давньої зброї, кілька атласних хоругв, чудові акварелі, рідкісні рукописи, а також щоденники його батька Євстахія, великий срібний хрест із зображення Христа старої роботи і багато інших речей [2, с. 469].

Славився Славутський палац і своєю книгозбірнею. Його основою стала корецька книгозбірня, перевезена сюди в 1810 р. В 70-х роках XIX ст. тут вже було понад 5000 томів, що згодом збільшилися до кількох десятків тисяч книг. Спочатку бібліотека містилася у двох великих палацових кімнатах, пізніше була перенесена до так званого «стаєнного павільйону», в колишнє помешкання Романа Сангушка, засновника родинної книгозбірні. Окрім сучасних тому часу книг, славутська книгозбірня містила багато чудово збережених і гарно опрацьованих старих видань, поміж яких були Біблії: Радивилівська (1568), Острозька (1581) та Львівська (1577), «Казання» Скарґи, польські хроніки Меховіти, Длугоша, Кромера і новіші, інкунабули грецькою мовою і латиною, багата колекція старих рукописів, оздоблених мініатюрами, а також новіших, що стосувалися панування Августа II та Августа III, а також Станіслава Августа, листи Яна III до цісаря Леопольда, визиря і примаса польського та відповіді на них, листи, що стосувалися Барської конфедерації і збірка полемічних брошур [3, с. 198].

На окрему увагу заслуговує архів родини Сангушків, перевезений в 1866 р. із Заславського палацу. Архів містив близько 1127 документів. В його склад увійшли архіви: острозькі та заславські з докумен-

тами від 1284 р., Тарновських з Горохова і так звані «ковельські архіви» Сангушків. Пізніше архіви були значно побільшені. Всі ці збірки, а також колекція старих польських і англійських гравюр під час Першої Світової війни були перевезені вглиб Росії. Після 1921 р. їх було повернуто і перевезено до Гумніск під Тарновом. Таким чином було повернуто 325 документів на пергамені, 12000 одиниць рукописів в 500 теках, а також скриня рахункових книг за 1820-1908 рр., що стосувалися маєтностей Сангушків на Волині. Все, що лишилося в Славуті, загинуло 2 листопада 1917 р. [2, s. 471; 3, s. 198].

Родинний архів Сангушків завдяки старанням Романа Сангушка був частково виданий. Частина томів вийшла під назвою «Архів князів Любартовичів-Сангушків у Славуті», частина томів – без приставки «Любартовичі». В 1887-1910 рр. у Львові було видано 7 томів родинного архіву князів Сангушків, але видання залишилось незавершене. У 7 томів ввійшла лише частина документів родинного архіву князів Сангушків, що охоплюють період з 1284 до 1577 року. Протягом XVI-XVIII ст. князі Сангушки поріднились з великими феодальними родами – князями Любомирськими, Заславськими, графами Потоцькими та іншими, документи яких також були включені до їхнього родинного архіву [2, s. 471].

Частину сімейних цінностей із своїх маєтностей Роман Сангушко у 40-му році XX ст взявся евакуювати. Конвой вантажівок в останній момент перед нападом німців дістався Румунії і після подорожі через усю Європу опинився у Бразилії. В Сан-Пауло Роман Сангушко навіть створив для їх збереження спеціальний фонд, який носить ім'я роду. Але вони тепер не належать родині. Ця частина колекції – національне надбання Бразилії. Та частина родинних збірок Жевуських, що опинилася в Гумнісках, стали основою для створеного Окружного музею в Тарнові [1, с. 79-80]

Джерела:

1. Климчук А. Мистецькі збірки Підгорецького палацу: галерея власників // Брідщина – край на межі Галичини і Волині. – Броди: Просвіта, 2013. – С. 75-81.
2. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. V: Województwo wołyńskie. – Wrocław, 1994. – 698 s.
3. Chwalewik E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone. – Warszawa, 1927. – 297 s.
4. Dunin Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia. – Kraków: Księgarnia J.K. Zupańskiego & K.J. Neumanna, 1891. – 142 s.

Василь Вихованець
м. Нетішин

СЛАВУТА: ЛІСОВА КЛІМАТИЧНА СТАНЦІЯ І КУМИСОВИЙ ЗАКЛАД

У розвідці йдеться про започаткування в Славуті князем Р.-С. Є. Сангушком лікування кумисом хворих на сухоти та інші легенево-бронхіальні, респіраторні тощо недуги. Курорт мав високий європейський рівень.

Ключові слова: Князі Сангушки, благодійництво, приятелі сімейства, Славутський курорт, кумис, кумисовий та гідропатичний відділи, соснові ліси.

Рід Ратнівських, Ковельських, Левартівських (Любартівських) і, нарешті, Славутських та Заславських князів Сангушків, який загалом на даний час нараховує вісімнадцять поколінь*, своїми чеснотами зажив великого авторитету як у сучасників, так не втратив його протягом століть аж до наших днів. Поза сумнівами, що в основі цих чеснот, зокрема, в такій частині їх як альтруїзм, лежало Святе Писання. Зрозуміло, інтерпретоване до відповідного християнського віровизнання, спочатку – православного, а потім – католицького.

Власне, під знаком благодіяння здійснювалася вся суспільно-господарська, наукова і меценатська діяльність Сангушків, особливо в період XVIII – XX ст. і переважно на теренах сучасної Хмельниччини, зокрема, у Славуті, Заславі, Антонінах, Сатанові та інших, в т.ч. й сільського типу поселеннях, розташованих на теренах Заславщини. Відповідне благодійне спонсорування, бувало, отримував і сусідній древній Острог. Серед таких прикладів хоча б той, що Р.-Д. Сангушко був у числі фундаторів Острозького братства імені кн. Острозьких, допоміг коштами реставрувати місцевий замок [2, с.13-14; 3, с.25-26].

А якщо мати на увазі започатковане у Славуті лікування кумисом, котре зі сторони кн. Р.-С. Сангушка було явною благодійністю, оскільки елітне конярство для родини завжди завдавало збитків, то ця добра справа дядька і племінника Романів Сангушків стала важливою далеко за межами повіту. За помірними цінами, про які розповімо нижче, тут могли зміцнити своє здоров'я хворі з різних губерній Ро-

сії. Саме цю царину добродійства славутських князів ми й хочемо дослідити і всесторонньо, об'єктивно висвітлити. І хоча офіційно господарями кумисового та лікувально-кліматичного закладу були два його лікарі – Л. Пжесмицький (керівник) та Ю. Зейдовський, певна річ, що не без відома і благословіння кн. Романа-Станіслава стали вони його власниками. І не під силу їм було самостійно, без хазяїна Заславщини розгорнути курорт.

Загальнолюдські й релігійні чесноти органічно переростали в усіх поколіннях Сангушків у чесноти суспільно-політичні. Тому і прості люди, в т.ч. різних національностей, і навіть представники російської влади довіряли членам роду входити у високі представницькі органи. Бо відомо, що, наприклад, всі волинняни, не виключаючи росіян, мали велике бажання бачити в Державній Думі, а ще краще – в Державній Раді Росії останнього куратора Славутських гідропатичної та кумисової лікарень, кн. Романа-Дем'яна Владиславовича, котрий ще з 1860-х рр. мав посаду конюшого при імператорському Дворі.

Це факт величезної ваги й довіри, коли пам'ятати, що кн. Сангушко був католиком. Але він відмовився. Натомість через два роки, в листопаді 1907 р., став головою Польського Товариства Крайового (ПТК) в губерніях Київській, Волинській та Подільській, яке, вголос відмовляючись від догмату національних засад, виявило легальний і дуже тактовний намір добиватися, спираючись на виборчу систему, впровадження в Південно-Західних кресах широкого самоврядування. Тож якби для ПТК вдалися його легальні і приховані плани, це було б історичним підсумком величезних кількавікових зусиль династії ковельсько-славутських Сангушків щодо такої господарсько-політичної розбудови Великої Волині і всього Південно-Західного краю, яка дозволила б цій території «увійти в стосунки з Царством Польським на зразок Литви з Короною» [36].

Щодо працелюбності і добродійства організатора санітарно-оздоровчої галузі свого господарства, Романа-Станіслава Євстафійовича Сангушка-Сибіряка [38, s. 505-507], то ці риси його характеру описані в багатьох статтях польських, українських і російських авторів. Вивченням їх праць займався й автор цих рядків та використовував їх у відповідних ракурсах своїх розвідок [4-7, 9-11].

Відзначимо, що популярність Славутського «Zakładu Zdrojowego» [48] дорівнювала авторитету ініціатора екзотичного лікування, кн. Романа-Станіслава та співзасновників здравниці, княжого лікаря Л. Пжесмицького і його колеги Ю. Зейдовського [43, s. 13]. Пізніше там працювали також висококваліфіковані фахівці своєї справи, лікарі Г. Добжицький, Т. Дзежбіцький та С. Туз. Місто знало ще одного, з дозволу сказати, спеціаліста в галузі лікування кумисом, пана др. Тарнавського – конкурента названих вище осіб. Окремим штрихом згадаємо і про нього. Згодом, після істотної розбудови курорту, його власником став кн. Р.-Д. Сангушко.

Тему, яка на разі має для нас інтерес, більшою мірою вивчали і популяризували сучасники Сангушків, в т.ч. і відвідувачі лікувального закладу. Приглядалися до неї і деякі радянські науковці та краєзнавці. Хоча загалом їх було небагато.

Найперше в хронологічному відношенні доступне нам джерело – це «Gazeta Warszawska» за 19 червня 1879 р. з публікацією листа із Заслава за підписом «Dr. J. Szczucki» про офіційне відкриття в Славуті «dnia 3-go czerwca r. b. zakładu przyrodniczo-leczniczego z uwzględnieniem szczegółowem kumysu w miasteczku Sławucie w powiecie Zasławskim gubernii Wołyńskiej» [46, s. 2].

Часопис «Kłosy» за квітень, 1880 р. опублікував статтю лікаря Юліуша Зейдовського «Кумисовий лікувальний заклад у Славуті» [58, s. 319-320].

Газета «Wiek» за 17 (29) липня того ж року вмістила редакційну інформацію «Лікувальний заклад у Славуті» [55, s. 3] про те, як зреагувала його адміністрація на замітку «Ucieczka ze Sławuty», надруковану в №153 «Kuryera Codziennego» за 1880 р.

«Kurjer Warszawski», №223a, за 1 (13) серпня 1884 р. під гаслом «Ze Sławuty» подав звіт про видатки і доходи від проведення 3 серпня в кумисово-лікувальному закладі «музично-квіткової забави». Автори звіту – керівник санаторію др. Г. Добжицький, співвласник закладу др. Л. Пжесмицький, лікар місцевих фабрик др. Т. Дзежбіцький і технічний директор Ю. Шайц висловили щире вдячність жертводавцю, «właścicielowi Sławuty JO. księciu Sanguszko», котрий виділив на влаштування заходу 250 руб.; артистам з Варшави, «bezinteresowny udział biorącym», пп. Кохові, Турові і Завістовському, а також шановному місцевому громадянству, котрі «w jakikolwiek bądź sposób» долучилися до проведення «забави». Організаційні витрати становили 281 руб. 31 коп.; загальний прибуток – 1141 руб. 31 коп., з них чистий дохід – 860 руб. Ці кошти відіслано «на руки касира центрального В[аршавсько]го комітету п. Гольдштанда» [56, s. 3-4].

Позитивні враження про Славутський курорт над Горинню висвітлив у журналі за 1887 р. «Kronika Rodzinna» любитель мандрівок, котрий подав себе криптонімом «M. J.» [40, s. 623-628].

Вже згаданий часопис «Wiek» від 11 липня 1887 р. познайомив читачів з інформацією свого кореспондента М. С. «Ze Sławuty». Він, беручи до уваги достатньо широке історичне тло родинного гнізда Сангушків, переходить до його сучасності і зауважує, що, збудоване на пісках, на разі «miasteczko... czyste jak żadne inne» і повністю відповідає своєму теперішньому призначенню бути санітарним центром [41, s. 3].

Серед ранніх популяризаторів лікування кумисом був сам «redaktor «Medycyny», główny kierownik i ordynator w zakresie leczniczym sanatorium sławuckiego» – редактор і головний лікар (директор) тої ж таки станції в роки 1884-1909 Генрик Добжицький. Це, власне, він реорганізував «zakład leczniczy» в «wzorową stację klimatyczną leśną» [48]. Він же розповів про місце і особливості своєї праці у книжці обсягом 111 сторінок і опублікував її в 1889 р. [30]. Інформацію про знаменитого медика знаходимо у Польському біографічному словнику [59, s. 270-271].

Дещо про славутський санаторій повідомив автор гасла «Sławuta» в Географічному словнику Польського Королівства (т. X, також від 1889 р.), котрий подав себе криптонімом «J. Krz.» [39, s. 793-794].

Станом на 1893 р. у Кракові вийшов довідник Міхала Зеленецького «Наші здравниці або кліматично-лікувальні станції», в якому три сторінки присвячено курорту в Славуті [60, s. 9-12].

Об'ємно як для періодичного видання, разом з тим колоритно, з елементами натуралізму й легкого гумору описав Славуту і її лікувальні заклади мандрівний історик і краєзнавець Антоній Веритус у номерах 44-45 часопису «Wędrowiec» за 1897 р. під загальною назвою «Шмат Волині» [50, s. 866-868; 51, s. 886-888].

Дві газети – «Kurjer Warszawski» (за 27 травня 1899 р.) і «Tygodnik Ilustrowany» (за 3 червня 1899 р.) майже одночасно повідомили про зміну власника Славутської кліматичної станції.

«W. S.», автор замітки «Sławuta» у першому часописі пише: «Nabył ją od spadkobierców ś. p. dra Przesmyckiego Roman ks. Sanguszko» [49, s. 3]. За свідченням відомого тогочасного варшавського спеціаліста в галузі кліматології др. Соколовського, йдеться далі, Славутська станція може заступити багато інших подібних закордонних закладів.

Щодо нового власника, кн. Сангушка, то він набув санаторій «nie dla osobistego interesu», оскільки в даному випадку не може бути й мови «o natychmiastowych dochodach i szybkiej amortyzacji kapitału», але «dlatego, aby go podnieść, rozwinąć i opieka swą otoczyć» як інституцію, вкрай необхідну для суспільних потреб; надати її «pięknej fortunie humanitarnego blasku». Керувати закладом князь довірив др. Г. Добжицькому та своєму теперішньому домашньому лікарю, др. Т. Дзежбіцькому [49].

«Tygodnik Ilustrowany» (див. вище) подав інформацію «Nowy właściciel zakładu klimatycznego «Sławuta»» разом з портретом Р.-Д. Сангушка, відзначаючи, що така зміна піде тільки на користь курорту. Адже доля щедро вділила князеві як добру благодійницьку волю, так і засоби для їх громадянського застосування [42, s. 456].

Певну інформацію, яка нас цікавить, знаходимо в «Путівнику по Південно-Західних Казенних Залізницях» за 1899 р., складеному завідуючим конторою з економічного дослідження теренів, через які проходить залізниця, П. Н. Андреевим [1, s. 269-272].

У тогочасних польських виданнях знаходимо рекламні об'яви про вигоди від кумисово-гідропатичного лікування під загальним гаслом: «Sławuta. Klimatyczna Stacja leśna. Zakład Kumysowy i Wodoleczniczy». Так, в газеті «Głos Warszawski» за травень 1908 р. оголошення підписане лікарями Г. Добжицьким і Т. Дзежбіцьким [29, s. 4]. Сезон з 15 травня до 1 вересня.

«Kurjer Warszawski» за травень 1915 р. подібне оголошення, за винятком подання дат сезону за новим стилем – з 28 травня до 14 вересня, дав за підписами лікарів Т. Дзежбіцького і С. Туза [32, s. 8].

Важливим джерелом в цьому ряду є невеличка брошурка на 32 стор. за 1911 р. під назвою «Sławuta. Klimatyczna Stacja Leśna oraz Zakład kumysowy i wodoleczniczy (własność księcia R. Sanguszko)» із зазначенням в підзаголовку на титульній сторінці прізвищ лікарів Г. Добжицького і Т. Дзежбіцького. Тут же вказано і період оздоровчого сезону – від 15 (28) травня до 1 (14) вересня [45].

Краківський часопис «Nowa Reforma: Numer popołudniowy» за 9 березня 1914 р. під рубрикою «Ze świata» вмістила некролог про др. Генрика Добжицького: «Jak doniósł sobotni telegram, zmarł w Warszawie w d. 7 b. m. jeden z najzasłużeńszych lekarzy tamtejszych Dr. Henryk Dobrzycki [...]» [57, s. 2]. Редакція відзначила, що: «Пером і чином протягом багатьох літ боровся Др. Добжицький за здоров'я широких верств громадськості. Його друкована спадщина – майже 150 наукових праць. Довгі роки був керівником закладу в Славуті» [57].

Нижче під час детальнішого огляду згаданих публікацій дещо з них наведемо і прокоментуємо.

Увага сучасних краєзнавців до історії Славутської «лісової кліматичної станції, а також кумисового закладу» є незначною. Окремим штрихом згадали про цю лікувальну перлину М. Найчук, П. Курельчук

та П. Кравчук у книжці «Зелені шати Славутчини» за 1995 р. [22, с. 5]. У «Трудівнику Полісся», п'яте число за 1999 р. друкувалася стаття «Що ми знаємо про Славутський курорт?», автор – Л. Волощук [13, с. 3].

Подружжя С. Ковальчук та А. Ковальчук у книзі «Славута. Минуле і сучасне» вмістили розділ під назвою «Курорт у Славуті», зіславшись на єдине джерело, подане у власній інтерпретації: «Кумисолікувальна станція. Славута. Путівник, 1911 р.» [19, с. 54-57]. Із змісту розділу видно, що в основу його покладено згадану нами польськомовну брошурку на 32 стор. за 1911 р.

Два повідомлення про лікувальні «дітища» Сангушків прозвучали у вересні 2014 р. на Всеукраїнській науково-практичній конференції в м. Славута. Харків'янка О. В. Жукова розповіла про них в контексті дослідження на тему: «Історія рекреаційного використання природних ресурсів Славутчини в культурологічному розгляді» [17, с. 22-27]. Посилаючись на путівник П. Н. Андреева, серед іншого сказала: «На лікування приймали хворих на недокрів'я, з катарами верхніх дихальних шляхів, неврастеніків. Одноразово на курорті в Славуті могло лікуватися до 800 хворих; лікування коштувало від 45 до 63 карбованців на місяць; лікувальний сезон був із 15 червня до 12 вересня» [17, с. 24]. (В путівнику, доступному нам, дати сезону – з 10 травня по 10 вересня. – Авт.).

С. М. Єсюнін з м. Хмельницького говорив про те, як була представлена Славута на сторінках газети «Волинь» кінця XIX ст. Коментуючи інформацію за 29 червня 1896 р. про відкриття в містечку сезону лікування кумисом, повітрям та гідропатією [16, с. 111-112], на основі певних джерел розповів про історію виникнення та діяльності славнозвісного закладу.

Найсвіжіша згадка про кумисолікувальний заклад у Славуті прозвучала 19 листопада 2015 р. у Шепетівці під час Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення». Розвідка С. Моїсеєвої цікава доволі повною інформацією про можливе перебування у Славутському санаторії Лесі Українки [21, с. 126-127]. У збірнику матеріалів конференції вміщено доставлене у Славуту в 2002 р. з Австралії фото [21, с. 129], де на фоні однієї з будівель кумисової здравниці можна побачити групу людей, котрі там лікувалися. В одній з жіночих постатей фахівці-історики і літератори впізнають знамениту поетесу.

Кількома штрихами окреслимо моральну, господарсько-економічну і кліматично-ботанічну базові сторони Славутського курорту. В першу чергу це, зрозуміло, родинна благодійність князів Сангушків, а також відповідні галузі їхнього господарства: високоцінне породисте конярство [47, с. 43-48], пахучі смолистими фітонцидами соснові ліси. Для недужих на сухоти, інші легенево-бронхіальні, а також гострі респіраторні захворювання таке повітря уже було своєрідним бальзамом. Станція до того ж знаходилася на березі повноводної і чистої, як сльоза, у той час річки Горині, котра також «дихала» свіжістю і прохолодою.

Тим часом, гідропатичне в комплексі з електро-інгаляторними процедурами й масажами та екзотичне кумисове лікування у Славуті виникло не спонтанно і не на порожньому місці. Охорона Сангушками здоров'я своїх людей мала певні традиції. Зокрема, на підвладним їм теренах вже діяли три лікарні, які Роман Сангушко-Сибіряк відкрив при родинних, заснованих батьком цукроварнях [23, с. 84]. За короткий період, буквально станом на 1850 р., ці фабрики в Шепетівці, Клембівці та Кременчуках виготовили 100 тис. пудів цукру, з них – половину (за іншими даними – 60 тис. пудів) [12, с. 98] давала Шепетівська. Згодом тут було встановлено лінію для рафінації, де перероблялось за рік 200 тис. пудів цукру-піску, який довозили сюди з інших підприємств Росії [20, с. 124-126].

Про цю галузь родинного господарства і її статистику згадуємо переважно тому, що вона була дуже прибуткова [23, с. 42]. Сангушки заробляли великі кошти, але вони не шкодували тратити їх на поліпшення здоров'я своїх селян, робітників і службовців. Відомо, що річна вартість кожного медичного закладу при цукроварнях обходилася кн. Сангушкові в середньому 900 руб. [23, с.84-85].

Чому він збудував і утримував ці лікарні? Тому, що турбота про місцевий люд, особливо так званих «приятелів» сімейства – це було в характері як ранніх, так і наступних поколінь Сангушків. Ця риса яскраво проявилася в житті всиновленого кн. Р.-Д. Сангушком племінника, княжича Ромка, котрий згодом мешкав уже на території етнічної Польщі [34; 11, с. 122-124].

Юзеф Дунін-Карвіцький подає цікавий епізод, який висвітлює шляхетний характер батька, кн. Євстафія-Еразма. Якось один з маєткових управителів «ясно на папері довів цифрами», що якби князь віддав в оренду, окрім Тарнівських маєтків у Галичині, всі свої фільварки в господарських ключах Славутському, Білогірордецькому, Антонінському, Шепетівському, Заславському, Пищівському, Сатанівському, Стожарицькому та Ілінецькому на Україні, рівно як і добра, що знаходяться в Білій Русі, то подвоїв би, а то й потроїв би свої прибутки. Князь відповів йому без вагань: «На Бога, скажу панові, що, можливо, комбінація ацьпана зовсім незла, але що станеться з усіма родинами старих приятелів, котрі віддавна

вірно служать моєму домові? Тож довелося б з ними розлучитися, а мені зовсім не хочеться відділяти їх долю від своєї» [31, s. 109; 52, s. 906].

Шляхетна родина Сангушків називала приятелями всіх, хто допомагав їй вести величезне господарство – економів, ветеринарів, лісників, хліборобів тощо. Коли помер генеральний управитель Захеуш Войткевич, дружина кн. Євстафія, кн. Климентина часто промовляла з жалем: «Наша родина втратила у Войткевичові справжнього приятеля» [31, s. 110].

Об'ємною розвідкою про чесноти славутських, заславських і антонінських господарів – Сангушків і їх свояків Потоцьких ми довели, що різноманітна благодійність, у багатьох випадках дешевизна і навіть безкоштовність зокрема медичних послуг для місцевого населення – це сімейна сангушківська риса. Ці послуги надавалися людям в «szpitalu dóbr książęcych», в т. ч. і запрошеним на посаду його керівника князівським домашнім лікарем Людвиком Пжесмицьким [43, s. 13].

Ю. Дунін-Карвіцький, котрий, до речі, подає найповніший з усіх відомих нам описовий морально-побутовий портрет глухого князя [31, s. 124-132], серед іншого зазначив: «...a iluż było takich, którym skrycie dopomagał! Ofiarność jego pod tym względem była ogromna...» [31, s. 131].

Характерною в цьому відношенні є також інформація у газеті «Вольнь» (№ 86 за 19. 04. 1897 р.) про те, що почесний член Заславського комітету Червоного Хреста, племінник Сибіряка, кн. Роман-Дем'ян Владиславович Сангушко регулярно забезпечує дровами місцеву безплатну для населення лікарню амбулаторного типу, яку він і збудував своїм коштом [15, с. 61].

Для ширшого розкриття моральних особливостей характеру, свідомості й совісті співініціатора і співучасника відкриття кумисового курорту, князя Романа-Станіслава стосовно досліджуваної теми наведемо ще кілька прикладів. Вони допоможуть зрозуміти, що навело його на думку про екзотичний і до того ж на всю Росію й Польщу унікальний вид лікування, котрий був відомий з побуту татарського етносу.

20 листопада 1844 р. не стало батька, князя Є.-Е. І. Сангушка. В березні 1845 р. в рідну Слауту повернувся з далеких доріг, з лікування на Сицилії та після поклоніння Святій Землі в Єрусалимі син, Роман, який незабаром дістав прізвисько Глухий, проте більше відомий у вітчизняній і зарубіжній історіографії як Сангушко-Сибіряк.

За участь в польському повстанні в 1830-31 рр. та за гонорове визнання перед царем, що він став його учасником зовсім не помилково, а таки за переконанням, був затриманий із зброєю в руках як російський офіцер-зрадник. Засуджений і згідно затвердженої конфірмації від 15. XI. 1831 р. за порушення присяги позбавлений корнетського чину, князівського та дворянського достоїнств і засланий в Сибір на поселення, куди в кандалах дев'ять місяців ішов пішки [14, с. 362; 23, с. 28-30].

Згодом переведений рядовим на Кавказ. Служив бездоганно, не мав жодних зауважень. У 1838 р. удостоївся ордена св. Станіслава III ст. Військове начальство любило мовчазного опального Сангушка, та не благоволив йому цар. Тому вище підпоручника не піднявся, хоча не раз був поранений «за царя и Отечество».

Збереглася прекрасна характеристика з Кавказу на кн. Романа, писана начальником дивізії, генерал-лейтенантом Малиновським [14, с. 363]. Вона свого часу, після чергового повстання поляків, зокрема у 1863 р., зіграла роль своєрідної охоронної грамоти для Р.-С. Сангушка, коли волинський губернатор М. І. Чертков зазіхав у 1864 р. на Сангушківські добра, намагаючись довести, що родина мала зв'язки з повстанцями [23, с. 70-71; 27, с. 92]. Авторитет Романа Глухого як людини шляхетної, а також прекрасного господаря нового – капіталістичного типу був високим і в столиці імперії.

Російський автор А. Голомбієвський та польський – Л. Дембіцький подають різні версії каліцтва Романа-Сибіряка: перший пише, що глухота стала наслідком поранень і контузій на Кавказі. Але більш правдоподібне інше: під час відпустки в Москві Р. Сангушка поніс кінь, і той, упавши, сильно побив голову [6, с. 19]. Версія падіння кн. Романа з коня в Москві підтверджена і в некролозі на смерть князя, опублікованому в часописі «Tygodnik Ilustrowany» [33, s. 305].

Тяжке і довічне каліцтво відчутно зашкодило виявленню великого господарського і організаторського хисту одного з найкращих представників династії. І все-таки він, спілкуючись з людьми за допомогою грифельної дощечки, зміг і встиг зробити дуже багато. З 1841-го по 1878 рр. здоров'ям князя невідступно піклувався др. Дропси, який почав його лікувати ще в Москві під час каліцтва. «Doktor Dropsy uratował życie księcia, lecz utrata słuchu była już nieuleczoną» [31, s. 132].

Спочатку, ще при живій матері, кн. Климентині, кн. Роман, повністю безправний щодо родової власності, був управителем маєтків своєї доньки Марії, ненька якої, Наталія Потоцька, близька родичка короля Станіслава-Августа Понятовського, померла на 18-му місяці подружнього життя (1807-1830). Як

і батько, кн. Євстафій, син розпочав господарські справи з турбот про поліпшення життя й добробуту підлеглих. Спочатку відмежував селянські угіддя від панських. Для селян це мало величезне значення і гарантувало мир і спокій у князівських господарських ключах [5, с. 43-45].

Заповітною мрією кн. Романа було добитися кріпакам статусу державних людей. Відтак, ще 1848 р. він першим в Росії скасував у родинних володіннях кріпацтво [53, с. 923]. Запровадив систему чергового набору рекрутів за жеребкуванням. Його авторитет вирішальною мірою забезпечував абсолютно мирне співіснування місцевих поляків та українців [37].

А був то «czas zaiste smutny», в який у Славути, «w tym szpitalu społecznym biegły lekarz ducha miał wiele ran do zagojenia» [33, s. 306]. Серед тих, кому князівська увага була найбільшою, переважала безземельна, бездомна й безробітна польська шляхта, котра швидкими темпами перетворювалася в революційний пролетаріат. «Skupił ich dokoła siebie ks. Roman, nauczył pracować, własnym sumptem kształcił młodzież po szkołach wyższych i niższych, a wmiarę zdolności i za granicą [...] jeno tworzył pożytecznych dla społeczeństwa ludzi» [33, s. 306]. Поміж цими людьми, думаємо, були й колишні учасники польської повстанської боївки, котра в 1863 р. діяла в с. Миньківцях, поблизу Славути [24, с. 180-191]. Ходили чутки, що в боротьбі за свободу Польщі брало участь 60 місцевих шляхтичів разом з управителем маєтків Сангушка п. Міхальським, споряджених саме на кошти князя [5, с. 61]. Проте суд версію щодо цих коштів не довів.

Не важко здогадатись, з яким здоров'ям повертались ці люди, хто вижив, з Сибірської каторги – не багатьом вдавалося уникнути зараження туберкульозом. Тож навіть якби князь-Сибіряк був і не причетний до створення миньківської боївки, він все одно турбувався б долею її учасників, котрі верталися після покарання.

Відтак, на нашу думку, саме для колишніх каторжан, а також недужих довкружних «приятелів» Р.-С. Сангушко – «biegły (досвідчений. – Авт.) lekarz ducha» [33, s. 306], за покликом совісті, запросив «w r. 1876 Tataro do wygobu kumysu» [43, s. 13], який, вважаємо, подавався пацієнтам князівського шпиталю для зміцнення їх здоров'я. Можливо, саме Л. Пжесмицький, помітивши благодію впливу цього напою, запропонував кн. Роману створити для хворих на туберкульоз окремий заклад. Наше припущення базується на тому, що з часом саме він і став власником т. зв. «kumysowni» [43, s. 13; 60, s. 10]. Факти свідчать, що князь не лише охоче погодився, а й «dokonał zapisu testamentowego na rzecz P[czesmyski]ego, przeznaczając mu dwuwłókowy (36 ha) zalesiony obszar po obu brzegach Horynia» [43, s. 13-14].

Спочатку це була у сосновому лісі, над Горинню дещо імпровізована лікарня, яка на початках (польською мовою) «grała rolę letniska» [45, s. 3] – виконувала роль своєрідної лікувальної дачі.

Нема сумніву в тому, що всі будинки, меблі, обладнання, які появлялися тут в процесі перетворення простої «кумисовні» в «zakład przyrodolecznicy», його власники Л. Пжесмицький та Ю. Зейдовський споруджували і купували на кошти князя. Однак, гаслом Т. Островської роль Р.-С. Сангушка у відкритті санаторію в Славути зведена до мінімуму: дав землю і луки «na utrzymanie kobył». Щодо кобил і їх кількості – ні слова. А виділено їх було майже дві сотні. Чиім коштом утримувався татарин, котрий доїв тих кобил і виготовляв кумис – теж нема згадки. Відтак, зауваження Т. Островської: «P[czesmyski] rozwijał zakład przeznaczając z braku innych środków na ten cel własne zarobki» [43, s. 13-14], наводить на запитання: чий ж то були ті «інші засоби», яких, можливо, часом і бракувало? І ще: яку ж плату отримував княжий лікар Л. Пжесмицький в Сангушка і, можливо, від нещасних хворих на сухоти, що міг за «własne zarobki» розвивати курорт? А саме: в 1880 р. вибудував двоповерховий павільйон закладу на 66 покоїв, а також амбулаторію. На річці поставив «łazienki (ванні кімнати. – Авт.) do zimnych kąpielii», закупив човни, влаштував майданчик забав з модним в той час кегельбаном [43, s. 13-14]. Певна річ, пан лікар, як свідчать джерела, був бездоганим фахівцем, а також зразковим організатором розвою «кліматичної стації». І, очевидно, справді при потребі тратив на заклад якусь частку своїх коштів.

Тим часом, коли відбувалося урочисте відкриття і посвячення курорту, місцевий начальник повіту, писав др. Ю. Щуцький, в першу чергу «w krótkich lecz serdecznych słowach podziękował za współdział ks. Sangusze», як також і всім тим, хто спричинився до збагачення краю на ще один лікувальний заклад [46, s. 2].

Др. Ю. Щуцький із Заслава повідомив і таку цікаву деталь: при закладі утримуються п'ятнадцять корів, на кожне побажання можна мати молоко «prosto od krowy». Навівши ряд інших важливих деталей стосовно облаштування здравниці і самої місцевості, автор листа виказав впевненість, що «zakład kumysowy w Sławucie ma przed sobą przyszłość» – майбутне.

Тим часом, Л. Пжесмицький разом з колегою і компаньйоном Ю. Зейдовським коштом Сангушків лікували всякого, хто приходив до них з місцевих «приятелів». Для приїжджих було розроблено преїску-

рант цін. На першому плані такого лікування було «odżywienie organizmu za pomocą najłatwiej strawnego pokarmu, dostarczenie czystego i spokojnego powietrza, oraz wygodnego i przyjemnego pobytu» [58, s. 319-320].

Для досягнення першої цілі, писав лікар Ю. Зейдовський, використовувася «kumys z czystego mleka kobylego» [58, s. 320]. Коней у кн. Р. Сангушка було багато. Кобили давали молоко, з якого і виготовлявся татарський напій – кумис. Останній в той час вважався найціннішим природним продуктом у боротьбі за зміцнення організму, ослабленого туберкульозом. У розпорядженні лікарів, читаємо в статті Ю. Зейдовського, були луки і до 200 кобил, «uprzejmie nam przez księcia właściciela wydzierżawione» – милостиво передані нам господарем князем у використання. Тварин доїв та готував кумис запрошений з Одеси фахівець-татарин.

Справа в тому, що зробити з кобилячого молока власне лікувальний продукт було не просто. У цитованій нами статті лікаря Зейдовського подано детальний опис ознак правильно приготовленого кумису. Його молочна барва має бути злегка прозорою, зі слабо відчутним смаком квасу і виразним відтінком алкоголю, що, зрештою, залежало від міцності. Тим часом, загалом напій не міг бути ані солодким, ані кислим. Під час розливання повинен бути не тягучим, але рідким. Не повинен лишати на стінках склянки ніякого осаду чи сирних крупинок, що прилипали б до скла. Натомість мав шумувати дрібненькими пухирчиками, наповненими повітрям і газом. В момент розливу повинен пінитися в стакані, як шампанське.

Автори згаданих нами польськомовних книжок про Славутський курорт наголошували, що весь процес створення кумису – від доїння кобил і до розливу напою в пляшки постійно відбувався на очах бажаних його бачити мешканців пансіонату: «...gdyż cały wyrób kumysu odbywa się pod kontrolłą leczących się osób» [30, s. 18], писав лікар Г. Добжицький в 1889 р. Традиція не змінилася і станом на 1911 р.: «Wyrób kumysu odbywa się jawnie wobec publiczności» [45, s. 12]. Це викликало в публіки довіру до продукту, порад медпрацівників і посилювало надію на оздоровлення.

Щодо чистого повітря для недужих, то його вистачало з подостатком. Адже «letnisko» було розміщене на мальовничій околиці Славути, «pośród sosnowego lasu, wzorowo utrymanego, przestrzeni 90 000 morgów (або 39 137 дес. – Авт.)» [58, s. 320].

Отже, кумисова дача – то вже був «вінець» благодійництва князя Р.-С. Сибіряка-Глухого. На початках це було окреме приміщення, де приймалися тяжко хворі люди. Якщо в 1876 р. пацієнтами лікарів Пжесмицького і Зейдовського були переважно місцеві жителі, то в 1877 р. вже було чимало приїжджих з інших повітів і губерній. Загалом за сезон тут оздоровилося 108 чоловік. Наступного року число становило 136 осіб.

Розвиток «letniska» амбулаторного типу тривав, умови перебування в ньому поліпшувалися. І, як зазначалося вище, в 1879 р. «дача» набула статусу стаціонарного медичного закладу. За згаданий рік тут поліпшили своє здоров'я 406 пацієнтів. Пан Зейдовський зауважив, що до відкриття і розвитку кумисового курорту значною мірою спричинився шановний колега, мешканець Славути «dr. Campbell». На жаль, інших згадок про цього лікаря не знаходимо.

Турбота кн. Романа про здоров'я шляхтичів-каторжан і місцевих «приятелів» переросла у справу великої суспільної ваги. Можна сказати, ця справа почалася з кумису. Як зазначає краєзнавець С. Ковальчук, резиденція Сангушків уже в перші роки оздоровлення недужих татарським напоєм звернула на себе увагу лікарів і публіки імперії, а згодом і Медичного департаменту. Останній задовольнив прохання Л. Пжесмицького про затвердження у Славути кумисолікувального закладу, а Міністерство внутрішніх справ Росії 25 березня 1879 р. затвердило його статут. Про офіційне відкриття здравниці ми згадували.

У березні, 26 дня 1881 р. кн. Р.-С. Сангушко-Сибіряк відійшов у вічність [33, s. 305]. Його життя – це яскравий приклад того, скільки добра може зробити благородна людина, натхненна християнським духом благодійництва, як багато вона може пожертвувати для справи підвищення всезагального благополуччя, збільшення багатства краю. Цінним доказом на користь саме такого життя господаря Славути є свідчення німецьких релігійних душпастирів [25, с. 40-41], котрі прибули у Слауту з Риги і два дні проводили тут богослужіння для своїх земляків, котрі працювали на князівських фабриках.

Автор спогадів про цю поїздку писав: «Слаута, за исключением еврейского квартала, является владением князя Романа Сангушко. Князь – это человек, обладающий смелостью, безкорыстием и благородством. Благодаря этим чертам характера он пользуется всеобщим уважением» [25, с. 40].

Гортаємо похоронні спогади А. Веритуса: «Протягом кількатижневого перебування в Славути, з ким тільки мав можливість розмовляти про князя Романа Сангушка, – далі процитуємо за оригіналом, – “słyszałem jeden wielki hymn uwielbienia” – чув єдиний великий гімн пошанування (на рівні обоження. – Авт.). Один старичок-двірник, котрого й батько, і дід уже понад сто років служили в Сангушків, за-

кінчив нашу розмову так: “Бували добрі пани; запевне, є і зараз тут чи де-інде, але так чулого на недолю людську, так здатного входити в навіть найдрібніші потреби свого оточення, як тамтой, “*ukochany nasz książe, chyba już nigdy nie będzie...*” – напевне, вже не буде ніколи...” [54, s. 950].

Після смерті дядька його благодійницьку естафету прийняв «brataniec» – племінник, Р.-Д. В. Сангушко (1832–1917). Він, хоча й не мав такої величезної патріотично-моральної популярності, змагався з ним славою господарсько-підприємницькою й авторитетом мужа державного. До його біографії додамо наступне. В Слауту прибув на початку 50-их років. У 1855 р. отримав російське підданство. Вищу освіту здобув у Парижі; до 1862 р. знаходився на військовій службі. Був аташе при російському посольстві в Неаполі. В листопаді 1868 р. одружився з чеською графінею Кароліною Тун-Гогенштейн [28, s. 303]. Після весілля подружжя назавжди прибуває у Слауту [44, s. 5-6; 35, s. 9].

Пройшовши підприємницьку науку під дядьковою опікою, «братанец» зробив великий внесок у розвиток економіки краю, а також розширив лікувальні можливості свого курорту. Зрештою, не без його участі розбудовувався кумисовий заклад в перші роки свого існування [22, с. 5]. І вже повністю за ініціативою кн. Романа-Дем'яна зводилися в сосновому парку нові будиночки для проживання гостей. Швидкими темпами почалося спорудження гідропатичної лікарні. 6 червня 1894 р. міністр внутрішніх справ затвердив статут і цього закладу [19, с. 55].

Обидва комплекси були певною мірою розділені між собою, мали свої кухні, житлові помешкання, медичні персонали – лікарів і прислугу, зали для активного відпочинку і розваг. Водолікарня розміщувалася недалеко від кумисового курорту, в дубовому гаю. На її території, на правому березі Горині, було понад 300 джерел, вода яких збиралася у два басейни і славилася прекрасним смаком та освіжаючою температурою. Вона використовувалася як для кухонних, так і лікувальних цілей [19, с. 55].

Спеціальним екіпажем із залізничної станції доставлялися до розміщених в районі курорту пошти і телеграфу листи, газети, журнали. Крім постійно діючої тут аптеки, на період сезону відкривалася філія від центральної аптеки міста з усіма необхідними медикаментами.

Лікар Г. Добжицький у своїй книзі з восьми розділів плюс додаток, написаній на найвищому тогочасному фаховому рівні, розповів про все, що можна було сказати про Слаутський кумисовий курорт, про особливості легеневих хвороб та їх лікування кумисом; і навіть про те, на яких вулицях краще винаймати квартири приїжджим. Це тогочасні вулиці Цвітоська, Чорноуська, Козацька, Горинська і Кумисова. Не радив поселятися вздовж центральної міської дороги, оскільки там завжди багато возів, фурманок, фаєтонів, а відтак, повітря переважно насичене курявою.

Кумисове відділення в лісі складалося з трьох будинків. Найбільший з них, на 30 кімнат, мав ще й простору веранду для «шпацеру» під час негоди. Веранди були і в менших будинках. Загалом усі три приміщення вмщали максимум 60 осіб («internów») для стаціонарного оздоровлення [60, s. 10]. Вигляд цих унікальної архітектури споруд зберегли нам малюнки у згаданих часописах «Kłosy» [58, s. 320], «Wędrowiec» [50, s. 867; 51, s. 887] та в путівнику «Sławuta. Klimatyczna Stacja...» [45, s. 5].

Від залізниці до медзакладу в бору – чотири версти. До кожного пасажирського потягу прибувало чимало приватних возів. Але лікар у своїй книжці радив для тих, хто мав заброньоване місце проживання в станції, добиратися для зручності виключно курортними фаєтонами. Ціна мешкального покою в лікарні становила від 50 коп. [30, s. 3-11].

Зміст п'ятого розділу книги Г. Добжицького займає 40-71 сторінки і називається «O kumysie», з підзаголовком «Co to jest kumys» і розкладкою на таблиці його складових елементів на с. 42, з детальним описом суті лікувальних властивостей цього екзотичного продукту.

«Dodatek» є публікацією 22 санітарно-гігієнічних правил проживання в закладі, поведінки в приміщеннях і на повітрі.

В межах курорту постійно перебували чотири лікарі – фахівці-ординатори кумисового та водолікувального відділів, а також два лікарі-асистенти. Кожен пацієнт, прибувши в той чи інший відділ, обстежувався медиками-асистентами. Вони складали план лікування і записували його в особисту санаторно-курортну книжку хворого.

Крім цих елементарних справ, асистенти вели історії хвороб, які відкривалися і продовжувалися, як тільки та чи інша особа знову прибувала на лікування. Не всякий заклад тої пори в Росії міг похвалитися таким систематизованим підходом до лікування недужих. Асистенти мали досвід здійснювати всі необхідні аналізи і дослідження при допомозі хімпрепаратів та мікроскопів.

Для хворих з дуже ослабленим організмом від сухот, астми, бронхіту, плевриту застосовувався новий лікувальний метод – т. зв. арсенотерапія (від *arszenik* – миш'як. – Авт.). Суть її в тому, що мікродози цього препарату в певних органічних сполуках вводилися під шкіру, чим істотно стимулювався в людей

апетит. Посилене харчування зміцнювало організм і благотворно впливало на боротьбу його імунної системи з відповідними захворюваннями [45, s. 20].

Не буде зайвим додати, продовжує невідомий автор цитованого нами путівника, що чимало хворих відвідують Славути «po dwa, po trzy, po cztery i więcej razy» і завжди знаходять для себе «ulgę (облегшення. – Авт.) w swych cierpieniach» [45, s. 19].

Щодо цін на види послуг. Ось вартість хоча б деяких: консультації двох лікарів – 3 руб. Ванни – 20, 40, 80 коп. та 1 руб. 25 коп. (залежно від вмісту в них лікувальних речовин). Масаж – 60, яка-небудь інша фельдшерська допомога (банки на спину, розтирання мазями і т. ін.) – 30 коп. Кишенькова плювальниця – 80 коп. Вартість 150 пляшок кумису (на повний курс лікування) – 40 руб. Одна пляшка його – 40 коп. Сніданок, обід і вечеря загалом 75 коп. Сезонний квиток на право слухати музику, користуватися послугами бібліотеки, брати човни і т.ін. – 3 руб. Разовий квиток на вхід у великий ліс – 5 коп. Екіпаж на залізничну станцію у два кінці – 1,5 руб. [45, s. 25-28, 29-30].

Подамо кілька тогочасних свідчень-відгуків людей, які оздоровлювалися в Славути. Автори книжки «Зелені шати Славутиччини» повідомляють, що в кумисовому закладі зміцнювала своє здоров'я Леся Українка. Нібито саме тут в її вдячному серці народилися оці рядки: «Переді мною – килими чудові; Натура стеле темнії луги, Славути красної бори соснові І Случі рідної веселі береги» [22, с. 9]. Якщо поетеса назвала Славути красною, то, мабуть, вона справді тут була.

Змістовну, з ознаками художньої вправності розповідь «Z wycieczki (подорожі. – Авт.) po kraju», датовану 1 серпня 1887 р., про Славути, її курорт, а також про рід засновника закладу, кн. Р.-С. Сангушка знаходимо у виданні «Kronika Rodzinna». З любов'ю оповідає автор про чесноти «ś. p. Księcia Romana, tego ojca sług swych, tego miłośnika ludzkości na wszystkich szczeblach, którego pamięć nie legendą podaniową, lecz jest serdeczną, żyjącą pełną czci i miłości!» [40, s. 624].

Щодо санаторію, то про нього М. Я. розповів з усіма вартими уваги подробицями. Найперше: кидається в очі, що кумисова «стасуа» перебуває «w pełnym rozkwicie, z kądem szukającą zdrowia wywozi zapas sił i uczucie wdzięczności dla jej kierowników» [40, s. 623]. Під'їжджаючи до курорту, люди бачать розкішне пасовисько, на якому «widać dobrze utrzymane kłaczki» – видно добре доглянутих кобил. А ось кілька великих офіцин (будинків) в «легкім стилі», фабрика кумису, салон для танців і концертів з більярдом та фортепіано для загального користування. Влаштовано кімнатні ванни з хвоею та сіллю, а також гідропатичні басейни та «rzeczne» – річкові купальні. Також були тут кабінети для «лікування пневматичного» – інгаляцій. В їдальні «mocno chorzy jadają osobno».

В санаторії, зауважує автор, все можна замовити згідно свого достатку і бажання. Лікарська опіка без «zarzutu» – бездоганна. Постійним лікарем закладу є варшавський спеціаліст др. Г. Добжицький; моральною опікою займається др. Л. Пжесмицький.

До послуг пацієнтів бібліотека з періодичними виданнями, лікувальна гімнастика. Двічі на день в Лісовому павільйоні грає музика. По неділях і в інші святкові дні влаштовуються на закладових повозах мандрівки на ближні чи дальні мальовничі околиці.

В тому ж таки, 1887 р., читаємо захоплюючу розповідь, був сюди такий наплив людей, що вони займали навіть спеціально облаштовані будиночки на міських вулицях Зеленої та Горинській. В самій Славути визначено ще 200 будинків, які могли приймати хворих гостей [40, s. 623]. Загалом того року було оздоровлено 629 хворих.

Антоній Веритус розповідь про лікування у Славути розпочав ще у вагоні потяга, який мчав залізницею. У нього два співрозмовники, один – «malkontent», себто великий противник курорту, інший, «pan B.» – прихильник. Хоча б кількома рядками передамо колорит їхньої розмови, аби дізнатися, як сприймалася «лісова стація» її сучасниками. «Malkontent», пан з Волині, дізнавшись, що А. Веритус їде на літній відпочинок до Славути, промовив:

– Так-так, до Славути. Вітаю, але не заздрю.

– А що ж там такого поганого?

– Хоча пан і не має вигляду людини, котра може захворіти на сухоти, але ж лихий не спить. Там, пане, «aż się roi od tych mikrobów gruźlicznych (туберкульозних. – Авт.), któremi i powietrze, i woda, i cała, panie, ziemia sławucka są przesyczone (перенасичені. – Авт.) U nas tu, panie, z Wołynia, niktby za żadne skarby świata do Sławuty po pewne zarażenie się suchotami nie pojechał».

– «Przesada» – перебільшення, – втрутився «pan B.». – Я знаю чимало людей, які постійно проводять літо в Славути, на чудовому, бальзамічному, озоновому повітрі; «śmieją się one z tej bojaźni zarazka gruźlicznego». Тож в першу чергу три лікарі, які там ординують, місцева служба мали б впасти в сухоти. А тим часом, скільки їх знаю, «wszyscy jak ćwiki wyglądają» (ćwik – півень нем'ясної породи. – Авт.).

– Однак, я залишаюся при своїй думці про Славуту. Тим більше, що в нас віддавна існує прислів'я: «Co sławuckie, to nieludzkie».

– Пане добродію, те прислів'я зовсім не стосується кураційного закладу, воно має зовсім інше – територіальне значення... [50, s. 867].

Цікавим є образок, яку зустріч мав А. Веритус на Славутському залізничному вокзалі. Його супроводжував той же «pan B.», котрий мав приватні інтереси в Славуті та повітовому Заславі.

До прибулих підійшло кілька «халатових постатей», котрі запропонували своє посередництво у відшуканні «дуже вигідного» і «дуже дешевого» помешкання. А одна з тих постатей «tak powiada»:

– Якщо вельможні панове приїхали на кумис, то нема кумису на цілім світі кращого, як той, що його виробляє др. Тарнавський.

– Як то, хіба курортом вже не завідує др. Пжесмицький? – запитав здивований «pan B.».

– В закладі також є кумис, але що він вартий порівняно з таким раритетним кумисом, який виробляє наш др. Тарнавський.

А. Веритус із своїм гідом вияснили наступне: успішне кумисове виробництво в закладі др. Пжесмицького «obudziło w kilku żydkach sławuckich chęć wytworzenia konkurencyi». Маючи можливість відкрити свій «заклад» в Кривині чи Шепетівці, ділки влаштували його під боком в знаменитого курорту, прикрившись «фірмовим» прізвищем др. Тарнавського. Вони виманили з групи доглядачів Сангушкового кобилячого табуна якогось конюха, котрий доїв у них кілька кляч і робив кумис. Відтак, висилали своїх людей на вокзал переманювати клієнтів др. Пжесмицького до др. Тарнавського. І завжди знаходилися «łatwowierni» – легковірні особи, яким пропонували свої послуги спритні «spekulanci». Відтак, «i kumys żydowski ma swoich zwolenników» [50, s. 867].

Подорожні, відбившись, «як від мух», від набридливих «факторів», вибрали комфортний закладовий фаєтон і добрим клусом вирушили до курорту. Непогана бруківка швидко змінилась на путівець серед піску. Відкрилося містечко, повністю забудоване на пісках. В ньому дуже мало дерев, будиночки в більшості – нужденного вигляду. Зустрічна людність переважно «халатова». Все, що потрапляло на очі, викликало у А. Веритуса прикрі і понурі роздуми: чи справді в цьому кутку Волині можна гарно відпочити?

Тим більш несподіваними і приємними були емоції літератора від побаченої з пагорка картини, у складі якої – срібляста в'юнка Горинь, чудовий сосновий бір, а на його тлі – білі ошатні будиночки серед безлічі тінистих дерев. Дещо збоку, неподалік – добротні млин і папірня з мостами до них. Краса і гармонія пейзажу були вражаючі. «Сила раптового контрасту створювала виняткове враження», нотує історик. Далі – тополева алея, нарешті – парк лісовий чи ліс парковий. Чітка для відчуття переміна повітря – воно свіже, справді бальзамічне від пахоців хвої, без найменших домішок куряви. Легені, котрі ще недавно знемагали від задушливої пилюки, відчули «całe dobrodziejstwo otaczającej atmosfery».

Очікуваних подорожніх зустрів приємного вигляду службовець без жодних принизливих ознак лакея.

– Пан лікар вибрав для пана «rokój w Holenderni», віддалік «od chorych pęcnych» (легеневих. – Авт.) і недалеко від гідропатичного закладу, – повідомив працівник адмінперсоналу п. Базилій.

Кімната виявилась незвично чистою, комфортно умебльованою і викликала бажання щонайшвидше «się rozgościć». В скорому часі «pan B.» відбув до Заслава, а звідти, виявилось – до Житомира, а з Житомира – в Київ. У Києві отримав пропозицію їхати в службове відрядження до... «Państwa niebieskiego» – «aż w Chinu». Про це повідомив Веритуса листом з Києва.

Так закінчується перша частина нотаток пана А. Веритуса в 44-му числі «Wędrówca» за 1897 р. у нашому максимально стислому переказі. Таким же цінним історіографічним джерелом про Славутську лісову станцію і кумисовий заклад є і друга частина репортажу очевидця.

Єдина і немала прикрість власне для перевтомлених чи нервово хворих, але загалом здорових мешканців гідропатичного пансіону, на думку А. Веритуса, це все ж таки неможливість уникнення зустрічей і контактів «з бідолашними сусідами, котрі раз-по-раз кашляють». Останні із заздрістю споглядають на загалом здорових «гідропатиків». Зустрічі траплялися в «kumysarni», де вживався цілющий напій, в бібліотеці чи канцелярії закладу, на прогулянках і на майданчику, де грав оркестр. Єдине місце, де хворі чітко розділялися, це їдальні, котрі розміщувались в окремих будинках.

Того сезону обидві групи пацієнтів виражали незадоволення харчуванням, особливо обідами. Страва чомусь була зовсім несмачною, відтак «wszystkie półmiski schodziły pełne ze stołu». Меню також було надто скромне і складалося лише з трьох страв. Якщо інтернатна кухня не поліпшить свою роботу, припустив автор нотаток, то, попри всі природно-кліматичні вигоди, клієнтів у «стації» може поменшати.

«Zasna pani J.», котра завідувала кулінарно-господарською частиною закладу, завжди мала одне й те ж пояснення: «To ten пісroń (очевидно, нікчема. – Авт.) kucharz jest wszystkim winien».

Тим часом, хто переважно бажав благословенного чистого повітря, спокою і неконтрольованого вільного часу без жодних лікарських і товариських примусів, той у Славути все це мав з подостатком. Лікар, пан Г. Добжицький, котрий був також редактором часопису «Medycyna», натомившись після щоденного консультування «internów» (внутрішніх) і «eksternów» (зовнішніх), щовечора складав для А. Веритуса компанію для прогулянок і взаємно корисних розмов. Дуже приємною людиною виявився і ординатор гідропатичного відділу, лікар Т. Дзежбіцький.

«Соковитим» словесним пензлем змальовано чудову курортну природу. В складі парку були не лише сосни, але й дуби, липи, ясени. Власне, за голендернею з цього типу дерев знаходився тинистий гай.

Найзнаменитішою водолікувальною процедурою було ранкове купання «w nurtach niezbyt wartkiego Nogunia».

Окремих відпочиваючих вабила Славутська лісова пуща з дзеркалами невеличких таємничо спокійних озерець, розтягнена на десятки верст і, з одного боку, з'єднана з лісами Шепетівським та Полонським, а з іншого – з Кривинським. Подібні мандрівки вглиб її вимагали великої обачності, аби не заблукати, що також з деяким траплялося. Розповідь про славутські лісові хащі надихнули А. Веритуса перейти до цитування вірша А. Міцкевича про подібні нетрі в Польщі.

«Luźne kartki» – вільні (розрізнені) образки загалом про Славутський курорт завершено кількома штрихами про князя Р.-Д. Сангушка; про величину його князівства, «більшого за декілька разом взятих німецьких князівств». Зокрема, відмічено, що в ньому три господарські ключі – славутський, заславський і білогородський, а також 95 сіл та чотири міста – «Корець, Слаута, Білогородка і Заслав». Зауважимо, що А. Веритус переплутав м. Корець з містечком Корниця. Корець був під опікою кн. Є. І. Сангушка, але недовго [8, с. 216-217, 254].

Останні абзаци присвячені господарському і культурному значенню Славути. Згадано про єврейську друкарню і про те, як та чому вона була ліквідована царем Миколою І. Дещо повідомив А. Веритус про великі доходи від князівського лісівництва; про палац Сангушків та його художні скарби. Не забув обмовитись добрим словом про трьох видатних мужів-славутчан – письменника Генрика Жевуського, генерала Мацея Рибінського та художника Влодзімежа Лося.

Про Ілюстрований путівник П. Андреева можна згадати хіба що у зв'язку з помилковою в ньому датою відкриття гідропатичного відділу місцевого курорту. Сказано, що «оно (гідропатическое заведение. – Авт.) существует с 1864 г.» [1, с. 271-272], фактично, з 1894 р. Можливо, при ручному складанні тексту цифру 9 було перевернуто; коректор не зауважив. Відзначено, що загалом курорт має у своєму розпорядженні 45 комфортно облаштованих кімнат, де набагато зручніше проживати, аніж в міських квартирах. Дано високу оцінку славутським лісам, «подібних яким нема в усій Європі».

Висновки.

Значення благодійницької діяльності старшого й молодшого Романів Сангушків, зокрема, в царині започаткування кумисового й гідропатичного лікування, звісно, важко переоцінити. Попри певну пізнішу неприглядність самої Славути, вигляд якої А. Веритус охарактеризував як «niechlujny», «з перешкодами на дорогах», сама «стація лісна», за облаштуванням і оздоровчими можливостями, мала високий європейський рівень. А. Веритус, нарікаючи на мимовільні зустрічі з «бідолашними легенево хворими», якоюсь мірою підтримав позицію згаданого на початку свого репортажу пана «malkontenta». Однак, цю обставину не можна віднести до недоліків закладу з огляду на те, що в лікарів або технічних працівників адмінперсоналу такі зустрічі були щоденними.

Заради історичної справедливості додамо, що принаймні в двох доступних нам тогочасних виданнях, таких як «Gazeta Warszawska» і «Wiek», знаходимо неконкретні повідомлення про певні «тіні» в роботі кумисового закладу. У першому випадку це згадки др. Ю. Щуцького про «niedogodności lat zeszyłych na kumysie w Sławucie», пов'язані з якимось «продукціоністом (очевидно, неякісного. – Авт.) кумису, який і далі провадить своє ремесло на власну руку». Його діяльність кинула істотну рекламаційну пляму на Славуту, а відтак, на заклад. Але, рекомендує автор кореспонденції, якщо хто бажає уникнути з цього приводу непорозумінь, нехай прямо звертається до кумисового керівництва, представленого місцевими лікарями.

Газета «Wiek» інформує, що в номері 153 «Kuryera Codziennego» (за 1880 р. – Авт.) п. Стефан Жарин вмістив артикул «Uciezka ze Sławuty», в якому змалював «ciemny (негативний. – Авт.) stan» розміщеної в Славути кумисової здравниці. Однак, місцевий лікар, др. Зейдовський у наступному числі «Kuryera Codziennego», посилаючись на опінію тих, хто залишився на курації, спростував «zdanie pana Żaryna» [55, s.3].

Варто відзначити, що всього за період з 1881-го по 1910-ий рік в обох відділах зміцнили своє здоров'я 15803 недужих, серед яких було 13356 таких, що лікувалися амбулаторно, 1721 чоловік – стаціонарно, тобто безпосередньо проживаючих в закладах. 726 чоловік двома видами лікування поправили своє нервово-психічне здоров'я. Статистичні дані опубліковано і за кожен рік діяльності курорту [45, с. 18]. А дехто, як А. Веритус, котрий робив свої краєзнавчі нотатки, просто відпочивав, милуючись унікальною природою «Славути красної». Між іншим, в правилах «стації лісної» наголошувалось, що курорт призначений тільки для хворих, здорових людей не приймають.

Є відомості, що, крім Т. Г. Шевченка, шлях якого у складі етнографічної комісії в 1846 р. пролягав через Ганнопіль, Слауту, Кривин [22, с. 8] і який споглядав «втрачені в 1917 р. художні скарби Сангушків» [18, с. 37-41], в резиденції кн. Романа-Дем'яна також побували і, зокрема, знайомилися з місцевим курортом Л. М. Толстой та письменник-класик, на ту пору військовий кореспондент газети «Русские ведомости», О. М. Толстой. Любив Сангушківський ліс М. М. Коцюбинський, котрого брат, Хома, проживав у Слауті [22, с. 8-9].

Саме ж місто, хоч і потребувало значного благоустрою і санітарного опорядження, в ту пору, за промисловим розвитком, вже мало славу «волинського Бірмінгему» [26, с. 4] (Бірмінгем – промисловий центр Англії).

** Останній і єдиний представник сімнадцятого покоління династії Сангушків, мешканець Бразилії – кн. Павел-Францішек Петрович 27 квітня 2010 р. зареєстрував шлюб у князівстві Монако з Севериною Іалонго (по матері з роду маркізів де Беллевілле, споріднених з правителями цієї країни). Костельний шлюб взято в Нормандії (Франція). На щасливе життя подружжя благословив папа Бенедикт XVI. На даний час сім'я виховує доньку Олімпію. (Див.: Вікіпедія). Про рід кн. Павла-Францішка – зокрема, прапрадіда Владислава-Ієроніма, прадіда Євстафія-Станіслава, діда Романа-Владислава (він же княжич Ромцьо, вихованець кн. Р.-Д. Сангушка), батька, Петра-Антонія, матір, Клаудію-Анну де-Роес див.: [11, с. 111-114; с. 121-124].*

Джерела:

1. Андреев П. Н. Иллюстрированный Путеводитель по Юго-Западным Казенным Железным Дорогам: Сто шестьдесят иллюстраций в тексте. – Киев, 1899. – Изд. второе. – 512 с., XV с.
2. Бірюліна О. Роман Владиславович Сангушко – фундатор Острозького братства імені князів Острозьких // Сангушківські читання: Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славути). – Львів, 2004. – С. 13-14.
3. Братство ім. кн. Острозьких в Острозі // Острозька академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 25-26.
4. Вихованець В. Антоніни: «Шмат заходу, на полудень Росії перенесений» // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, ПП ДМ. – 2012. – Вип. 3. – С. 16-30.
5. Вихованець В. Антоніни: погляд крізь віки / Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11-14 червня 2008 року, смт Антоніни Красилівського району Хмельницької області) // Наук. збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2008. – У 2-х т. – Т. I. – С. 31-86.
6. Вихованець В. Два Євстафії Сангушки (Біографічний нарис) // Сангушківські читання... – С. 15-30.
7. Вихованець В. Заслав і повіт: заможність і слава / Матеріали II історико-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь в контексті історії України (до 10-річчя відкриття експозиції Міського краєзнавчого музею м. Нетішина», 27 вересня 2011 року, м. Нетішин // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2011. – Вип. 4. – С. 23-32.
8. Вихованець В. Князь Ю.-К. Чарторийський і його стольне місто Корець // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Луцьк: ВМА Терен, 2012. – Вип. VIII. – С. 208-267.
9. Вихованець В. Роль славуцьких кн. Сангушків в економічній розбудові Великої Волині в XIX – поч. XX ст. // Минуле і сучасне Волині й Полісся. Збірник наукових праць: Матеріали Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 12-13 травня 2005 року, м. Луцьк. – Луцьк, 2005. – Вип. 15. – С. 81-89.
10. Вихованець В. Сангушки на Волині // Поляки на Волині: Історія і сучасність / Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2003. – Т. 30. – С. 200-231;
11. Вихованець В. Чесноти Славуцького роду Сангушків та їх свояків Потоцьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2014. – Вип. 5. – С. 86-125.
12. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Санктпетербург, 1850. – Т. X. – Ч.3: Волинская губерния. – 158 с.
13. Волощук Л. Що ми знаємо про Славуцький курорт? // Трудівник Полісся. – 1999. – №5 (15). – С. 3.
14. Голомбиевский А. Князь Роман Евстафьевич Сангушко // История кавалергардов. 1724-1799-1899 / Сост. С. Панчулидзева. – С.-Петербург, 1906. – С. 361-365.

15. Есюнін С. Місто Ізяслав на сторінках волинських газет наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2011. – Вип. 4. – С. 57-65.
16. Есюнін С. Містечко Славута на сторінках газети «Волинь» кінці ХІХ століття // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славута / За ред. Берковського В. Г., Сидора В. Б. та ін. – Київ – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. – С. 108-116.
17. Жукова О. Історія рекреаційного використання природних ресурсів Славутчини в культурологічному розгляді // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славута / За ред. Берковського В. Г., Сидора В. Б. та ін. – Київ – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. – С. 22-27.
18. Жукова О. Скарби, які ми втратили: Про культурну спадщину князів Сангушків // Сангушківські читання... – С. 37-41.
19. Ковальчук С. Ковальчук А. Славута: Минуле і сучасне. – К.: ВАН Вид-во «Київська правда», 2003. – 268 с., 32 іл.
20. Ліщук О. З історії Шепетівського цукрового заводу // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. М-ли регіональної науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький – Шепетівка, 1995. – С. 124-126.
21. Моїсеева С. До історії кумисолікувального закладу в Славуті // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь» (19 листопада 2015 р., м. Шепетівка) / За ред. Баженова Л. В., Есюніна С. М. та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 126-129.
22. Найчук М. Курельчук П. Кравчук П. Зелені шати Славутчини. – К.: Риф, 1995. – 102 с.; 39 іл.
23. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в ХІХ ст. – Острог, 2000. – 184 с.
24. Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду 1864/65 гг. – Почаев, 1872. – 224 с.
25. Службная поездка по Волини: Перепечатка из С.-Петербургской евангелической газеты за 1871 год, №XIV, с. 386-389, 397-398, 405. №XV, с. 12-15, 20-22 // Родина Волинь: сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины, составленный на основании публикации немецкого исторического общества «Волинь» и «Волинских тетрадей» («Wolhynische Hefte»). – Визентхайд; Житомир, 1998. – Т.17. – С. 39-55.
26. Татаркін В. Звернення до учасників Сангушківських читань // Сангушківські читання... – С. 4.
27. Черкаська Н. Листи князя Романа Даміана Сангушка, останнього власника Славутського маєтку, з родових фондів ЦДІАУК // Сангушківські читання... – С. 92-98.
28. Chłopicki E. Od Buga do Bogu, wspomnienia z podróży // Kłosy. – 23. X. 1875 r. – №540. – Т. XXI. – S. 303.
29. Dobrzycki H. Dzierzbicki T. Sławuta. Klimatyczna Stacya Leśna, Zakład Kumysowy i Wodolecznicy // Głos Warszawski. – 31 maja 1908 r. – N-r 65. – Rok 1. – S. 4.
30. Dobrzycki H. Sławuta. Klimatyczna Stacya Leśna oraz Zakład kumysowy: Wskazówki dla leczących się kumysem. – Warszawa: W drukarni Maryi Ziemkiewicz, 1889. – 111 s.
31. Dunin-Karwicki J. Szkice obyczajowe i historyczne: Wspomnienia o Sławucie. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. Kraków. G. Gebethner i Spółka, 1882. – S.108-135.
32. Dzierzbicki T. Tuz S. Sławuta. Klimatyczna Stacya Leśna. Zakład Kumysowy i Wodolecznicy // Kurjer Warszawski. – Dnia 22 maja 1915 r. – №140. – Rok 95. – S. 8.
33. Jaks-Bykowski P. Książę Roman Sanguszko (z drzeworytem) // Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 14 maja 1881 r. – №281. – T.XI. – S. 305-306.
34. Jakubowicz J. Książę Paweł Sanguszko // Gazeta lekarska. – 1998. – №7-8.
35. Jakubowicz J. Książę ze Sławuty // Kurier Lubelski. – 19. 06. 1998.
36. Jakubowicz J. Requiem dla księcia // Kurier Lubelski. – 26. 06. 1998. – №147.
37. Jakubowicz J. Roman ks. Sanguszko: Wielkie rody historyczne // Gazeta Lekarska. – 1998. – №4 (87). – Kwiecień.
38. Kieniewicz S. Sanguszko Roman Stanisław (1800-1881) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1993. – T. XXXIV/4. – S. 505-507.
39. Krz. J. Sławuta // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1889. – T. X. – S. 793-794.
40. M. J. Z wycieczki po kraju: Koziatyn – Sławuta // Kronika Rodzinna. – 1887. – T. 14. – Nr. 20. – S. 623-628.
41. M. S. Ze Sławuty // Wiek. – Dnia 29 Czerwca 11 Lipca 1887 r. – №151. – Rok XV. – S. 3.
42. Nowy właściciel zakładu klimatycznego «Sławuta» // Tygodnik Ilustrowany. – 3 czerwca (22 maja) 1899 r. – №23. – S. 456.
43. Ostrowska T. Przesmycki Ludwik (1839-1899) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – T. XXIX. – S. 13-14
44. Radziwiński Z. L. Roman książę Sanguszko: Pierwszy ordynat Zasławski. – Lwów: Nakładem autora, 1918. – 57 s.
45. Sławuta. Klimatyczna Stacya Leśna oraz Zakład kumysowy i wodolecznicy (własność księcia R. Sanguszko). – 1911. – 32 s.
46. Szczucki J. Wiadomość o otwarciu w kraju zakładu leczniczego // Gazeta Warszawska. – 19 Czerwca (1 Lipca) 1879 r. – №144. – S. 2.
47. Śliż M. Sławucka stadnina w świetle raportu z 1799 r. // Wiadomości Zootechniczne. – 2008. – №3. – R. XLVI. – S. 43-48.

48. Trybowski W. Dobrzycki Henryk (1843-1914) [Режим доступу: <http://otwock-histori.blog.pl/2015/02/13/dobrzycki-henryk-1843-1914/>].
49. W. S. Sławuta // Kurjer Warszawski: Dodatek poranny. – Dnia 15 (27) maja 1899 r. – №144. – S. 3.
50. Werytus A. Szmat Wołynia: Luźne kartki z wycieczki letniej // Wędrowiec. – 1897. – №44. – S. 866-868.
51. Werytus A. Szmat Wołynia: Luźne kartki z wycieczki letniej // Wędrowiec. – 1897. – № 45. – S. 886-888.
52. Werytus A. Szmat Wołynia: Luźne kartki z wycieczki letniej // Wędrowiec. – 1897. – № 46. – S. 906.
53. Werytus A. Szmat Wołynia: Luźne kartki z wycieczki letniej // Wędrowiec. – 1897. – № 47. – S. 923.
54. Werytus A. Szmat Wołynia: Luźne kartki z wycieczki letniej // Wędrowiec. – 1897. – № 48. – S. 948-950.
55. Zakład leczniczy w Sławucie // Wiek. – Dnia 17 (29) Lipca 1880 r. – №167. – Rok VIII. – S. 2.
56. Ze Sławuty. – Komitet urządzający zabawę muzykalno-kwiatową... // Kurjer Warszawski. – Dnia 1 (13) sierpnia 1884 r. – №223a. – Rok LXIV. – S. 3-4.
57. Ze świata. [Zmarł] Dr. Henryk Dobrzycki // Nowa Reforma: Numer popołudniowy. – Poniedziałek 9. Marca 1914. – Rok XXXIII. – S. 2.
58. Zejdowski J. Leczniczy zakład kumysowy w Sławucie // Kłosy. – 1880, kwiecień. – № 776. – T. XXX. – S. 319-320.
59. Zembrzuski L. Dobrzycki Henryk (1843-1914) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939-1946. – T. V. – S. 270-271.
60. Zieleniewski M. Nasze uzdrowiska czyli stacje klimatyczno-lecznicze. – Kraków, 1893. – 19 s.

Лариса Рудюк

м. Кам'янець-Подільський

ДО ІСТОРІЇ МЛИНА ІРАФА ТА ЙОГО НАЗВИ

У статті розглянуті питання заснування і функціонування водяного млина у передмісті Кам'янця-Подільського в кін. XIX – на поч. XX ст. Особливу увагу приділено реконструкції під фенхельний завод і подальше його використання. Досліджені відомості про власників і користувачів. Подане пояснення назви пам'ятки.

Ключові слова: Видрівка, вальцьовий млин, фенхельний завод, рафа.

У переліку пам'яток культурної спадщини м. Кам'янця-Подільського під охоронним № 3-Хм значиться пам'ятка архітектури місцевого значення Млин Ірафа, XIX ст., за адресою: вул. Видрівка, 23, що занесена до нього згідно рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 04.09.1082 р. № 279 «Про затвердження списку пам'яток архітектури місцевого значення».

Масивна, кам'яна, на сьогоднішній час 3-охповерхова будівля колишнього млина розташована північно-східніше Нового замку, в каньйоні на правому березі р. Смотрич, у міському районі Підзамче.

Вважається, що поселення Видрівка виникло на початку XIX ст. і в 30-х рр. XX ст. злилося з м. Кам'янець-Подільський. Але плани міста кін. XVII-XVIII ст. вже фіксують на цій території забудову, в тому числі й млини. Видатний історик Юхим Сіцінський у своїй праці «Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць» в описі римського плану міста 1684 року відзначає зображення млина «... вище замка коло того місця, де тепер поселення Видрівка й Біланівка» [10, с. 44]. Плани міста 1713 [5, с. 156-157], 1720 [2, с. 255], 1753 [14] і 1761 [15] років подають зображення греблі і будівлі, ймовірно млина, на правому березі р. Смотрич, неподалік Фортеці й вище по течії від Замкового мосту. На плані міста та його околиць 1780 року [12] зображено водяний млин, розташований аналогічно.

У своїй праці «Історичні відомості про приходи і церкви Подільської єпархії. Кам'янецький повіт» Сіцінський наводить відомості про купівлю біля 1830 р. купцем Френкелем невеликої земельної ділянки на Видрівці та побудову ним млина на р. Смотрич, який був проданий купцю І. Куриндіну. Там же йдеться про володіння останнім 5-ма десятинами землі і великим вальцьовим млином у цьому передмісті [8, с. 109].

Вальцьовий верстат – машину для подрібнення зерна винайшов інженер з Варшави Марк Міллер в 1822 р., а у 1829 р. отримав на неї «привілею» (патент). Перший в Російській імперії повністю обладнаний вальцьовими верстатами млин був збудований в Казані у 1858 р. [4, с. 5]. Враховуючи це, а також зображення видровецького млина на світлинах М. Грейма періоду 1874-1885 рр. (іл. 1) [16], можна припустити час спорудження існуючої будівлі пам'ятки як друга половина XIX ст. Це підтверджує і стилістика архітектури пам'ятки – раціоналістична течія еклектики. Даний стиль був характерний для 2-ої половини XIX ст.

У виданому 1895 р. Подільському адрес-календарі Подільського статистичного комітету, що складений В.К. Гульдманом, в розділі «Борошномельні млини» згадано вальцьовий водяний млин при ви-

сілку Видрівка Кам'янець-Подільського повіту. Його власником був купець Іван Семенович Куриндін, управляючий – дворянин Діонісій Іванович Стопневич [6, с.330]. З Подільського адрес-календаря 1900 р. довідуємось, що власником цього млина залишався той самий купець, але вже управляючим був селянин Олексій Феодосійович Поварчук [7, с. 249].

Натомість у виданні Південно-Західного відділення Російської експортної палати «Весь Південно-Західний край» за 1913 р. відсутні згадки про млини на території м. Кам'янця-Подільського і його передмістя Видрівки [1, с. 40, 42, 912]. Це пояснити можна тим, що 1907-1908 роки були неврожайними для зернового виробництва, а в 1910-х роках відбувся різкий спад водно-млинового виробництва, який посилювався наступними подіями Першої світової війни, Жовтневої революції та національно-визвольними змаганнями 1917-1921 років. До націоналізації млина в 1922 році його власником був гр. Орловський, а після націоналізації – Кам'янець-Подільський окружний відділ Місцевого господарства [13].

Відповідно до укладеної Угоди від 17 червня 1929 р. Кам'янець-Подільський окремисцьгосп передав «... кам'яний 4-охповерховий амбар мірою в довжину 18,8 метрів, ширину 10,9 й висоту 12,4 метра, критий бляхою, розташований на терені Видровецького вальцьового млина» Кам'янецькій районній конторі Всеукраїнської торговельної контори по експорту та імпорту (Укрдержторг, Держторг УСРР) терміном на 10 років для ремонту і переобладнання його під фенхельний завод (інша назва в документах – завод ефірних олій) [13, арк.62].

До робіт з реконструкції приступили в липні того ж року. Виробничі роботи виконувались Кам'янець-Подільським окремисцьгоспом, а фінансування здійснювалось Держторгом відповідно до вищезазначеної Угоди та Умови від 17 липня 1929 р. [13, арк. 80]. Керівництво роботами здійснював інженер Євген Петрович Затонський, рідний брат радянського партійного діяча В.П. Затонського [13, арк. 4, 79].

Під виробничі корпуси ремонтувались і переобладнувались колишні складські будівлі – 4-поверхова прибудова до головної будівлі млина та 3-поверхова прибудова до неї. Також була побудована нова будівля паровичного (машинного) відділення, яка примикала до 3-поверхової прибудови [13, арк. 2]. Потрібно відмітити, що головна будівля млина не переобладнувалась для потреб фенхельного заводу.

Під час ремонтних робіт були збільшені у висоту приміщення 1-ого поверху шляхом виборки ґрунту, змуровані кам'яні фундаментні стовпчики під колони та промислове обладнання, встановлені нові дерев'яні колони нижнього поверху і залиті бетонні підлоги. Міжповерхові дерев'яні балкові перекриття, які прогнулись, були підняті домкратами і підсилені. В стінах пробиті нові дверні й віконні отвори та закладені окремі з існуючих. На всіх поверхах влаштовані нові перегородки, відремонтовані сходи, настелені чисті підлоги, підшиті дошками і металевими листами стелі та встановлені нові дверні й віконні заповнення. Стіни поштукатурені як в інтер'єрі, так і ззовні. Металева покрівля даху відремонтована і пофарбована. Також відремонтовані та довшені нові водостічні труби і жолоба. Крім того, була збудована кам'яна підпірна стіна для відводу води і замощений лоток [13, арк. 38-52, 58-60].

Будівля паровичного відділення зведена прямокутною в плані з орієнтацією по осі північ-південь, одноповерховою, кам'яною, тинькованою. Габаритні розміри 12,71 × 8, 42 м. Під фундаменти були покладені бетонні подушки. Фундаменти виконані кам'яними стрічковими бутовими, окремі – стовпчасті з розвантажувальними арками. Під котел і насос влаштовані кам'яні та цегляні фундаменти. Замість перемичок над дверними прорізами використано рельси. Для кращого освітлення приміщення паровичного відділення влаштовано світловий ліхтар. Кроквяні конструкції даху і каркас ліхтаря були виконані з деревини, а покрівля – з бляхи [13, арк. 52-57, 60-61].

Фасади даних будівель пофарбували вапняним розчином з додаванням пігменту ультрамарину, вікна і двері – олійною фарбою жовтого кольору (світла охра), дахи і водостічні труби – олійною фарбою червоно-коричневого кольору (сурік залізний) [13, арк.7, 13, 17].

Попереднім кошторисом вартість робіт з реконструкції передбачалась у 8318 карб. 50 коп. [13, арк. 20], після перерахунку – 9817 карб. 70 коп. [13, арк. 35]. Новий кошторис, складений у цінах 1929 р., збільшив вартість будівельних робіт до 10106 карб. 64 коп. [13, арк. 7]. Додатковий кошторис № 1 додав до вартості робіт ще 1438 карб. 02 коп. [13, арк. 27]. Всього ж роботи з ремонту, будівництва і переобладнання будівель млина під фенхельний завод обійшлись у 14217 карб. 26 коп. [13, арк. 38].

У лютому 1930 р. фенхельний завод введений в дію і переданий Українській конторі Всесоюзного державного об'єднання з розведення і переробки лікарсько-технічної сировини «Ліктехсировина» [13, арк. 77]. До 1939 р. підприємство виготовляло ефірні олії для фармацевтичної та парфумерної галузей і носило назву Кам'янець-Подільський фенхельний завод ім. С.М. Кірова.

З 1939 р. тут діяв цех сокоморсового заводу. За непідтвердженою інформацією, під час німецької окупації 1941-1944 рр. тут виготовляли фруктові-ягідні соки для німецької фірми «Блюна» [9, с. 574].

Після звільнення Кам'янця-Подільського в 1944 р. від окупантів, сокоморсовий завод відновив свою діяльність та випускав продукцію для кондитерської, виноробної й лікєро-горілчаної промисловості, зокрема спиртові соки. З 1950-х років в будівлях пам'ятки розміщувались цехи Кам'янець-Подільського винно-сокового заводу, Кам'янець-Подільського заводу безалкогольних напоїв, Кам'янець-Подільського заводу продтоварів, ЗАТ «Харчовик» і ПП «Полуботкін», в яких виготовлялись плодово-ягідні вина, свіжі соки і східні солодоці. На жаль, сьогодні пам'ятка є у приватній власності, а її будівлі стоять закинуті та руйнуються.

Але невідомо цікавість викликає назва пам'ятки – Млин Ірафа. Серед відомих власників пам'ятки не зустрічається нікого з таким іменем або прізвищем. Також немає відомостей про особу з таким найменуванням, життєдіяльність якої дотична до функціонування цього млина або загалом Кам'янця-Подільського і його околиць. Ймовірно, первісно назва пам'ятки звучала як Млин і рафа, тобто в назві містилась інформація про послуги, що тут надавались – просіювання і перемелювання. Адже «рафа» є діалектним словом, яке запозичене з німецької мови та поширене у південно-західних говірках української мови, і позначає «сито, решето з під віялки, яким пересівають зерно» [3, с. 89]. Пізніше, у середовищі незнайомих з сільським господарством містян назва трансформувалась у Млин Ірафа. Саме під цією назвою пам'ятка занесена до списку пам'яток архітектури місцевого значення м. Кам'янця-Подільського.

Таким чином, хоча й будівлі пам'ятки не використовуються за первісним функціональним призначенням більш як 80 років, але пам'ять про млинарський комплекс закарбована в назві.

Джерела:

1. Вєсь Юго-Западный край [Електронна копія]: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отделение Российской экспортной палаты; сост. М. В. Довнар-Запольский; под ред. А. И. Ярошевича. — Электрон. текст. дан. (1 файл: 1,62 Гб). — Киев: Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913 (К.: НПУ, 2016). — 1061 с., 16 іл. — Режим доступу до вид.: <http://elib.nplu.org/view.html?id=7492> (01.07.2016) — Назва з екрана.
2. Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. / Я. Матвіїшин. // Історична топографія і соціотопографія України: зб. наук. праць. — Львів: ЛА «Піраміда», 2006. — С. 255.
3. Нечаєва Н.О. Лексичні германізми у південно-східних говорах української мови [Електронний ресурс] // Science and Education a New Dimension: Philology II (I). — Budapest, 2014 — issue 17 — 140 page. — Режим доступу до журн.: <http://seanewdim.com/i17.html> (01.07.2016). — Назва з екрану.
4. Перегуда М.А. Технологія борошномельного виробництва: конспект лекцій для студентів за напрямом підготовки 6.051701 «Харчові технології та інженерія» спец. «Технологія зберігання та переробки зерна» всіх форм навч. / М.А. Перегуда, Є.І. Харченко. — К.: НУХТ, 2011. — 80 с.
5. Пламеницька О. План Кам'янця-Подільського Бенедикта Ренарда 1713 року в корпусі історичних планів міста. До 300-річчя створення / О. Пламеницька // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. праць. / [Ред. кол. В. Д. Сидоренко (голов. ред.), А. О. Пучков, В. О. Тузов та ін.]. — К.: Фенікс, 2013. — Вип. 9. — С. 156-157.
6. Подольский адрес-календарь: Издание Подольского статистического комитета / [сост. В.К. Гульдман]. — Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1895. — VIII, 452 с., 6 л. рекл. объявл.
7. Подольский адрес-календарь: Издание Подольского статистического комитета / [сост. В.К. Гульдман]. — Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1900. — VIII, 349 с., 6 л. рекл. объявл.
8. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд / Е. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / [под ред. Н.И. Яворовского]. — Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 1895. — Вып. 7. — XXII, 611 с.
9. Сикора Э.Ф. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и человеческой фантазии / Э. Ф. Сикора — Х.: «Міськдрук», 2010. — 574 с.
10. Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / Юхим Сіцінський. — Кам'янець-Подільський: міська друкарня, 1994. — 60 с.
11. Тютюнник Ю.Г. Водяные мельницы в междуречье и на водосборах Днестра и Южного Буга: опыт полевого исследования / Ю.Г. Тютюнник, А.Д. Лаврик // Вопросы истории естествознания и техники. — М.: Изд-во «Наука», 2011. — № 4. — С.175.
12. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док. д/п, інв. № 901, 1 арк.
13. Фонди НІАЗ «Кам'янець», розд. «Документи», інв. № 1343, Справа на домоволодіння Видрівка. Фенхельний завод б. Орловського, 80 арк.
14. Фонди НІАЗ «Кам'янець», розд. «Іконографічні документи», інв. № 2043, 1 арк.
15. Фонди НІАЗ «Кам'янець», розд. «Іконографічні документи», інв. № НДФ – 1278, 1 арк.
16. Biblioteka Narodowa, Magazyn Ikonografii, AFF.1-5. Album fotografii Kamieńca Podolskiego, [Електронний ресурс] J.F. 10277. — Режим доступу: <https://polona.pl/item/9415208/11/> (01.07.2016).



Іл. 1. Млин на світлині з «Альбому фотографій Кам'янця-Подільського» М. Грейма (1885 р.)

*Олександр Завальнюк
м. Кам'янець-Подільський*

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КАМ'ЯНЧАН У 1919 РОЦІ: ЗАЙНЯТІСТЬ, ДОХОДИ, ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ, ПОБУТ, МІСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ, КУЛЬТУРНЕ ДОЗВІЛЛЯ

Висвітлюються питання, пов'язані із матеріальним і соціокультурним становищем мешканців Кам'янця-Подільського, вплив на повсякденне життя людей різних чинників (біженці, структури УНР і УСРР, Українська Галицька армія, місцеве самоврядування).

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, мешканці, зайнятість, доходи, життєвий рівень, біженці, епідемії, культурне дозвілля.

З початком Першої світової війни життя мешканців губерньського Кам'янця-Подільського, як і багатьох інших прифронтових міст України, зазнавало негативного впливу, зокрема, через мобілізацію чоловічого населення, переорієнтацію економіки на військовий лад, а також фінансово-економічну кризу, яка призвела до звуження споживчого ринку, посилення інфляційних процесів. У місті розмістилися різні структури російської армії, що унеможливило доступ до різних державних, комунальних і приватних приміщень, які у мирний час служили кам'янчанам. Квартування військових призвело до перенасичення житлового фонду. Частина мешканців мігрувала до внутрішніх губерній Росії. За Н.Я.Григорієвим, станом на 1 січня 1918 р. в місті нараховувалося 58325 осіб постійного населення [1, с. 32].

Надалі становище міста не поліпшувалося. Одним із найскладніших у цьому плані виявився 1919 рік, коли Кам'янець-Подільський став державним і політичним центром Української Народної Республіки, прийняв десятки тисяч людей з різних регіонів, багато військовиків, міністерських службовців, що у другій половині року призвело до значного збільшення кількості населення (до 100 тис. осіб) [2, 31 липня]. Чимало цивільних, які рятувалися від більшовицької диктатури, намагалися використати гео-

графічне положення міста, щоб через якийсь час або в разі ускладнення становища української влади і зміни воєнно-політичної ситуації на гірше потрапити до Європи, подалі від небезпеки. Крім того, сюди прибуло чимало біженців зі Східної Галичини разом з командуванням і частинами Української Галицької армії, які потребували робочих місць, житла і матеріальної підтримки. З-поміж них лише залізничників нараховувалося 1115 осіб [3, с. 389].

Однією із гострих проблем, яка стосувалася усіх дорослих кам'янчан, була їх зайнятість у державному, комунальному і приватному секторах виробництва, транспорту, торгівлі, побутового обслуговування і духовно-культурній сфері. Абсолютна більшість постійного самодіяльного населення, здебільшого неосвічена (наприкінці XIX ст. питома вага 20-59 річних, які у свій час здобули початкову, середню, вищу чи професійну освіту, становила лише 26,8% [4, с.224-226]), змушена була виконувати некваліфіковану працю, за що отримувала мізерну заробітну плату. Рівень освіченості мешканців у два наступні десятиліття дещо зріс, але це суттєво не позначилося на їх зайнятості.

Станом на літо 1919 р. різні категорії працівників отримували диференційовану заробітну плату, що впливало на їх життєвий рівень. Так, зокрема на заводі, який належав спілці буфетників, трудилися 15 робітників (по 12-16 годин на добу). Найбільш оплачуваною з них була посада старшого машиніста (1000 крб. на місяць). Прості робітничі отримували поденну плату в розмірі 15 крб., тобто не більше 450-465 крб. у місячному обчисленні. Тим, хто погоджувався працювати у нічну зміну, додатково нараховували по 5-10 крб. до денного заробітку [5]. На міській електростанції надбавка за роботу вночі була більшою: неодруженим робітникам виплачували по 20 крб., а одруженим – 30 крб. [5, 17 липня]. На пивоварні Клейдерманів за надурочні роботи в липні виплачували по 12 крб. 40 коп. – 15 крб., у серпні – по 16 крб. за 1 годину [5, 10 серпня; 2, 10 серпня].

Підвищення ставок заробітної плати робітників відповідно до темпів знецінення грошей вимагали галузеві профспілкові організації, об'єднані у Центральне бюро профспілок Кам'янця-Подільського. Їх керівники разом з представником Міністерства праці УНР утворили на початку серпня комісію, яка виробили нові ставки, взявши за основу розмір плати робітникам, які працювали в автомайстерні Головного інженерного управління (для робітників 1-го розряду денна плата становила 40-50 крб., 2-го – 30-35 і 3-го – 20-30 крб.) [2, 8 серпня]. Утім, власники підприємств не поспішали приймати нові норми оплати праці, які неминуче збільшували видатки і знижували рівень їх доходів.

Через брак коштів не підвищувалася зарплатня зайнятим у комунальній сфері. 24 вересня вони вийшли на страйк з вимогами підвищити плату робітникам міської електростанції на 120%, всім іншим – на 70% (міська дума за день до того прийняла ухвалу про збільшення їм зарплати у менших розмірах – відповідно на 70% і 50%, причому лише на один місяць, мотивуючи це тим, що фінансове становище міста критичне) [6, с.389]. Страйк завершився перемогою, і 29 вересня робітники повернулися до праці [7, 30 вересня]. На подібні кроки наважувалися й інші категорії робітників, зокрема друкарі й перукарі [8, 1 березня; 7, 10 липня].

Коли до міста перемістилося державне підприємство “Експедиція заготівлі державних паперів”, яке займалося випуском паперових грошей УНР, йому терміново були потрібні робітники (механіки, монтери, техніки, друкарі, налагоджувальники устаткування, гравери, літографи) з поденною платою, яку виплачували в інших галузях. Такі працівники знайшлися переважно серед біженців з Галичини [2, 1 серпня].

Молодим чоловікам пропонували йти на військову службу. За це їм виплачували щомісяця 1700 крб. (зарплата становила 800 крб., решта – добові) [9, 1 липня].

У представників освітянської, медичної і науково-педагогічної інтелігенції заробітна плата була вищою. Так, учителі загальноміських шкіл отримували по 1200 крб. на місяць [5, 19 липня], санітарним лікарям, які боролися із епідемією тифу, міська дума збільшила з липня 1919 р. місячний оклад до 3100 грн. або 1550 крб. [7, 18 липня]. Санітарам і служителям Подільської організації Українського Червоного Хреста, яка постала в липні, управа цієї структури пропонувала місячну зарплатню в розмірі 790 крб [10, 27 липня]. З 1 серпня 1919 р., відповідно до закону про тимчасове підвищення оплатних норм працівникам Кам'янець-Подільського державного українського університету, ординарний професор отримував на місяць 1666 крб.66 коп. основної платні (за вислугу років – 5-10 років – йому додатково нараховували від 416 крб.66 коп. до 833 крб. 32 коп.), екстраординарний професор – відповідно 1458 крб.33 коп., 281 крб. 25 коп. – 562 крб. 50 коп., штатний доцент і астроном-наглядач – по 1250 крб., 312 крб. 50 коп. – 625 крб., старший асистент – 1125 крб., 312 крб.50 коп. – 525 крб., молодший асистент, лаборант і лектор – 916 крб. 66 коп., 281 крб.25 коп. – 562 крб.50 коп., професорський стипендіат (нинішньою термінологією аспірант) – 833 крб. 33 коп., лектор іноземних мов – 583 крб. 33 коп., декан факультету – 625 крб. [11, ф.1429, оп.2,спр.2, арк.51; 12, ф.р.-582, оп.1, спр.140, арк.84].

Крім професійної роботи, частині кам'ячан доводилося виконувати під загрозою тримісячного ув'язнення безоплатні примусові роботи (до них залучали представників різних категорій мешканців, не обминаючи навіть заможні верстви, зокрема домовласників), які проводилися в інтересах міської громади. Робочу силу організував начальник міської міліції. Зокрема, 7 серпня він направив майже сотню людей в розпорядження начальника залізничної станції з тим, щоб вони попрацювали над розчисткою станційних завалів, прибрали відходи, які загрожували поширенням тифу. До цих робіт залучили і членів міської єврейської громади [6, 8 серпня; 2, 8 серпня].

У вересні спеціальна фахова комісія при Міністерстві здоров'я і опікунства УНР, враховуючи фізіологічні потреби дорослої, повноцінної людини, розробила місячні норми харчування для медичного персоналу, який боровся з епідемією тифу (ці норми можна вважати обґрунтованими і для інших категорій населення). Враховуючи, що кожному працівникові щодня необхідно споживати 118 г білків, 50 г жирів і 500 г вуглеводів, лікар Савчинський підрахував (його викладки затвердила згада комісія), що одній дорослій людині щодня треба з'їдати 0,5 фунта м'яса, 0,25 фунта гороху, фунт житнього хліба, по 0,25 фунта ковбаси і гречаної крупи, по 1/8 фунта вершкового масла, картоплі, цукру і борошна. За ринковими цінами на початку 20-х чисел вересня кожній дорослій людині для споживання цих обсягів харчових продуктів треба було щодня витратити по 85 крб., на місяць – 2550 крб. [13, с.314].

Заробітна плата, яку отримували працівники, на жаль, була недостатньою, щоб повністю задовольнити зазначені потреби. Із-за неритмічного постачання міста продовольчими ресурсами, зменшення їх запасів, а також через зростання попиту на них ціни на ринку зростали. Через нестачу жита, при випічці чорного хліба до нього додавали кукурудзяне борошно (наприкінці березня міська хлібопекарня відпускала населенню хліб по ціні 2 крб. 20 коп. за 1 фунт (409,5 г) [14, 9 березня, 28 березня]. У лютому 1 кг цукру-піску у торговельній мережі Товариства споживачів реалізовували за 8 крб. 75 коп., а цукру-рафінаду – 10 крб. [14, 21 лютого]. У першій половині квітня 1 фунт чаю (за картками) можна було придбати за 250 крб., вівсяної кави – 38 крб. [14, 9 квітня]

У другій половині квітня – на початку червня Кам'янець зазнавав продовольчої кризи із-за того, що селянство сусідніх повітів, яке зазвичай постачало хліб та інші харчі до міста, примусово виконувало продовольчу розверстку більшовицької влади. Газета “Життя Поділля” 27 квітня повідомляло: “Зараз населення Кам'янця і повіту голодує. Хліба нема і нема звідки його чекать... Ціни на продукти з кожним днем і кожною хвилиною ростуть і ростуть” [14, 29 квітня]. Посиливалася спекуляція.

Відновлення суверенітету УНР на цих територіях сприяло поверненню вільного продажу сільгосппродукції, що відразу відчували кам'ячани. Утім через пограбування селян, з якими так і не розплатилися більшовики, ціни на ринку поповзли догори. На початку другої декади червня, коли сільгоспвиробники повірили у своє право реалізовувати вироблену у своїх господарствах продукцію і наважилися доставити її до державного і політичного центру УНР, преса повідомляла: “У середу вранці деякі селяни продавали на базарі хліб. Хліба було небагато і ... [якості] він був дуже невисокої, проте ціна його була вдвічі більше ціни останніх днів. А саме – 10 карб. за фунт” [15, 12 червня]. Збільшення підвозу борошна до Кам'янця-Подільського кооператорами сприяло реалізації випеченого хліба за трохи нижчими цінами. Так, 17-18 червня споживче товариство продавало найпоширеніший продукт харчування для тих, хто не був його пайщиком, по 6 крб. 50 коп. – 7 крб. за 1 фунт. Але через недостатній обсяг випічки в одні руки відпускали лише по 0,5 фунта хліба [16, 17 і 18 июня]. Через кілька днів ціна хліба у кооперативній мережі підскочила до 8 крб. 10 коп. за фунт [17, 21 червня].

Не просто було придбати й інші продукти харчування. Наприклад, 16-21 червня фунт солі продавався за 1 крб. 56 коп. – 2 крб. 50 коп., цукру-піску – 3 крб. 50 коп., цукру-рафінаду – 4 крб., гречаного борошна – 5 крб. [16, 17 і 18 июня; 17, 21 червня]. Через різке зменшення запасів цукру Подільський губернський комісар 25 червня видав постанову, якою заборонив випічку солодкого тіста, виготовлення цукерок, тістечок, тортів, халви тощо. За порушення вимоги погрожував за кожний встановлений факт штрафом до 300 крб. або арештом до трьох місяців [7, 28 червня; 16, 27 июня].

Продовольче становище міста різко погіршилося у липні – серпні через зменшення підвозу харчів, особливо борошна, що було пов'язано із вичерпанням запасів урожаю зернових культур 1918 р. За висновком редакції газети “Трудовий шлях”, “справа з постачанням настільки в катастрофічному стані, що коли так протягнеться ще кілька днів, то наслідки можуть бути самого сумного змісту. Місто без харчів, військо харчі одержує дуже кепсько” [10, 25 липня]. Як наслідок, ціни зростали галопуючими темпами. Так, 14 липня фунт чорного хліба до обіду продавали за 25 крб., а у другій половині дня у продажу його вже не було [16, 15 июля]. Через брак борошна припинила роботу пекарня, яка була на балансі управи міської думи (її запустили лише у третій декаді липня і то на дуже короткий час). До того ж вона відпускала в одні руки не більше 0,25 фунта хліба, тобто по 100 г [18, 24 липня].

3 13 по 15 липня фунт масла підскочив у ціні на 80%. Його можна було купити за 90 крб. За свідченням преси, найбільніше населення, службовці різних установ і навіть дещо заможніші від них позбавлені змоги купувати продукти за такими не підйомними цінами [16, 16 юля].

На стрибку цін позначилися і обмежувальні заходи влади, спрямовані на боротьбу із спекуляцією (навколо міста були розміщені карантинні загони, які не пропускали селян з продуктами на міський базар у зв'язку із короткочасним запровадженням твердих цін) [18, 31 липня].

На початку серпня споживче товариство реалізовувало для своїх пайщиків 1 фунт чорного хліба за 31 крб., що пояснювали великим подорожчанням борошна (до 1600 крб. за пуд). До того ж, його відпускали лише власникам особливих продовольчих карток [18, 3 серпня]. Але і ця плата не стала ціновим максимумом. Через кілька днів той же продукт можна було купити вже за 45 крб. [18, 7 серпня.]. Боячись дестабілізації становища, міська управа звернулася до Голови Ради Народних Міністрів з проханням відмовитися від політики твердих цін, а також надати їй (управі) грошову позику для поповнення запасів харчів і зниження ринкової ціни хліба до прийнятної – не більше як 10 крб. за фунт. Уряд надав міській владі на вказані цілі аванс в розмірі 0,5 млн. крб. Таку ж суму отримала і Кам'янецька повітова народна (земська) управа. На ці кошти вона повинна була оперативно провести продовольчі операції з урожаю 1919 р. [18, 31 липня, 3 серпня]. Прийняті заходи дали позитивний результат. Вже 6 серпня фунт чорного хліб можна було купити за 24 крб. [7, 7 серпня], а через три тижні – за 14-15 крб. Дещо впали ціни на м'ясо (до 35-40 крб.), коров'яче масло (до 80 крб.), молоко (до 10-12 крб. за пляшку), яйця (до 20-25 крб. за десяток). Мішок картоплі продавали за 500 крб. [7, 30 серпня]. Попри збільшення обсягів закупівлі збіжжя траплялися випадки, коли при випічці хліба до житнього борошна додавали масу гнилої квасолі, що викликало у споживачів захворювання [19, 21 серпня].

В окремих закладах, які мали своє земельне господарство, члени трудового колективу могли купляти городину за цінами, які були нижчими від ринкових. Так, 14 вересня правління Кам'янець-Подільського державного українського університету вирішило відпускати врожай за такими цінами: фунт картоплі – 4 крб. 25 коп., ранньої капусти – 1 крб. 45 коп., цвітної капусти – 1 крб. 90 коп., цибулі – 1 крб. 15 коп., гороху – 1 крб., моркви – 1 крб. 10 коп., столового буряку – 55 коп. і огірків 15 коп. 23 грудня правління затвердило нові ціни на зібрану сільгосппродукцію для службовців: пуд картоплі – 35 крб., столового буряку – 20, моркви – 30, помідорів – 75, головка капусти і десяток качанів кукурудзи – по 2 крб. 50 коп. Доступність цін, які у тих ринкових умовах були мінімальними і не покривали затрат на обробіток землі та вирощення культур, мала вирішальне значення для придбання харчів членами університетської спільноти, які голодували. Як зазначалось у звіті про зразковий город, датованому жовтнем, “недовго мали мент [ситуацію. – Авт.], коли коло двох тижнів деяким служачим університету не було що їсти, і город ... дав їм городину” [13, с.317].

Наприкінці року, коли в місті функціонувала польська військова влада, ціни на кам'янецькому базарі значно виросли. Так, фунт сала продавали за 110-115 крб., м'яса – 60-70, пуд картоплі – 260, гуску – 600, курку – 250-300 крб. [13, с.318].

Для значної частини мешканців наприкінці вересня виникла проблема з постачанням води через вихід з ладу міського водопроводу. Тому з 1 жовтня воду почали відпускати за спеціальними картками, до яких додавалися чеки (місячна плата за 30 відер води становила 30 крб.) [19, 26 (13) вересня]. Якщо обсяги споживання води зростали, то це позначалося і на розмірах платежів.

В холодний період року вельми актуальним для кам'янчан було придбання дров. Цією проблемою опікувався відділ палива міської управи. За підрахунками Міністерства земельних справ місто потребувало від 3 до 4,5 млн. пудів дров на рік [18, 12 серпня; 19, 11 серпня]. Щоб мати змогу придбати паливо, споживачам треба було отримати відповідний ордер (видавали до 30 жовтня). Ціни на дрова влітку зросли на 25%, проте вже у листопаді, коли ажіотаж навколо паливного питання зник, вони знизилися до 20 крб. за пуд [7, 8 серпня; 20 і 29 листопада].

Неритмічно доставляли в місто керосин, попит на який був високий впродовж року. Його використовували переважно для освітлення, хоча в багатьох випадках установи, організації, заклади і приватні помешкання користувалися електрикою. Через слабку потужність електростанції міській владі доводилося вводити обмеження. Так, у лютому було встановлено місячний ліміт (не більше 3 квт.-год. на одну кімнату). В будинках, де не були встановлені лічильники, дозволяли використовувати в житловій кімнаті і кухні по 1 лампочці потужністю 25 свічок. Управа заборонила зовнішнє освітлення театрів, ресторанів, вітрин, крамниць [14, 13 лютого].

Влітку міська влада взяла у держави позику в розмірі 2 млн. крб. щоб придбати для електростанції два дизельні мотори потужністю 560 кінських сил [7, 11 липня]. Вирішення цієї проблеми затягнулося.

Тож через кілька місяців довелося практикувати почергове відключення частин міста від електричного освітлення впродовж двох днів на тиждень. Міська управа пропонувала “всім передплатникам електричної станції заготовити гас або свічки на той час, коли не буде електрики” [19, 28 (15) жовтня].

Для тих, хто прибув до міста на роботу, або для тимчасового проживання, необхідно було отримати відповідний ордер на поселення у реквізованих будинках (це стосувалося державних чиновників), або наймати житло в приватному секторі. Останнє коштувало недешево. Залежно від того, у якій частині міста орендували квадратні метри і скільки мешканців поселялося в кімнату, формувалася й договірна ціна. У зв'язку з цим у місяць одноосібникам доводилося платити 150-300 крб. (з власним паливом – 100 крб.), в центрі – 500 крб. За кімнату на 4-х осіб власники брали загалом 400 крб. Таку ж плату вносили і сімейні [12, ф.р.582, оп.1, спр.80а, арк.29-56]. Меблі у такому житлі, як правило, були найпростішими: ліжко, стіл, стілець. Нерідко хазяї пропонували за окрему плату харчування (щоденний обід на одну особу обходився від 25 до 60 крб.). Для біженців і міської бідноти відкривали дешеві їдальні, соціальні притулки. На початку грудня в готелі “Метрополь” відкрилася кав'ярня “Родина”, яка запрошувала кам'ячан на каву, чай і свіжі пиріжки [7, 2 грудня]. Студенти (наприкінці року їх налічувалося 1400 осіб) харчувалися здебільшого у своїй їдальні, проживали у сім'ях, бурсі або у приватних кутках [13, с.333].

Гостро стояло питання охорони здоров'я. Упродовж року лікарі не могли подолати епідемію тифу, яка то відступала, то посилювалася. Вже у січні через це припинили роботу усі початкові і середні школи [14, 26 січня, 6 лютого]. Кількість хворих на тиф, малярію й “іспанку” стрімко зростала. Палати і коридори лікарень були переповнені. Ліків гостро не вистачало. Найбільш враженими інфекційними хворобами виявилися найбідніші прошарки населення, які не мали змоги користуватися банею із-за дорогих послуг [14, 9 березня].

Міська влада розпочала збір у мешканців Кам'янця-Подільського одноразового внеску на боротьбу з плямистим тифом, іншими хворобами (у такий спосіб планували зібрати 1 млн. крб.) [14, 26 лютого]. Попри успішність цієї кампанії, епідемія не відступала, бо на її подолання треба було викласти значно більші кошти і провести цілу низку профілактичних і лікувальних заходів, на які бракувало кадрів, ліків тощо. У квітні збільшилася смертність від сипного тифу. Помирали не лише прості кам'ячани, а й лікарі та фельдшері (Гулич-Давидова, Ляхоцький та ін.), які заразилися від хворих під час надання медичної допомоги [14, 29 квітня]. У липні-серпні на плямистий тиф захворіли 144 мешканці міста, зокрема 10 лікарів (смерть забрала 13 осіб, зокрема 4 лікарів), на поворотний тиф – 164 особи (10 лікарів) [22, 1 жовтня]. Восени із 50 працівників інфекційного бараку, тобто спеціалізованого відділення, 45 заразилися тифом, 5 із них померли [23, 16 вересня]. Загалом за рік від тифу та інших захворювань померло 2619 кам'ячан або у 3,4 рази більше, ніж у 1917 р. Із 100 лікарів, які боролися за життя хворих, 22 померли через захворювання на тиф [24, с.308].

Чимало нарікань було на санітарне становище садиб, міських вулиць і майданів. За антисанітарію власників садиб штрафували на суму до 1000 крб. або ув'язнювали до трьох місяців [14, 28 лютого; 19, 7 (24) жовтня]. Міська управа примушувала приватних власників прибирати біля своїх будинків від снігу тротуари, посипати їх піском [14, 14 лютого]. Начальник залоги притягав до відповідальності ті кавалерійські підрозділи, які пускали коней на “міські бульвари, площі, після чого місто ... [мало] вигляд гноярні” [16, 28 юня].

Не поодинокими були випадки, коли мешканці бачили на своїх вулицях легкові автомобілі, які належали приватним власникам і військовикам. Основним видом вантажного транспорту був гужовий. Середній клас користувався послугами візників, які доставляли бажаючих у різні куточки міста за порівняно невелику плату. Наприклад, зі Старого міста на Польські фільварки треба було заплатити 20 коп., на Руські фільварки – 25, на Новий план – 15 коп. [7, 28 червня]. Свобода пересування обмежувалася до 23.00 години. Під час загрози місту з боку різних військових сил оголошувалася комендантська година. Коли у Кам'янці-Подільському появилися польські військовики, то вони вже у грудні обмежили перебування мешканців поза своїм житлом з 6.00 до 22.00. Всі громадські заклади і магазини закривалися о 20.00 годині. З цього часу і до 7 години ранку всі хвіртки мали бути замкнені. Різні зібрання, колективні розваги, вистави тощо відбувалися лише з дозволу командування міста й повіту. Не можна було збиратися на вулицях, в інших громадських місцях більше, як 5 особам. Заборонявся прийом на постій гостей, які не мали на те офіційного дозволу від польської адміністрації, а також продаж міцних алкогольних напоїв, крім вина й пива [25, с.278].

За обслуговування у перукарнях (їх називали голярнями) треба було викласти відносно невеликі суми. Так, звичайна стрижка коштувала 4 крб., повне зняття волоссяного покриву з голови – 5 крб. [7, 28 червня].

З правопорядком у місті були проблеми. У зв'язку з тим, що тут у різний час перебували частини російської, Республіканської української і Української Галицької армій, у населення нагромадилися певна

кількість зброї і боеприпасів. Час від часу у вечірній і нічний час тут лунала стрілянина, було чути вибухи гранат [7, 24 серпня], що негативно позначалося на настроях більшості людей. 4 липня начальник місцевої залози отаман Колодій розпорядився, щоб населення негайно здало військовикам зброю і набої до неї, інакше погрожував притягти винних “до надзвичайного суду по статті, яка карає смертю” [16, 6 июля].

Перед тим як вимушено залишити місто на початку червня, більшовицька влада випустила з місцевої в'язниці більше сотні кримінальних злочинців, які, переодягнувшись в українську військову форму, вчиняли різні злочини (крадіжки, грабунки, вбивства та ін.). Згодом більшість з них виловили під час облав і знову відправили до буцегарні [16, 25 июня], однак пов'язані з їхнім розбоєм чутки вносили в життя міської громади великий неспокій і тривогу. Більш-менш заспокоювалися кам'ячани тоді, коли читали у пресі повідомлення про розстріл бандитів за вироком надзвичайного військового суду при управлінні коменданта тилу Дієвої армії [7, 17 серпня].

Влада також боролася з поширеним в громадських місцях дрібного хуліганства, з тими, хто появлявся на людях у нетверезому стані (за такі правопорушення штрафували у розмірі 3 тис. крб. або ув'язнювали до 3-х місяців), забороняла продавати спиртні напої, відвідувати таємні ігрові будинки, місця розпусти (за це погрожували тюрмою) [14, 12 і 21 лютого].

Погіршували морально-психологічний клімат у місті різні гучні військові та політичні події: арешти прихильників гетьманського режиму і збройний виступ частин місцевого гарнізону (4-го кінно-гарматного полку і 8-го Подільського полків) проти влади та його придушення у січні [14, 18, 26 і 28 січня], припинення військовою силою діяльності створеного опозиційними до Директорії УНР партіями “Комітету порятунку республіки” – у березні, перехід міського життя під контроль більшовицького ревкому, проведення ним експропріації власності та накладання контрибуції на різні групи населення, застосування практики червоного терору – у другій половині квітня – травні, облави на дезертирів та більшовицьких агентів та поширення інформації про їх розстріл через пресу – у червні-липні [16, 6, 8 і 11 июля], перехід міста під польський військовий контроль – у середині листопада, розстріли дезертирів українського війська і тих, хто не з'явився по мобілізації [16, 14 июля], тощо.

У місті поширювалися різні провокаційні чутки про події на фронті, які призводили до паніки, неввіри у надійність і тривалість влади. Як свідчила преса, “всі [мова йшла переважно про чиновників різних міністерств УНР. – Авт.] пакувались, готовились тікати невідомо куди” [18, 17 липня]. Щоб запобігти цьому, начальник залози 16 липня наказав розстрілювати провокаторів, а населення закликав до спокою і дотримання правопорядку [16, 17 июля].

У зв'язку з різними подіями місцевого і державного значення, кам'ячани закликали до участі у різних благодійних акціях, зокрема збирати кошти для військовополонених російської армії, які рухалися етапом до рідних місць, для біженців з Хотинщини, що рятувалися від румунських репресій, та різних регіонів України (утікали чи то від польського, чи радянського військово-політичних режимів), а також хворих і поранених козаків, розміщених у місцевих шпиталях. У кожному випадку люди жертвували певні кошти, які згодом передавалися постраждалим на найнеобхідніше.

Коли українська влада закликала усіх громадян не бути байдужими і допомогти війську коштами, одягом, взуттям і харчами, багато мешканців міста відгукнулися на це і виявили досить велику активність. Лише під час одного із “Тижнів українського козака”, які проводились у Кам'янці-Подільському, було зібрано 27 тис. крб. [7, 7 листопада]. На ці, а також раніш зібрані кошти, придбали теплий одяг і взуття для армії [19, 19 (6) жовтня]. Один комплект одягу наприкінці літа можна було купити за 500 крб. [7, 21 серпня].

Культурні запити широких кіл кам'ячан задовольняли різні національні (українські, єврейські) професійні і любительські творчі колективи, які впродовж літа-осені дали кілька сотень театральних вистав, виступів хорових колективів, державного симфонічного оркестру, концертів співаків, бандуристів, танцівників тощо. Лише Кам'янець-Подільський український хор за рік своєї діяльності влаштував 36 концертів [26, с.282]. У вихідні і святкові дні на бульварі Шевченка виступали військові духові оркестри. Видовищними були військові паради до різних важливих подій, таких як визволення Кам'янця-Подільського і Києва, другої річниці I Універсалу Української Центральної Ради, присяги Директорії, уряду і війська УНР на вірність українському народові тощо. Вони збирали тисячі кам'ячан, небайдужих до долі своєї країни і міста. Багато з них об'єднувалися у гурти, які допізна співали патріотичних пісень.

Напередодні вихідних і у святкові дні молодь у багатьох громадських місцях залюбки проводила розважальні вечірки, які супроводжувалися музичними, пісенними і літературними конкурсами, танцями, грошовий збір від яких йшов на корисні справи.

Попри загальні складнощі, пов'язані з воєнними подіями, зміною у місті політичних режимів, реквізицією громадських будинків під постій війська, розміщення міністерств і відомств УНР, значна частина дітей навчалися у державних і приватних українських, російських, єврейських і польських початкових, вищих початкових, середніх та професійних школах (через різні причини ці заклади іноді вимушено переривали роботу). Частина дорослих, які були неписьменними чи малописьменними, безкоштовно навчалася у вечірніх школах [7, 11 жовтня; 13, 25 січня]. Кілька сотень молодих людей різних національностей, які мали завершену середню або вищу початкову освіту, стали дійсними студентами або вільними слухачами п'яти факультетів Кам'янець-Подільського університету – одного із двох державних українських вишів, які постали в Україні у революційну добу [27, с.430-627]. Понад 200 працюючих молодих людей і дорослих, які бажали отримати середню освіту, навчалися в українській гімназії для дорослих, яку відкрили у жовтні 1918 р. при державному українському університеті [13, с.425]. Частина місцевої молоді (понад 150 осіб), яка бажала розширити свій світогляд і отримати науково-популярні знання у гуманітарній і природничій сферах, вступила до Кам'янецького народного українського університету, який запрацював на початку листопада [7, 24 жовтня, 1, 4 і 8 листопада].

Досить поширеним заняттям серед письменної частини населення було читання літератури з місцевих бібліотек, фонди яких постійно поповнювалися. Чимало освічених користувалися літературою в читальному залі Кам'янець-Подільського державного українського університету. Представники інтелігенції та інших соціальних груп охоче читали україно- і російськомовну пресу (у місті виходили понад два десятки різних газет, найпоширенішими з яких були: “Життя Поділля”, “Україна”, “Трудовий шлях”, “Трудова громада”, “Новий шлях”, “Наш шлях”, “Подольский край”, “Подольская мысль” та ін.), що вміщувала різнобічну інформацію про життя міської громади, відвідували публічні лекції місцевої професури та відомих українських діячів, які проживали на той час у Кам'янці-Подільському [7, 10 вересня].

Отже, повсякденне життя кам'янчан, абсолютна більшість яких у 1919 р. знаходилася за межею бідності, було наповнене складними щоденними життєвими турботами, передусім пошуком і отриманням заробітку, спроможного хоч на мінімальному рівні задовольнити потреби їх родин, виживання в умовах галопуючої інфляції і продовольчої та паливної кризи, спричиненої як економічними і політичними чинниками, так і різким збільшенням населення. Харчові продукти для багатьох мешканців не завжди були доступними. Дорожчали послуги з доставки води. Електростанція не могла ритмічно обслуговувати усіх своїх споживачів, тож переважало освітлення керосинними лампами і свічками. Основним транспортом у місті був кінний.

Найбільше страждали некорінні жителі, які не мали підтримки від своїх родин і до того ж повинні були ще й винаймати житло. Щоправда, чиновники центрального державного апарату УНР почувалися трохи краще від пересічних мігрантів. Людям розумової праці, крім основних обов'язків, доводилося шукати додаткового заробітку, займатися городництвом, яке давало харчі дешевші, ніж на ринку.

Відчутних втрат населенню завдавала смертність від епідемії тифу, інших захворювань. Через недостатній санітарний стан садиб їх власників строго карали. Певного поширення набув бандитизм, який військова влада викорінювала крайніми заходами. Боролися також з дрібним хуліганством, пияцтвом, ігровим бізнесом, проституцією тощо.

Кам'янчани не були впевнені у завтрашньому дні. На їх настроях і побоюваннях вкрай негативно позначалися різні кровопролитні військово-політичні події, які відбувалися в місті і за його межами, підривні дії провокаторів. Але попри це, охоче протягали руку допомоги людям (жертвували кошти, надавали кутки для проживання за певну плату), які прибули до них як біженці з різних місць, військовикам, які захищали їх інтереси. Вони також задовольняли до певної міри свої культурні потреби, здобували у своєму місті початкову, середню і вищу освіту.

Джерела:

1. Григорієв Н.Я. Поділля: географічно-історичний нарис; вступ. стаття О.Сухобокової / Н.Я.Григорієв. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 92 с.: карта.
2. Вісти Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919.
3. Олійник С.В. Біженці-галичани на Поділлі влітку-восени 1919 року / С.В.Олійник // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 9-11 вересня 1994 р. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.387-390.
4. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. / В.В.Малий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
5. Визволення. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 16 липня.

6. Гражданская война на Украине (1918-1920): сб. док. и мат.: у 3-х кн., 4-х т. – К.: Архив. упр. при Совете Министров УССР, 1967. – Т.2. – 882 с.
7. Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919.
8. Українська ставка. – 1919.
9. Стрілецька думка. – Проскурів, 1919.
10. Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
12. Державний архів Хмельницької області.
13. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с
14. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919.
15. Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
16. Подольський край. – Каменець-Подольськ, 1919.
17. Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919.
18. Вісник Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919.
19. Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919.
20. Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ. – Кам'янець-Подільський, 1919.
21. Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
22. Шлях. – Вінниця, 1919.
23. Український козак. – Кам'янець-Подільський, 1919.
24. Головка О.Ф. Інфекційні захворювання і медична допомога населенню Поділля в 1919-1920 роках / О.Ф.Головка // Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.307-309.
25. Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції. 1917-1922. –Київ-Львів, 1922. – Т.ІІ. Кн.5. – 400 с.
26. Жмурко О.І. Часописи доби Директорії як джерело вивчення культурного життя Кам'янця-Подільського в 1919-1920 роках / О.І.Жмурко // Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.281-283.
27. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.

Оксана Антонова
м.Хмельницький

ПОВСТАННЯ У ЗІНЬКОВІ ВОСЕНИ 1921 РОКУ

На основі аналізу архівних джерел автор досліджує різні аспекти проявів супротиву селянства зіньковоцької волості утвердженню радянської влади протягом осені 1921 року як то: участь у повстанських загонах, створення підпільної організації та збройне повстання.

Ключові слова: підпільна група, повстанський загін, збройний виступ

У центрі уваги сучасних дослідників історії Поділля останніх років – розгортання збройного опору встановленню радянської влади початку 20-х років ХХ століття. Багатий фактичний матеріал, що зберігається в архівних фондах дав можливість проаналізувати діяльність загонів під керівництвом знаних лідерів повстанського руху Якова Гальчевського (Орла), Семена Харченко (Хмари), братів Бернадських та інших. Але не тільки організовані групи повстанців, але й спонтанні виступи обуреного населення є характерною ознакою цього часу. Діяльність комуністів-більшовиків зустрічала повсюдний опір та спричинила масові виступи населення України. Один із таких виступів відбувся восени 1921 року в містечку Зінків, що на Хмельниччині.

Майже одразу після відступу у листопаді 1920 року польської та української армій за Збруч, більшовики почали встановлювати свої порядки на Поділлі, що супроводжувалось створенням місцевих осередків органів нової влади, ядром яких мала стати комуністична партія більшовиків України, а засобом для утримання цієї влади – армія. Саме армія відіграла величезну (можливо навіть вирішальну) роль в партійному та державному будівництві в Україні [1]. Основним завданням, що ставили перед собою комуністичні лідери на землях Поділля, було примусове вилучення продуктів харчування у селян, що відбувалось у рамках так званої «політики воєнного комунізму». В цей період населення Зінківської волості почало чинити пасивний опір більшовикам, який виявлявся у приховуванні продуктів харчування, небажанні підтримувати створення місцевих органів влади. Так влітку 1921 року жителі Зінкова Костьолко Микола разом зі Стружевським Адамом «... собирали сорище и агитировали против

совласти» [7, с.243]. Але після численних примусових вилучень учасниками продзагонів майже всіх продуктів харчування, селяни Зінькова та навколишніх сіл почали вдаватися до збройного опору, який, зрештою, вилився у повстання.

Грунтового дослідження цього спалаху народного обурення та гніву не проводилось. Сучасні дослідники обмежуються посиланнями на усні перекази про хід повстання. А пов'язане це, передусім, із браком документів, які стосувалися б саме цієї події у фондах ДАХМО. Так І.Рибак зазначає, що керівниками повстанців у Зінькові були С.Матух, А.Максимчук та А.Костьолко [5, с.105]. М.Олійник звертає увагу на те, що селянське повстання в Зінькові, до якого приєдналися мешканці Адамівки, Пирогівки, Петрашів-Українських, Охримовець і Слобідки Охримовецької, за переказами місцевих мешканців, розпочалося з того, що колона озброєних повстанців із синьо-жовтим прапором під керівництвом Ониська Матуха і Павла Костьолка, співаючи «Ще не вмерла Україна», зайняла центр містечка. Однак повстання відбувалися розрізнено, без належної координації дій, що полегшило владі їхнє придушення [3, с.112].

Верифікація цих фактів історії повстання у Зінькові потребує дослідження та підтвердження їх істинності на основі джерел. На превеликий жаль документів радянських органів влади, які б безпосередньо стосувалися цієї події, не виявлено. Проте серед документів ДАХМО зберіглась справа «По звинуваченню Марчука Івана та інших у підпільній петлюрівській організації», що була розпочата 27 вересня 1921, а завершена 12 грудня 1921, тобто в окреслений період – осінь 1921 року. Матеріали цієї справи дають змогу скласти загальне уявлення про події, які передували виступу у Зінькові, про його організаторів та учасників. Хоча, варто зауважити, що справа оформлена вкрай недбало, протоколи допитів записані малоосвіченими уповноваженими «трійки», що не дає змогу докладно зрозуміти перебіг подій.

Однак достеменно відомо, що у волосному центрі – Зінькові – уже в червні 1921 року існувала підпільна група, яка мала на меті організацію повстання у волості, оскільки «... в скором времени должны прибыть войска из-за границы. Предлагали группироваться, как только придут войска всячески помогать поднимают восстания, разбивать советские учреждения, убивать сов.работников» [15, с.95]. Юхновський Петро, один із членів підпільної групи, повідомляв «Все директивы шли из-за границы. Главную роль занимал в организации Цимбалюк (співробітник Зіньківського волосного виконкому) и ещё Ганушкевич Витольд – в волзмотделе (у Зіньківському виконкомі), и Зайцев Василий – в волвоентделе. Из-за границы приходила литература Цимбалюку. Имелись ещё организации в с.Адамовке, в с.Зінькове, Охримовцах, в с.Пироговцы, в с.Петраши, с. Вербка Мурована, с. Станиславовка, в с. Бебехи. В распоряжении организации было оружие, но очень мало и хранилось по сёлам. Собирались на собрания редко» [15, с.42]. Серед учасників підпілля були Марчук Іван (писар у канцелярії Зіньківського лісництва), Лютий Феодосій (працівник земельного відділу), Джус Михайло (учитель з села Станіславівка) та його дружина Анастасія Джус, Дієв Іван (начальник міліції 4 району м.Зіньків) та багато інших жителів Зінькова та навколишніх сіл. Але, як свідчать матеріали справи, усі ці люди, радше, співчували справі визволення України, аніж були активними учасниками підпільної організації. Більшість із них допомагали повстанцям Бернадського харчами, давали прихисток, тощо. Звинувачення в тім, що «снабжал продуктами бандитов» висунули проти Хоми Андрія (с.Охримівці), Бялковського Захарія (с.Янчинці), а Щиголь (Щоголь) Дмитро та Чернюк Дмитро з Охримовець були звинувачені у тому, що кожен із них «передерживал приезжих петлюровских старшин, давал продукты для бандитов» [15, с.45]. Деякі селяни були членами повстанського загону Бернадського. Серед них Дилян Станіслав, Сікорський Іван, Завіша Іван, Сиса Петро, Штепа Михайло – жителі с.Охримівці, Майков Єфим, Бурій Діонісій із Зяньковець, Гавінський Антон, Вербицький Володимир, Процюк Тарас, Віцків Андрій, Яворський Іван та Яворський Антон зі Слобідки-Охримівецької, Шупляк (Щупляк) Григорій із с.Янчинці та багато інших.

Цікавими є свідчення Цимбалюка Петра, якого називають то організатором та керівником підпільної групи, то заявляють, що він – «идейный руководитель банды Бернадского» [15, с.41], зрештою, слідчі «ревтрійки» утверджуються в думці, що Цимбалюк – «глава подпольной петлюровской организации в Зіньковской волости» [15, с.48]. Слідчі стверджують, що Петро Цимбалюк «является агентом Петлюры, идейным петлюровцем. Пять недель назад (приблизно у 20-х числах серпня – прим. автора) прибыл из Румынии для работы в кавалерийской дивизии. Он сам организовал в Зінькове организацию и в неё завербовал Юхновского и Марчука. Он сообщил, что вся Украина разбита на шесть районов, районы разбиты на участки, под которыми имеются также участки и руководителем Летичевского участка является Хмара-Харченко, который прибыл в Летичевский уезд» [15, с.41].

Цікавими для українських дослідників можуть виявитись наступні свідчення Петра Цимбалюка: «Заграничная политика Петлюры таковая в настоящее время, что, когда будет остаточено подготовлено восстание на Украине, тогда в один прекрасный день интернированные войска Петлюры и Савинкова,

которых есть 40.000, охраняемые поляками, должны сделать ложное восстание, обезвредить польскую охрану и взять оружие, и быстро повести наступление на Украину. В этот момент должны подпольные организации поднять восстание в тылу Украины. Первое восстание должно было быть 27 августа 1921 года. Но по случаю того, что в главном штабе Петлюры в Тарнове кто-то похитил документы об организации и о подготовленном восстании, и поэтому отложили. Главная линия связи всех организаций Украины проходит через Зиньков и около Гусятина и выше Сидорова, – а далі в документі подаються наступні відомості щодо керівників повстанських загонів України, – Начальник Балтовского (Балтского) уезда есть Заболотный. Шепель – Литинского уезда, ... Летичевского – Харченко-Хмара. Всем Подольским районом командует генерал Тютюнник. Зиньковским подрайоном руководит сам Цымбалюк» [15, с.58].

Варто зазначити, що Харченко (Хмара) мав тісний зв'язок із зиньківчанами-підпільниками. Лютий Феодосій під час допиту свідчив, що особисто зустрівся із Хмарою у квартирі вчителя Джуса Михайла у серпні 1921 року, де йому прочитали наказ №1, підписаний Петлюрою, у якому закликали селян підняти повстання [15, с.96].

Як же розвивались події восени 1921 року в містечку Зиньків? Документи свідчать, що на початку вересня у Зинькові були розвішані «прокламації петлюрівського змісту» [15, с.104]. Протокол допиту колишнього начальника зиньківської міліції Дієва Івана Івановича вказує, що 14 вересня відбувся напад повстанського загону Бернадського на Зиньків [15, с.115]. Під час нальоту було «розгромлено канцелярію міліції, вбито міліціонера та 6 місцевих активістів» [2]. Декількома днями пізніше «бандити ограбили склади с казёнными сёдлами» Другої дивізії червоноармійців, розквартированої в Зинькові, де повстанці захопили дві підводи сіدل та взяли у полон двох вартових-червоноармійців (згодом їх відпустили) [15, с.40]. На це вказують численні свідчення селян навколишніх сіл, які переховували захоплені трофеї.

По факту цих дій політрук 208 полку провів арешти селян навколишніх сіл, яких було запідозрено в участі в загоні Бернадського або пособництві їм. За цим звинуваченням з 24 по 27 вересня 1921 року було заарештовано 18 осіб, частину з яких відпустили. Але під час допитів майже випадково слідчі «ревтрійки» дізнаються, що в Зинькові існує підпільна організація, яка має тісний зв'язок із загоном Бернадського та підтримує зв'язок із отаманом Харченко-Хмарою. Розпочинається нова хвиля арештів. Двадцять дев'ятого вересня звинувачення про участь у петлюрівській організації було пред'явлено десяти особам.

У ході слідства, яке тривало з вересня до грудня 1921 року, з'ясовується, що підпільна організація Зинькова була, хоч і нечисленною, проте важливою ланкою комунікації між загонами Хмари та Бернадського, а також підготовки майбутнього повстання. Серед її керівників, окрім вищезазначеного Цимбалюка та Джуса, були ще «...нижеследующие лица: Костелко Павел (расстрелян), Лютий Феодор (арестован), Марчук Иван, Зайцев Василий, Косенчук (расстрелян), Ютиховский Петр (вочевидь, Юхновський, який часто згадується як один із керівників – прим. автора), Студинец Иван» [15, с.146]. Це свідчення цікаве тим, що вперше згадується прізвище людини, яка згодом безпосередньо очолила повстання у Зинькові – Костьолко Павло. Наприкінці вересня – на початку жовтня, коли було заарештовано більшість учасників зиньківського підпілля, Костьолко уникнув арешту і залишився ледь не єдиним організатором повстання з колишніх підпільників.

Матеріали зазначеної справи не дають можливості з'ясувати, як саме відбувалось це повстання. Але автором віднайдено документально зафіксовані свідчення учасників тих подій, зроблені органами ДПУ у ході «зачисток неблагонадійного елемента», що відбувались протягом 30-х років. Ці документи дають можливість стверджувати, що керівниками обурених селян Зинькова восени 1921 року стали двоюрідні брати Костьолко Павло та Петро, які походили із заможних польських родин. Звернімося до документів.

Один із організаторів повстання, якому дивом вдалось уникнути розстрілу у 1921 році Костьолко Петро Іванович, мешканець Зинькова, був звинувачений у квітні 1938 року у тому, що «...в 1921 году участвовал в вооружённом петлюровско-польском восстании против соввласти совместно со своим двоюродным братом Костёлко Павлом (расстрелян органами ЧК)» [8, с.245]. Їхній родич Костьолко Іван Миколайович пригадував: «Костёлко Пётр в 1921 году осенью заявил мне о том, что им организована подготовка к созданию вооружённой повстанческой организации. Для этого уже подготовлены люди и оружие. При этом он сказал, что сразу он поднимать восстание для свержения соввласти не будет, а сначала надо проводить диверсионную и террористическую работу, т.е убить представителей соввласти и руководителей парт. организации, поджигать совучреждения и заниматься их ограблением ... Вся эта контрреволюционная работа должна пройти в непродолжительный срок, так как основная цель – массовое вооружённое восстание не должно оттягиваться, а его... нужно было провести обязательно в 1921 году. Со слов Костёлко Павла и по лично известным мне данным в политбанду входили следующие лица:

- Цымбалюк Пётр Франкович – расстрелян после восстания;
- Логин Арсен Фёдорович, житель с.Зиньков...
- Воскобойник Афанасий Иванович – завхоз колхоза в в с.Зиньков
- Баценюк (Баценок) Захарий Григорьевич, бригадир колхоза в Зинькове...
- Темцясь Фёдор Данилович, с. Зиньков...
- Костёлко Пётр Иванович, житель с.Зиньков, он готовил оружие бандитам, как друг и доверенное лицо главаря Павла Костёлка;
- Подоля Степан Тодорович, в селе Зинькове учительствует, брат его расстрелян как политбандит;
- Левицкий Василий Ефимович, житель селе Зиньков;
- Баценко Деонисий Григорьевич, уроженец с.Зиньков...
- Шмегельский Михаил, житель села Зиньков... Перечисленные лица как активные члены политбанды организовали и принимали непосредственное активное участие в кулацко-петлюровском вооружённом восстании против соввласти. Главарь полит.банды, организатор вооружённого кулацко-петлюровского восстания Костёлко Павел расстрелян после подавления восстания вместе с другими участниками восстания» [9, с. 11-13].

В інших документах цього ж періоду знаходимо прізвища багатьох учасників повстання, серед яких найбільш активними були брати Кременські (*Кржемінські, Кжемінські, прізвище написано по-різному в різних матеріалах справи*), члени родини Навроцьких: Навроцький С.М. та Навроцький Ф.М., а також Вербицький П.Я (*в іншому написанні Вержбицький П.Я.*), Макогон А.Г., Томчишин С.І., Вермінський Ф.Л., Юзвик А.С., Кравчук П.І., Степчук П.А., Підмурняк Г.М. Останній так описує перебіг подій: «В 1921 году я был завербован в контрреволюционную повстанческую организацию Костёлком... В этом же году в селе Зинькове было поднято вооружённое восстание против советской власти. Свергнут был сельсовет и райисполком. Выбрали мы лозунг «Соввласть без коммунистов!». Во власти мы продержались 3 дня, после чего прибыли регулярные войска Красной Армии, и мы были разбиты. Руководитель восстания Костёлко и другие были арестованы и расстреляны, а часть повстанцев ушла за границу, в Польшу. Припоминаю, что в Польшу ушёл Матух. Я участвовал в восстании рядовым повстанцем. Из оружия у меня был обрез, который я в то время бросил» [10, с.33].

Кравчук Петро Іванович, мешканець села Станіславівка, повідомляв: «Мне было известно о подготовке восстания, и я дал согласие Писарчуку Ивану принять в последнем участие, когда тот, в ночное время, приходил ко мне и сообщил о подготовительной работе» [11, с.282]. Його односельчанин Мар'яновський Пилип Францович свідчив про те, що «в 1921 году я был завербован в польскую повстанческую организацию Кременским. В 1921 году нашей организацией было проведено вооружённое восстание против советов, где был свергнут сельсовет и райисполком и установлены лозунги «Соввласть без коммунистов!». Часть участников восстания были арестованы и вскоре расстреляны, а часть ушли в Польшу. Расстрелян был Костёлко, а в Польшу ушли Козирский и Матух» [12, с.287].

Те, що повстання носило збройний характер і частково нагадувало бунт-помсту за кривди, завдані новою владою селянам, підтверджують свідчення ще одного учасника повстання Навроцького Франца Миколайовича: «Верминский Бронислав участвовал в 1921 году в восстании против соввласти в бывшем Зиньковецком районе, где было свергнуто повстанцами сельсовет и разогнан райисполком, повстанцы выбросили желтый (возможно, жовто-блакитний? – прим автора) флаг, развесив контрреволюционные лозунги «Соввласть без коммунистов». Восстанием руководили из Польши диверсанты. Верминский после разгона восстания совместно с повстанцами прятался в старых Черкасовских шахтах, где был 2 недели, откуда часть повстанцев было арестовано оперативной тройкой, а часть ушла за границу в Польшу, где находятся и сейчас. Верминский во время восстания был вооружён обрезом из боевой винтовки, вёл огонь... Старший брат Верминского Иероним, также участник восстания, убил уполномоченного по продрозвёрстке некоего... (*прізвище нерозбірливо*), разрезав ему живот и насыпав в живот пшеницы и написал на бумаге, оставил на трупе убитого «продрозвёрстка выполнена», за что Верминского расстреляли органы ЧК» [13, с.119].

Ще один учасник повстання Макоцина А.Й. згадує: «В 1921 из села Зиньков в село Станиславовку приехали Соломончик Иван, Кедьсь Михаил и Матух Иван. Вышеуказанные мною лица являлись организаторами этого восстания против Советской власти в селе Станиславовка. Организовав отряд из лиц, которые дали согласие принимать участие в вооружённом восстании, Соломончик, Кедьсь и Матух... направились с вышеуказанным отрядом в село Зиньков. Вместе с этим отрядом, а в него я вступил добровольно, я приехал в Зиньков. Приехав в Зиньков, мы застали там поджидавших нас участников восстания. Нужно отметить, что село Зиньков было главным пунктом, куда съезжались с остальных сёл участники вооружённого восстания. Организатором того всего восстания был некий Костёлко» [14, с.9].

Повстання, що мало, за задумом організаторів, охопити усі навколишні села, не було підтримано багатьма селянами з різних причин. Учасник повстання Мар'яновський Антон Антонович з с. Станіславівка так описував ці події: «В 1921 году в селе Зиньков нашей организацией было проведено вооружённое восстание против соввласти, где свергнут был сельсовет и райисполком и «установлена» соввласть без коммунистов. Четыре участника восстания были арестованы... и расстреляны оперативной тройкой, а шесть нелегально ушли в Польшу. Расстреляли руководителя восстания Костёлко Павла Петровича. Я был готов к выступлению, если бы это потребовалось. Но на 3-й день товарищи были арестованы в Зинькове, поэтому выступления в с.Станиславовка не было» [12, с.287].

Вартим уваги видається факт взяття заручників (або ж «відповідальних») для придушення повстання. Таким заручником у 1921 році був заможний селянин Стерницький Мар'ян Іванович [19, с.94].¹ Що ж це була за практика «взяття заручників»? Відомо, що Подільський губвиконкомом 31 травня 1921 р. затвердив «Інструкцію про призначення відповідачів». Вона передбачала, що «кожен випадок терору проти радянських працівників де б він не стався: в селі, на полі чи в лісі відноситься до села, яке ним володіє, а у випадку коли територія прилягає до кількох сіл, відповідальними є всі прилеглі села. На кожну одиницю терористичного акту – береться 5 відповідачів, які караються мірою покарання, яку застосовують до бандитів» [6, с.293]. Інших «відповідачів», окрім Стерницького, встановити не вдалось, але взяття заручників допомогло придушити повстання, що набирало обертів, а також змусити повстанців, що переховувались протягом двох тижнів у фосфоритних шахтах, здатись. Керівники повстанців були захоплені та невдовзі страчені.

Достеменно відомо, що серед страчених без суду та слідства восени 1921 року були безпосередній організатор Костьолко Павло Петрович та учасники повстання Максимчук Василь Андрійович та Вермінський Ієроним. У грудні того ж року після нетривалого і недбало проведеного слідства рішенням заступника уповноваженого відділення б/б (боротьби з бандитизмом? – прим. автора) Летичівського політбюро Ільїна було винесено смертний вирок учасникам та керівникам підпільної організації Марчуку Івану Федоровичу, 22-літньому зінківчанину; Джусу Михайлу Порфіровичу, 31-річному мешканцю с.Станіславівка, Лютому Феодосію Андрійовичу, 19-літньому жителю Зінькова, як «елементам, породившим ненависть масы к Соввласти и способствующих злым намерениям врагов Совреспублики /Петлюра, Савинков, Тютюнник и т.п./ » [15, с.148]. Також у грудні того ж року були розстріляні Сташевський Володимир Григорович, Бялковський Захарій Гнатович, Підгородецький Петро Іванович, Глуховський Казимір Вікентійович [15, с.152]. Невідома доля Юхновського Петра одного з найбільш активних учасників підпільної організації. Документи вказують що ідейний натхненник створення підпільної організації Цимбалюк Петро був страчений, але також невідомо, коли саме. У 1938 році заарештований Костьолко І.М. вказав, що Цимбалюк був страчений після повстання [9, с.12]. Невідома подальша доля активних учасників повстанського загону Бернадського Завіши Івана та братів Яворських – Антона та Івана.

Залишається відкритим питання щодо встановлення точної дати повстання у Зінькові. Оскільки жоден із документів не вказує на неї, можливо із великою вірогідністю припустити хронологічні межі, в яких воно відбувалось. Дослідник Олійник М.П. вважає, що повстання в Зінькові відбулось під впливом наступу Подільської групи Армії УНР між 28 і 30 жовтня: «Велике повстання відбулося в Летичівському повіті: отаманом Хмарою при сприянні банд Матуса та Костелка було організовано Зінківське повстання, в якому брало участь населення сіл: Зінків, Адамівка, Пирогівка, Петраші–Українські, Охримівці та Охримівецька–Слобідка» [4, с.33].

Непрямым підтвердженням того, що повстання дійсно планувалось на жовтень місяць можна вважати факт, який засвідчив на допиті Цимбалюк Петро та й інші заарештовані, вказавши, що члени повстанської організації мали пароль «Прийде пора» та відгук «10-23» [15, с.59] (вірогідно, йдеться про дату початку повстання – двадцять третє жовтня). Можливо це лише припущення автора, а, можливо, що дату було перенесено на декілька днів пізніше, що співпадає з думкою Олійника. Вочевидь, у цитованому вище уривку при згадці про банди Матуса та Костелка, йдеться про керівника повстання Костьолко Павла (серед матеріалів справ за 30-ті роки зустрічається два варіанти написання прізвища: Костелко – російською та Кастьолко - українською) та Матуха Івана (саме Івана, а не Ониська, як вказано у спогадах, цитованих дослідниками), на якого вказують джерела як на керівника повстанців у селі Станіславівка.

Щодо згадуваного дослідником М.Олійником факту про те, що колона озброєних повстанців із синьо-жовтим прапором під керівництвом Ониська Матуха і Павла Костьолка, співаючи «Ще не вмерла Україна», зайняла центр містечка, то знайдені документи, нажаль, не підтверджують його. Хоча така промовиста подія могла б дати силовим структурам привід звинуватити зінківських повстанців у зв'язках

¹ ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-5819, Справа по звинуваченню Стерницького, Юзвишина, Малого на 107 арк., с.94

із Петлюрою та Тютюнником. Проте, на користь цього факту опосередковано свідчать інші: практично усі учасники повстання, засуджені в 30-ті роки, служили у 1920 році у війську Петлюри. А що особливо цікаво, у загонах армії УНР було дуже багато поляків-католиків, які активно підтримували боротьбу України за незалежність та були активними учасниками повстання, що відбулось восени 1921 року в Зінькові.

І ще один цікавий факт: наприкінці 30-х років повстання 1921 року, яке розпочалось як супротив селян встановленню радянської влади, політиці воєнного комунізму та продрозкладці й було таким, що не мало релігійного забарвлення, пов'язали із католицькими Колами Живого Розарію – «ружанцем», які у 30-х роках вважали контрреволюційною організацією. Начальник НКВС Віньковецького району Петровський стверджував, що контрреволюційна повстанська організація, яка нібито існувала в 1921 році, об'єдналась з польською к\р націоналістичною організацією «ружанець» і займалась підривною діяльністю у колгоспі [10, с.34]. За цим звинуваченням багато учасників повстання 1921 року у Зінькові, яким вдалось уникнути покарання в 20-ті роки, були розстріляні у 1937-1938 роках.

Таким чином, наведені документи свідчать про активний супротив населення Зіньківської волості діям комуністів, що виявлявся у створенні підпільної організації в Зінькові, підтримці населенням повстанських загонів отаманів Бернадського та Харченко-Хмари, і, зрештою, вилився у збройне повстання проти радянської влади, яке підтримало не тільки українське населення містечка, але й польське.

Джерела:

1. Громова Л. П. Роль Червоної Армії у партійному та державному будівництві в Подільській губернії на початку 20-х рр. (за матеріалами державного архіву Вінницької області) / Л. П. Громова, А. Б. Пономаренко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 251-255.
2. Єсюнін С. Провісники волі: до історії українського повстанського руху на Поділлі / Сергій Єсюнін // Є! Поділля. – 2011. – 19 серпня
3. Олійник М.П., Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та духовно-культурні процеси (1921-1928) / М.П.Олійник – Кам'янець-Подільський, 2015, с.112
4. Олійник М.П. Повстанський рух на Поділлі в 1921-1922 рр. /М.Олійник // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. - К., 2014. Випуск 81 – 2014, с. 33
5. Рибак І. Зіньків від найдавніших часів до сьогодні /І. Рибак – Кам'янець-Подільський, 2010, с.105
6. ДАВО, ф.- 925, оп. 8, спр. 5, с. 293
7. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-4707-А, Справа про звинувачення Костьолко М.А., т. 2, с.234
8. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-4707-А, Справа про звинувачення Костьолко П.І., т. 2, с.245
9. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-23067, Справа по звинуваченню Костьолка І.М. на 23 арк., с.11-а - 13
10. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-9098, Справа про звинувачення Трембовецького М.Ф. та інших жителів села Адамівки на 96 арк., с.33
11. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-4707-А, Справа про звинувачення Кравчука П.І., т. 3, с.282
12. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-4707-А, Справа про звинувачення Мар'яновського А.А. т. 3, с.287
13. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-8066, Справа по звинуваченню Ніколаєва та інших на 610 арк., с. 119
14. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-19267, Справа по звинуваченню Макоцина Антона Цосиповича на 25 арк., с.9
15. ДАХМО, спр. № 27257, 1921 рік «По обвинению Марчука Ивана и других в подпольной петлюровской организации»
16. ДАХМО, ф- 6193, оп. 12, спр.П-5819, Справа по звинуваченню Стерницького, Юзвишина, Малого на 107 арк., с.94

Віталій Рендюк

с. Шустівці Кам'янець-Подільського району

«НА РОБОТУ, ДО ВЕЛИКОЇ НІМЕЧЧИНИ. ВІД ПЕРШОГО І ДО ОСТАНЬОГО ДНЯ БОЖОГО...»

У розвідці, на основі методу усного опитування учасників та свідків історичних подій, вперше зроблено спробу проаналізувати процес вербування, депортації на захід, умов життя і праці в Третньому рейху та повернення з неволі жителів села Шустовець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Ключові слова: Шустівці, остарбайтери, Третій рейх, Білефельд.

Військові конфлікти за своєю сутністю завжди здійснюють помітний вплив на суспільство. Основним наслідком проявів таких конфліктів є демографічні зміни. За останнє століття найбільших змін

було спричинено Другою світовою війною, які проявилися у вбивствах на полях бою та масових винищеннях за расовою ознакою. Серед ряду демографічних змін та процесів можна виокремити вивезення цивільного населення на примусові роботи до Третього рейху.

Проблема оstarбайтерства, як одного з масових суспільних явищ періоду Другої світової війни, до 1990-х років не була предметом спеціального дослідження. В першу чергу, це було зумовлено позицією тодішнього Радянського Союзу до колишніх оstarбайтерів, які розцінювалися як зрадники Батьківщини, колаборанти, шпигуни.

Серед праць по дослідженню оstarбайтерів Поділля можна назвати роботи С. Д. Гальчака [2, 3], у яких подано загальну характеристику проблеми оstarбайтерів Хмельницької та Вінницької областей.

Метою статті є з'ясування процесу набору робочої сили Шустовець, транспортування останніх до рейху, визначення умов праці і проживання та повернення східних робітників на Батьківщину на прикладі усних свідчень колишнього оstarбайтера міста Білефельда (федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія, Західна Німеччина) жительки села Шустовець Козирової Лідії Григорівни (дівооче прізвище Завальнюк).

З початком бойових дій Вермахту проти Радянського Союзу село Шустівці було втягнене у пекло війни. Протягом другої половини червня 1941 р. до лав Червоної Армії із села було мобілізовано 127 осіб [14, с. 53]. Радянський Союз не був готовий до можливого вторгнення ворога, тому військове керівництво віддало наказ про відступ, під час якого бійцями Червоної Армії було висаджено в повітря всі ДОТи, розташовані навколо села. Військові частини СРСР залишили першу лінію оборони вздовж річки Збруч. 8 липня 1941 р. село Шустівці було окуповане німцями. Через територію нашого села проходили союзники гітлерівців – угорські війська [14, с. 53].

Вступивши на територію села, окупанти захопили колишню прикордонну заставу і встановили свою владу. Німецька адміністрація запропонувала місцевим мешканцям співпрацювати з новим керівництвом. Дуже швидко було виявлено таких громадян, котрі погодилися на цю пропозицію. Вони іменувалися шуцманами (нім. *der Schutzmann* – стрілець). Шуцмани входили до так званих охоронних команд – особливих підрозділів у складі допоміжної поліції Третього рейху на окупованих східних територіях [5]. Завербовані шуцмани перебували на службі німецької поліцейської управи Шустовець, яка була створена замість ліквідованої прикордонної застави. Управа знаходилася у підпорядкуванні комендатури села Оринина.

У селі Шустівцях окупаційна влада ввела посаду старости. Старостою села і одночасно головою загального двору (прототип радянських колгоспів. – авт.) було обрано Михайла Погорецького. Шустівчанин Євген Расевич дав йому таку характеристику: «То вредний був. Не знаю, чи небіжчик він, можливо, його вже нема. Був такий бідвий староста. Людей скільки видав багато із села в Германію. Той хотів перед німцями вислужитися» [12].

Старости були потрібні окупантам, головним чином, для обкладання та збирання податків із мешканців села, мали забезпечити виконання різного роду повинностей та сільськогосподарських поставок, надходження робочої сили для Рейху, облік населення. Сільських старост призначали районні керівники за згодою окупаційної адміністрації. Сільські управи, очолені старостами, були найнижчою структурною управлінською одиницею окупаційних органів влади [4, с. 51-52].

В цей період, за безпосередньої участі місцевої влади в особі старости та дванадцятьох шуцманів, зафіксовано початок процесу вивезення цивільних мешканців Шустовець на примусові роботи до Третього рейху. Депортація шустівчан на захід відбувалася у два етапи: початок першого етапу припадає на весну 1942 р. Восени цього ж року у селі відбувся другий набір на роботу, який, водночас, був останнім для наших односельців.

Перший етап вивезення із Шустовець на примусові роботи, за припущенням автора, тривав з березня по травень 1942 р. Запис на відправку до Німеччини здійснював староста Михайло Погорецький. Протягом хвили набору кожен, хто був зобов'язаний їхати на роботу до Німеччини, отримував повідомлення про явку на певне число (на зразок повістки – кому, куди і коли з'явитися). Як свідчать очевидці, за один день із Шустовець забирали від семи до дванадцяти осіб різного віку [11]. Головним чином, серед тих, хто був забраний із села під час першої хвили, були більш старші особи і батьки, які згодилися відправитися у рейх замість своїх, подекуди, юних за віком синів і дочок. Аналіз даних матеріалів Шустовецької сільради наштовхує на переконання, що практично всі шустівчани, котрі були примусово вивезені із села протягом першого мобілізаційного етапу, потрапили на роботу до Австрії

Другий етап депортації із Шустовець до рейху, за нашими припущеннями, тривав з вересня по листопад 1942 р. Характерним для цього етапу було те, що всі шустівчани, які були вивезені восени із села,

потрапили на примусові роботи до Німеччини та окупованої Польщі. В цей період вивезенню підлягали особи 1922 – 1927 років народження. Тепер на роботу були забрані ті, за кого навесні відправилися батьки.

Найбільша кількість випадків насильного вивезення шустівчан другої хвилі трудової мобілізації припадає на жовтень 1942 р. Про ті часи пригадує колишній оstarбайтер Лідія Завальнюк (1922 р. н.): «Реєстрували мене на роботу аж вісім разів (!), але я завжди ховалася. Одного разу навіть сховалася і сиділа в кукурудзах, на городі. На останній раз вже сама мати мене просила змиритися з тим, що є: «Таж покажися, бо вб'ють!» [8]. Коли Лідія Завальнюк прийшла в кіно (як не дивно, в такий час шустівчани часто ходили у кіно – авт.), там староста Михайло Погорецький зачитував список тих, кого відправлятимуть в Німеччину. Цього разу її забрали на роботу. «Це був жовтень 1942 р.» [8] – зазначає колишній оstarбайтер.

Мешканці окупованих територій були вражені методами вербування та транспортування до рейху. Насильницькі методи ведення кампанії вони порівнювали з більшовицьким виселенням до Сибіру під час репресій [7, с. 77].

З усіх населених пунктів Кам'янецьчини майбутніх оstarбайтерів підводами доставляли у місто Кам'янець-Подільський – пункт збору, у якому функціонувало залізничне сполучення. Зазвичай кількість вивезених із сіл і міст нашого регіону визначали районні біржі праці, котрі окупанти використовували у власних цілях.

Спробуймо відтворити процес вивезення східних робітників із Шустовець. Місцем збору було визначено залізничний вокзал. Недалеко від нього, біля приміщення продуктового магазину, вивантажували наших односельчан. Пригадує Лідія Завальнюк: «Привезли нас в якусь школу, на ніч. Там здійснювався прийом майбутніх робітників. У школі сидів німець, староста Михайло Погорецький і ще невідома мені особа. Тут ми і заночували» [8].

Вранці їх розбудили, вишикували в ряд і повели на медичне обстеження. Саме в приміщенні продуктового магазину здійснювався огляд. У кімнаті були двоє дверей: в одні входили особи, які за станом здоров'я не підпадали вивезенню в рейх, а в інші – придатні до роботи мешканці Шустовець. Колишній оstarбайтер до останнього сподівалася, що за станом здоров'я її не візьмуть. Проте, німець, який там сидів, сказав їй: «Ist gut Mädchen!» («Здорова дівчина!») [8] і направив її до дверей, куди виходили особи, придатні для роботи.

Після проходження медичного огляду майбутніх робітників та робітниць організовано завантажували у вагони та відправляли на захід. Лідія Завальнюк пригадує: «Посадили нас у вагон і відправили на Польщу. Прибули ми в місто Перемишль. Там передбачалася пересадка на потяг, який прямуватиме до Німеччини. Але перед тим, усіх взятих у чоботи, загнали у ванну» [8]. З невідомих причин (колишній оstarбайтер не знає як пояснити цей поступок – автор) два польських поліцейських взялися їх дуже сильно бити нагайками.

О 02.00 – 03.00 год розпочалася посадка на потяг, котрий мав прямуватиме в Німеччину. Вже наступного дня шустівчани прибули у місто Берлін, де на залізничній станції потяг зупинився. Прийшли п'ятеро дівчат, приблизно чотирнадцяти-п'ятнадцяти років, які принесли їм їжу. Через деякий час потяг вирушив далі, на захід і рухався протягом трьох-чотирьох діб. На кожній станції він зупинявся, до нього підходили німці і відбирали людей: чи то на заводи, чи то на власні господарства [8].

Працювала Лідія Завальнюк у місті Білефельді – так званому «сонячному місті», розташованому у федеральній землі Північний Рейн-Вестфалія, на заході Німеччини. Попри значну кількість українців у ньому, тут переважала частка французьких примусових робітників, серед яких часто траплялися представники чорношкірої раси – негри. Ці явища, певною мірою, пояснюються тим, що Білефельд знаходиться недалеко від кордону із Францією, для якої це є звичним явищем.

У Білефельді шустовецьких оstarбайтерів було призначено на роботу на приватне підприємство «Anker-Werke». Воно було засноване у 1876 р. Карлом Шмідтом під назвою «Dürkopp und K^o». До співпраці Шмідт залучив також Уго Хенгстенберга. З 1884 р. підприємство очолив Роберт Віттенштайн, яке з 1895 р. стало акціонерним товариством під назвою «Bielefeld Nähe- und Farradewerke AG Worm. Hengstenberg ung K^o». У 1906 р. акціонерне товариство було перейменоване у «Anker-Werke ung Hengstenberg ung K^o».

Протягом 1920 – 1939 рр. кількість робітників підприємства зросло більш ніж вдвічі. Серед продукції, яка виготовлялася на «Anker-Werke», були швейні машинки, велосипеди, двигуни, а з 1930-го – мотоцикли. Цікаво, що тут вперше до велосипедів та мотоциклів було приладнано передні гальма [6].

Про зазначене підприємство не можна твердити, що вона працювало на військових рейках, оскільки інформація, котра б це підтвердила чи спростувала, відсутня.

На приватному підприємстві «Anker-Werke» працювали дев'ять остарбайтерів із Шустовець, зокрема, Лідія Завальнюк, Юзефа Щербань, Ніна Олькосова, Станіслав Мазурський, Феофанія Федірко, Віра Бойко, Ганна Ярмінчук, Ганна Земляк та Степанида Гуцол¹. [Іл. 1].

Більш широку картину умов праці та проживання наших односельців у місті Білефельді дозволяють відтворити свідчення Лідії Завальнюк, яка провела три роки на примусових роботах у цьому місті.

Східних робітників із Шустовець привезли на дуже великий завод. Цей завод був настільки великий, що через нього, наскрізь, проїздив потяг. Наші земляки зійшли з потяга, разом із своїми речами, після чого їх було вишикувано в ряд. Відбір робітників здійснювався наступним чином: рахували всіх і відбирали людей порядком через два: 1, 4, 7 і т.д. «Тут прийшов хазяїн з вибитим оком, забрав мене і Юзефу Щербань. Привів у цех, розповів і показав, що і як робити» [8] – пригадує Лідія Завальнюк. На заводі «Anker-Werke» вона зустріла своїх односельчан – Віру Бойко та Феофанію Олійник.

Група остарбайтерів із Шустовець, до складу якої також входили два бельгійці та один француз, працювала на складі матеріалів. Зокрема, Лідія Григорівна рубала металеві труби різної довжини (10-20 см) та діаметру, коли отримувала замовлення від німецького населення. Будучи вдома, добре знала німецьку мову і ще краще підучила її в Німеччині. Її навчав сам хазяїн фабрики [8]. У своїх показах про примусову працю в Німеччині інша робітниця із Шустовець Ганна Земляк наводить прізвище шефа Гарольда, який, можливо, і був хазяїном фабрики [13, арк. 4].

На заводі «Anker-Werke» біля штампувальних машин працювали наші односельці Феофанія Федірко та Ніна Олькосова (особистий номер №703), а Станіслав Мазурський (особистий номер №125) був призначений електриком цього заводу [13, арк. 3].

На роботу шустовецьких остарбайтерів супроводжував поліцейський. Всі примусові робітники були взуті в дерев'яному взутті. На обідню перерву шустівчанки виходили через спеціальний прохід, де їм видавалися перепустки. Лідія Завальнюк пригадує: «Давали їсти брукву і шпинат. Оскільки я робила на важкій роботі (так званій «die Schwerearbeit» – авт.), то мені давали дві порції їжі, а кожної п'ятниці – два буханці хліба. Обідали у великій їдальні, у якій за столом вмщувалося від 600 до 800 осіб. Можна було обмінятися продуктами харчування. Наприклад, одного дня, я обміняла суп із брукви на шматок ковбаси. У неділю чи у свято до ковбаси давали п'ять картоплин. В кінці робочого дня на перепустці обов'язково мала бути відмітка 18 год 00 хв. Якщо ж була відмітка 18 год 02 хв, то вже викликали на допит» [8].

Припускаю, що табір, у якому проживали шустівчани, мав назву «Раре» («Папе»)². Поселили остарбайтерів у трьох бараках. Зовні бараки були обгороджені колючим дротом у три ряди на висоті два-два з половиною метри. У кімнаті проживали шіснадцять осіб. Ліжка застилися, матраци, подушки і покривала були набиті стружкою із деревини. Туалет був розташований на четвертому поверсі.

На розі барака, у дозорі, постійно сидів наглядач-поліцейський. Якщо шустівчанкам потрібно було кудись вийти, то вони зверталися з цього питання до майстра-начальника, який телефонував або писав записку вартовому. Вже тоді черговий поліцейський пропускав робітників за межі бараку [13, арк. 3].

У шустовецьких остарбайтерів була своя кухня. Їжу готували шустівчанки у трьох котлах, на спеціальній кухні, головною над якими була німкеня. [Іл. 2]. Зокрема, на кухні довгий час працювала Ганна Земляк, котра до цього рахувалася різноробочою на заводі [10]. Шустівчани часто на кухні ліпили та готували вареники, які, як страва, для німецького населення, були невідомими. Вареники жінки забирали із собою і ховали під подушку [8].

Продукти харчування можна було дістати шляхом додаткових робіт. Наприклад, Лідія Завальнюк пригадує, як вона з іншими остарбайтерами із Шустовець працювали у бауера – німецького заможного селянина, у господарстві якого було дві пари коней та п'ять корів. Сам господар був на фронті, а вдома залишилася його дружина-полячка. Шість жінок-остарбайтерів прийшли до неї копати картоплю. Хазяйка дала їм по відру картоплі і добре нагодувала [8].

Варто наголосити, що на заході Німеччини політика стосовно примусових робітників зі сходу була досить лояльною. Чого вартий лише випадок, який стався з Феофанією Федірко: їй там було зроблено хірургічну операцію на плечі [9]. Тобто, керівництво заводу, на якому остання працювала, було зацікав-

¹ Перелік шустовецьких примусових робітників складено на основі свідчень колишнього остарбайтера Козирової (Завальнюк) Лідії Григорівни та фотосвітлин, наданих жителькою Шустовець Єрменчук Зіною Михайлівно.

² Моє припущення ґрунтується на показах колишнього остарбайтера міста Білефельда (Північний Рейн-Вестфалія) Станіслава Мазурського, який у офіційних документах вказав назву табору, у якому проживав під час перебування в Німеччині.

лено у здоров'ї та працездатності свої робітників, ставило їх на один рівень із місцевим німецьким населенням.

У самому Білефельді діяла церква, у якій проводилася служба рідною для остарбайтерів мовою. Був і будинок культури, в якому часто демонструвалося кіно, створене спеціально для остарбайтерів. Вихідні дні для шустовецьких остарбайтерів були найочікуванішими: їм дозволялося відвідати парк та каруселі, щоб хоч трохи відпочити від важкої праці. «У 1944 р. нашивки із позначенням «OST» було замінено на український тризуб» [8] – пригадує Лідія Завальнюк.

Отже, на підставі усних свідчень та офіційних документів можна стверджувати, що ставлення німецьких властей до шустівчан, які працювали на примусових роботах Білефельда, було задовільним. Жодних випадків побиття та каліцтва остарбайтерів з боку поліції та власників підприємств не зафіксовано.

Життя остарбайтерів із Шустовець визначалося лише бараком та робочим місцем. В той час як у Європі тривали жорстокі бої. Переломний момент у Другій світовій війні настав влітку 1944 р., коли десант військ союзників висадився у Нормандії, наслідком чого стало відкриття другого фронту в Європі. На початку 1945 р., синхронно із просуванням військами радянської армії на сході, почалося вторгнення американських та англійських військових частин на територію північно-західної Німеччини. Почалася реалізація бойового завдання: вибити фашистів із окупованих територій та відкинути їх в бік Берліну.

Про той період згадує Лідія Завальнюк, котра вже понад два з половиною роки працювала у західнонімецькому місті Білефельді: «Бойова тривога було чи не щодня. Вмикали спеціальний ревун, який сповіщав про нальоти літаків союзників. Коли ми чули фразу «Die Flugzeugen kommen nach Bielefeld an!» («Літаки летять на Білефельд!») – всі одразу ж тікали в бомбоукриття» [8]. За словами Лідії Завальнюк, літаки здійснювали наліт на Білефельд за схемою: один літак, за ним три літаки, а за ними – шість літаків [8]. На Великдень 1945 р., який, до речі, відзначався 6 травня, у день Святого Георгія Побідоносця, Білефельд знову був підданий бомбардуванню. За вікнами бараку почався хаос. Там стояли багато автомашин, майорили різні прапори. Саме тоді переселяли негрів-робітників, котрі мали працювати на заводі.

У травні 1945 р. війна в Європі завершилася. Визволяли шустовецьких остарбайтерів американці. Головнокомандувач американських військ усім присутнім сказав про жінок із Шустовець (біля нього був перекладач): «Українських жінок потрібно шанувати, бо вони працюють, як бджілки» [8]. Ще три тижні остарбайтери жили в бараках. Із Франції у напрямку міста Білефельда курсував потяг. Коли із Білефельда відправлявся поїзд з робітниками на схід, то американці поклали у вагони багато різних продуктів харчування (пиво, мед, багато хліба).

Потяг, у якому перебувала Лідія Завальнюк, прибув у Східну Пруссію. «Їхали через великий міст, на річці плавало багато пароплавів. Побачили радянські прапори. Хлопців, які були у вагоні (а їх було біля 1,5 тис. осіб) попросили стати окремо, скласти речі на купу. Потім вони помарширували кудись, але куди – не знаю» [8] – згадує колишній остарбайтер. Східних робітників, що залишилися, охороняли радянські солдати, які були у дуже обдертій військовій формі.

Речі тих, хто залишився, склали на машину, а їх самих вишикували у колону по двоє і під наглядом двох вартових вели пішки шляхом, тривалістю у 30 км. Коли прибули на місце, там було вже створені всі умови для проживання робітників. Повсюди спостерігалася велика кількість коней і худоби, за якими доглядали хлопці. Робітники жали жито, вибирали полуницю. Праця в хазяїна тривала. Проживали колишні остарбайтери там протягом наступних півтора місяці [8].

З цього часу почали проводитися організаційні заходи по відправленню шустовецьких остарбайтерів додому. Із Східної Пруссії поїзд відправився у напрямку Прибалтики (Естонія), далі – на Білорусію, а звідти – в місто Хмельницький, після чого – до міста Кам'янець-Подільського. Зранку за шустівчанами, які прибули в рідні краї, приїхали батьки кіньми і забрали їх додому, у село Шустівці. Матір своєї дочки не дочекалася з далекої Німеччини: вона померла, коли Лідія була на примусових роботах. Це був жовтень 1945 р. Причину такого запізненого повернення шустівчан із Білефельда Лідія Завальнюк пояснює тим, що потяг не встигав забирати всіх східних робітників, та й саме місце роботи знаходилося достатньо далеко, аж у Західній Німеччині, на самому кордоні із Францією [8].

Всього в період нацистської окупації до Рейху на каторжні роботи з України депортовано 2,4 млн. чол. Цивільного населення, з них – 117230 мешканців тодішньої Кам'янець-Подільської області [1, с. 50]. Автором цієї розвідки зроблено підрахунки стосовно кількості вивезених примусових робітників із Шустовець у рейх 1942 р. Станом на 2016 р. їхня кількість становить 199 жителів. 12 селян, в силу різних обставин, не повернулися до рідних домівок. Разом з тим, проблема шустовецьких остарбайтерів залишається однією з невідомих та недосліджених сторінок історії села.

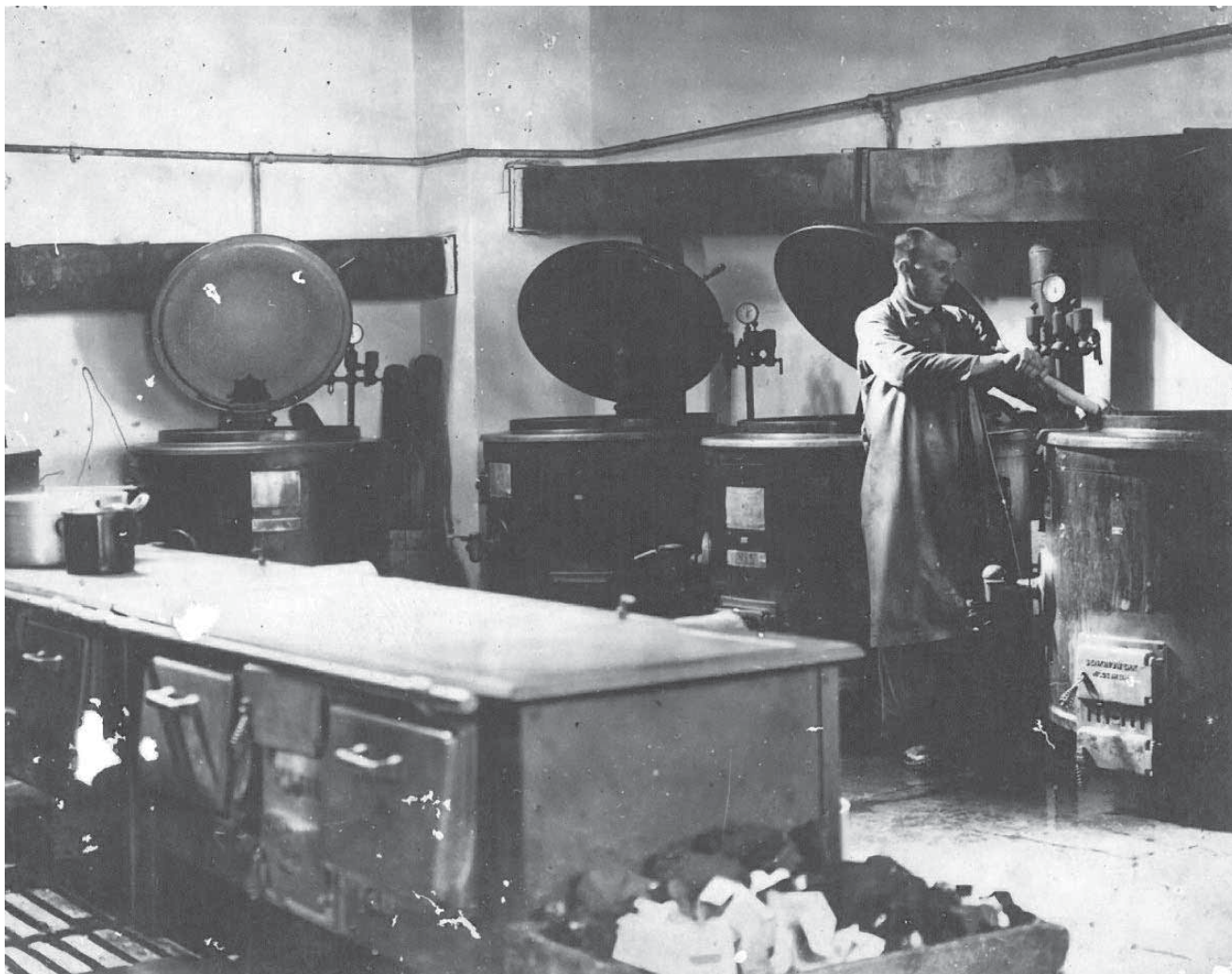
Джерела:

1. Гальчак С. Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство / С. Гальчак // «... То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій; ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін.; Упорядн.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С.50-62.
2. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). / Сергій Гальчак. – Вінниця: Меркюри-Поділля, 2009. – 768 с.
3. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / Сергій Гальчак. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 344 с.
4. Гончаренко О. М. Система органів місцевого управління на території рейхскомісаріату «Україна» та «військової зони» / О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2014. – 150 с.
5. Значення поняття «шуцман» // Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Шуцманшафт>
6. Історія підприємства «Anker-Werke» міста Білефельда // Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://de.wikipedia.org/wiki/Anker-Werke>
7. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941 – 1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.
8. Свідчення колишнього остарбайтера міста Білефельда (Північний Рейн-Вестфалія, Західна Німеччина), жителя села Шустовець Козирової (Завальнюк) Лідії Григорівни (1922 р. н.). Свідчення записані 04. 04. 2014 р. // Архів автора.
9. Свідчення жителя села Шустовець Кавецької Людмили Олександрівни (1948 р. н.). Свідчення записані 28. 03. 2014 р. // Архів автора.
10. Свідчення жителя села Шустовець Єрменчук Зіни Михайлівни (1946 р. н.). Свідчення записані 09. 05. 2014 р. // Архів автора.
11. Свідчення колишнього остарбайтера міста Плауена (Саксонія, Східна Німеччина), жителя села Шустовець Підлипної (Юрчук) Надії Володимирівни (1925 р. н.). Свідчення записані 15. 06. 2014 р. // Архів автора.
12. Свідчення очевидця примусового вивезення робітників до Третього рейху із Шустовець Расевича Євгена Вікторовича (1930 р. н.). Свідчення записані 25. 10. 2015 р. // Архів автора.
13. Список жителів Шустовецької сільської Ради народних депутатів, які в роки Великої Вітчизняної війни були вивезені на примусові роботи до Німеччини станом на 11. 03. 1992 р. // Архів Шустовецької сільської ради. – 25 арк.
14. Танасков М. А. Історія села Шустовець. Рукопис / М. А. Танасков. – Шустівці, 1975. – 61 с.

Додатки:



Іл. 1. СТОЯТЬ (зліва направо): Юзефа Кавецька, Ніна Ольковська, жінка із села Красноставці Чемеровецького району, Лідія Завальнюк, Ганна Земляк, жінка із села Чернокозинець Кам'янець-Подільського району; СИДЯТЬ (зліва направо): Феофанія Олійник, Віра Бойко, Ганна Ярмінчук.



Іл. 2. На кухні у баракі трудового табору «Раре» («Папе») міста Білефельда, де проживали шустовецькі оstarбайтери.

*Олександр Лукашук
м. Шепетівка*

148 СТРИЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ У БОЯХ ЗА ШЕПЕТІВКУ (27 СІЧНЯ – 11 ЛЮТОГО 1944 РОКУ)

У статті на основі журналу бойових дій висвітлюються визвольні бої за Шепетівку 148-ї стрілецької Чернігівської Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова дивізії.

Ключові слова: Шепетівка, журнал бойових дій 148 сд, Міщенко, німецькі війська, 18-й гвардійський корпус.

Районний центр Шепетівка в результаті Рівне-Луцької операції був звільнений 11 лютого 1944 р. Про ті важкі бої свідчать цифри. Визволення невеличкого містечка, але великого залізничного вузла тривало 16 днів. За цей період німецька армія втратила більше 3000 солдатів і офіцерів, 47 танків та 12 самохідних гармат, 5 бронемашин, 14 мінометів, 25 автомобілів, 141 кулеметів. В результаті боїв Червона Армія захопила 67 гармат, 83 міномети, 140 кулеметів, 1 артилерійський склад площею 3 кв.км., 1 продовольчий склад, 2 паровози, 10 вагонів, 18 платформ, 9 автомобілів.[4,С.170]

Ще за часів Радянського Союзу про визвольні бої за Шепетівку було опубліковано чимало книг, статей, записано велику кількість спогадів воїнів-визволителів. Сьогодні їх можна з задоволенням переглянути у фондах музею М. Островського у Шепетівці. Однак інформація не повна, дещо навіть приховувалося. Зокрема навіть автору цієї статті свого часу довелося посперечатися з одним ветераном-визволителем, який стверджував про те, що Шепетівку двічі не визволяли.

Сьогодні цю ситуацію можна виправити працюючи в архіві. Але у теперішні нелегкі часи це потребує значних затрат на дорогу, проживання і інше.

На допомогу непересічному громадянину прийшли сучасні технології, зокрема інтернет, користувачів якого в Україні стає все більше і більше. Зокрема на сайті ЦАМО РФ «Подвиг народа» [1] поміщено численні скановані нагородні листи воїнів Червоної Армії, серед яких багато українців. Як додаток до нього нещодавно архів створив дуже цікавий і корисний для дослідження подій Другої Світової війни сайт «Память народа» [2]. В ньому поміщені карти, на яких помічено розташування братських та одиночних могил, а також облікові картки захоронень на яких описано де знаходиться захоронення, кількість похованих та їх дані. Досить цікаві інші документи, а саме карти, журнали бойових дій частин, бойові донесення, відомості про бойові операції тощо. Отже є над чим попрацювати не виходячи з дому.

Цікавим для дослідників боїв на Шепетівщині є журнал бойових дій 148 стрілецької дивізії під командуванням Міщенка Андрія Авксентійовича, яка найбільше відзначилась у боях за районний центр.

Дивізія була сформована в Енгельсі Саратовської області наприкінці 1939 р. В червні 1941 р. дивізія входила до складу 21-ї армії, а з 7 липня – до складу 45 ск (13-а армія). Почала бойові дії в неповному складі. Так, 507 полк в складі двох батальйонів бився в лавах 172-ї сд, яка обороняла Могилів, де і був практично повністю знищений. 496 сп у складі 45 ск приймав участь у боях на східному березі Дніпра в районі Борколабово і безуспішно намагався разом з іншими розрізненими частинами корпусу ліквідувати німецький плацдарм Старий Бихов. В подальшому полк попав в оточення з якого вдалося вирватися приблизно 400 бійцям і командирам. Штаб 148-ї дивізії прибув лише 17 липня 1941 р. в район Кричева, де очолив по суті заново створену дивізію, якій були додані окремі підрозділи з складу різних стрілецьких з'єднань 20-ск і 4-ї армії.

В вересні 1941 р. дивізія додана до складу 3-ї а, в грудні 1941 – до складу 13-ї армії, а в 1944 р. – до складу 60-ї армії. 26 січня 1943 року в ході наступальної Воронежсько-Касторненської операції штурмувала висоту Огірок і с. Ломигори. Але це була піррова перемога. На протязі 2-х днів втратила дивізія склала до 1500 чоловік.

Приймаючи участь в Курській битві, дивізія відбивала удар противника між населеними пунктами Хітрова і Сабурово на Малоархангельськ на північному фасі Курської дуги. Осінню 1943 року дивізія приймала участь у Чернігівсько-Прип'ятській операції, в наслідок якої 21 вересня було звільнено Чернігів.

У вересні 1943 року дивізія форсувала Дніпро. У 1944 року приймала участь в Житомирсько-Бердичівській та Рівне-Луцькій наступальних операціях і 11 лютого звільнила Шепетівку, а 12 квітня – Тернопіль.

Пізніше, у тому ж році 148-а дивізія приймала участь у Львівсько-Сandomирській операції і 27 липня звільнила Львів, потім дивізія приймала участь у звільненні Польщі. У 1945 р. приймала участь у Берлінській стратегічній операції і Празькій операції, де й закінчила свої військові дії.

Повна назва - 148-а стрілецька Чернігівська Червонопрапорна орденів Суворова і Кутузова дивізія. Склад дивізії: 496-й сп, 507-й сп, 654-й сп, 532-й гаубичний арт.полк (до серпня 1941 р.), 326-й арт. полк, 226-й окремий винищувально-протитанковий дивізіон, 142-а розвід. рота, 163-й саперний батальйон, 173-й окремий батальйон зв'язку, 199-й медико-санітарний батальйон, 177-а окрема рота хімічного захисту, 96-а автотранспортна рота, 247-й дивізіонний ветеринарний лазарет, 345-польова хлібопекарня, 687-а польова поштова станція, 245-а польова каса Держбанку. Командири, які очолювали дивізію: полковник Черокманов Пилип Михайлович (15.09.1939-01.09.1941, 16.09.1941 – 16.02.1942), полковник Гарнич Микола Федорович (02.09.1941-15.09.1941), підполковник Касаткін Петро Іванович (18.02.1942-20.02.1942), полковник, з 01.10.1942 генерал-майор Міщенко Андрій Авксентійович (21.02.1942-22.11.1944), полковник Гольцов Михайло Іванович (23.11.1944-11.05.1945).[3]

Ось такий нелегкий шлях пройшла 148 сд. Але повернемося до подій, що відбувалися у січні – лютому 1944 р. у Шепетівці, які описані у журналі бойових дій.

«26 січня 1944 р.

О 23.00 25.01.44 дивізія отримала бойове завдання – здати оборонний рубіж в районі Савичі частинам 351 сд і до 15.00 26.01.44 зосередитися в районі Крижова Буда, бараки лісгоспу 41 кв і до 18.00 26.01.44 зайняти вихідний рубіж: просіка, що 1200 м північніше напису 228,8 в готовності до переходу в наступ.

Виконуючи отримане завдання до 9.00 26.01.44 дивізія, залишивши до 9.00 26.01.44 оборонний рубіж 654 сп в районі Савичі 1159 сп 351 сд, а частина змінивши навчальною ротою дивізії (район Рудня Новенька), до 15.00 26.01.44 зосередилась: 507 сп з 2/326 ап – в районі Бараки Лісгоспу 41 кв; 654 сп з 1/326 ап в районі Крижова Буда; 496 сп з 3/326 ап на раніше займаному рубежі.

Провівши огляд позицій противника, до 17.00 26.01.44 частини зайняли вихідний для наступу рубіж: 507 сп з засобами підсилення – просіка, що 1,5 км на південь від відмітки 246,6. КП – Бараки Лісгоспу 41 кв; 496 сп з засобами підсилення – 1 км північніше школи Климентовичі. КП – Крижова Буда.

Після зайняття вихідного рубежу частини виставили попереду бойових порядків охорону і організували загальновійськову і інженерну розвідку на межі наступу.

Навчальна рота дивізії з 3-ою батареєю 226 вптд до 9.00 26.01.44 змінила 3 батальйон 654 сп і зайняла рубіж на західних та південно-західних околицях Рудня Новенької.

Противник перед фронтом дивізії на протязі доби активних дій живою силою не проводив. Вів методичний артмінометний вогонь по бойовим порядкам і проводив артвогневі нальоти 105 мм артбатареї з Климентович. Авіація дивізії в межах дивізії не діяла. Втрати: вбито 1 чол., вбито 2 коней.

26 січня 1944 р. дивізія отримала бойовий наказ командира 18 гв. стр. корпусу генерал-майора Афоніна – зранку 27.01.44 перейти в наступ, прорвати оборону противника на рубежі р. Цвітоха на захід від Климентович, маючи найближче завдання вийти на північну околицю Шепетівки, в подальшому – знищити противника в Шепетівці і вийти на південно-західну, південну і південно-східну околицю міста Шепетівки.

До моменту бойових дій за місто Шепетівку дивізія мала наступний організаційний характер, включаючи діючі частини і підрозділи: 496 сп – в складі двох стрілецьких батальйонів – 1 і 3; 507 сп в складі двох стр. батальйонів – 1 і 2; 654 сп в складі трьох стр. батальйонів; 326 ордена Червоного Прапора артполк в складі трьох артдивізіонів; 226 винищувальний протитанковий дивізіон в складі двох протитанкових артбатареї – 1 і 3; навчальна рота дивізії, розвідрота дивізії, 163 окремий саперний батальйон в складі двох саперних рот.

Таким чином дивізія прориваючи фронт протяжністю в 5 км, мала на ділянці прориву – до 2500 активних багнетів, які діяли в бойових порядках – 100 ручних і 49 станкових кулеметів, 76 гвинтівок птр і близько 975 автоматів.

Для забезпечення наступу на Шепетівку дивізії був наданий 1178 вптап, який мав на озброєнні 8 гармат 76 мм, також підтримували дивізію два гаубичних полки 2-ї гв. артбригади, 1889 самохідний артполк і 98 гв. мінометний полк РС, два дивізіони далекобійної артилерії 1156 армійський гарматний артилерійський полк.

Групи піхотних полків і артилерія підсилення стояли на вогневих позиціях в районах: 2 дивізіон 326 артилерійський полк – в районі лісу за 1,5 км на північ Бараки Лісгоспу 41 кв; 1 дивізіон 326 ап – за 2 км на північ від Крижової Буди; 8 батарея 326 ап – за 3 км на північ від Рудні Новенької; 1178 вптап – за 1 км південніше від Бараків Лісгоспу 41 кв.; 203 гаубичний артилерійський полк – в районі 2 дивізіону 326 ап; 189 гап – в районі Купино (півд.); 199 ап – за 3 км на північ від Рудні Новенької; 1156 агап – Крижова Буда; 98 гв. мінполк РС зосереджувався в районі хутора Червоний Цвіт, маючи 1-у батарею в районі вигину дороги з Шепетівки на Городнявку за 2,5 км на північний схід від відмітки 240,2; 1889 полк самохідної артилерії стояв в районі Крижова Буда.

Вибрана для прориву і наступу ділянка представляла з себе болотисту-лісову місцевість без наявності прохідних для артилерії та автотранспорту доріг, що представляло важкість для маневру – навіть для полкової та протитанкової артилерії. Тому оборона противника на даній ділянці з врахуванням непрохідності місцевості була організована не так сильно, як на північно-східному і східному напрямку. Непрохідність ділянки обумовлювалась ще й сирою погодою і наявністю поверхневих вод.

Напередодні наступу дивізія перед своїм фронтом мала 504 і 506 піхотні полки 291 німецької піхотної дивізії підсилені важкою артилерією.

Перед початком наступу політично-моральний стан особового складу було здоровим – особовий склад горів бажанням успішно виконати бойове завдання.

27 січня 1944 р.

О 10.20 27.01.44 після короткого артвогневого нальоту з вихідного рубежу – просіка, що за 1200 метрах на північ від відмітки 228,2 – дивізія перейшла в наступ.

О 11.35 507 і 654 сп, зломивши спротив груп піхоти і окремих вогневих точок на рубежі р. Цвітоха, що західніше Климентовичі, форсували болотисту р. Цвітоха і продовжували розвивати успіх у південному напрямку. 496 сп наступаючи на Климентовичі, був зустрінутий сильним кулеметним вогнем і артмінометними вогневими нальотами противника, в результаті чого проведені атаки успіху не мали.

До 17.00 507 і 654 сп, зломивши спротив груп піхоти і окремих вогневих точок в лісовому масиві, вийшли на рубіж дороги з Городнявки на Шепетівку. Далі продовжуючи ламати спротив противника на

рубежі дороги, полки до 16.30 з боєм вийшли на рубіж: 507 сп – перехресток шосейної і залізної дороги, що за 800 метрів на північний захід відмітки 235,0; 654 сп – 235,0, СКИП.

Не маючи успіху на Климентовичі, за наказом командира дивізії 496 сп перегрупував сили, підтягнув в бойові порядки всю підтримуючу артилерію і о 16.00, маючи попереду бойових порядків дивізіон самохідної артилерії (8 гармат), штурмом оволодів Климентовичами. Надалі продовжував виконувати поставлене завдання, наступаючи вздовж дороги з Климентович на Шепетівку.

Ламаючи сильний спротив груп піхоти, окремих вогневих точок і особливо автоматичної піхотної зброї з засідок лісового масиву, під впливом сильного вогню артилерії і мінометів противника з глибини його оборони, частини дивізії виконавши найближче завдання, до 20.00 вийшли на рубіж: 507 сп – район табору; 654 сп – залізнична станція; 496 сп – район відмітки 247,6.

Виконуючи поставлене дивізії завдання, частини наступали у виключно важких умовах, по лісовій болотистій місцевості, без наявності прохідних доріг, що було причиною відставання артилерії, навіть полкової, від бойових порядків піхоти. Все це унеможливило можливість маневру артилерії.

За день боїв дивізія понесла втрати: вбито – 77, поранено – 103, всього 180 чол.

Противник втратив вбитими і пораненими до 150 чол. Взято в полон 21 солдатів 504 і 505 пп 291 пд. Захоплено до 30 кулеметів, 8 автомашин, 3 мінометні батареї. Також захоплено гармат протитанкових – 1, станкових кулеметів – 5, гвинтівок – 20, танкеток – 1 і інше військове майно. КП дивізії – район казарм, що за 1 км на південний схід від відмітки 240,5.

28 січня 1944 р.

Досягнувши до 20.00 27.01.44 рубежу: табори, залізнична станція (півн.), відмітка 247,6, Лісн., що за 1200 метрів на схід від відмітки 247,6, дивізія продовжувала вести бій за оволодіння Шепетівки. До 23.00 27.01.44 центром і лівим флангом вийшла на рубіж залізниці з м. Судилків на Кам'янку.

Противник з рубежу залізниці, яка була підготовлена в інженерному відношенні до оборони, прицільним вогнем піхотної зброї при підтримці артмінометних засобів з глибини, намагався стримати просування наших частин, але стрімким ударом наших підрозділів: 507 сп – обходом з північного заходу у напрямку табори, школа; 654 сп – в напрямку цукровий завод по центру; 496 сп – обходом з північного сходу в напрямку продовольчі склади, МТС. До кінця ночі 28.01.44 частини вийшли на рубіж: 507 сп – південно-західна околиця Шепетівки; 654 сп – двома стрілецькими батальйонами – південна околиця Шепетівки, маючи один стрілецький батальйон в районі церкви; 496 сп – південно-східна околиця Шепетівки.

Надана частинам артилерія, відставши в болотах північніше Шепетівки, в бойових порядках піхоти в період нічного бою за Шепетівку не діяла і з виходом частин на південно-західну, південну і південно-східну околицю Шепетівки на не стояла.

Піхотні частини після виходу на вказаний рубіж приступили до закріплення досягнутого рубежу.

В 9.00 противник сконцентрував в районі Городище до 50 танків, 40-50 самохідних гармат і 60 автомобілів з піхотою, перейшов до активних дій і наніс контрудар в напрямку:

а) силою до 35 танків і двох батальйонів піхоти обходом з південного сходу між Шепетівкою і м. Судилків на залізничну станцію (півн.);

б) силою до 15 танків з самохідними гарматами і до батальйону піхоти – по центру міста;

в) силою 12 танків з самохідними гарматами, автоматниками і до батальйону піхоти обходом з південного заходу у напрямку на табори.

Дії танків і піхоти противник підтримував потужними артмінометними вогневими нальотами і діями важкої артилерії з глибини. Маючи чисельну перевагу в живій силі і техніці, противнику вдалось потіснити бойові порядки частин і частиною сил вклинитися на південну околицю Шепетівки. Організованою контратакою при підтримці вогню гаубичної артилерії з глибини, до 12.00 становище було відновлене.

В 13.00 противник провів другу атаку бойових порядків обходом Шепетівки з південного заходу і південного сходу і після впертого бою потіснив 507 сп, вклинившись в центральну частину міста в напрямку школа; інша група, яка провела атаку з південного сходу, почала тіснити підрозділи 496 сп. Одночасно танки, які прорвалися в напрямку школи, вийшли в тил двом батальйонам 654 сп і 496 сп, які оборонялися на південній околиці Шепетівки. В результаті впертого бою противнику до 14.00 вдалось відтіснити 496 сп, з'єднатися обом групам і оточити на південній околиці Шепетівки два батальйони 654 сп. Внаслідок цього останні зайняли кругову оборону, відбиваючи атаки піхоти під дією сильного танкового вогню противника.

Частини дивізії, які були відкинуті другою атакою противника: 507 сп – силою до 30 танків, 496 сп – до 15 танків, які діяли разом з піхотою, до 16.00 з боєм закріпилася на рубежі: 507 сп – район таборів; 654 сп – одним батальйоном за 100 м на південь від залізниці навпроти напису 235,0; 496 сп – по залізниці в районі станції (півн.). До кінця світлого дня 28.01.44 спостерігалось підтягування і зосередження до 50-60 танків з піхотою в районі південної околиці Шепетівки, Сар, 232,8, що на південь від табору.

За день боїв дивізія понесла втрати: вбито – 130, поранено – 255, всього 385 чол. Роздавлено танками противника дві протитанкові гармати – 6, 76 мм.

Противник втратив убитими і пораненими до 630 чоловік, підбито і знищено 18 танків, 11 самохідних гармат, 17 станкових кулеметів, 2 автомобілі. Взято в полон – 9 чол.

КП дивізії – район СКИП (північна околиця Шепетівки).

29 січня 1944 р.

Дивізія нічними активними діями стрілецьких батальйонів (по одному від кожного полку) у ніч 29.01.44 висунулись вперед на 200-100 метрів, покращивши свої позиції. Одночасно активними діями з фронту забезпечила прорив і з'єднання зі своїм полком залишених в районі церкви південної частини Шепетівки оточених двох батальйонів 654 сп.

О 13.30 частини провели наступальний бій, маючи завдання вийти на південну околицю Шепетівки. Зустрічаючи сильний автоматично-кулеметний вогонь і наражаючись на артмінометні вогневі нальоти противника, частини з впертими боями до 19.00 вийшли на рубіж: стик шосейних доріг, що за 2 км на схід від Маркової Греблі, далі на південний схід вздовж дороги, Лесп, далі на північний схід, 200-250 метрів південніше залізниці від напису «Ст», відмітка 243,5. З 19.00 дивізія приступила до виконання знову поставленого завдання згідно бойового наказу штакара 18 гв на перегрупування частин дивізії.

Противник на протязі ночі на 29.01.44 і в першій половині дня активних дій живою силою не проводив; в другій половині дня дрібними групами автоматників намагався просочитися через бойові порядки наших частин, але вогнем піхотної зброї був відкинутий назад. Артмінометні засоби противника проводили періодичні вогневі нальоти і методичний обстріл бойових порядків наших частин. Деякі танки і самохідні гармати, періодично висувалися вперед своїх бойових порядків, вели активний обстріл прямою наводкою. Спостерігалось курсування автомобілів і возів з вантажем з Плесни на Шепетівку.

Боєм і розвідкою встановлено, що перед фронтом дивізії основне угруповання сил противника розміщено у південній частині Шепетівки. Всього перед фронтом відмічено до 100 танків 7 тд, які підсилювали обороняючи в Шепетівці частини 291 пд, - 504 і 505 пп. В ніч на 29.01.44 спостерігалось перегрупування сил противника. В боях за Шепетівку противник, за виключенням розвідувальних польотів, активних дій авіації не проводив. 29.01.44 літаками Ме-109 бомбив район станції (північна).

За день боїв дивізія втратила вбитими 141 і поранено 144 чол., всього – 285 чоловік.

Противник втратив: до 300 убитими і пораненими. Знищено 3 кулеметних точок.. Взято в полон 7 чоловік.

30 січня 1944 р.

Дивізія, виконуючи бойове розпорядження №005 від 29.01.44 штакара 18 гв., з 19.30 29.01.44 приступила до перегрупування частин і до 24.00 29.01.44 становище було таким:

А) 507 сп – стик доріг, що за 2 км на схід від Маркової Греблі, далі на південний схід вздовж дороги, Пес., далі на північний схід повз літери «Я» напису «Табори» від Пес за 1300 метрів, далі вздовж вулиці, яка проходила за 300 метрів на південь від залізниці, (вих..) топографічний знак залізничної станції;

Б) 496 сп - топографічний знак залізничної станції і далі вздовж залізниці до залізниці «Б», що біля відмітки 243,5 за 150-200 метрів на південь залізничних колій;

В) 654 сп – змінив 1159 сп 351 сд – зайняв рубіж: вздовж залізниці за 1 км на північ від відмітки 243,5, Раз., далі за 1 км на північний схід, далі на південний схід, колгосп.

Провівши перегрупування і зайнявши вказаний рубіж, частини дивізії проводили закріплення зайнятих оборонних ділянок, організувавши систему вогню і мінні загородження, підвозячи і поповнюючи боеприпаси.

Противник на протязі всієї ночі з 29 на 30.01.44 вів посилений обстріл з важкої артилерії бойових порядків частин дивізії з напрямку Городище, особливо активно діючи вогнем по районах північно-західна околиця Шепетівки і району залізнична станція (північна).

О 9.00 противник силою до роти автоматників, 10 танків і 4-6 самохідних гармат атакував підрозділ 2 батальйону 507 сп в районі будинків, що за 200 метрів південніше залізниці навпроти напису «235,0», який мав тактично вигідне положення і хороший огляд околиць Шепетівки. Після важкого бою до 11.00 противнику вдалося з великими втратами потіснити наші підрозділи і оволодіти районом цих будинків.

Організованою контратакою 2 батальйону 507 сп при підтримці артвогню противник після впертою був відкинутий і батальйон до 13.30 повністю відновив положення, відбивши в подальшому дві атаки до 10 танків і більше роти підтягнутої з глибини піхоти.

Не маючи успіху після проведених двох коротких атак в напрямку цих будинків, противник, згрупувавшись південніше правого флангу 496 сп, в 14.30 силою 8 танків, до 5 самохідних гармат і ротою піхоти провів атаку в напрямку залізничної станції (північна), намагаючись збити бойові порядки 496 сп. Вогнем артилерії і піхоти атака була відбита. О 15.40 противник, підтягнувши ще до роти піхоти, провів другу атаку в цьому ж напрямку, яка вогнем піхотної зброї і масованим вогнем артмінометних засобів була також відбита з великими втратами для нього.

До кінця дня частини дивізії, знаходячись в бойовій готовності проводили закріплення раніше зайнятих оборонних ділянок на раніше зайнятому рубежі.

За день боїв дивізія втратила: вбитими – 32, пораненими – 58, всього 90 чоловік.

Противник втратив близько 130 солдатів і офіцерів, підбито 3 танки, знищено 6 кулеметних точок. Взято в полон 2 чоловіка.

КП дивізії – Климентовичі.

31 січня 1944 р.

Дивізія з 8.00 однією ротою 507 сп вела розвідку боєм в напрямку південно-західної і південної околиці Шепетівки. Одночасно частиною сил 496 і 654 сп вела бої для покращення положення. В результаті цього полки просунулись вперед на 100-150 метрів, відбивши при цьому декілька контратак противника.

Противник обстрілюючи артмінометним вогнем наші бойові порядки, в 14.30 групами автоматників при підтримці 15 танків, перейшовши в контратаку, намагався потіснити підрозділи 496 сп, але вогнем нашої артилерії і піхотної зброї був відкинутий на вихідні позиції, залишивши на полі бою 6 підбитих танків і близько 25 солдатів і офіцерів.

В результаті розвідки боєм захоплено 3 полонених, які розповіли, що вони належать 505 пп 291 пд. Кількість живої сили не знають. В Шепетівці діють 5 самохідних гармат. Оборона побудована окремими вузлами спротиву, які знаходились в цегляних спорудах, де було встановлено кулеметні точки і ОП гармат. Основне угруповання противника зосереджене у південній і південно-східній околиці Шепетівки.

Змін бойових порядків до кінця дня не відбулось.

За день боїв дивізія втратила вбитими – 10, пораненими – 23, всього – 33 чол.

Противник втратив близько 40 вбитих і поранених, підбито 6 танків, знищено мінбатарей, 2 кулемета.

Трофеї: 1 ручний кулемет, 10 гвинтівок.

Взято в полон 3 чоловіка – 291 пд.

В період боїв за місто Шепетівка – з 27.01 по 31.01.44 нанесено втрат противнику:

виведено з ладу живої сили – 1250 чол., підбито і спалено танків – 27, підбито самохідних гармат типу «Фердинанд» - 11, знищено вогневих култочок - 58, розбито автомобілів – 10, знищено мін батарей – 4, взято в полон – 42 чоловіка.

Трофеї за цей же період: крупних артилерійських складів (площа 3 кв.км) – 1, склад пального – 1, платформ – 18, вагонів товарних – 10, паротягів – 2, кулеметів – 10, гармат 150 мм – 1, гармат протитанкових – 1, танкеток – 1.

1 лютого 1944 р.

Дивізія, займаючи основними силами раніше зайняті вихідні рубежі для наступу, частиною сил стрілецьких полків вела бої для покращення положення, просунувшись правим флангом і центром на 50-100 метрів і лівим флангом близько 300 метрів, відбивши при цьому декілька контратак піхоти і танків противника.

Противник, закріплюючи свій оборонний рубіж, постійними контратаками груп автоматників при підтримці окремих танків намагався стримати наступаючі наші підрозділи, активно діючи на бойові порядки артмінометними вогневими нальотами.

За день боїв дивізія втратила вбитими – 10, пораненими – 25, всього – 35 чоловік.

Знищено більше 75 солдатів і офіцерів противника, підбито 6 танків, знищено 1 гармату, 3 кулемета.

Взято в полон 2 солдатів 504 пп 291 пд.

Трофеї: мінометів – 2, кулеметів – 3, гвинтівок – 9.

КП дивізії – район СКІП (північна околиця Шепетівки).

2 лютого 1944 р.

Частини дивізії, частиною сил до 14.00 2.02.44 вели бої за покращення положення, просунувшись лівим флангом в район хлібного заводу і захопивши дорогу з м. Судилків на Шепетівку (вела бій 2 стр. Рота 654 сп). О 14.30 дивізія всіма силами перейшла в наступ, повільно рухаючись вперед.

Противник, не проявляючи активності живою силою, чинив сильний вогневий спротив наступаючим підрозділам частин.

За день боїв дивізія втратила вбитими – 17, пораненими – 51, всього 68 чоловік.

Противник втратив близько 100 вбитими і пораненими. Взято 10 полонених.

3 лютого 1944 р.

Привівши частини в порядок, дивізія за наказом штакора 18 гв о 14.30 02.02.44, маючи основне угруповання своїх сил на флангах, перейшла в наступ з завданням обійти з заходу і сходу Шепетівку і знищити противника у південній частині міста. Вийти і сильно закріпитися на рубежі: південна галявина лісу, що за 500 метрів на південь 237,4, висота 275,5, висота 275,3 (вих.) Красносілка. Виконуючи поставлене завдання частини дивізії з впертими боями просунулись вперед і до 15.00 03.02.44 зайняли положення:

А) 507 сп, наступаючи вздовж західної околиці Шепетівки, до 16.00 02.02.44 зломивши спротив противника на рубежі: міст 12/8 і гай, що на схід від нього, скувавши його на цьому рубежі головними силами, а однією ротою обхідним маневром по західній галявині гаю, що за 1 км на південь від 232,8 до 20.30 вийшов в район окремих будинків, що західніше 275,5. До 22.00 02.02.44, відтісняючи противника, вийшов головними силами в район вис. 275,5, де розгорнувши фронт на південь і південний схід зранку 03.02.44 продовжував вести бій. До 15.00 03.02.44 полк вийшов на рубіж дороги 2/3, Б., захопивши лівим флангом дорогу з Шепетівки в напрямку Жилинці. Приступив до мінування місцевості перед бойовими порядками;

Б) 496 сп в складі одного батальйону наступав по центру міста і просунувся на 200-250 метрів, займаючи до 15.00 03.02.44 рубіж на 700-750 метрів на південь від залізничної станції. Полк веде вогневий бій з противником на займаному рубежі;

В) 654 сп з одним батальйоном 496 сп, наступаючи вздовж східної околиці Шепетівки, до 17.00 02.02.44 головними силами вийшов на рубіж дороги з м. Судилків на Шепетівку. Відбивши декілька контратак противника на цей рубіж, полк нічними діями просунувся вперед і до 10.00 03.02.44 вийшов в район хлібний завод, МТС, де був зупинений сильним вогнем противника. О 15.00 03.02.44 противник силою 6 танків, 3 самохідні гармати і до роти автоматників з району цукрового заводу перейшов в контратаку у напрямку хлібний завод, МТС, залізниця Б, що в 1 км на північ від напису «Шепетівка» і після впертого бою потіснив підрозділи полку на рівень південної галявини гаю, що на захід від висоти 243,5. Вогнем артилерії контратака була відбита – противник втратив підбитими 2 танки.

Противник підрозділами 504 і 505 піхотних полків 291 пд, які були підсилені частиною сил танкових підрозділів 7 тд, обладнавши оборону вузлами спротиву, головним чином в цегляних спорудах і по зайнятій місцевості, зв'язаних між собою тісним вогневим зв'язком автоматичної піхотної зброї взаємодіючи з артмінометними засобами з глибини оборони – противився і контратакував, намагаючись утримати за собою займані рубежі. Боєм 02 і 03.02.44 встановлено: оборона противника насичена великою кількістю автоматичної зброї – автоматів, ручних і станкових кулеметів, встановлені у пристосованих до оборони спорудах з радіусом кинджальної, перехресної і флангової дії. Спротив опорних вузлів противника тісно взаємодіє і підтримується масованим вогнем його мінометів і артилерії з районів південна околиця Шепетівки, Городище, Серединці. Намагаючись втриматися на займаному рубежі, противник, вміло маневруючи танками відбиває часті контратаки, стримуючи просування наших підрозділів і підсилює гарнізон в Шепетівці підтягуванням резервів з глибини – 02. І 03.02.44 підійшло до 20 автомашин з піхотою. Авіація противника літаками «Фокке-Вульф» і Me-109 веде розвідку в смузі дивізії і корегує вогонь своїх артмінометних засобів.

За день боїв дивізія втратила до 22 вбитими і до 38 пораненими. Розбито 2 гармати ПА.

Противник втратив до 90 чоловік, підбито 2 танки. Взято в полон 8 полонених 291 пд.

4 лютого 1944 р.

Дивізія, яка на лівому фланзі 654 сп – в 15.00 03.02.44 в результаті контратаки противника танками і автоматниками, після впертого бою, втратила дві 76 мм гармати, була відтіснена на рубіж південної галявини гаю, що за 1 км на захід 243,5. Приводячи частини в порядок і нагодувавши людей, з 24.00 03.02.44 дивізія, виконуючи наказ командира 18 гв.ск, продовжувала наступальні бої, маючи завдання до ранку 04.02.44 повністю очистити від противника південну частину Шепетівку. В результаті нічного бою 507 сп просунувся до району хліви на південно-західній околиці Шепетівки. 654 сп – просунувся в район розвилки залізниць, що за 100 метрів на північ від напису «Шепетівка», де були зупинені вогнем противника. 496 сп вів бій на раніше зайнятому рубежі ручними гранатами. До 17.00 частини продовжували вести бій на раніше зайнятих рубежах.

О 17.30 з напрямку Плесна підрозділи 507 сп були атаковані 6 танками і до 200 солдат противника. В ході бою вогнем протитанкових гармат було підбито 3 танки. Інші відійшли в напрямку Плесни. О 18.40

противник вдруге намагався провести атаку на вис. 275,5 силою близько роти солдат при підтримці двох самохідних гармат. Впертим спротивом і сміливою контратакою 2 батальйону 507 сп противник був відкинутий.

Противник вогнем піхотної зброї, артилерією, мінометами і постійними контратаками танків і піхоти сильно противився, стримуючи просування наших підрозділів. О 13.30 з напрямку Городище б танків і 8 автомашин з піхотою противника провів першу контратаку на бойові порядки 507 сп в напрямку хліви, вис. 275,5. Масованим вогнем артилерії і піхотної зброї контратака була відбита і танки відійшли в напрямку Плесна. Друга і подальші контратаки противника – дивись вище.

За день боїв дивізія втратила вбитими 36, поранено 129, всього 165 чоловік.

Противник втратив близько 205 вбитими і пораненими. Підбито 3 танки.

5 лютого 1944 року.

На протязі доби противник перед фронтом частин дивізії активних дій не проводив; вів сильний гвинтівочно-кулеметний обстріл і методичний артмінометний вогонь.

Частини, займаючи раніше зайняті рубежі, проводили мінування місцевості перед бойовими порядками протитанковими і протипіхотними мінами. Всього встановлено 3600 протитанкових і 700 проти-піхотних мін.

Діями розвідки захоплено 4 полонених 504 пп 291 пд. Розвідкою, спостереженням і показами полонених встановлено:

- О 17.30 04.02.44 з Плесни на Красносілку пройшло 45 танків;

- На протязі ночі на 05.02.44 відмічалось двосторонній рух автомобілів по дорозі з Шепетівки на Городище;

- Противник проводить мінування танконебезпечних напрямків і міські споруди, які не захоплені ними. Втрат не має.

6 лютого 1944 року.

Противник, не проводив активних дій живою силою на протязі ночі на 06.02.44, з напрямку Городище вів активний методичний обстріл бойових порядків частин дивізії далекобійною артилерією

О 10.00 противник силою близько батальйону піхоти і 15 танків при підтримці сильного артмінометного вогню з району цегляного заводу, що на південний захід від цукрового заводу і північніше кварталів провів контратаку в напрямку Б на перехрестку доріг, вис. 275,5 і далі на північ. Після годинного впертого бою в районі вис. 275,5, діючи на фланги 507 сп противнику вдалося потіснити наші підрозділи і вийти в район північних спусків вис. 275,5 до відмітки 270,7. Розвиваючи подальший успіх проведеної контратаки, противник обхідним маневром танків по лощині, що за 500 метрів західніше 270,7 до 14.00 піхотою вийшов на північну галявину лісу, що на південь від відмітки 232,8 і танками – в район відмітки 232,8, міст 12/8, кладовище, що на північний схід, відмітка 4.0.

Подальше просування противника з рубежу дороги з Шепетівки на Кам'янку вогнем артилерії і піхотної зброї в районі табору було призупинено. Противник танковим вогнем прямою наводкою проводить обстріл району табору, на північ і північний схід від кварталів. Перед центром і лівим флангом дивізії противник активних дій живою силою не проводив, вів періодичний нечастий обстріл мінометним вогнем.

Дивізія, проводячи закріплення досягнутого рубежу, в 10.00 своїм правим флангом – підрозділами 507 сп – провів бій з танками і піхотою, які перейшли в контратаку. До 14.00 вогнем артилерії і піхотної зброї рух противника був зупинений на рубежі: район відмітки 232,8, міст 12/8, кладовище, що на північний схід, відмітка 4.0.

507 сп, який був потіснений переважаючими силами піхоти і танків противника, до 14.00 закріпився на рубежі: дорога з Шепетівки на Кам'янку в районі табору, Пес. і далі на північний схід, Лесп., продовжуючи вести вогневий бій з танками і групами піхоти противника.

496 сп, займає рубіж: 300 метрів на схід від Лесп. і далі за 25-50 метрів на північ вздовж північної галявини парку до вулиці – продовження дороги з Климентовичі на Шепетівку – 500 метрів на південь вздовж цієї вулиці і далі на схід на північній околиці військового містечка (за 1,5 км на північ від напису «Шепетівка»). Веде розвідку перед фронтом полку і проводить закріплення мінними загородженнями займаного рубежу.

654 сп, займає рубіж від північної околиці військового містечка і далі на південний схід по південній околиці будинків, що південніше відмітки +1,5 до залізниці. Веде розвідку перед фронтом і проводить закріплення займаного рубежу мінуванням. Бойові порядки підрозділів полку наражаються на активний обстріл снайперами противника перед районами оборони.

Під час відбиття контратаки противника 1178 впап втратив 3 гармати 76 мм. Підбито 4 танки противника.

7 лютого 1944 року.

Противник за останню добу активних дій живою силою і танками не проводив, вів методичний обстріл і короткі артилерійсько-мінометні вогневі нальоти по бойових порядках частин дивізії. Авіація противника в смузі дивізії не діяла.

Діями розвідки встановлено, що противник в центральній частині міста проводить окопні роботи, мінує і підготовлює до вибуху громадські споруди, проводить евакуацію цивільного населення у південному напрямку.

Дивізія, займаючи раніше зайняті рубежі, проводила закріплення його мінуванням перед бойовими порядками, вела гвинтівочно-кулеметну і мінометну перестрілку з противником, вела посилену розвідку перед фронтом.

Для підсилення центру 1-й батальйон 654 сп перекинутий на правий фланг 496 сп і зайняв район оборони в будинках північніше Лесп на стику між 507 і 496 сп. 654 сп обороняє раніше зайнятий рубіж 2-м батальйоном. Змін бойових порядків інших частин і підрозділів не було.

Втрати: вбито 2, поранено – 6.

Снайперським вогнем знищено 10 німців, мінометним – 12 і одна кулеметна точка.

8 лютого 1944 року.

Перед фронтом дивізії противник активних дій живою силою не проводив, вів методичний артмінометний вогонь по бойовим порядкам і гвинтівочно-кулеметну перестрілку перед фронтом. Противник продовжує евакуацію цивільного населення з міста.

Частини дивізії, займаючи раніше зайняті оборонні ділянки, продовжували закріплюватися і поліпшувати передній край. Вели посилену розвідку перед фронтом. Всього перед бойовими порядками дивізії встановлено 7485 протитанкових і 2772 протипіхотних мін.

В частинах дивізії проведений відбір кращих стрільків по 20-24 в полку і приступили до підготовки їх на снайперів.

Втрати – вбито 3, поранено 5.

Вогнем кулеметів знищено 15 німців.

9 лютого 1944 року.

Противник частинами 291 сд продовжує оборонятися на раніше зайнятих позиціях, веде по нашим бойовим порядкам гвинтівочно-кулеметний і артмінометний вогонь. Авіація противника, близько 25 бомбардувальників, провела нальот на м. Судилків, а також в смузі дивізії вела посилену розвідку.

Частини дивізії продовжували закріплюватися на раніше зайнятих рубежах, мінуючи підступи до переднього краю протитанковими і протипіхотними мінами, проводили заняття по підготовці снайперів. Втрати: вбито 2, поранено 8. Противник втратив 15 чол., 2 ст. кулемети від мін вогню.

10 лютого 1944 року.

Закріплюючись на рубежах: 507 сп – вздовж дороги з Шепетівки на Кам'янку від напису «Сар», Пес. і далі на північний схід на 500 метрів; 496 сп – (вих.) Лесп і далі на схід вздовж північної галявини парку і далі по північній околиці військового містечка, група будинків південніше напису +1,5 до залізниці – ведучи безперервну розвідку сил противника, його систему оборони, вимотуючи противника в безперервних частих боях. Внаслідок цього покращували своє положення. Частини дивізії готувались до рішучого наступу і знищення гарнізону противника в Шепетівці.

З наступом темряви в ніч з 09 на 10.02.44 дивізія приступила до перегрупування частин, маючи завдання перейти в рішучий наступ.

До 2.00 10.02.44 654 сп, знятий з займаного рубежу, перекинутий в район табори. Для атаки зайняли рубіж: вздовж дороги з Шепетівки на Кам'янку на ділянку написів «Сар», «Пес». До цього часу надана дивізії 178 армійська штрафна рота (295 стрільків) зайняла рубіж для атаки на лівому фланзі 654 сп в районі гаю і будинків, що за 600 метрів на захід напису «Лесп». 507 сп до 6.00 10.02.44 зосередився в районі південної галявини лісу з відмітки 237,4. 496 сп до ранку 10.02.44 сконцентрував головні сили перед західною і східною галявинами парку.

Виконуючи бойовий наказ штакора 18 гв по знищенню гарнізону противника і оволодіння міста Шепетівки, командуванням було прийняте (а в дальнішому здійснене) слідуюче рішення - головний удар нанести правим флангом силами 507 і 654 сп обходом Шепетівки з заходу. 496 сп пустити по центру міста. Обхід Шепетівки з сходу здійснювала 280 сд, підсилена танками 4 гв. тк, яка наносила удар в на-

прямку м. Судилків, Красносілка, вис. 287,1. Таким чином, вирішення завдання зводилось до оточення Шепетівки, а потім – знищення оточеного гарнізону.

Створивши основне угруповання сил на своєму правому фланзі дивізія о 9.30 10.02.44 після потужної артилерійської підготовки переднього краю оборони противника і його артмінометних вогневих позицій в глибині – перейшла в атаку в напрямку: 507 сп – напис «Оз», що за 1,5 км на північ від відмітки 281,6 з виходом одним батальйоном в район вис. 276,3 і другим батальйоном – вис. 281,6, (вих.) ОЗ, що за 800 метрів на північний схід Плесни; 654 сп – одним батальйоном – відмітка 232,8, висоти 270,7, 275,5, трикутник доріг з виходом «ОЗ», дорога з Шепетівки на південний захід; другим батальйоном – «Пес», західна околиця Шепетівки, хліви, цегляний завод з виходом на рубіж: дорога, вис. 289,6; 178 штрафна рота (в оперативному підпорядкуванні 654 сп) – табори, школа, цукровий завод з виходом на рубіж трикутник доріг; 496 сп – одним батальйоном – Лесп, відмітка – 4.0 в напрямку на церкву і другим батальйоном вздовж вулиці, яка є продовженням дороги з Климентовичі на Шепетівку з виходом на південну околицю міста.

До 10.00, прорвавши оборону противника на напрямку головного удару, 507 і 654 сп, діючи сильним вогнем піхотної зброї і артмінометним вогнем засобів підсилення (груп ПП: 507 сп – 76 мм ПА на ПТО – 6, 45 мм – 6, 105 мм гаубиць – 2, 122 мм гаубиць – 2; 654 сп – 76 мм ПА на ПТО – 18, 122 мм гаубиць – 24, ДС – 11 установок, самохідна артилерія – 6) на бойові порядки противника, вимусили його почати відхід у західній частині міста Шепетівки в південному напрямку. Відступаючи під стрімким натиском наших частин, противник проводив сильний вогневий спротив групами прикриття з автоматників при підтримці танків.

До 11.30, ламаючи спротив залишених ар'єргардних груп противника і переслідуючи його, дивізія правим флангом вийшла на рубіж: 507 сп – вис. 276,3, вис. 281,6, (вих..) ОЗ, що за 800 метрів на північний схід від Плесни, виконавши завдання дня. Полк негайно приступив до закріплення рубежу мінуванням перед бойовими порядками; 654 сп – в районі вис. 275,5.

496 сп, зустрівши сильний автоматичний вогонь, продовжував вести вперті вуличні бої, борючись за кожний будинок, поверх, в районі на захід і схід парку.

До 14.00, продовжуючи розвивати успіх, знищуючи живу силу і техніку противника, 654 сп зломив спротив його на рубежі вис. 275,5, перехрестку доріг, вис. 287,1 і вийшов на західні і південні спуски вис. 287,1, де лівим флангом з'єднався з частинами 280 сд, які наносили удар на південний схід околиці Шепетівки, і замкнувши кільце оточення угруповання противника в місті Шепетівка.

До 16.00, 507 сп відбивши неодноразові контратаки до 20 маневруючих танків і більше батальйону піхоти, які були підтягнуті з глибини (за припущенням 8 тд, яка дислокувалась в районі Ізяслава), міцно утримував досягнутий рубіж. 654 сп – вів впертий бій за вихід в район вис. 289,6.

Здійснивши оточення сил 291 пд німців в місті Шепетівка, 178 штрафна рота і 496 сп взаємодіючи з танками 4 гв. тк з впертими вуличними боями приступили до винищення гарнізону і повного очищення від противника міста. Після з'єднання піхоти 654 сп 148 сд з 1 б 1033 сп 280 сд в районі на схід від вис. 287,1 – танки нанесли удар з південної околиці міста в напрямку на центр.

654 сп, відбивши ще дві контратаки до 15 танків з піхотою в районі південніше вис. 287,1, які намагалися допомогти оточеному угрупованню, до 18.30 з впертими боями вздовж дороги з Шепетівки на південний захід вийшов на рубіж: (вих.) ОЗ, що за 800 метрів на північний схід від Плесни, вис. 289,6, виконавши завдання дня і приступивши до закріплення досягнутих рубежів мінуванням перед бойовими порядками. О 19.00 була проведена контратака противника в результаті якої полк був відтіснений на рубіж вис. 287,1, де міцно закріпився.

До 20.00 496 сп з 178 штрафною ротою взаємодіючи з танками 4 гвардійської тк, ламаючи спротив противника, підбираючи його полонених і знищуючи тих, хто чинив опір – розгромив оточене угруповання і повністю очистив місто від противника».[3]

Однак зачистка міста тривала ще до ранку 11 лютого.

Отже, розглянутий архівний матеріал дає нам вичерпну інформацію про важкі та кровопролитні бої в Шепетівці.

Джерела:

1. Електронний ресурс <http://podvignaroda.mil.ru/>
2. Електронний ресурс <https://pamyat-naroda.ru/documents/>
3. Електронний ресурс <https://ru.wikipedia.org/wiki/148-стрелковаядивизия>
4. Лукашук О.В. Визвольні бої Червоної Армії на території Шепетівського району у січні-березні 1944 року/О.В. Лукашук//Хмельниччина в роки Другої світової війни. – Хмельницький, 2014.

ВІДБУДОВА ЗРУЙНОВАНОГО ВІЙНОЮ ГОСПОДАРСТВА СТАРОСИНЯВЩИНИ У 1944 РОЦІ

В статті на основі архівних документів досліджується відбудова жителями Старосинявського району зруйнованого війною господарства та надання допомоги фронту.

Ключові слова: відбудова, збір урожаю, Старосинявський район, хлібоздача.

Після визволення підрозділами Червоної армії 7 березня населених пунктів району від нацистських загарбників, населення взялося за відбудову. Першочерговим завданням була посівна кампанія. Як стверджують архівні дані, з цим завданням колгоспники справилися з честю. Мобілізувавши людські та матеріальні ресурси району, колгоспникам вдалося засіяти за 30 днів 9530 га сільськогосподарських угідь. В якості тяглової сили було задіяно 1300 корів. Для того, щоб засіяти такі площі селяни зібрали 8200 пудів посівного матеріалу [1, арк. 1-4].

Працівники колгоспів сіл Бабино, Івки, Чешки посівну кампанію завершили за 7-8 днів. Колгоспи взяли зобов'язання зібрати з одного га не менше 18 ц зернових та 300-400 ц цукрових буряків.

Активно велися роботи по відбудові колгоспних ферм. За незначний період з руїн було піднято 42 птахоферми, 11 ферм для корів, 7 вівцеферм, 5 свиноферм та 11 пасік [2, арк. 2]. Завдяки невтомній праці колгоспників відновлено 42 колгоспи та 2 МТС. Трактористами МТС відремонтовано 60 тракторів.

Не покладаючи рук трудилися колгоспники на зборі вирощеного фронтового урожаю. В колгоспі с. Пилявка ланка бригадира В. Котика до кінця липня збрала жито. Члени ланки Г. Корми вдень замість запланованих 10 сотих вижинали 15. В колгоспі „Перемога” с. Бабино на жнивях найкраще працювала ланка Ксенії Баран. Працівники ланки: М. Нагрибельна, К. Оносович, В. Сосна, Л. Горбатюк, Д. Ганчарук, та Г. Гоголь перевиконували норми на 130-150%. В Пилявецькому колгоспі ланка Ганни Корми, виконувала норми на 150%, Ганни Дениско – 200% [3, арк. 3].

Слід зазначити, що більшість сільськогосподарських робіт, через відсутність чоловіків виконували жінки. В с. Стара Синява збір сіна та багаторічних трав ляг на плечі жінок. На косовиці сіна відзначилися: Гурин Уляна, Гук Ганна, Останець Явдоха, Данілкович Євгена та інші. В с.Пилявці щоденно на косовицю виходило 90 жінок, які виконували норми на 100%.

На збір урожаю виходили також люди літнього віку. В селі Бабино 70-ти річні Л. Гончарук та П. Гоголь і 60-ти річна Х. Гусак своєю працею надихали молодь перевиконувати норми.

Допомагали збирати урожай 1944 року педагоги та учні. Так, підлітки села Олексіївки М. Недер, Ф. Киндич, В. Наместюк виробили на колгоспних ланах від 95-ти до 103 трудоднів. В с. Юзефівка до збору зернових долучився учнівський та педагогічний колективи.

Середня врожайність зернових з урожаю 1944 року склала: жита – 9,2 цнт з га, пшениці – 7,6 цнт з га, ячменю – 4,6 цнт з га. Були і виключення. В колгоспі с. Чешки з площі 114 га трударі зібрали рекордний на той час врожай по 14 цнт з га.

Вирощений урожай відповідно до спільного рішення райкому партії та райвиконкому, район повинен був здавати державі. Потрібно було здати 58321ц зернових з них: колгоспи – 44101 ц, колгоспники – 392 ц, одноосібники – 21 ц.

Для виконання планів здачі зерна в районі було розроблено комплекс заходів: голів колгоспів та сільських рад зобов'язали впродовж 2 днів вручити зобов'язання колгоспникам та одноосібним дворам; організувати в кожному колгоспі транспортну бригаду по вивозці хліба на заготівельні пункти; виділити та закріпити необхідну кількість транспорту, збільшивши його за рахунок колгоспів; заборонити перевозити транспорт на інші роботи до виконання плану хлібопоставок; встановити керівництвом колгоспів суровий контроль за виконанням щоденних завдань кожним молотильним агрегатом, бригадою по ручному обмолоту і транспортною бригадою по вивозці зерна.

Одночасно з виконанням планів хлібоздачі, тривала кампанія по виконанню планів військового податку. Колгоспники села Пилявки вирішили внести у фонд Червоної Армії 1800 пудів хліба. Першими з державою розраховалися сплативши военний податок, страховку, самообкладання та позику 70-ти літній колгоспник Т.Заїка, П. Дунчик, К. Мазур, Т. Бойко, І.Гусак.

Бригадир Пилявецької тракторної бригади А. Пастух здав у фонд Червоної армії 64 пуда хліба. Працівники Старосинявської МТС здали у фонд Червоної армії 600 пудів хліба, мешканці Адампільської сільської ради – 720.

Пам'ятаючи, що кожний кілограм хліба це удар по ворогові, колгоспники колгоспу села Місюрівки взяли зобов'язання внести у фонд перемоги 720 пудів хліба, з яких 300 пудів уже здали.

Достроково розрахувавшись з державою по всіх видах поставок, колгоспники району продовжували здавати хліб понад план у фонд Червоної армії. Так, колгоспниці с. Адампіль, дружини фронтників Марія Тукало здала 80 кг, Ольга Прокоф'єва – 60 кг, колгоспник Афанасій Рибак – 100 кг. „Нехай наш хліб допоможе рідним воїнам ще з більшою силою громити ворога, прискорить остаточну перемогу над гітлерівськими бандами, – говорили колгоспники здаючи хліб”.

Від виконання поставок хліба звільнялися відповідно до рішення райвиконкому зруйновані гітлерівцями господарства району: Сьомаки – 238 господарств, Заставці – 5, Нова-Синявка – 4, Пилявка – 1, Адампіль – 8, Чешки – 1, Щербані – 17, Бабино – 10, Червоний степ – 4, Олексіївка – 21, Десерівка – 11, Чехи – 1, Івки – 1, Шпиченці – 1, Юзефівка – 1, Паплинці – 10.

Але в цілому виконання податку проходило повільними темпами. Так, Заставецька сільська рада доведений до неї план виконала на 2%, Старосинявська, Пилявська на 30%, Олексіївська, Шпиченецька – на 50%. Лише дві сільські ради – Лятківська та Пилявська – на 85%.

По деяких видах сільськогосподарської продукції район показники виконав. Але через відсутність складів зберегти урожай було досить складно. Так, зібравши 15 тис. цнт картоплі постало питання її зберігання. Секретар райкому просив голову облвиконкому виділити кошти на її сушіння або посприяти в її відвантаженні для бійців Червоної армії.

3 серпня район розпочав підготовчі роботи до посівної кампанії. За статистичними даними посівну станом на 27 серпня розпочав 31 колгосп, 750 коней, чотириста сорок дев'ять корів.

Відроджувалася зруйнована нацистськими загарбниками освітня галузь. З шкільних приміщень були відселені установи та приватні особи. За винятком сіл Сьомаки (де знаходилася колгоспна контора) та с. Гречана (церква). Активну допомогу по відбудові шкіл надавали вчителі. Так, педагоги Місюрівської неповно-середньої школи зобов'язалися взяти участь в ремонті школи та заготовити на зиму дрова.

Ремонт шкіл перебував на постійному контролі в райкомі партії. Виявилося, що відремонтованими були лише 18 шкільних приміщень, в тому числі Пилявська середня школа, неповно-середні школи у Застацях, Дашківцях, Новій Синяві тощо. Велися ремонти в Іванковецькій, Лятецькій, Чешковецькій, Шпиченецькій школах.

До вересня 1944 року не відремонтованими залишалися лише Шпиченецька, Адампільська та Олексіївська неповно-середні школи.

Всі школи району були забезпечені паливом на зиму. Так, станом на вересень 1944 р. в школи було завезено 707 складометрів дров та 141 т торфу.

Новий навчальний рік в районі розпочався 1 вересня. За парти у 24-х школах сіло 4675 учнів. Відвідування за перших сім днів склало від 80 до 70%. А в школах сіл: Перекора – 50%, Пилявка – 45%, Бабино 56%, Заставці – 57%, Миколаївка – 37%, Олексіївка – 37%, Шпичечці – 50%. Низький процент відвідування шкіл пояснюється, тим, що діти працювали в колгоспах і на власних господарствах та хворіли [4, арк. 4]. З метою забезпечення 100% явки дітей в школи. Головам колгоспів та сільрад сіл Перекора, Пилявка, Бабино, Заставці, Миколаївка, Олексівка та Шпиченці рекомендували звільнити всіх учнів працюючих в колгоспах з роботи.

Для забезпечення навчального процесу школи одержали 3200 зошитів та 15 букварів.

На травень 1944 року завдяки зусиллям жителів району відкрили двері з 20, що діяли до війни 13 клубів та районна бібліотека, в якій у фондах нараховувалося 300 книг. Бібліотеку щодня відвідувало від 20 до 30 читачів.

Відгукнулися жителі району на заклик по будівництву танкової колони. Колектив працівників Старосинявського цукрового комбінату вирішив своїми трудовими заощадженнями долучитися до завершення розгрому нацистських загарбників. Колектив, обговоривши питання на загальних зборах про збір коштів на танкову колону „Радянське Поділля” одногосно ухвалив побудувати один танк на свої кошти та назвати його „Старосинявський цукровий комбінат”. На побудову танку було зібрано 44325 крб. та ще 13655 крб. облигаціями у фонд Червоної армії.

Підписувалися жителі району і на Третю державну воєнну позику. Станом на травень 1944 року зібрано 1311315 крб., з них 1222215 крб. здали колгоспники. Так, мешканці села Буглаї Франчук та Пилипенко підписалися на 3 тис. крб., Данілкович та Брейтер (Стара Синява) на 2 тис. та на 1 тис. крб. відповідно. 89100 крб. здали колгоспи та артілі.

Реалізовувалися серед мешканців району білети Четвертої грошово-речової лотереї. Лідерами стали жителі Адампільської сільської ради. Селяни підписалися на 21550 крб. та здали готівкою 9500 крб.,

Дашківчани підписалися на 16700 крб., внесено готівкою 6 тис. крб., Іванківська – на 15300 крб., внесено готівкою – 4 тис. крб. [5, с. 4зв.].

3 травня 1944 року відновила роботу районна газета „Радянське життя”. Для тиражування газети обком партії виділив 2 цнт паперу. Надрукувавши три номери, редакція газети через відсутність паперу припинила роботу.

Долучалися жителі району до надання військовим госпіталям допомоги. Поранені отримали від краян: 328 яець, 20 кг тютюну, 16 кг платків та 150 кг продуктів.

Керівництво району надавало матеріальну допомогу сім'ям військовослужбовців. Так, на звернення червоноармійця Ковтуна його сім'ї було надано квартиру, 130 кг борошна, дитячі речі та грошова допомога в сумі 1 тис. крб.

Таким чином, завдяки натхненій праці в ім'я перемоги жителі району в 1944 році успішно відбудували зруйновані гітлерівцями колгоспи та підприємства, надавали допомогу Червоній армії та пораненим бійцям, чим забезпечували наближення довгоочікуваної Перемоги над нацизмом.

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО), ф. Р - 1468, оп. 2, спр.1, арк.1.
2. Там само, арк. 2.
3. Там само, спр. 9, арк. 3.
4. Там само, спр. 9, арк. 4.
5. Гусар А. Великий успіх Четвертої грошово-речової лотарєї // А. Гусар. – Радянське село. – 1944. – 7 листопада. – С. 4 зв.

*Віктор Дзьоник
м. Хмельницький*

ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТСЬКОЇ МОГИЛИ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ 1944 Р. У С. ВОВЧА ГОРА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Подана інформація про братську могилу періоду Другої світової війни в с. Вовча Гора Хмельницького району. Подаються найменування військових частин, населених пунктів.

Ключові слова: воїни, полки, Вовча Гора, поховання.

В центрі села Вовча Гора, на території районної лікарні розташована братська могила радянських воїнів. Довгий час вважалось, що в ній поховані 264 воїни 3 гвардійської танкової армії.

Після вивчення матеріалів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації встановлено, що в ній поховані воїни 198, 200 стрілецьких полків та окремого навчального батальйону 68 гвардійської дивізії, 15, 600, 640 стрілецьких та 379 артилерійського полків, 281 окремого саперного батальйону, 231 винищувального протитанкового дивізіону адміністративно-господарської частини 147 стрілецької дивізії, 955, 957, 959 стрілецьких полків 309 стрілецької дивізії 17 гв. стрілецького корпусу та 555 стрілецького полку 127 стрілецької дивізії 107 стрілецького корпусу, 399 важкого самохідно-артилерійського полку, 1432 легкого артилерійського полку 37 гарматно-артилерійської бригади, 17 окремого лінійного батальйону зв'язку, 239 мінометного полку 22 мінометної бригади 1 гв. армії, 287 зенітно-артилерійського полку 69 механізованої бригади, 229 окремого танкового полку 70 механізованої бригади, 71 механізованої бригади 9 механізованого корпусу, 22 гвардійських мотострілецької та 51 танкової бригад, 1666 важкого протитанкового артилерійського полку 6 гвардійського танкового корпусу, 23 гвардійських мотострілецької та 54, 55 танкової бригад 7 гвардійського танкового корпусу 3 гвардійської танкової армії, 5 повітряно-десантного полку 2 повітряно-десантної дивізії та 520, 615 стрілецьких полків 167 стрілецької дивізії 47 стрілецького корпусу, 17 артилерійської дивізії прориву 17 артилерійського корпусу прориву фронтового підпорядкування, 1850, 1852, 1854 важких протитанкових артилерійських полків 32 окремої важкої протитанкової артилерійської бригади резерву Головного Командування, що загинули при звільненні смт Чорний Острів та населених пунктів Антонівка, Бережанка, Вовча Гора, Водички, Грузевиця, Данюки, Захарівці, Катеринівка, Лапківці, Мартинівка, Мар'янівка, Осташки, Педоси, Рідкодуби, Черепівка, Черопова від німецьких загарбників в період з 07 березня по 04 квітня 1944 р.

Тут також поховані воїни, які померли від ран в хірургічному польовому пересувному шпиталі № 4393 з 26 березня по 06 квітня 1944 року [1].

За матеріалами ЦАМО РФ, АВМД та районного військкомату досліджено 342 похованих воїнів, створено персональну картотеку на 182 похованих та 8 зниклих безвісти воїнів в районі смт Чорний Острів, сіл Вовча Гора, Водички, Грузевиця 07.03, 13.03, 17.03.1944 р.

Додатково виявлено прізвища 98 воїнів, які поховані у даній могилі та 12 зниклих безвісти воїнів [2].
Додатково виявлені:

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові загиблого	Військова частина та звання загиблого	Дата народження (рік)	Дата загибелі	Місце загибелі	Джерело відомостей
1.	Абросимов Михаил Васильевич	ст. сержант 17 олбз 1 гв. а	1920	23.03.1944	Лапківці	ЦАМО РФ
2.	Ажгин Тимофей Федорович	рядовий 520 сп 167 сд	1919	21.03.1944	Черепівка	ЦАМО РФ
3.	Анофрийчук Семен Семенович	рядовий 640 сп 147 сд	1901	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
4.	Антонов Василий Федорович	рядовий 959сп 309 сд	1921	17.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
5.	Бабунцев Трофим Константинович	рядовий 1666 вптап 6 гв. тк	1903	07.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
6.	Баечкин Михаил Александрович	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1925	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
7.	Балякин Михаил Александрович	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1925	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
8.	Банюк Николай Петрович	рядовий 640 сп 147 сд	1920	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
9.	Барыкин Егор Васильевич	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1924	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
10.	Белик Михаил Яковлевич	мол. лейтенант 229 отп 70 мбр	1918	18.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
11.	Белозерский Владимир Михайлович	рядовий 1854 вптап 32 овптабр	1922	23.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
12.	Бойко Петр Павлович	рядовий 640 сп 147 сд	1911	19.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
13.	Бровков Валентин Филиппович	сержант 22 гв.мсбр 6 гв.тк	1924	07.03.1944	Катеринівка	ЦАМО РФ
14.	Буга Антон Петрович	сержант 640 сп 147 сд	1908	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
15.	Буга Трофим Данилович	сержант 640 сп 147 сд	1889	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
16.	Бурклян Хачик Артон.	мол. лейтенант 229 отп 70 мбр	1923	18.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
17.	Варожейкин Михаил Сидорович	ефрейтор 1432 лап 37 габр	1897	помер від ран 13.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
18.	Вертецкий Йосиф Марьянович	сержант 640 сп 147 сд	1914	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
19.	Войтенко Антон Сергеевич	рядовий 555сп 127 сд	1921	19.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
20.	Воловоденко Дмитрий Максимович	сержант 640 сп 147 сд	1899	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
21.	Габов Михаил Николаевич	ефрейтор 379 ап 147 сд	1925	19.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
22.	Гаврилюк Петр Антонович	рядовий 959сп 309 сд	1922	22.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
23.	Гайдаченко Марк Андреевич	мол. сержант 955сп 309 сд	1903	22.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
24.	Гайдайчук Свирид Михайлович	мол. сержант 955сп 309 сд	1906	22.03.1944	Водички	ЦАМО РФ

25.	Гетьман Дмитрий Иванович	рядовой 640 сп 147 сд	1918	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
26.	Гирея Мирон Лукич	рядовой 640 сп 147 сд	1924	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
27.	Гончарук Игнат Потапович	старшина 955сп 309 сд	1902	21.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
28.	Гребинский Иван Федорович	рядовой 640 сп 147 сд	1922	15.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
29.	Грибов Трофим Данилович	рядовой 640 сп 147 сд	1915	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
30.	Гудзевич Андрей Кириллович	рядовой 379 ап 147 сд	1922	19.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
31.	Дебко Онуфрий Васильевич	рядовой 955сп 309 сд	1922	17.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
32.	Деркач Петр Иванович	сержант 955сп 309 сд	1915	21.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
33.	Дидук Семен Григорьевич	ст. сержант 957сп 309 сд	1911	21.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
34.	Довжук Василий Иванович	рядовой 22 гв. мсбр 6 гв. тк		07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
35.	Евстигнеев Иван Денисович	рядовой 2 пдд	1918	04.04.1944	Бережанка	ЦАМО РФ
36.	Ержанов Куакма	рядовой 640 сп 147 сд	1897	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
37.	Жданов Илья Алексеевич	мол. сержант 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1914	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
38.	Жебалдов Илья Григорьевич	лейтенант 22 гв. мсбр 6 гв. тк		07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
39.	Иванов Василий Павлович	рядовой 959сп 309 сд	1921	16.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
40.	Ильинский Александр Сергеевич	рядовой 198 сп 68 сд	1906	20.03.1944	Лапківці	ЦАМО РФ
41.	Кондратов Петр Васильевич	мол. сержант 17 адп 7 акп	1899	16.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
42.	Косачев Дмитрий Модестович	мол. сержант 229 отп 70 мбр	1918	18.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
43.	Котелянец Йосиф Мойсеевич	рядовой 379 ап 147 сд	1922	19.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
44.	Коцюк Йосиф Каленикович	рядовой агч 147 сд	1905	12.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
45.	Кузаев Семен Егорович	рядовой 1854 вптап 32 овптабр	1908	23.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
46.	Кумейский Василий Петрович	рядовой 555сп 127 сд	1924	19.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
47.	Леонов Петр Степанович	рядовой 70 мбр 9 мк		19.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
48.	Логачев Иван Никитович	рядовой 555сп 127 сд	1906	19.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
49.	Логачев Илья Иванович	рядовой 70 мбр 9 мк		19.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
50.	Логачев Павел Борисович	рядовой 70 мбр 9 мк		19.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
51.	Лысак Валентин Николаевич	мол. сержант 229 отп 70 мбр	1909	18.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
52.	Мазур Остап Антонович	рядовой 640 сп 147 сд	1901	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
53.	Мальчик Григорий Николаевич	рядовой 600 сп 147 сд	1898	18.03.1944	Мар'янівка	ЦАМО РФ
54.	Мельник Даниил Архипович	рядовой 379 ап 147 сд	1922	19.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ

55.	Москалев Павел Матвеевич	рядовой 1854 вптап 32 овптабр	1908	23.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
56.	Нагорнюк Григорий Евгеньевич	рядовой 520 сп 167 сд	1912	23.04.1944	Черепівка	ЦАМО РФ
57.	Нетесов Николай Иванович	сержант 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1924	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
58.	Оксентюк Клим Иванович	рядовой 640 сп 147 сд	1902	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
59.	Острицкий Станислав Петрович	рядовой 22 гв.мсбр 6 гв.тк	1907	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
60.	Охвиновский Антон Иванович	рядовой 640 сп 147 сд	1899	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
61.	Переберин Петр Михайлович	рядовой 51 гв. Тбр 6 гв. тк	1924	12.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
62.	Перка Мирон Лукич	рядовой 640 сп 147 сд	1924	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
63.	Позняк Иван Самойлович	рядовой 640 сп 147 сд	1905	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
64.	Предько Аким Федорович	рядовой 640 сп 147 сд	1905	18.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
65.	Пругло Дмитрий Степанович	ст. лейтенант 229 отп 70 мбр	1908	18.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
66.	Рассулов Джабад	рядовой 640 сп 147 сд	1915	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
67.	Романов Владимир Андреевич	сержант 287гв. зенап 69 мбр	1907	12.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
68.	Ромас Василий Яковлевич	рядовой 1854 вптап 32 овптабр	1911	23.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
69.	Рублевский Тимофей Станиславович	ст. сержант 640 сп 147 сд	1897	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
70.	Руденко Кузьма Федорович	рядовой 640 сп 147 сд	1923	15.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
71.	Рудник Дмитрий Елисеевич	рядовой 957сп 309 сд	1917	12.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
72.	Рудник Сергей Владимирович	рядовой 68 сд	1915	20.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
73.	Русанов Евгений Анатольевич	рядовой 198 сп 68 сд	1905	20.03.1944	Лапківці	ЦАМО РФ
74.	Саднев Абдвен	рядовой 555сп 127 сд	1916	12.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
75.	Саначев Петр Евдокимович	рядовой 198 сп 68 сд	1904	20.03.1944	Лапківці	ЦАМО РФ
76.	Сандалюк Аким Иванович	рядовой 198 сп 68 сд	1918	20.03.1944	Лапківці	ЦАМО РФ
77.	Седых Александр Тихонович	лейтенант 379 ап 147 сд	1920	12.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
78.	Сериков Николай Андреевич	рядовой 68 гв. сд	1914	18.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
79.	Сидоров Иван Ильич	рядовой 957 сп 309 сд	1911	помер від ран 18.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
80.	Сирук Никифор Афанасьевич	рядовой 640 сп 147 сд	1910	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
81.	Сланчук Степан Тимофеевич	рядовой 200 сп 68 сд	1911	14.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
82.	Столяр Алексей Яковлевич	рядовой 640 сп 147 сд	1901	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
83.	Степаненко Николай Григорьевич	рядовой 200 сп 68 сд	1918	18.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
84.	Тарасюк Михаил Леонтьевич	рядовой 957сп 309 сд	1915	22.03.1944	Захарівці	ЦАМО РФ

85.	Тарасенко Алексей Семенович	рядовий 615 сп 167 сд	1917	20.03.1944	Антонівка	ЦАМО РФ
86.	Тологута Борис Дмитриевич	рядовий 200 сп 68 сд	1909	16.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
87.	Тугай Дмитрий Максимович	рядовий 520 сп 167 сд	1903	22.03.1944	Черепівка	ЦАМО РФ
88.	Хожаназаров Чиарот	рядовий 5 гв. пдп 2 пдд	1912	помер від ран 24.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
89.	Холодов Александр Семенович	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1925	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
90.	Хорь Алексей Дмитриевич	ст. сержант 15 сп 147 сд	1901	15.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
91.	Цыбенко Александр Николаевич	рядовий 615 сп 167 сд	1908	22.03.1944	Осташки	ЦАМО РФ
92.	Чиберук Андрей Евтихнеевич	сержант 640 сп 147 сд	1905	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
93.	Шаманаев Николай Васильевич	рядовий 640 сп 147 сд	1915	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
94.	Штепура Петр Иванович	рядовий 640 сп 147 сд	1920	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
95.	Щербаков Виктор Павлович	лейтенант 55 гв. тбр 7гв. тк	1923	20.03.1944	Лапківці	ЦАМО РФ
96.	Щербатюк Евгений Яковлевич	рядовий 640 сп 147 сд	1913	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
97.	Янкевич Бронислав Матвеевич	рядовий 640 сп 147 сд	1915	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
98.	Янкевич Станислав	рядовий 640 сп 147 сд	1908	14.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ

Зниклі безвісти:

<i>№ з/п</i>	<i>Прізвище, ім'я, по батьковій загиблого</i>	<i>Військова частина та звання загиблого</i>	<i>Дата народження (рік)</i>	<i>Дата загибелі</i>	<i>Місце загибелі</i>	<i>Джерело відомостей</i>
1.	Баланчук Василий Кавенович	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1910	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
2.	Голуб Яков Иванович	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1902	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
3.	Егисян Дживан Гарегиневич	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1925	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
4.	Косраев Алум Осламурзаевич	сержант 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1905	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
5.	Куприянюк Сергей Николаевич	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1924	13.03.1944	Грузевиця	ЦАМО РФ
6.	Курочка Игнат Иванович	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1910	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
7.	Михайлов Матвей Михайлович	рядовий 68 гв. сд	1896	13.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
8.	Нерсисян Артовас Шмованович	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1921	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
9.	Низови Нури	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1924	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ
10.	Парийский Лев Павлович		1912	17.03.1944	Чорний Острів	ЦАМО РФ
11.	Шамилев Абдул	рядовий 68 гв. сд	1924	13.03.1944	Водички	ЦАМО РФ
12.	Щелков Михаил Яковлевич	рядовий 22 гв. мсбр 6 гв. тк	1925	07.03.1944	Вовча Гора	ЦАМО РФ

Встановлено, що нище перечислені воїни Багрій Андрій Іванович, Вахолук Василь Філіпович, Водоп'янов Іван Калінікович, Домошенко Яків Олексійович, Каліновський Станіслав Леонович, Карет-

ник Сергій Павлович, Ліходченко Семен Олексійович, Нога Павло Григорович, Носков Петро Інокентійович, Паршенко Терентій Степанович, Писаренко Петро Андрійович, Погорелов Микола Миколайович, Смірнов Володимир Іванович, Сухий Петро Сергійович, Табакеев Василь Григорович, Ткачук Макар Архипович, Фесюра Микола Іванович, Черненко Василь Якович, Щербатюк Степан Максимович, Якименко Петро Миколайович, які є в списках райвійськкомату поховані в братській могилі по вул. Героїв України в смт Війтівці Волочиського району.

У 1966 р. на могилі розміром 8,0x5,0 м на цегляному цементованому постаменті розміром 2,5x1,8x1,8 м з написом: «Вечная слава героям павшим в боях за освобождение нашей Родины в 1941-1945 гг.» встановлена залізобетонна скульптура воїна висотою 2,6 м. У підніжжя постаменту на 3 окремих цегляних цементованих постаментах розміром 0,95x1,2x2,35 м 12 меморіальних плит із габро розміром 0,45x0,8 м з написом: «Список воїнів загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. і захоронені в братській могилі в селі Вовча Гора Хмельницького району Хмельницької області» та прізвищами похованих воїнів. Виготовлена Львівською кераміко-скульптурною фабрикою [3].

Джерела:

1. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації: ф.9 від., оп.18002, спр.2-362, спр.2-279 – Арк.193; ф.309 сд, оп.2, спр.9 – Арк.204-207,273, спр.218; ф.3375 9мк, оп.2, спр.11, спр.14, спр.18; ф.1375 147сд, оп.2, спр.26 – Арк.72; ф.1611 68 сд, оп., спр.2-230 – Арк.133-136; ф.17адп, оп.20050с, спр.2 – Арк.36; ф.3150 55 тбр, оп.2, спр.5 – Арк.27; ф.3374 22гв.мсбр, оп.2, спр.4 – Арк.580, ф.1гв.а, оп.18002, спр.2-363 – Арк.270; ф.127сд, оп.18002, спр.2-279 – Арк.185,193,199; ф.9 від. 2пдд, спр.2-247 – Арк.16,28; ф33, оп.11458, спр. 318 – Арк.256, спр.320, оп.563784, спр.1 – Арк.176, спр.5 – Арк.116; ф.58, оп.18002, спр.231 – Арк.134, спр.255 – Арк.252, спр.257 – Арк.75,77-79,81-82, спр.258 – Арк.205, спр.259 – Арк.10,12, спр.263 – Арк.166, спр.278 – Арк.24, спр.297 – Арк.294, спр.322 – Арк.115, спр.306 – Арк.141-143спр.327 – Арк.306, спр.328 – Арк.114, спр.329 – Арк.258, спр.370, спр.377 – Арк.61,65спр.392 – Арк.111, оп.А-71693, спр.806, оп.977525, спр.263 – Арк.121, спр.330 – Арк.267, спр.333 – Арк.181.
2. Картотека відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області//Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
3. Облікова документація відділу//Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Світлана Маркова

м. Хмельницький

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В УКРАЇНІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ МІСТЕЧКА САТАНІВ)

Стаття присвячена проблемі запровадження магдебурзького права в Україні, зокрема у Сатанові. Авторка на підставі аналізу архівних джерел та літератури обґрунтовує власний погляд щодо датування привілеїв на магдебурзьке право Сатанову.

Ключові слова: місцеве самоврядування, магдебурзьке право, Сатанів.

Сучасна Україна переживає складний процес суспільної трансформації, формування демократичної держави і громадянського суспільства. Відбуваються істотні зміни в суспільних відносинах, спрямовані на творення української політичної (громадянської) нації. Важливими соціально-політичними інституціями на місцях стають громади.

Витоки формування міського самоврядування в Україні сягають Х ст. На початку ХХ ст. вже були сформовані важливі інститути громадянського (парагромадянського селянського суспільства), зокрема громади, сходи, селянські спілки та ін. Проте еволюційні зміни соціальної структури українського суспільства, практики самоврядування були радикально трансформовані внаслідок більшовицького жовтневого перевороту. Саме формування інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні унеможливить відтворення диктаторських репресивних практик управління державою.

Українська спільнота протягом століть формувалася як специфічний тип групової самоідентифікації, котрий мав внутрішні, регіональні відмінності в нормах та елементах культури і зовнішні відмінності, зокрема з російською культурою. Українці виробили власну модель побудови організованого соціально-економічного життя, що базувалася насамперед на нормах звичаєвого права, нормах Руської Правди, “дідичного права”, “местського права”, історичних умовах землекористування та землеволодіння. На еволюцію самоврядного життя міських громад у XIII–XVII ст. найбільший вплив мало магдебурзьке (німецьке) право, яке мало місцеві особливості (привілеї часто містили лише загальні вказівки).

Магдебурзьке міське право – феодальне міське право, що склалося в німецькому місті Магдебурзі, а згодом поширилося на багато інших міст Європи й стало символом феодального міського самоврядування. Магдебурзьке право у відносно завершеному вигляді склалося у XIII–XIV ст. Міста з магдебурзьким правом отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо ремесел і торгівлі та звільнялися від феодальних повинностей (окрім гужової). Магдебурзьке право встановлювало порядок обрання міської влади, її функції, основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства та оподаткування, визначало діяльність цехів, порядок торгівлі тощо. Проте сфера дії магдебурзького права іноді виходила за межі феодальних міст. Так у Пруссії, Україні-Гетьманщині магдебурзьке право мало загальнообов'язковий характер, зокрема й для сільської місцевості [12, с. 542–545].

В Україні магдебурзьке право переважно поширилося через Польщу та Угорщину (його також називали “німецьким правом” або “міським правом”). Перша хвиля запровадження магдебургії припала на другу половину XIII ст., коли у Холмі, Перемишлі, Львові, Володимирі з'явилися німецькі громади. На думку Н. Білоус “експортоване” німецькими колоністами міське право залишалося тривалий час юридичною формою існування тільки тих громад, які постали в містах Галицько-Волинського князівства. Урбанізаційний процес на теренах Наддніпрянщини поживався з входженням у XIV ст. Волині і Київщини до складу Великого князівства Литовського (першими привілеї на магдебурзьке право отримали міста Волині: Луцьк – 1432 р., підтвердження – 1497, 1503 рр.; Кременець – 1438 р., підтвердження – 1536 р.; Володимир – 1490-ті рр., підтвердження – 1509, 1532 рр., а також кілька приватновласницьких містечок на прохання їхніх власників). Магдебурзьке право у Києві утверджувалося поступово, із наданням привілеїв 1498, 1502, 1514, 1516 рр. Також, науковця слушно звертає увагу на те, що “местское право” на українських землях мало свою специфіку і враховувало деякі правові норми «Руської правди» [2, с. 124–126]. Характерною ознакою “німецького” або магдебурзького права в українських містах була правова автономія міської громади, наявність війтівського уряду, регулювання повинностей (часто міщани мали сплачувати до королівської скарбниці “господарський скарб”, загальнодержавний податок на військові потреби, відбувати “сторожавщину” та ін.), встановлення щорічних ярмарків і щотижневих торгів, право забудови незаселених земельних ділянок у межах і навколо міста, будівництво в центрі міста ратуші, міської лазні, крамниць та ін. Часто отримання магдебурзького права передбачало отримання права мати власний герб та печатку міста. Внаслідок війн, загарбань в українських землях частими були випадки повторного надання магдебурзького права.

Українські науковці часто поділяють міста із магдебургією на 3 категорії: 1) міста, які отримали магдебурзьке право від литовських князів, польських та угорських королів (наприклад, з 1329 р. магдебурзьким правом користувалися Хуст, Тячів, у 1339 р. – Сянок, у 1356 р. – Львів, у 1370 р. – Коломия, 1374 р. – Кам'янець та ін.); 2) міста, які отримали магдебурзьке право від їх власників так, князі Вишневецькі у XVI ст. дарували магдебурзьке право містам Лубнам, Пириятину, Прилукам та ін.; 3) міста, яким було надано магдебурзьке право грамотами гетьманів після інкорпорації України до Московської держави (у 1752 р. гетьманом К. Розумовським магдебурзьке право було дароване Полтаві та ін.). Також міста із магдебургією поділяють на міста з повним магдебурзьким правом (Львів, Київ, Кам'янець–Подільський) та неповним (основна кількість міст) і на ті, що мали “мале магдебурзьке право” і “велике магдебурзьке право”. Варто зауважити, що приватновласницькі міста часто формально мали органи міського самоврядування та перебували під контролем власника. Грамоти часів магдебурзького права, як і Литовські статuti, засвідчують близькість традицій самоврядування і самоуправління власними територіями українців із європейцями.

За підрахунками І. Рибачка протягом XIV–XVIII ст. магдебургією користувалося 53 подільських міст [9, с. 35]. Сатанів належить до двох міст сучасної Хмельниччини, які першими отримали магдебургію (Кам'янець – 1374 р., Сатанів – 1436 р.). Сумніви окремих науковців щодо реальної магдебургії, наданої сатанівській міській громаді у 1436 р. спричинили дискусії в історіографії щодо точності його датування, зокрема йдеться про 1436; 1444; 1641 р. Є. Сіцинський вважав, що датою надання магдебурзького права для Сатанова варто вважати 1641 р. [8, с. 743]. Сучасний український науковець, доктор юридичних наук М. Кобилецький вважає, що датою запровадження магдебурзького права у Сатанові є 1640 р. [14, с. 33–36].

Вже на початку XV ст. Сатанів був під владою Польського королівства. В. Антонович фіксує назву Сатанів 1404 р. Польський король Владислав II Ягайло (Ягелло) подарував Сатанів краківському шляхтичу Петру Шафранцю, ймовірно, було то тільки на “пожиттєве користування” [14, с. 337; 8, с. 743]. Н. Молчановський у своїй книзі також згадує про польського чиновника Петра Шафранця і посилається

на акти 1387 р. та 1395 р.; М. Грушевський – Барського староства. Сучасний дослідник Сатанова М. Петров пише про те, що у документі дарування короля Владислава II Ягайла Сатанів виступав, як поселення сільського типу (villa) [7, с. 29]. Коли польський король дав магнату П. Шафранцю Сатанів з околицями, та ще дванадцять подільських сіл, то також зобов'язав його за це виконати ряд умов. Отож, 3 (12) березня 1404 р. Владислав II Ягайло надав Петру Шафранцю поселення Сатанів з околицями та Зіньків з околицями.

У 1431 р. король Владислав III у день народження Найсвятішої Марії Панни (8 вересня) в суботу, “на замку надав Сатанів (який був тоді селом) з прилеглими Яблоновим, Стрийовим, Постолівцями і Борщівкою із правом спадкування вічного Петру Одровонжу воеводі Подільському, старості Самбірському”. Надання містило низку застережень: а) дідич сам або через рівного собі заступника має жити в наданих маєтностях; б) він має ставити в закордонні походи 6 сулиць (списників) і 12 стрільців, а коли треба обороняти край – ставати з усіма своїми людьми; в) передати свою маєтність третій особі він може тільки за королівським дозволом; г) піддані його мають сповняти всі служби й давати податки, які були за давніших володарів Поділля Коріятовичів (Коріатовичів) [1, с. 29]. У 1436 р. польський король Владислав III підтвердив жалувані грамоти свого попередника і залишив Сатанів (Sathanow) в руках Одровонжів, а також надав поселенню привілей на магдебурзьке право. Проте аналіз документу дозволяє радше говорити про запровадження елементів “німецького права” в устрої Сатанова. Далі Владислав III в 1444 р., привілеєм, виданим у Варадині, у понеділок, в день святого Бартоломія (24 серпня) дозволив Одровонжам заложити місто і надав Сатанову “право німецьке”, яке мав Зіньків та інші міста [5, арк. 3; 14, с. 337]. Отож, початки сатанівської магдебургії – 1436 р. Підтверджувальний привілей для Сатанова, як для міста на “німецьке право”, було отримано у 1444 р.

У XVI ст. Сатанів зазнав нищівних руйнувань з боку татарів і турків (1528; 1530; 1531; 1575 – роки найбільшого занепаду). Постійні напади знизили темпи урбанізаційних процесів, зменшили природній приріст населення, значно уповільнили економічний розвиток. Ю. Сіцинський писав, що “року 1530 це місто знов спустошено; і цього-ж року за податковими списками рахувався тільки один плуг (arartum – плуг – одиниця тогочасного оподаткування, один умовний плуг брався з площі 21 га)” [7, с. 30]. Статус прикордонного міста, зокрема вплинув на те, що Сигізмунд I привілеєм у 1532 р. підтвердив попереднє надання Сатанову магдебурзького права. Місто було звільнено від усіх податків на 8 років (“міста та околичні села на 8 років звільнялись від “шося”, “чопового” та інших податків”) [5, арк. 12; 8, с. 743].

У 1561 р. власники Сатанова, чоловік та дружина Тарнавські, дають пільги новим поселенцям Сатанова, щоб збільшити загальну чисельність населення. Згаданим привілеєм встановлювалися чіткі обов'язки міщан. Міщани повинні були робити на пана п'ять днів на рік (один день оранки й сівби, два дні косовиці й збору сіна і два дні жнив), давати медову данину, платити 15 грошей чиншу, ті котрі випасали свиней у панських лісах, повинні були давати 20-го кабана, давати підводи та відбувати “шарварки”. У 1565 р. в Сатанові працювали 15 ремісників, в 1566 р. – 50, 1583 р. – 58 ремісників за 16 спеціальностями [7, с. 30–31]. У квітні 1567 р. помер Ян Криштоф Тарнавський, його дружина Софія Тарнавська невдовзі одружилася зі шляхтичем Яном Косткою. Таким, чином, Сатанів перейшов до роду Костків. Тариф 1578 р. засвідчує, що в Сатанові мешкало 53 купці. Сатанівські майстри торгували своїми виробами не лише у містечку, а й за його межами. Діяли шевський, гончарний, ковальський, кушнірський, ткацький, ювелірний цехи. У 1590 р. сатанівські міщани зверталися з клопотанням до львівського братства “дати їм братські порядки”.

Спустошливі набіги татарів у 1617–1618 рр., Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. призвели до суттєвого зменшення чисельності населення (від майже 5 тис. осіб до 1,2 тис.). Єдина донька Сенявського Катерина (Катажина) Сенявська, яка “принесла Сатанів у посагу як придане у дім Чорторійських” змушена була дослухатися до прохань міщан про відновлення магдебургії [5, арк. 12]. 10 травня 1641 р. на клопотання мешканців Сатанова підтвердити магдебурзьке право місту привілеєм Катерини Сенявської та за згоди польського короля було відновлено “право магдебурзьке”. Орієнтовно у 1641 р. у Сатанова з'явився власний герб і печатка. У привілеї, що видала К. Сенявська, на міщан перекладався обов'язок щодо утримання своїм коштом міських фортифікацій “як це місто, міститься там, де ворог хреста святого робить часті напади, то всі повинні на всяк час, коли того потреба покаже, з свого осередку на сторожу вислати, а для цього двох сторожів давнім звичаєм мають держати; так само повинні дбати щоб вали коло міста були в найкращому стані, також мати зброю для оборони, себто гаківниці, шмигівниці, порох і олово й держати все те в доброму порядку і на завсіди. До того кожен міщанин повинен мати рушницю і два фунти пороху, а так само дві копи куль” [8, с. 743; 10, с. 51].

У 1676 р. Сатанів потрапив під владу турків і став центром нахії у кам'янецькому санджаці, чисельність населення тоді не перевищувала 1 тис. осіб. У 1699 р. Сатанів було повернено Речі Посполитій, а власники міста активізували процеси надання різноманітних привілеїв його мешканцям, зокрема закликали їх об'єднуватися у товариства і громади та приймати до них людей гідних і добре освічених у ремеслі, організувати цехи тощо. Наплив купців спричинив зростання добробуту міста, покращення життя його мешканців, почали активно функціонувати щорічні ярмарки. У Сатанові почали активно селитися греки та вірмени. У 1722 р. власник Сатанова коронний гетьман Адам Миколай Сенявський "відбудував сатанівську твердиню та закрив її перед ворогами". До Сатанова, що був захищений замком почали тікати люди з інших місцевостей. Донька гетьмана Сенявського, Софія, яка вийшла заміж за князя Августа Чарторийського у 1744 р. отримала королівську грамоту на проведення у Сатанові великого чотирьохтижневого ярмарку. У 1780 р. місто налічувало 527 дворів.

Спираючись на результати власних досліджень, а також згаданих істориків, можемо припустити, що перший привілей на магдебурзьке право для поселення сільського типу Сатанову був виданий у 1436. Привілеї на магдебурзьке право (вже як місто) Сатанів отримував у 1444 та 1641 рр. (надавалося з обмеженнями). Отож, магдебурзьке право у Сатанові утверджувалося поступово, із наданням привілеїв 1436, 1444, 1532, 1561, 1641, 1744 рр.

Джерела:

1. Архив Юго-Западной России. Часть 8. Том II : *Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII-XVIII в.* / издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генерал-Губернаторе. – Киевъ: Типографія Императорскаго университета Св. Владимира В. І. Завадзкаго, Б.г. – С. 331–332.
2. Білоус Н. О. До питання про запровадження магдебурзького права в Києві // УІЖ. – № 1, 2008. – С. 123-134.
3. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО), ф.Р. 241, оп. 1, спр.1071, арк. 11.
4. ДАХМО, ф.Р. 338, оп. 21, спр.20, арк. 87-88.
5. ДАХМО, ф.Р. 3333, оп. 1, спр.5, арк. 3; 12.
6. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). – К., 1885. – С. 341; 345.
7. Петров М. Б. Сатанів XV–XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток // Хмельниччина: Дивокрай. – № 1-2, 2004. – С. 29-34.
8. Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква, 2009. – С. 743.
9. Рибак І. Славному Зінькову – 600! // Хмельниччина: Дивокрай. – № 1-2, 2004. – С. 34-35.
10. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (історично-археологічні нариси). – К.: Друкарня УАН, 1928. – С. 45; 51.
11. Сатанівський монастирський літопис Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Н.И. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 213-214.
12. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – Т. 3. – С. 542-545.
13. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні. – С. 33-36. – Режим доступу : www.par.in.ua/3-1_2013/1/Kobyletskyi%20M.M..pdf
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. X, pod. red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, Warszawa 1887, s. 337, – Режим доступу : http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/337.

*Світлана Михайлова,
Леонід Западєнко
м. Хмельницький*

ІСТОРІЯ САТАНОВА У ПРАЦЯХ НАУКОВЦІВ ТА КРАЄЗНАВЦІВ

У статті робиться спроба узагальнити історію Сатанова з точки зору матеріалів, що представлені сучасними науковцями та краєзнавцями. Узагальнити історичні джерела, що мають відомості з розвитку містечка у найдавніші часи до XIII ст.

Ключові слова: історія Сатанова, давня історія, археологічні дослідження, литовська доба, козацький період, господарь Сатанова.

Територія Поділля – це унікальні землі, що бачили давніх людей, тут знаходять залишки словянських городищ, а також на цій землі розташовувались столиці удільних князівств. Через територію По-

ділля проходили головні шляхи набігів турок і татар, тому тут є багато пам'яток оборонної архітектури. Сатанів належить до числа стародавніх подільських поселень.

Багаточисельні кургани скальні печери і великий земляний вал ("Траяновий вал"), що тягнеться з південного сходу до річки Збруч, а також різноманітні знахідки в межах протяжності цього вала, говорять про те, що ця місцевість була заселена у стародавні часи. "Траяновий вал" тягнеться більше двох десятків кілометрів біля сіл Юринці, Зверхівці, Лісоводи, Велика Яромирка та ін. На сьогодні вал не є цілісним, через нього у деяких місцях прокладені шосейні дороги, деінде побудовані споруди. Сучасна середня висота валу 2 м. Вал являє собою викопану траншею глибиною понад півтора метра, шириною близько метра зверху та близько півметра внизу. У траншею ставили дубові стовпи і засипали землею. Такі вали виконували фортифікаційні функції. Ряд науковців вважають, що такі вали будували у першому ст. н.е. за правління римського імператора Траяна. Проте було відомо про будівництво таких укріплень на території сучасної України значно раніше.

У своїх дослідженнях науковець Маркова С.В. зазначає, що можливо, назва даного валу походить не від римського імператора, а від назви бога давніх слов'ян Трояна (Троян – триєдине божество, інша назва якого Триглав), про якого є згадки у пам'ятці давнього писемства "Слово о полку Ігорієві". Тому можна також погодитись із тими науковцями, які називають вал Траяновим [3, с.13].

До сьогодні на цій території знаходять стародавні монети. Походження монет пов'язують із присутністю римських військ, що вели війну за Дакію (Прим. авт. У 101 р. Траян, будучи на посаді консула Римської імперії, вперше пішов війною на Дакію. Друга війна Траяна (105-107 рр. н.е.) закінчилася перемогою римлян та перетворенням Дакії на римську провінцію. Частина сучасних українських земель теж належала до території Дакії).

У 1900 р. в енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона є інформація про те, що на території Сатанова "часто знаходять римські монети, старовинні речі" [10, с. 459]. Краєзнавець В. Соха у своєму історичному нарисі "Сатанів" пише, що "за багато століть до нашої ери в епоху енеоліту на території міста уже проживали люди" [7, с. 17]. У деяких авторів зустрічаємо відомості, що на території Сатанова та його околицях люди проживали ще з IV тис. до н. е., тобто за добу Трипілля [5, с. 175].

Територію, де нині розташовується селище Сатанів, за археологічними даними у IV-III тис. до н.е. населяли племена трипільської культури. Тут розташовувалися як окремі селища, так і групи поселень. В Енциклопедії трипільської цивілізації С. Платонова, С. Таратути є інформація про знахідки артефактів даної археологічної культури у навколишніх із Сатановом селах Іванківці та Юринці [3, с. 10-11]. Археологічні знахідки в урочищі Кренцилові (околиці Сатанова) доводять, що на цій території давні люди користувались знаряддями праці доби міді та бронзи [8, с. 200].

Перші населені пункти (ймовірно містечка) в Україні почали виникати у VI-VII ст., а в VII-IX ст. їх вже було чимало. У "Повісті минулих літ" ці пункти називали громадами. Однак типових містечок і міст у IX-X ст. у межах Київської Русі ще не було. Ознак містечок вони набували в процесі тривалої еволюції і сформувалися у XVI ст. [1, с. 25].

Неподалік від Сатанова існувало місто Звенигород (X-XI ст.), яке належало до Галицького князівства. Деякі дослідники об'єднують ці міста в одне поселення і вважають, що в IX-X ст. був заснований Свято-Троїцький монастир. На жаль, історія не зберегла ні точної дати його заснування, ні імен людей, причетних до цього. За переказами, монастир заснований на зламі язичницької віри та зародження християнства. Саме тоді на Русі з'явилися печерні монастирі, вирубані в скелях, що височили над Дністром і Збручем. Сатанівський монастир – один з таких. Відомо, що печери, з яких виріс монастир, заселив у 839 р. ченець з Афону. Вважається, що він був учнем Кирила та Мефодія. Спочатку він жив у печері сам, а згодом, до нього приєдналися учні, які й звели стіни монастиря. Одна з келій печер називається «келією подвигу». У ній знаходиться великий "камінь випробування". Людина, яка хотіла стати ченцем, повинна була навколишки простояти на ньому всю ніч в молитві. Якщо їй не вистачало сил, це означало, що вона ще не готова до такої місії [9, с. 62].

Складною була доля Свято-Троїцького монастиря, адже йому судилося стати місцем тортур. У 1707 р. монастир захопили базилианці. (Прим. авт. В Україні офіційне проголошення унії відбулося в жовтні 1596 р. на церковному соборі в Бересті. Прихильники унії сподівалися, що об'єднання з Римським престолом покращить становище Православної Церкви. На підтримку унії виступили король Сигізмунд III Ваза і польська влада).

Базилианці Свято-Троїцький монастир віднесли до першої категорії монастирів – це монастирі, що не є бідними і можуть існувати частково самі по собі, частково в об'єднанні з іншими. До першої категорії монастирів у даному регіоні також належали, окрім Сатанівського, Шаргородський, Барський,

Кам'янецький кафедральний. У 1773 р. провінційний з'їзд представників базиліанського ордену вибрав Сатанів місцем для довічного ув'язнення монахів, котрі отримали вирок до поховання заживо. Так, до монастиря для здійснення покарання прислали ієромонаха Філімона Вітошинського. 10 жовтня 1775 р. монахи попросилися із ним як з покійником. Замурували двері у келії, залишивши невеликий отвір для передачі їжі. Подальша доля монаха не відома. Є свідчення, що його визволили після того, як монастир знову став православним [4, с. 33].

У 1404 р. Західне Поділля потрапляє під владу Польського королівства. Ця дата вважається найбільш давньою писемною згадкою про Сатанів. Король Владислав II Ягайло розпочав надання поселень і землеволодінь на Поділлі польській шляхті та магнатам, серед яких був і краківський підстолий Петро Шафранець. Серед поселень, жалуваних йому, був і Сатанів з його округою. У 1431 р. Сатанів потрапив до Петра Одровонжа на умовах, згідно з яким посесор (або його заступник) повинен був мешкати у цих володіннях і при необхідності надавати військову допомогу (6 сулиць і 12 стрільців) Подільському старості для оборони краю, а піддані Одровонжа мали платити запроваджені податки та виконувати службову повинність [6, с. 29].

Ю. Сіцінський повідомляє, що в останнього спадкоємця Сатанова по чоловічій лінії з Одровонжів була донька Софія, яка була одружена двічі. Вона мала лише одну доньку Катерину. Катерина вийшла заміж за Адама Синявського. Катерина Сенявська займається розбудовою містечка, змінює його статус на місто, будує кам'яний костел. З дозволу польського короля вона надала поселенню магдебурзьке право (Прим. авт. Відповідно до досліджень М. Петрова, вперше магдебурзьке право Сатанів отримав у 1436 р. До речі, тоді магдебурзьке право обмежувалося *intra muros* – міськими стінами). У привілеї, що видала К. Сенявська, на міщан перекладався обов'язок щодо утримання своїм коштом міських фортифікацій: “Як це місто, міститься там, де ворог хреста святого робить часті напади, то всі повинні на всяк час, коли того потреба покаже, з свого осередку на сторожу вислати, а для цього двох сторожів давнім звичаєм мають держати; так само повинні дбати щоб вали коло міста були в найкращому стані, також мати зброю для оборони, себ-то гаківниці, шмигівниці, порох і олово й держати все те в доброму порядку і на завсіди. До того кожен міщанин повинен мати рушницю і два фунти пороху, а так само дві копи куль.” Панщину часто починали замінити грошовим викупом (чиншом). Період “золотого спокою” завершився селянськими повстаннями на Київщині, Волині, Поділлі тощо.

У 1594-1596 рр. досліджувані землі стають ареною дій козацьких загонів проти шляхти, під проводом Лободи, Шаули та Наливайка. Останній був родом з Гусятина (хоча місцеві старожили стверджують, що із Сатанова), написав лист Сигізмунду III та висунув свій проект улаштування козацтва, передачу йому земель між Бугом та Дністром, дві тисячі чоловік під його начало. Влітку Северин Наливайко зайняв Городок, Сатанів, Гусятин та інші міста. У 1597 р. він був страчений за горло і четвертований у Варшаві, частину тіла Наливайка повісили на площі на страх повстанцям.

У період Української національної революції 1648-1676 рр. Сатанів неодноразово переходив від козаків до шляхтичів. У серпні 1648 р. війська Б.Хмельницького здобули перемогу над польським військом М. Потоцького і М. Калиновського, яке вирушило на придушення повстання. У 1648 р. від шляхти було визволено містечко Сатанів. У червні 1649 р. відбулися козацькі битви під проводом прославленого полковника брацлавського Д. Нечая, зокрема, під Сатановом (Прим. авт. Серед відомих козацьких ватажків бував у цих місцях і Максим Кривоніс). У 1653 р. Свято-Троїцький монастир відвідав гетьман Б. Хмельницький. У грудні 1653 р. Б. Хмельницький вирушив через Сатанів, Вінницю, Немирів у Переяслав. Бував тут і Іван Богун. На схід від с. Олександрівка, де стояв табором полк Богун, є козацька долина та поховання козаків. У визвольній війні 1648-1654 рр. було знищено чи не більшу половину населення містечка Сатанова. У війні, внаслідок своєї етнічної строкатості, населення постраждало як від козаків, так і від шляхти. Не випадково у містечку з'явився перший в Україні пам'ятник визвольній війні українського народу середини XVII століття. Один із переказів стверджує, що коронний гетьман Польщі М. Калиновський хотів замордувати усіх мешканців Сатанова за те, що вони у 1653 р. відкрили браму Д. Нечая. Проте трибунал пом'якшив вирок і було страчено лише кожного десятого мешканця незалежно від віку і статі. [3, с. 30-31].

У XVII ст. утиски православної віри, феодально-кріпосний гніт призводили до повстань селян. Соціальне гноблення, економічний, національно-релігійний тиск з боку татарів, турків, поляків провокували постійні заворушення населення містечка Сатанів та його околиць. Полонізована подільська шляхта не звертала уваги на проблеми українського населення. А євреї-орендарі, що брали у користування магнатські маєтки, намагалися заробити на селянах значні кошти, доводячи панщину і повинності до межі не-

можливого. Саме євреї-орендарі склали найзаможнішу частину тогочасного населення містечка. Поширення у XVII ст. набула натуральна та грошова рента.

В цей час Сатанів постійно підвергався спустошенню з боку татар. У зв'язку з цим в 1532 р. польський король Сигизмунд I надав міщанам Сатанова значні пільги. Цей захід сприяв тому, що в Сатанові збільшувалося кількість населення. Польські королі та власники Сатанова надавали містечку привілеї у 1561-1566 рр. Зокрема, на основі привілеїв 1561 р. його жителі звільнялись від усяких повинностей на 8 років. А саме головне – встановлювались чіткі обов'язки міщан: платити щороку лише по 15 грошей чиншу, давати медову данину і 20-го кабана, працювати 5 днів на рік на власницьких землях (1 день оранки і сівби, 2 дні косовиці і збору сіна та 2 дні у жнива) і надавати підводи для переїзду до Микуливець та Тимкова й відбувати “шарварки”. У II пол. 16 ст. Сатанів відроджувався. Говорячі про ремесла, зауважимо, що їх розвиток прогресував. Зокрема, якщо в Сатанові у 1565 р. було зафіксовано лише 15 ремісників, то у 1578 р. – вже 50. У їх числі виступали кушніри, ковалі, теслі, шевці, слюсарі, сідляри, мечники, лучники та ін. [4, с. 30].

З 1611 року Сатанів користується магдебурзьким правом. Сюди приїжджають купці з Вірменії, Польщі, Греції, Німеччини. Незважаючи на всілякі утиски й обмеження, в місті розвивається культурне життя, виникають українські міщанські братства. На початку XVIII століття в Сатанові існувало три братські школи. Тут жив і працював відомий тогочасний педагог Іван Бакаляр, що очолив боротьбу міського братства проти засилля єзуїтів. З Сатанова походить вчений і письменник Арсеній Сатанівський, що з 1648 року за дорученням Богдана Хмельницького працював у Москві перекладачем при царському дворі.

У 1699 р. до Сатанова повернувся його власник, великий короний гетьман Адам Миколай Сенявський. Цей самий Сенявський відбудував Сатанівську фортецю і міські укріплення. Залишки їх збереглися до нашого часу. Сатанівська фортеця знаходиться на горі над річкою Збруч. За планом фортеця мала п'ятикутну, не зовсім правильну форму. По кутам були башти. З п'яти башт до нашого часу збереглося тільки три. Від двох зовнішніх башт залишився тільки фундамент. Башти з'єднані подвійними стінами, при цьому внутрішні стіни, побудовані на поверхні земляного валу, були вище зовнішніх стін. Висота стін доходить до 10 ½ метра. Башти мають три поверхи. У їх стінах вибиті амбразури. Крім фортеці Сенявський оточив стінами і само містечко. Єдиним цікавим залишком міських укріплень є міські ворота, вибиті у спеціально побудованій триповерховій башті квадратної форми [2, с. 10-11].

Навесні 1672 р. турки, у кількості 300000 осіб, перейшли Дунай та рушили на Поділля. У вересні 1673 р. польсько-литовська армія розпочала війну за Поділля з турками. Поляки захопили Сатанів, Зіньків, Межибіж, Чорнокозинці. Жахливим був квітень 1676 року для мешканців Сатанова. Незважаючи на відчайдушний опір міщан, турки підпалили укріплення та вдерлися у місто. Існує усна оповідь про те, що турки не лише знищили майже усіх мешканців, але й зорали територію, де знаходилося містечко. Своїх загиблих євреї поховали біля синагоги з північного боку та насипали квадратний курган (Прим. авт. В історичному довіднику “100 єврейських містечок України” є розповідь про те, що після тих подій до кургану щороку приходили євреї, поминали вбитих та кидали на нього цибулю та часник).

У битві з турками в містечку Сатанові загинуло чотири тисячі мешканців. У полон було забрано багато жителів з околиць містечка. Незважаючи на те, що козацький ватажок І. Сірко тричі розбивав турків та звільняв полонених з Поділля, багато людей з околиць містечка вже ніколи не повернулися назад та загинули від рабської праці у полоні.

Армія турецького султана Мухамеда IV (Мохаммеда IV) відзначалася надзвичайною жорстокістю (Прим. авт. Д. Яворницький у II томі “Історії запорозьких козаків” описує вторгнення турків на Поділля як помсту козакам за зруйноване турецьке місто Азик (Азов), чотири фортеці й вимогу викупу за кримських невільників, яких було у козаків близько чотирьох тисяч. Є. Сіцінський описує події 1676 р. як помсту султана за свого сина, якого вбив у Ладигені козацький полковник Мурашко).

У 1676 р. Порта та Польща заключили Журавнську угоду, відповідно до якої турки отримали Поділля. Оборонні споруди Сатанова не зуміли захистити населення від жахливого нищення та спустошення на роки. 27 років тривало турецьке панування у Сатанові. У 1699 р., відповідно до Карловецької угоди (конгресу), Польща отримала назад Поділля. Місцеві мешканці ще й до сьогодні розповідають, що в “турецьких підвалах” лежить і зараз шапка хана, яку він загубив, тікаючи із Сатанова підземними ходами [3, с. 34-35].

У 1722 р. господар Сатанова, великий коронний гетьман Адам Миколай Сенявський, побудував нові кам'яні укріплення містечка, старі були вщент зруйновані турками. На в'їзній брамі ще до сьогодні зберігається надпис “Adamus Nicolaus a Granou Sieniawski? Comes in Szklow et Mysr, Kastelanus Cracouiensis,

sopremus Exercituum Regni Dux, securitati publicae Propagnaculum hoc erexit, anno Christi 1722 Defensurus etiam muro patria, quam toties pectore tu: ebatur, prouida scilicet mens fundatoris, ut portam hanc extrui curavit, et ut per praesidio uteretur contra Barbarorum incursions furenti Tartaro Satanovum opposuit, contra quod nec portae inferi praevalerent, maxime cum ctavsa hostibus soli tantum Deo Regni et Patriae claves suas sit redditura”. Є. Сіцінський у нарисах “Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.” подає такий пере-клад напису: “Адам Микола з Гранова Сенявський, власник Шклова і Міши, каштелян краківський, най-вищий проводир державного війська, для громадської безпеки оцю твердиню відновив року Христового 1722, маючи намір мурами захищати батьківщину, що її стільки разів захищав грудьми. Отож віща думка фундатора подбала побудувати оцю браму, щоб Отоманській Порті загородити дорогу до Польщі, а щоб користуватися рівною силою проти нападів варварів, лютому татарові протиставив Сатанів, проти чого навіть і ворота адові не здолають, надто коли (цю твердиню), закрито перед ворогами; одному тільки Богові, Королеві й Батьківщині віддаватиме свої ключі – Року Божого 1724”.

Поступово до Сатанова почали переселятися єврейські, вірменські, грецькі купці. Містечко набуло значення важливого торгового ринку.

Отже, як бачимо, науковці та краєзнавці приділяли і приділяють значну увагу вивченню та дослідженню історії Сатанова. Ці дослідження відкривають нові факти даної місцевості і дають змогу зберегти та відродити пам’ятки старовини.

Джерела:

1. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С. 29.
2. Лиссер Л. Звіт директора Проскурівського краєзнавчого музею – 6 травня 1941 р. – 25 с.
3. Маркова С.В. Сатанів: Історія, міфи та легенди. Частина 1. – Хмельницький, 2010. – 96 с.: іл.
4. Петров Микола. Сатанів XV-XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток // Хмельниччина: Дивокрай. – № 1-2. – 2004. – С.29-34.
5. Путівник. Хмельницька область / редкол.: І. Курус (голова) [та ін.]. – К.: Богдана, 2010. – 320 с.: іл.
6. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – Кам’янець-Подільський, 1994. – С. 44.
7. Соха В. Сатанів. Історичний нарис. – Хмельницький: редакційно-видавничий відділ Обласного управління по пресі, 1991. – С. 17.
8. Степенко О. Сатанів. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – Київ: Головна редакція УРЕАН УРСР, 1871. – С. 200.
9. Хмельниччина справжня. Фотокнига. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2007. – 156 с.
10. Энциклопедический словарь. – Т. 28^а – С.-Петербург. Типография Акц. Общ. “Издательское дело”, Брокгауз-Ефрон, 1900. – С.459.

Віктор Мороз
м. Хмельницький
Володимир Мороз
м. Дніпро

ІСТОРІЯ СЕЛА КОПИСТИН: КОПА З ТИНУ ЧИ КОПИ СТИНАТИ (575 річчю від першої писемної згадки)

Систематизовано від найдавніших часів до початку ХХ ст. історичні, географічні, камеральні, топографічні, археологічні відомості про село, легенди та перекази, демографічні процеси на селі, чисельність населення, урочища, ландшафт та топоніміку села.

Ключові слова: ріка Південний Буг, с. Копистин, с. Масівці, татари, турки, земляні укріплення, замчиська, військові поселення, поштовий тракт.

Копистин. Існує що найменше дві легенди походження назви села З першою нас ознайомили вчителі-пенсіонери Копистинської середньої школи Лучніков Леонід Кирилович та Сухораба Володимир Романович. Як відомо, с. Копистин розмішене в низині на поймі р. Південний Буг, де були зарослі верболозу, який був основним матеріалом при побудові плетеного тину. Таким тином було огорожене кожне обійстя (господа). Село Копистин було військовим поселенням і не мало поміщика. Поміщики були у навколишніх селах Івашківці та Велика Колибань. Поміщик із Великої Колибани опікував селян с. Копистин в судах та інших державних інституціях. За це селяни платили йому податок натурою копу снопів збіжжя з тину, тобто з оселі (двору). Так утворилось словосполучення копа з тину або Копистин.

Друга версія походження назви села була записана в 1977 р. студенткою філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінституту Л.М.Юрчишеною в с. Копистин Хмельницького району Хмельницької області від пенсіонерки Марії.Микифорівни Цідило. Подаємо запис мовою оригіналу. Був колись пан, на прізвище Дубровський. Мав собі три села. Два села – Івашківці і Колибань – стояли на горбі. Там люди садили бараболу, буряки. І хороший врожай збирали.

Але панові було того мало. Він був дуже злий і жадний. Скільки б не робили люди, як би тяжко не гнули плечі, всьому йому казалось мало.

І було в него ще їдне село. Було воно в долині. Люди цього села сіяли пшеницю і жито. Панові Дубровському не тре було спускатися в це село, йому з гори було добре видко, що як роблять люди. Він оприділяв, якщо на полі багато кіп, то буде багато хліба, а панові – доход більший. Ото від слів «копи стинати» і стали називати село Копистин [1, с. 110, с. 370].

А тепер від легенд та переказів перейдемо до історичних фактів. Отже, с. Копистин стоїть на правому березі колись широкої та повноводної ріки Південний Буг, дуже заболоченої торфовиськами, багатой на раки та різноманітну рибу, особливо в'юни. Після осушення пойми р. Південний Буг стала річечкою шириною до 10м та глибиною до 2,0 м.

Територія, на якій розміщене с. Копистин і його землі, в свій час входила до складу Київської Русі. В кінці XII ст. – до Галицько-Волинського князівства. В 1241 р. Золота Орда захопила частину земель Поділля й заволоділа Меджибожем. Місто Меджибіж з навколишніми селами було приєднане до Болохівської землі. По відношенню до Золотої Орди Подільська земля займала виключне становище. Заволодівши краєм, татари обложили населення даниною, яку збирали представники волостей – отамани. Все зібране ними забирали приїжджі баскаки – повноважні представники хана чи темника. Отже, на Поділлі не було ніякої постійної татарської адміністрації, військових залог і т.п. Верховна влада знаходилась в руках темників. Влада темників була спадковою. В середині XIV ст. Золота Орда була дуже ослаблена. Після перемоги литовсько-руського війська в 1362 р. в битві на р. Сині Води над татарами Надбужжя як і все Поділля ввійшло до складу Великого князівства Литовського і було передане у володіння братам Коріатовичам.

Перша згадка про Копистин на сторінках наукових видань припадає на 1440 р. Після смерті Вітовта (1430), великого князя литовського, польський уряд негайно почав роздачу населених місць Поділля польським шляхтичам з умовою «щоб вони особисто жили на Поділлі і захищали його всіма способами», зрозуміло, проти литовсько-руської держави. Тоді були роздані Шарівка, Борбухи, пустош Копистин [2, с.175-176]. Автор роботи [3, с.44-45] наводить свідчення, що річка [Буг] «є і в записі суми Владислава Варненчика Домарату зі Шляткова, за який король [Владислав II Ягайло] записав 50 гривень на «пустиню, інакше пустку звану Копестино, що розташована на р. Буг в Летичівському повіті». Н.Молчановський в роботі [4, с.385] відмічає, що в 1440 р. Домарату даровано було с. Борбурчинці (нині Борбухи Проскурівського повіту), а в 1442 р. пустош Копистин. Автор роботи [5, с. 83] стверджує, що перша згадка про Копистин припадає на 1440 рік. Згодом пустка Копистин стала заселятись. В 1530 році серед населених місць Меджибізького повіту найбільше орної землі мав Копистин – 10 плугів, стільки ж мав Плоскирів, тоді як Голосків і Пирогівці мали по 9, Масівці 8 плугів [6, с. 64]. Плуг – земельна ділянка, яка площею була ідентична 21,6 га. Населення одного плуга становило в середньому 12 осіб.

Походження назви пустки Копистин, ймовірно, пов'язане з полонізованим руським шляхетським родом герба Леліва (Leliwa), що брав початок у Копистині в Перемиській землі, яким представники роду володіли вже на 1438 рік. Писалися спершу «з Копистина», а з часом від назви маєтку взяли прізвище Копистинські (або Копестинські, Копистенські). Засновником подільської гілки роду був, імовірно, Александер, який залишив синів: Базилі, летичівського ловчого (1708), і Міколая, брацлавського підчашого. З цього роду походив Леліва-Копистинський, Копистинський (Leliwa-Kopystynski) Вінценти Тадеуш (бл. 1876-1929) – оперний співак, педагог [7, с.340].

Автори роботи [8, с.160] висловлюють припущення, що з селом Копистин пов'язані прізвища відомих діячів. Історії відомі два прізвища Копистенських: Захарії і Михайла. Захарія Копистенський (?-1627) – письменник-полеміст, проповідник, культурно-громадський і церковний діяч. Народився у Перемишлі, вчився у львівській братській школі. В 1616 р. записується у київське братство і, будучи ченцем Печерського монастиря, бере активну участь у діяльності вченого гуртка тодішнього лаврського архімандрита Єлисея Плетенецького. По смерті Єлисея (1624) обраний архімандритом. Імовірно, він є укладачем Густинського літопису. Михайло Копистенський – перемиський єпископ підтримував ідею необхідності унії в 1594-1595 рр. Обидва ці діячі народились, мабуть у маєтку Копистині, в Перемиській землі, який дав назву селу Копистин Летичівського повіту та прізвища цим діячам. Ось, що тут спільного.

На початку 1594 р. наш край відвідав один із перших чужинців Еріх Ляссота і залишив цінні спогади про цю подорож. Ляссота отримав від імператора Рудольфа II дипломатичне доручення вирушити до запорізьких козаків, аби найняти їх на імперську службу для війни з турками. Е. Ляссота виїхав з Праги через Львів, Глиняне, Вишневець, мимо Ожиговець, через Купель, Базалію, Пахутинці, Чорний Острів, Костянтинів, Маломоленці, Сеняву, Пиляву на Хмільник. На зворотному путі 22 липня проїжджав через Меджибіж, Голосків, Давидківці у Проскурів [9, с. 56-60; 10, с. 175-176, 216].

Майже через 75 років 24 листопада 1671 р. нашими краями проїжджав німецький дипломат і мандрівник Ульріх фон Вердум за одну милю від Деражні болотистою рівниною до с. Масівців, яке стоїть серед боліт на правому березі р. Південний Буг, оточене частоколом і укріплене валами і ровами. Взимку 1670 р. Масівці штурмувало 6 тисяч татар, але були відбиті. За півмилю від Масівців на лівому березі р. Буг лежить велике село Пирогівці, власність пана Белявського Від Масівців до Проскурова дві великі милі. Дорога веде вздовж Бугу гарними і доглянутими ґрунтами. На півдорозі лежить с. Копистин, власність Миколая Героніма Сенявського, маршалка надвірного коронного. В ньому було не більше трьох-чотирьох хат. На сході височили дві могили або гробниці. Проскурів стоїть над низиною, серед боліт і широкого озера, яке тягнеться аж до Бугу. На ньому є чотирикутний острів, на якому оточений валами і частоколами стоїть замок. Татари забрали у полон понад півтори тисячі жителів. Місто належить Замойським. 25 листопада виїхали рівниною з незасіяними і необробленими полями до спустошеного села Грузевиці, в якому стоїть три чи чотири злиденні хатини і лежить над мочаром, що тягнеться дві великі милі від Проскурова аж до Чорного Острова [11, с. 14-15; 12].

Дуже дошкуляли постійні напади ординців. В ті часи на Поділля часто нападали загопи татар, які забірали у полон тисячі місцевих жителів Зокрема, 1557 р. на Поділлі, Волині, Галичині полонили 55 тис. чоловік, забрали 150 тис. голів худоби, 20 тис. голів овець [14, с.5]. Особливо постраждало населення краю у 1615 р., коли татари розташувалися в районі Фельштина своїм кошем разом із ханом і грабували навколишні села. У грудні 1666 року татари здійснили новий напад на Поділля. Вони пограбували територію навколо Меджибожа, захопивши багатьох жителів у полон [14, с.6]. Можна припустити, що вони також грабували навколишні села Копистин, Масівці, Пирогівці, Давидківці, Голосків. Останній напад відбувся у 1670 році на село Масівці. Хоч напад їх був відбитий, вони сильно пограбували навколишні села.

В 1672 р. Плоськирів і навколишні села підпали під Османську імперію. Плоськирів став центром окремої нахії, що підпорядковувалась Меджибізькому санджаку Кам'янецького єйяляту. Турки до православного люду проявляли певну віротерпимість. Після звільнення від турків Проскурів з навколишніми селами переходить до Польщі. Край був дуже обезлюднений, а економіка – у жахливому занепаді.

На той час в селі проживало декілька десятків жителів. Для здійснення своїх духовних потреб вони в середині XVI ст. збудували першу церкву [7] на сучасній вулиці Перемоги в районі обійстя Михайла Бевзи. В тому ж районі знаходився і перший сільський цвинтар. Старожили, предки яких зустрічались з жителями села кінця XIX ст., оповідали, що вони ще пам'ятали руїни тої церкви (о. Сергій)

Місцеве населення Копистина займалось землеробством, тваринництвом, садівництвом, бджільництвом та рибальством, виробництвом білого вина (горілки). Згодом село розвивалось, зростала чисельність жителів, зміцнювалась економіка села. Майже через сто років постало питання будівництва нової церкви, яка була збудована у 1784 р. на кошти селян. Будівля дерев'яна, міцна, на кам'яному фундаменті, покрита листовим залізом, простояла майже 200 років і була розібрана у 1972 р.

Вагомий внесок в дослідження історії Подільського краю вніс відомий вчений, джерелознавець, кандидат історичних наук Дячок Валерій Васильович. Він один із перших подільських краєзнавців звернув увагу і дослідив значну частину камеральних і топографічних описів сіл і містечок Подільської губернії. Ним був зроблений витяг з камерального та топографічного опису Летичівського повіту про село Копистин за 1812 р. Опис несе цінну первину інформацію про село. Зміст опису наводимо мовою оригіналу. «Село Копыстин. Положение свое имеет на низком и ровном месте по правую сторону реки Божа и окружено со всех сторон полем. В нем для управителя есть небольшое деревянное строение, греко-российская, из унии обращенная деревянная церковь во имя Святителя Николая, иконостас посредственный. При сей церкви священник один, жительство имеет в церковном доме. Земли к сему приходу принадлежит пахотной на 30 шнуров и сенокосной на 35 косарей. Для священнослужителей есть дом, называемый школа.

Господский небольшой деревянный винокурный завод, в коем на 3-х простых и обыкновенных котлах арендарем производится ситка вина. Вода наливная из колодца, дрова – из владельческих лесов.

На реке Буг – мучная мельница, в коей 3 постава мелют токмо рожь на простую муку. Сверх того, есть отрубная просотолочня, а сукновальни нет. Других никаких заводов и фабрик здесь нет. Есть небольшая ветхая деревянная корчма.

Расположение домов нерегулярно, однако же один от другого в довольноом расстоянии. Садов здесь нет. Сенокосы имеются и городы, в коих обыкновенные произрастают домашние зелья и корени. Протекает при сем селении речка Бог.

Дорога идет с Проскурова до Мендзибожа удобная» [15, с. 35-40; 16]

Село Копистин відносилось до меджибизького ключа і було власністю Миколи Сенявського (1489-1569), який став першим власником Меджибожа і замку у 1540 р. Сенявські володіли ключем майже 250 років. Останнім представником чоловічої статі Сенявських був Адам-Миколай (1666-1726). Його дочка Марія-Софія (1698-1771) вдруге у 1730 році вийшла заміж за князя Августа-Олександра Чарторийського (1697-1782) і внесла всі родинні землі як посаг у дім свого чоловіка. Рід Чарторийських володів Меджибожем і меджибизьким ключем майже 100 років – до 1830 р. Останнім власником Меджибожа і ключа був Адам-Єжи (Адам Адамович) Чарторийський (1770-1861), якого за участь у польському повстанні 1830-1831 рр. царський уряд позбавив князівського і дворянського титулів, а його маєтки були конфісковані і передані відомству державного майна [14, с.6; 17, с.32]. На час конфіскації до складу Меджибизького ключа входило містечко Меджибіж з передмістями Требухівці і Слобода, а також 42 села Летичівського, 1 село Проскурівського повіту і одне в посесії. На той час в Копистині проживало 373 душі чоловічої та 365 душ жіночої статі, площа ріллі, сінокосів, лісів, під ставами та лугами – 1956,3 дес., одна корчма і один млин, отримано чистого річного прибутку сріблом від маєтку 1329,21 руб. Всього по Меджибизькому ключу Чарторийські володіли 11667 душ чоловічої та 11245 душ жіночої статі, 62161,953 дес. землі, 48 корчмами, 6 ставами, 28 млинами, 2 винокурнями, 1 пивоварнею, 1 суконною фабрикою, 1 миловарнею та 1 поташною фабриками, бджіл 4519 колодок, коней 331, рогатої худоби 654, овець 14960. Від маєтків було отримано 62152,51 руб чистого річного прибутку сріблом. У судовій справі є також перелік осіб та прислуги, що отримували жалування із князівської казни. Це управителі маєтку, секретар, контролер, архівіст, прислуга при домі, економі у кожному селі, наглядачі, лікар та учитель, служили люди у винокурнях, пивоварнях, корчмах та ін. (всього 328 службовців та найманих осіб). Керував маєтком головний управитель маєтку з річним окладом 1200 руб сріблом. За рік сума видатків для виплати жалування становила 12489 руб. сріблом. По Копистинському фільварку отримував жалування Копистинський економ 45 руб. і 6 парубків до волів – 54 руб. На час конфіскації існували борги князя Чарторийського у Санкт-Петербурзі, так як він отримав займ у банку на 26 років у сумі 140950 руб. сріблом [18, с.140; 19, с.575; 20].

З 1831 по 1840 рр. Копистин із навколишніми землями перебував у відомстві державного майна. Та вже в 1840 р. із всіх колишніх меджибизьких володінь Чарторийського було утворено військові поселення. Копистин також став військовим поселенням, де військова служба поєднувалася з заняттям сільським господарством. Військовими поселенцями ставали усі працездатні селяни віком до 45 років. Їх розділяли на три групи: господарів, помічників та солдатів. Усі вони одночасно являлись хліборобами і вояками. Господар і його помічник були зобов'язані, крім своїх родин, утримувати ще двох солдатів з родинами, тричі на тиждень взимку і двічі влітку навчатись військової справи, виконувати численні натуральні повинності та деякі обов'язки поліцейського характеру. В 45 років, як інваліди, вони йшли у відставку, але несли службу в госпіталях і по господарству. Дітей військових поселенців з семи років зараховували до шкіл кантоністів (військовозобов'язаних), а з 18 років переводили у військові частини. Польові роботи розпочинали і закінчували по команді унтер-офіцера. В ходу були тілесні покарання шпіцрутенами і батогами. В'їзд і виїзд з поселення був переkritий шлагбаумом. Тут же стояв кам'яний стовп з назвою села і кількістю військових поселенців. Посередині стояла церква, цейхгауз, швальня, гауптвахта, полкова канцелярія, квартири командирів, лікаря, священика [21]. За рішенням військових властей всі хутора та малі села ліквідовувались. До 1840 р. до Копистинського приходу належав присілок Калинівка, розміщений по течії ріки Буту на лівому березі. В цьому присілку проживали переважно ремісники – столяри, ткачі, слюсарі. Тут також знаходився винокурний завод. З переходом Копистинського приходу у введення управління військових поселень, присілок Калинівка, за розпорядженням начальства військових поселень, був ліквідований. По розпорядженню того ж начальства, з Копистина в 1841-1842 рр. було вивезено на поселення в Херсонську губернію 50 домогосподарств з їх сім'ями. [22, с. 437]. В 1857 р. всі військові поселення були скасовані як недоцільні і передані у введення Міністерства державного майна. Селяни стали державними і володіли тою землею, що мали, аж до самої революції. При чому, як і кріпосним селянам, їм необхідно було викупити землю у Міністерстві державного майна.

Село Копистин розміщене на поштовому тракті Кам'янець-Подільський – Житомир, який зразу був влаштований із інкорпорацією Правобережної України до складу Росії і утворенням Подільської губернії десь у 1800-х роках. Тракт тоді був обсаджений липами та ясенями, як найбільш довговічними деревами від Проскурова через Копистин, Масівці, Голосків, Меджибіж, Летичів. Ще й до сьогодні частково

збереглися ці 200-літні велетні, свідки минулого краю. Повертаючись з Кам'янця-Подільського в жовтні 1846 р., Т.Г.Шевченко робив зупинки на поштових станціях в Проскуріві та Масівцях і отже проїжджав через Копистин. Поштові станції забезпечувалися поштовими кіннями в середньому по 20 коней; в Кам'янець-Подільському поштових коней було 36, а в Проскуріві – 24. Дослідник історії м. Хмельницького, к. і. н. Єсюнін С.М. робить припущення, що Т.Г.Шевченко міг й заночувати у Проскуріві і уточнює, де могла б бути постова станція, яку обов'язково мав би відвідати Шевченко. На плані Проскурова 1824 р. видно, що приблизно між нинішнім «Дитячим світом» і підземним переходом була довга кам'яна споруда. Саме тут, на перехресті поштових доріг на Кам'янець і Летичів (нині – вулиці Кам'янецька та Проскурівська), і стояла постова станція, де подорожні мали можливість поміняти коней, відпочити та заночувати.

В 1883 р. вийшов четвертий том польського географічного словника. В ньому наводиться деяка інформація про Копистин [23, с. 238]. Копистин Летичівського повіту лежить над Бугом при Одесько-Волочиській залізниці між станціями Проскурів і Богданівці, має 600 мешканців, 105 жилих будинків, 1512 десятин землі. У селі церква во ім'я Святителя Миколая, при ній 681 парафіян, 36 десятин землі. Належав до Меджибізького ключа, конфіскованого у Чарторийського. На ґрунтах с. Копистин лежить станція Богданівці Одесько-Волочиської залізниці в 10 верстах від села Богданівці і 16 верстах від м. Деражні.

Першим про археологічні об'єкти Копистина у своїх подорожніх нотатках написав мандрівник Ульріх фон Вердум, який у листопаді 1671 р. повертався з м. Бара у м. Львів. Зокрема, він повідомив про 2 кургани в околицях села [11, с. 14-15; 12]. З північної сторони села на острові, що лежить на річці Південний Буг, знаходиться урочище, яке місцеві жителі називають «Замчисько». За твердженням відомого дослідника старовини Поділля Є. Сіцінського на час написання роботи [22, с. 437] на ньому знаходились вали, які за народними переказами були влаштовані турками. На початку ХХ ст. Є.Й. Сіцінський оприлюднив інформацію про них у своїй роботі «Археологічна карта Подільської губернії». Зокрема, він написав, що «Копыстын, с. справа Буга. С северо-восточной стороны усадьбы священнической на острове Буга урочище, назыв. Замчыско. Здесь находятся огромные валы. Народ говорит, что некогда на месте села Копыстына был город Капустын, и жители этого города укрывались в Замчыску при набегах татар. Курган на поле» [24, с.22]. Ці ж відомості з невеликими упуцненнями та доповненнями згадані у роботах [25,26]. А саме: «...тут же проти села є городище, що збереглося погано» та уточнено, що «розвідковими дослідженнями зафіксовано два круглих вали і рови, що розсовуються оранкою та зібрано уламки глиняного посуду ХІІІ ст.» Заодно, там же повідомлено, що в урочищі Замчисько виявлено поселення скіфського часу. В 2011 р. в урочищі «Замчисько» працівниками ДП «ОАСУ» «Подільська археологія» під керівництвом тодішнього завідувача хмельницького відділу В.А. Захар'єва на «дюні» було закладено п'ять розвідкових шурфи. В перших трьох не виявлено культурного шару, у четвертому, що був закладений у західному секторі дюни дослідники натрапили на залишки ґрунтового могильника доби бронзи; у п'ятому знайдено залишки напів землянки із слідами відкритого вогнища або пожежі. На жаль, залишків валів та інших оборонних споруд археологічно не підтверджено і не спростовано остаточно. Потрібні стаціонарні розкопки.



Копистин. Топографічна карта 1870 р.



Копистин. Топографічна карта 1890 р.

На топографічних картах 1870 та 1890 рр. місцевості північніше села Копистина на лівому березі ріки Південний Буг зображено у вигляді неправильного чотирикутника урочище, яке місцеві жителі називають Замчисько. Це саме Замчисько і мав на увазі патріарх подільського краєзнавства, коли писав

про нього в своїй «Археологічній карті Подільської губернії». В теперішній час по лівому березі ріки Південний Буг проходить польова дорога. На відстані 350 м на схід від об'їзної дороги лівіше польової дороги розміщене перше Замчисько, а на схід від нього на відстані 500 м. – друге Замчисько. Ці урочища повністю розорані.

За даними клірових та метричних відомостей [28] були досліджені демографічні процеси на селі Копистин з 1860 по 1919 рр. По всіх роках періоду мало місце випереджаюче зростання числа народжених над числом померлих, тобто мав місце природній приріст населення села. Починаючи з 1915 р. смертність стала перевищувати народжуваність. Це було зумовлене великими втратами на фронтах Першої світової війни, зниженням рівня медичного обслуговування та життєвого рівня населення.

Рік	Народилося, стать			Обвінчалось		Померло		
	Чол.	Жін.	Разом	Супр. пар	Осіб	Чол.	Жін.	Разом
1860	12	13	25	3	6	10	16	26
1861	11	17	28	12	24	11	15	26
1862	9	19	28	10	20	11	19	20
1863	14	24	38	4	8	9	11	20
1864	13	8	21	8	16	9	2	11
1865	22	17	39	-	-	14	7	21
1866	16	14	30	30	60	11	/	18
1867	9	18	27	10	20	8	13	21
1868	21	22	43	3	6	10	17	27
1869	10	16	26	6	12	7	12	19
1870	15	21	36	12	24	14	20	34
1871	17	17	34	8	16	10	8	18
1872	17	12	29	12	24	34	54	88
1873	15	33	48	7	14	17	13	30
1874	21	18	39	12	22	4	12	16
1875	21	18	39	7	14	15	13	28
1890	19	30	49	3	6	9	10	19
1891	24	28	52	12	24	8	12	20
1892	33	21	54	12	24	17	15	32
1893	21	27	48	8	16	8	7	15
1894	34	23	57	13	26	11	12	23
1895	28	21	49	11	22	14	15	29
1896	31	26	57	12	24	7	15	22
1897	28	33	61	10	20	11	5	16
1906	33	26	59	19	38	8	8	16
1907	29	23	52	15	30	20	14	34
1908	40	21	61	15	30	17	10	27
1909	36	23	59	16	32	21	16	37
1910	17	28	45	17	34	10	14	24
1911	32	26	58	11	22	28	22	50
1912	18	32	50	14	28	13	14	27
1913	27	26	53	14	28	15	13	28
1914	29	24	53	9	18	12	18	30
1915	16	13	29	2	4	14	15	29
1916	15	15	30	1	2	31	33	64
1917	15	12	27	15	30	19	17	36
1918	13	25	38	24	48	13	15	28
1919	27	24	51	20	40	35	42	77

По даних тих же метричних відомостей досліджена тривалість життя жителів села по роках, а результати досліджень зведені в таблицю.

Роки	Вік, в якому помирали, роки									
	до року	1-5	5-15	15-25	25-35	35-45	45-55	55-65	65-75	Разом
1861	-	15	3	1	2	-	1	3	1	26
1862	-	13	1	1	-	1	2	1	1	20
1863	5	8	-	1	-	3	-	2	1	20
1864	4	3	1	1	-	1	-	1	-	11
1867	5	7	-	1	3	1	1	2	1	21
1890	5	6	2	1	-	2	1	1	1	19
1891	8	4	1	-	2	1	2	2	-	20
1892	11	8	1	1	1	1	1	2	6	32
1893	6	5	1	1	-	-	1	1	-	15
1895	7	9	2	2	1	3	1	2	2	29
1896	10	3	-	1	1	2	2	1	2	22
1897	7	2	1	2	1	2	-	-	1	16
1908	13	6	1	1	1	-	1	1	3	27
Разом	81	89	14	14	12	17	13	19	19	278
%	29,15	32,0	5,04	5,04	4,31	6,11	4,67	6,84	6,84	100,00

Сім'ї копистинців, як і в інших сільських жителів України, були багатодітними чисельністю часто 8-15 дітей, а тривалість життя селян була низькою. Особливо дуже високою була дитяча смертність, тобто кожний третій новонароджений (29,15%) у 1861-1908 рр. помирає у віці до одного року. У віці від одного до п'яти років помирало ще більше – 32,0%. Важким лихом для суспільства та батьків була рання смерть дітей у віці від 5 до 25 років (10,8%), молодих батьків для дітей та чоловіків для дружин у віці 25-45 років (10,42%). До віку 55-65 та 65-75 років доживали одиниці, відповідно 6,84 та 6,84%. По даних тих же метричних відомостей у 1890 році до віку 70-75 років дожила лише одна особа, у 1892 році – 2 особи, у 1895 році – 1 особа, у 1896 р. до віку 80-85 років – 1 особа, у 1897 р. до віку 85-90 років – 1 особа. Тобто мав місце природній відбір, коли виживали сильні.

Духовне життя жителів села було тісно пов'язане з Свято-Миколаївською церквою, де більше 47 років священником служив протоієрей Іаннуарій Песнячевський. При церкві діяла церковно-приходська школа, відкрита в 1864 р. і першим вчителем в ній був І. Песнячевський. Вчителем у 900- роках працював 23-річний уродженець з Чорного Острова Філіпчук Леонід Васильович. В школі тоді навчалось 65 хлопчиків та 19 дівчаток. Вчитель отримував 320 руб жалування на рік. Це була досить пристойна плата, якщо врахувати тодішній рівень цін у царський час: фунт м'яса – 7-15 коп., фунт білого хліба – 5 коп., десяток яєць – 10 коп., фунт ковбаси – 25 коп., черевики хромові – 8 руб, а 0,75 літра горілки – 44-49 коп. Це при зарплаті кваліфікованого працівника 50-100 рублів на місяць, некваліфікованого – 20-40 рублів.

В 1893 р. вийшла робота В.К.Гульдмана «Населенные места Подольской губернии», в якій він наводить дані про чисельність жителів с. Копистин [29, с.216]. Копистин – Лeticівського повіту Бахматовецької волості, 171 дворів, жителів 888 душ обох статей. Знаходиться від повітового міста на відстані 40 верст і місця знаходження волосного правління 10 верст. Найближча земська станція Бахматівці – 10 верст. Найближча поштова станція Проскурів, куди адресується кореспонденція – 10 верст. Найближча залізнична станція Богданівці 2 версти. Через 12 років після роботи Гульдмана вийшла робота Крилова про населені місця Подільської губернії За цей період сталися суттєві зміни у чисельності населення Копистина [30, с. 99]. Копистин, як і раніше, належав казні. Дворів 217, жителів 1107 душ обох статей. В селі знаходиться одна православна церква, церковно-приходська школа. Відноситься до Бахматовецької волості. Відстань до повітового міста – 40 верств, до волосного правління – 10 верст. Найближча залізнична станція – Богданівці 2 версти.

Засновники та сімейні династії.

Корінними родами (сімейними династіями) Копистина на протязі двох останніх віків були Бугаї, Тютіки, Лядецькі, Широки, Пікуси. Корінний житель села Тютік Василь Трохимович склав генеалогічне дерево свого роду: Тютік Луць (1710-1740); Тютік Степан, син (1740-1760); Тютік Гнат, син (1760-1800); Тютік Марко (1800-1850); Тютік Іван (1850-1880); Тютік Василь (1880-1900); Тютік Гнат (1900-1935); Тютік Трохим (1909-1980); Тютік Василь (1953). Вчитель-пенсіонер Копистинської середньої школи Лучников (Бугай) Леонід Кирилович так трактує походження прізвища Бугай. Село Копистин розміщене

на правому березі ріки Південний Буг було оточене гаями. Словосполучення Буг і гай утворило слово Бугай.

Топоніми села. Стародавні назви земель навколо с. Копистин:

1. Гряда – границя між землями села Велика Колибань, Мала (Виселок) Колибань і с. Копистин.
2. Ріпішня – долина від Гряди до станції Богданівці.
3. Піскарня – на східному горбі Ріпішні знаходяться поклади піску.
4. Сад – на південь від залізної дороги напроти Старої школи був колгоспний сад.
5. Глиняник – теперішнє розміщення тракторної бригади (є значні поклади глини).
6. Круглик – долина від Гряди до залізної дороги (початку села Копистин).
7. Полігон – землі сучасного полігону.
8. Озеро – на північ між залізною дорогою і дорогою на Хмельницький (напроти полігону).
9. Долинка – маленька річечка від Озера до ріки Південний Буг.
10. Лісок – південна частина Круглика (ростуть рідкісні рослини і трави). Збереглися кургани.
12. Млинська дорога – дорога через ріку Південний Буг до Вінницької траси. Колись там біля мосту знаходився водяний млин.
13. Крикотин – колись острів на річці Південний Буг біля с. Масівці.
14. Замчисько – береги на схід від с. Копистин до с. Масівці. Колись старі люди казали, що знаходили залізні двері – вхід в підземну дорогу до м. Меджибожа.

15. Водокачка – залишився насип, по якому проходила труба від ріки Південний Буг до станції Богданівці, де заправлялись паровози водою.

16. Т-6 – військовий об'єкт ліс на схід від села Івашківці по будівництву ракетного пояса Хмельницької області.

17. Електростанція - будівля справа в улоговині від дороги, що веде з центральної вулиці с. Копистин на цвинтар. В цій будівлі була перша повоєнна електростанція, відкрита у 1945 р., де одним з перших електриків працював житель села Копистин Макорта Володимир Пилипович. Згодом у цій будівлі була колгоспна баня, будинок побуту з швейною майстернею. Проданий колгоспом у приватну власність.

Вулиці села

1. Тарабанівка – перша вулиця на північ зліва при в'їзді в село Копистин. Сучасна назва – вулиця Гагаріна.

2. Собача – вулиця, на північ від Центральної вулиці паралельна їй. Сучасна назва – ім. Лесі Українки.

3. Заболотянська – вулиця від Соборної – Центральної вулиці до ріки Південний Буг. Сучасна назва – вулиця Перемоги.

4. Скотомогильник – вулиця від трансформатора на південь до залізниці. Колись до 60-х років в кінці вулиці розміщувався у глинянику скотомогильник. Сучасна назва – вулиця ім. Т.Г.Шевченка.

Джерела

1. Легенди та перекази / Збірник. – К.: Наукова думка, 1985. – 399 с.
2. Zbor dokumentow malopolskich /Wyd. 1. Sulkowska-Kuras i S. Kuras - Cz.VIII - № 2241.- S.68; № 2362.- S. 175-176.
3. Білецька О.В. Ріки Летичівського повіту XV ст. / Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін.. – Хмельницький, 2011. -646 с., (с.44-49).
4. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям). – Киев: 1889. – 389 с.
5. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, составленный при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе – Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1888. – т. 1 – ч. 7.
6. Владимирский-Буданов М. Акты о заселении Юго-Западной России от второй половины XV в до Люблинской унии (1569) – К.: тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1890. – т. 2 – ч. 7. – 210 с.
7. Zrodla dziejowe. – Tom XIX.// Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie ruskie. Wolyn i Podole / Opisane przez A Jablonowskiego – Warszawa, 1889. – S. 159 – 307 +XLVI s.
8. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
9. Ровінський Володимир-протоіерей, Миханчук Володимир-протоіерей Православіє на Подолії (історичні нариси) – Кам'янець-Подільський: Видавництво «Дзвін» –1995. – 175 с.
10. Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева 1588-1594 / Мемуари до історії Південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віжер, Л.Горєцький, Е.Ляссота За редакцією В.Антоновича / Пер. з рос. Т.С.Завгородньої; Передмова В.С.Мороза; Худож. оформ. А.П.Дерев'янка – Дніпропетровськ, «Січ», 2005.- 218 с.

11. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть –Київ: Фірма «Довіра» 1992. – 255 с.
12. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С.М.–Хмельницький: 2006. – 80 с.
13. Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця.// «Жовтень». – 1983. №9-10.
14. Магдін Віктор свящ. Нариси з історії села Русанівці (в документах та людській пам'яті). Ювілейне видання 1837-1997. – Голосків: 1997.- 48 с.
15. Дячок В.В. Лісоводи та Копистин в топографічному і камеральному описі Подільської губернії кінця XVIII–початку XIX. / Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.), Захар'єв В.А. (упорядник) та ін.]. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – Вип. 2. – 188 с.+ 6 іл.
16. Державний архів Хмельницької області. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 2.
17. Пажимський О. Синявські, Чарторийські, Меджибіж./ Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» - 1'2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 3. – 196 с.
18. Гончар Олена Меджибізький ключ князів Чарторийських / Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики». – Самчики: 2011. – 180 с.
19. Гончар Олена. Штат прислуги князя Чарторийського у Меджибізькому Ключі / Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики» / під ред. Пажимського Б., Пажимського О., Єсюніна С., Казімірової Л., Білика Р. – Самчики, 2015. – 752 с.
20. По предложению Господина начальника Губернии о конфискованном в казну имения преступника польского восстания князя Чарторийского. 1834 //ДАХм. Фонд 227. – Опис 1. – Т 1. Справа 2295
21. Волкова В.М. До історії військових поселень./ Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»/ Під ред. О.Г.Погорільця, Л.В.Баженова, А.М.Трембіцького та ін. – Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А.А.,2011. Ч. 1 -532 с. (с. 247-249).
22. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII+996с.
23. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. IV – Warszawa, 1883. – 960 s.
24. Січинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії
25. Винокур І.С., Гуцал А. Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – С.89.
26. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчишин І.Р. – Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2011. – С.137-138.
27. Захар'єв В.А., Строцьєв Б.С. Поховання енеоліту-бронзи на Хмельниччині // АДУ 2011. – Луцьк, 2011. – С.454.
28. Метрическая книга данная из Подольской Духовной Консистории Летичевского уезда с. Копистина для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. ДАХМО
29. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии [Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений]. Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского Правления – 1893. – 636 с.
30. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1905. – 563 с.

Олександр Кохановський
м. Деражня

ВТРАЧЕНІ ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ. СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА ТА КОСТЕЛ СВЯТОЇ АННИ М. ДЕРАЖНІ НАПРИКІНЦІ XVIII- ПОЧ. XX СТ.

У публікації розглядається історія створення, архітектурні особливості, зовнішнє та внутрішнє оздоблення давніх храмових споруд міста Деражня наприкінці XVIII- поч. XX ст.

Ключові слова: Деражня, церква Святого-Михайла, костел Святої Анни, парафіяни.

Історія християнських храмів міста Деражня цікава, складна та драматична. Духовні реліквії міста – Свято-Михайлівська церква та костел Святої Анни, які проіснували більше сотні років й уособлювали в собі культурну пам'ять багатьох поколінь деражнянців, були зруйновані у 30-х роках минулого століття [10].

Дізнатися, як виглядали дореволюційні культові будівлі, яким було їх зовнішній та внутрішній декор не просто. Існуючі у наш час церква та костел, збудовані на пагорбі старого містечка в роки незалежності, тобто, значно вище місця їх історичного розташування, не відтворюють архітектуру, масштаби та форми давніх історичних споруд. Спогади ж місцевих жителів про давні храми мало інформативні та

суперечливі, а тому єдиним джерелом для цієї розвідки слугували матеріали Державного архіву Хмельницької області та фотосвітлини початку ХХ ст. з архіву С.Таранушенка (з 1920 по 1933 р. вчений керував Церковно-історичним музеєм, який у 1922 р. перейменований у Республіканський музей українського мистецтва). Ці матеріали зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського [4, с. 16].

Невідомі храми

З'ясувати, коли був споруджений перший храм у Деражні проблематично. Відомо лише, що церква у містечку існувала вже в другій половині XVII ст. і розташовувалася на території самого замку (орієнтовно, на місці, де сьогодні знаходиться садиба Онуфрійчуків). Це засвідчує запис у щоденнику офіцера Ульріха фон Вердума, який у 1670 році під час експедиції по містах і селах Правобережної України побув і в нашому місті. – „Це містечко (Деражня. – Авт.) належить до Барського староства, має слабкий вал з частоколом в ньому, а поряд замок, також оточений ровом, валом і частоколом. У ньому також є дерев'яна церква» [9].

Простежити подальшу історію цієї споруди через відсутність джерел не можливо. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що церква у замку припинила своє існування в роки окупації Поділля Османською імперією у 1672-1699 рр.

Наприкінці XVIII ст. у Деражні функціонувала ще одна церква – Хресто-Воздвиженська. Про неї побіжно згадує Є. Сіцинський у праці «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (1901 г.)». Там зазначається, що Хресто-Воздвиженська церква згоріла, а її парафію приписали до Свято-Михайлівської [8, с. 506]. Більше інформації про храм попадають клірикові відомості за 1838 р. У цьому документі зазначається, що церква збудована у 1783 р. Їй належало: 1 десятина присадибної землі, 15 – орної, 4 – сінокосу. На цю землю і церковні речі, які вдалось врятувати з вогню є «уніатська генеральна візитація» за 1793 рік [1, арк. 53].

Костел Святої Анни. Храм римо-католицької церкви у Деражні було збудовано у 1717 році власником міста князем Антонієм Любомирським. Згідно з «візитацією» за 1844 р. костел був споруджений із дубового дерева, мав довжину 33, ширину – 25, висоту 12 локтів. Стіни дерев'яні, підлога мощена каменем, частково – цеглою [3, арк. 199].

Вівтарних престолів у храмі було п'ять. Перший – великий, різб'яної роботи, дерев'яний. У ньому була ікона Святої Анни, яка закривалася, у верху – невеличка ікона Святого Станіслава, по обидва боки – дві дерев'яні фігури Святих Апостолів Петра і Павла. Зберігалась також срібна, позолочена з середини дарохранительниця.

У другому престолі були ікони Святого Антонія, Святого Миколая і Святої Варвари, у третьому – ікона Христа Спасителя на полотні та ікона Божої Матері, у четвертому – ікони Пресвятої Трійці, Святого Франциска та Святого Ігнатія, у п'ятому – Святої Єлени, тут же знаходилась й Хрестильниця.

У костьолі були три сповідальні, ручної роботи, органний хор та погріб для збереження вина [3, арк. 199-200].

Дерев'яний костьол Святої Анни проіснував до середини XIX ст. У 1850 році за сприянням настоятеля храму Луки Красовського та прихожан старий костьол розібрали й спорудили новий, кам'яний. Розташовувався храм на площі 900 сажнів квадратних, неподалік ринкового плацу старого містечка. Для дережанців ця місцина більше відома як територія колишньої пожежної частини [5; 7].

Сам костьол був чималих розмірів – мав 16 сажнів довжини, 8 ширини та 8 сажнів висоти. Дах критий мідною бляхою, дерев'яний купол – мідною жестю. Біля костьолу знаходилась дерев'яна дзвіниця, а сама територія храму була обгороджена дерев'яними дошками.

Головний вхід у костьол знаходився із заходу на схід. Вхідні двері подвійні, дерев'яні, кути, на залізних «петлях». Із південної сторони знаходились ще одні двері, теж дерев'яні, кути. По п'ять вікон з обох сторін фасаду. Ліворуч від вхідних дверей – сходи, що вели до хору, який знаходився на другому поверсі. Тут розташовувався великий орган на 4,5 октави. Від хору виходили двері на балкон з дерев'яною решіткою. Стеля храму – напівкругла, підлога – кам'яна, частково вимощена цеглою. У середині костьолу по обох боках було п'ять дерев'яних лавок і дві сповідальні [5].

У вівтарній частині знаходилося невеличке кругле віконце, на якому був зображений Святий Дух (художньої роботи), дерев'яна решітка, а над нею – восьмигранний амбар (місце, якого священник проповідував). Звідси праворуч і ліворуч виходили двері до двох ризниць. У костьолі було сім вівтарних престолів. У першому розміщувалися чотири статуї: Святого Петра, Святого Павла, Станіслава, ікона Святої Анни; у другому – два Ангели, які тримають у руках сріблясту корону, ікона Спасителя Христа; у

третьому – ікона Святого Антонія, четвертому – Божа Матір, Спаситель Христос; у п'ятому – ікона Святої Трійці; у шостому та сьомому – ікона Божої Матері та Святого Миколая [5].

Відомо, що у 60-х роках XIX ст. настоятелем храму був дворянин ксьондз Ігнатій Пруський, органістом – міщанин Олександр Чегуковський, ризником – Іван Галиневський, катихізатором (той, хто проводив уроки релігії) – Домінік Савулій.

У 1863 р. було парафіян 2923 особи, на початку XX ст. – 3549. Зауважимо, що ця кількість прихожан-католиків включала жителів містечка й навколишніх сіл. За статистичним описом 1880 року загальна кількість населення Деражні становила 3107 осіб, у тім числі 60 % єврейського населення, а на початку XX ст. у містечку міщанам-католикам належало всього 14 будинків, де проживало 70 осіб.

Неподалік теперішнього костелу знаходилася поховальна капличка. На даху каплиці покритому гонтами був купол із металевим хрестом. У середині – дерев'яний вівтар, а у ньому – ікона Божої Матері. Там під час поховання померлих відправлялася свята літургія.

У першій половині XX ст. костел був закритий, а саме приміщення зруйноване. Поховальна капличка проіснувала до нашого часу, богослужіння в ній велося навіть у 80-х роках, лише недавно була розібрана, оскільки зводився фасад нового костелу [5].

Сьогодні все, що нагадує колишню історичну будівлю костелу – це цегляна кладка погребального приміщення у надбудові, спорудженій на території колишньої пожежної частини.

Церква Святого Михаїла.

Ця сакральна споруда побудована у 1747 році на кошти прихожан, розташувалась на місці сучасного містечкового будинку культури. Це була дерев'яна, на кам'яній основі трьохкупольна споруда із дерев'яною огорожею. Поряд – дерев'яна дзвіниця з одним дзвоном [2, арк. 139].

Первісний вигляд храму зафіксовано на двох фото, відзнятих визначним дослідником Поділля, нашим земляком Є. Сіцінським у кінці XIX – початку XX ст. Цікаво, що на раніше зробленому фото – зображення однієї Свято-Михайлівської церкви, яка за писемними джерелами датується XVIII ст., а на іншому – фото поряд із дерев'яною Свято-Михайлівською церквою зображено ще одну – уже нову муровану споруду [4, с. 16].

Варто зазначити, що сам факт побудови кам'яної церкви у Деражні на початку XX ст. є важливим відкриттям у дослідженні історії та архітектури міста, оскільки про її існування не було жодних відомостей.

Віднайдені іконографічні джерела уможливають детальніший опис пам'ятки. Так, на зображенні видно, що храм мав три центральні урівноважених зруби (вежі) однієї висоти, квадратної форми в плані. Кожна вежа мала декілька заломів і завершувалася банею з ліхтарем і маківкою з хрестом. Домінантною споруди є центральний зруб. Верхи церкви увінчані маківками, підоснова яких подана розвиненими восьмериками. Зовні церква зашальована дошками, з металевою покрівлею. Розташування вікон і їх розмір довільні, але, як правило, вікна розміщені досить високо над землею. Форма вікон прямокутна з заокругленням по верхах. Церква не мала парадного фасаду. Будівля розташовувалась таким чином, щоб однаково естетично сприймалася з усіх боків [додаток 1].

На фото новозбудована споруда Свято-Михайлівської церкви проглядається фрагментарно, тому зробити деталізований опис споруди не маємо можливості. Лише з певністю можна сказати, що будівля була мурована [додаток 2].

Після приєднання Поділля до складу Російської імперії у 1793 році царський уряд розпочинає політику масової русифікації місцевого населення, нищення основ місцевого самоврядування, ліквідовуючи у містах магдебурзьке право. Зміни відбулися і в церковному житті. У 1803 році Синод Російської православної церкви заборонив будувати рублені церкви та придорожні каплиці українського типу, вживати скульптури в іконостасах, ікони з короновою Дівою Марією. Російська влада вважала, що ці особливості української церкви є «небажаними, неправославними і схизматичними виявими». У 1863 році було заборонено ставити в Україні «фігури» - хрести і статуї святих на перехрестях доріг. Церкви на Поділлі, які здебільшого були уніатськими (греко-католицькими), у примусовому порядку наvertsались до православ'я. Наслідувати російське православ'я змушені були й парафіяни Деражні [10].

За відомостями 1845 року Свято-Михайлівській церкві належало: 3 десятини – присадибної землі, орної – 30 десятин, сінокосу з двома хуторами і лісами – 14 десятин. На церковній землі був збудований дерев'яний дім священника. На той час службу у храмі правив священник Антоній Яковлев Створинський. Парафія церкви становила 545 чоловіків та 590 жінок. Серед прихожан храму – родичі власника міста – поміщика Віктора Раціборовського – 5 чоловіків і 4 жінки й прислуга – 8 чоловіків та 2 жінки [2, арк. 139-140, 142].

У 30-х роках ХХ ст. Свято-Михайлівський храм зруйнували, на його місці збудували Будинок культури, який діє до цього часу. За спогадами жителів містечка у роки німецької окупації (1941-1944 рр.) богослужіння велось у приміщенні клубу, з поверненням радянської влади – церква розташовувалась по вулиці Набережній. У середині 60-х її закрили комсомольці-активісти [10].

Отже, доля культових споруд міста Деражні є доволі сумною. Популістичне більшовицьке гасло: «На руїнах старого світу збудуємо новий» призвело до нищення історично-культурних пам'яток нашого міста, змінило його історичне середовище.

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр.7440.
2. ДАХМО. – Ф.315. - Оп. 1. – Спр. 7753. – 326.
3. ДАХМО. – Ф.685. – Оп.2. – Спр. 22.
4. Історико-архітектурний опорний план м. Деражня Хмельницької області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів. – Тамілович Л.В., Ерзіна І.В. – Рукопис, 2014 р. – 88 с.
5. Кохановський О.Б. Деражнянський костюл: минуле і сучасне / Вісник Деражнянщини. – 2009 р. – 23 січня.
6. План м. Деражні 1868-1877 рр.
7. План м. Деражні. 1920-ті роки.
8. Труды епархиального Подольского историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. – Вып. 9 / Под ред. Е.Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – 1064 с.
9. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське // Жовтень. – 1983. - №10. – С.94.
10. Фонди Деражнянського районного історичного музею / Матеріали з історії храмових споруд м. Деражні.

Додаток 1.



Дерев'яна Свято-Михайлівська церква з дзвіницею наприкінці ХІХ ст. Фото Є. Сіцинського.



Цегляна будівля Свято-Михайлівської церкви поруч із старою дерев'яною. Фото Є. Сіцинського.

*Михайло Чайковський
м. Хмельницький*

НАЙДАВНІШІ РОДИ СЕЛА БОЖИКІВЦІ

Наше прізвище – це не сухий, позбавлений смислу паспортний знак. Це живе слово, пам'ять роду. І якщо одне прізвище несе в собі історію роду, то всі разом вони складають історію народу. У статті розповідається про найдавніші роди одного із сіл Поділля – Божиківці.

Ключові слова: антропонімія, прізвище, Божиківці, Деражнянський район, Хмельницький район.

Цією статтею ми продовжуємо серію публікацій про с. Божиківці Деражнянського р-ну Хмельницької обл., опублікованих нами раніше. Мета нашої розвідки – встановити давні роди нашого села і з'ясувати, чи збережені вони у ХХ ст., – передбачає такі завдання: розглянути архівні документи, скласти списки жителів за трьома часовими зрізами (1855 р., 1946–1949 рр. і 1986–1990 рр.), на основі зіставного аналізу даних цих зрізів показати зміни, які відбулися в складі прізвищ. Також спробуємо здійснити лексичну та словотвірну характеристики прізвищ ХІХ ст.

Протягом століть відбувалися динамічні зміни серед жителів села. Так, певну роль у міграції зіграли соціальні катаклізми в ХХ столітті: військові лихоліття, революційні події, колективізація, репресії. До того ж у 30-х роках у селі кілька років існувала комуна, в якій були зібрані люди з різних регіонів України.

Хтось не повернувся з фронту та Німеччини, молоді дівчата і вдови вийшли заміж, а отже, змінили прізвища. Водночас треба додати, що у післявоєнні роки відбувся неабиякий розвиток села: уже в 1946 році значиться кілька сотень різного виду худоби, коней, птиці, кролів тощо; селяни мали вітряк, водяний та питльований млини, цегельно-черепичний завод (17 тис. штук цегли на рік), олійницю, пасіку, сіяли близько 40 видів різних культур. На початку 1947 року налічувалося 1517 колгоспників, зокрема працездатних – з 16 років – 657. По звітам на 1 вересня 1947 р. у Божиковецькій середній школі навчалося 372 учні, хоча всього 281 із них відвідував заняття, решта, як правило, працювали; варто відзначити, що у 1939 році в 10-х класах навчалося 434 учні. На роботу приїжджали нові учителі. Усі вищезазначені фактори сприяли розширенню бази прізвищ. Звертає на себе увагу те, що у сільському клубі тільки у 1952 році було продемонстровано 81 кінофільм та поставлено 21 п'єсу («Сто тисяч», «Ластівка», «Ой у полі нивка», «Звичайна дівчина», «Щаслива зірка» та ін.). За кілька десятиліть, зокрема під керівництвом голови С. Седзюка, колгосп став мільйонером, продукція перемагала на ВДНГ, які проводились у Москві. Було насаджено сади, виноградники, значно розширено посівні площі. У селі було більше тисячі корів, вирощували свиней, овець, збудовано декілька птахоферм, винний цех, випікали хліб та ін. Прикметно відзначити, що С. Седзюк якимись чудом дістав верстат, що робив цвяхи, причому використовує дерев'яну пружину. На той час цю подію важко переоцінити. І цим чудом техніки послуговувалися ще й у кінці 80-х рр. У селі ж функціонував ще крохмальний завод, на якому працювало близько 170 осіб. Все це потребувало фахівців. Частина з них були місцевими та з навколишніх сіл, інші приїжджі – звідси зміни і нові прізвища.

Все це було... А сьогодні? Руїна... На місці заводу – купа розваленого цеглиння і тільки труба загрозливо височіє над хатами. Колгоспного господарства давно вже немає, приміщення частково розібрали і віддали за борги, решта грузнуть у землю, покинуті. У клубі не до вистав, люди збираються хіба що на поминки. На нивах чужі орендарі вже років з десять вирощують єдину культуру – кукурудзу, інколи рапс тощо. Населення залишилось близько 700 осіб, у школі 65 учнів із двох сіл. Здається, це марево...

Джерелами дослідження прізвищ послужили фонди архівів (сповідальна відомість [2], господарська книга [10, 11], алфавітна книга господарств [1], особові рахунки робітників, інженерно-технічних працівників, службовців крохмального заводу [3, 4], річний звіт Божиковецького крохмального заводу [5], «Книга Пам'яті України. Хмельницька область» [6]); унаслідок опрацювання яких укладено картотеку (див. Додаток).

У цілому антропонімія Хмельницької області є малодослідженою: принагідно її розглядали В. О. Горпинич і Ю. К. Редько; прізвищеві назви і прізвища Центральної Хмельниччини XVII – XXI ст., зокрема Волочиського, Летичівського і Хмельницького районів, вивчає О. М. Фандуль [12]. Проте, прізвища Деражнянського району досі не охарактеризовано, що і зумовлює актуальність обраної теми.

Найдавнішим відомим для нас історичним документом, у якому найбільш повно зафіксовано прізвища корінного населення села Божиківців, є сповідальна відомість за 1855 р. Вона відображає кількісний, віковий і соціальний стан селянських родин, які у 1855 році сповідувалися і причащалися у Параскевській церкві, а також тих осіб, які цього не зробили. Традиція переписувати у такий спосіб мешканців села була запроваджена в Російській імперії (переважно Лівобережжя України) ще у 1697 році з метою контролю за надходженнями до казни зборів, які стягувалися з розкольників та іновірців. У 1722 році цей захід було поширено на все населення. Тому при кожній парафіяльній церкві складалися списки парафіян, які у дні Великого Посту (Святої Чотиридесятниці) приходили на сповідь та приймали причастя. Указом Сенату від 16 квітня 1737 року парафіяльним священикам наказувалося „сочинить прихожанам своим всякого чина мужеска и женска пола, от престарелых и средовечных, сущего младенца, именные по чинам и домам, верные, с показаним комуждо лет от рождения их, росписи, и на тех росписях, кто из оных прихожан во дни святые четьредесятницы исповедывались и святых тайн приобщались». До указу була додана форма, згідно з якою належало складати розписи [7]. Після приєднання наших земель до Російської імперії практику ведення сповідальних відомостей було запроваджено і тут.

Зауважимо, що сповідні розписи – (книги, відомості) – документи церковного обліку населення, формуляр якого складався з 1) преамбули, 2) власне розпису, впорядкованого у формі таблиці, 3) підтвердження достовірності поданих даних, скріплених підписом священика.

У преамбулі містилася інформація про церкву, за якою закріплена парафія села, та священнослужителя, який її очолював. Розпис містив такі складові: у першій графі визначався порядковий номер будинків чи дворів, у другій – кількість людей, які мешкали в них, окремо чоловіків і жінок. Якщо сім'я була повною, то прізвище найчастіше записувалося одне для всіх її членів, указувалися ім'я і по батькові подружжя та лише імена їхніх дітей (спочатку фіксували імена хлопчиків, потім дівчаток). Двори розпи-

сували за становим принципом: спершу називали ті, що належали духовним особам, потім – військовим, державним селянам, поміщицьким селянам, посполитим. Окремо позначали бездвірні хати. Наступна графа фіксувала вік кожної особи.

Офіційно сповідні розписи були скасовані 1917 року, але в деяких храмах священики продовжували їх вести, тому у фондах церков, духовних правлінь, єпархіальних управлінь і духовних консисторій вони збереглися за більш пізній період [9].

Важливо відзначити, що науковці досліджують сповідальні книги для вивчення генеалогії, соціальної структури суспільства, демографічних процесів, форм сімейної організації, антропонімічних особливостей певного періоду. Безумовно, інші архівні документи, наприклад, господарські книги, річні звіти тощо, також є важливим джерелом антропонімічного матеріалу, однак не таким повним.

У статті «Село Божиківці. Під покровом Св. Параскеви» ми вказували, що перший стислий опис нашого села здійснено у відомій праці «Приходы и церкви подольской епархии» (1901р.) за редакцією Ю. Сіцінського, у якій містяться відомості про метричні книги за 1732 р. Однак у Державному архіві Хмельницької області збереглася лише одна сповідальна книга с. Божиковець за ХІХ ст. – 1855 р., з якої ми можемо виписати прізвища – це наш перший часовий зріз; за ХХ ст. маємо 5 документів: список колгоспників і колгоспниць к-пу «Петровського» с. Божиковець, які не виробили мінімуму трудоднів (1946 р.), господарська книга (1947–1949 рр.), особові рахунки робітників, інженерно-технічних працівників, службовців крохмального заводу (1947 р.) та річний звіт Божиковецького крохмального заводу за 1948 рік, «Книга Пам'яті України. Хмельницька область» – другий часовий зріз; особові рахунки робітників, інженерно-технічних працівників, службовців крохмального заводу (1986 р.), алфавітна книга господарств (1986–1990 рр.) – третій часовий зріз.

Так, за 1855 р. нами виокремлено 94 прізвища (без повторів; навіть якщо в сповідальній книзі прізвище *Пугач* зафіксовано двічі, а *Загребельний* тричі, ми виписували їх один раз). Варто зазначити, що найстаршими жителями села тоді були 70-річна Марія Тимчук, 71-річний Василь Іванович Купенко, 72-річний Іван Іванович Боднар і 77-річний Спиридон Карпович Сопчун. За 1946–1949 рр. виписано 216 прізвищ, за 1986–1990 рр. – 340 прізвищ. Кількісну перевагу прізвищ на останньому часовому зрізі можна пояснити тим, що у документі подано список колгоспників Божиковецької сільської ради, в яку входило декілька сіл (Радянське, Шелехово).

На другому часовому зрізі збережено 37 % прізвищ корінного населення, на третьому – 44 %. Такі зміни в населенні села, як ми вважаємо, головним чином спричинені динамічністю соціальних процесів, зокрема міграцією населення (частина селян не були членами колгоспу, адже працювали на крохмальному заводі, доїжджали на роботу в районний центр тощо).

Цікаво здійснити семантичний аналіз прізвищ. Так, встановлено найбільше утворень від таких груп лексики: власні імена людей (*Герасимчук, Кондратюк, Костів, Мартинюк, Стащук, Ящук*); топоніми (*Волинський; Ільницький* < від с. Ільник Львівської обл. або с. Ільниця Закарпатської обл.; *Квасницький* < с. Квасник Івано-Франківської обл., *Кремінський* < с. Кремінна Хмельницької обл.; с. Кремінне Вінницької обл.); назви людей за професією, родом занять (*Боднар, Мельник, Пастух, Телятник, Токар*); назви людей за їх зовнішніми ознаками (*Білоус, Грубий, Чоренький*); назви тварин (*Криса, Медвідь, Соболь, Пугач*), назви людей за їх внутрішніми ознаками (*Крутий, Галамайка*); назви рослин (*Кокуруза, Форостяк*).

У нашому селі переважають прізвища лексико-семантичного способу творення (*Борсук, Довгий, Криса, Пастух*). А у прізвищах, утворених морфологічним способом, найпродуктивнішими є суфікс *ук/-'ук, -чук* (*Андрійчук, Кондратюк*).

Отже, архівні документи дають багатий матеріал для вивчення історії села та життя його мешканців. У результаті проведеного дослідження визначено 30 родів (прізвищ), які засвідчено на трьох часових зрізах; лише на I і II часових зрізах зустрічаємо 35 прізвищ, на I і III часових зрізах виявили 41 однаковий рід.

Таким чином, найдавнішими родами с. Божиківці можемо вважати саме ті, які співпадають на I і III часових зрізах, а це – 41 рід, що складає 44 % прізвищ I-го часового зрізу: *Андрійчук, Білоус, Боднар, Борсук, Бучек, Вітковський, Гуменюк, Довгий, Дудник, Загородний, Засаднюк, Ільницький, Киндюк, Коваль, Колтак, Кондратюк, Корчевий, Кремінський, Кушнір, Медвідь, Мельник, Містюк, Олешенець, Ольшевський, Петровський, Підліснюк, Підсоха, Прилюк, Псярук, Пушикар, Рак, Рафаловський, Соболь, Сорока, Стащук, Тимчук, Хворостяк, Шевчук, Шкрабач, Штогрин, Яворський*.

Деякі прізвища мають свої фонетичні й орфографічні варіанти: *Боднар – Бондар, Дудник – Дуднік, Колтак – Ковпак, Корчевий – Корчовий, Кремінський – Кримінський, Підсоха – Підсоха* тощо, що, вірогідно, виникли унаслідок малоосвіченості священиків, працівників сільських рад, які вели документацію.

Слід указати і на великий вплив російської мови, яка насаджувалася українцям. Носіїв таких прізвищ вважаємо представниками одного роду.

Як свідчать статистичні дані по Україні в цілому, за період незалежності чисельність сільського населення скоротилася на 2,5 млн. осіб, кількість сільських населених пунктів – на 348. Тож, у порівнянні село наше, перша писемна згадка про яке датується 1431 р, ще тримається. Та чи на довго?

Джерела:

1. Алфавитная книга хозяйств Божиковецького сельського совета народных депутатов на 1986–1990 гг.
2. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8333.
3. Деражнянський районний трудовий архів, ф. 81, оп. 1, спр. 4.
4. Деражнянський районний трудовий архів, ф. 81, оп. 1, спр. 40.
5. ДАХМО, р – 4166, оп. 1, спр. 38.
6. Книга пам'яті України. Хмельницька область: Історико-меморіальне багатотомне видання в 10 т. Т. 3. Деражнянський, Дунаєвецький райони. – Хмельницький: Поділля, 1996. – 720 с.
7. Козоріз В. Сповідні розписи та метричні книги як джерело вивчення для вивчення села / В. Козоріз. – Режим доступу: <http://velikijhutir.cherkassy.ua/history/books/dovidka.php>
8. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища / Л. Т. Масенко. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
9. Петренко І. М. Сповідні розписи [Електронний ресурс] / І. М. Петренко. – Режим доступу: <http://history-poltava.org.ua/?p=6461>.
10. Господарська книга № 1 основних виробничих показників господарств колгоспників 1947–1948 рр. колгоспу ім. Петровського.
11. Господарська книга № 12 основних виробничих показників господарств колгоспників 1947–1948 рр. колгоспу ім. Петровського.
12. Фандуль О. М. Семантика, мотивація та способи творення прізвищевих назв і прізвищ Центральної Хмельниччини XVII – XXI ст. / О. М. Фандуль // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. пр. / гол. ред. М. Є. Скиба; відп. за вип. М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХмЦНІІ, 2014. – Вип. 7. – С. 180–184.

Додаток:

СПИСКИ ЖИТЕЛІВ ЗА ТРЬОМА ЧАСОВИМИ ЗРІЗАМИ (1855 р., 1946–1949 рр. і 1986–1990 рр.)

1855 р.

Андрійчук, Бекерський, Бенъ, Білоус, Білюга, Боднар, Борсук, Бугай, Бучек, Вітковський, Вітрак, Волинський, Гавура, Галамайка, Герасимчук, Грубий, Гуменюк, Довгий, Довіровський, Дудник, Дупак, Загородний, Загребельна, Засаднюк, Ільницький, Квасницький, Киндюк, Коваль, Кокуруза, Колпак, Кондратюк, Коржовський, Корчевий, Костів, Костюк, Кременський, Кривий, Крижановський, Криса, Крутий, Купенко, Кушнір, Лакей, Лірник, Любак, Макодзеба, Мартинюк, Медвідь, Мельник, Михальчук, Містюк, Мороз, Москалик, Мошник, Назаревич, Наточисело, Олишинець, Олійник, Ольшевський, Паничик, Пастух, Петровський, Підліснюк, Підцоха, Планета, Прилюк, Псярук, Пугач, Пундик, Пушкар, Рак, Рафаловський, Садовий, Скакун, Слободянок, Сніцар, Соболь, Сопчун, Сорока, Стащук, Телятник, Тибінка, Тимчук, Токар, Трач, Форостяк, Харжеський, Чорненький, Шевчук, Шкрабач, Штогрин, Юзвак, Яворський, Ящук.

1946–1949 рр.

Ананєв, Андрусевич, Антонович, Арестов, Арефєєв, Баган, Баранський, Бєвза, Белан, Беякова-Шелін, Біда, Білоус, Богуцька-Сорока, Богуцький, Бойко, Бондар, Борсук, Брославський, Буй, Бучок, Бучок-Чорторжська, Бялковський, Вавушко, Валюс, Великий, Вергуш, Вічорко, Вінницький, Вічокро, Владико, Вовкотруб, Войтас, Волков, Волкотруб, Гаврішко, Герасимов, Головатий, Голуб, Гороновський, Гоцайло, Гоцалюк, Григор'єва, Григоришен, Гула, Гумена-Бондар, Гуменчук, Гуменюк, Гурський, Даницький, Дембровський, Дмитришен, Дмитришина-Свинобой, Довгий, Дубан, Дубан-Владина, Дяковський, Єльцов, Жайворонок, Житомирський, Житомирська-Прилюк, Заболотний, Засаднюк, Засаднюк-Лісєвіч, Зільонко, Зільонко-Мацюк, Ільницький, Казміров, Календар, Калюжний, Камінський, Карасевич, Караул, Карлюгін, Карпінський, Качуриниць, Килімник, Киндюк, Ковбель, Когут, Козак, Козачок, Колпак, Копачевська-Прилюк, Копачевський, Корольков, Корчевий, Корчовий, Коршун, Кременський, Кривицький, Кримінський, Кулібаба, Куровський, Кухар-Біда, Кухарчук, Кучерук, Кушнір, Ладор, Лисий, Лісєвич, Лохвицький, Луцишен, Мазур, Мазур-Кучерук, Максименко, Маньковський, Мартинюк, Марчук, Медвідь, Медрик, Мельник, Мельник-Мельницька, Микитюк, Містюк, Михальська-Радван, Михальський, Мручковський, Назаров, Наталюк,

Невчук-Гуменюк, Никитюк, Новоцинський, Овчарук, Олешенець, Олійник, Ортинський, Осипов, Панич, Пастернак, Паюк, Перожок, Петрановський, Петруханов, Печерук, Підгородецька-Марченко, Підгородецька-Плосконос, Підгородецький, Підсоха, Побережна-Никитюк, Познанський, Польовий, Поперечний, Постернак, Потравний, Приймовський, Прилюк, Пустовий, Пушкар, Пушненко, Пишеничний, Радван, Рафаловський, Руда-Сорока, Рудий, Рупор, Рябенька-Плохотнюк, Рябчук, Сабадаг, Сас, Свідерський, Седзюк, Семенчук, Сироїжко, Сирота, Сис, Сікорський, Сімчішен, Сірий, Соболь, Сорока, Сорокіна, Стаднік-Вуйлова, Станіславчук, Стащук, Сторожук, Стрельбіцький, Строян, Сулименко, Сухий, Тимчук, Тимчук-Шпортило, Ткачук, Токарчук, Третецький, Тютюнник, Усанова, Фукман, Хворостяк, Ходановська-Бучок, Ходановський, Хома, Хрін, Цветков, Цимбалюк, Чепурний, Черняхівський, Чурина, Шаманський, Швець, Шевчук, Шевчук-Бондар, Шелен, Шерстюк, Шкрабач, Шкринда, Штанько, Штогрин, Штойко, Шуляков, Юр-Борсук, Юрченко, Яворський, Янковський, Янюк, Яринчак, Ящук.

1986–1990 рр.

Азаронук, Андрійчук, Андрусевич, Андрущенко, Афанасієв, Бабін, Багрії, Балицький, Барабаш, Бараболя, Баранський, Бартков, Барчишен, Батіг, Бачинський, Бевза, Беляков, Березюк, Бернацький, Биков, Биньковський, Бистриця, Битковський, Біда, Білоус, Богомазов, Бондар, Борисенко, Бородій, Борсук, Браніцький, Бучач, Бучок, Бялковський, Вавушко, Варгатий, Васільєв, Венедіктов, Вергелюк, Вергуш, Віницький, Вознюк, Война, Войтас, Войчук, Волков, Волокітін, Вуйлов, Гаврішко, Гак, Галак, Гаман, Гвоздичський, Гембіцький, Герасімішин, Герасімов, Гикавий, Гикавчук, Гладкий, Глуховський, Голінко, Головатий, Голуб, Голубенко, Горбатюк, Горіховський, Горлевський, Горностаєв, Горщевський, Гоцалюк, Грабовецький, Граматович, Григор'єв, Гринев, Гринчук, Грузевич, Гула, Гуменний, Гуменюк, Денисюк, Деркач, Дехтяр, Дмитришин, Добровольський, Довгий, Догон, Дригула, Дробний, Дубан, Дудар, Дуднік, Душкевич, Єльцов, Жайворонок, Жданов, Житомирський, Жуков, Заболотний, Загородний, Задворний, Запоріжський, Запорожець, Засаднюк, Земляков, Зінчук, Ібрагімов, Івахов, Ігнатівський, Ільницький, Ільченко, Казьміров, Калавур, Календар, Капітанчук, Карасевич, Караул, Карелов, Карпінський, Качуринець, Кащак, Киба, Кийко, Кілімник, Кипорук, Кіндюк, Князюк, Коваль, Ковальчук, Ковбель, Ковпак, Козак, Козловський, Козунь, Колеснік, Колтуновський, Кондратюк, Константінов, Копачевський, Корнілов, Короткоручко, Корчовий, Коршун, Косар, Коцюба, Коцюблук, Кравчук, Крачковський, Кривонос, Кримінський, Крищук, Кругляк, Крушельницький, Кудерський, Кузнецов, Куліш, Курманський, Кухар, Кучерук, Кушнір, Лемешов, Лисий, Лісевич, Ложинський, Ломакін, Лонський, Лушков, Лянскодунський, Ляховець, Мазур, Макаренко, Макартецький, Маліванчук, Малярчук, Маньковський, Марченко, Марченков, Марчук, Маслов, Матвейцев, Мацюк, Маць, Мачковський, Медвецький, Медвідь, Мельник, Мельницький, Миколішин, Мислінський, Михайловський, Михальський, Містюк, Мовчан, Молчевський, Моргун, Мосієнко, Московчук, Моськін, Мрачковський, Навроцький, Наталюк, Неліпа, Нечай, Никитюк, Нівеський, Нікіфоров, Новак, Новіков, Новоцинський, Овчарук, Огородник, Олешенець, Олішевський, Онуфрійчук, Ортинський, Пак, Паламаров, Палаш, Паньков, Пастернак, Паюк, Пекнич, Пелехатий, Петровський, Пиріжок, Підгорняк, Підгородецький, Підлісняк, Підсоха, Плохотнюк, Плюта, Побережний, Побута, Пограбський, Познанський, Поліщук, Потравний, Прилюк, Приміський, Процьков, Псярук, Пушкар, Пишеничний, Рабенький, Радван, Рак, Рафаловський, Рачинський, Рибалкін, Рига, Роздайгора, Рудий, Савенко, Савельєва, Савін, Савчук, Сас, Сасюк, Свинобой, Свідерський, Себіцанський, Седзюк, Семенюк, Середюк, Сироїжко, Сирота, Сиса, Сікорський, Сімченко, Сімчішен, Скорбатюк, Слободян, Сміховський, Снігур, Соболь, Сорока, Сосідко, Стаднік, Станіславчук, Стахов, Стащук, Стерніцький, Стецюк, Сторожук, Стрельбіцький, Стрілецький, Ступак, Сура, Сухий, Тарадай, Тарнаруцький, Тарчинський, Твердохліб, Теровський, Тимчук, Тімков, Тіртово, Ткаченко, Ткачук, Трубіцький, Туз, Тютюнник, Федяєв, Фрединський, Фурман, Футорний, Харітонов, Хворостяк, Хомаківський, Ходаницький, Хома, Худик, Цимбалістий, Чайковський, Чвертак, Червоний, Черняхівський, Чорний, Чорногоров, Чорторіжський, Чубатько, Чугаєвський, Швець, Шевчук, Шелін, Шерстюк, Шкрабач, Шкринда, Шкуратов, Штанько, Штифановський, Штогрин, Штойко, Шуфляк, Щиголь, Яворський, Янківський, Янюк, Яринчук, Ясногурський, Яцунь.

КОЛИШНІ МАНГАТИ-ВЛАСНИКИ СЕЛА ПОГОРІЛОЇ

Магнатські маєткові комплекси окремих польських та російських родин відіграли значну роль в економічному й суспільному житті українських земель. У статті розкрито історичні відомості про перших магнатів-власників села Погорілої, яке за адміністративним поділом XVI ст. входило до Литинського повіту та XIX ст. – до Летичівського повіту Подільської губернії.

Ключові слова: власники, фільваркове господарство, Новоколястинівський ключ.

Село Ялинівка (раніше до 1967 р. село Погоріла) – розташоване за 13 км від районного центру Летичева, за 55 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка - Хмельницький та за 65 км від м.Хмельницького.

До 2015 р. було центром Ялинівської сільської ради, до складу якої входили села Вербка, Лісо-Безрівка, Розсохувата, Москалівка, Ново-Миколаївка. У жовтні 2015 р. в результаті децентралізації село увійшло до складу Летичівської об'єднаної територіальної громади.

На українських землях довгий період часу панівне становище належало польським панам. Але лишалися і свої великі землевласники. Верхівкою земельної знаті стали магнати – власники величезних земельних володінь. Після них за рівнем прибутків ішли державні урядовці та військово-служилі люди - дрібні й середні землевласники - шляхтичі.

Поширення фільваркового господарства, прагнення панів до збільшення прибутків неминуче вело до покріпачення селян, які чисельно переважали все населення. У XIV ст. більшість селян ще була вільною, лише платила данину за користування землею, що розподілялася ланами (16-21 га). Жили селяни великими родинами – дворищами, що склалися з 5-10 хат (димів). Податок «подимне» - платили з кожного диму. Захопивши основне багатство селян - землю, землевласники примушували їх виконувати повинності: відробляти незначну панщину, платити натуральний податок (оброк) та грошову ренту (чинш). Розбудовуючи фільварки, вони зганяли селян з землі й збільшували панщину. Магнати і шляхта почали поступово прикріплювати селян до землі. Спочатку їм обмежили дні переселень із села у село, потім встановили великий викуп за переселення. Але поступово йшлося до закріпачення селян. У 1496 р. польський король дозволив переселятися в общині із села у село лише одному господарству (дворищу) на рік.

Вперше у джерелах зафіксовано існування села Погоріла 22 липня 1736 р., котре входило до складу Новоколястинівського ключа, що складався з «дідичних» містечка Новий Колястинів з передмістям Янівкою, містечка Дяківці, сіл Лука, Медведівка, Погоріла, Теси, Педоси, Янківці, Лисогірка. До ключа також входили села Вербка, Думенки, Гулі й Зиновинці.

Францішко Цетнер. Новоколястинівський ключ з 1701 р. перебував у власності смоленського воеводи Францішка Цетнера. Представник польського шляхетського роду Цетнерів герба «Пржерова». Син старости львівського Яна Цетнера (розум. 1680) і Софії Ганни Данилович, дочки підчашого великого коронного Миколи Даниловича (розум. бл. 1676). Був одружений двічі: перша дружина – Ганна Ходоровська, дочка підкоморія львівського Олександра Стефана Ходоровського (розум. 1694). Подружжя мало одну дочку: Анієла (у чернецтві Софія, засновниця і настоятелька монастиря сакраменток в Львові. Друга дружина – Ганна Тарло, дочка воеводи люблінського Станіслава Тарло (розум. 1705?) і Терези Дунін-Борковської. Їх діти: Францішка Цетнер, дружина подільського воеводи Міхала Ржевуського, Ян Цетнер (розум. 1734), староста жидачівський і каменський, генерал королівської армії, кухмістр. 20 березня 1725 р. Цетнер у Львові уклав шлюбну угоду щодо умов заміжжя своєї дочки Францішки за Міхалом Жевуським.

Міхал Жевуський. Міхал Юзеф (1699 – 11.01.1770) – гусарський полковник (з 1725), коронний польський писар (1736-1752), підляський (1736-1762) і подільський (з 1762) воевода. Згідно з шлюбною угодою, наречена отримувала 200 тисяч злотих посагу, причому половину з них у вигляді земельних володінь. Таким чином власником села Погоріла стає М.Жевуський з 1726 р., після одруження його з Францішкою Цетнер (померла 1783).

У 40-50-х рр. XVIII ст. Новоколястинівський ключ в основному перебував в заставній оренді. 8 січня 1740 р., «заспокоюючи борг у 20 тисяч злотих, протягом кількох років задавнений колись ясновельможним паном Цетнером, батьком своєї дружини», а також щоб погасити власний борг у 50 тисяч злотих, М.Жевуський віддав деякі свої маєтності, у тому числі і Новоколястинівський ключ, у трирічну заставу Казімежові Вороничу до 1743 року.

У 1745-1748 рр. Новий Костянтинів разом із Кудинкою, Керданівкою, Тесами, Педосами, Лисогіркою, Янівцями, Лукою, Зиновинцями, Медведівкою й Дяківцями перебував у заставній орендній посесії підляського мечника Марціна Концевича й сандомирського чашника Францішка Іжкевича, оскільки, як зазначено у відповідному контракті, «М.Жевуський взяв у різні часи в означених панів суму 50 тисяч польських злотих». До 1751 р. Міхал Юзеф розрахувався з М.Концевичем, а з Ф.Іжкевичем змушений був неодноразово переукладати трирічний заставний контракт (1751-1764 «до витримання виспецифікованої суми», тобто повного погашення боргу. У 1760-1764 рр. до посесії Ф.Іжкевича, окрім вищезгаданих, належали також села Думенки і Гулі. Тоді ж перебували в оренді села Вербка і Погоріла.

У магнатському господарстві Міхала Жевуського діяла розгалужена адміністрація. Очолював її комісар маєтків на Поділлі та Волині, що виконував контрольно-ревізійну функцію. Йому підпорядковувався провентовий писар маєтків, економ, губернатори ключів і управителі фільварків. Останнім підпорядковувалася нижча адміністрація фільварків – провентові писарі, доглядачі стаєнь, «стадні писарі» (стадники), лісничі, городники, гуменні, побережники, ланові. Пов'язаними з фільварком були й обов'язки гуральняного писаря («доглядача бровару»). Перелічена адміністрація отримувала за свої послуги солярій (грошову винагороду) та ординарію (натуральну виплату). Терміни перебування на тій чи іншій посаді, як і розміри виплат, залежали від сумлінності виконуваних адміністрацією обов'язків [13, С. 53-71.].

Фільваркове господарство обслуговувала челядь, яку складали і поповнювали головним чином безземельні селяни. Пан на власний розсуд міг обирати з-поміж них необхідну робочу силу. Виданий М. Жевуським загальномаєтковий наказ (1741) зобов'язував адміністраторів на місцях брати до послуг тільки неґрунтову челядь (хоча насправді при потребі часто залучали й ґрунтову), на умові сплати їй ординарії (здебільшого збіжжям), розміри якої залежали від врожаю зернових. Грошові видатки на фільваркову челядь були незначними й в основному складали компенсацію за належні їй згідно з панською постановою вовну, одяг, взуття та «омастове» (річна свинка або шмат солонини). Для багатьох безземельних і малоземельних селян праця при фільварку ставала єдиним засобом для виживання.

Основну робочу силу фільваркового господарства становили залежні селяни. Їхні повинності й обов'язки перед двором фіксувалися в інвентарних описах. Власник маєтку їх регулярно змінював і доповнював. При цьому головну роль відігравали панщинна повинність (поруч із чиншем) і поділ селянських господарств на «тяглові» й «піші». Від часу відбудови фільварків на Поділлі панщина була нормованою, а її розміри коливалися в залежності від господарського стану того чи іншого фільварку та його профілю. Загалом же панщина «шнурового» селянського господарства у фільварках ніколи не перевищувала 3 днів на тиждень (131 день на рік). Інші види відробітку та розміри данин визначалися «потребою», тобто доцільністю.

Через стосунки маєткової адміністрації з челяддю та залежними селянами простежується доволі продумана соціально-економічна політика М. Жевуського. Її суть полягала у широкому наданні з початку 40-х років слобод (терміном до 5 років) й осадженні в маєтках новоприбулих (як селян-втікачів з Галичини та етнічних польських земель, так і з маєтків сусідніх магнатів), наданні їм ґрунту, житла або позики за квитами під будівництво, придбання волів і посівного зерна. Надавалися пільги молодим сім'ям з «давню осілих» господарств [14, с. 198-213.].

У 1765 р. з приходом російських військ на Поділля, безлюдними стали села Лисогірка, Янківці, Розсохувата, Погоріла, в яких раніше, сплачуючи грошовий чинш, здебільшого мешкали російські старообрядці «пилипони». Як зазначено в одному з комісарських звітів, «філіпів москалі позабирали, а доми їх залишилися й роздані підданим на умові сплати ними чиншу. Усього таким чином було ліквідовано 103 господарства «пилипонів».

Францішек Жевуський. Не пізніше 1765 р. у володіння Новокостянтинівським ключем (а отже і селом Погорілою) вступив Францішек Жевуський. 13 липня 1765 р. між ним і батьком було укладено трирічний орендний контракт на цей ключ. За його умовами, Міхал Жевуський зобов'язувався щорічно сплачувати синові в рахунок оренди 20 тисяч злотих готівкою. У 1768 р. Францішек Жевуський віддав Новокостянтинівський ключ в трирічну оренду «бахмінському старості, панові Держкові».

У 1768-1772 рр. відбувся процес значного пригальмування господарського життя подільських маєтків Жевуських. На їхній господарський стан вплинули події «коліївщини», Барської конфедерації та російсько-турецько-війни. Міхал Жевуський у вищевказаних політичних подіях особистої участі не брав. 7 жовтня 1769 р. у Роздолі він, важкохворий, уклав заповіт, за яким «цілу субстанцію (майно) свою і дружини, взявши до уваги її пожиттєве право, поділив на три рівні частини». За задалегідь обміркованою ним (не раніше 1759 р.) схемою поділ мав відбутися на три рівні частини, причому зазначалося, що, «якщо ціни (вартість частин) не співпадатимуть, то частина частині має сплатити різницю». Перша

частина майна мала відійти синові Францішкові, друга – синові Казімежові, а третя залишитися дружині Францішці з Цетнерів. З подільських маєтків до першої частини потрапив і Новостянтинівський ключ, у тому числі з селом Погорілою. У 1783 р., після смерті матері, Ф.Жевуський продав село Дяківці Новокостянтинівського ключа його адміністраторові Янові Жуковському, а з наступного регулярно віддавав йому ж в оренду на трирічні терміни весь ключ.

Після Другого поділу Речі Посполитої над Новокостянтинівським ключем нависла загроза секвестрації російською владою. Однак деякий час цей маєток ще перебував «під заслоною діючого орендного контракту». Я.Жуковський в листі до Ф.Жевуського 25 липня 1794 р. писав, що жоден пункт його контракту, щодо котрого від секвестрації можна було б вберегтися, не є певним». Далі він повідомляв, що «в тих маєтках, де настала секвестрація, все під уряд казенний або скарбовий зайнято. Гроші, що були в касі, й економічні папери опечатано. Збіжжя, худобу, стада, всілякі продукти і будь-що, що знаходиться на ґрунті, списано і ані вивезти, ані спожити з будь-чого не дозволено. Навіть немає чим сплатити службовим людям і нема чим їх годувати» [15, с. 82-114].

Францішек Жевуський, остаточно відійшовши від господарських справ і постійно перебуваючи в місті Піза в Італії, 23 серпня 1797 р. продав село Погоріла і весь Новокостянтинівський ключ (без королівщини) своєму братові Казімежові за 400 тисяч злотих, а 12 січня 1798 р. усі королівщини цього ключа «села Вербка, Майдан-Вербецький, Кудинка, Керданівка, Думенки, Гулі, Зиновинці правом своїм по життєвим» віддав в річну оренду посесію Вікторії (із Кунашовських) Жуковській, вдові Яна Жуковського, та Казімежові Василевському за 11500 злотих.

Готуючи маєток до продажу К.Жевуський у 1798 р. наказав провести інвентарний опис Новокостянтинівського ключа, а 24 червня 1799 р. він продав вказаний ключ (без королівщини) «князям Адамові і Константинові Чарторийським, генерал-майорам військ російських, братам» за 500 тисяч злотих, а всі королівщини цього ключа були віддані їм же в річну оренду за 10 тисяч злотих.

Брати Чарторийські. Таким чином село Погоріла протягом тривалого часу знаходилася у володінні родини Жевуських і з початку 19 століття її власниками стають брати Чарторийські (Казимир та Адам).

Адам Єжи Чарторийський (1770-1861) – польсько-литовський шляхтич, політичний діяч, князь. Був близьким дорадником царя Олександра I і міністром закордонних справ Росії (1804 — 06). Під час польського повстання 1830—31 — голова тимчасового повстанського уряду, який намагався відновити Польщу в старих кордонах.

У еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. У свою антиросійську акцію, головне у зв'язку з Кримською війною, Чарторийський пробував включити також українців; у цьому йому допомагали Ф. Духінський і М. Чайковський. У планах Чарторийського було утворення на Наддніпрянщині козацької держави, яка мала б увійти у федеративні зв'язки з Польщею, тоді як Галичина мала залишитися польською.

Після придушення польського повстання під керівництвом Т. Костюшка (1794), перебував як заручник при дворі Катерини II. Пізніше деякий час жив в Англії, став прихильником конституційного устрою. Зблизився зі спадкоємцем російського престолу, майбутнім імператором Олександром I. Став членом так званого таємного комітету та міністром закордонних справ (1804–1806). Намагався добитися об'єднання всіх територій колишньої Польщі, поділених між Росією, Австрією та Пруссією, шляхом династичної унії Польського королівства з Російською імперією. Представляв інтереси частини великого дворянства, яке намагалось пристосувати кріпосні умови до умов капіталістичного розвитку. Брав участь у Віденському Конгресі 1814-15, де був радником царя Олександра I з польського питання. Створення Королівства (Царства) Польського відповідало політичним планам Чарторийського. З 1815 р. – сенатор Королівства Польського.

Постійні порушення царським урядом польської конституції та наростання реакції спричинили перехід Чарторийського до табору ліберальної опозиції. Під час Польського повстання 1830-31 рр. очолював Національний уряд, який виступав за відновлення Польської держави у кордонах 1772 р. Після поразки повстання емігрував до Франції, де жив у Парижі.

У еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. Розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвропейських держав. До боротьби проти Російської імперії намагався залучити і українців. Серед близьких співробітників Чарторийського були вихідці з України – Ф. Духінський і М. Чайковський. Щодо українського питання політичні плани Адама Єжи передбачали створення у Наддніпрянській Україні козацької держави, яка б перебувала у федеративних зв'язках з Польщею; Галичина мала перебувати у складі Польської держави.

У 1817 році разом з усім Новокосянтинівським ключем села Погоріла, Розсохувата, Лісо-Березівка від Чарторийського перейшли у володіння землевласників Ярошинських.

Генріх Ярошинський. Генріх Цеславович Ярошинський (1805-1877) був сином наймолодшого із 6 синів Захарія Ярошинського, тиврівського поміщика. Всі нащадки Ярошинських внесені у список дворян Подільської губернії указом Сенату №9362 року 1834 14 жовтня.

Царизм вжив деяких заходів щодо певного упорядкування виробничих взаємовідносин між поміщиками і кріпаками, аби хоч якось розрядити напруженість, що створилася між ними, що загрожувала існуванню кріпосницького ладу. На Правобережній Україні, де кріпосницький гніт поміщиків був найбільш нещадний, царські власті протягом 1847–1848 рр. провели так звану інвентарну реформу. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалась інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей. Але визначав їх сам поміщик, земельна власність якого залишалась недоторканою. Селяни ж побачили в цьому ще одну спробу законодавчо увічнити кріпосницькі відносини і виступали проти інвентарної реформи. Запроваджувати її царським властям вже довелося силою.

Одночасно царський уряд почав запроваджувати на Правобережній Україні незвичне тут поняття миру. Мир – об'єднання всіх жителів села у спільній общині, яка мала право розподіляти земельні наділи, обов'язкові платежі та державні податки на членів миру.

Відтепер поміщик мав право змінювати селянські наділи лише за згодою громади. Усі селяни ділилися на чотири категорії: тяглий – власник воза, напівтяглий – власник піввоза, городний і бобиль – поденні робітники. Якщо якась селянська сім'я бажала збільшити свій земельний наділ, то була зобов'язана домовитися з паном про відробіток більшої панщини. Проте поміщик не мав права розділяти сім'ю між двома господарствами. Це ж правило діяло й тоді, коли пан захотів би переселити селян в іншу місцевість. У випадку смерті селянина землевласник мав право передати польовий наділ іншому селянину, але будинок і город залишалися вдові й дітям. Про усі зміни у землекористуванні селян поміщик був зобов'язаний письмово повідомляти повітового предводителя дворянства. Постійний контроль за додержанням інвентарів було покладено спільно на предводителя дворянства й справника.

Іноземці, які перебували на польській службі, констатували у зв'язку з цим наявність в Україні системи абсурдних соціальних відносин. Зокрема, французький інженер Гійом Боплан писав, що польські магнати жили «наче в раю, а селяни — наче в чистилищі». На початку XVII ст. він розповідав про становище українських селян: «Тутешні селяни заслуговують співчуття. Вони мусять працювати власноручно зі своїми кінями три дні на тиждень на користь пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість мірок зерна, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею, Різдом. Крім того, повинні возити дрова для потреб пана та виконувати тисячі інших повинностей. У них забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року - третього вола. Немає нічого дивного, що ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебувають у тяжких умовах залежності. Пани мають необмежену владу не тільки над їх майном, але й над їхнім життям. Бідні селяни опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжники на галерах» [1, с.15].

Щоб збільшити прибутковість своїх господарств, поміщики посилювали експлуатацію селян за рахунок збільшення норм панщини або розширення своєї ріллі за рахунок відібраних селянських наділів.

Поміщики вважали селян-кріпаків своєю власністю. Продаж та обмін кріпаків, програвання в карти, заставлення в позику було звичним явищем. Київський генерал-губернатор Бібіков змушений був доповісти Миколі I у березні 1840 р., що поміщики Подільського краю не визнавали селян за людей, а вважали їх «за речі і поступали з ними так, як колоністи з неграми. Селян нікому захистити...». Чиновник особливих доручень Львов, який у 1847 р. інспектував Подільську губернію, змушений був визнати, що «селяни знаходяться в крайній бідності, вони під весну і навіть до нової жатви завжди потребують у продовольстві». З цього можна зробити висновок, що селянам Погорілої жилось несолодко, кріпосницьке ярмо доповнювалось національним гнітом з боку поміщиків. Поміщики не тільки всіляко переслідували селян, а й переслідували і їх культуру, мову, зневажали побутові звичаї, примусово насаджували польську мову.

Земельний магнат Г. Ярошинський мав у власному господарстві 2005 десятин землі. З усієї землі, 1125,4 десятини було в користуванні 144 селянських господарств.

Із «Інвентаря маєтку с.Розсохувата поміщика Генріха Ярошинського» за 1845 р. дізнаємося, що до складу Розсохуватського фільварку входили села: Розсохувата, Лука Нокостянтинівська, Медведівка, Березівка і Погоріла. У Розсохуватій було ревізьких осіб 133, у тому числі – 72 чоловіків та 61 жінок; у Погорілі – чоловіків 133, а жінок – 122. Всього у фільварку ревізьких було 833 особи, з них чоловіків – 436, а

жінок – 397; здатних працювати – 443 селянина, з них 226 осіб чоловічого населення та 17 осіб жіночого. Працездатними вважалися чоловіки від 17 до 55 років, а жінки від 15 до 50 років.

Із інвентарного опису ми бачимо, що селяни працювали на панщині в поміщика Генріха Ярошинського по 4 дні влітку, та 3 дні взимку, та ще 12 днів у рік шальверкових. Дні панщини поміщик визначає сам, або його економія. Дні шальверкові були призначені для ремонту мостів, доріг, гатей тощо.

Крім цього вони мають напярсти для пана 3 мотки прядива, віддають 1 каплуна, 2 курки, 20 яєць, 1 копу пучків битої кори та заплатити 6 руб. 12,5 коп. різних податків [7].

19 лютого 1861 р. Олександр II проголосив своїм Маніфестом скасування кріпацтва в Росії. Скасовано особисту залежність селянина від поміщика. Селяни дістали особисту свободу і громадянські права: вступати у шлюб без дозволу поміщика, укладати договори, торгувати і займатися промислами, вступати на службу або до навчальних закладів, вільно розпоряджатися своїм майном, самостійно виступати в суді. Земля передавалася селянам за викуп. 20 % поміщику сплачували селяни, решту платила держава.

У 1863-1864 рр. відбулося чергове польське повстання проти панування Росії в Польщі, яке також закінчилося поразкою. Генріх Ярошинський брав участь у антиросійському повстанні.

Михайло Кочубей. В буремності пережитих потрясінь не зміг уже й пан Генріх Цеславович Ярошинський протистояти силі й напористості російського поміщика Михайла Вікторовича Кочубея і вирішив, допоки не пізно, продати частину своїх маєтностей. І наприкінці 1867 року в пана Ярошинського Г. Ц. Російської імперії князь, “полный тайный советник и кавалер” Кочубей М. В. придбав через купівлю: містечко Тиврів, села Гуту, Пиляву, Янків, Цвіжин, Яришівку, Михайлівку (Довгополівку), Юрківці і Студеницю. Правда, задля цього князю Кочубею, “по известным ему причинам”, довелось у Земельному банку попросити дуже велику позику (411100 руб. на термін 51 рік і 9 місяців) під заклад придбаних маєтностей. І князь зризкував...

Та в поміщика Ярошинського у володінні ще залишилися: маєток у м. Бердичеві, села Сопин і Ординці у Київській губернії; у Літинському повіті – м. Ново-Костянтинів з селами Теси, Росоховата, Погоріла, Лука, Березівка, Медведівка, Дяківці, Нетребівка, Педос-Шляховир, Педос-Лісовир, Лисогірка, Яківці; в Ольгопільському повіті – м. М'ястківка і Мар'янівка з усіма присілками, фермами, фільварками й хуторами, з фабриками, заводами і різними закладами.

Князь Михайло Вікторович Кочубей (1816 – 1874) – син дипломата та міністра внутрішніх справ Російської імперії Віктора Павловича Кочубея та Марії Василівни Васильчикової також здійснив стрімку кар'єру. Народився у Санкт-Петербурзі 1 (13) червня 1816 р. 14 жовтня 1828 р. за заслуги батька був призначений камер-пажем. З 1834 по 1843 знаходився на військовій службі. 22 квітня 1834 р. стає корнетом Кавалергардського полку. З 28 січня 1836 р. – поручик. 21 квітня 1840 р. призначений штаб-ротмістром.

Потім 30 листопада 1843 р. князь вийшов у відставку з переведенням на посаду надвірного радника, і 11 грудня того ж року його зарахували у 4 відділення Власної Його Величності канцелярії. 25 червня 1845 р. його перевели на посаду церемоніймейстера. У 1846-1851 рр. перебуває в орденському капітулі. 30 березня 1852 р. призначений віце-президентом Придворної контори, одночасно переведений на посаду гофмаршала та в дійсні штатські радники. Пізніше був шталмейстером Двору Його Величності і звільнений зі служби в чині тайного радника. Вийшовши у відставку, у 1857 р., виїхав за кордон.

У 1873 р. був Подільським губернським предводителем. Але вже й поміщик Кочубей М. В. через незадовільний стан здоров'я не справляється зі своїми володіннями і в 1873 р. видає доручення відставному поручику Миколі Васильовичу Коломойцеву на управління маєтностями в Саратовській, Подільській та Київській губерніях.

В 1874 р. князь Кочубей М. В. помер у Києві, нащадками всіх його маєтностей залишилися двоє малолітніх дітей і їхня мати-опікунша княгиня Олександра Просперівна Кочубей.

Експлуатація й постійні матеріальні нестатки доводили бідняцьке населення села до відчаю, змушували його підніматись на боротьбу проти гнобителів. 1883 р. у сусідньому селі Дяківцях відбулися селянські заворушення, які супроводжувались масовими порубками лісу спадкоємців князя Кочубея. Організатором виступу був місцевий селянин відставний унтер офіцер Клинечук, якого місцеві власті в порядку покарання вигнали з села.

У 1885 р. дорослий син, Михайло Михайлович Кочубей, отримав Яришівські маєтності “по раздельному акту, совершённого им с братом своим Львом Михайловичем Кочубеем” та Новокостянтинівський ключ із селом Погоріла. А разом із маєтностями дісталися М. Кочубею і батькові борги, виплатити які своїм коштом син уже своєчасно не зміг. В документі державного архіву про це свідчить так. В Одеському нотаріусі Зігмунда Гуровича князь Михайло Михайлович Кочубей і дворянин Костянтин Васильович Енгельгардт “совершают закладную в следующем: князь М. Кочубей занял у К. Энгельгардта денег

120 тыс. руб. сроком на три года за проценты по 7 на 100 в год, уплачиваемые за каждый год, но не позже 6 августа.”

Нащадки князя Кочубея продали село Погорілу в числі інших своїх земель в 1898 р. Селянському земському банку. В період земельної реформи селяни мали можливість купувати землю, яка в той час мала ціну 102 карбованці сріблом за одну десятину.

У 1893 р. населення Погорілої за свідченнями Гульдмана В. складалося із 45 дворів та 599 жителів. Селянство складало майже 80% населення Російської імперії. Незважаючи на скасування кріпосного права і деяке вирішення гострих поземельних питань, воно продовжувало залишатися майже неосвіченим, найнижчим і нерівноправним станом. На селі продовжували зберігатися значні пережитки кріпосництва: відробітки на користь землевласника, кругова порука, сплата викупних та оброчних платежів, общинне землекористування.

Початок Столипінській аграрній реформі поклав Указ від 9 листопада 1906 р., за яким кожний домогосподар як член сільської общини дістав право вимагати надання йому земельного наділу у приватну власність. Захищаючи інтереси селянина-власника, закон приписував надавати землю однією ділянкою шляхом виділення хуторів чи відрубів.

14 червня 1910 р. було опубліковано закон про вихід селян із сільської общини. Розвиваючи положення попереднього указу, закон визнавав приватними власниками селян тих общин, у яких земельні переділи не проводилися протягом останніх 24 років. Таким чином домогосподарі отримували у власність ті наділи, якими вони користувалися останнім часом.

У губерніях і повітах організовувалися землевпорядкувальні комісії. Значну роль у здійсненні реформи відіграв Селянський банк, створений у кінці XIX ст., котрий видавав позики на купівлю землі і був посередником при продажу землі помісного дворянства.

Таким чином, за великий проміжок часу, земля разом із селями Погорілої переходила із рук у руки різних магатів-власників. Економічні інтереси поміщиків державою були досить добре захищеними. А селянство із своїм віковичним прагненням господарювати на власній землі, ще на початок XX століття залишалося безправним і обезземеленим.

Джерела:

1. Боплан Г.Л. Опис України. — К.: Наукова думка, Ukrainian Research Institute of Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1990.
2. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии: Алфавит. Перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведениях.- Каменец - Подольский, 1893.
3. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии: настольно-справочная книга для землевладельцев и арендаторов. — К.П. — 1903. — 889
4. ДАХМО ф-227, Опис 2—Д, Справа 1189.
5. ДАХМО ф-234, Опис 1, Справа 10323, 7ст.
6. ДАХМО ф-234, Опис 1, Справа 1 0866, 25 ст.
7. ДАХМО ф-241, Опис 1, Справа 679, 18 ст.
8. ДАХМО ф-315, Опис 1, Справа 10384, 102 ст.
9. ДАХМО ф - 315, Опис 1, Справа 11854, 808 ст.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.:Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1971
11. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины II пол. 18 века (соц. - экон. развитие). К.:Изд. Унта ,1961
12. Нариси історії Поділля. Хмельницький, 1990. — с. 124
13. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30—70-ті роки XVIII століття) // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Відп. ред. О. Купчинський. — Львів, 2000. — Т. ССXL. — С. 53-71.
14. Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2001. — Вип. 37. — Част. 1. — С. 198-213.
15. Овсінський Ю. Тваринництво у фільварках Подільського воєводства у XVIII ст. (на матеріалах маєтків Міхала Жевуського) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2003. — Вип. 38. — С. 82-114.
16. Труды Подольского историческо-статистического комитета. Вып. 9/ Под. ред. Сецинского. 1901.

Розділ 4. Видатні постаті

Катерина Барицька
Неллі Івануна
Оксана Антонова
м. Хмельницький

МАУРИЦІЙ ГОСЛАВСЬКИЙ – ПОЛЬСЬКИЙ ПОЕТ, СПІВЕЦЬ ПОДІЛЛЯ

Стаття репрезентує творчий здобуток талановитого поета-подолянина, поляка за походженням Мауриція Гославського. Розкриває основні етапи його життєвого шляху у вихорі національно-визвольних подій XIX століття.

Ключові слова польські представники «української літературної школи», польські літератори-подоляни, польський національно-визвольний рух.

Історія нашого краю сповнена подіями співіснування тут різних народів, зокрема українського та польського. На Поділлі народилося яскраве сузір'я польських митців-романтиків, представників «української літературної школи», які зображали соціальну дійсність у її контрастах і протиріччях, сповідували ідеї народності, боротьби за свободу особистості. Вони були першими популяризаторами української культури в Польщі, дослідниками історії українського народу, визнавши його право на суверенність.

Діяльність польських літераторів-подолян досліджували С. Баженова, Ю. Вавжинська, М. Брацка, В. Колісник та інші. Проте життєвий та творчий шлях польських літературних митців Поділля (XIX ст.), зокрема на території сучасної Хмельниччини, вивчений недостатньо. Їх значний внесок у дослідження фольклору, життя та побуту українців потребують поширення та відповідної оцінки сьогодні.

Серед талановитих особистостей, які уславили Поділля, сприяли розвитку духовності його жителів, досить цікавою є постать Мауриція Гославського, щирого патріота та співця подільського краю, самобутнього представника польської літературної плеяди на Поділлі.

Маурицій Гославський народився 5 жовтня 1802 року у м. Фрампіль (нині с. Косогірка Ярмолинецького району Хмельницької області) в сім'ї бідного шляхтича. З часом сім'я переїздила до с. Чорниводи, а потім – с. Нігин Кам'янець-Подільського повіту, де батько майбутнього поета став управителем маєтку графині Браницької, а згодом її дочки – графині Воронцової. На цій посаді залишався до кінця життя (помер у 1834 р.).

У 1812-16 рр. М. Гославський навчався у Кам'янець-Подільській повітовій школі. Тут і почав писати вірші польською мовою. В його поезії оспівувалася краса краю, де народився поет. Саме тому його стали називати польським «співцем Поділля».

Після закінчення школи М. Гославський вступив до Кременецького ліцею, де досить швидко став популярним завдяки своїм віршам-гуморескам, з якими виступав переважно на зборах студентського «Товариства доброго писання і мовлення».

Після закінчення ліцею працював приватним учителем у заможних шляхетських родинах. Працюючи в с. Кордишівці, М. Гославський збирав народні перекази й легенди, із захопленням вивчав історію козацтва, що стало основою для написання поем: «Дума про Нечая», «Зигмунд Кордиш, або облога Немирова» [4, с. 309-310].

У 1826 р. в Одесі поет познайомився з А. Міцкевичем, який схвально відгукнувся про його творчість. Наступного року М. Гославський переїхав до Варшави, де знайшов покровителя в особі генерала В. Красінського, батька видатного поета-романтика Зигмунта Красінського.

На кінець 1827 р. М. Гославський видав три томи своїх поезій. Перший том присвятив генералу Красінському. Однак, довідавшись про роль генерала у винесенні вироку членам польського таємного «Патріотичного Товариства», яке 1825 року уклало революційний союз з Південним товариством декабристів, Гославський почав викуповувати екземпляри першого тому і знищувати. Після цього залишив Варшаву [1, с. 116-117]. У 1827 р. була написана поема «Поділля», яка принесла автору літературну славу [6, с. 186].

Маурицій Гославський став одним із перших поляків – майстрів художнього слова і дослідників українського фольклору. У поемі «Поділля» (інша назва «Подільське весілля») зі знанням справи він оспівує весільний обряд. Згадує поет і знамениту українку Роксолану, переконуючи читачів, що Роксолана була донькою священика Лісовського з містечка Чемерівці, а отже, нашою землячкою.

За фанатичну любов до українського Поділля він зазнавав критики з боку своїх товаришів по перу. Так, С. Гощинський писав: «Гославський хотів оспівувати Поділля – стати подільським національним поетом. Не маємо нічого проти подібних бажань, бо якщо поет може за предмет свого натхнення вибрати одну особу, то так само він може вибрати зі всієї землі одну околицю, але потрібно зберегти найголовнішу, найвиразнішу сьогодні умову поезії – правду, а Гославський пішов дорогою тих французьких романістів, які ідеалізували над межі людського своїх героїв» [1, с. 116-117].

Звертаючись до творчості Мауриція Гославського, варто зауважити, що протягом XIX ст. не було у нашому краї пісні, яку би більше співали, ніж «Думку на заслання» – уривок з поеми «Поділля». Всі подолляни, незалежно від свого походження: шляхтичі чи простий люд, співали «Думку». На жаль, у XX столітті пісня поринула в абсолютне забуття на Поділлі, проте авторам вдалося знайти текст та ноти у старовинному виданні [5], що дозволили відновити текст та ноти легендарного твору:

*«Був би я орлом,
Та змахнув крилом!
Серед синього простору
Над полями знявся вгору
Вільним соколом!
Рідний краю мій,
Не йдеш ти з мрій!
Там мої найкращі миті,
Дивним щастям перевиті
Там найперший біль!» ...
«В муці жити нам,
Ти далеко, гаснуть зорі,
Край в кайданах, у покорі
Воля лиш сльозам»*

У цій поезії присутній суто фольклорний прийом порівняння героя з орлом чи соколом. Птах може полетіти на дороге Поділля, а герой – ні ... Ці поетичні образи нагадують відому українську пісню на вірш М.Петренка «Дивлюсь я на небо...». Невідомо точно, коли саме він був написаний, але у друці з'явився в 1841 році, тобто значно пізніше, ніж вірш М.Гославського, який було написано ще у 1827 році. Таким чином, маємо підстави припустити, що вірш Петренка був нав'язаний поезією польського поета. На наш погляд, ця версія потребує окремого дослідження.

У 1826 р. в Одесі з'явився вірш Гославського «На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників російської свободи». Вірш став відгуком на страту ватажків грудневого 1825 р. повстання. Це чи не найперший відгук у польській поезії на розгром декабристів і смертну кару чільних діячів цього руху. Гославський порівнює боротьбу російських революціонерів із волелюбними прагненнями поляків. Поет оплакує не лише загибель декабристів, але й з сумом пригадує чотириденну «битву народів» під Лейпцігом (1813), де об'єднані австрійські, пруські, російські і шведські війська завдали поразки армії Наполеона, тим самим розбивши сподівання на визволення Польщі [1, с. 116-117].

Темі боротьби за волю, нескореності народного духу було також присвячено поему «Дума про Нечая», що була написана у 1827 р., у якій поет описав події червня 1649 р., коли козацький полк під проводом народного героя Данила Нечая завдав поразки польським шляхетським загонам, а в липні у районі Меджибожа – Проскурова військам подільського каштеляна Лянцкорського.

Творчість Гославського пронизана вболіванням за долю рідної Польщі і малої батьківщини – Поділля, адже його життєвий шлях припав на хвилю могутнього національно-визвольного спротиву, який носив і соціальний характер (повстання 1792, 1830, 1846, 1863 років). Польський національно-визвольний рух зазнавав поразки, адже наслідками повстань були подальша втрата територій (другий і третій розділи Польщі), російсько-польська війна 1830-1831 рр., хвиля «Великої еміграції» (30-40 рр. XIX ст.), заслання учасників повстань до Сибіру тощо.

«...Польський дух не міг себе реалізувати ні в політиці, ні на військовому поприщі – всі доленосні для поляків рішення приймалися в Петербурзі, Відні та Берліні. Єдине, що залишалось – це реалізовувати свої амбіції у сфері мистецтва, зокрема в літературі. На цьому ґрунті в XIX столітті у Польщі буйним

цвітом розквітає романтизм – напрям, якому судилося зіграти роль помітно більшу, ніж просто роль літературної течії» [3].

«В умовах русифікації та германізації країни саме література стала осередком національного духу, саме в ній жила національна пам'ять про давні польські перемоги, про національних героїв, про гордість ... За браком інших джерел, щоб потішити національне самолюбство, нудьгуючи по всьому польському, поляки жадібно слухали кожне слово, що виходить з-під пера поетів» [2, с. 180].

Значна частина поетичного доробку М. Гославського пов'язана безпосередньо з його участю в повстанні 1830 р. Вибухнувши у Варшаві 17 лютого та спрямоване проти російського панування в Польщі, воно швидко охопило всю країну, а згодом (1831) перекинулося на Литву, Білорусь та Правобережну Україну. Російський уряд кинув на придушення повстання великі військові сили. Царизм вдався до жорстоких репресій проти його учасників. Незважаючи на політичні невдачі й повну поразку, повстання 1830-1831 рр. активізувало діяльність прогресивних сил, сприяло дальшому розвитку суспільно-політичного руху в Польщі, Україні, Білорусі та Литві, створенню нових таємних товариств.

Після поразки повстання в середовищі польських емігрантів відбулися серйозні зміни у ставленні до українців Шукаючи опори в народі, польські демократи звернулися до непростой долі українців, їх постійної боротьби за право на виживання, проти гноблення польською шляхтою. Симпатіями до України була просякнута література польського романтизму. Не випадково, виступаючи на паризьких зборах 1832 р. з приводу другої річниці повстання, один з провідних демократів Т. Кремповецький говорив: «Любов до свободи ще збереглася в тих масах, де безкарно діє кий пана і меч царя. Не так давно народ України кривавим маніфестом виявив своє прагнення свободи. Імена Їнти і Залізняка ще сьогодні служать пересторогою для гнобителів» [2, с. 199].

Поезія «Подільська Мазурка» [7] була написана М.Гославським на Поділлі в 1830 р. і, безумовно, створювалася задля підйому патріотичних настроїв у польському середовищі. Як і більшість поезій цього часу, вірш пройнятий настроями боротьби з російськими поневолювачами. Пропонуємо авторський підрядний переклад твору: *«Коли російський кіготь рвав шкіру на спинах поляків, вони танцювали мазурку. Немає нічого веселішого за цей танок, бо під нього над Віслою кришаться кайдани. Сонце спасіння зблиснуло, далі і нам у танок! Сьогодні, брати, небо затягнуте хмарами, погіршала наша нива... Конче потрібно танців! Послухайте, як мазурка, мов одна нещасна Матір, єднає наш рід. Агов, хто поляк, ставай у пару, як колись бувало: білий орел на прапорі під акомпанемент гармати. Адже знайомі тобі ці звуки: знає їх луна з-під Дубенки, пам'ятають під Рашинем».*

Головний образ цієї поезії – польський народний танок мазурка, який, як елемент самобутньої народної культури, є засобом самоідентифікації. Це те, що об'єднує людей і продовжує життя народу. Запрошуючи поляків до танцю, М. Гославський тим самим закликає їх взятися за зброю, нагадуючи про славні моменти визвольної боротьби – битви, в яких перемагали ворогів (1792, 1794 – переможні битви поляків під керівництвом Т.Костюшка з російськими військами).

Настрої необхідності збройної боротьби напередодні повстання 1830 р., безумовно, існували в польському середовищі, і такий вірш їх підсилював. Цікаво, що в назві вірша є слово «Подільська», тобто звертався поет до поляків-земляків.

Інший вірш, «На Подолі» [7], написаний в грудні цього ж року, містить вже відкритий заклик землякам до збройної боротьби: *«Тож Бог і за нами стане. Адже та земля наша. Далі, Брати Подоляни! Далі в палаші! Не оголимо, не одіб'ємось. І поки підійняти годні, – Далі! Або в могилу ляжемо, або вільні станемо!»* (авторський підрядний переклад).

Ці вірші створені поетом-солдатом. Адже з 1829 р. М. Гославський, перебуваючи на цивільній посаді в канцелярії штабу генерала Дібіча, взяв участь у російсько-турецькій війні. Потім з інтендантських військ перейшов на службу журналістом третього відділу, проте форсовані марші і епідемія в армії спровокували у нього хворобу. Лікувався у Добруджі (Бабадаг). Своє життя того періоду яскраво описав у загубленому пізніше творі під назвою «Пам'ятки перебування на Сході в 1828-1829 рр.», який надіслав своїй нареченій. Тоді ж розпочав роботу над твором «Дунайська сирена», який теж було втрачено [1, с. 116-117]. Наприкінці 1829 р. повернувся на Поділля як працівник штабу Дібіча.

Коли у ніч на 29 листопада 1830 р. спалахнуло польське національне повстання, не вагаючись, поет став у стрій повстанців. Його учасники були розсіяні каральними військами і відступили до Галичини. Там австрійський уряд їх роззброїв

У 1831 р. М.Гославський вступив до Русько-Литовської ліги і розпочав службу в дивізіоні польських уланів, який прославився під час оборони Замостя від наступу російських військ [1, с. 116-117]. Обоз, військове життя та патріотичні почуття надихнули Гославського на живу поетичну творчість. До того

часу належить ціла низка віршів і пісень, які були дуже популярними: «Був би я орлом», «Вже подільських думок ехо» та інші, які були видані у Львові з вигаданим місцем видання: Париж, 1833, під назвою «Поезія польського улана» [1, с. 116-117].

Поезія «Rozstanie. Podolanka» [7] («Розлука з подолянкою») написана у 1831 році після поразки поляків. Вірш починається авторським вступом (переклад автора): «*Написано, коли росіяни, зламавши святість капітуляції, захопили хворих поляків і під вартою вислали до Росії*». Поет звертається до близьких його серцю людей, які залишилися на свободі, хоча й не вільні... «*Над країною дорогою... де кохані лиця тих, хто прощався гіркими сльозами...*».

*...Задумливі й похмурі...
Важко й сумно на душі
Як те небо, як природа,
Як прийдешні наші дні...*

По широкому світі доля розпорошить їх усіх, і десь там вони, його й інших близькі, будуть виглядати вигнанців біля воріт, а сьогодні їх звідси виганяють: «*Десь під ярмо, десь під батіг*». Але поет вірить у щасливе майбуття своїх земляків: «*І заквітне ваше поле, і блисне вам щастя день*». А для автора і його сподвижників: «*Нема неба Подолля і радості нема...*»

*«Покришені лежать списи.
Ірати поросли іржею...
Сумую за подолянкою,
За Поділлям в оці сльоза...»*

Але, незважаючи на поразку, не відчувається, що поет розчарований у своїй повстанській діяльності. Сумує у цьому вірші лише за рідним краєм, який через політичні гоніння він вже не побачить, та за коханою Подолянкою.

До теми рідного Поділля Гославський звертався не раз. Серед його поезій особливе місце посідає й вірш «Красінському» [7] – посвята видатному польському поету Зигмунту Красінському, рід якого походив з м. Дунаєвці. Це данина захопленню Гославського поезією Красінського, його вмінням словом передати найтонші відтінки краси природи й світу. Поет на правах земляка нагадує адресату про красу рідної землі, ділиться з ним своєю тугою за Поділлям, вкотре наголошуючи на своєму ностальгічному почутті до Батьківщини, та бажає дорогому Поділлю жити, віддаючи разом з іншими патріотами свої думки, зброю, «сердець тужливий спів» і навіть життя: «*Для тебе на подільській горі цвітуть братки кожної весни, тобі в наших серцях незабудки ростуть. Ти Подолянин. Отже, я маю право славити твоє ім'я. Живи, дороге Поділля наше! Тобі наша кров! Тобі думки і мечі, і сердець тужливий спів! Якби орлом бути! Політ сокола мати! Підноситися над Поділлям, Тим життям жити. Бути там день і ніч. Як зачарована тінь, кружив би над ним, щоб спогад груди освіжав, дихав би тими милими запахами! Якби була відмітина! І серед хмар зупинитися. Ясним оком в ніч полинати. Над коханою у світанок поринути! Або з-за меж туману дарувати солодкі сни, глибину озера бачити крізь стебло, відобразити у світлі стовбура падіння сльози!*» (підрядний авторський переклад).

Після капітуляції Замостя, Гославський з групою офіцерів емігрував до Франції. А в 1833 р. повернувся до Галичини, щоб готувати нове повстання за свободу Польщі. Разом з тим він сповна віддався літературній творчості. Тоді були опубліковані його поезії «Балада і я» (сатира на кам'янецьку громаду), «До Адама Міцкевича» та інші [1, с. 116-117].

Невдовзі в околицях Заліщиків М. Гославського було заарештовано і доправлено до Станіславської в'язниці. Але його розум і талант не згасли навіть у неволі. Саме у в'язниці був написаний вірш «Пророк України», пройнятий демократичними та волелюбними почуттями. У тюрмі він від спів'язня поет заризився тифом і 17 листопада 1834 р. помер [1, с. 116-117].

На жаль, Маурицій Гославський як поет сьогодні майже забутий і в Польщі, і на рідному Поділлі, хоча у XIX ст., особливо в період Листопадового повстання, його вірші й поеми були дуже популярними. Однак сьогодні з'являється інтерес до його поезії. Його творчість виявляється цікавою не тільки як відбиток тих процесів, які відбувалися в літературі 20-30 рр. XIX ст., але також як оригінальний і цінний внесок у розвиток польського романтизму. Творчий доробок Мауриція Гославського складають 7 невеликих томів поезії. Передчасна смерть не дала йому остаточно розвинути поетичний талант, аби стати врівень з трьома найкращими польськими поетами – А.Міцкевичем, Ю.Словацьким та З.Красінським. Тим не менш, ми, подоляни, вдячні йому за оспівану красу нашого краю, за безкорисливу любов до нього, за неповторні ліричні образи його поезії, яка, безумовно, потребує подальшого вивчення.

Джерела:

1. Баженова С. Е. Проблеми історії та культури України в історико-краєзнавчих і художніх творах представників «української школи» в польській літературі 1820-1890-х років : дис... докт. істор. наук: 07.00.01 / Баженова Стефанія Едуардівна. – Кам'янець-Подільський – 2009. – 436 с.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. / Л.О. Зашкільняк, М.Г.Крикун //Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
3. Кілька слів про польський романтизм. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://viza.vn.ua/kilka-slow-polskiego-romantyzmu.html>.
4. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник /Вікторія Колесник //Вінницький обласний краєзнавчий музей та ін. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
5. Barański Francisek. Jeszcze Polska nie zginęła! Pieśni patriotyczne i narodowe/ Zebrał Francisek Barański.– New York, N.Y., The Polish Book Importing Co., Inc., 1944. – 67 с.
6. Lyszczyna J. Tworczość poetycka Maurycego Gosławskiego / Jan Lyszczyna. – Katowice, 1994. – 186 s.
7. Maurycy Goslawski. Poezja. / M. Goslawski. – w Drukarnia Pinard. – Paruz, 1833.– 124 с.

*Данііл Гаращук
Оксана Антонова
м. Хмельницький*

БЛАЖЕННИЙ ЯН БЕЙЗИМ РОДОМ ІЗ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Стаття описує життєвий шлях єзуїта Яна Бейзима родом із Хмельниччини, а саме: його дитинство, шлях до чернечого покликання та місіонерську діяльність серед хворих на проказу на Мадагаскарі. Ключові слова: Товариство Ісуса, єзуїти, місія, лепрозорій, Мадагаскар.

Мабуть, кожна людина знає про Матір Терезу. Проте мало кому відомо, що Хмельниччина може пишатися людиною, яка ще за 60 років до початку місії Матері Терези в Калькутті присвятила своє життя прокаженим. Це – священик-єзуїт Ян Бейзим.

Народився отець 15 травня 1850 р. в селі Великі Бейзими на Ізяславщині в родині Ольги та Яна Бейзимів. Він був першим з п'яти дітей сімейства. До тринадцятирічного віку Ян разом зі своїми молодшими братами та сестрами навчався у родинному маєтку в Онацьківцях (Полонський район Хмельниччини). Як старший син, він мав стати спадкоємцем сімейного майна. Однак, у 1863 р. вибухнуло січневе антиросійське повстання, учасником якого став батько хлопчика. За участь у повстанні він був заочно засуджений до смертної кари, тому був змушений виїхати за межі Російської імперії. Знайшов притулок у Порудному, на території Австро-Угорщини [7, с.6].

На той час майбутньому священику було 13 років. Частково відповідальність за долю сім'ї лягла на його плечі. Після того, як урядовці сплюндрували та знищили їх садибу, мати разом із дітьми переїхала до Києва. Наступного року він уже навчався у II Київській гімназії. Можливість продовжувати навчання хлопець отримав лише після того, як сім'ї вдалося повернути частину майна на півночі Хмельниччини [2]. Ян закінчив гімназію у 1871 р. вже із твердим рішенням вступити до духовної семінарії. Увесь наступний рік юнак працював у маєтку свого дядька в Сьледзях, допомагаючи вести господарство. Згодом хлопцеві вдалося переправитися до Порудного, де, через багато років розлуки, він нарешті зустрівся з батьком [2]. Саме батькові він розповів про своє палке бажання стати священиком та присвятити своє життя праці серед подільського люду. Можливо, що саме за порадою батька, який підтримував близькі стосунки з єзуїтами, Ян прийняв рішення вступити саме до цього чернечого згромадження [7, с.7]. Отож 10 грудня 1872 р., двадцятидворічний Ян Бейзим вступив до монастиря Товариства Ісуса у Старій Всі біля Бжозова, де був прийнятий до новіціату¹. Навчався, допомагав нужденним, виховував свій дух. 1875 року від'їхав до Кракова вивчати богослов'я. У 1881 р. єпископ Альбін Дунаєвський висвятив його на священика [4].

Спершу у Тернополі, а потім у Хирові, в єзуїтському колегіумі Ян Бейзим викладав філологію [7, с.7]. Будучи вже сорокавосьмирічним (у 1898 р.), після багаторічної виховної роботи з молоддю, о. Бейзим приймає рішення присвятити себе праці з прокаженими [3].

У жовтні 1898 р., незважаючи на перепони, о. Бейзим відбуває з рідного краю до Франції, а звідти – пасажирським кораблем до Мадагаскару. Лише 30 грудня цього ж року отець прибув до червоного ост-

¹ Новіціат (від лат. *noviciatus*, *novitiatus* «новий, недосвідчений», з *novus* «новий») — в католицькій церкві період послуху, тобто випробування вступників в чернечий орден — «новіців» (або: «новиків»).

рова. Тамтешні настоятелі направили отця до притулку для прокажених у містечку Амбахіворака, що, недалеко від столиці, який був заснований ще в 1872 р.

Коли священик прибув на місце свого служіння, він побачив загорнутих в брудні простирадла хворих, які сиділи під стінами бараків. Хвороба спотворила їхні обличчя, а тіло покривали рани. Хворі, а їх на той час було 125, проживали у бараках, поділених на невеличкі приміщення, у яких не було ні вікон, ні підлоги, ні найнеобхідніших меблів чи засобів до проживання [7, с.14].

Ян Бейзим був першим священиком в історії місії на Мадагаскарі, що вирішив проживати разом із хворими, незважаючи на загрозу захворіти на проказу. Розповідають, що побачивши цих страждених людей, священик звернувся із молитвою до Пресвятої Діви Марії «зглянутися над його палким бажанням захворіти на проказу», щоб стати хоч трохи схожим на своїх «чорненьких пташенят». Вважав, що тільки тоді по-справжньому відчує усі страждання прокажених.

На початку 1899 року, за згодою настоятеля, о. Бейзим поселився біля бараків для хворих у маленькому будиночку. Хатинку з невиспаленої цегли та капличку для хворих отець вибудував сам [3].

З першої хвилини перебування з мешканцями притулку, Ян Бейзим допомагав хворим та намагався полегшити їх муки. Не цурався найбруднішої роботи. А її було там багато, адже притулок знаходився в жахливому стані. Отець допомагав хворим чим міг. Одного разу він вигадав протез для тих, хто внаслідок хвороби втратив руку. З трубки і жерсті Ян Бейзим виготовив такі знаряддя, які допомагали бідолашним їсти самостійно.

Отець Бейзим часто розповідав мешканцям притулку про Бога. Його розповіді зацікавлено слухали всі, навіть ті, хто католиками не був. Одна з хворих, Ніріна, при смерті попросила отця охрестити її, щоб вона змогла «піти до неба, до Господа і Пресвятої Богородиці». Ян Бейзим охрестив її під іменем Марія. Отець був надзвичайно щасливим, що здійснив її бажання, а також з того, що «духовна пустеля де-не-де зеленіла [7, с.34]».

Жили хворі в притулку дуже бідно, недоїдали. Рису, який виділяла місцева влада, на всіх не вистачало. Отець завжди жертвував свою порцію рису тому, кому було найскладніше, найтяжче. Але й це не допомагало, часто усі хворі залишалися голодними по кілька днів. У такі дні отцю було найскладніше, адже все, чим він міг допомогти їм – це добре слово [3].

У серці о. Бейзима народилась думка – створити лікарню на двісті осіб, у якій нещасні знайшли б і притулок, і необхідний догляд. Будівництво потребувало величезної суми. Він звернувся спочатку до польської громади. Писав у всі куточки світу. Отець всім серцем довірився Пресвятій Матері Божій, її опіці та заступництву. І був нагороджений за свою довіру. Благодійниками стали, здебільшого, бідні анонімні поляки. Особлива поміч прийшла від Марії Терези Ледоховської. Допомогу отримав отець і від колишніх учнів зі школи в Хирові [1].

Згоду на будівництво дали лише у Марані – за 400 кілометрів від Амбахіворака. Отцю довелося прощатися із мешканцям притулку, аби почати будівництво. Шлях до Марани був довгим, але необхідним. Тут вже був притулок, не кращий ніж у Амбахіворака. Отець вирішив одразу було нелегко, адже робітники боялися будувати лікарню для прокажених. Але, незважаючи на труднощі, лікарня була збудована [1]. Лікарня була дуже гарною і сучасною. Отець Ян облаштував тут їдальню, пральню, просторі спальні приміщення. Отець навіть запланував тут створення каналізації та системи громовідводів. Чутки про таку диковину ширилися усім островом. Хворі казали, що це не лікарня, а палац [7, с.55].

Але священик не радів. Він постійно згадував про своїх «чорненьких пташенят», яких мусив покинути. Прагнув перевезти хворих з Амбахіворака до Марани, та це було неможливо: самостійно вони пересуватися не могли, а транспорт знайти було неможливо. Та одного дня вони прийшли: кілька мешканців притулку у Амбахіворака зуміли подолати важкий і довгий (понад місяць) шлях. Дехто з них втратили пальці ніг, та всеодно прийшли до отця, дізнавшись про лікарню. «Не хотіли жити без тебе». Це дуже розчулило Яна Бейзима [7, с.58].

1912 р. отець захворів на малярію. 2 жовтня 1912 р. священик помер. Того дня кожен хворий, хто міг пересуватися, йшов, щоб поклонитися померлому. На його могилі посадили білі лілеї. Дивовижно, але вони не загинули, як уся рослинність навколо, а продовжували цвісти [7, с.70-71].

Притулок та лікарня, засновані отцем Яном Бейзимом існують і досі. Про Бейзима знають у Польщі та на Мадагаскарі, і лише в Україні він і досі маловідомий.

18 серпня 2002 р. папа Іван Павло II проголосив Яна Бейзима блаженним. Пам'ять місіонера вшановують 12 жовтня. У 2012 р. на Мадагаскарі відкрили пам'ятник отцю Бейзиму [5].

У мікрорайоні Гречани міста Хмельницького при католицькій парафії святої Анни збудовано та діє душпастирсько-реколекційний будинок, духовним опікуном якого є блаженний отець Ян Бейзим. 12 жовтня 2003 року єпископ Леон Дубравський освятив будівлю [6].

Джерела:

1. Томашевські Ч.Г. Будівництво лікарні [Електронний ресурс] / Чеслав Г. Томашевські // Блажений отець Ян Бейзим. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://bezym.pl/>.
2. Томашевські Ч.Г. Дитинство [Електронний ресурс] / Чеслав Г. Томашевські // Блажений отець Ян Бейзим. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://bezym.pl/>.
3. Томашевські Ч.Г. Покликання місіонера [Електронний ресурс] / Чеслав Г. Томашевські // Блажений отець Ян Бейзим. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://bezym.pl/>.
4. Томашевські Ч.Г. Шлях до чернечого покликання [Електронний ресурс] / Чеслав Г. Томашевські // Блажений отець Ян Бейзим. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://bezym.pl/>.
5. Мороз В. Як чернець із Тернополя став місіонером на Мадагаскарі [Електронний ресурс] / Володимир Мороз // 20 хвилин. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://te.20minut.ua/>.
6. Dziadosz H. Budowa Domu Rekolekcyjnego na Greczanach [Електронний ресурс] / Henryk Dziadosz // Misijnym szlakiem – Режим доступу до ресурсу: <http://www.misijnym-szlakiem.pl/>.
7. Koziol D. Polski Samarytanin / Dorota Koziol – Krakow: Wydawnictwo WAM, Księża Jezuici, 2012. – 72 с.

Тетяна Григоренко

м. Черкаси

ЛИЦАР ОРДЕНА ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА ОЛЕКСАНДР ЗАГРОДСЬКИЙ

В статті розповідається про видатного діяча Української революції 1917-1921 рр., військового діяча армії УНР, командира Волинської дивізії, учасника Першого зимового походу, генерал-полковника армії УНР Олександра Загородського. На честь уродженця Черкащини у 2016 р. було перейменовано селище на Хмельниччині.

Ключові слова: УНР, армія УНР, Перший зимовий похід, Лицар Ордена Залізного Хреста, 2-га Волинська дивізія, генерал-хорунжий.



Генерал Загородський на еміграції

У травні 2016 р. згідно Закону про декомунізацію Верховна Рада України перейменувала невеличке селище Комунар в Новоушівському районі на Хмельниччині на селище Загородське. Селище було перейменоване на честь героя Української революції 1917-1921 рр., генерал-хорунжого армії УНР, учасника Першого Зимового Походу, Лицаря Ордена Залізного Хреста Армії УНР. Така назва селища з'явилася не випадково. Саме під командуванням Олександра Загородського 28 вересня 1920 р. українські війська вибили частини 41-ї дивізії Червоної армії в районі Антонівка-Песець, лінія фронту якраз проходила через селище Комунар [14].

Славна постать легендарного українського полководця поєднала Хмельницьку область з Черкащиною.

Майбутній генерал армії УНР Олександр Олександрович Загородський народився 10 квітня 1889 р. у с. Зеленьки Уманського повіту (зараз с. Зеленьків Тальнівського району) на Черкащині. Батько Олександра Загородського був сільським священником і мав восьмеро дітей. В рідному селі на Тальнівщині пройшли дитячі роки Олександра, тут він ходив до сільської початкової школи. Коли Олександр було всього 7 років раптово помирає батько і мати залишається сама з малолітніми дітьми. Про освіту Олександра відомо, що він закінчив три курси Київської духовної семінарії з чотирьох, хотів, як батько, стати священником, але доля розпорядилася інакше: своє життя він присвятив військовій службі.

Перед Першою світовою війною Олександр був призваний на дійсну військову службу до російської армії. У 1913 р. зарахований в учбову команду 74-го Ставропольського полку, який з лютого 1913 р. дислокувався в м.Умань Київської губернії. В липні 1913 р. після закінчення навчання отримав звання мо-

лодшого унтер-офіцера, потім – старшого унтер-офіцера. У червні 1914 р. при штабі 14 корпусу здав іспит на звання прапорщика.

З початку Першої Світової війни, вже з 24 липня 1914 р., Олександр Загородський бере участь в боях у складі 74-го Ставропольського полку. У боях біля Рогатина 17 серпня 1914 р. він отримав своє перше поранення, кульове навиліт у верхню частину живота. Після лікування у листопаді 1914 р. повертається на війну і 25 листопада 1914 р. бере участь у нічному бою біля с. Сюсвард під час наступу австро-угорських військ на російські позиції. Під натиском ворога оборона російської армії була порушена, Загородський разом з іншими військовими пішов у штикову атаку, ворог був відкинутий, а сам він отримав друге поранення. За нічний бій з 24 по 25 листопада 1914 р. наказом командувача 8-ї армії Брусилова був нагороджений Георгіївською зброєю.

Після одужання в лютому 1915 р. повернувся на фронт і в боях під селом Смольник (23 лютого-1 березня 1915 р.) відзначився як досвідчений командир. 22 березня 1915 р. біля с. Чебахазя отримав третє поранення, після чого довго лікувався в госпіталі. У тому ж таки році був підвищений до звання підпоручика й нагороджений орденом Святої Анни з мечами і бантом. Раніше Загородський був нагороджений орденом Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом [1].

Коли у 1917 р. розпочалася революція, Олександр Олександрович Загородський в званні штабс-капітана командував піхотним батальйоном.

Чергове поранення знову вивело Олександра Загородського з строю, тому влітку 1917 р. він опинився на лікуванні в Києві. Очевидно, тут він долучається до українського військового руху. Після лікування штабс-капітан Загородський входить до Генерального Військового Комітету, а згодом отримує призначення до новоутвореного Київського вартового полку на посаду помічника командира.

Восени 1917 р. полк було включено до складу 1-го запасного полку та утворено славнозвісний 3-й Сердюцький імені П. Дорошенка полк 1-ї Сердюцької дивізії. З листопада 1917 р. Загородський стає командиром полку ім. Петра Дорошенка.

3-й Сердюцький полк бере участь в боях з більшовиками за Михайлів Хутір, Конотоп та Дарницю. Після кровопролитних боїв, на початку лютого 1918 р. Олександр Загородський повернувся з рештками полку імені Дорошенка до Києва, де бере активну участь у вуличних боях за Арсенал, Маріїнський палац, Залізничні майстерні та вокзал. Та перевага на цей раз була на боці противника, українські війська змушені були відступити і залишити столицю.

9-го лютого під Києвом в с. Гнатівка з решток поріділих у боях військових частин Центральної Ради було сформовано Запорізький загін з двох піших, кінного та гарматного куренів. Залишки Київського



У першому ряду посередині Загородський Із збірки хорунжого Грінченка Нью Йорк

вартового полку влилися в 1-й Запорізький курінь, куди входило багато дорошенківців. Його й очолив Олександр Загородський. Курінь складався в основному з офіцерів і налічував 250 чоловік. Після реорганізації Окремий Запорізький загін виступив на Житомир, потім на Бердичів, звільнивши обидва ці міста від більшовиків. Незабаром сюди прибули німецькі війська, які разом з українськими військами 1 березня 1918 р. повернулися до Києва. 1-й Запорізький курінь на чолі зі своїм командиром тріумфальним маршем пройшов вулицями звільненого Києва. 12 березня 1918 р. згідно з наказом курінь було розгорнуто у 1-й Запорізький полк. Під час правління П. Скоропадського, незважаючи на звання штабс-капітана, Загородський залишився на посаді командира полку[2].

Наприкінці березня 1918 р. Олександр Загородський був призначений комендантом Запорізького ім. гетьмана П. Дорошенка піхотного полку. В складі очолюваної генералом О. Натіївим дивізії він відразу вирушив на фронт. Запорізький піхотний полк в складі української армії пройшов майже всю Лівобережну Україну, звільняючи Лубни, Ромодан, Полтаву, Харків. Згодом українські війська були розділені на дві групи. 1-й Запорізький полк увійшов у Донецьку групу, яка мусила вести наступ у Донецькому напрямку. До кінця березня червоноармійців вибили майже з усієї Полтавщини.

6 квітня 1-й Запорізький полк ім. П. Дорошенка Загородського бився за Харків, а в кінці квітня вийшов до Дону і став на станції Колпакове. За наказом Скоропадського полк залишився нести прикордонну службу у місті Судж [16, с. 104].

15 листопада 1918 р. в Україні вибухнуло повстання проти Гетьмана, яке очолила Директорія на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. На той час Запорізька дивізія військ Директорії охороняла кордони з радянською Росією. Начальником дивізії був призначений Олександр Загородський.

Після антигетьманського повстання на Харківщині з 16 листопада 1918 р. дивізія зразу ж приєдналася до повсталих. 17 листопада 1918 р. почався наступ більшовиків і першими хто їх зустрів були дорошенківці. З 19 грудня 1918 р. за сумісництвом Загородський командував українськими військами на Харківщині. Жорстокі бої точилися на Харківському напрямку біля населених пунктів Куп'янськ, Вовчанськ та Козача Лопань [2]. З обох сторін були значні втрати. Під тиском переважаючих більшовицьких військ полк відступив до Харкова, а пізніше був змушений покинути всю Лівобережну Україну.

28 лютого 1919 р. Олександр Загородський стає помічником командувача Східного фронту Дієвої армії УНР. З травня 1919 р. він був призначений начальником 6-ї Запорізької дивізії. З 10 червня 1919 р. він помічник начальника Запорізької групи Дієвої армії УНР. З 1 по 10 вересня 1919 р. - в. о. командувача Запорізької групи Дієвої армії УНР. З 10 вересня 1919 р. - командувач Волинської групи Дієвої армії УНР [18].

5 грудня 1919 р. в Борушківцях Олександр Загородський виступає на нараді у Головного отамана Петлюри про підготовку до походу. У грудні 1919 - травні 1920 рр. під час Першого Зимового походу командував Волинською Групою Армії УНР. Наприкінці грудня запорожці атакували супротивника й зосередилися навколо Умані. Київська група просунулася до Звенигородки, Волинська група, прогнавши 42-й денікінський полк з Романівки, вирушила на Тальне та з допомогою селян з Майданецького та Білашок, звільнила місто й у Тальному зустріла новий рік. 1 січня 1920 р. запорожці звільнили Умань. Наступного дня контратакою білогвардійці відкидають Волинську дивізію до Зеленькова. Після відновлення сил знову наступ, звільняють Смілу, Черкаси, а 2-7 лютого 1920 р. - Канів та Золотоношу [13].

У лютому 1920 р. армія УНР дійшла до Холодного Яру. 12 лютого командувач армії УНР Михайло Омелянович-Павленко скликає в с. Медведівці Чигиринського повіту нараду з всіх командирів та начальників штабів дивізій, що брали участь у Зимовому поході, зокрема й Олександра Загородського. Під час наради разом із холодноряцями лицарі Зимового походу відправили в Мотриному монастирі «хвалебний Богові молебень за щасливий похід в центр України» та панахиду за загиблими і померлими старшинами й козаками [7, с.95].

За оцінками воєнних істориків Перший зимовий похід Дієвої Армії УНР був найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української революції 1917-1921 рр., під час якої Українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби. В поході взяли участь близько 10000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. 75% загальної кількості склали штаби частин, немуштрові частини, обози і транспорти хворих [5, с.263].

У лютому 1920 р. Олександр Загородський захворів на тиф, лікувався у рідному селі Зеленьки на Тальнівщині. Наприкінці Зимового походу він повертається на фронт.

31 травня 1920 р. наказом № 7 Головної Команди Армії УНР Загородський підвищений до звання генерал-хорунжого.

Весь цей час українське військо веде жорстокі бої, тому О. Загородський неодноразово просить командуючого «хоч на три дні» вивести дивізію в резерв на відпочинок і доукомплектування. Ситуацію

могла змінити мобілізація, що проводилася у Ямпільському районі. Олександр Загородський підписав наказ про мобілізацію. Але це якоїсь особливої ролі не зіграло.

Восени 1920 р. шість стрілецьких, кулеметна та Окрема кінна дивізії Армії УНР були зведені у три групи, одну з яких очолив О. Загородський.

«Волинською дивізією командував отаман [Олександр] Загородський, начальник штабу - сотник [Олександр] Волосевич. Склад дивізії: 4-й Сірий полк, яким командував поручник [Микола] Федченко, мав 100 багнетів та 10 кулеметів; Чорноморський полк - 250 багнетів і 10 кулеметів; кінний полк ім. гетьмана Івана Мазепи - до 300 шабель і 10 кулеметів; кінний полк ім. Максима Залізняка - до 200 шабель і 10 кулеметів; Окрема кінна сотня - 100 шабель при 4 кулеметах; гарматний дивізіон - 2 гармати. Чорні запорожці» [6, с.68].

28 вересня 1920 р. українські війська під командуванням командира Правої групи Дієвої армії УНР генерал-хорунжого Олександра Загородського вибили частини 41-ї дивізії Червоної армії з району Антонівка-Песець (лінія фронту пролягала безпосередньо через територію майбутнього розташування населеного пункту Комунар). У цьому бою українські військові захопили до полону 1 командира батальйону, 200 рядових червоноармійців; військових трофеїв: 4 кулемети, 200 возів набоїв, бойовий прапор більшовицького загродотряду та чимало коней» [10].

Наприкінці війни 1920 р. він очолював резерв армії та займав посаду заступника командуючого українськими військами генерала Омеляновича-Павленка. Загалом взяв участь у 101 бою, мав 5 важких поранень. За участь у Першому Зимовому поході Олександр Загородський був нагороджений Залізним Хрестом під №3 і отримав почесне звання Лицаря Ордена Залізного Хреста [4].

Після підписання між Польщею та більшовиками Ризького миру у 1921 р. армія УНР не припинила боротьбу та з боями відступила на Захід. Перейшовши р. Збруч, українське військо було інтерноване в польських таборах. Навіть за колючим дротом була збережена структура українського війська, самостійно було створено умови для суспільно-політичного та культурного розвитку. В таборах українські військові організували для себе військовий вишкіл, була створена спільна юнацька школа, академічні курси при Генеральному штабі Армії УНР, друкувалися українські підручники, зводилися українські храми. Так, для підготовки нових капеланів були засновані Псалтирські курси. Останні відкрились за дозволом Варшавського митрополита Юрія та міністра народної освіти професора Івана Огієнка. Керівником курсів був призначений митрофорний протоієрей отець Павло Пащевський, а опікуном – генерал Олександр Загородський. Культурно-освітні установи Армії УНР на інтернуванні були покликані зберігати культурний зв'язок інтернованих із Батьківщиною. Яскравим прикладом гуманітарної роботи серед військових є діяльність культурно-освітнього відділу 3-ї Залізної стрілецької дивізії, козаки та старшини якої були розміщені у таборах у польському місті Каліші [11].

В цьому місті перебувала 2-га Волинська Дивізія (під кінець січня) з командиром генерал-хорунжим Олександром Загородським, 3-я Залізна дивізія з її командиром генералом-хорунжим Олександром Удовиченком; армійський шпиталь з головним лікарем полковим д-ром медицини Борисом Леонтьовим; відділ охорони Головного Отамана та управа військового духовенства Армії УНР з її начальником О. Павлом Пащевським. Заступник голови управи Української станиці в м. Каліш Загородський опікувався групою інтернованих українських вояків також у Вадовицях (до лютого 1921 р.), де знаходилися 2-а Волинська дивізія (деякі частини); Окрема Кінна дивізія з командиром генерал-хорунжим Іваном Омелянович-Павленком, згодом, від квітня також інші формування з Пикулич та Ланцута [12].

В таборах Олександр Загородський був першим командантом табірної групи військ УНР. Після О. Удовиченка командував «Калішським обозом українських інтернованих вояків»; з його ініціативи організовано табірну гімназію, з вересня 1921р. при 2-й Волинській дивізії відкрилися технічні курси, в подальшому переросли у військово-технічну школу [12].

З 1923 р. Загородський перебуває на еміграції у Польщі. Також живе у Німеччині, з 1944 р. в Австрії та США (з 1949).

4 жовтня 1929 р. Олександр Олександрович підписує акт купівлі цвинтаря для поховань українських вояків в Щепйорному. Український Військовий Цвинтар у Щепйорно став місцем останнього спочинку для воїнів УНР. Перші захоронення український борців за незалежність відбулися у 1922 р., тоді було поховано 197 вояків армії Української Народної Республіки.

У 1922-1923 рр. ще 500 солдатів УНР знайшли тут вічний спочинок. У 1923 р. інтерновані вояки не маючи жодних субсидій, зайнялися цвинтарем та могилами своїх товаришів по боротьбі. В 1923 р. українці організували збір коштів, що дозволило зробити поновлення і встановити Меморіал «Полеглим за Україну», розроблений Олександром Костюченком [17].

Олександра Загородського знали і шанували патріоти, що опинилися на еміграції. Він був останнім головою Орденської Ради Лицарів Залізного Хреста. Для організації нагородження Хрестом наказом по Військовому міністерству УНР від 25 березня 1936 р. за підписом міністра військових справ генерал-хорунжого В. Сальського було утворено Головну раду та Місцеві ради Хреста Симона Петлюри. Членами Головної Ради були командири дивізій: 1-ї Запорозької генерал-хорунжий Г.Базильський та 2-ї Волинської генерал-хорунжий О.Загородський. У Польщі Загородський очолював Управу Спілки Воєнних Інвалідів, яка займалася опікою та допомогою військовим інвалідам Армії УНР. У 1940-х рр. спільно з Іваном Лютим-Лютенком розбудовував Український кооперативний союз у Холмі. Після Другої світової війни мешкав у Зальцбурзі, очолював Український допомогивий комітет та був ініціатором і членом УНДС Австрії.

В США Загородський працював робітником на фабриці, яка виробляла деталі для літаків. Наслідком старих поранень втратив ногу. На громадських засадах очолив ініціативну групу колишніх вояків Української Армії. При президенті УНР Степанові Витвицькому виконував обов'язки шефа військової й цивільної канцелярії, був головою Громадського суду та членом ради Українського конгресового комітету Америки. У листопаді 1950 р. відвідує земляків в Канаді в рамках акції збору коштів для хворого на рак горла полковника Олександра Петлюри, брата Головного Отамана. За ініціативою Олександра Загородського було перевидано працю О. Доценка «Зимовий похід» та почалася підготовка до перевидання збірки документів під редакцією генерала В. Сальського «Українсько-московська війна 1920 року» [15, с.118].

Генерал Загородський був відзначений Орденом Залізного Хреста, а також Хрестом Симона Петлюри, Воєнним Хрестом та Хрестом Вільного Козацтва, підвищений до звання генерал-полковника УНР. Займав пости заступника Капітули Хреста Симона Петлюри, голови Братства св. Покрови Армії УНР, був членом Вищої Військової Ради при Уряді УНР і членом Вищої Військової Гонорової Ради Армії УНР [3].

Помер Олександр Загородський 4 серпня 1968 р. у Нью-Йорку, похований на православному цвинтарі у Баунд-Бруці.

На жаль, на батьківщині героя вже п'ять років триває боротьба за перейменування однієї з вулиць Зеленькова на честь генерал-хорунжого Армії УНР Олександра Загородського. Ще 2012 року до ідеї назвати одну з вулиць села на честь командира 2-ї Волинської дивізії долучилася і Благодійна ініціатива «Героїка». Але поки далі обіцянок справа так і не пішла.

Джерела:

1. Береза В. Лицар Зимового походу [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://old.ukrnationalism.com/_articles/?action=viewArticle&articleId=1771
2. Бондаренко О. Протистояння [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Bondarenko_Oleksandr/Protystoiannia_Knyha_2.pdf
3. Ген. Олександр Загородський [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/10/blog-post_04.html
4. Грива А. Перший Зимовий похід частин Дієвої Армії УНР [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://narodna.pravda.com.ua/nation/50b64aac40930/view_print/
5. Доценка О. Зимовий похід 6.XII.1919 – 6.V.1920. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 379с.
6. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. - Київ: Стікс, 2010. - 448 с.
7. Коваль Р. Багряні жнива Української революції: Воєнно-історичні нариси. – К.: Український письменник, 2005.- 400с.
8. Котляр Ю.В., Білокінь І.В., Ю.Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн.5. – Київ-Миколаїв:Світогляд, 2010. – с.7-32.
9. Литвин С. Симон Петлюра і військо. До оцінок в українській історіографії // Військово- історичний альманах. – К., 2000. – Ч. 1. – с. 45–54.
10. Нищик Я. Олександр Загородський - 30-ти річний генерал з Черкащини [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://vikka.ua/novini/29086-na-chest-urodzhentsya-cherkaschini-nazvali-selo-na-hmelnichchini.htm3>
11. Подобед П. У польському полоні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/40121/PrintView>
12. Симон Петлюра і українсько-польські відносини - армія УНР у польських таборях (1920-1924рр.) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.irekw.internetdsl.pl/spunr.html>
13. Слюсаренко П. Дієва армія Української Народної Республіки в Першому Зимовому поході // Воєнна історія. - №5-6. – 2002
14. Сьогодні на карті України з'явилися села, названі на честь підрозділів та героїв Армії УНР [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://geroika.org.ua/sohodni-na-karti-ukrajiny-zyavylys-sela-nazvani-na-chest-pidrozdiliv-ta-herojiv-armiji-unr/>

15. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Книга I. — К.: Темпора, 2007. - 536 с.
16. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Книга II. - К.: Темпора, 2011. - 424 с.
17. Український військовий цвинтар в Щипйорно. Польша. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://kozakorium.com/ukrayinsky-viyskovyy-tsvyntar-v-schypyorno-polscha-foto/>
18. Шатайло О. Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів Армії УНР — уродженців Черкащини. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2009. — 192 с

*Любов Григоренко,
Олександр Григоренко
м. Хмельницький*

ЄСЮНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ – НАУКОВИЙ БІОГРАФ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В статті проведено оглядовий аналіз науково-дослідної роботи історика, краєзнавця, журналіста, провідного наукового співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею Єсюніна Сергія Миколайовича за період 1995-2016 рр., зроблено акцент на його здобутках у дослідженні історії міста Хмельницького.

Ключові слова: С.М. Єсюнін, історик, краєзнавець, музеєзнавець, журналіст, Хмельницький обласний краєзнавчий музей, місто Хмельницький, Хмельницька область, Поділля.

Серед сучасних істориків та краєзнавців міста Хмельницького одним із найвідоміших імен є Сергій Миколайович Єсюнін – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України [1, с.555-556].

Роботу в царині історичного краєзнавства розпочав навесні 1995 р., коли прийшов працювати в Хмельницький обласний краєзнавчий музей на посаду молодшого наукового співробітника. З перших днів роботи показав себе як високоосвічена, з широким кругозором людина. Швидко оволодів основами музеєзнавства, що дало можливість призначити в 1997 р. Єсюніна С.М. на посаду завідувача відділу новітньої історії. У музейному колективі він одразу завоював повагу та авторитет, як у адміністрації – Ільїнської Олени Миколаївни (директор музею до 1997 р.), Брицької Олени Миколаївни (директор з 1997 р.), Боголюбової Ірини Миколаївни (заступник директора до 2010 р.), так й серед співробітників – Будяя Василя Гавриловича, Демидка Сергія Юрійовича, Кокоско Наталії Вікторівни, Мальованої Неллі Євгенівни, Нечипорук Ніни Василівни, Смолій Тетяни Володимирівни, Литвинової Ірини Володимирівни та багатьох інших. Від початку 2007 р. Єсюнін С.М. займає посаду провідного наукового співробітника [2, с.22-25].

З першого року роботи в музеї Сергій Миколайович розпочав дослідження різних аспектів регіональної історії Поділля та Південно-Східної Волині, зайнявся глибоким вивченням історії міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова) та міських поселень Поділля. Пізніше до сфери його наукових інтересів додалися історія спорту та військова історія. За період від 1995 до початку 2016 рр. став автором понад 190 публікацій у наукових та краєзнавчих збірниках, 11 монографій та 9 видань у співавторстві. До того ж, Єсюнін С.М. – упорядник та член редколегії краєзнавчого збірника «Літопис Хмельниччини», який від 2001 р. періодично видає Хмельницький обласний краєзнавчий музей.

Якісні науково-краєзнавчі дослідження дозволили заявити себе на просвітницькій ниві. Популяризація історії рідного краю через засоби масової інформації, участь у створенні телепроектів, радіоефірів, інтернет-ресурсів, публікація матеріалів досліджень у пресі вивело Єсюніна С.М. у коло найвидатніших істориків і краєзнавців краю.

Крім науково-дослідної та просвітницької роботи Єсюнін С.М. брав участь у створенні багатьох музеїв області: меморіального імені Ю.Сіцінського в с.Мазники Деражнянського району, банківської справи «Промінвестбанку» у місті Хмельницькому, Південно-Західної залізниці та Б.С.Олійника у Деражні, музею-діорами Пилявецької битви в Старій Синяві, історії села Копачівка Деражнянського району, історії локомотивного депо Гречани, Славутського історичного музею та інших [3]. У Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї ним були побудовані стаціонарні та пересувні виставки: «Лихоліття ХХ століття», «Українська Народна Республіка», «Солдати війни», «Будуємо Україну», «Подвигу жити у ві-

ках», «Зброя ХХ століття», «Проскурів – романтика старовини» та інші. Ряд тимчасових виставок було зроблено у Національному експозентрі та Українському народному домі в Києві, у районних центрах області та місті Хмельницькому. У 2008 р. працював у складі авторського колективу по створенню музейної експозиції «Голодомор 1932-1933 років в Україні» у Меджибожі.

Єсюнін С.М. бере активну участь у пошуково-дослідницькій роботі та археологічних експедиціях, докладає багато зусиль для поповнення музейних фондів цінними експонатами. Фактично немає такого району Хмельницької області, який би не привернув увагу краєзнавця. Але, найбільше уваги приділяє він дослідженню історії міста Хмельницького.

Лише у періодичних виданнях Сергій Миколайович є автором понад 350 публікацій, присвячених історії міста над Бугом. Серед газет, що публікували авторські матеріали – «Подільські вісті», «Проскурів», «Є-Поділля», «Проскурівський телеграф», «Сімейна газета», «Моя газета», «Місто», «Пульс», «Вести. Версії. События» (Київ), «Голос України» (Київ) та інші [13, с.169-170]. У 2005 р. С.М. Єсюнін став засновником, редактором та основним автором краєзнавчої сторінки «Краєвид» у Хмельницькій обласній газеті «Є-Поділля». Проект діяв до серпня 2014 р., усього побачило світ 235 випусків «Краєвиду» [4]. Активна журналістська діяльність була відзначена у 2005 р. прийняттям Єсюніна С.М. до лав Національної спілки журналістів України [13, с.169-170].

Серед окремих видань з історії міста Хмельницького заслуговують на увагу науково-популярні книги «Хмельницький: історія, події, факти» (2004) та «Історія міста Хмельницького: документи та матеріали» (2006), в яких на основі архівних джерел доведено, що перша письмова згадка про місто Хмельницький відноситься до 1431 року. Це надало можливість у 2006 р. міській владі затвердити цю дату, як найдавнішу згадку про місто Хмельницький та відзначити 575 років місту [4]. У 2005 р. Єсюнін С.М. видав ще одне новаторське дослідження – «Вулиці міста Хмельницького», на сторінках якого охопив історію всіх вулиць обласного центру. У 2008 р. побачила світ надзвичайно цікава книга «Прогулянка Проскурівом», яка завоювала популярність серед хмельничан та гостей міста. У вигляді коротких нарисів розповідається про найстаріші вулиці міста, окремі будинки, події та постаті, що пов'язані з ними. Подібного історико-краєзнавчого популярного видання місто Хмельницький ще не бачило [5]. Серед останніх видань за авторством Єсюніна С.М. можна назвати книгу «Плоскирів: давня історія», яку було видано 2015 р. У ній зроблена успішна спроба відновити хід давньої історії Плоскирова від початку XV до кінця XVIII ст., простежити зміну власників-державців, з'ясувати періоди піднесення та занепаду міста. Автор використав широку джерельну базу – архівні документи, польські та вітчизняні видання XVIII – XX ст., доробок сучасних українських та польських істориків. Книга «Плоскирів: давня історія» має 62 сторінки, насичена ілюстраціями, серед яких давні гравюри, фрагменти карт, портрети, герби, реконструкція вигляду міста на початку XVII ст. У хронологічній послідовності автор висвітлює понад 300 років давньої історії нашого міста, які були доволі насиченими на історичні події: перша згадка про Плоскирів, формування із села міста, побудова замку та міських укріплень, отримання магдебурзького права, розвиток торгівлі та ремесел, набуття статусу адміністративного центру староства, але, водночас – то були роки воєн та окупації, руїни та епідемій. У книзі вперше зібрані матеріали про всіх володарів-державців Плоскирова та Плоскирівського староства – представників шляхетських родів Свірчів, Гурських, Влодеків, Конєцьпольських, Бельських, Замойських... [6].

Великий обсяг матеріалів, що стосуються історії міста Проскурова, вміщено у монографії «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.» [1]. Цю ґрунтовну наукову працю Єсюнін Сергій Миколайович створив 2015 р. за результатами власного дисертаційного дослідження.

Монографія стала першим в українській історичній науці комплексним дослідженням основних аспектів розвитку міст Подільської губернії в умовах становлення ринкової економіки другої половини XIX – початку XX ст. Розглянуто головні містоутворюючі фактори – адміністративний та економічний, а також з'ясовано розвиток соціальної інфраструктури. На основі аналізу широкого кола архівних джерел та наукової літератури простежено зміни кількості міст, їх адміністративного та правового статусу, динаміки міського населення та його соціальної і економічної структури. Акцентується увага на розвитку військово-стратегічної функції міст, промислово-ремісничого виробництва, торгівлі, транспортної мережі, формуванні банківсько-кредитної системи, культурно-освітнього середовища.

Подані історичні матеріали про всі 18 міст Подільської губернії, що можуть бути використані при перевиданні багатотомної «Історії міст і сіл України» у новій редакції. Зазначимо, що у коло дослідження потрапили населенні пункти сучасних Вінницької (Бар, Брацлав, Вербоivecь, Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Літин, Могилів-Подільський, Ольгопіль, Сальниця, Хмільник, Ямпіль), Хмельницької (Кам'янець-Подільський, Летичів, Нова Ушиця, Проскурів – нині Хмельницький, Стара Ушиця) та Одеської (Балта)

областей. Як підсумок проведеного дослідження, запропонована періодизація соціально-економічного розвитку подільських міст, подана їх класифікація і типологія у другій половині XIX – на початку XX ст.

Великим здобутком видання можна назвати значну кількість ілюстративних матеріалів – малюнків, фотографій, планів, схем. Деякі з них публікуються вперше.

Зазначимо, що монографію «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.» рекомендовано до друку вченою радою Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України Національної академії наук України. Науковим редактором виступив доктор історичних наук, професор Лев Васильович Баженов, рецензентами – доктора історичних наук, професора Олександр Петрович Григоренко та Олександр Михайлович Завальнюк. Тираж видання – 500 примірників.

Ще одним величезним кроком у дослідженні та популяризації історії міста Хмельницького стало періодичне видання науково-краєзнавчих збірників «Хмельницькі краєзнавчі студії». Започатковано цей проект було 2014 р. за пропозицією професора Григоренка О.П. та ініціативи Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України (голова – Блажевич Ю.І., заступник Єсюнін С.М.). На сьогодні побачили світ вже вісім випусків, кожен з яких містить наукові та краєзнавчі дослідження істориків і краєзнавців міста та матеріали їх колег з інших регіонів. Зазначимо, що обов'язки відповідального секретаря редколегії, які охоплюють процес упорядкування збірника та його підготовки до друку, виконує Єсюнін С.М.

Крім видавничої діяльності, Єсюнін С.М. став організатором ряду наукових конференцій, що були проведені у Хмельницькому. Зокрема, брав активну участь в організації та проведенні I, II та III історико-краєзнавчих конференцій «Місто Хмельницький в контексті історії України» (2006, 2007, 2011) [7]. У 2012 р. він став ініціатором і організатором проведення Всеукраїнських конференцій, що охоплювали різні питання історії області. Перша конференція «Хмельниччина в контексті історії України» була присвячена 75-річчю створення Хмельницької області. Збірник, який був виданий за результатами цієї конференції містить 128 матеріалів науковців не лише з Хмельниччини, а й з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Чернівців, Вінниці, Тернополя та інших міст. У 2013 та 2014 рр. Єсюнін С.М. організував ще дві Всеукраїнські конференції – «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви та «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області [8].

Єсюнін С.М. є учасником понад 70 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій з історії та краєзнавства. Серед конференцій, в яких він брав участь, були наукові форуми і за кордоном – у Білорусії, Росії, Болгарії, де Сергій Миколайович гідно презентував не лише місто Хмельницький, а й Україну. На кожному з наукових форумів хмельницьким істориком були представлені змістовні доповіді. Результати наукових пошуків Єсюніна С.М. регулярно друкуються у наукових виданнях Києва, Львова, Вінниці, Хмельницького, Глухова, Кам'янець-Подільського та інших міст.

Гідним підсумком наукових досліджень Єсюніна С.М. став успішний захист дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти» [10]. Дисертаційне дослідження виконувалось під керівництвом професора Лева Васильовича Баженова на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка з 2005 по 2010 рр. Дослідник опрацював значну кількість архівних і опублікованих джерел з обраної проблематики та всебічно висвітлив актуальні і малодосліджені проблеми історії Поділля, що стосуються адміністративного та економічного аспектів розвитку міст, а також розвитку їх соціальної інфраструктури. Відзначимо насамперед те, що автором вперше створено цілісну картину розвитку міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., виявлено регіональні особливості урбанізаційних процесів на Поділлі, зокрема їх залежність від розміщення військ і розвитку транспортної мережі, а також вперше в українській історіографії здійснено типологію міст Поділля та запропоновано періодизацію їх розвитку. Одночасно проаналізований вплив на урбанізаційні процеси в Подільській губернії військово-стратегічного чинника, що є принциповою новизною дослідження. 25 березня 2011 р. відбувся прилюдний захист дисертації «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти», на підставі якого спеціалізована вчена рада К 71.053.01 Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка одногласно проголосувала: її автору, Єсюніну Сергію Миколайовичу, присудити науковий ступень кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України [11, с.13]. Офіційними опонентами виступали відомі дослідники доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету Олександр Петрович Григоренко та кандидат історичних наук, провідний архівіст Державного архіву Вінницької області Кос-

тянтин Вікторович Завальнюк. За результатами дисертаційного дослідження у 2015 р. побачила світ монографія «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.» [12], про яку згадано вище.

Таким чином, за багатолітній період праці в галузі історичного краєзнавства Єсюнін Сергій Миколайович зробив чималий внесок у дослідження минулого міста Хмельницького, історії Поділля та Південно-Східної Волині, популяризації краєзнавчих досліджень, просвітницькій діяльності. Така багатогранна робота на ниві історичного краєзнавства та музеєзнавства була гідно оцінена: Єсюнін С.М. – лауреат обласної премії ім. Ю.Сіцінського (2000), міської премії ім. Б.Хмельницького (2005), міської премії ім. М.Орловського (2007), регіональної премії «Скарби землі Болохівської» (2008), нагороджений Почесною відзнакою Хмельницького міського голови (2006), орденом Почаївської ікони Пресвятої Богородиці Української Православної Церкви (2012), відзнакою Хмельницької обласної державної адміністрації «75 років Хмельницькій області» (2012). У 2009 р. Указом Президента України Єсюнін Сергій Миколайович удостоєний звання Заслужений працівник культури України [1, с.555-556; 3; 14, с.23-24].

Джерела:

1. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – початок XXI ст. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – С.555-556.
2. Мальована Н.Є. Лауреати обласних премій – працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею / Н.Є. Мальована // Музейний щорічник – 2003: Матеріали конф. «Музей та музейна справа на початку III тисячоліття». – Чернівці, 2003. – С. 22-25.
3. Єсюнін Сергій Миколайович. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://kultura.km.ua/yesyunin>
4. Єсюнін Сергій Миколайович. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
5. Єсюнін С. Прогулянка Проскурівом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
6. Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія. – Хмельницький, 2015. – 62 с.
7. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – 559 с.; Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2013. – 325 с.; Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2014. – 393 с.
8. Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали наукової конференції, присвяченої встановленню дати «1431 рік» датою найдавнішої згадки про Хмельницький. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2006. – 440 с.; Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»). – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – 312 с.; Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В., Блажевич Ю.І., Єсюнін С.М. та ін. – Хмельницький, 2011. – 646 с.
9. Єсюнін Сергій Миколайович // Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): бібліографічний покажчик. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип.12. – С.88-94.
10. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / Єсюнін Сергій Миколайович. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 20 с.
11. Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. - №9-10. – 2011. – С.13.
12. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А. – 336 с., іл.
13. Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / Національна академія наук України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, Науково-дослідний інститут пресознавства; за ред. М.М. Романюка. – Львів, 2013. – Вип. 20. – С.169-170.
14. Лауреати обласних премій Хмельниччини: Бібліографічний покажчик / Упр. культури Хмельницька облдержадмін.; Хмельн. обл. наук. бібліотека ім. М.Островського. – Хмельницький, 2004. – С. 23-24.

ВНЕСОК МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ У РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА НА ПОДІЛЛІ

У статті на підставі доступних джерел та фахової літератури розглядається доробок знаменитого українського поета-неокласика М.Драй-Хмари у галузі слов'янознавства, зокрема його праця «Слов'янознавство».

Ключові слова: Михайло Драй-Хмара, українська славістика, слов'янознавство

Ім'я талановитого поета-неокласика, перекладача і вченого-літературознавця Михайла Драй-Хмари (1889–1939), знищеного комуністичним режимом, тривалий час замовчувалося. Лише в період хрущовської “відлиги” воно було повернене у лоно української культури, однак повною мірою стало можливим очистити його від інсинуацій лише після падіння тоталітарної системи та створення незалежної Української держави. І все ж тривала заборона, а потім і дивна байдужість до трагічної долі М. Драй-Хмари спричинилися до того, що про нього і сьогодні пишуть головним чином як про поета, перекладача і знавця історії української літератури, хоча він був ще й непересічним ученим-славістом, а його вагома й цікава славістична спадщина залишається малодослідженою.

До аналізу творчості письменника свого часу зверталися С. Крижанівський [8], В. Івасиненко [6], І. Дзюба [2], М. Жулинський [5], О. Ашер [1] та інші літературознавці.

На славістичних зацікавленнях ученого частково акцентувалася увага Г. Костюка [7], Л. Рєви [11], Я. Поліщука [10].

Як славіст, М. Драй-Хмара проявив себе в кількох напрямках, що органічно переплітались і взаємно доповнювали один одного: перекладацька діяльність зі слов'янських літератур, дослідження літературного життя зарубіжного слов'янства та українсько-слов'янських літературних зв'язків, педагогічна (викладач слов'янських мов), власне наукова (вчений є автором теоретичних й методологічних праць у галузі славістики).

На початку ХХ ст. у зв'язку із поширенням “нового” слов'янофільства (неославізму) побачили світ одразу декілька видань, що містили в собі зведену інформацію про слов'янство загалом та окремі слов'янські народи, зокрема. Так, вийшли праці: Т. Флоринського “Славянское племя”, Л. Нідерле “Обозрение современного славянства”, колективне дослідження чеських учених, серед яких Я. Бідло, К. Кадлец та ін. “Slovanstvo. Obraz jeho minalosti a pritomnosti”, а також російського славіста О. Погодіна “Славянский мир”. Інтерес до слов'янської проблематики був продиктований культурно-національним відродженням та визвольними змаганнями слов'ян. Дальше розгортання цих процесів лише посилювало його як у фахівців-славістів, так і у політиків, культурних діячів, громадськості [11, с. 490]. Постає особлива потреба як у довідковій літературі про слов'янські народи, так і у комплексних, теоретико-методологічних та цілісних славістичних дослідженнях, передусім українською мовою. Значною мірою заповнило цю прогалину видання з цього періоду, яке й стало першими україномовним підручником зі слов'янознавства – “Слов'янознавство” талановитого українського поета-неокласика, перекладача, літературознавця, вченого-славіста – Михайла Драй-Хмари (Кам'янець-Подільськ, 1920 р.).

Історія появи першої праці така. У 1920 р. в м. Кам'янець-Подільському у видавництві новоутвореного державного українського університету вийшла книга під заголовком “Слов'янознавство”. На обкладинці зазначалося: “Підручник до лекцій по слов'янознавству, читаних року 1918–1919-го на історико-філологічному факультеті КПДУУ, складений по записках студентів іст.-філологічного факультету В. З. і О. Ц.”. Окрім того, на обкладинці містилась і така інформація – “Видання Видавничого Відділу Ради Ст[удентських] Предст[авників] К-ПДУУ”, а на четвертій сторінці обкладинки зазначено, що дозвіл на публікацію книжки дав професор С. Бачинський і що видрукувана вона у друкарні КПДУУ [10, с. 67].

Натомість у вихідних даних названої книжки відсутня дуже суттєва деталь – ніде не вказано, хто є її автором. Видавець свідомо приховав не тільки прізвище лектора, котрий читав зазначений курс (а за усіма відомостями, ним був М. Драй-Хмара), а й прізвища студентів, які ретельно вели конспекти, котрі нібито лягли в основу названого підручника. Цілком зрозуміло, що за тодішніх обставин така обережність не була зайвою. Адже після падіння УНР в країні встановилась більшовицька влада, і видання української патріотичної книги могло спричинити переслідування її автора [6, с. 250].

Встановити автора підручника було б неважко, якщо б розглядати його в контексті діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету. Але зі зрозумілих причин у період комуністичної диктатури в Україні за це ніхто не брався, тому про підручник зі слов'янознавства практично забули. Аж через кіль-

ка десятиліть цією книжкою зацікавились у діаспорі: про нього заговорив знаний літературознавець Григорій Костюк. 1979 р. у Нью-Йорку за його редакцією вийшов друком 197-й том “Записок Наукового товариства імені Шевченка” під назвою “Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини”. У передмові до нього упорядник книги Г. Костюк подав доволі повну біографію репресованого 1935 р. тоталітарним режимом талановитого поета-неокласика [7, с. 10]. Зокрема, він навів дані про те, що у жовтні 1918 р. на запрошення І.Огієнка, ректора новозаснованого Кам’янець-Подільського державного українського університету, недавній випускник Київського та Санкт-Петербурзького університетів М. Драй-Хмара обійняв посаду приват-доцента або ж професора кафедри слов’янознавства і впродовж трьох років викладав слов’янські мови, а також лекційний курс, що мав назву “Слов’янознавство”. Розпочинаючи викладання курсу слов’янознавства, М. Драй-Хмарі довелося враховувати незабезпеченість літераторою, відсутність навчальних посібників і підручників. Тому, як фахівець, вихований на кращих університетських традиціях, він розробив свої лекції на основі слов’янознавчих курсів Університету св. Володимира.

Структура підручника наступна: об’ємний вступ, щоправда без заголовка (с. 1–51); основна частина під назвою “Українці”, що займає понад 100 сторінок (с. 52–154); останній – невеличкий 13-сторінковий розділ, присвячений іншим слов’янським народам (с. 155–168) [3].

У вступі автор подає визначення предмету і його головних завдань, докладно аналізує погляди на слов’янство відомих в європейській науці вчених, зокрема Л. Нідерле, Й. Добровського, П. Шафарика, І. Срезневського, Ф. Міклошича, А. Шлейхера, Т. Флоринського, О. Шахматова, В. Ягича. У вступній частині науковець також подає об’ємний список літератури до курсу, де окрім вищезгаданих імен, називає праці А. Буділовича, М. Мірковича, І. Драгашевича [3, с. 46–49]. Автор використовував наукові дослідження різними мовами – російською, німецькою, польською, французькою, чеською

Науковець так визначив предмет свого навчального курсу: “Слов’янознавство – це наука про слов’ян, про їх походження, розселення, кількість та антропологічні прикмети: про їх мову, побут, віру, політичний та соціально-економічний устрій. Коротше сказати, це географічно-статистично-етнографічний огляд слов’янства” [3, с. 1]. Як бачимо, в першій частині визначення, український славіст трактував предмет слов’янознавства в його широкому розумінні, тоді як дореволюційна російська славістика зосереджувала увагу лише на зарубіжних слов’янах, проте у другій частині дефініції істотно звужуються параметри, окреслені у першій.

На перших сторінках книги М. Драй-Хмара порушує й таке актуальне й суперечливе на той час питання, як кількість самостійних слов’янських мов. Як випливає з тексту, саме з мовою, автор пов’язує й існування народу-нації. З цього приводу вчений наводить думки Й. Добровського, П. Шафарика, І. Срезневського, Ф. Міклошича, Т. Флоринського, В. Ягича. М. Драй-Хмара визнає 11 живих слов’янських мов (українську, великоруську, білоруську, польську, кашубську, чеську, словацьку, горішньо-лужицьку, долішньо-лужицьку, словенську, сербо-хорватську, болгарську) та 11 нарічч [3, с. 3–4]. На цьому, власне, і вичерпуються питання вступного характеру, котрі займають чотири сторінки підручника.

Всупереч деяким панславістам, М. Драй-Хмара наголошує на тому, що “слов’яни не складають одного народу, з однією мовою і культурою, не представляють вони і політичної єдності. Тепер тільки наука або політична ідея кажуть нам час від часу про єдиний великий слов’янський нарід. Дійсність не знає одного народу, а історія оповідає нам про єдиний великий слов’янський нарід” [3, с. 6].

Центральне місце у підручнику відведено українцям, котрим присвячено найбільший розділ [3, с. 69].

У ньому автор розглядає наступні аспекти: територію України в природно-географічному, політичному, антропологічному вимірах; кількість населення, статистичні та демографічні дані; етнографічні: житло українців, їх побут, вірування, звичаї, обряди, заняття, рівень освіченості (відсоток неписьмених), професійний склад. [3, с. 52–108].

З усіх періодів історії України вчений найбільш докладно описує раннє середньовіччя: зокрема розселення й об’єднання східнослов’янських племен, виникнення та історію Київської Русі, етимологію терміна Русь, правління київських князів, їх стосунки з сусідами тощо. Значна увага приділяється об’єднуючому значенню Києва та поширенню київської мови. [3, с. 77].

У кінці розділу, М. Драй-Хмара робить наступні висновки: “український народ – одна етнічна цілісність, яка виділяється серед усіх слов’янських народів; є багато старовини, яка вказує на те, що він не зазнав великих етнічних впливів; український народ асимілював чужі етнографічні риси, але не втратив при цьому свого слов’янського типу; українці наближаються до болгар, сербів, чехів, але Польща мала найбільші культурні впливи на них; етнографічні особливості білорусів та великорусів найбільше наближаються до українських у своїх найбільш старовинних формах” [3, с. 151].

Заклучна, найменша частина підручника – “Програма до лекцій по слов’янознавству. До інших слов’ян (крім українців)” (с. 155–168), складається з восьми коротких нарисів про болгар, сербо-хорва-

тів, словенців, чехів, словаків, лужицьких сербів, поляків і кашубів. Матеріал у них подається вибірково і фрагментарно про кожен із названих народів. Автор окреслює територію їх проживання, кордони, детально називає сусідів, місця розселення в діаспорі, кількісний, етнічний склад та віровизнання населення країни за діючими конфесіями, окремі найважливіші події їхньої політичної історії, деякі відомості про економіку і культуру.

За своїм науковим змістом М. Драй-Хмара врахував всі найновіші дослідження європейської славістики, в методологічних підходах спостерігаємо вплив позитивістської і неослов'янофільської концепцій. М. Драй-Хмара як викладач сумлінно поставився до своїх обов'язків і за дуже короткий час (один–два роки), коли він викладав слов'янознавство, хоч і наспіх, зумів зібрати доступний матеріал і видати його окремою книгою, щоб полегшити студентам засвоєння предмета. Цілком очевидно, що якби книга була якісніше видана, а головне, якби її вдалося розповсюдити серед українських та зарубіжних славістів, то вона якоюсь мірою могла б відіграти призначену їй роль. Але, як відомо, через тодішні воєнно-політичні обставини цього не сталося.

“Слов'янознавство” М. Драй-Хмари – це перша українська праця, автор якої запропонував спробу узагальнених відомостей як про слов'янство загалом, так і про окремі зарубіжні слов'янські народи, зокрема, акцентуючи при цьому, що законне місце серед них займають українці. Трагічно загинувши в розквіті творчих сил, М. Драй-Хмара залишив помітний слід в українській славистиці.

Джерела:

1. Ашер О. Портрет Михайла Драй-Хмари / О. Ашер // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини / За заг. ред. Г. Костюка. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 13–28.
2. Дзюба І. Він хотів “жити, творити на своїй землі” // Михайло Драй-Хмара. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5–39.
3. Драй-Хмара М. Слов'янознавство. – Кам'янець-Подільський: “Видання Вид. Відділу Ради Ст. Предст. К-ПДУУ”, 1920. – 168 с. // Відділ українознавства Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.
4. Драй-Хмара М. Щоденник / М. Драй-Хмара // Слово і час. – 1990. – №5. – С. 65–72.
5. Жулинський М. Михайло Драй-Хмара (1889–1839) / М. Жулинський // Із забуття в безсмертя (сторінки призабутої спадщини). – К.: Дніпро, 1990. – С. 184–220.
6. Іванисенко В. Михайло Драй-Хмара / В. Іванисенко // Письменники Радянської України. – Вип. 14: 20-ті –30-ті роки: Нариси творчості. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 235–263.
7. Костюк Г. Від редактора // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 7–12.
8. Крижанівський С. М. Драй-Хмара, поет і перекладач / С. Крижанівський // М. Драй-Хмара Вибране / Упор. В. Іванисенко. – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 3–12.
9. Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини / Упорядкування С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука, примітки С. А. Гальченка, Г. О. Костюка. – К.: Наукова думка, 2002. – 592 с.
10. Поліщук Я. На порубіжжі: славіст Михайло Драй-Хмара / Я. Поліщук // Вісник Черкаського університету. – Вип. 167. – Серія. Філологічні науки, 2009. – С. 69–76.
11. Рева Л. Біографічний дискурс Михайла Драй-Хмари : історіографія, бібліографія / Л. Рева // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 19 / НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; АБУ. – К., 2007. – С. 571–579.

*Володимир Дмитрик
м.Хмельницький*

ЙОГО ДОБРІ СПРАВИ ПАМ'ЯТАЄМО

До 70-річчя від дня народження М.К.Чекмана

У статті надаються спогади про життя та громадську діяльність Михайла Чекмана, мера міста Хмельницького, його роль у створенні та діяльності міської літературної спілки «Поділля».

Ключові слова: м.Хмельницький, Михайло Чекман, мер, літературна спілка, художньо-літературний альманах, «Творче Поділля», «Великий терор на Хмельниччині», «Літературна громада».

Ці спогади я пов'язую з дуже важливим для себе висновком: я думаю, що без Михайла Чекмана наше місто не було б таким, яким воно є зараз. Його роль в історії новітнього Хмельницького неоднозначна, але підсумок такий – він повністю відповідав за майбутнє цього міста, за відбудову, за покоління, яке підросло, за розвиток культури і мистецтва.

Михайло Костянтинівич завжди пишався не тільки передовими хмельницькими підприємствами, але й досягненнями у культурі, мистецтві, літературі. Стосовно ж його особистої уваги до нашого пись-

менства і журналістів – не треба й говорити. Особливо приязно ставився до прозаїків, поетів, журналістів, які писали про Хмельницький та Поділля. Він глибоко поважав Павла Гірника, Броніслава Грищука, Івана Іова, Петра Карася, Миколу Мачківського, Богдана Теленька, переживав за випуск книг, зокрема, «Пароль – «Проскурів» М.Мачківського (1997), «Буремний Буг» П.Карася (2001).

Вони ж його поважали за оперативність, за вміння дивитися в корінь проблем, за те, що особисте для нього ніколи не стояло на першому плані.

Але повернімося до 1992-1993 років, коли наша Незалежність утверджувалася. Саме в ті часи на підйомі був рух за відродження національної культури і духовності. Саме тоді мені, в числі групи літераторів, і випала честь зустрітися з ним особисто як з мером міста.

Створення Хмельницької міської літературної спілки було ним однозначно підтримано. 3 січня 1993 року на установчих зборах, прийнявши статут цього творчого об'єднання, вже 6 червня Михайло Костянтинович поставив свій підпис під рішенням Хмельницького міськвиконкому про створення Хмельницької міської літературної спілки «Поділля». В ті дні були започатковані друковані органи спілки: літературно-художній альманах «Творче Поділля» і газета «Літературна громада».

Особливо приємно згадувати, з якою увагою ставився міський голова до цих видань, особливо до полемічних статей між членами Хмельницької обласної організації Національної спілки письменників України і членами міської літспілки «Поділля». Тепер, на відстані років, я бачу наскільки були праві перші.

Михайло Костянтинович проявляв велику зацікавленість до роботи над унікальним виданням – альманахом «Творче Поділля». Зазначимо, що випуск цієї книжки наштовхнувся на протидію тодішнього керівництва обласної організації спілки письменників України. Зрозуміло, що без підтримки Михайла Костянтиновича це видання, як і наступні випуски «Творчого Поділля», навряд чи вийшло б. Хочу також підкреслити: Михайло Костянтинович не тільки цікавився літературою. Мало хто знає, що він й сам писав поезії і це йому вдавалося. Жаль, що ніколи широко не оприлюднював їх. Хоча знаю багато прикладів, коли діячі подібного рангу випускали свої книжки, якщо не під своїм прізвищем, то під псевдонімом. Зустрічаючись із літераторами, він завжди думав, як їх книги донести до читача. Думав про те, як літератори сприймуть його поради, рекомендації (саме рекомендації, але не вказівки!). Тому його передмови до випусків альманаху «Творче Поділля» стосувалися справи розвитку літератури на Хмельниччині, актуальності завдань, які стоять перед письменниками.

В 1996 році я разом з Леонідом Савицьким (на жаль, його вже немає серед нас) готували до випуску історико-краєзнавчий збірник свідчень і документів «Великий терор на Хмельниччині». Як член громадської ради цього видання, М.К.Чекман виділив кошти на книжку. Вона вийшла у світ наприкінці 1997-ого, але протягом року ми з Л.А.Савицьким і І.П.Клюсом – головним редактором видання, неодноразово зустрічались в кабінеті Михайла Костянтиновича, радились з ним стосовно архітектури книги. Скажу прямо: мене втішало доброзичливе ставлення Михайла Костянтиновича. Радувало й те, що наші бесіди відбувались на рівних. Оцінюючи підсумки тих зустрічей, можу однозначно сказати, що М.К.Чекман був справжнім патріотом України, який твердо стояв на національно-демократичних позиціях.

Культурна сфера завжди посідала значне місце в діяльності Михайла Костянтиновича. Він предметно займався розміщенням товариства «Просвіта» (зараз там «Народний дім»), всіх творчих спілок міста, звільнення їх від орендної платні. За вказівкою Михайла Костянтиновича нам виділили доволі пристойне приміщення в центрі міста, на перехресті вулиць Кам'янецької і Подільської. Зараз біля цієї триповерхівки постала архітектурна споруда «під шоломом» «Ощадбанку».

Наша новостворена спілка, хоча і не мала статусу професійного об'єднання, як обласні організації НСПУ або ж НСХУ, але завдяки його рішенням платила за приміщення в центрі Хмельницького лише за амортизацію займаної площі. Як на той час, нашому творчому осередку велось непогано. На жаль, Михайлу Костянтиновичу так і не вдалося відвідати наше приміщення. При його зайнятості не було часу. Але хочу підкреслити, що він завжди дбайливо ставився до літераторів і завжди до глибини душі обурювався, що в нашому місті по-казенному ставляться до проблем творчих людей. Мені відомо декілька випадків, коли Михайло Костянтинович досить різко ставив питання щодо цих проблем. Це засвідчує хоча б такий випадок. Наша спілка не змогла вчасно оплатити за амортизацію приміщення і комунальне господарство виставило нам рахунок за оренду площі за найвищими цінами, як для прибуткового підприємства. Як тільки про це довідався Михайло Костянтинович він при мені негайно викликав чиновника, який очолював цей відділ міськвиконкому. Не буду вдаватися до подробиць. Через півгодини всі нарахування були скасовані. Нова угода закріпила за нами попередні правила оплати за приміщення.

Зустрічаючись із Михайлом Костянтиновичем, спостерігаючи його трудовий ритм, можу засвідчити: роботі він віддавався до кінця. Винятком не була навіть неділя.

- Знаєте, - якось сказала мені двірник Наталія, що ранесенько прибирала біля входу у міськвиконком, - він сьогодні прийшов (а не приїхав на авто) о сьомій ранку. І такі свідчення доводилося чути не раз.

У письменників були і дні народження, і ювілеї, і презентації їх книжок. Якщо випадала нагода, він завжди вшановував митців. До цього часу пам'ятаю, як він удостоїв своєю присутністю вечір Павла Гірника, що проходив у концертній залі ХОДТРК «Поділля-центр»; пам'ятаю і свій ювілейний вечір, який проходив у центральній міській бібліотеці. Його присутність стала тоді справжнім сюрпризом не лише для мене, а й для всіх присутніх на вечорі. Пишаюсь цим. При більш близькому знайомстві з ним я побачив людину не тільки з відкритим обличчям, але й внутрішньо цільну, зважену, вдумливу.

Однозначно, він був лідером. А ще він був доступним у стосунках з кожним громадянином Хмельницького. Щодня мер зустрічався з сотнями людей. Я не пам'ятаю жодного випадку, щоб у визначений час він не прийняв кого-небудь з письменників чи журналістів.

Наша літспілка була у Михайла Костянтиновича на особливому статусі. Але тут, прочувши про таке ставлення мера до нашої організації, до його приймальної потягнулися десятки і десятки доморощених поетів і пііток зі своїми клопотаннями щодо видання їх опусів. Нема чого гріха таїти, серед них траплялося чимало гонорових, але далеких від мистецтва людей, і просто графоманів. У жодному разі він самостійно не приймав рішення про надання матеріальної підтримки на видання їх книг, а делікатно відмовляв таким чином: «У нас, в місті, існує літспілка, яка має свої видання. Якщо Ваші твори варті публікації, спілка їх обов'язково надрукує».

Ради правди скажу, що я не був наближеним до Михайла Костянтиновича, як деякі з письменників чи журналістів, але відчував його прихильність. Можливо, у мене була можливість бути до нього ближчим. В пам'яті закарбувалось, як на одному з творчих вечорів, поздоровляючи мене, потиснувши руку, він неголосно сказав: «Днями зайдіть до мене». Зайшов я через тиждень, та не один, а з кількома літераторами, щоб вирішити питання чергового випуску «Літературної громади». Питання вирішилось позитивно. Прощаючись зі мною, він тихо промовив: «Я ж просив зайти особисто Вас. Є розмова...»

А потім був трагічний липень.

До цього часу я картаю себе, що не зайшов до Михайла Костянтиновича сам. Що він хотів сказати мені – залишається таємницею. Можливо, в моєму житті відбулись би якісь зміни?

Та я не про себе, а про те, як Михайло Костянтинович дбав про кожного з нас, хмельничан.

І як пам'ять про Михайла Костянтиновича у мене залишилась його самописка, яку він колись подавав мені. Нею і написані ці рядки.

Джерела:

1. Творче Поділля. Літературно-художній альманах Хмельницької міської літературної спілки «Поділля» (упорядники: В.А.Дмитрик, М.І.Коваль, І.І.Кубицький). – Хмельницький. -1993. -252с.
2. Великий терор на Хмельниччині. Історико-краєзнавчий збірник (свідчення та документи). -Хмельницький. Літературна спілка Поділля. -1997. -272с.
3. Творче Поділля. Публіцистично-художній альманах (упорядники: В.Дмитрик, М.Коваль). –Хмельницький. -1998. -152с.
4. «Літературна громада». Орган Хмельницької міської літературної спілки «Поділля». №№1-31 за 1993-2006 рр.

*Володимир Дмитрик
м.Хмельницький*

КРИНИЦЯ ПАВЛА ГІРНИКА

У статті надаються короткі відомості про життя та творчість Павла Гірника, поета, громадського діяча, уродженця міста Хмельницького, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка.

Ключові слова: м.Хмельницький, поет, Павло Гірник, Національна премія імені Тараса Шевченка, «Поєвітається».

*«Крім Тебе, Слово, побратима в мене нема»
Павло Гірник*

Якщо ви любите читати і цінуєте поезію, то серед багатьох авторів вибирайте його – Поета, поета Павла Гірника. І не помилитесь. В нього нема фальші, бутафорії, словесної потерухи. Він – правда. Слово його, як джерельна вода з криниці. П'єш - не нап'єшся.

Про себе він пише: «Народився. Вчився – вивчився. Писав і пишу. Живу в світі, який люблю і не розумію – у тому білому-білому світі, який не перейти й не обминути.

За плечима і літа, і думи, а душа так і не навчилася триматися землі. Той поетичний світ часом тихий і щемливий, напоєний добром і любов'ю, часом годований з ножа... Марно шукати в ньому Вітчизни чи побратима – він є, тобою».

У літературному довіднику читаємо: «Гірник Павло Миколайович народився 30 квітня 1956 року у місті Хмельницькому.

Батько – Микола Андрійович – поет. Мати – Тамара Дмитрівна – фольклористка. Навчався в Хмельницькій середній школі № 3. В 1979-му році закінчив Київський державний педагогічний інститут, а в 1989 році – Вищі літературні курси у Москві. Працював учителем української мови та літератури у сільських школах Поділля, засновник та перший голова обласної організації «РУХ». Член Національної спілки письменників України, а з 1996 року – член Асоціації українських письменників, обласну філію якої очолює і до сьогодні. Як поет та літературний критик, есеїст публікується в періодиці з кінця 70-х років».

Вже перші поетичні збірки Павла Гірника «Спрага» (1983) і «Летіли гуси» (1988) знайшли широке визнання серед читачів і літературної критики. Вже саме тоді виразно відчувалась виняткова, не побоююсь сказати, унікальна енергетика, яка відтак зробить голос Павла Гірника не схожим ні на чий.

*У зимну днину, в лиху годину
Летіли гуси над білим ставом.
А ватаг крикнув, що Україна –
І серце стало...*

Про яскравий талант поета писали Михайло Слабошпицький, Петро Осадчук та інші. Вони відзначали, що його найголовніша самонастанова – думка і думка, що зовнішня безпретензійність, зовнішній традиціоналізм віршів – оманливі!

І це було написано ще в ті часи, коли в літературному оркестрі першу скрипку грали зовсім не перші поети, а одописці, «епігони і любителі школярського легкопису» (за висловом Івана Іова).

Вже в 90-ті, одна за одною, виходять «Китайка», «Се я, причинний», «Вибране», а на рубежі ХХІ століття – «Брате мій вовче», «По війні», «Коник на снігу», «Смальта». Сьогодні відомо про те, який сильний резонанс викликала книжка «Посвітається».

*Світає, посвітається,
Сідають тіні попри душі.
Скресає, воскресається
І убієнне, і грядуще*

*Літає чорне вороння,
Холоне хата за плечима,
Чекає стомлена рідня –
Сльозина, витита очима.*

*Світає, посвітається,
Людніє слово без'язике.
Скресає, воскресається.
Співають діти – боголикі...*

Саме за цю книжку, до якої увійшли твори різних років, Павло Гірник у 2009 році отримав Національну премію імені Т.Г.Шевченка.

Але, ой як далеко він, лауреат, від шумних столичних вулиць, президій, літзасідань тощо. Він весь у поетичній творчості і сільському житті, а не від світу «казарми», «колгоспу». Він має, любить і плакає своє, в основі яких є мука та біль сковородинської і шевченківської «духовної людини». В цих болях і муках звільняється, самостверджується українець і нація, тарується власний шлях життя.

Але хіба можна взагалі «переказати» поета? Треба знову й знову перечитати його книжки, перебродити його дорогами, його полями, його садками, аби збагнути основні принципи життя – «Мати в собі внутрішню гідність, а не гординю, волю, а не сваволю, совість, непомітну доброту, а не злість».

А ще скажу про те, наскільки Павло Гірник як поет володіє даром передбачення, більше того, інтуїтивного відчуття та проживання майбутніх подій. 2012 року в Києві вийшла його книжка роздумів «За дві криниці до прірви», а сьогодні, перечитуючи її сторінки майже з містичним страхом, усвідомлюємо: це ж усе написано за два роки до Майдану гідності!

І таке:

*Останній день, остання воля,
Остання тиша на піску,
І поминальна грудка солі
На крижаному рушнику.*

*І сірий вітер проти ночі,
У тихе слово при кінці
І Україна очі в очі
Стоїть зі свічкою в руці.*

«Ой, вертаються мовлені і писані слова, ой вертаються...» Бо мовлені вони ще задовго до сучасної війни на Сході України, до війни з тими, хто «злостиво бере з твого стола у свою непролазну кишеню».

Одинадцять талановитих поетичних книг, колективні збірки і альманахи, численні публікації у періодиці – і все це складає життя поета Павла Гірника.

А скільки ще віршів попереду..., скільки книг...

Триває дорога... Триває політ слова... І неможливий наш зворотній шлях. Частіше б нам слухати наших поетів – пити воду з криниць українського слова. З криниці Павла Гірника.

Джерела:

1. Гірник П. За дві криниці до прірви. -К.: НВТОВ «Крето» ЛТД, 2012. -40с.
2. Гірник П. Посвітається: Поезії. –К.: Пульсари, 2009. -376с.
3. Гірник П. Смальта. -Хмельницький: Вид-во Цюпак А.А., 2006. -64с.
4. Гірник П. Коник на снігу: зб.поезій. -К.: Факт, 2005. -136с.
5. Гірник П. Се я, причинний: поезія. –Хмельницький: Інформ.видав. від. «Молодь», 1994. -96с.
6. Гірник П. Летіли гуси...: поезії. -К.: Молодь, 1988. -80с. 7. Павло Гірник - Валерію Бурію: лист // Валерій Михайлович Бурій: біобібліогр. покажчик; тексти. -Черкаси: Вертикаль, 2013. - С. 183-184.
8. Будзей О. «Брате мій вовче, сестро калино...» // Подолянин. -2009. -27 лютого. -С.7.
9. Бурій В. Співець Шевченкового краю: Павло Гірник про батька / Валерій Бурій // Катеринопільський вісник. -1998. -23 трав. -С.6.
10. Гаєвська Н.М. Гірник Павло Миколайович // Українська літературна енциклопедія. -Т.1. -К., -1988. -С.426.
11. Кабачинська С. Не від світу сього: Шевченківський лауреат поет Павло Гірник – про мишей та людей //Дзеркало тижня. -2009. -14 берез. –С.14.
12. Літератори Хмельниччини: Довідник обласної організації Спілки письменників України / Упорядник Микола Федунець. -Хмельницький: Доля, 1997. -С.12.
13. Літературна Хмельниччина ХХ століття: Хрестоматія.-Хмельницький, 2005. -С.552—561.
14. Маліш П. Поезія, зіткана з болю //Поділ.вісті. -2011. -29 квіт. –С.3.
15. Мацько В. Кроки тверді і сміливі // Прибузька зоря (Хмельницький). -1984. –19 трав. –Рец. на зб. поезій П.Гірника «Спрага».
16. Мацько В. Літературне Поділля. -Хмельницький, 1991. -С.17.
17. На самоті зі Словом / Кульбовський М. З подільського кореня. -Хмельницький, 2007. –Кн.4. –С.87-92.
18. На тернистому шляху до істини: (літ.портрет П.Гірника) //Якубовська М. У дзеркалі слова: есеї про сучасну укр. літ. –Львів, 2005. –С.571-578.
19. Пакулько Н. «Не промовчи Шевченка у собі» // Поділ.вісті. -2014. -27 лют. –С.2.
20. Письменники України. -Дніпропетровськ, 1996. -С.53. 21. Письменники Хмельниччини: Бібліографічний покажчик. -Хмельницький, 1989. -С.11. 22. Слабошпицький М. «...Та знатимеш такі слова»: Павло Гірник і його літературна доля // Слово Просвіти. -2010. -12-18 серп. –С.14. 23. Хто є хто в українській політиці. -К., 2000. -С.91.

*Леся Долінська
Наталія Мартинюк
м. Деражня*

СПОДВИЖНИКИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ДЕРАЖНЯНИЩИНІ:

Ф.Г. ВАРАНИЦЯ, М.О. КОЛОДІЙ, Р.Р. ЧОРНЕНЬКА

У статті йдеться про життя та діяльність вчителів- ентузіастів Деражнянищини та їх внесок у розвиток музейної справи.

Ключові слова: Деражнянищина, Ф.Г. Вараниця, М.О. Колодій, Р.Р. Чорненька, музей.

Початок формування мережі музейних закладів на Деражнянщині припадає на 60-80-ті роки ХХ ст. Ініціаторами цієї справи стали педагоги, інтелігенція, люди, закохані в історію рідного краю, які весь свій вільний час присвятили пошуковій та краєзнавчій роботі. Завдяки їхній наполегливій праці активізувалася робота над створенням краєзнавчих учнівських гуртків, ініціативних культурно-освітніх груп, розпочали роботу шкільні та громадські музеї.

Федір Гордійович Вараниця

Вагомий доробок у розвиток музейної справи на Деражнянщині вніс учитель Коржовецької школи Федір Гордійович Вараниця.

Народився Федір Гордійович Вараниця у 1910 р. у селі Коржівцях в сім'ї селян-хліборобів. Після закінчення Проскурівського педагогічного технікуму у 1930 р. свій трудовий шлях він розпочав в селі Колибань Ружичнянського району вчителем історії [2, арк. 1]. У різний час (1931-1938) він працював учителем історії в школах сіл Богданівці, Копачівка, Гатна. У 1932-1935 рр. Ф.Г. Вараниця одночасно заочно навчався в Кам'янець-Подільському педінституті, де закінчив три курси історичного факультету [2, арк. 3]. Далі продовжує навчання у Московському інституті історії, філософії та літератури, а в 1938 р. й сам переїжджає у Москву, де в школі №367 викладає уроки історії. [2, арк. 1]. З початком війни проходив службу в рядах Червоної армії у званні старшини в 171й мотострілковій дивізії [2, арк. 1]. У червні 1941 р. отримав контузію, у серпні 1943 р. був поранений. Після поранення служив у 271-му стрілковому полку УВСР – 329. Брав участь у боях за Карельський перешийок у 1940 р., Гродно – Ліда – у 1941 р. Через поранення отримав інвалідність III-ї групи (не було однієї легени) [2, арк. 2].

Після війни Ф.Г. Вараниця повернувся у своє рідне село, де і пропрацював в Коржовецькій школі з 1946 до 1972 року [2, арк. 1]. Односельці та колишні учні Федора Гордійовича згадують його як порядну та інтелігентну людину, хорошого вчителя, який був завжди уважний як до учнів, так і до колег по роботі. Уроки Федора Гордійовича були завжди цікавими, багатогранними [6].

З ініціативи Федора Гордійовича у 1967 р. у селі був створений один із найбільших сільських музеїв у районі [3], де було зібрано більше як три тисячі предметів: більше сотні різноманітних знарядь праці, зброї періоду Першої світової та Другої світової воєн, різноманітних документальних матеріалів, нагород радянської доби, велику нумізматичну колекцію [11]. Вражала автентичність усіх цих речей, адже джерелом надходження усіх старожитностей музею були жителі села, учні місцевої школи. Усе своє життя Федір Гордійович присвятив краєзнавству, дітям, школі. Загальний стаж педагогічної роботи Ф.Г. Вараниці складає 43 роки і вісім місяців.

Уродженець села Коржівці Микола Якович Лісовий у своїй книзі «Коржівці – село і його люди» розповідає, що Федір Гордійович був закоханий в історію, в своє село і його людей. Спочатку він створив краєзнавчий куточок у школі. Коли експонатів було понад 500, місця для їх зберігання стало замало, і сільське керівництво виділило новозбудоване приміщення поліклініки-амбулаторії, яке в той час пустувало. В кількох кімнатах було розміщено музей, який був єдиним в цій окрузі. До музею організовувались поїздки з навколишніх сіл для учнів шкіл. Але за станом здоров'я Федору Гордійовичу було важко кожен день, особливо в негоду, долати шлях до музею (2,5 км), і він звернувся до правління колгоспу про виділення приміщення для музею у новозбудованій конторі колгоспу, поряд з якою він жив. Тут музей проіснував, аж поки в колгосп не прийшов новий керівник, який вирішив у приміщенні музею розмістити кабінети [5].

Микола Якович згадує: «Експонати звалили гамузом і кінними возами відвезли за вказівкою цього керівника в пустуючі приміщення сільської лікарні. Тут же тимчасово проживали і бригади гуцулів, які проводили будівництво колгоспних приміщень. Вони швидко зорієнтувалися в цінності цих експонатів, серед яких були монети часів Польсько-Литовської держави, баритон Р. П. Ігнатенка, музиканта Хотинського полку, матеріали з Коржовецького монастиря, архівні документи, тощо. Помер Федір Гордійович – не стало музею» [5].

Федір Гордійович Вараниця велику частину свого життя присвятив краєзнавчій справі, не зрадивши своєму покликанню, і залишився в пам'яті односельчан достойною людиною.

Михайло Оксентійович Колодій

Найавторитетніший педагог ХІХ ст., основоположник наукової педагогіки й народної школи, автор праць з теорії та історії педагогіки К.Д. Ушинський вважав, що «успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства». Саме такого принципу дотримувався у своїй роботі директор народного історичного музею села Загінець Михайло Оксентійович Колодій - вчитель історії за професією і краєзнавець за покликанням душі.

Його ентузіазму і запалу в краєзнавчій справі можна тільки позаздрити. Адже Михайло Оксентійович весь свій вільний час присвячував дослідженню історії рідного краю. У цій важливій справі мав

вірних помічників – юних істориків, восьмикласників Загінецької школи. Разом вони їздили на екскурсії містами Хмельниччини, ходили в туристичні походи, вивчали історію Деражнянщини.

М.О. Колодій народився 18 листопада 1914 р. в с. Фаціївці, Михайлівського району, Кам'янець-Подільської області в сім'ї селянина-бідняка. Батьки займалися землеробством, а в 1930 р., в часи суспільної колективізації, вступили до колгоспу ім. Жовтня с. Фаціївки [1, арк.3].

З 1926 по 1929 р. навчався в Михайлівській семирічній школі. 1930-1932 рр. – навчання у Вінницькому педагогічному технікумі за спеціальністю вчителя I-IV класів. Після закінчення технікуму працював вчителем Вербицької школи Вільковецького району. У 1933-1936 рр. – вчителював у Фаціївецькій школі [1, арк.7].

У 1936 р. Михайло Оксентійович був мобілізований до лав радянської армії, де служив до червня 1946 р. За 10 років він пройшов справжній військовий вишкіл: у 1936 р. став курсантом Одеського військово-політичного училища, у 1939 р. був комісаром батареї Краснознаменської Дальньосхідної армії 26-ї Сталінської дивізії, а з 1941 р. – командиром цієї дивізії. Водночас, проходив навчання на курсах підвищення кваліфікації командирів артилерійських дивізіонів у м. Горькому. У липні 1942 р. став начальником артилерії стрілецького полку 18-ї стрілецької дивізії Сталінградського фронту, з листопада 1942 р. – начальником артилерії 18-ї стрілецької дивізії Ленінградського фронту.

У 1944-1946 рр. займався викладацькою діяльністю, був старшим викладачем тактики артилерії 1-го артилерійського училища Війська Польського [1, арк.1]. За багаторічну військову службу М. О. Колодій був нагороджений орденом «Червоної зірки», медаллю «За оборону Ленінграда», медаллю «За оборону Сталінграда», Польським орденом.

Після закінчення служби повернувся додому, де його чекала дружина Галина Єфимівна, дочка Валентина та син Володимир [1, арк.2]

У 1946 р. М.О. Колодій був призначений на посаду директора і вчителя історії Іванківської школи Михайлівського району. З 1948 р. – директор Яськовецької школи; з 1952 р. - директор і вчитель історії Загінецької школи, з 1962 р. працював на посаді заступника директора з навчальної роботи [1, арк.14], з якої в 1966 р. був звільнений, але продовжував вчителювати та активно займатися краєзнавчою роботою.

Навіть у відпустці Михайло Оксентійович не міг відмовити юним романтикам, щоб піти у похід. 19 учнів на чолі з ним вирушили досліджувати рідні краєвиди та місця. Із рукопису краєзнавця: «Ні тяжка ноша в рюкзаках, ні обмежений час екскурсії не турбували допитливих слідопитів, вони слухали уважно свого вчителя про Загінецьке господарство, польовий машинно-тракторний стан, спілкувалися з робітниками колгоспу – трактористами, комбайнерами, ковалями. Їх туристичний маршрут проходив біля сіл Фаціївка, Яснозір'я, мандрували через плантації цукрового буряка, побували в Гримячці, гостинно тут прийняли їх вчителі й учні школи, далі побували у Зіньківській середній школі, були змагання з волейболу, зустріч з Героєм Радянського Союзу Павлом Писаренком, виступали вчителі історії, відвідали історико-краєзнавчий музей, навіть були на руїнах Зіньковецької фортеці» [9].

Краєзнавча робота, яка проводилась Миколою Оксентійовичем під час екскурсій і туристських походів, була найбільш ефективною позаурочною формою вивчення рідного краю. Завдяки краєзнавчим спостереженням відбувалось активне засвоєння учнями навчального матеріалу, що сприяло набуттю ними навичок, необхідних у житті. Школярі із захопленням займалися цією справою, під час подорожей та експедицій вони збирали краєзнавчий матеріал, проводили різноманітні спостереження за місцевими явищами й об'єктами, що сприяло вивченню природи, історичної та культурної спадщини рідного краю.

6 жовтня 1967 р. рішенням Загінецького виконкому сільської ради народних депутатів у приміщенні сільського будинку культури було створено народний історичний музей, директором якого було обрано Миколу Оксентійовича Колодія. Завдяки його зусиллям та старанням цей музей здобув славу одного із найкращих в районі. Загальна кількість експонатів музейного фонду становила 658 предметів. Серед них була велика кількість глиняного посуду, вишивки, знарядь праці, предметів побуту, фото та документів 20-60-х років ХХ ст. Окрасою музею були два самовари з маєтку відомого різьбяра та колекціонера Болеслава Стажинського [4, с.142].

Односельчани згадують його як доброго, активного, безкорисливого чоловіка. Розповідають, що, будучи на посаді директора школи, він ніколи не проявляв ані зверхності, ані пихи, завжди пропонував свою допомогу, «міг йти по вулиці, а, побачивши толоку на подвір'ї, звертав з дороги та допомагав. А ще дуже любив дітей, своїм вихованцям і присвятив все своє життя в прагненні прищепити любов до рідного краю» [7]. Навіть після виходу на пенсію він продовжив свою педагогічну та краєзнавчу роботу. Слід зазначити, що загальний стаж його роботи налічував більше 40 років [1, арк.30].

Пішов з життя Михайло Оксентійович 9 березня 1987 р. Похований на місцевому цвинтарі. Талановитого педагога та краєзнавця й досі пам'ятають учні, вчителі. Завдяки своїй наполегливості, важкій

праці, любові до дітей та рідного краю він став справжнім майстром своєї справи, прикладом наслідування для усіх нас.

Раїса Романівна Чорненька

Відданістю своїй справі відзначилась вчителька математики Раїса Романівна Чорненька, яка займалася вивченням історії Вовковинецького військового містечка.

Народилася Раїса Романівна Чорненька 16 січня 1946 р. у с. Фрампіль (тепер с. Косогірка) Ярмолинецького району Кам'янець-Подільської області (тепер Хмельницька обл.). У 1967 р. закінчила Кам'янець-Подільський педагогічний інститут, фізико-математичний факультет. З 1967 до 1974 р. працювала вчителем математики в Добропільській середній школі Донецької області. Тут Раїса Романівна почала займатися пошуковою роботою. Разом із учнями розшукали рідних загиблих воїнів, які поховані у місцевій братській могилі, також збирали матеріали про ветеранів, організовували екскурсії по місцях бойової слави [8].

У 1974 р. Раїса Романівна Чорненька переїхала у селище Вовковинці, де влаштувалась вчителем математики у Вовковинецьку школу-інтернат. Ця школа розташована на території колишнього військового містечка, яке було єдиним в межах тогочасної Деражнянщини. Саме з приходом у школу Раїси Романівни Чорненької розпочалась пошукова робота з вивчення історії Вовковинецького військового містечка. У 30-ті роки минулого століття воно налічувало більше 40 споруд з розвинутою інфраструктурою: асфальтні дороги, власна електромережа, водогін, казарми, полкова школа, клуб, штаб, їдальні, дитячий садочок, лазня, електростанції тощо [10, с. 334].

10 травня 1977 р. було проведено перше засідання клубу «Пошук». Р.Р.Чорненька разом із учнями-пошуковцями провели величезну дослідницьку роботу, в результаті якої до Вовковинців почали приїжджати перші групи ветеранів, які проживали тут у 1930-1940 рр. Це солдати 289-го стрілецького полку 97-ї стрілецької дивізії, 39-го окремого кулеметного батальйону, 217-го стрілецького полку 80-ї стрілецької дивізії та ін. (спогади)

В 1979 р. у Вовковинецькій школі-інтернаті пройшла перша організована зустріч ветеранів. З великою радістю і переживанням колишні військовослужбовці містечка відвідували вцілілі будинки, обходили територію, розповідали учням про події війни.

В наступному році відбулася ще одна зустріч, яка тривала три дні. До Вовковинців приїхали ветерани з різних куточків СРСР, які привезли з собою власні речі, пов'язані з історією містечка. Це стало поштовхом для створення музейної експозиції у школі-інтернаті.

За ініціативи Раїси Романівни у цьому ж 1980 р. був організований музей бойової слави Вовковинецького військового містечка. Там розмістилися експонати, знайдені на території школи або надані ветеранами: кулеметні диски, військові кітелі, ремені, пілотки, фото та документи тощо. Внаслідок пошукової роботи, яку вона проводила разом з учнями впродовж багатьох років, музейна колекція постійно поповнювалась новими експонатами. До прикладу, в 2010 р. Раїса Романівна з дітьми їздила на розкопки в село Підвисоке Кіровоградської області, де кілька днів перебував 218-й полк. При розкопках була виявлена значна кількість залишків зброї, частину яких вони привезли у Вовковинці [8].

З 1974 по 2012 рр. роботи у школі-інтернаті Р.Р. Чорненька весь свій вільний час присвячувала дослідницькій роботі: розробляла тексти екскурсій, які проводились в музеї, сценарії заходів та зустрічей, які неодноразово проходили у школі, організовувала поїздки місцями бойової слави воїнів Вовковинецького військового містечка. Разом з Раїсою Романівною учні школи побували в Умані, Каневі, Києві, Черкасах, Яворові, Любичеві, Перемишлі тощо. Слід зазначити, що в результаті проведеної роботи було встановлено кілька десятків прізвищ солдатів, захоронених у братській могилі періоду 1941-1945 рр. у Вовковинцях [8]

У 2012 р. Раїса Романівна вийшла на заслужений відпочинок, але створений нею музей у Вовковинецькій школі-інтернаті досі функціонує, кожен бажаючий може його відвідати й познайомитися з частинкою історії Деражнянщини.

Отже, завдяки таким ентузіастам, як: Ф.Г. Вараниця, М.О. Колодій, Р.Р. Чорненька з'явилися перші шкільні та громадські музеї на Деражнянщині. Для сучасників ці люди мають бути прикладом для наслідування. Ми повинні знати імена сподвижників музейної справи, які своє життя присвятили поглибленому вивченню історії рідного краю, зібранню місцевого археологічного, етнографічного та історичного матеріалу.

Джерела:

1. Архівний відділ Деражнянської райдержадміністрації – Ф – 139. – оп. 1. – спр.134.- 30 арк.

2. Архівний відділ Деражнянської райдержадміністрації – Ф – 139. – оп.1.- спр. 352.- 18 арк.
3. Васильченко Ф. Гурток «Юний історик» //Прапор ленінізму.-1965.-9 вересня
4. Долінська Л.Й., Мартинюк Н.В. Громадські музеї Деражнянщини: історія та сучасність// Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку»/ Ред. кол. Дмитрієнко М. Ф. (голова), Мосунов М. М. (співголова) та ін. - Київ – Бар, 2014 . – с. 141- 145
5. Лісовий М.Я. Коржівці – село і його люди. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2011. – 65 с.
6. Спогади Черевайка Миколи Степановича, 1935 р.н., с. Коржівці
7. Спогади Волчелюк Галини, бібліотекар, с. Загінці.
8. Спогади Чорненської Раїси Романівни, 1946 р.н ., смт. Вовковинці
9. Стежками Поділля. Рукопис Колодія М. О. – 38 с.
10. Чорненський В. І. До історії військового містечка у Вовковинцях//Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянщина: минуле і сучасне» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова) та ін. – Хмельницький, 2013. – с. 334 - 338
11. Ф. Шевцов. Шкільні краєзнавчі //Прапор ленінізму. – 1966. – 2 червня.

*Галина Єсюніна
м. Хмельницький*

ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Хмельницька міська централізована бібліотечна система (ЦБС) з 2011 року проводить ґрунтовні дослідження біографії Почесних громадян міста Хмельницького, яких на початок 2016 року нараховується 26. Всі зібрані матеріали опубліковані на веб-сайті Хмельницької міської ЦБС – www.cbs.km.ua

Ключові слова: почесне звання, нагорода, територіальна громада, Почесний громадянин міста Хмельницького.

Найвищою відзнакою територіальної громади міста Хмельницького є звання «Почесний громадянин міста». Воно присвоюється вже 50 років – з 1966 року. Це звання є відзнакою визначних особистих заслуг перед містом Хмельницьким у практичному розв'язанні питань його соціально-економічного розвитку, вагомих досягнень у розвитку підприємництва, науки, освіти, культури, спорту, охорони здоров'я, будівництва та житлово-комунального господарства, благодійницької та громадської діяльності.

Вперше звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» було встановлене рішенням сьомої сесії міської ради від 21 січня 1966 р. До 1969 р. було відзначено три хмельничанина. Після цього, з незрозумілих причин про почесне звання «забули». Лише через тридцять років, рішенням сьомої сесії Хмельницької міської ради від 16 березня 1999 р. за №26, було відновлене звання «Почесний громадянин міста Хмельницького». Названим рішенням зазначене наступне:

«З метою вшанування громадян, які внесли значний особистий внесок у соціально-економічний та культурний розвиток міста, і відповідно до статуту територіальної громади міста Хмельницького міська Рада вирішила:

1. Затвердити Положення про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Хмельницького».
2. Рішення сьомої сесії міської ради «Про заснування звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» та книги Почесних громадян міста Хмельницького» від 21 січня 1966 року вважати таким, що втратило чинність.
3. Оголосити конкурс на кращі ескізи свідоцтва «Почесний громадянин міста Хмельницького» та нагрудного знаку».

Таким чином, з 1999 р. було поновлена процедура відзначення найвидатніших хмельничан і до початку 2016 р. до трьох нагороджених у 60-х роках додалось ще 23. Згадаємо біографії та заслуги усіх 26 хмельничан, що отримали звання «Почесного громадянина міста Хмельницького».

Горбанчук Юхим Онуфрійович. Звання присвоєно рішенням восьмої сесії Хмельницької міської Ради депутатів трудящих від 23 березня 1966 р.

Горбанчук Ю.О. народився 5 березня 1896 р. в с. Зофіполь Вінницької обл., в багатодітній селянській родині. У 1913 р. закінчив Літинську гімназію, а в 1914 р. був мобілізований до армії й рядовим солдатом воював у Першій світовій війні. За мужність, проявлену в боях, нагороджений Георгіївським хрестом. У 1918-1920 рр. працював вчителем Зофіпольської початкової школи, а в 1920-1922 рр. – завідувачем Літинського районного земельного відділу. У 1922-1927 рр. навчався у Київському медичному інституті, який закінчив з відзнакою і з 1927 р. працював хірургом Старосинявської та Проскурівської лікарень,

головним лікарем Вовковинецької районної лікарні. У 1941-1945 рр. був провідним хірургом фронтових шпиталів. З 1945 р. – головний лікар обласної лікарні в Проскуріві (нині Хмельницький). Заслужений лікар України. Помер 1969 р. Імям Ю. Горбанчука назва одна із вулиць міста [7; 23; 24; 31].

Черно Пилип Олексійович. Звання присвоєно рішенням дванадцятої сесії Хмельницької міської Ради депутатів трудящих від 2 грудня 1966 р.

Черно П.О. народився у 1899 р. в селянській родині на Полтавщині. У роки громадянської війни воював у лавах Червоної армії на Кубані та в Туркестані. З 1919 р. – заступник голови райвиконкому, начальник особливого загону на побудові Середньоазіатської залізниці. Закінчив Ташкентський інститут механізації сільського господарства. У 1930-х рр. працював на партійній і радянській роботі: начальник МТС, секретар райкому партії, інструктор ЦК компартії Туркменії, зав. відділом окружкому, обкому партії, заступник голови облвиконкому. У 1941-1943 рр. – заступник народного комісара соціального забезпечення Туркменської РСР, заступник голови Ашхабадського облвиконкому. З 1944 р. – на партійній роботі у Хмельницькій області [23; 24; 31].

Романенко Олександр Хомич. Звання присвоєно рішенням першої сесії Хмельницької міської Ради депутатів трудящих від 21 березня 1969 р.

Романенко О.Х. народився 1 серпня 1901 р. в с. Гармашівка Кантемирівського району Воронежської обл., в сім'ї селянина. З 1918 р. – учасник громадянської війни. У 1929 р. закінчив Московську військово-інженерну школу і служив у Червоній Армії. У 1942-1945 рр. воював на фронтах Другої Світової війни, був корпусним інженером 6-го механізованого корпусу 4-ї танкової армії. У березні 1944 р. брав участь у визволенні області та міста Проскурова від нацистських загарбників. За героїзм, проявлений у боях за Берлін, удостоєний звання Героя Радянського Союзу (27.06.1945). Після закінчення війни жив та служив у Проскуріві (Хмельницькому). Помер 1974 р. [23; 24; 31].

Сілін Радомир Іванович. Звання присвоєно рішенням 12-ї сесії Хмельницької міської ради №9 від 28 грудня 1999 р. за значний особистий внесок в розвиток вітчизняної науки, підготовку висококваліфікованих фахівців для підприємств, установ і організацій міста, створення та розбудову першого в місті Хмельницькому вищого навчального закладу освіти – технологічного університету Поділля.

Відомий вчений і винахідник, фундатор технологічної науки на Поділлі, доктор технічних наук, професор, академік Академії інженерних наук, Української технологічної академії, Міжнародної Академії інформатизації, заслужений працівник народної освіти України Сілін Р.І. народився 27 вересня 1931 р. у місті Курськ. Під час Другої Світової війни у 1943 р. 12-річним хлопчиком приєднався до топографічного загону, який знаходився на переформуванні у Воронежі, та став рядовим 65-го моторизованого топографічного загону 2-го Українського фронту. Солдатом пройшов чимало міст: бачив знищений Воронеж, брав участь у наступі на Харків, потім була Курська дуга... Згодом були інші країни: Румунія, Угорщина, Чехія, Австрія. Саме в Австрії Радомир Іванович зустрів День Перемоги. По закінченню війни переїхав до Львова. У 1951 р. вступив до Львівського політехнічного інституту на механічний факультет. У 1956 р. закінчив інститут з відзнакою та залишився працювати на посаді асистента, потім старшого викладача, доцента, а після захисту докторської дисертації в 1973 р. – професора.

У 1974 р. міністерство освіти направило Р. Сіліна до м. Хмельницького. У 1974-2001 рр. він очолював Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, де виявив талант видатного організатора вищої освіти і науки. Під його керівництвом технологічний інститут перетворився в Технологічний університет Поділля із сучасною інфраструктурою, матеріально-технічною базою і висококваліфікованими кадрами, налагодив зв'язки з кращими вищими навчальними закладами світу. Р. Сілін створив наукову школу машинобудівників, у якій підготував 8 докторів і 12 кандидатів наук. Під його керівництвом були отримані цінні для науки і практики результати, впроваджені у виробництво. У його творчому доробку майже 300 наукових праць, серед них – 7 монографій, 47 авторських свідоцтв на винаходи. Зокрема, це відомі машинобудівникам монографії та навчальні посібники «Автоматизація рахунку і розфасовки дрібних деталей», «Вібраційні пристрої в машинобудуванні», «Основи автоматизації виробничих процесів», «Вібраційне обладнання і технологія для доводки сполучених деталей». Вчений нагороджений двома бронзовими медалями ВДНГ СРСР за наукові розробки. У листопаді 1981 р. він брав участь у Міжнародному конгресі ЮНЕСКО з питань науки, технології освіти і національного розвитку у складі делегації України. З 1998 р. Радомир Іванович очолював Національний комітет України з машинознавства Міжнародної федерації з теорії механізмів і машин. Р. Сілін відзначений багатьма урядовими нагородами, користується високим авторитетом в наукових та громадських колах, серед студентів та працівників університету [3; 24].

Олексієнко Борис Миколайович. Звання присвоєно рішенням п'ятнадцятої сесії Хмельницької міської ради №22 від 21 червня 2000 р. за значний особистий внесок у розвиток вітчизняної військової науки, становлення та розбудову в місті Хмельницькому Національної академії Прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького.

Олексієнко Б.М. – генерал-полковник, доктор військових наук, професор, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений працівник освіти (1996), Почесний прикордонник України, нагороджений двома орденами «Червоної зірки» та понад десятком медалей. Народився 2 квітня 1940 р. в селі Чухелі Волочиського району Хмельницької обл. У 1958 р. став курсантом Калінінградського, а потім Алма-Атинського вищого прикордонного командного училища, яке успішно закінчив у 1961 р. Шлях офіцера розпочав заступником начальника прикордонної застави Туркменського прикордонного округу. У 1963 р. призначений заступником начальника школи сержантського складу Середньоазійського прикордонного округу. Після навчання у Військовій академії ім. М. Фрунзе (1968-1971) служив на різних кордонах СРСР, у 1984-1986 рр. працював у міністерстві іноземних справ. З 1990 р. – начальник кафедри тактики та оперативного мистецтва прикордонних військ в академії ім. М.Фрунзе.

Після проголошення у серпні 1991 р. незалежності України одразу виникла потреба у кваліфікованих прикордонних кадрах, адже на той час у державі не існувало жодного навчального закладу для підготовки офіцерів-прикордонників. Для вирішення цієї проблеми було проведено реформування Хмельницького вищого артилерійського командного училища та створено 14 грудня 1992 р. на його базі Інститут Прикордонних військ України. Безпосередньо участь у цьому процесі взяв тоді ще генерал-майор Б. Олексієнко, котрий відгукнувся на заклик до всіх українців спільно будувати нову державу і, залишивши Москву, приїхав на Батьківщину. Отримавши призначення на посаду ректора Інституту Прикордонних військ України (1993-1999), Б. Олексієнко за короткий час перетворив цей вищий навчальний заклад на один із найкращих в Україні. 15 березня 1993 р. в інституті розпочалася підготовка офіцерів-прикордонників, а вже за два роки постановою Кабінету Міністрів України від 12.04.1995 р. №268, на базі інституту створено Академію Прикордонних військ України, якій того ж року присвоєно ім'я Богдана Хмельницького. 29 квітня 1999 р. Указом Президента України академії надано статус Національної.

Національна академія Прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького стала багато-профільним вищим військово-навчальним і науковим закладом, який увібрав у себе кращі освітянські традиції, знання, досвід, а також передові форми навчання держав Європи і Америки. Особливу увагу ректор спрямував на розвиток інтелектуального потенціалу академії та її наукових кадрів. Сам Б. Олексієнко став автором та співавтором близько сотні наукових праць. Серед них: 28 навчально-методичних посібників, 6 монографій, 9 підручників з питань методології, теорії та технології навчання військових. Він – один із авторів вперше виданих в Україні підручників «Психологія професійної діяльності офіцера», «Військова психологія і педагогіка», «Військово-юридична психологія», «Основи загальної військової акмеології». Має два патенти на винаходи. Член-кореспондент Академії педагогічних наук України та дійсний член Української екологічної академії наук. Лауреат Міжнародної премії ім. Вернадського (1996).

13 грудня 1999 р. Б. Олексієнка призначено Головою Державного комітету у справах охорони державного кордону України – Командувачем Прикордонних військ України. Завдяки його діяльності прикордонне відомство отримало нове обличчя та перспективні напрямки розвитку. 12 листопада 2001 р. у зв'язку з досягненням граничного віку перебування на військовій службі, Указом Президента України Бориса Миколайовича Олексієнка було звільнено у відставку, проте він не полишає займатися громадською та науковою роботою. Хочеться лише згадати ще один цікавий факт. Коли стрій курсантів НАПВУ бадьоро співає «Марш прикордонних військ України», мало хто знає, що слова і музику цього маршу створив перший ректор академії Борис Миколайович Олексієнко [12; 14; 24].

Чекман Михайло Костянтинівич. Звання присвоєно рішенням позачергової четвертої сесії Хмельницької міської ради від 22 липня 2002 р. за значний особистий внесок у соціально-економічний розвиток міста (посмертно).

Чекман М.К. народився 16 серпня 1946 р. в с. Чаньків Дунаєвського району Хмельницької обл. Успішно закінчив Кам'янець-Подільський індустріальний технікум. У 1973 р. заочно закінчив енергетичний факультет Львівського політехнічного інституту. У 1999 р. закінчив юридичний факультет вечірньої форми навчання Хмельницького інституту регіонального управління та права (нині Хмельницький університет управління та права). У 2001 р. присвоєно науковий ступінь Почесного доктора наук Технологічного університету Поділля (нині Хмельницький національний університет). Трудова біографія переважно пов'язана з рідним Поділлям, де яскраво розкрився його організаторський характер. Він працював слюсарем, інженером-електриком, заступником начальника цеху на заводі «Катіон», а з 1976

р. – інструктором, завідувачим промислово-транспортним відділом Хмельницького міського партії, головою міського комітету народного контролю. З 1981 р. – заступник голови Хмельницького міськвиконкому. В 1990 р. став головою Хмельницького міськвиконкому. У 1994 р. був обраний на цю посаду вдруге. З 1998 р. – Хмельницький міський голова.

Михайло Костянтинович протягом 12 років стояв на чолі Хмельницького. Він керував містом у непростий час, коли економіка країни була у кризі. Але, його далекоглядність, вміння аналізувати, прораховувати та передбачати дала можливість нашому місту вижити, створити десятки тисяч робочих місць, наповнити бюджет, дати людям впевненість у завтрашньому дні. Важливу роль у цьому відіграла розбудова комплексу речових ринків, забудова нового мікрорайону Ракове-2, розквіт приватного підприємництва тощо. Хмельницький – одне з небагатьох міст України, у якому в 1990-х рр. продовжувало зростати населення та вестись будівництво. Переймався М. Чекман і проблемами відродження української культури та духовності. У місті було побудовано величні пам'ятники Т.Г. Шевченку, Б. Хмельницькому та жертвам репресій «Ангел скорботи», відкрито три музеї, дитячу школу мистецтв, монотеатр «Кут», музичні школи та бібліотеки, народний дім «Просвіта», засновано муніципальний хор. Михайло Чекман був відомий в Україні як член Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування при Президентові України, член Координаційної ради з питань місцевого самоврядування, член Правління Асоціації міст України, входив до складу Національної Ради Співки лідерів місцевих та регіональних влад України. Його діяльність щодо становлення та розвитку місцевого самоврядування, забезпечення соціально-економічного розвитку міста Хмельницького відзначена Президентом України у 1997 р. орденом «За заслуги» III ступеня. Українська Православна церква вшанувала його орденом рівноапостольного князя Володимира Великого II ступеня та ювілейним орденом «Різдво Христове-2000» II ступеня. За вагомі досягнення у професійній діяльності, турботу про мешканців міста Указом Президента України у вересні 2000 р. М. Чекману було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник соціальної сфери України», у 2001 р. став лауреатом Міжнародного відкритого рейтингу популярності та якості товарів та послуг «Золота фортуна» в номінації «Політики», також нагороджений срібною медаллю «10 років незалежності України» II ступеня. За особистий внесок у становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні у 2001 р. нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України.

21 липня 2002 р., на автодорозі Стара Ушиця – Гораївка, за кілометр від села Грушка Кам'янець-Подільського району, Михайло Чекман та його дружина Галина Сергіївна трагічно загинули в автокатастрофі. Пам'ять про Михайла Костянтиновича жива і досі, адже в місті його іменем названо Центральний парк культури та відпочинку та загальноосвітню школу №13. У школі відкрито історико-краєзнавчий музей. Експозиція музею присвячена історії школи та її сучасному життю, історії мікрорайону Лезнево, пам'яті М. Чекмана. Є тут чимало унікальних експонатів. Один із них – поштова марка з досить цікавою історією. У Франції щороку друкується 20-30 марок із зображеннями видатних людей. Це можуть бути працівники різних сфер діяльності: актори, митці, спортсмени, політики, які досягли великих успіхів у своїй діяльності. Такі марки випускаються тиражем 4 мільйони, тоді як марки з портретом М. Чекмана мають тираж тільки у 100 екземплярів. Це сувенірні марки, хоча вони офіційно випущені поштовим департаментом Франції і при бажанні їх можна наклеювати на конверт. Цікаво, що придбати ці марки неможливо. Вони є лише в асоціації «Нормандія – Україна» і у нашому місті. Михайло Чекман став першим українцем, що удостоївся такої високої честі у далекій Франції, хоч і помертв. Таким чином уряд Франції оцінив вклад нашого мера в налагодження партнерських відносин між Україною та Францією. Ініціював друк марки президент асоціації «Нормандія – Україна» Гі Дюпон – через велику особисту повагу до Михайла Костянтиновича. Вперше М. Чекман разом із Хмельницькою делегацією відвідав Францію у 2000 р. в рамках міжнародної програми «Нормандія – Україна». Під час візиту було підписано низку угод про співробітництво, але реалізації багатьох намічених проектів завадила трагічна загибель Чекмана... Президент Асоціації Гі Дюпон передав місту поштову марку із зображенням Михайла Костянтиновича, а сесія Хмельницької міської ради постановила передати подарунок для довічного зберігання в загальноосвітню школу №13 імені Михайла Чекмана [2; 8; 24].

Гаврик Юрій Олексійович. Звання присвоєно рішенням чотирнадцятої сесії Хмельницької міської ради №8 від 12 листопада 2003 р. за значний особистий внесок у розвиток міської інфраструктури, становлення, реконструкцію, розширення та розбудову в місті Хмельницькому заводів та фабрик за роки трудової діяльності, численні трудові відзнаки.

Народився Гаврик Ю.О. у Миргороді Полтавської обл. в сім'ї педагогів, з юних літ працював теслею, робітником на заготівельній базі, на торфопідприємстві. Закінчивши Харківський інститут інженерів

транспорту, розпочав трудовий шлях у м. Куп'янську Харківської області, де був обраний першим секретарем міськкому комсомолу. Потім був переведений до апарату ЦК ЛКСМУ, обраний першим секретарем Хмельницького обкому ЛКСМУ, першим секретарем Шепетівського райкому КП України, секретарем Дунаєвського промислово-виробничого парткому. Згодом працював заступником, завідувачем промислово-транспортного відділу обкому КП України. Від грудня 1974 до січня 1987 р. обіймав посаду першого секретаря Хмельницького міськкому Компартії України. Працюючи на цій посаді, сприяв будівництву заводів «Темп», «Нева», «Термопластавтомат», швейної та взуттєвої фабрик, реконструкції та розширенні заводів трансформаторних підстанцій, тракторних агрегатів, радіотехнічного, «Катіону», шкіргалантерейної фабрики, хлібокомбінату, автобусного та тролейбусного парків, залізничного вокзалу, філармонії, музично-драматичного театру, центрального універмагу, інших важливих об'єктів. Щорічно вводилося 120-130 тис. кв.м. житла. Місто тричі виходило переможцем у Всесоюзному змаганні і нагороджувалося перехідними червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ЦК ВЛКСМ. Згодом впродовж п'яти років працював головою обласного комітету народного контролю, після ліквідації якого став завідувачем сектора обласного управління у справах захисту прав споживачів. Нині перебуває на заслуженому відпочинку. Ю. Гаврик нагороджений трьома орденами Трудового Червоного прапора, двома медалями [24; 25].

Шабатура Любов Адамівна. Звання присвоєно рішенням чотирнадцятої сесії Хмельницької міської ради №7 від 12 листопада 2003 р. за значний особистий внесок у розвиток міської інфраструктури, вагомні обсяги робіт, виконаних нею за роки трудової діяльності, постійне вдосконалення фахового рівня та численні трудові відзнаки за тисячі побудованих та реконструйованих кілометрів доріг у місті Хмельницькому.

Шабатура Л.А. народилась 7 січня 1948 р. в с. Хоминці Хмельницького району Хмельницької обл. У 1986 р. заочно закінчила школу майстрів за спеціальністю «Майстер промислового і цивільного будівництва». Трудову діяльність розпочала у Хмельницькому управлінні з будівництва, ремонту та експлуатації доріг шляховою робітницею (1967). З 1976 до 1998 р. працювала бригадиром шляхових робітників, згодом майстром виконробської дільниці, а з 1998 р. – виконробом шляхової дільниці Хмельницького управління з будівництва, ремонту та експлуатації доріг. За період роботи в управлінні проявила себе як працьовитий, сумлінний та добросовісний фахівець, чим здобула заслужений авторитет у колективі. Багато доріг, площ, прибудинкових територій у нашому місті заасфальтовано дільницею, очолюваною нею. За довголітню і сумлінну працю їй присвоєно звання «Почесний ветеран підприємства», портрет трудівниці був занесений на дошку пошани управління житлово-комунального господарства та Дошку пошани управління з будівництва, ремонту та експлуатації доріг, занесена у Книгу пошани установи. Любові Адамівні присвоєно звання «Відмінник якості». Вона неодноразово нагороджена Почесними грамотами управління ЖКГ, цінними подарунками й грошовими преміями. Багато разів їй було оголошено подяки від адміністрацій і керівних організацій [18; 24].

Бухал Іван Васильович. Звання присвоєно рішенням дев'ятнадцятої сесії Хмельницької міської ради №36 від 18 листопада 2004 р. за вагомий особистий внесок у соціально-економічний розвиток міста.

Бухал І.В. народився 22 лютого 1939 р. у с. Дударки Бориспільського району Київської обл. Після закінчення школи поїхав працювати на Донбас і опинився у місті Дружківка, згодом переїхав до Горлівки, а потім до Макіївки, де працював на металургійному заводі ім. Кірова. У 1958 р. був призваний на службу до лав Радянської Армії. Служив при Хмельницькому танковому училищі (нині Хмельницька Національна академія Прикордонних військ України імені Б. Хмельницького). Після служби в армії залишився у Хмельницькому, у 1961-1963 рр. працював помічником машиніста паровозу станції Гречани, у 1963-1967 рр. – пройшов шлях від муляра до економіста Хмельницького будинкоуправління №1. У 1963-1967 рр. закінчив Одеський інженерно-будівельний інститут. У 1974-1979 рр. очолював Хмельницький обком профспілки працівників будівництва та промисловості будівельних матеріалів. У 1979 р. І. Бухал був обраний першим заступником голови, а в серпні 1980 р. – головою виконкому Хмельницької міської ради народних депутатів. Цю посаду обіймав до 1990 р., постійно обирався депутатом міської та обласної рад. Пізніше деякий час жив у Югославії, де розпочав власний бізнес. Але, коли там почалися військові дії, повернувся. З 2006 р. – депутат Хмельницької міської ради п'ятого та шостого скликань, у складі яких очолював постійну комісію з питань містобудування, земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища.

Практично всі великі новобудови 80-х років пов'язані з іменем Івана Васильовича Бухала, який був не просто багаторічним головою міськвиконкому, а й справжнім патріотом міста і не лише виношував у мріях, а й втілював у життя проекти, що видавались багатьом не по рангу й не по кишені Хмельницькому.

Діяльність І. Бухала по розвитку соціально-економічної інфраструктури, будівництва та житлово-комунального господарства дозволила місту Хмельницькому в короткий термін перетворитись у розвинутий в економічному та соціальному відношенні обласний центр. Мешканці міста досі пам'ятають заслуги Бухала в будівництві сучасного музично-драматичного театру, органного залу філармонії, шкіл, лікарень, поліклінік, об'єктів соціальної інфраструктури. І. Бухал ініціював разом з М. Чекманом створення газети міської ради та її редакції – нині це добре всім відома газета «Проскурів». Швидкими темпами в місті розвивалось житлове будівництво, будувались промислові об'єкти, транспортні розв'язки та дороги, розвивалось тролейбусне та автобусне сполучення мікрорайонів міста. У сучасному Хмельницькому І. Бухал, незважаючи на поважний вік, продовжує активно працювати, займає активну громадську позицію, переповнений ідеями і планами, які намагається втілювати у життя. У 2011 р. І. Бухал був одним із ініціаторів встановлення на майдані Незалежності скульптурної композиції «Пісні землі Подільської» (інша назва «Віра. Надія. Любов»). За активну громадську позицію заслужив шану і повагу мешканців міста. Заслуги І. Бухала відзначені грамотою Президії Верховної Ради УРСР, медаллю «За доблесну працю», орденом «Дружби народів», Почесною відзнакою Хмельницької міської ради III ступеня [24; 26; 30].

Солтик Олександр Іванович. Звання присвоєно рішенням тринадцятої сесії Хмельницької міської ради №3 від 22 серпня 2007 р. за вагомі особисті заслуги перед містом Хмельницьким у практичному розв'язанні питань його соціально-економічного розвитку (помертно).

Солтик О.І. (1947-2007) народився у місті Медвеж'єгорськ Карельської АРСР. Після закінчення Київського автомобільно-дорожнього інституту в 1975 р. розпочав трудову діяльність у Хмельницькому тролейбусному управлінні (нині – комунальне підприємство «Електротранс»). Набутий досвід, широкі знання та вміння працювати з людьми стали тими факторами, які визначили подальший напрям його кар'єрного росту. Упродовж 1984-2007 рр. Олександр Іванович працював директором цього підприємства. Завдяки його організаторському таланту «Електротранс» перетворився у розвинуту конкурентну установу і зайняв провідне місце у комунальній галузі міста. Під керівництвом О. Солтика підприємство успішно здійснювало експлуатацію тролейбусних маршрутів та будівництво нових тролейбусних ліній. На посаді директора Олександр Іванович проявив себе як ініціативний, працьовитий, вимогливий керівник, здатний оперативно приймати рішення та здійснювати контроль за їх реалізацією. За його ініціативою виготовлялась проектна документація, вишукувались шляхи фінансування. Саме у період, коли підприємством керував О. Солтик, розширилась маршрутна мережа Хмельницького: були побудовані лінії у мікрорайони Гречани, Озерна, Дубове, подовжено маршрут у Раковому. Відтак, довжина контактної мережі зросла вшестеро і склала 96,6 км, у місті діяло вже 7 маршрутів, а тролейбусний парк нараховував 102 машини. На підприємстві була запроваджена і успішно працювала програма соціально-побутового забезпечення працівників. Хмельницьке комунальне підприємство «Електротранс» під керівництвом О. Солтика неодноразово визнавалось кращим в Україні, ставало лауреатом у номінації «Комунальне господарство» (2004 і 2006 рр.). Олександр Іванович зробив великий внесок у розвиток електротранспорту міста, для покращення обслуговування жителів, а також активно займався благодійною діяльністю, за що неодноразово нагороджувався почесними грамотами міськвиконкому. До того ж, О. Солтик не залишався осторонь громадського життя. Він тричі обирався депутатом міської ради, працював у постійних комісіях [24; 25].

Корбут Анатолій Миколайович. Звання присвоєно рішенням дванадцятої сесії Хмельницької міської ради №1 від 26 червня 2007 р. за вагомі особисті заслуги перед містом Хмельницьким у практичному розв'язанні питань його соціально-економічного розвитку.

Корбут А.М. народився 23 липня 1947 р. в с. Красногірка Ємельчинського району Житомирської обл. Після закінчення Донецького будівельного училища працював на спорудженні шахт. Далі навчався у Харківському індустріальному технікумі, після закінчення якого у 1971 р. був прийнятий на посаду змінного майстра Хмельницького заводу будівельних і залізобетонних конструкцій. Без відриву від виробництва заочно закінчив Одеський інженерно-будівельний інститут. Через два роки його призначили начальником цеху № 2 – найвідсталішого на заводі підрозділу. І не помилилися. Молодому А. Корбуту не знадобилося багато часу, аби вивести цех у передові. Це був справжній злет у кар'єрі. Вже через кілька років він обійняв посаду головного інженера підприємства, а у 1982 р. його призначили директором цього заводу. З 1994 р. – голова правління ВАТ «Хмельницькзалізобетон», яке було засноване відповідно до рішення Української державної будівельної корпорації 31 березня 1994 р. Компетентність А. Корбута у поєднанні з талантом організатора дозволили перетворити завод у розвинуте конкурентне підприємство, провести його реконструкцію з впровадженням сучасних високоефективних технологій у виробництво і зайняти провідне місце у будівельній галузі України. Основними напрямками діяльності

ВАТ «Хмельницькзалізобетон» є випуск залізобетонних та столярних виробів, бетонних конструкцій, вапняного та цементного розчинів. Основна продукція: плити, фундаменти, перемички, огорожі, опорні подушки, прогони, підвіконники, пороги, дерев'яні двері, металопластикові вікна, тротуарна плитка, бруківка, бордюрний камінь тощо. Вся продукція високої якості, сучасного дизайну і відповідає всім вимогам замовників.

Заслуги А. Корбута відзначені високим почесним званням Заслужений будівельник України (2001), золотою медаллю Міжнародної Кадрової Академії «За ефективне управління» (2004), почесною грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед українським народом» (2006), орденом «За заслуги» III ступеня (2007). Неодноразово нагороджувався почесними грамотами міської Ради, обласної державної адміністрації, Державного комітету будівництва та архітектури, корпорацією «Укрбуд». А. Корбут активно займається благодійною та громадською діяльністю, за що нагороджений Орденом Української Православної церкви «Рівноапостольного Князя Володимира» I-II ступеня. За особистий внесок у розвиток міської інфраструктури нагороджений Почесною відзнакою міської ради III ступеня. А. Корбут – депутат міської ради чотирьох скликань, брав активну участь у розробці генерального плану розбудови міста, залучався до роботи комісій з підготовки планів соціально-економічного розвитку, енерго- та теплозбереження, підготовки проекту сміттєпереробного заводу [5; 24].

Боценюк Степан Миколайович. Звання присвоєно рішенням двадцять восьмої сесії Хмельницької міської ради №7 від 23 вересня 2009 р.

Боценюк С.М. народився 30 квітня 1936 р. Розпочав свою трудову діяльність у 1961 р. у місті Хмельницькому в будівельному управлінні № 1 на посаді майстра. Першим об'єктом будівництва був чотириповерховий житловий будинок, що на вул. Вайсера. Після закінчення з відзнакою Московського інженерно-будівельного інституту був призначений старшим виконробом цього управління, а згодом головним інженером та начальником будівельного управління «Житлобуд». У 1976 р. С. Боценюк очолив «Домобудівний комбінат», а у 1981 р. його було призначено головним інженером комбінату «Хмельницькпромбуд». З 1986 р. працював керуючим трестом «Хмельницькбуд». За його безпосередньої участі та керівництвом у місті Хмельницькому збудовано надзвичайно велику кількість об'єктів житла, освіти, охорони здоров'я, промисловості, в тому числі було зведено один із перших житлових об'єктів – масив на честь 50-річчя жовтня на вул. Фрунзе (нині вул. Кам'янецька), перші житлові масиви великопанельних будинків 96-ї серії на Львівському шосе та вул. Курчатова, Перший та Третій містобудівельні комплекси мікрорайону «Озерна». За ініціативою С. Боценюка забудовано індивідуальний масив площею 25 га для працівників тресту «Хмельницькбуд» в мікрорайоні «Лезнево-2», впроваджувались перші повномонолітні висотки у ковзкій опалубці, вступали у стрій корпуси промислових гігантів виробничого об'єднання «Новатор», «Катіон», «Темп», «Нева», «Адвіс». За роки наполегливої праці С. Боценюка обсяг капітальних вкладень у розвиток власної бази тресту «Хмельницькбуд» зріс у 60 разів. У цей період створено нові технології першого та другого цехів відкритого акціонерного товариства «Хмельницькзалізобетон», впроваджено нову серію житлових будинків АППС-94 ХМ на домобудівному комбінаті, побудовано комплекс деревообробного комбінату. Трест «Хмельницькбуд» із числа відстаючих вийшов на друге місце серед колективів Міністерства будівництва України з темпів розвитку власної виробничої бази. Головну увагу С. Боценюк звертав на умови проживання працівників трудових колективів, з 1990 до 1998 р. щорічний обсяг будівництва житла для працівників колективу тресту сягнув понад 400 квартир, для мешканців міста Хмельницького трест «Хмельницькбуд» споруджував близько 2 тисяч квартир щорічно [24; 25; 31].

Царькова Дагмара Вільгельмівна. Звання присвоєно рішенням двадцять восьмої сесії Хмельницької міської ради №6 від 23 вересня 2009 р. за вагомих особистий внесок у розвиток медичної галузі в місті Хмельницькому.

Царькова Д.В. (1932-2013) – лікар вищої категорії, Заслужений лікар України, ветеран праці, шанована в місті людина. З 1963 по 1991 р. обиралась депутатом Хмельницької міської ради. Народилася 27 лютого 1932 р. у місті Ленінграді. Свою медичну практику юна випускниця лікувального факультету Харківського медичного інституту розпочала у далекому 1955 р. в одній із військових частин нашого міста. Згодом працювала дільничним лікарем-терапевтом і завідувачем терапевтичного відділення Хмельницької міської поліклініки. У 1970 р. Д. Царькову призначили начальником відділу охорони здоров'я міськвиконкому. На цій посаді, яку Дагмара Вільгельмівна обіймала до 1994 р., особливо проявився її організаторський таланти. Саме в ці роки за безпосередньої участі Д. Царькової у місті Хмельницькому були збудовані приміщення поліклінік №1, №2, №3, №4, терапевтичного і хірургічного корпусів Хмельницької міської лікарні, міської інфекційної лікарні, нового сучасного корпусу пологового будинку, будинку малятка, нової міської дитячої лікарні, міської станції швидкої медичної допомоги, міської стоматологічної

поліклініки, філіалів пологового будинку в мікрорайоні Гречани та на Зарічанській. Окрім того, було сформовано базу високопрофесійних медичних спеціалістів та керівників закладів охорони здоров'я. З 1994 р. Дагмара Вільгельмівна працювала на посаді заступника головного лікаря по експертизі тимчасової непрацездатності, а з 2003 р. – на посаді лікаря-геріатра (лікування і спостереження за людьми похилого віку) Хмельницької міської поліклініки №1. За активну трудову діяльність Д. Царькова нагороджена орденом «Знак Почёта», медаллю «За доблесну працю», нагрудним знаком «Отличник здравоохранения», неодноразово відзначена Почесними грамотами та грамотами органів державної влади різних рівнів. У березні 2014 р. на вшанування пам'яті Дагмари Вільгельмівни Царькової на будівлі міської поліклініки № 1 (вул. Подільська) було встановлено та урочисто відкрито меморіальну дошку [24; 32].

Белаш Олена Леонідівна. Звання присвоєно рішенням двадцять восьмої сесії Хмельницької міської ради №5 від 23 вересня 2009 р.

Белаш О.Л. народилася 14 серпня 1938 р. в м. Керчі. У 1953 р. вступила до Кам'янець-Подільського педагогічного училища. Після закінчення училища у 1958 р. О. Белаш була прийнята на роботу в Хмельницьку школу №10. У 1964 р. заочно закінчила з відзнакою математичний факультет Львівського університету. За роки роботи у школі №10 Олена Леонідівна працювала вчителем початкових класів, вчителем математики, заступником директора з навчально-виховної роботи 1-4 класів, директором середньої школи №10, вчителем математики та інформатики навчально-виховного комплексу № 10, очільницею міського методичного об'єднання вчителів інформатики. О. Белаш двічі брала участь у конкурсі фахової майстерності «Вчитель року» у номінаціях математика та інформатика, була визнана переможцем міського етапу та лауреатом обласного етапу конкурсу. Кабінету інформатики навчально-виховного комплексу № 10 під керівництвом О. Белаш було присвоєно звання «Зразковий кабінет», який увійшов у п'ятірку найкращих кабінетів області. Авторські статті О. Белаш постійно друкувались у фахових журналах «Інформатика в школі», «Математика в школі», «Педагогічний вісник», газетах «Інформатика» та «Математика». Вона є автором кількох методичних посібників з інформатики та математики. Досвід її роботи узагальнено та внесено до обласної картотеки передового педагогічного досвіду вчителів області при Хмельницькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти. Вихованці О. Белаш – переможці та призери з інформатики та математики як у місті, так і за його межами, переможці у Міжнародному інтерактивному математичному конкурсі «Кенгуру». Учні О. Белаш прославляли місто Хмельницький на республіканському етапі конкурсу-захисту учнівських наукових робіт Малої Академії наук, на Всеукраїнських олімпіадах з математики та інформатики. Діяльність О. Белаш з розвитку комп'ютеризації навчального процесу дозволила навчально-виховному комплексу №10 в короткий термін перетворитися на базовий навчальний заклад для проведення семінарів та тренінгів для вчителів міста та області. Її особиста заслуга у відкритті секції інформатики Хмельницького територіального відділення учнівського наукового товариства Малої Академії наук України. О. Белаш присвоєно звання «Вчитель-методист», «Відмінник освіти України», Заслужений вчитель України. Тричі нагороджена Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, грамотами міського та обласного управління освіти, грамотами виконавчого комітету міської ради [24].

Шоханов Андрій Георгійович. Звання присвоєно рішенням двадцять восьмої сесії Хмельницької міської ради №4 від 23 вересня 2009 р. як ветерану служби в органах місцевого самоврядування.

Шоханов А.Г. народився 25 червня 1914 р. у місті Нижньодніпровську Новомосковського повіту Катеринославської губернії (нині Нижньодніпровськ включено до міста Дніпро). З 1930 по 1933 р. – учень школи фабрично-заводського навчання, електрослюсар вагоноремонтного заводу. З 1933 по 1939 р. навчався в Дніпропетровському металургійному інституті. Після закінчення інституту працював плавильним майстром заводу «Дніпроспецсталь» м. Запоріжжя. За часів Великої Вітчизняної війни був пропагандистом госпіталю Південного фронту, перебував на посаді секретаря політвідділу Південного, Закавказького, Північно-Кавказького фронтів. У 1946 р. працював старшим інженером Міністерства місцевої промисловості у місті Кишиневі.

У 1946-1951 рр. призначався на посади інструктора, заступника секретаря, третього секретаря Кам'янець-Подільського міського комітету Комуністичної партії України. У 1951-1953 рр. працював другим секретарем Хмельницького міського комітету Компартії України. У 1953-1956 рр. працював головою виконавчого комітету Хмельницької міської ради народних депутатів. У 1956-1962 рр. працював на посадах другого, першого секретаря Хмельницького міського комітету Комуністичної партії України. У 1962 р. обраний секретарем Хмельницького обкому Комуністичної партії України. У 1963-1964 рр. – голова облвиконкому (промислова Рада). Діяльність А. Шоханова по розвитку соціально-економічної інфраструктури, будівництва та житлово-комунального господарства дозволила місту Хмельницькому в короткий термін

перетворитись у розвинутий в економічному та соціальному відношенні обласний центр. При активній участі А. Шоханова було здійснено будівництво взуттєвої та швейної фабрик, аеропорту, молокозаводу, маслосирбази, автобусного депо. Він був ініціатором, куратором газифікації та подальшої телефонізації міста Хмельницького. За часи роботи А. Шоханова проводилося будівництво заводів, які мали оборонне значення, що сприяло зведенню навколо них житлово-комунальних масивів, об'єктів інфраструктури, що визначило нинішнє обличчя міста Хмельницького. За роки його головування (1953-1956) Проскурів був перейменований на Хмельницький, були відкриті міська лікарня та міська стоматологічна поліклініка, завершено спорудження Будинку Рад та впорядкування навколишньої площі (нині – майдан Незалежності), а на привокзальній площі встановлений пам'ятник Б. Хмельницькому. Його особистою заслугою є відкриття загальнотехнічного факультету Львівського поліграфічного інституту, який згодом став першим у нашому місті вищим навчальним закладом (нині Хмельницький національний університет). Повсякденна копітка діяльність на відповідальній посаді вимагала від А. Шоханова повної відданості справі, наполегливості, високого професіоналізму. За особистий внесок у розвиток місцевого самоврядування в місті Хмельницькому нагороджений Почесною відзнакою Хмельницького міського голови. 27 лютого 2016 р. на 102 році життя Андрій Георгійович Шоханов відійшов у вічність [24; 28].

Гуреїв Юрій Іванович. Звання присвоєно рішенням тридцять восьмої сесії Хмельницької міської ради №4 від 8 вересня 2010 р. за вагомий особистий внесок у розвиток міста Хмельницького (помертно).

Гуреїв Ю.І. (1935-2008) народився у селищі Червоний Жовтень міста Єнакієвого Донецької обл. У 1947 р. переїхав до бабусі у с. Стара Гута Вовковинського району Кам'янець-Подільської обл., а в 1948 р. – у смт. Вовковинці, де закінчив середню школу. У Вовковинцях брав найактивнішу участь у художній самодіяльності школи і, одночасно, в будинку культури, з агітбригадою якого сходив протягом кількох років усі села району. В численних концертах співав, танцював, читав уривки з прози та поезії, виступав як актор у виставах народного театру. Трудову діяльність розпочав у 1954 р. піонервожатим Вовковинської школи та керівником танцювального гуртка районного Будинку піонерів. У січні 1957 р. Ю. Гуреїва, як кращого вожатого, було переведено до новоствореної Кам'янець-Подільської школи-інтернату. Протягом 1957-1964 рр. був піонервожатим та учителем російської мови і літератури, одночасно керуючи ансамблями танцю школи-інтернату та Кам'янець-Подільського педінституту, який він закінчив заочно у 1960 р. Саме тут Юрій Іванович створив перші концертні програми. Його сценографічний запис оригінальних сюжетних танців схвалив Павло Вірський. Ю. Гуреїв поставив у його ансамблі сюжетний танець «У кузні» (1963). Це засвідчує надпис на буклеті ансамблю рукою Павла Павловича: «Тов. Гурееву с благодарностью за поставленную в нашем ансамбле «Кузницу» («Подільські ковалі»). 25.03.1969 г.» і підпис П. Вірський.

У 1964 р. його перевели на роботу в Хмельницький Палац піонерів на посаду балетмейстера ансамблю піонерської пісні і танцю, де він на базі попереднього танцювального колективу із 16 хлопчиків та дівчаток з Хмельницької школи №10 створив ансамбль танцю «Подільчанин». Уже через рік вихованці Гуреїва посіли перше місце у міському огляді художньої самодіяльності, а згодом «Подільчанин» став легендарним колективом, який об'єднав понад 300 юних артистів з усіх шкіл міста.

Юрій Іванович розробив і своєю діяльністю утвердив семирічну Програму навчання танцю, якою користуються керівники дитячих танцювальних колективів України. Сам Юрій Іванович переймав майстерність хореографічних постановок у методиста обласного будинку народної творчості Ю. Кузьменко, проходив кілька разів стажування при Київському хореографічному училищі, а також в ансамблі народного танцю СРСР під керівництвом І. Мойсеева, в ансамблі П. Вірського, у відомому ансамблі «Жок» Молдавської РСР та у танцювальній групі хору імені Г. Віршовки. Така серйозна підготовка до роботи постановника танців виховала у ньому загострене почуття відповідальності за цю нелегку справу перед людьми, котрі довірилися йому. Особливо, якщо це діти. У дітях було все його життя. Ю. Гуреїва по праву називають одним із засновників української дитячої хореографії, дитячого танцю на Поділлі. У «Подільчанину» він був і головним балетмейстером, і художнім керівником, і режисером-постановником, і конферанс'є – душою цього ансамблю. Все це в контексті відповідного танцю набирало високого національного звучання. Гуреївський «Подільчанин» – один з вагомих осередків національної культури, гордість міста Хмельницького та України.

Гуреїв Ю.І. – заслужений вчитель України. За вагомий внесок у розвиток національної хореографії нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради України, медаллю ім. П. Вірського, яку вручають найкращим балетмейстерам-постановникам України, лауреат премії імені Богдана Хмельницького в галузі хореографії, лауреат премії імені Якова Гальчевського в номінації «Культурний діяч», неодноразово був занесений на міську «Дошку пошани», у 1970-1980 рр. – на Всесоюзну «Дошку пошани» у Москві

та Всеукраїнську – у Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного прапора, орденом «Знак Пошани», ювілейними медалями. З досвіду роботи Ю. Гуреїва вийшли такі друковані збірки: «Танцює Подоляничок» (1975, 1981). Його хореографічні роботи увійшли у збірники «Сурмач», «Веселка», «Райдуга»; його розробки дитячого сценічного костюму – у книгу «Костюми до шкільного свята» (1985); методичні матеріали – у збірник «Бесіди про танець» (1996), а хореографічна сценка «На кузні» увійшла до енциклопедичного видання «Українські народні танці» Академії наук України як взірць сучасної інтерпретації фольклорного матеріалу. У 1987 р. Ю.І. Гуреїв заснував щорічний традиційний Всеукраїнський фестиваль «Зимові Візерунки», присвячений Дню Соборності України.

Всі ці досягнення просто вражають, адже виявляється, Ю. Гуреїв не мав диплому про спеціальну хореографічну освіту. Ось як розповідав він у спогадах: «Мені «офіційно» не довелося вчитись «балетмейстерському ремеслу», тому я і не маю диплому про спеціальну хореографічну освіту. І не дивуйтеся цьому: коли я був молодим, в Україні ще не було жодного спеціального навчального закладу, котрий би готував балетмейстерські кадри. Згодом, у семидесяті роки минулого століття, у Києві з'явився інститут культури, але в ньому освіту в той час можна було здобувати лише на стаціонарі, що в моєму положенні не було можливим. Тому я й досі хореограф «не дипломований, а лише «аматор», хоч танцю навчався практично з пелюшок».

Ю. Гуреїв виховав велику плеяду учнів і послідовників. За 44 роки через школу «Подоляничок» пройшло понад 5000 дітей, з ансамблю випустилось більше 1500 вихованців, близько 200 з них обрали хореографію своєю професією і працюють у мистецьких та освітніх закладах не тільки України, а й за її межами, прославляючи своєю майстерністю наше рідне місто – Хмельницький. Справу Юрія Івановича продовжує ансамблева хореографічна школа, котра навчає дітей основам українського народного, і передусім подільського, танцю. Школою керує син Іван – вихованець ансамблю і випускник Київського інституту культури. На честь 75-річчя від дня народження Юрія Івановича у 2010 р. на приміщенні Палацу творчості дітей та юнацтва встановлено меморіальну дошку [6; 13; 14; 24].

Швець Володимир Федорович. Звання присвоєно рішенням дев'ятої сесії Хмельницької міської ради №4 від 10 серпня 2011 р. за вагомий особистий внесок у соціально-економічний розвиток міста Хмельницького.

Швець В.Ф. народився 21 січня 1951 р. у селищі Колибань, Хмельницького району Хмельницької обл. У 1979 р. закінчив Вінницький політехнічний інститут. У 1967 р. прийшов практикантом на Хмельницький завод трансформаторних підстанцій (ХЗТП), там залишився працювати. Загальний стаж роботи на заводі – 34 роки. Працював електромонтером і випробувачем гальванічних машин. У 1982-1986 рр. обіймав посаду начальника гальванічного цеху. У 2004 р. погодився на пропозицію міського голови і перейшов працювати у міську раду. З 01.08.2006 р. призначений на посаду директора департаменту архітектури, містобудування та земельних ресурсів Хмельницької міської ради. З квітня 1990 року обирався депутатом міської ради протягом шести скликань. За цей час обирався головою постійних комісій з питань милосердя та соціального забезпечення, з питань приватизації та використання комунального майна, з питань містобудування, архітектури та землеустрою. Серед депутатів користується репутацією людини порядної, врівноваженої і дисциплінованої, педантично дотримується закону. В. Швець вперше в Україні розробив Статут територіальної громади міста, яким місто керується і сьогодні. За його ініціативи було прийнято ряд рішень міської ради, спрямованих на впорядкування земельних та будівельних відносин. За час роботи директором департаменту архітектури, містобудування та земельних ресурсів Хмельницької міської ради В. Швець забезпечив розробку та прийняття Генерального плану розвитку міста Хмельницького до 2031 р. За активну депутатську діяльність, вагомий внесок у розвиток місцевого самоврядування В. Швець нагороджувався грамотою Верховної Ради України, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Почесними відзнаками Хмельницької міської ради III і II ступенів та грамотами Хмельницької обласної державної адміністрації [24; 29].

Нагорний Сергій Вікторович. Звання присвоєно рішенням дев'ятої сесії Хмельницької міської ради №5 від 10 серпня 2011 р. за вагомий особистий внесок у розвиток спорту в місті Хмельницькому.

Нагорний С.В. народився 8 грудня 1956 р. Закінчив середню школу № 16 (нині колегіум імені В. Козубняка), механічний факультет Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування (нині Хмельницький національний університет). Проживає та працює в рідному Хмельницькому. Заслужений майстер спорту СРСР, майстер спорту Міжнародного класу, Заслужений працівник фізичної культури і спорту України, Кавалер ордена «Дружби народів», Почесний динамівець України.

У дитинстві займався легкою атлетикою, гандболом. До занять веслуванням долучився в дванадцятирічному віці в ДЮСШ №2. О шостій ранку ішов на тренування, потім – на уроки, а на 16.00 – знову

на греблю. Протягом п'яти років регулярних занять веслуванням талановитий та наполегливий юнак під опікою першого тренера Віталія Яремчука, а потім іншого місцевого фахівця Бориса Барміна, зріс від початківця до зрілого спортсмена. Тренувався у Хмельницькому спортивному товаристві «Динамо». Представляв ФСТ «Динамо», м. Хмельницький, Україну, СРСР (1975-1981 рр.). Виступав у екіпажах байдарок-двійок та четвірок. Учасник двох Олімпійських ігор. В 1976 р. був включений до складу збірної команди СРСР для участі в XXI літніх Олімпійських іграх у місті Монреаль, Канада. На веслувальному каналі «Нотр-Дам» екіпаж байдарки-двійки в складі нашого Сергія Нагорного і білоруса Володимира Романовського відзначився двічі. Спочатку 20-літній Сергій і 19-літній Володимир у суперечці з досвідченими екіпажами НДР і Угорщини на дистанції 500 метрів посіли друге місце і стали срібними призерами, а потім вони ж виступали на дистанції 1000 метрів. Радянська двійка обійшла екіпажі НДР на 0,03 секунди. Золота олімпійська медаль – гідна нагорода за волю, витримку, майстерність. В період активних виступів на вищому рівні, з 1975 до 1981 рр., Сергій Нагорний досягав найвищих спортивних вершин: влітку 1975 р. здобув звання чемпіона Радянського Союзу серед юніорів на байдарці-одиночці, чемпіон Олімпійських ігор, срібний призер чемпіонату Світу 1977 р., чемпіон Світу 1979 р., 7-ми разовий чемпіон Радянського Союзу, Чемпіон VII Спартакіади народів СРСР.

Впродовж тривалого часу С. Нагорний бере активну участь у популяризації спорту як у місті Хмельницькому, так і в Україні. У середині 80-х років очолював міський спорткомітет. На громадських засадах С. Нагорний – голова Хмельницького міського осередку Хмельницького обласного відділення Міжнародної асоціації ветеранів фізичної культури і спорту, член виконкому Хмельницького обласного відділення НОК України, очолює обласну асоціацію олімпійців. Доклав чимало зусиль для популяризації та розвитку ветеранського спортивного руху як у місті, так і в області, сприяв відкриттю «Музею спортивної слави міста Хмельницького» та виготовленню Дошки пошани кращих тренерів і спортсменів [22; 24; 34].

Мазур Микола Іванович. Звання присвоєно рішенням дев'ятнадцятої сесії Хмельницької міської ради №4 від 29 серпня 2012 р. за вагомий внесок у розвиток міста Хмельницького.

Мазур М. І. народився 2 січня 1948 р. в Кущівському зернорадгоспі Кущівського району Краснодарського краю (Росія) в українській родині із чернігівським корінням. Закінчив у 1968 р. відділення живопису Одеського художнього училища ім. М. Грекова, спеціальність «Малюнок, живопис та креслення». Під час навчання познайомився зі своєю майбутньою дружиною. У серпні 1968 р. двадцятирічним юнаком, слідом за своїм лебединим коханням – красунею-подолянкою Людмилою Савчишин, яку у творчих колах знають як Людмилу Мазур, приїхав до Хмельницького. Згодом у них народилося двоє дітей – син Богдан та донька Оксана. Микола Іванович у 1968-1973 рр. працював учителем, а з 1973 р. – директором Хмельницької дитячої художньої школи. З 2002 р. – викладачем фахових дисциплін кафедри дизайну факультету технологій і дизайну Хмельницького національного університету, згодом – завідувачем навчально-виробничої майстерні дизайну Хмельницького національного університету. У 1988-1989 рр. – депутат Хмельницької міської ради. Звання та нагороди: І премія МВС СРСР за оформлення дитячого автоматичка у м. Хмельницький (1982); Обласні премії: «Корчагінець» (1987), ім. Т. Шевченка (1993), ім. В. Розвадовського (1995), ім. Я. Гальчевського (2003); Республіканська премія ім. М. Островського (1989); Міська премія ім. Б. Хмельницького (1996); Заслужений художник України (1996); Всеукраїнська премія «Золота фортуна» (2001); Орден «За заслуги» III ступеня (2007); Народний художник України (2008); Знак Почесної відзнаки «За заслуги перед Хмельниччиною» (2011).

Мазур Микола Іванович працював як художник-монументаліст, скульптор, живописець, графік з 1968 р. Брав участь у виставках різних рівнів з 1972 р. Учасник більше ста всеукраїнських і міжнародних виставок. Ним проведено більше двадцяти персональних художніх виставок. Член Національної спілки художників України з 1987 р. У 1992 р. – голова правління Хмельницької обласної організації Національної спілки художників України. М. Мазур створив високохудожні скульптури у багатьох містах: Хмельницький, Старокостянтинів, Батурін (Чернігівська обл.), Конотоп (Сумська обл.), Мирний (Якутія, Росія), Єкатеринбург (Росія), Бор (Сербія) та ін. Авторське бачення художника, його об'ємно-просторове мислення, розуміння міського середовища, вдале використання матеріалу, звернення до прадавніх образів вітчизняної міфології роблять його монументальні скульптури оригінальним явищем у мистецтві. Площі, парки, сквери Хмельницького заповнені надзвичайно яскравими, колоритними пластичними образами, які вже десятки років милують око хмельничан. Виконані ним у співавторстві з Богданом Мазуром пам'ятники нашого міста несуть ідею пам'яті, незнищенності національного духу, активної життєвої позиції українця. Як живописець він працював над створенням гармонійних полотен, що відтворюють дух України. Вся його творчість просякнута болем і любов'ю до своєї землі. Глибоке проникнення

в історію, міфи краю зробили з нього свідомого, національного митця. Твори художника зберігаються у музеях Києва, Одеси, Вінниці, Чернівців, Хмельницького, Сілістри (Болгарія), Бора (Сербія), Белграда (Югославія), Модесто (США), у приватних колекціях в Україні, Росії, Англії, Бельгії, Болгарії, Ізраїлі, Канаді, Німеччині, Сербії, США.

Як викладач Хмельницького національного університету М. Мазур організував творчу школу, що охопила викладачів і студентів кафедри дизайну. Ним розроблені і впроваджувались навчальні програми нових курсів, які ще не читались на теренах України. Микола Іванович успішно передавав свій досвід молодим колегам і студентам, користувався заслуженим авторитетом у колективі університету, членів Національної спілки художників України та прихильників образотворчого мистецтва України, області, міста. 10 жовтня 2015 р. на 68-му році життя Микола Мазур помер [17; 24; 25].

Мацьоха Михайло Маркович. Звання присвоєно рішенням дев'ятнадцятої сесії Хмельницької міської ради №3 від 29 серпня 2012 р. за вагомий внесок у спортивний розвиток міста Хмельницького.

Мацьоха М. М. народився 22 грудня 1942 р. у с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області. Закінчив у 1977 р. Київський інститут фізичної культури та спорту. З 1971 р. працює у Хмельницькій дитячо-юнацькій спортивній школі №2 «Авангард». Тренер-викладач вищої кваліфікаційної категорії з важкої атлетики, Заслужений працівник фізичної культури і спорту України, Заслужений тренер СРСР та України. Голова федерації важкої атлетики Хмельницької області. У 1988-1999 рр. та з 2009 р. виконує обов'язки старшого тренера національної збірної команди України з важкої атлетики. Зарекомендував себе грамотним спеціалістом, користується авторитетом громадськості міста, області, України та повагою вихованців.

М. Мацьоха за період роботи підготував чемпіона Олімпійських ігор 1996 р. у Атланті (США) Тимура Таймазова, який виступав у вазі 108 кг. В останній спробі пішов на рекорд світу, замовивши 236 кг. Коли Тимур довів штангу до крайнього верхнього положення, тримав її, поки судді двічі не повідомили про зарахування ваги. Таким чином Таймазов став не лише Олімпійським чемпіоном, але й рекордсменом світу. Значних успіхів досягли й інші вихованці М.Мацьохи. Найвідоміші з них: Денис Готфрід – чемпіон Європи 1997 та 1998 рр., чемпіон світу 1999 р., учасник двох Олімпійських ігор, бронзовий призер Олімпійських ігор в Атланті (США), вагова категорія 99 кг., заслужений майстер спорту; Торохтій Олексій – чемпіон Олімпійських ігор у Лондоні (Англія) у ваговій категорії до 105 кг з результатом 412 кг у сумі, заслужений майстер спорту; Ара Варданян – чемпіон Європи 2002 р.

За значні досягнення у тренерській роботі Мацьоха Михайло Маркович неодноразово нагороджений на державному рівні. Так, у 2006 р. він став «Людиною року». У 2012 р. отримав медаль Хмельницької обласної Ради за №1 «За заслуги перед Хмельниччиною» та ювілейну медаль Президента України «20 років незалежності України». Завдяки високим спортивним досягненням вихованцями Михайла Мацьохи місто Хмельницький знане не лише на теренах України, а й далеко за її межами [4; 22; 24].

Мерлені Ірина Олексіївна. Звання присвоєно рішенням сорок другої сесії Хмельницької міської ради №4 від 17 вересня 2014 р. за вагомий особистий внесок у спортивний розвиток міста Хмельницького. Вона стала наймолодшою жителькою міста, котра отримала найвищу нагороду Хмельницького

Мерлені І.О. – заслужений майстер спорту України. Народилася 8 лютого 1982 р. у місті Кам'янець-Подільський Хмельницької області. У 1983 р. переїхала на постійне місце проживання до обласного центру, де проживає і до сьогодні. У 15-річному віці Ірина почала займатися вільною боротьбою у Хмельницькому обласному центрі фізичного виховання учнівської молоді. Закінчила Хмельницьку ЗОШ № 28 (1999), а далі – Львівське училище фізичної культури (2008), Кам'янець-Подільський державний університет (2010), Українсько-Арабський інститут міжнародних відносин та лінгвістики ім. Аверосса при МАУП (2013). Працювала на посаді спортсмена-інструктора штатної збірної команди України з вільної боротьби в Державній службі молоді та спорту України (2003-2013). З 2014 р. очолювала управління молоді та спорту Хмельницької ОДА.

Жіночу вільну боротьбу довго не пускали на олімпійський килим, але як тільки включили, Ірина стала першою у світі чемпіонкою Олімпійських ігор з вільної боротьби серед жінок (Афіни, 2004). Вона – бронзовий призер ХХІХ Олімпійських ігор в Пекіні (2008) та зайняла 5-те місце на ХХХ Олімпійських іграх в Лондоні. Взагалі за свою спортивну кар'єру І. Мерлені отримала значну кількість титулів. Упродовж кількох років їй в категорії 46-48 кг не було рівних у світі: з неймовірною технікою, силою волі та шаленою мотивацією. І. Мерлені триразова чемпіонка світу (2000, 2001, 2003); срібна призерка чемпіонатів світу (2005, 2007); переможниця Кубка світу (2008); дворазова переможниця європейських першостей (2004, 2005); срібна призерка чемпіонату Європи (2001). Ставала чемпіонкою серед молоді (1999); чемпіонкою світу серед кадетів (1998). Багаторазова переможниця міжнародних турнірів і національних

чемпіонатів у вагових категоріях 48 та 51 кг. Тренери: Олексій Мельник (батько), Олексій Мельник (брат), Сергій Басистий, Микола Рудниченко, Микола Тарадай, Микола Кутей, Аркадій Дубілевич, Леонід Барсуков, Анатолій Харитонюк, Руслан Савлохов, Ігор Дух.

Звичайно, що успіхи борчини не залишилися поза увагою. Ірина Олексіївна нагороджена орденами «Княгині Ольги» II (2002.) та III ступенів (2008); орденом «За заслуги» III ступеня (2004) та орденом «За розбудову України імені Михайла Грушевського» (2004), а також Почесною грамотою кабінету Міністрів України (2004) та відзнакою Кам'янець-Подільської міської ради «Честь і шана» (2004). Широку популярність здобула завдяки яскравим виступам та гучним перемогам у різноманітних шоу й телепроектах: «Ігри чемпіонів», «Танцюю для тебе», «Битва міст» та ін. [4; 22; 24]

Атаманюк Григорій Сергійович. Звання присвоєно рішенням сорок другої сесії Хмельницької міської ради №4 від 17 вересня 2014 р. за вагомих особистий внесок у розвиток міста Хмельницького.

Атаманюк Г.С. народився 3 березня 1926 р. в с. Пилипи-Олександрівські Вільковецького району. Здобув середню спеціальну освіту, заочно закінчив у 1966 р. Хмельницький кооперативний технікум. Григорій Сергійович – ветеран Великої Вітчизняної війни і праці, єдиний в області та місті Хмельницькому кавалер чотирьох медалей «За відвагу». Нагороджений орденами: «Вітчизняної війни» I ступеня, «Червоної Зірки», «За мужність» III ступеня; медалями «За звільнення Варшави», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «За взяття Берліна», «За взяття Кенігсберга» та іншими. Радою ветеранів України Григорію Сергійовичу присвоєно звання «Почесний ветеран України». Також він нагороджувався Почесними відзнаками Хмельницького міського голови. Член обласної Ради ветеранів України. Активно працює в міській та обласній організаціях ветеранів, був занесений на обласну дошку Пошани.

Доля склалася так, що у квітні 1944 р. Г. Атаманюк був призваний на службу в Радянську армію. За кілька днів юнака відправили до Новоросійська оволодівати військовим ремеслом розвідника. До Перемоги солдат ішов у складі військ 2-го, а потім 1-го Білоруських фронтів. Свою першу нагороду – медаль «За відвагу» – 18-річний розвідник отримав за оборону польського міста-фортеці Остроленко. Він був у складі розвідувальної групи, яка протягом місяця вела спостереження за противником, знищувала живу силу і підривала ворожу техніку. Друга медаль знайшла героя вже за взяття у полон «язика». Переправившись через Віслу, розвідники повинні були дочекатись «гостей», які мали намір налагодити зруйновані лінії ворожого зв'язку. Хлопці захопили не простого, а дуже цінного офіцера – начальника зв'язку німецького полку з надзвичайно важливою інформацією для наших військ. Третю медаль отримав за збереження Бойового Прапора дивізії, у якій воював. А вже втрата прапора загрожувала дивізії миттєвим розформуванням та найсуворішим покаранням командування. Це було під час наступу радянських військ при прориві оборони на кордоні з гітлерівською Німеччиною. Четвертою медаллю «За відвагу» було нагороджено за штурм Берліну. Після війни Григорій Сергійович ще чотири роки служив у Німеччині.

Лише у липні 1949 р. старший сержант Г. Атаманюк повернувся до рідних Пилипів-Олександрівських. Працював завідувачем клубу, згодом завідувачем магазином, головою сільради. Одружився із сусідською дівчиною Олександрою Канюкою, яку знав ще змалечку. Відтоді крокували разом понад 55 років, виростили двох донечок Галину і Валентину та сина Олександра. Під час угорських подій 1956 р. Г. Атаманюка знову призвали в армію і залишили на надстрокову службу. Він учасник локальних конфліктів у Чехословаччині та Угорщині. Після виходу у відставку очолював Ружичнянське споживче товариство. Ветеран уже не один десяток років мешкає у Хмельницькому. Він часто виступає перед учнями міста, студентами вищих навчальних закладів, призовниками, солдатами та офіцерами з нагоди різних свят, знаменних дат і подій [1; 19; 24].

Бабак Іван Іванович. Звання присвоєно рішенням п'ятдесят другої сесії Хмельницької міської ради №1 від 26 серпня 2015 р. за активну громадську діяльність, вагомий особистий внесок у патріотичне виховання молоді міста Хмельницького, багаторічне служіння Батьківщині та міській громаді.

Бабак І.І. народився 23 березня 1923 р. в с. Великий Букрин Миронівського району Київської області. В червні 1941 р. закінчив Ржищівське педагогічне училище, отримав професію вчителя. У перший день після нападу нацистів на СРСР добровольцем записався до лав Червоної Армії, а вже наступного дня був направлений у Київське танко-технічне училище. Разом з іншими курсантами брав участь в обороні столиці України м. Києва 11 липня – 19 вересня 1941 р. Так розпочався славний бойовий шлях танкіста Івана Бабака. Після прискороного випуску із училища влітку 1943 р. Іван Бабак у складі 25-го танкового корпусу бився з німецькими панцирниками на Курській дузі, де у запеклих боях отримав три поранення, довго лікувався. У госпіталі його знайшла перша нагорода – медаль «За відвагу». А після одужання – зно-

ву фронт, знову бої: на Ленінградському фронті, битва за Нарву, визволення Естонії. Там Іван Іванович був двічі поранений. Згодом, ставши командиром танкової роти, брав участь у визволенні від фашистів острова Сааремаа і островів Моонзундського архіпелагу в Балтійському морі. Старший лейтенант Бабак зустрів День Перемоги у звільненій столиці Естонії – Таллінні. Пройшовши шляхами Другої світової війни з першого до останнього дня, почавши свій бойовий шлях з курсанта, а закінчив командиром танкової роти легендарних Т-34, Іван Іванович отримав чимало нагород: за звільнення Нарви – другу медаль «За відвагу», за звільнення Таллінна – орден Червоної Зірки, за мужність і героїзм на фронтах – ордени Богдана Хмельницького, Вітчизняної війни I ст., Знаком Пошани, медалі «За бойові заслуги», «За оборону Києва»... Усього 40 нагород.

Після війни молодого, але вже досвідченого командира-танкіста командування з армії не відпустило. У 1949 р. І. Бабак вступив, а у 1955 р. закінчив інженерно-танковий факультет Московської військової академії бронетанкових та механізованих військ. Служив у Сибіру, Німеччині, військовим радником брав участь в арабо-ізраїльській війні. Згодом потрапив до Хмельницького, де у 1965-1975 рр. служив на посаді заступника командира 17-ї гвардійської мотострілецької дивізії з технічної частини. Загалом в лавах армії прослужив більше 30 років. Іван Іванович Бабак ініціатор створення, конструктор та виробник танка-пам'ятника, єдиного в світі марки Т-34-76-85, який в квітні 1967 р.у був встановлений біля Будинку офіцерів, як пам'ятник визволителям м. Проскурова від гітлерівських загарбників. В теперішній час танк встановлений в Сквері танкістів на перетині вулиць Кам'янецької та Скворороди.

Після звільнення з військової служби працював заступником начальника «Хмельницькавтотехобслуговування», згодом заступником начальника обласного об'єднання автостанцій з безпеки дорожнього руху. Брав активну участь у будівництві Хмельницької автостанції №1, в реконструкції автостанцій №2 і №3. Іван Іванович займається громадською діяльністю та військово-патріотичним вихованням молоді. Він – Почесний ветеран України, член обласної та міської рад організації ветеранів України, член правління міського товариства інвалідів війни та Збройних сил, почесний голова ветеранської організації 17-ої гвардійської мотострілецької дивізії, член рад музеїв 17-ої гвардійської мотострілецької дивізії та однополчанина-танкіста, Героя Радянського Союзу Володимира Вайсера. Іван Бабак є автором книги спогадів «С уважением к прожитому. Воспоминания танкиста», а також самотнім художником. Написав більше 200 картин. Частина цієї колекції побувала на двох персональних художніх виставках у місцевому музеї [9; 10; 20; 24].

Петраківський Олександр Петрович. Звання присвоєно рішенням п'ятдесят другої сесії Хмельницької міської ради №1 від 26 серпня 2015 р. за виняткову мужність, героїзм і незламність духу, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України.

Петраківський О.П. народився 4 червня 1988 р. в місті Житомирі у родині військовослужбовців. Закінчив середню школу № 2 в місті Ізяслав Хмельницької області. Ще під час навчання у школі батько почав готувати сина до офіцерської служби. Олександр займався у парашутному гуртку «Каскад» і здійснив понад сто стрибків з парашутом, а закінчивши школу, він досконало володів усіма зразками стрілецької зброї, яка була у воїнів спеціального призначення. Олександр любив військову справу з дитинства і не уявляв собі життя без армії, маючи до цього талант. Тому після закінчення школи навчався у Львівській Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного на факультеті аеромобільних військ за спеціальністю «Бойове застосування та управління діями аеромобільних підрозділів». Закінчивши навчання 2009 р. був направлений для проходження служби на посаду командира роти 8-го окремого полку спеціального призначення Сухопутних військ України. Полк був сформований у вересні 2003 р. на базі 8-ї окремої бригади спеціального призначення. Дислокується полк у місті Хмельницькому, підпорядкований Головному управлінню розвідки Міністерства оборони України, входить до складу Об'єднаних сил швидкого реагування. Олександр став одним із найкращих розвідників у своїй частині у Хмельницькому.

Як тільки розпочалася антитерористична операція на Сході України, молодий капітан попросився на фронт. Потрапив на Луганщину. З весни 2014 р. командир роти 8-го полку спеціального призначення О. Петраківський виконував бойові завдання в зоні проведення АТО. Він очолював групу спеціального призначення оперативного командування «Північ» Збройних Сил України, разом із якою неодноразово виходив на виконання складних та ризикованих завдань. І завжди повертався з них без втрат, бо набув досвід і те особливе передчуття небезпеки, яким володіють досвідчені розвідники. У ніч на 20 липня 2014 р. група розвідників із чотирнадцяти військових під керівництвом капітана О. Петраківського забезпечувала проходження колони техніки Збройних Сил та сил добровольчого батальйону «Айдар» до аеропорту Луганська. Під містом Щастя Луганської області група потрапила у майстерно улаштовану

засідку російських бойовиків. Терористи піддали позиції українських військовослужбовців шаленому мінометному обстрілу. Розвідники прийняли на себе бій і своїми діями зірвали головне завдання ворога – знищити колону українського війська з 80-ти вантажних машин, важкої зброї та понад однієї тисячі бійців. Поки група О. Петраківського вела бій, колона без утрат прорвалася крізь засідку ворога. Таким чином, розвідники успішно виконали своє завдання – забезпечили передислокацію українських військ. У ході запеклого бою командир тримав свою групу розвідників у полі зору. Він помітив, як один з бійців загубив каску – великий осколок, пролітаючи під підборіддям, перерізав ремінь від каски і збив її з голови бійця. Капітан зняв свою і наказав сержантові одягнути її, хоч той відмовлявся. Цим він урятував життя побратимові, але за кілька хвилин після того, як офіцер віддав свій шолом розвіднику, йому в голову влучив осколок міни. Попри важке поранення, він продовжував керувати діями групи і виносив поранених у безпечне місце. Під час перестрілки два спецпризначенці загинули, інші отримали поранення різного ступеня важкості. До останнього Олександр з пораненням голови був при свідомості. Коли, нарешті, підійшло підкріплення, медики виїзного польового шпиталю почали надавати хлопцям першу медичну допомогу. Командир групи наказував лікарям спершу допомогти його бійцям, хоча у них були і легші поранення. Можливо, це зволікання і позначилося на його подальшому одужанні. Найважчий бій для пораненого воїна і для його родини тільки починався... Розвідник Олександр Петраківський переніс декілька складних операцій та до теперішнього часу проходить курс лікування.

Указом Президента України №918/2014 від 4 грудня 2014 р. за виняткову мужність, героїзм і незламність духу, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України вже майору Олександру Петровичу Петраківському присвоєно звання Герой України з врученням ордена «Золота Зірка». На школі в Ізяславі, яку закінчив розвідник, встановлено пам'ятну дошку на його честь. Почесну місію відкриття пам'ятної дошки виконали його найрідніші люди: мати Тетяна, батько Петро та п'ятирічна донька Анастасія [11; 16; 24; 25].

Шеремет Людмила Олександрівна. Звання присвоєно рішенням п'ятдесят другої сесії Хмельницької міської ради №1 від 26 серпня 2015 р. за громадську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності (посмертно).

Шеремет Л.О. народилася 21 листопада 1942 р. в м. Макіївка Донецької області. Своє життя присвятила мирній і найблагодійнішій справі – лікуванню людей. У 1959-1962 рр. працювала у Краснодонській районній лікарні лікарем-анестезіологом. У 1969 р. переїхала до міста Хмельницький. У 1969-1977 рр. працювала у Хмельницькій міській лікарні лікарем-анестезіологом. У 1977 р. закінчила курси акушерства та гінекології. У 1977-2009 рр. працювала лікарем акушером-гінекологом у Хмельницькому міському перинатальному центрі.

Була активною і чесною людиною. Її поважали і любили рідні, колеги, сусіди та знайомі. Людмила Олександрівна дуже любила Україну, її культуру та історію, була справжнім патріотом своєї Батьківщини, відчувала біль своєї держави, вболівала за її долю, підтримувала її в боротьбі за свободу, прагнула їй добра та кращого майбутнього, мала активну громадянську позицію, не могла миритися з безправ'ям та соціальною несправедливістю, була готова віддати заради рідної землі найцінніше – своє життя. Тому, коли вирішувалася доля України під час Революції гідності, яка відбувалася в Україні з 21 листопада 2013-го до лютого 2014 р., вона не могла залишатись осторонь буремних подій. Людмила Шеремет постійно ходила на Майдан. 19 лютого 2014 р. мітингувальники прийшли під стіни будівлі Служби безпеки України у Хмельницькій області, щоб дізнатись, що вночі спалювали у дворі управління. Під час спроби мітингувальників потрапити до приміщення через центральний вхід пролунала черга з автоматичної зброї з боку СБУ. Людмила Шеремет, яка стояла попереду, отримала важке вогнепальне поранення. Протягом трьох днів лікарі Хмельницької міської лікарні боролися за її життя. Але, 22 лютого 2014 р. Людмила Олександрівна, не приходячи до свідомості, померла у реанімації... Небесна Сотня поповнилась ще одним Героєм...

23 лютого, на Майдані Незалежності міста Хмельницького, зібралося декілька тисяч хмельничан: як знайомих, так і тих, що не знали особисто загиблу, але хотіли віддати шану людині, яка волею трагічного випадку об'єднала хоч на кілька годин усіх, хто боровся за свободу, справедливість та краще майбутнє. На головній площі міста відбулася прощальна панахида, а потім хмельничани попрощалися із Людмилою Олександрівною і провели її в останню путь. В неї залишились чоловік, донька, онука.

21 листопада 2014 р., коли вперше відзначався День Гідності та Свободи, Президент України підписав Указ № 890/2014 від 21.11.2014 р. «Про присвоєння звання Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно) 99 героям Небесної Сотні «За громадянську мужність, патріотизм, героїчне

відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності». У тому списку є і Шеремет Людмила Олександрівна [24; 25; 33; 35].

Мазур Артем Анатолійович. Звання присвоєно рішенням п'ятдесят другої сесії Хмельницької міської ради №1 від 26 серпня 2015 р. за громадську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності (посмертно).

Мазур А.А. народився 6 серпня 1987 р. в місті Хмельницькому. Він втратив батька майже одразу після народження. Згодом його мати вдруге вийшла заміж. Крім Артема, у родині є ще чотири сини і дві дочки. У 1994-2003 рр. навчався у Хмельницькому технологічному багатопрофільному ліцеї із загальноосвітніми класами, який нині носить його ім'я. Під час навчання в ліцеї А. Мазур до когорта відмінників не відносився, у навчанні був посереднім, проте завдяки своїй людяності назавжди закарбував у пам'яті школи. Він зарекомендував себе як працелюбний та дисциплінований учень. Брав активну участь у громадському житті й до виконання доручень ставився сумлінно. Мав авторитет серед товаришів, з повагою ставився до вчителів та однокласників, був старанним і самостійним, з дитинства у нього було підвищене відчуття справедливості. Після закінчення ліцею А. мазур вступив до Хмельницького вищого професійного училища №11, де отримав професію автослюсаря. Після закінчення училища пішов в армію. Повернувшись, працював логістом та охоронцем. Будучи із багатодітної сім'ї, піклувався про сестер та братів, матеріально допомагав родині.

Під час Революції гідності, яка відбувалася в Україні з 21 листопада 2013 до лютого 2014 р., залишив удома всі свої особисті справи й на два місяці став активістом Євромайдану. Зрідка приїжджав додому. Батьки вмовляли його не їхати до Києва, але він не слухав. «Я бачила його наміри, я з ним розмовляла, і не раз... Він був дуже чутливий до несправедливості», – скаже потім мама Артема. А. Мазур знову й знову повертався до своєї 9-ї чоти 15-ї сотні Самооборони Майдану... 18 лютого 2014 р., у «Чорний вівторок», коли мирний наступ Євромайдану на Верховну Раду перетворився на криваве побоїще під час сутичок в Маріїнському парку міста Києва, чатовий 9-ї чоти 15-ї сотні Самооборони Майдану А. Мазур отримав надзвичайно важкі поранення. Спочатку в нього влучили осколки гранати. Потім він був по-звірячому побитий «беркутівцями». У нього був проламаний череп. Волонтери доставили Артема в Київську міську клінічну лікарню швидкої медичної допомоги. Лікарі більше двох тижнів боролися за життя героя, але... 3 березня, опівдні, не приходячи до тями, Артем Мазур помер. З 15-ї майданівської сотні він «перейшов» у Небесну... Нагадаємо, що 21 лютого 2014 р. на столичному Майдані Незалежності відбулось прощання із загиблими повстанцями, вбитими 20 лютого у «Кривавий четвер». Їх було більше 70 чоловік і майданівці в жалобних промовах назвали вбитих «Небесною сотнею». З часом ця назва стала набагато ширшим поняттям. «Небесна Сотня» – прийнята в Україні збірна назва загиблих учасників акцій протесту (Євромайдану) у грудні 2013 – лютому 2014 р. Це – мирні протестувальники, які безпосередньо відстоювали ідеї Майдану та брали участь в акціях.

4 березня 2014 р. з Артемом Мазуром прощався увесь Майдан Києва, потім нашого земляка відспівали у Михайлівському Золотоверхому соборі, а поховали на батьківщині, у рідному Хмельницькому. 5 березня з героєм Майдану прийшли попрощатися тисячі хмельничан... Рішенням тридцять шостої сесії міської ради за № 2 від 05.03.2014 р. технологічному багатопрофільному ліцею з загальноосвітніми класами м. Хмельницького присвоєно ім'я Артема Мазура. 21 листопада 2014 р., коли вперше відзначався День Гідності та Свободи, Президент України підписав Указ № 890/2014 від 21.11.2014 р. «Про присвоєння звання Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно) 99 героям Небесної Сотні «За громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності». У тому списку є і наш земляк – Мазур Артем Анатолійович [24; 25; 33; 35].

Джерела:

1. Агєєв А. Чотири рази відважний // Народна армія [центральний друкований орган Міністерства оборони України]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.na.mil.gov.ua/number/4719/1003.htm>. – Назва з екрану.
2. Беченко В. В. Михайло Костянтинович Чекман – наш славетний земляк / В. В. Беченко, Л. В. Грабовська // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : зб. наук. праць ; вип. III. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 279-280.
3. Вишневіська С. Радомир Іванович Сілін – фундатор вищої освіти в м. Хмельницькому / С. Вишневіська // Видатні постаті міста Хмельницького : Матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.128-132

4. Волошин А. П. На олімпійській хвилі : [худож.-док. нариси про участь в Олімпійських іграх сучасності спортсменів України] / Анатолій Волошин. – К. : МП Леся, 2008. – 448 с.
5. Гендиректор [Електронний ресурс] // Хмельницькзалізобетон : [офіц. сайт]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://www.hzb.com.ua/companu/chief> – Назва з екрану.
6. Гурєв Ю. Намагаюсь не грішити : [остання автобіографічна стаття] / Юрій Гурєв. – Хмельницький : ЦНТЕІ, 2007. – 15 с.
7. Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – 118 с.
8. Згадаймо Михайла Чекмана // Проскурів. – 2011. – №29. – 21 липня. – С.3.
9. Івану Бабаку – 90 років // Проскурів. – 2015. – №28. – 16 липня. – С. 5
10. Підтримуємо кандидатуру Івана Бабака / Григорій Атаманюк, Григорій Богущький, Микола Марусяк // Проскурів. – 2015. – №29. – 23 липня. – С. 4.
11. Ізяславщина вшанувала Героя України Олександра Петраківського [Електронний ресурс] // Сайт міста Ізяслав. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://izyaslav.km.ua> – Назва з екрану.
12. Кабачинський М. І. Борис Миколайович Олексієнко – командуючий прикордонними військами України / М. Кабачинський // Видатні постаті міста Хмельницького : матеріали Другої наук.-практ. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 32-45.
13. Кияшкина Р. Про що боліла його душа / Рита Кияшкина // Подільський кур'єр. – 2008. – №10. – 6-12 березня. – С.13.
14. Кульбовський М. З подільського кореня / Микола Кульбовський – Хмельницький : вид-во «Поділля», 1999. – 186 с.
15. Легенда про командирську каску [Електронний ресурс] // Народна армія. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua> – Назва з екрану.
16. Майор Петраківський Олександр Петрович [Електронний ресурс] // Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного : [офіц. сайт]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.asv.gov.ua> – Назва з екрану.
17. Мазур Микола Іванович [Електронний ресурс] // Хмельницька міська централізована бібліотечна система : [офіц. веб-сайт]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://cbs.km.ua/index.php?dep=1&dep_up=113&dep_cur=154, вільний. – Назва з титул. екрана.
18. Марценюк В. Почесна громадянка Хмельницького Любов Шабатура / В. Марценюк // Проскурів. – 2005. – №№60-61. – 4 серпня. – С.2
19. Марценюк В., Шкробот П. Червона зірка за Рейхстаг [Електронний ресурс] // Київський вестник. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://kyiv-vestnik.com.ua/public_s3783.html – Назва з екрану.
20. Михайловський І. У боях його смерть не здолала / Іван Михайловський // Проскурів. – 2015. – №28. – 16 липня. – С. 12
21. Олександр Петраківський [Електронний ресурс] // Герої АТО. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://atoheroes.org> (дата звернення 18.11.2015). – Назва з екрану.
22. Олімпійські призери: Хмельницька область: інформ.-довід. видання / уклад.: О. О. Грицишина, В. В. Флентін ; ред.: Н. М. Синиця, В. В. Маковська ; відп. за вип. В. В. Флентін ; Хмельн. обл. від-ня Нац. Олімп. Комітету України ; Хмельн. ОУНБО. – Хмельницький : Заколотний М. І., 2012. – 72 с.
23. Почесні громадяни [Електронний ресурс] // Хмельницька міська централізована бібліотечна система : [офіц. веб-сайт]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://www.cbs.km.ua/?dep=1&dep_up=80&dep_cur=126
24. Почесні громадяни міста [Електронний ресурс] // Хмельницька міська рада. Виконавчий комітет : [офіц. веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.khmelnytsky.com/index.php?option> : – Назва з екрану.
25. Почесний громадянин міста Хмельницького відзначає ювілей // Проскурів. – 2009. №№5-6. – 22 січня. – С.8.
26. Разуваєв В. Іван Бухал: «Бути патріотом міста не на словах, а на ділі» / Володимир Разуваєв // Проскурів. – 2011. – №36. – 8 вересня. – С.2.
27. Салій І. Спогади фронтовика Івана Бабака / Ірина Салій // Проскурів. – 2012. – №18. – 3 травня. – С. 4.
28. Славний ювілей відзначає Шоханов Андрій Георгійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.proskurov.info/news/society>. – Назва з екрану.
29. Собко А. Володимир Швець: «Дуже хочеться, щоб було не «вже» шістдесят», а «тільки» шістдесят / Алла Собко // Проскурівський телеграф. – 2011. – №3. – 20 січня. – С.6-9.
30. Собко А. Іван Бухал: «Хмельничани дуже легкі на підйом» / Алла Собко // Проскурівський телеграф. – 2011. – №38. – 22 вересня – С.79.
31. Стати почесним може кожен // Всім. – 2011. – №31. – 3 серпня. – С.5
32. У Хмельницькому відкрили меморіальну дошку уродженці Росії, справжньому патріоту України Дагмарі Царьковій [Електронний ресурс] // Хмельницька міська рада : [офіц. сайт]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.khmelnytsky.com> – Назва з екрану.
33. У Хмельницькому урочисто відкрили меморіальні дошки Героям Небесної Сотні – Артему Мазуру й Людмилі Шеремет [Електронний ресурс] // Хмельницька міська рада : [офіц. сайт]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://khmelnytsky.com> – Назва з екрану.

34. Ювілей олімпійської перемоги хмельничанина Сергія Нагорного // Моя газета. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://moyagazeta.com/news/a6278.html>. – Назва з екрану.
35. Яцишен А. Як пам'ять про героїв Майдану / Андрій Яцишен // Проскурів. – 2015. – 29 жовтня. – №7. – С. 1

Костянтин Завальнюк

м. Вінниця

Валерій Рекрут

м. Київ

ПЕТРО КУЦЯК (САВА ЧАЛИЙ): МЕТАМОРФОЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ

У статті уперше у вітчизняній історіографії системно досліджується громадсько-політична та повстанська діяльність (до 1920 року) П.В. Куцяка (Сава Чалого), - відомого публіциста, члена Української Центральної Ради та повстанського отамана. Окрім цього, аналізуються першопричини, котрі кардинально вплинули на зміну його поглядів і переконань.

Ключові слова: П. В. Куцяк (Сава Чалий), публіцист, Українська Центральна Рада, повстанський рух, метаморфози душі.

“Устань, молися Богу, грішний.

Коли прощають люде,

То Бог милостивіший за нас...”

Т. Г. Шевченко.

В історії українського народу перевтілення або так звана зміна поглядів давно не стала новиною й, на жаль, зустрічається донині. Цікавими та навіть повчальними з точки зору політичних амбіцій, супроводжених, як правило, моральними наслідками з гірким смаком зради, можуть стати події, що відбулися ще за часів Української революції (1917-1921 рр.), коли частина “героїв-отаманів”, ласих на спокуси, під впливом щедрих обіцянок ставали на бік колишніх запеклих ворогів. Не варто перегортувати сторінки історії ганебних демаршів сумнозвісних отаманів Божка, Волоха, Григор’єва, Махна, Мордалевича та ще декількох десятків так званих “батьків” з когорти проводирів повстанського руху. Їхня політична протиституція широко відома.

Водночас, серед інших очільників повстанських загонів, менших за розмахом бойових походів і підконтрольних територій, такі метаморфози були більш поширені. Не таємниця, що в кожному регіоні та навіть в окремо взятому селі з’являлися свої “полководці” (переважно з прапорщиків й унтер - офіцерів колишньої царської армії), які сміливо, начебто з генеральським досвідом, бралися за керівництво гуртом озброєних громадян. Як правило, на початковому етапі повстанського руху їх об’єднував дух боротьби за вольність українського народу й відродження втраченої державності. Це так, якщо розглядати ідею в рамках пафосу глобальних викликів, декларованих деякими політичними партіями. Насправді, село виступило зі зброєю в руках проти землевласників за право на приватновласницькій основі довічно володіти землею. Також на шлях війни їх покликало бажання зберегти православну віру, рідну мову та незмінне верховенство традицій і звичаїв, запроваджених ще з часів Козаччини. Озброєні спочатку поганенько, а згодом за всіма атрибутами штатного розпису регулярних армійських підрозділів, селянські ватаги рухались під проводом своїх отаманів, спляюючи, експропріюючи (вірніше грабуючи) чуже майно, вбиваючи тих, хто чинив опір, а іноді просто так, на щодень (за етнічними ознаками). Дух революції породив масову злочинність, а безкарність поглинула почуття відповідальності й перетворила буденне життя в реальність, де сила права стала нічого не вартою перед правом сили.

Ясна річ, коли для отаманів наставав час доводити свою тверду позицію, то з-поміж них за браком волі не всі були спроможні втриматися від спокусливих пропозицій, а деякі ставали на шлях зради, намагаючись згодом в облудних поясненнях виправдати свої негідні вчинки. Одним із таких “героїв” став Петро Васильович Куцяк, більше відомий під обраним ним “для літературної та громадської діяльності” псевдонімом “Сава Чалий” [39, арк. 3].

Із певних причин в радянській і, на жаль, в сучасній історіографії життєвий шлях і громадсько-політична діяльність П. Куцяка не досліджувалися та лише у деяких опублікованих працях він згадувався переважно з негативного боку. Зокрема, основні віхи громадсько-політичної діяльності П. Куцяка висвітлені в праці К. Завальнюка “Провісники волі”, де автор визначає його як одну із найдраматичніших постатей у повстанському русі Поділля [11, с. 102].

Певні дані про участь Сави Чалого (П. Куцяка) в революційних подіях 1918-1919 рр. на Ольгопільщині в контексті стосунків з І. Зборовським висвітлені в монографії В. Рекрута [31].

Фрагменти його праці на посаді комісара колишнього Кам'янець-Подільського університету викладені в спогадах С. Русової, де авторка змалювала його особистість у досить негативному ракурсі [32, с. 213-214].

Коротка характеристика постаті Чалого-Куцяка подана в спогадах Л. Форостівського. Колишній соратник у боротьбі проти більшовиків на Ольгопільщині з гіркотою повідомляв, що в 20-х роках ХХ ст. отаман-зрадник, обіймаючи високі посади в системі радянської освіти, вірно служив радянській владі та активно "викорчовував петлюрівщину" [36, с. 66].

Деякі дані про його життєвий шлях можна знайти у Вікіпедії [16].

Більше інформації про громадсько-політичну й культурницьку діяльність П. Куцяка подано у працях О. Малюти [23, с. 488-489; 22]. Утім, частина опублікованих авторкою даних про життєдіяльність П. Куцяка потребує уточнення.

Разом з тим, оприлюднені дані з наведених вище матеріалів не створюють цілісної картини про його світоглядні позиції й тим більше не розкривають всієї глибини морально-етичного падіння зазначеного нами діяча. Тому бачиться доцільним проаналізувати його життєдіяльність та виявити першопричини, котрі кардинально вплинули на зміну його поглядів і переконань.

У даній розвідці висвітлюються процеси деформації суспільно-політичної й морально-етичної поведінки відомого на Поділлі громадського діяча, повстанського отамана Сави Чалого (П. Куцяка), котрий в роки Української революції брав активну участь у боротьбі за незалежність України, а в 1920 р., спокусившись на пропозиції більшовиків, став учасником нищівних заходів проти колишніх соратників.

Відтак, Петро Васильович Куцяк народився в селянській родині в містечку Жванчик Ново-Ушицького повіту Подільської губернії 10 червня 1889 р. (нині с. Великий Жванчик Дунаївецького р-ну Хмельницької обл.) Батьки володіли 2,5 десятинами землі й годувалися з неї, споконвічно займаючись хліборобською працею. Петро в родині був наймолодшим сином, мав брата Андрія, який помер у 1915 р., заповівши йому на виховання двох своїх малолітніх дочок – Софію та Олену [39, арк. 3]. Про складні стосунки між опікуном і рідною матір'ю дівчат ми розглянемо нижче.

Варто звернути увагу на історію обрання псевдоніму "Сава Чалий", яким, за даними П. Куцяка, він почав користуватися ще у 1912 р., помістивши під цим прізвиськом в часописі "Світло" свою першу публікацію [39, арк.40]. Ймовірно, на вибір цього псевдоніму вплинула насичена подіями історія Ямпільщини, де молодий учитель розпочав свою трудову діяльність. Не викликає сумнівів, що, з вуст місцевих жителів, довелось пізнати справжні й надумані перекази про події часів Гайдамаччини, насичені славними історичними походами народних улюбленців. Без сумнівів, саме тут місцеві мешканці з сумом згадували гірку повість про зрадницькі вчинки деяких із них.

Нагадаємо, що один із керівників гайдамацького руху в Україні Сава Чалий народився на початку XVII ст. на Поділлі в містечку Комаргород на Ямпільщині (нині: Томашпільського району Вінницької області) в родині міщан. Спочатку він став гайдамацьким ватажком, але згодом замість того, щоб боротися з польською шляхтою, вдався до грабунків і спустошив декілька містечок. Незабаром спокусився на щедрий дарунок (вічне володіння селами Рубань і Степашки: нині перше – Немирівського району; друге – Гайсинського району) й перейшов на службу до гетьмана Ю. Потоцького [9, с. 485]. Одіозний полковник жорстоко розправлявся з колишніми побратимами-гайдамаками та навіть здійснював напади на зимівники Запорізької Січі. За ці злочини був покараний на Різдво 1741 р., коли загін під проводом його товариша Г. Голого оточив полковницький будинок в Степашках і виконав визначений січовиками й гайдамаками вирок [33].

Відомо, що неординарні вчинки С. Чалого стали сюжетами для написання творів знаними майстрами літературного слова. Зокрема, історію падіння гайдамацького ватажка висвітлювали М. Костомаров, Т. Шевченко, Д. Мордовець, І. Карпенко-Карий, В. Антонович та інші відомі письменники і науковці [9, с. 485]. Саме тому Саві Чалому судилось увійти в історію України під ярликом зрадника. Його ім'я, його постать і досі виступають як символ відступництва.

Не викликає сумніву, що протягом навчання у Вінниці молодому семінаристу П. Куцяку прийшлося ознайомитись із опублікованими творами вищезазначених авторів й, безперечно, глибоко усвідомити логіку духовного гріхопадіння найманця-полковника та визначити для себе алгоритм і ціну його вибору. Ми не схильні до думки, що саме тоді майбутній отаман запрограмував власне перевтілення, але, ймовірно, в юнацькі роки щось підсвідоме, якісь неймовірні сили підштовхнули його, зокрема до обрання псевдоніму "Сава Чалий". Дивно, але саме під таким іменням через майже 180 років поспіль він, по суті, із дзеркальною точністю повторив ганебний вчинок колишнього гайдамацького ватажка. На наш по-

гляд, тут можна погодитися з думкою дослідника повстанського руху О. Вишнівського про те, що саме амбітництво частини так званих “видатних” отаманів штовхнуло порядних і патріотично налаштованих українців на слизький й огидний шлях зрадництва [1, с. 19].

Відтак, уроджений на Подільській землі, де на мальовничому просторі квітучих садів і прилеглих до Жванчика лісів сама природа дихала духом вольності й гармонії, юнак ще з дитинства глибоко полюбив свій рідний край, його народ, рідну мову та культуру. За його згадками, в особистому житті “...пора дитинства, дошкільна пора – це найсвітліша точка” [41, с. 53]. У містечку П. Куцяк зумів успішно закінчити двокласну церковно-парафіяльну школу зі зразковою грамотою. Згодом вступив до Вінницької вчительської семінарії і після її закінчення в 1910 р. отримав направлення на роботу в одну із шкіл Ямпільського повіту. На жаль, нам не вдалося достеменно встановити де почав працювати молодий учитель П. Куцяк. Ймовірно, (за його згадками про це село) трудова діяльність розпочалася в церковно-парафіяльній школі с. Жолоби Ямпільського повіту (нині: Томашпільського району Вінницької області) [39, арк. 61].

Відомо, що вже в 1911 р. за вільнодумство і крамолу вчитель-українофіл П. Куцяк потрапив під нагляд жандармів [16].

За іншими даними, в 1905 р., П. Куцяк, як делегат українського вчителства, відвідав Фінляндію, де відбувався Всеросійський з'їзд освітян. З огляду на дату проведення зібрання участь 15-річного молодого вчителя (?) викликає досить обґрунтовані сумніви й тому залишимо це повідомлення для більш детального дослідження [23, с. 488-489].

В той же час П. Куцяк долучився до професійної роботи й став членом Учительської спілки та брав участь у роботі декількох Всеросійських зібрань працівників освіти. Зокрема, за згадками О. Лотоцького, П. Куцяк вже під прізвиськом Чалий перебував у складі делегації українських освітян, яка в 1913 р. під керівництвом С. Русової прибула до столиці імперії та брала участь в надзвичайно представницькому форумі (понад 7 тис. чоловік). Саме делегати з України – “молоді пташки української педагогії” – дружно виступили проти проявів так званого “зоологічного націоналізму”, який послідовно насаджувався з боку організаторів зібрання. Психологічний тиск на учасників форуму зводився до верховенства ідеології єдиного “русского мира”, який виключав існування інших культур, крім російської [21, с. 429].

Того ж року, Петро Васильович сміливо виступив проти організаторів педагогічних курсів, які відбулися влітку в Києві. Зокрема, в опублікованій статті “Гіркий досвід” він повідомляв, що під час навчання слухачам-українцям категорично заборонялося розмовляти та навіть співати рідною мовою. Обурений дописувач зазначав, що шовіністичний тиск був настільки потужний, що здавалося наступним кроком стане вимога називати Дніпро не Дніпром, а “Волгай-матушкой”. Він відверто закликав усе вчителство до боротьби на захист української мови й вимагав виявити протест, рівний силі насильства: “Коли в нас не згинуло почуття чести, самоповаги..., ми повинні сказати, що і в нас є жива душа, що й ми здатні запалитись праведним гнівом і чесним обуренням, коли хтось зважається перед нашими очима зневажати народ, його душу-мову, яку він вистраждав і витворив, потом і кров'ю своєю поливши її” [42, с. 4-5].

В наступній публікації “Український учитель і діти без мови” автор стверджував, що тогочасна школа в Україні “заводить селянських дітей на культурне бездоріжжя” [44, с. 49]. Визначаючи причини загрози українства на селі, П. Куцяк чітко вказував, що “...не природа скривдила наш народ, а скривдила його доля”, недвозначно натякаючи на руйнівний вплив для України історичного рішення Переяславської ради (1654 р.) [44, с. 52]. Дописувач сміливо закликав колег-вчителів скрізь нести живий дух і животворчу іскру українства, “не минаючи жодної селянської стріхи...” [44, с. 55-56].

Тема попорання української культури в Російській імперії та негативний вплив тогочасної школи на формування національно свідомої інтелігенції прозвучала в його аналітичній доробці “Вільна праця й охорона нервно-психічного людського здоров'я”, опублікованої в грудні 1913 р. Автор з глибоким сумом констатував, що “школа для дитини в Росії – це тяжка робота, а на Україні – каторга”. Загалом, за висновками П. Куцяка, відсутність рідної школи створила умови, що “наша інтелігенція, наш народ не має змоги вступити на дорогу вільного розвитку, вільної праці...” [41, с. 61].

Зрозуміло, що відверті виступи проти повномасштабного “обрусення” учнів і вчителів в українських земських і церковних школах викликали відповідну реакцію з боку жандармського відомства. Не викликає сумнівів, що органи нагляду приклали руку до того, щоб П. Куцяк в 1914 р. опинився у земській школі села Великі Загорці на Волині, де почав працювати вчителем і перебував під негласним наглядом жандармерії [23, с. 488].

Вже перебуваючи на Волинській землі, П. Куцяк в журналі “Світло” помістив статтю, спрямовану на підтримку української мови і культури. Зокрема заслуговує на схвалення за актуальність і патріотичність його допис щодо вшанування 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. Автор з неабиякою

майстерністю визначив величезну роль і місце поета для українців та з глибоко осмисленим пафосом закликав усіх виконати найсвятіший заповіт Кобзаря: “Полюбіте щирим серцем Велику руїну” [43, с. 23].

Аналізуючи зміст статей П. Куцяка, можна сміливо стверджувати, що їх автор сформувався як патріот України та національно свідомий борець за її вільне майбутнє. Володіючи неабияким талантом публіциста, він став учителем-фахівцем вищого ґатунку, який душею й серцем опанував почесну професію навчати дітей величому почуттю любові до власного народу, своєї мови й культури.

Нові корективи в життя П. Куцяка внесла Перша світова війна. Звісно, його молодого, освіченого громадянина, мобілізували на військову службу. Спочатку в 1914-1915 рр. він служив рядовим санітаром. Згодом, ймовірно, закінчивши військову школу в Москві, отримав звання прапорщика й продовжив службу в складі 192 та 51 запасних полків на Кавказі [39, арк. 3]. До речі, в Москві 27-річний Петро Васильович 1916 р. взяв шлюб із Зінаїдою Михайлівною Ченцовою (24 р.) – вчителькою початкових класів [39, арк. 65 зв.]. Вона походила з родини колишніх хліборобів В'ятської губернії, які ще у пореформений період XIX ст., залишившись без шматка землі, в пошуках кращого життя оселилися в Москві [39, арк. 88 зв.].

Для П. Куцяка після навчання й присвоєння військового звання прапорщик наступним місцем служби стало м. Тифліс Кавказького фронту [39, арк. 5]. Там він з величезним ентузіазмом зустрів зречення Миколи II, щиро вітаючи падіння Російської імперії, повністю поринув у бурхливі події боротьби за відновлення державності українського народу. Володіючи неабияким даром спілкування з аудиторією, П. Куцяк дуже швидко став надзвичайно популярним серед вояків-українців і був обраний делегатом на Всеукраїнський військовий з'їзд, де його кооптували до членів Української Центральної Ради [23, с. 488]. Згодом, з червня 1917 р., став членом Малої Ради [25, с. 377].

Крім того, широка популярність серед української громадськості і військових діячів дозволила П. Куцяку стати членом Всеукраїнської ради військових депутатів, а на другому Всеукраїнському зібранні вояків у Києві увійти до постійної президії [25, с. 488].

Громадсько-політичне життя П. Куцяка тісно переплелось з ідеями українських соціал-революціонерів, які в комплексі сповідували ліву ідеологію й у такий спосіб намагалися заручитися підтримкою найширшої народної маси – українського селянства. До вподоби енергійного революціонера стала ідеологія лівих есерів, основні програмні засади яких він виклав у брошурі “Демократична нарада й Українська справа”, опублікованій за підсумками демократичного з'їзду в Петрограді 14-23 вересня 1917 р. [15]. За його згадками, саме за висловлені в доповіді думки про запровадження радянської форми влади в Україні він потрапив у “немилість” до С. Петлюри та згодом був “висланий” на Кавказький фронт [39, арк. 5].

Разом з тим П. Куцяк не втратив популярність на Поділлі, про що свідчить його участь у виборах до Всеросійських та Українських Установчих Зборів. Зазначимо, що перегони щодо обрання членів Всеросійських установчих зборів проходили на Поділлі 12 листопада 1917 р. Подільська Окружна виборча комісія під керівництвом П. Самулевича, визнала, що вибори відбулися, але зафіксовано грубі порушення чинного законодавства [37, арк. 9]. Подоляни обрали 16 чоловік, серед яких відомі діячі з Києва та Вінниці: Д. Антонович, Д. Ісаєвич, М. Любинський, Н. Григорієв, В. Мачушенко, П. Відибіда, І. Миколайчук [10, с. 21]. Крім того, обирали до зборів військовики різних фронтів, зокрема П. Куцяк був обраний депутатом Всеросійських установчих зборів від Південно-Західного фронту за списком УПСР, УСДРП та козаків-соціалістів [16].

Варто зазначити, що УЦР разом з українськими демократичними силами вважала за доцільне провести реорганізацію влади шляхом виборів депутатів до Українських установчих зборів (УУЗ) і перед ними скласти свої повноваження. Тому оперативно був розроблений і ухвалений 29 листопада новий виборчий закон та прийнято постанову про відкриття Установчих зборів 9 січня 1918 р. [17, с. 236].

В емоційному зверненні до громадян “Великої Української Республіки” УЦР закликала українців активно брати участь у виборах до УУЗ і таким чином подбати, “щоб сонце волі вже не сходило з нашого блакитного неба, щоб вічно світило воно нам і нашим нащадкам” [38, арк. 3 зв.]. Застерігаючи від впливу ворогів – “людей великоросійського племені, які... дивились на українців як на худобу, як на бидло і ніяк не можуть погодитись на тому, що трудящий український народ стане самоврядувати у себе в Україні”, у відозві пропонувалося всім виборцям “...прикласти максимум зусиль, звернути всю увагу на те, щоб у кандидатські списки до виборів в Українські Установчі Збори було призначено кращих людей, які б не віддали нашої країни на поталу ворогам... [38, арк. 4]. Згідно зазначеного виборчого закону були утворені 16 округів в українських губерніях та 6 у районах військових фронтів і 2 – для флотів. Передбачалося вибрати в губерніях 303 народних обранців та понад 100 депутатів УУЗ з числа військових. Загалом Українські Установчі Збори як новий законодавчий орган мав складатися з 400-425 депутатів [38, арк. 118].

Квінтесенцією програм виборчих блоків стало найголовніше питання – земельне. Есери, в спілці з селянами і військовими (список № 2) у разі обрання до Установчих зборів прагнули утвердити республіку “БЕЗ ПАНА І БЕЗ ХАМА”. Вони обіцяли влаштувати її так, щоб з українських земель було утворено окремий Український земельний фонд; щоб власність на землю була скасована (щоб землі не можна було ні продавати, ні купувати); щоб всі землі поміщицькі, казенні, удільні, монастирські, церковні та інші перейшли до рук селян-хліборобів без викупу; щоб ріки, ліси, копальні та інші природні багатства перейшли в користування всього трудового народу; щоб освіта нижча, середня і вища була безкоштовна (на державні кошти) і обов’язкова для всіх громадян; щоб війна скінчилася негайно [27, с. 3].

Із проголошенням незалежності УНР, що визначалося IV Універсалом УЦР, а також після звільнення території від більшовицьких окупантів, з’явилася можливість продовжити вибори до УУЗ. Проте зміна статусу громадян і частини політичних партій змінювали умови виборчої кампанії, зокрема, оновлення списків виборців, формування виборчих комісій та проведення низки інших організаційних заходів. За висновками ЦВК, в умовах війни, міграції громадян і нестабільного політичного клімату результати повновлених виборів “не можуть бути дійсним показником волі українського народу” й тому проводити їх далі недоцільно [38, арк. 124 зв.].

Факти свідчать, що наприкінці грудня 1917 р. УЦР мала значну підтримку на виборах до УУЗ. Зокрема, на Поділлі цілковиту перемогу у виборчих перегонах здобув об’єднаний список українських есерів, Селоспілки та українських вояків-селян Південно-Західного фронту (72,28 %). Російська соціал-демократична робітничка партія (об’єднаних меншовиків) знайшла прихильність серед 956 подолян, що складало лише 0,27 % до учасників голосування [20, с. 313]. У кількісному вимірі до УУЗ було обрано 39 депутатів: 30 від блоку українських есерів і селянських спілок; 2-х депутатів обрали за окремим списком селян Балтського повіту, 3-х від єврейських партій; 2-х від Польського блоку та 1 депутат від українських есдеків [24, с. 4]. Як видно, жодний більшовик чи меншовик до зборів не потрапив.

Загалом у 5-х округах України, де вибори відбулися, населення надавало перевагу українським соціалістичним партіям, а за більшовиків проголосувало лише 10 % виборців, що красномовно підтверджує популярність національних політичних лідерів та їх передвиборчі програми [29, с. 668].

Зазначимо, що перебуваючи на Кавказькому фронті, П. Куцяк продовжував активну політичну діяльність. За його згадкою, початок Російсько-Української війни в грудні 1917 р. став “громом посеред ясного неба” й він не міг зрозуміти причини цієї трагедії [39, арк. 5]. Ганебна новина сколихнула величезні маси вояків-українців, значна частина з яких покинула військові формування Російської армії й різними шляхами почала пробиватися на Україну. У зв’язку з воєнними діями більшість з них рухалась через Причорноморські краї, де, як відомо, мешкали кубанці-українці, налаштовані прихильно до ідеї самостійності українського народу. Там Петро Васильович проявив увесь свій талант організатора й протягом 23 листопада 1917 р. – січня 1918 р. обіймав посаду голови Кавказької крайової української ради. Пізніше організував й очолював редакцію газети “Українська Народня Республіка” [16].

Там же, на Причорномор’ї, Петро Васильович щиро вітав ініціаторів утворення Кубанської Народної Республіки (КНР), проголошеної 28 січня 1918 р. як складової частини майбутньої Російської федеративної республіки. Згодом, 16 лютого того ж року, КНР була урочисто проголошена актом Кубанської законодавчої ради як незалежна держава – “Самостійна Кубанська Народна Республіка” [8, с. 435]. Ситуацію на Кубанщині добре схарактеризував відомий український діяч М. Левитський. “Артільний батько” неодноразово відвідував Кубанський край і добре орієнтувався в тамтешній ситуації. Він вважав спробу утворення незалежної КНР кроком вперед у порівнянні з “Шульгино-горемикінсько-распутінською компанією, що верховодила в краю під керівництвом варварського “Союзу руського народу” [13, арк. 3-4].

Зрозуміло, що російські монархічні сили під керівництвом А. Денікіна не могли погодитися з самостійницькими настроями кубанців і тим більше із неприйнятними для них стійкими тенденціями до об’єднання з Великою Україною. Тому П. Куцяку, який брав активну участь у боротьбі проти білогвардійських формувань, не було іншого виходу, як пробиратися додому. За його згадкою, в Новоросійську ситуація склалася так, що він вимушений був покинути сім’ю в Геленджику, а сам через Керч прориватися до Києва [39, арк. 5].

Прибувши до столиці, П. Куцяк приєднався до політичної сили, утвореної В. Винниченком під ємною назвою “Національний демократичний союз” (НДС). Потужне об’єднання патріотичних сил ставило за мету повалення Гетьманату й запровадження справжнього народовладдя. Тут же в столиці він попрацював над своєю працею про Українську Центральну Раду, яка згодом вийшла друком у видавництві “Відродження”. Автор позитивно оцінив діяльність УЦР, вважаючи, що сила Ради була в тому, що вона залишалась вищим органом об’єднаного українського народу як “об’єднана Рада українського селянства, робітництва і солдат. Буржуазії в ній майже нікого не було” [45, с. 73].

Аналіз опублікованого матеріалу свідчить, що автор не виявляв прихильності до більшовицької ідеології та її проводирів, а навпаки, категорично відкидав втручання чужоземців-більшовиків, “що лізли в нашу хату з своїми порядками” [45, с. 74].

Опинившись в кадровому резерві діячів НДС, Петро Васильович отримав посаду шкільного інструктора Подільської губернії та відбув на рідне Поділля із завданням готувати повстання. Вже на місці, 28 листопада 1918 р., його відрядили до містечка Бершадь Ольгопільського повіту на посаду інспектора шкіл, де він з допомогою тамтешнього вчительства взявся за розвиток повстанського руху, опираючись, у головному, на селянські маси, які вкрай були незадоволені земельною політикою Гетьманату [45, арк. 5]. За свідченнями учасника тих подій І. Шаркевича, під керівництвом Сави Чалого повстанці в кількості 400-500 чоловік зайняли м. Бершадь, а на наступний день атакували повітовий центр Ольгопіль [6, арк. 188, 191]. Повстанці оголосили П. Бурлачука з села Піски-Бершадські комендантом Бершаді, а П. Куцяка повітовим комісаром [5, арк. 3-3 зв.].

Аналізуючи вищевикладене, варто більш детально на них зупинитися, адже, на наше переконання, саме в подиху революційної ейфорії зародилися загострені стосунки між представниками владних структур, які, як правило, виникали в процесі врегулювання проблеми: “хто найголовніший”. На жаль, історія має безліч прикладів, коли новоявлені “герої” в боротьбі за владу після заволодіння нею втрачали звичайне почуття міри й відповідальності та намагалися використати цей момент для свідомого маніпулювання, а іноді як шанс для задоволення власних амбіцій. Ореол отамана з маузером на стегні, наділеного правом застосування необмеженого примусу під приводом так званої революційної доцільності, підштовхував тих, хто мав проблеми з самооцінкою власної персони з точки зору посилення на геніальність, до необдуманих та іноді ганебних вчинків. Частенько такі персони вдавалися до приниження особистості інших, перевищували службові повноваження, зловживали пиятикою тощо. На наш погляд, саме на відповідальній посаді Ольгопільського повітового комісара проявилися неабияка амбітність П. Куцяка, його прагнення використати владу в боротьбі з опонентами, котрі, на його думку, заважали налагоджувати революційний порядок. Так, 28 листопада 1918 р. на зібранні представників повстанців під впливом емоційних виступів П. Куцяка учасники обрали його повітовим комісаром всупереч вже працюючому в цій іпостасі М. Стратієнку, призначеного розпорядженням виконуючого обов'язки Подільського комісара М. Реки [5, арк. 4]. Зрозуміло, що безпрецедентний випадок конфлікту між провідниками антигетьманського повстання на місці створив напружені стосунки між таборами прихильників кожного діяча. За свідченням очевидців, вибори посадовців проводила так звана Рада старших, наперед підібраних з числа вчительства. “Два претенденти були готові один одного перестріляти” й лише тому, що більшість старших були за професією соратниками Сави Чалого, він обійняв посаду комісара, а М. Стратієнко – повітового коменданта [5, арк. 70]. Першим проти новообраного комісара виступив діючий на той час комендант всіх повстанських загонів комуніст Т. Бойко. Конфлікт між ними виник на підставі неправомірних рішень новоспеченого повіткома, який примушував коменданта здійснювати незаконні дії, зокрема реквізиції спирту із Ольгопільської гуральні. Крім того, Т. Бойко не побажав обслуговувати потреби створеного С. Чалим офіцерського клубу (насправді зібрання прапорщиків та інших молодших чинів колишньої царської армії). За свідченням коменданта, “...ці вожді не дивилися за роботою, а лише шукали чарку гарного спирту” [5, арк. 32]. Зрозуміло, щоб вільно вирішувати всі проблеми, П. Куцяк прибрав непокірливого коменданта, використавши так звану революційну доцільність. Як аргумент використав політичний мотив і в січні 1919 р. організував його арешт та ув'язнення [5, арк. 32 зв.].

Слід зазначити, що після зречення гетьмана осередок НДС приступив до формування нових органів влади, а також провів внутріпартійну ротацію. Так, 10 січня 1919 р. була сформована нова повітова рада НДС, до складу якої увійшли: представники українських есерів Сава Чалий, Д. Зосіматю і О. Дячук; від товариства “Просвіта” – М. Стратієнко; повітового кооперативного комітету – І. Дуда; учительської спілки – Я. Кухарчук; Народної управи – К. Макарчук [19, с. 3]. Рада обрала президію: Сава Чалий – голова, Д. Зосіматю – товариш голови, І. Макарчук – скарбник та Я. Кухарчук – писар. Також була організована повітова Земельна управа, яку очолив І. Христинич. Виконавчий комітет повітової Ради селянських депутатів очолив К. Макарчук, який разом з членами О. Добровольським, О. Дячуком, Д. Зосіматю і В. Лісовським, здійснювали представницькі функції від селянства Ольгопільщини [19, с. 3]. Тоді ж був скликаний учительський повітовий з'їзд, де учасники обрали членів шкільної управи та розглянули основні напрямки організації освіти. До речі, присутні визнали, що абсолютна більшість вчителів брала особисту участь, як безпосередньо у бойових діях, так і в організації цілих сіл на підтримку повстання проти гетьмана [7, арк. 11].

Варто зазначити, що після запровадження влади Директорії УНР, частина політичних лідерів ініціювала процедуру обрання та скликання Трудового Конгресу – вищого тимчасового законодавчого

органу Української Народної Республіки. Скликаний Директорією з метою організації влади в Україні та визначення форми державного правління після повалення влади гетьмана П. Скоропадського. Проходив у Києві протягом 23-28 січня 1919 р.

23 січня 1919 р. на засідання Конгресу прибули 400 депутатів, з них 36 від західноукраїнських земель. Напередодні відкриття форуму відбулася визначна подія в історії відновлення соборності українських земель. 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві був проголошений урочистий Акт злуки – об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу [28, с. 177]. Підписання цього історичного Акту стало вагомим успіхом Директорії в згуртуванні українців і розбудові нашої держави.

В роботі Трудового Конгресу брала участь досить солідна делегація від різних регіонів Поділля. Зокрема, мандати від селян Кам'яниччини отримали І. Шиманович – професор Київського університету, О. Пашенко та ін. Губернський з'їзд трудової інтелігенції делегував П. Куцяка (УПСР), М. Реку (УПСР), В. Злотчанського (УСДРП) і Ю. Щирицю ((УПСР) [2, с. 30-31]. До речі, П. Куцяк входив до комісії закордонних справ Трудового Конгресу [22].

В результаті тривалих дискусій 28 січня був ухвалений “Універсал Трудового Конгресу України”, який став підсумковим і синтезував положення декларації фракції УСДРП, підтриманої центристською частиною есерів, Селянською спілкою та делегатами ЗУНР [30, с. 161].

Характеризуючи вибір Директорією трудового принципу в організації влади, можна погодитися з думкою сучасника тих подій П. Христюка, який визначив цей вибір так: “ Конгрес відбувся, але того Конгресу ...пролетаріату і революційного селянства не було...” [28, с. 178].

За сподіваннями Петра Васильовича, участь в роботі Конгресу мала стати для нього гарною нагодою вирватися із глухомані Богом забутої Ольгопільщини та вийти на широкий простір громадсько-політичного життя України. Більше того, він покладав неабиякі надії на те, що йому вдасться потрапити до вищих керівних органів Конгресу, зокрема опанувати гарну посаду в якомусь департаменті зарубіжних справ. Не останнє місце в цьому займала думка, що у такий спосіб можна позбутися того болота й інтриг, в оточенні яких довелося працювати на периферії. Згодом, перебуваючи в міцних лапах ката-чекіста він зізнався, що цей план не вдався і він не зміг позбутися “неприємних обов'язків комісара” [39, арк. 4]. Вийшло так, що при реальній загрозі захоплення Києва червоноармійськими найманцями швидкоплинний перебіг засідань форуму змусив учасників швидко роз'їхатись на місця й продовжувати там служити Україні.

На наш погляд, саме в процесі роботи Трудового Конгресу П. Куцяк остаточно сподобав ідеологію лівої частини українських есерів і став потенційним членом партії так званих “боротьбистів” – колишніх соціал-революціонерів, об'єднаних навколо газети “Боротьба”.

Повернувшись із Києва, П. Куцяк вимушений продовжувати виконання обов'язків повітового комісара та врегульовувати масу різноманітних проблем. У цей час він здійснив декілька спроб позбутися комісарства. Однак, на наше переконання, це були тактичні ходи високо амбітної людини для того, щоб ще раз переконати самого себе в своїй значимості для населення Ольгопільщини. Зокрема, на засіданнях селянського повітового з'їзду у січні 1919 р. він у колах наперед підготовленої громади ставив питання про свою відставку. Зрозуміло, що під впливом гучних гасел, які виголошували ліві есери на підтримку селянства, мови про це не могло й бути, а навпаки, учасники вважали його прохання як дезертирство й надавали йому вотум повної довіри. Останнє й було потрібне молодому отаману.

Володіючи безроздільною владою, Петро Васильович вимушений був продовжувати боротьбу з більшовизмом на теренах повіту. Тут йому згодилася майстерність публіциста й він видрукував 17 лютого 1919 р. відозву “До народнього вчительства Ольгопільщини”, зміст якої свідчить, що її писав енергійний національно свідомий патріот і державний діяч. “Оповіді про це всіх вчителів повіту, – йдеться у відозві, – маю глибоку віру й надію, що народне учительство Ольгопільщини своєю вірністю народові покаже приклад другим повітам і не буде чекати мобілізації, а само піде на збірний пункт, як само винесло на другому повітовому з'їзді обов'язкові для всіх учителів і вчительок іспити по українознавству... Нехай же день, коли зорганізується перший учительський курінь для оборони всіх здобутків нашої революції, буде записаний золотими літерами на сторінках нової історії українського народу і на скрижалях серця кожного громадянина нашої Республіки. Всі ж до зброї, дорогі браття” [4, арк. 106].

Зазначимо, що перехід влади до Директорії викликав збройне протистояння між УНР і більшовицькою Росією, а згодом із арматкою “добровольців” генерала А. Денікіна. Після оголошення 16 січня 1919 р. війни Росії Директорія УНР 5 лютого залишила Київ і прибула до Вінниці, а українські збройні сили вступили в жорстоку боротьбу з потужною навалюю червоноармійських полків, сформованих із латишів і китайців, загонів татарських партизан під командуванням І. Кожевнікова та московських робітників. До російської армії також увійшли дві збільшовичені українські дивізії, що комплектувалися й озброю-

валися на території Чернігівщини і Курщини. Політичне керівництво наступом проти УНР зосередилося в руках секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна. Військові операції проводилися під керівництвом командарма В. Антонова-Овсієнка [14, с. 77]. Сконцентрувавши удар на Київ, більшовицька армада змусила Директорію разом з урядом покинути столицю і 2 лютого 1919 р. перебраться до Вінниці. Своєрідним урядово-державним центром міста став готель “Савой”, збудований у 1912 р. за останнім словом техніки (ліфт, парове опалення, централізоване водозабезпечення тощо). Також для розміщення урядових структур були задіяні готелі “Бель Вю”, “Гранд Отель”, “Континенталь”, “Палас”, “Франсуа”, Учительський інститут, будинки окружного суду, жіночих гімназій, комерційної школи і культових споруд [35, с. 38]. Проте вже 6 березня Директорія та всі урядові структури змушені податися в мандри і переїжджали з місця на місце, уникаючи ударів Червоної армії. Вже в березні 1919 р. на Поділлі розпочалося так зване “друге пришествя” більшовицької влади.

Із наближенням червоних військ до Вінниці Петро Васильович зрозумів, що недалекий той час, коли й тут з’являться більшовицькі загони й він буде першою особою, якого чекісти негайно пустять “в расхот”. Тому він вирішив позбутися цієї посади. 5 березня 1919 р. на других Земських зборах, П. Куцяк заочно, в письмовій формі, подав заяву про свою відставку, яку учасники зібрання задовольнили та обрали повітовим комісаром тов. Мельника [39, арк. 5].

На наше переконання, саме в період між відставкою з посади комісара та встановленням більшовицької влади на Ольгопільщині відбувся остаточний злам патріотичного духу Петра Куцяка й він поступово почав набирати риси характеру справжнього Сави Чалого. За його свідченнями, в березні – на початку квітня 1919 р. в Ольгополі він організував своєрідний ревком і йому вдалося запобігти декількох погромів і тим зберегти життя значній частині містечкового єврейського населення. Зокрема, зусиллями підпорядкованих йому військовиків він організував роззброєння 22 кінного полку, та призупинив погром Ольгополя, котрий розпочали повстанці під командуванням отамана Кощука. За перешкоджання розгугу реакції (на той час, зраду) військовий гарнізон Ольгополя силами Мазепинського полку УНР був роззброєний. Однак П. Куцяк своєчасно покинув місто й не потрапив у полон. За боротьбу з погромниками його оголосили поза законом як “жидівського охоронника та більшовика” [39, арк. 4].

Невдовзі, в зв’язку із потужним наступом червоноармійських загонів на інших напрямках, військові підрозділи УНР змушені були покинути територію Ольгопільського повіту, що надало можливість тут на початку квітня 1919 р. встановити радянську владу. Вже 6 квітня з’явився наказ новоспеченого військового комісара тов. Польового, зі змістом якого варто більш детально ознайомитись. Перше, що загострює увагу, це те, що новий начальник запроваджував покарання (шибеницю) за будь-яке, навіть дрібне, правопорушення. За все інше – негайний розстріл. Так, любителів строчити доноси він попереджав, що читати їх не буде, а того, кого спіймають на цьому, – негайно розстріляють. Зброя, прокламації, публічні заклики, не кажучи про спекуляцію та інші порушення торгівлі – все це було приводом для негайного застосування смертної кари. Цікаво, що розстрілу підлягали всі самогонники, але не тільки ті, що виробляли “оковиту”, а й ті, що її споживали [4, арк. 31].

Вражала вишукана “чемність” тов. Польового, який “покорнейше” просив колишнього повітового комісара Саву Чалого прибути для здачі за описом усіх фінансових і господарських справ, а при цьому гарантував йому повну недоторканість [4, арк. 31].

Ймовірно, войовничий дух новоспеченого начальника добряче перелякав місцевих більшовиків й тому вже через тиждень з’явився другий повітовий військовий комісар тов. С. Спектор, який 12 квітня оголосив про вступ на посаду, а тов. Польового призначив свої помічником [4, арк. 7]. До речі, 20 квітня 16 місцевих комуністів провели в Ольгополі установчі збори й обрали партійний комітет в складі Б. Альберта, С. Спектора і П. Бевза, доручивши останньому посаду секретаря [26, с. 173]. Під керівництвом вперше створеного повітового партійного комітету КП(б)У місцеві більшовики приступили до втілення в життя декретів ленінської Росії. Для виконання вищезазначеної мети були створені “чрезвычайки”, ревкоми, продкоми, комбіді, комнезами і т. п. [18, с. 228]. На Поділлі негайно прибули численні емісари з Москви, Петрограда та інших міст, метою яких стало максимальне загарбання матеріальних ресурсів і негайне відправлення до Росії.

Після лише декількох тижнів “господарювання” більшовиків на теренах Ольгопільщини населення перестало прихильно ставитися до них. Можна лише уявити, яку реакцію викликала обов’язкова постановна новоствореної трійки в складі тов. Альберта, Войта і Брікера, яким було доручено зібрати протягом 5-ти днів із містечкової буржуазії понад 6 млн. крб. контрибуції для начебто відновлення зовсім розграбованого цією ж буржуазією народного господарства! Крім того, місцеві більшовики негайно оголосили мобілізацію, від якої звільнялися лише каліки, а також видали розпорядження про масові реквізиції

білизни, харчів тощо [4, арк. 4, 15, 37, 47]. Зрозуміло, що грабіжницька політика ревкомів і комбідів викликала негативне ставлення до більшовицької влади. Населення сіл Бершадщини, крім Михайлівки, Пилипонівки та Н.-Бершаді, взялося за зброю й організувало опір продзагонам та іншим реквізиторам і грабіжникам-“заготовлювачам”. Зокрема, мешканці сіл Поташня, В.-Киріївка, Фльорине, Баланівка, Ві-їтівка, Ольгопіль, Любомирка, Кидрасівка, Демівка, Голдашівка активно підтримували рух опору, забезпечували повстанські загони бійцями, продовольством і фуражем та переховували їх від переслідування з боку чекістських формувань. Зокрема, селяни Сумівки повстали проти кінного загону червоноармійців, вбили командира й намагалися знищити всіх вояків. Проте 52-й Гайсинський полк прибув на підмогу червоноармійцям, провів нищівну каральну акцію, внаслідок якої 95 % села було спалено [3, арк. 1].

У підсумку, за визначенням сучасника, “більшовизм зі своєю комуною, а насправді з безсоромним публічним грабунком і здирництвом, відштовхнув від себе населення” [40, арк. 4 зв.], що остаточно схилило селянство на бік Директорії. Зокрема, частина чоловіків подалася до військових підрозділів регулярної армії УНР, а інші влилися до повстанських загонів, які виступали на боці Головного отамана С. Петлюри.

Протягом 1919 р. на Ольгопільщині діяли формування Сави Чалого, Лиха, Хмари, Заболотного, Левченка, Коваленка, Кошового, Карого, Солтуса, Дем’яненка, Козакова та ін. Так, повстанський загін отамана Кошового навесні 1919 р. в Ольгополі розгромив ревком і розігнав більшовицьких активістів [3, арк. 1]. Влітку того ж року Сава Чалий ще раз познущався над ревкомівцями і влаштував погром єврейського населення за те, що вони стояли на боці більшовиків [3, арк. 1]. За свідченнями очевидців, він наклав на бершадських євреїв контрибуцію, наказав арештувати всіх комуністів та видав 40 тис. крб. начальнику міліції для організації вбивства колишнього коменданта Т. Бойка. Крім того, оточивши себе вірними людьми (Гончаренко, Складаний, Марчук, Заболотний, Жеребко та ін.), Сава Чалий проводив бойові операції на території Гайсинського, Балтського й Ольгопільського повітів, нищив радянські установи та більшовицькі підрозділи, в тому числі загони самооборони. Згодом активний агент № 1 Подільського ЧК доповідав, що в результаті нападів повстанців загинула значна кількість відданих борців за комуністичну ідею й встановлення радянської влади [39, арк. 34 зв.].

Загалом, за повідомленням кам’янець-подільського часопису “Трудова громада”, селяни Ольгопільщини, переконавшись у грабіжницькій політиці нової влади, відгукнулися на заклик місцевого осередку есерів і в травні-серпні 1919 р. розгорнули антибільшовицьке повстання. Проти понад 4 тис. селян, озброєних косами, вилами та іншим підручним реманентом, більшовики кинули значні сили і змусили їх розпорошитися на невеликі загони і переховуватися по лісах. Однак в серпні, озброївшись значно краще, під керівництвом військової колеґії, яку очолив добродій Складаний, повстанці захопили Ольгопіль, Чечельник і Бершадь та разом з Республіканськими військами брали участь в наступі проти загонів Червоної Армії [34].

Відновлення влади Директорії УНР на Ольгопільщині в кінці серпня 1919 р. не принесло Саві Чалому райдужних перспектив у продовженні кар’єри. Звичайно, знайшлися люди, які розтлумачили поведінку колишнього повітового комісара та надали оцінку його вчинкам щодо перешкоджання й припинення так званих революційних акцій, зловживання владою і переслідування незручних для нього людей. Тому уже у вересні у нього виникли проблеми у стосунках з місцевою владою, керівники якої, за свідченнями П. Куцяка, намагалася його вбити й навіть вчинили на нього замах. Він негайно забрав родину й таємно покинув Ольгопіль, перебрався в рідний Жванчик, де розпочав відновлювати господарство на батьківській спадщині [39, арк. 34 зв.]. Такі свідчення П. Куцяк подавав згодом, перебуваючи в міцних лапах “чрезвычайки”, й тому вони викликають небезпідставні сумніви. Водночас декілька інших учасників тогочасних подій свідчили, що протягом осені-зими 1919-1920 рр. Сава Чалий безпосередньо брав участь у збройній боротьбі проти більшовицьких і денікінських поневолювачів і за активну участь в Зимовому поході був нагороджений державною нагородою. За даними відомого краєзнавця В. Западнюка, П. Куцяк став ключовою фігурою в партизанському загоні, який організував професор Кам’янець-Подільського університету М. Драй-Хмара. Ось фрагменти опису тогочасних подій: “Михайло Драй-Хмара, прагнучи активно боротися за нову Україну, в умовах цілковитої конспірації створив партизанський загін, до якого залучив своїх надійних друзів і знайомих – патріотів України. Штабс-капітан П. Куцяк, як кадровий військовик, погодився обійняти відповідальну посаду начальника штабу повстанського партизанського загону, який дістав назву “загін Хмари” [12]. Працюючи в Кам’янці-Подільському, М. Драй-Хмара, через своїх надійних зв’язкових передавав накази та інформацію в штаб загону безпосередньо П. В. Чалому-Куцяку. За свідченнями колишнього зв’язкового вчителя Г. Мовчана, вояки подільського отамана Хмари були найактивнішими в Ольгопільському повіті. Вони завдавали відчутних ударів радянській владі.

“Бувало, тільки пришлють нового голову повіту чи начальника повітової міліції, як їх через кілька днів викрадали українські партизани отамана Хмари. ...Раптово безслідно зникали не тільки більшовицькі керівники та партактивісти, а й цілі загони чекістів, ті, що здійснювали примусову продрозверстку” [12].

На жаль, повстанському отаману Саві Чалому не судилося залишитися в історії героєм, принаймні, зберегти своє добре ім'я. Як і його попередник та історичний прототип, він схилився до зради й обрав слизький шлях лакея-запроданця, тим навечно зганьбив дух справжнього українця, сильної й незламної волі.

Арештували його 29 липня 1920 р. в Кам'янці-Подільському, випадково, коли активний агент № 1 Подільського ЧК Т. Бойко здійснював переселення з квартир, які незаконно займали місцеві службовці [39, арк. 3]. Зрозуміло, що зустріч між ними закінчилася в'язницею й П. Куцяк став важливим бранцем для губчекістів. Згодом, у зв'язку з наступом військ УНР на Кам'янець-Подільський, арештованих перевезли до Вінниці й там вже застосовували відомі садистські методи дізнання. З матеріалів справи видно, що під екзекуціями слідчого тов. Острожинського арештований не довго опирався й вже через декілька днів запропонував свої послуги у боротьбі проти “самостійників” і навіть був здатний убивати лідерів української революції, тому що знав їх усіх особисто [39, арк. 30-30 зв.].

Аналізуючи причини легкої зради колишнього одіозного повстанського отамана, потрібно визнати, що все ж таки існувало декілька вагомих аргументів, які підштовхнули його стати на шлях запроданця. Першою, на нашу думку, найпереконливішою причиною стало народження 2 серпня (через три дні після арешту) другого сина, який поповнив родину, де вже був півторарічний хлопчик та хвора на туберкульоз дружина [39, арк. 45]. Петро Васильович заявляв, що не боїться смерті, але не має права жертвувати безневинними членами родини, доля яких після нього стане вкрай важкою. Не менш важливим аргументом для зради стала політична позиція його кумира В. Винниченка, з яким П. Куцяк був особисто знайомий і поділяв його погляди щодо діяльності С. Петлюри на чолі Директорії. Загалом він вважав, що соціалістичний вибір українського народу з спілці з Російською федерацією принесе щастя Україні.

Безперечно, вирішальну роль в остаточному виборі – смерть чи життя – стали щедрі обіцянки керівництва губчека і губкому, де йому запропонували райдужну перспективу номенклатурного працівника з набором амбітних привілеїв та інших щедрих матеріальних можливостей. Зрозуміло, що все це він міг отримати лише після виконання головного завдання: викриття всієї унерівської агентури та активне сприяння ліквідації повстанського руху на Поділлі, в тому числі фізичне знищення окремих лідерів і вождів. На всі умови П. Куцяк погодився, більше того, склав детальний план своєї зрадницької діяльності й таким чином намагався отримати певні гарантії щодо збереження власного життя. Дійсно, вибір підсудного вплинув на керівництво губчека й на засіданні 21 вересня 1920 р. Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і спекуляцією ухвалила: Чалого-Куцяка звільнити та справу припинити [39, арк. 83].

Відтак, ми стали свідками формування нового архетипу українських псевдопатріотів, які купились на ідеологічне шарлатанство колишнього лідера Української революції В. Винниченка й свідомо стали на шлях служби радянській владі. Їхня доля всім відома. Історія ще раз довела, що злочинна більшовицька влада ніколи й нікому не дарувала життя за блюзнірство й плазування навіть перед партійними вождями. Вона завжди використовувала авторитет, знання й інтелектуальні та матеріальні надбання й обов'язково осліплених карала й викидала ошуканих переродженців на задвірки історичної пам'яті. Так сталося і з Петром Васильовичем Куцяком.

У наступній статті бачиться доцільним викласти злочинну діяльність Сави Чалого щодо ліквідації повстанського руху на Поділлі, висвітлити його негативний вплив на розвиток освітньої галузі та спробувати знайти аргументи для прощення гріхопадіння, метаморфози душі звичайного українця-подолянина Петра Куцяка.

Джерела:

1. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / Олександр, Вишнівський. – Детройт, Мічиген: Капітула відзнаки Хреста Залізного Стрільця, 1973. - 109 с.
2. Делегати на Трудовий Конгрес від Поділля // Село. - 1919. – №. 4.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. П- 39, оп. 1, спр. 136.
4. ДАВіО. – Ф. Р-3796, оп. 1, спр. 24.
5. ДАВіО. – Ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4022.
6. ДАВіО – Ф. Р-6023, оп. 4, спр. 5047, т. 2.
7. ДАВіО. – Ф. Р. 6023, оп. 4, спр. 13874.
8. Енциклопедія історії України. Т. 5. Кон-Кю. – К.: Наукова думка, 2008. – 568 с.

9. Енциклопедія історії України. Т. 10. Т-Я. – К.: Наукова думка, 2013. – 784 с.
10. Завальнюк К. Життя в ім'я України / Костянтин, Завальнюк. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 128 с.
11. Завальнюк К. В. Провісники волі. Науково-довідкове видання / К. В. Завальнюк. – Літин: Літинська райдрукарня, 2005. - 352 с.
12. Западнюк В. Військовий загін Михайла Драй-Хмари/Віталій, Западнюк //Українська газета, 1997. - № 18. - 23 жовтня.
13. ІР НБУВ. – Ф. 327, спр. 17.
14. Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Кн. 1 / Микола, Капустянський. – Мюнхен, 1946. – 110 с. + 227 с.
15. Куцяк П. Демократична нарада й Українська справа 14-23 вересня 1917 р. у Петрограді. Доклад на укр. військ. з'їзді Під-Захід. фронту 4-9 жовтня 1917 р. у Бердичеві. – Б. м., 1917 .
16. Куцяк Петро Васильович. – Електронний ресурс: Режим доступу. – http://hrono.Ru/biograf/bio_k/kucjak_chaly.php.
17. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 488 с.
18. Литвин, Сергій. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 639 с.
19. Літопись Народної управи // Воля (Ольгопіль), 1919. – № 5.
20. Логінов О. В. Вибори до Українських Установчих Зборів на Поділлі наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. / О. В. Логінов // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. - С. 303- 314.
21. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2 / Олександр, Лотоцький. – Видання Української православної церкви в США, 1966. – 481 с.
22. Малюта О. Всеукраїнський Трудовий Конгрес як представницький орган українського народу в Другій Українській Народній Республіці / Ольга, Малюта. – Електронний ресурс: Режим доступу. – <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/historyarchive/37/41.pdf>.
23. Малюта О. “Просвіти” і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / Ольга, Малюта. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2008. – 840 с.
24. Остаточні результати виборів в 5 округах до Українських Установчих зборів // Поділля. - 1918. – № 29.
25. Осташко Т. С. Показчик імен /Т. С. Осташко //Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 2. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 349-418.
26. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи і матеріали/ Державний архів Хмельницької області. – Вінниця: Вінницьке книжково - газетне видавництво, 1959. - 487 с.
27. Подільська воля. - 1917. – № 25.
28. Реєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с.
29. Реєнт О. П. Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд. Гетьманат Павла Скоропадського 1918 р. / О.П. Реєнт // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Упорядник Олександр Реєнт. – К.: Тов. Видавництво “КЛІО”, 2013. - С. 654-691.
30. Реєнт О. У робітнях історичної науки. Передмова академіка НАН України П. Т. Тронька / Олександр, Реєнт. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 352 с.
31. Рекрут В. Іполит Зборовський (1975-1937). На перехресті двох епох / Валерій, Рекрут. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 768 с.
32. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія, Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 543 с.
33. Сушинський, Богдан. Козацькі вожді України. Т.2. – Електронний ресурс: Режим доступу. –http://libfree.com/109829510_istoriya_kozatski_vozhdi_ukrayini__sushin-skiy_bogdan__tom_.html.
34. Трудова громада. - 1919. – 21 серпня.
35. Філонов Л. В. Із плину часу. Історико - документальні нариси, публіцистика / Л. В. Філонов. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. - 120 с.
36. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями / Леонтій, Форостівський. – Буенос - Айрес: вид. Миколи Денісюка, 1952. – 79 с.
37. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф. 1133, оп. 1, спр. 3.
38. ЦДАВО України. – Ф. 1133, оп. 1, спр. 4.
39. Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГО України). – Ф. 263, оп. 1, спр. 8892.
40. Центральний державний історичний архів України (далі- ЦДІАК України). – Ф. 419, оп. 1, спр. 7415.
41. Чалий С. Вільна праця й охорона нервно-психічного людського здоров'я / Сава, Чалий // Світло, 1913. – № 4.
42. Чалий С. Гіркий досвід / Сава, Чалий // Світло, 1913. – № 9.
43. Чалий С. Нерукотворний пам'ятник Т. Шевченкові / Сава, Чалий // Світло, 1914. – № 6.
44. Чалий С. Український учитель і діти без мови / Сава Чалий // Світло, 1913. – № 2.
45. Ч-ий Ол. Про Центральну Раду і Раду Народніх Міністрів: складено видавництвом “Відродження” / Ол. Ч-ий. – К.: “Інформаційне бюро” М.В.С., 1918.

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ СВЯЩЕНИЦЬКОЇ РОДИНИ ДОМАНИЦЬКИХ НА ПОДІЛЛІ (НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті автор наводить огляд джерел Державного архіву Хмельницької області, які пов'язані зі священницькою династією Доманицьких. Представлений аналіз справ фондів 64 «Подільська духовна семінарія» та 315 «Подільська духовна консисторія» допоможе простежити відомості про відому українську родину, що певний час проживали та навчалися на теренах Поділля.

Ключові слова: родина Доманицьких, подільські священники, історичне джерело, Подільська духовна консисторія, Подільська духовна семінарія, Державний архів Хмельницької області.

На Поділлі є чимало сучасних представників відомого давнього роду Доманицьких, що за офіційними джерелами став відомим як священницька династія на початку XVIII ст. у Наддніпрянській Україні. Вони проживають у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Нетішині, Гайсині та Тульчині. Коліска священницької гілки Доманицьких бере витоки з церковної парафії в с. Колодистому (Звенигородський повіт Київської губернії), яка проіснувала до 20-х рр. XX ст. Відомо, що майже всі представники родини були переважно священниками та лікарями, жили в Київській та Подільських губерніях.

Метою цієї публікації є розкриття основних напрямків духовної діяльності родини Доманицьких на Поділлі зокрема на основі документів фондів Державного архіву Хмельницької області. Вперше відомості про результати дослідження щодо родини о. Афанасія Доманицького на Поділлі були опубліковані у травні 2014 року в науково-краєзнавчому збірнику «Краєзнавець Хмельниччини» [19, с.35-41]. У теперішній публікації значно доповнений перелік джерел, знайдених для глибшого розкриття теми у фондах 64 «Подільська духовна семінарія» та 315 «Подільська духовна консисторія».

В українській історіографії зустрічаються лише декілька згадок про окремих представників священницької родини, що жили на теренах Київщини в загальних розвідках, зовсім відсутні дослідження про представників родини, що проживали в інших куточках українських земель, зокрема, на Поділлі. Як правило, інтерес викликаний завдяки вивченню спадщини відомої постаті – історика, текстолога, активного розбудовника кооперативного руху Наддніпрянської України та сина православного священника Василя Миколайовича Доманицького (1877-1910).

Для спростування погрішностей, які містять ці поодинокі історіографічні матеріали, важливо використовувати історичних джерела, знайдені у фондах сучасних архівів. Нами виявлені важливі неопубліковані та не проаналізовані попередніми дослідниками записи у документах про перебування родини Доманицьких на Поділлі, які зберігаються в Державному архіві Хмельницької області (далі – ДАХМО). Вони суттєво доповнюють відомості генеалогічної таблиці з поколінням розписом «Родовід прізвища Доманицьких», впорядкованої Василем Доманицьким (1901) [13]. Джерело знайдете у фондах Російської національної бібліотеки в м. Санкт-Петербург. Вперше було виявлене у проаналізоване у 2016 році автором статті у іншій розвідці.

Священик-благодійник Афанасій Доманицький був рідним дядьком автора «Родоводу». Народився 18 січня 1852 р. за старим стилем у с. Колодистому. Його батько о. Михайло мав дванадцятьох дітей [13]. Афанасій Михайлович своє дитинство провів у рідному селі. У 1876 р. закінчив курс Кишиневської духовної семінарії по 2-му розряду [28, арк. 9]. У № 13 «Подольских епархиальных ведомостей» за 1878 рік, ймовірно помилково, вказано, що А. Доманицький був випускником Київської духовної семінарії [25, с. 227-228]. Після навчання доля остаточно пов'язує його життя з Поділлям. Майже через рік отримав посаду законничого Грнівського народного училища [18, арк. 34зв.] та паламаря місцевої Миколаївської церкви в Гайсинському повіті [18, арк. 34зв.].

Згодом Афанасій Доманицький був направлений на посаду священника Дмитрівської церкви в с. Завалля Гайсинського повіту Подільської губернії [23, с. 124] (нині – Кіровоградська обл.) і був рукопокладений у священницький сан у 1878 р. [24, с. 169]. Певне дезорієнтування щодо перебування церковного діяча на Поділлі викликала праця Оксани Дучимінської, присвячена життю та діяльності відомого науковця Віктора Доманицького, рідного племінника о. Афанасія [14]. Авторка, представниця української діаспори в Канаді, не була професійним істориком і практично не мала можливості перевірити інформацію, сприйняту на слух від Віктора Миколайовича, шляхом дослідження відомостей з архівних джерел про його родину. Допущені нею неточності у своїх розвідках повторили інші вітчизняні дослідники. Зо-

крема, Вадим Мицик стверджував, що о. Афанасій тримав парафію в с. Завалися Подільського повіту [20, с. 159]. Етнограф Ольга Рутковська по-своєму трактувала назву, ідентифікуючи цей населений пункт як Завалиху [26]. Спершу така інформація була сприйнята як друкарська помилка. Виникли припущення, що село могло називатися Заваллям. Згодом вони підтвердилися знайденими джерелами [29, арк. 37].

Отець Афанасій дійсно більшість свого життя провів у Гайсинському повіті і досить успішно скоординував свою священницько-благодійну діяльність. У «Формулярному списку священника...» за 1904 р. вказано, що священницьку грамоту він отримав 25 червня 1878 р. [28, арк. 9].

Постать фігурує і в «Подільському адрес-календарі» В. Гульдмана (1895): «с. Завальє – свящ. Афанасий Доманицкій (почт. адр. – м. Саврань)» [12, с. 195]. Ю. Сіцінський у своїй книзі наводить інформацію такого змісту: «Прихожане с. Завальє довольно религиозны, усердно посещают церковные службы, заботятся о благоуукрашении своего храма. До постройки настоящего <...> существовала церковь во имя великомуч. Димитрия, построенная в 1753 г., которая в ветхом виде существовала до 1863 г. На месте старой церкви начата постройкой в 1869 г. новая настоящая церковь, зданием деревянная, однокупольная, крытая жостью, обнесена вокруг деревянною оградой; стоимостью эта церковь около 7000 р. Церковь эта и теперь существует. Церк. земли в приходе с. Завальє 76 д. 2123 с., в том числе усад. 2 д. 1853 с., нах. 55 д. 789 с., сен. 12 д. 1737 с., под хутором 6 д. 144 с., а всего 76 д. 2123 с. Причт. помещения – деревянные, устроены в 1895 г. Церк.-прих. школа открыта священником Доманицким в 1880 году» [22, с. 335-336].

Успіхи в організації церковно-парафіяльної школи не залишилися непоміченими вищим керівництвом: 5 листопада 1883 року священник затверджений на посаду наглядача церковно-парафіяльних шкіл 5-го благочинного округу Гайсинського повіту [15, с. 679; 18, арк. 34зв.]. Побув на ній до 1890 року [28, арк. 9]. За сумлінне виконання своїх пастирських та інших службових обов'язків удостоєний кількох нагород: набедренником, який символічно представляв собою чотирикутний розшитий плат, що одягається на праве стегно, пришитий до спеціальної стрічки за два кути (1885); скуфію, що є головним убором для священнослужителів (1895); пам'ятною срібною медаллю про «Возпочившего Государя Александра III» та бронзовою медаллю на стрічці «из Государственных уветов по Высочайшему повелению за труды по первой народной переписи», свідоцтвом Міністра внутрішніх справ за № 64760 [28, арк. 9].

Дружиною о. Афанасія була Валентина Василівна, ймовірно 1857 р. н. [27, арк. 2зв.]. У сповідальних відомостях та інших документах є дані про дітей, які виховувались у подружжі: Лариса (ймовірно 1899) [18, арк. 34зв.], Софія (1882) [18, арк. 34зв.], Антоній (ймовірно 1883) [18, арк. 34зв.], Михайло (ймовірно 1886 або 1887 р. н.) [28, арк. 8], Микола (1889) [28, арк. 8], Климент (ймовірно 1900) [27, арк. 2зв.], Євгеній (ймовірно 1891) [27, арк. 2 зв.], Зінаїда (ймовірно 1894) [27, арк. 2 зв.]. Афанасій та Валентина Доманицькі виховували своїх дітей в атмосфері зразкової духовності та релігійності, яка була притаманна православному священницьким сім'ям того часу. Сини Микола та Євген навчалися у Тульчинському чоловічому духовному училищі [28, арк. 9].

У свою чергу, вдалось дослідити, що всі його сини, окрім Антонія, закінчили курс Подільської духовної семінарії в Кам'янці-Подільському [28, арк. 9]. Доньки Зінаїда [28, арк. 9] та Софія [1] Доманицькі здобули освіту в Тульчинському жіночому духовному училищі.

Вияв непокори, бунтарства проти існуючого устрою гостро почав проявлятися не лише в поведінці племінників Василя, Михайла, Платона, а і у власних дітей Афанасія Михайловича. Достеменно не відомо, якою була його реакція і яких заходів він вжив, коли дізнався про ці моменти. Відомо, що рідний брат о. Микола Доманицький дуже конфліктував зі своїм сином Василем, вважаючи, що його активні заклики до українства в суспільно-громадській діяльності можуть нашкодити йому. У фондах ДАХМО залишилося кілька звітностей про поведінку та успішність учнів Подільської духовної семінарії [3, арк. 23, 24 зв.; 4, арк. 2, зв. 3, 115 зв., 116, 128 зв., 129; 5; 6; 7, арк. 30, 31 зв., 32, 44зв.-45, 56, 171 зв.-172, 172 зв.-173; 8, арк. 26зв, 27, 35зв, 36; 9, арк. 3зв, 4; 10; 16, арк. 41 зв., 75; 30, арк. 42зв, 43, 54зв, 55; 31, арк. 23зв, 24, 33зв, 34].

Наприклад, у звітності про успішність та поведінку семінаристів за 1907/08 н. р. записано, що учень II класу II відділення семінарії Микола Доманицький погано спілкувався з інспектором, «говоря грубости ему прямо в лицо...» [5, арк. 92]. Також у інших звітних документах є запис про те, що його брат Євгеній пропускав богослужіння. Одного разу він відпросився в земську лікарню на прийом до лікаря, але насправді пішов гуляти містом, проявляв час від часу непослух [9, арк. 4]. Юний семінарист був навіть помічений вчителями за грою в карти [4, арк. 116]. Відзначився і їхній брат Михайло, пропускаючи ранкові молитви і запізнюючись на заняття з дидактики [4, арк. 2, 3зв].

Як бачимо, представники родини Доманицьких брали активну участь у суспільному житті Наддніпрянщини. Отець Афанасій здійснював свою священницьку діяльність на Поділлі і був тією ланкою, яка поєднувала його дітей зі спільним генеалогічним деревом. Без звернення до джерел, що збережені у фондах ДАХМО, було б важко досягнути життя Доманицьких на Поділлі у єдиний пазл.

Джерела:

1. Атестат вихованки Тульчинського єпархіального жіночого училища Доманицької Софії. Оригінал (1898). Приватний архів родини Джурицьких-Доманицьких у м. Тульчині Вінницької області, 1 арк.
2. Болабольченко А.А. Вибране: [Біогр. нариси про Г. Хоткевича, С. Єфремова, В. Доманицького, М. Левицького, П. Стебницького] / Анатолій Андрійович Болабольченко / [Ред. Т. Щегельська]. – К: Щек і Хорив, 2005. – 246 с.: іл.
3. Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1905/06 навчальний рік (1906), ДАХМО, ф.64, оп.1, спр.35, 145 арк.
4. Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1906/07 навчальний рік (1907), там само, спр.36, 148 арк.
5. Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1907/08 навчальний рік (1908), там само, спр. 40, 138 арк.
6. Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1908/09 навчальний рік (1909), там само, спр. 43, 153 арк.
7. Відомості про поведінку та успішність учнів Подільської духовної семінарії за 1909/10 навчальний рік (1910), там само, спр. 51, 177 арк.
8. Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1910/11 навчальний рік (1911), там само, спр.57, 167 арк.
9. Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1911/12 навчальний рік (1912), там само, спр.64, 204 арк.
10. Відомості про успішність учнів духовної семінарії за 1915/16 навчальний рік (1916), там само, спр.101, 164 арк.
11. Відомості про церкви та духовенство по церквах Подільської єпархії (1901), там само, ф.315, оп. 1, спр. 9216, 156 арк.
12. Гульдман В.К. Подольський адрес-календарь / В.К. Гульдман. –Каменец-Подольский, 1895. – 452 с.
13. Доманицкий В. Родословная фамилии Доманицких / Василий Доманицкий. – К.: Типография Петра Барского, 1901. – 1 л.
14. Дучимінська О. Віктор Доманицький / Оксана Дучимінська. – Вінніпег: УВАН, 1964. – 83 с.
15. Єпархиальне распоряжение и известия // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1883. – 12 нояб. (№45). – От. I. оф. – С. 677-682.
16. Журнали засідань педагогічної ради і відомості про успішність та поведінку учнів (11.07.1916 – 19.04.1920), ДАХМО, ф.64, оп.1, спр.108, 103 арк.
17. Качкан В. А. «Понад рівнем буденщини...» (Штрихи до життєпису Василя Доманицького // Качкан В. А. Хай святиться ім'я твоє: Студії з історії укр. літ. XIX-XX ст. – Коломия: Вид.-полігр. т-во «Вік». – Кн.2: 1996. – С.161-182.
18. Клірові відомості по церквах Гайсинського повіту (1884), ДАХМО, ф.315, оп. 1, спр. 12348, 191 арк.
19. Комарова О. Афанасій Доманицький та його родина на Поділлі / О. Комарова // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. / [гол. ред. Л.В. Баженов]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. – Вип.6. – С. 35-41.
20. Мицик В. Славетна родина / Вадим Мицик // Чистому серцем. Памяти Василя Доманицького. – Черкаси: видав. Ю. Чабаненко, 2010. – 224 с.
21. Перелікові відомості про народжених, вступивших у шлюб та покійних особах по церквах Гайсинського повіту (14.01. – 9.07.1894), ДАХМО, ф.315, оп. 1, спр. 9158, 11 арк.
22. Приходы и церкви Подольской епархии / Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. свящ. Е. Сецинского. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1901. – Вып. 9. – С. 335-336.
23. Распоряжения и сведения по Подольскому епархиальному ведомству // ПЕВ. – 1878. – 15 апр.(№8). – С. 123-124.
24. Распоряжения и сведения по Подольскому епархиальному ведомству // ПЕВ. – Там само. – 1 июля (№13). – С. 168-171.
25. Распоряжения и сведения по Подольскому епархиальному ведомству. Предложения Его Преосвященства, Преосвященнейшего Феогноста, епископа Подольского и Брацлавского, данные Подольской духовной консистории от 3 июля 1877 г. за № 3368 // ПЕВ. – 1877. – 1 июля (№13). – С. 227-228.
26. Рутковська О. Духовна естафета роду Доманицьких / О. Рутковська // Матеріали до українського мистецтвознавства. 2003. – №3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua/vyd/matmyst/2003/N3/Art39.htm> .
27. Сповідальна відомість церков 5-го благочинного округу Гайсинського повіту (1904), ДАХМО, ф.315, оп. 1, спр. 12606, 4 арк.
28. Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. Канцелярія по студентським справам Імператорського Університету Св. Володимира (1916), Державний архів м. Києва, ф.16, оп.464,спр. 3344, 11 арк.
29. Статистичні дані про приходи и церкви Подільської єпархії, складені в 1885 році (1885), ДАХМО, ф.315, оп. 1, спр. 87, 58 арк.
30. Табель про успішність і поведінку вихованців Подільської духовної семінарії за 1909/10 навчальний рік (1910), там само, ф.64, оп.1, спр.52, 169 арк.

31. Табель про успішність і поведінку вихованців Подільської духовної семінарії за 1910/11 навчальний рік (1911), там само, спр.58, 166 арк.
32. Циркуляри св. синоду про переміщення, звільнення, виплату платні духовенству єпархії за 1905 р. та його повітові списки (11.01.1905 – 17.07.1907), там само, спр. 9239, 48 арк.

*Тамара Міцінська
м. Хмельницький*

ДЕНЬ МІЙ ЗЕМНИЙ ЖИТТЄВИЙ, ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МИКОЛИ ФЕДУНЦЯ (1944-2009)

Творчість відомого українського поета Миколи Федоровича Федунця увійшла в літературний спадок Хмельниччини.

Ключові слова: Україна, Поділля, світ, пісня, мати, хліб, материнство, джерело.

Федунець Микола Федорович народився 1 січня 1944 р. в селі Сушівці Білогірського району в селянській родині. Батько його, Федір Демидович, був колгоспним стельмахом, мати, Надія Хомівна, працювала в ланці. Микола був наймолодшим у родині. Батьки передали йому у спадок доброту, порядність, віру в себе, в світлу долю України. Ці людські якості передували в його життєвому шляху. Яке щире світле почуття синівської любові можна відчутти, читаючи вірш, присвячений матері:

*Я пам'ятаю: полотно білила,
Вибілювала мама полотно.
По травах, наче видовжені крила,
Стелилося над Горинню воно.*

*В передвечір'я тихе і черлене
Світилися очі в голубім теплі.
І двоє сонць було тоді у мене.
Одне – у небі, друге – на землі.*

*Я знову тут. Давно вже синь щедротна
Без неї тче зігріті червнем дні.
І тільки хмари, як її полотна,
Пливуть, пливуть... і тануть вдалині.[1, с. 10].*

У 2014 р. завдяки старанням директора Микласької загальноосвітньої школи 1-3 ступенів Михайла Якимовича Дашкевича побачила світ книжка «Шляхами Федунцевої долі». Сюди увійшли спогади про Миколу Федоровича, написані побратимами по перу, його земляками, вірші учнів Микласької школи, в якій він колись навчався.

У нарисі «В'юнилися стежини в краю ріднім» автора Д. В. Дашкевич читаємо: «Про життєвий і творчий шлях М. Ф. Федунця написано чимало. Проте окремі періоди його життя ще й досі чекають своїх дослідників. Та уже сама дата народження викликає запитання: офіційно визнана дата записана у документах – 1 січня 1944 р., проте сам М. Федунець піддавав її сумніву, казав, народився хворобливим, не знали, чи й виживе, а тому записали значно пізніше. Про це ж пише у своїх спогадах і дружина О. С. Ванжула-Федунець: «Тато твій помер, як і ти у 68 років (тебе не записали в 1941, а лише тоді, як виповнилося три роки)». Таке цілком могло бути в ті воєнні роки – відомі випадки, коли і дорослі змінювали свої дати народження, а потім, через суд, зі свідками встановлювали справжні.

У Федунцевих рідних Сушівцях була тільки початкова школа. Семирічку закінчив у селі Миклашах (1955-1958 рр.). Тут поклав перші проби свого поетичного пера. Друкуватись почав, ще будучи учнем Микласької школи, у 1957 році.

Однокласниця Миколи, Марія Вільчук (дівооче прізвище - Ковальська) пригадує: «Микола почав навчатися у нашому 5-А класі з першого вересня 1955 р.. Було нас у класі біля 25 учнів, ходили з сіл Погорільці, Водички, Сушівці, Жемелинці, навіть з Човгузова. У класі були діти різного віку, з 1941 до 1944 року народження. Якого року народження був Микола, не знаю, але, певно, старший, бо ж ззовні серед однокласників не вирізнявся, але, поведінкою був розважливіший, якийсь статечніший, серйозно відносився до навчання, найкраще у класі знав математику. Коли просили його допомогти, він не відмаху-

вався, чи просто давав списати, а пояснював, розтолковував. Вчитель математики Василь Венедиктович поважав Миколу, завжди ставив у приклад. Класний керівник Зіна Тимофіївна Загоруйко читала українську мову і літературу, була дуже вимоглива. Федунець знав літературу, але не любив вчити правила з мови. Кілька разів на уроках літератури вчителька вчила нас складати вірші, але більшість це не цікавило, лише дехто з дівчат, а з хлопців один Микола, писали, читали їх на уроках.

Зіна Тимофіївна хвалила і ставила оцінки.

...Якись Миколіні вірші були в шкільній стінгазеті, а ще він приносив газету і показував надрукований в ній свій вірш, але ми на те не дуже зважали... Закінчили 7 клас весною 1958 року, випуску у нас не було, дали свідоцтва, я пішла у Семенів, а Микола – у Ямпіль. Туди йому значно ближче». [2, с. 11-12].

Історію написання одного вірша пригадав Володимир Коломієць у нарисі «У повісті літ чебрецевих».

«Просвітлено, любо думати про Миколу Федунця: добра, сонячна його душа, опромінена щирістю слова.

...В десятирічку доводилося ходити в Ямпіль, за добрий десяток кілометрів. Саме на оті шкільні літа припадають найперші поетичні спроби. А чинилися вони по дорозі в школу. Рядки витьохкувались, так би мовити, на ходу. І перед уроком Микола записував їх у зошит. Одного разу так захопився записом, що й не помітив, як почався урок. Підійшов учитель, глянув, що на сторінку лягають не рядки математики – і забрав. А через років двадцять зошит отой повернув, знайшовши його поміж старих паперів. «Дуже радий, що ви не облишили поезії», - писав Федір Ілліч Булахівський.

Був Микола Федунець на той час уже автором кількох книжок віршів, членом Спілки письменників. Нині пам'ятний зошит у домашньому архіві, стоїть поряд зі збірками його поезій. А їх три десятки.

Є у творчому доробку Миколи Федунця поема «Криниця». То ліро-епічний спомин про подію, що сталася в юні літа, коли він був школярем.

На вулиці, де жив, завалився старий колодязь. Дядьки вирішили викопати нову криницю. Потрібно було придбати цементні круги. Та з ними – проблема. Пішли до голови сільради: «Допоможіть». Але той виявився байдужим до цього. «Напиши про нього вірш – може, покається». І Микола написав, подав у райгазету. Вірш надрукували. Реакція начальства була несподіваною: «Хто такий, цей Федунець?» «Учень», - сказали. «А як вчиться?» Зателефонували в школу, там відповіли: «Відмінно». «А хто його батько? – не вгавав голова. – Може, у нього є якісь недоліки, може, самогон гонить». Дільничний міліціонер зробив обшук і нічого не виявив. «Що ж, тоді доведеться копати криницю» - сказав голова і розпорядився привезти з району круги.

Криницю викопали... на подвір'ї Федунців. Є вона й досі. Чиста вода у ній. Для Миколи Федоровича то вже не просто криниця. То вже – символ. Не джерело у ній гомонить для нього, а душа рідної землі. Про це й оповідається в поемі:

*У яких би фарбах
Небо не світилось,
Бережи кровинку рідного тепла.
Тільки б вічні зорі
В криниці дивились,
Тільки б наша пісня –
Нас пережила.*

Природа присутня у більшості віршів Миколи Федунця. Дуже дорогі його серцю рідні місця. Річка Горинь, на березі якої його любі Сушівці. Осіяньська гора, куди бігав у дитинстві. Легендарне джерело, назване Вікниною, де ніколи не замерзне вода, - яке ніколи не замулювалося. Гайок Березина, в якому він малим ходив з матір'ю, про що потім занотує у вірші «Отут удвох...». Все це – у циклі «Свята світлиця».

Глибокий ліризм і своєрідне стилістичне забарвлення, органічність і щирість, оригінальна образність і переконливість – то риси Федунцевої поезії, що сповна виявилася як у названому циклі, так і в інших творах. [3, с. 452-454].

Після закінчення Ямпільської середньої школи Микола Федунець був призваний на військову службу. Після цього працював у редакції Білогірської районної «Життя і слово». Заочно закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Здобувши фах журналіста, працював у редакціях обласних газет «Подільські вісті», «Ровесник».

Микола Федорович належав до покоління шестидесятників. Цінував поезію Василя Симоненка, а за вчителя в поезії вважав Андрія Малишка. В 1962 р. з його віршами ознайомився Павло Григорович Тичи-

на, який на той час був почесним головою комісії Спілки письменників України по роботі з молодими літераторами. Йому сподобалась поезія Федунця. Тичина сприяв Миколі щодо участі у Всесоюзній нараді молодих літераторів, на якій той познайомився з першим космонавтом світу Юрієм Гагаріним (1963 р.).

Розмаїття барв образного слова його поезії надзвичайно багате. Задушевність і щирість, бачення краси рідної землі – усе це присутнє у його віршах.

*Мерщій! Мерщій в цей колисковий світ,
Де найрідніша стежечка – додому.
Початок – тут, найперший вузлик літ,
Не розв'язать який вітрам і грому.*

*Поля мої... Хранителі краси...
Вертають журавлі в луги схмелілі.
Нема ніде теплішої роси,
Ніж та, що їм біліє на Поділлі.*

*Мій тихий сміх, мій непокірний біль –
Все звідси, з-понад голубої хвилі.
І родом радість моя теж відсіль,
Де люди від землі – і добрі, й милі.*

*Гуркоче тиша, зірно зріє плід,
Пливе зоря по золотім безмов'ю.
Початок – тут, найперший вузлик літ.
Навік молю зв'язаний любов'ю. [4, с. 8].*

У 1976 р. М. Федунець став членом Національної Спілки журналістів України. Через два роки його було прийнято в Національну Спілку письменників України, а в 1986 році його обрали головою Хмельницької обласної організації Національної спілки письменників України.

Обласну спілку Микола Федорович очолював до 2007 р. Був товариський, комунікабельний, мав неабиякі організаторські здібності. Своє життя він прожив так, як зазначив словами поезії:

*Спіши з любов'ю день зустріти,
А справи з правди розпочать.
В житті є різні заповіти.
Цей – з тих, що треба пам'ятать. [5, с. 27].*

Микола Федунець брав участь у багатьох колективних виданнях, був також редактором й упорядником ряду збірок, присвячених творчості письменників-земляків. Уклав і опублікував антологію «Сто поезій ста поетів». Повернувшись із забуття ім'я поета-воїна Володимира Булаєнка. Сприяв створенню музею поета в селі Сорокодуби (Красилівський район) та заснуванню обласної літературної премії імені Володимира Булаєнка.

Літературний відділ обласного краєзнавчого музею отримав статус обласного літературного музею, завдячуючи активній позиції обласної організації Спілки письменників України (2006 р.).

Будучи бажаним гостем учнівської, студентської молоді, він відвідував обласний літературний музей, бібліотеки, де звучала його поезія. Був він одним із небагатьох поетів, які пам'ятали усі свої вірші від початку поетичної творчості.

У Миколи Федоровича було незвичайне захоплення. Він колекціонував автографи відомих людей. Автографи склали два альбоми. Вони зберігаються в меморіальній фондовій колекції обласного літературного музею. М. Федунець підготував до видання збірник «Літературна Хмельниччина ХХ століття», куди увійшли статті про майстрів слова минулого і літературні портрети сучасників. З ініціативи Миколи Федоровича побачила світ і набула широкої популярності серія «Поетична Хмельниччина: давнє і сучасне» в 20 книгах. У 2005 р. було видано першу книжку серії «Хранителі рідного слова», започатковану обласною організацією СПУ та обласним літературним музеєм.

Микола Федунець був лауреатом міжнародних літературних премій ім. Івана Кошелівця та ім. Дмитра Нитченка, обласних літературних премій ім. Тараса Шевченка, ім. Володимира Булаєнка, ім. Григорія Костюка, ім. Микити Годованця, Хмельницької міської премії ім. Богдана Хмельницького.

Його перша книжка віршів «Адреса юності» з'явилася 1972 р. Згодом вийшли книги: «Душа зернини» (1977), «Свято роси» (1983), «Обличчя долі» (1987), «Проводи журавлів», «Розневолення» (1990), «Подільські акварелі» (1991), «Любові мить», «Жниво» (1992), «Вісім струн» (1993), «Назустріч», «Вибране» (1994), «Неповторне» (1995), «Наяву» (1996), «Рай-хвиля», «Грані», «Жариновий кетяг» (1997), «Тужавий вітер», «...Іпосемось у Всесвіті з тобою» (1998), «Напряма» (2000), «Вересневий простір» (2002), «Кольори вогню», «День мій земний» (2003), «Не поступимось любов'ю до України» (2004), «Зі сторінок «Автографа», «Іспит» (2005).

У 2002 р. йому присвоєно звання Заслуженого працівника культури України. Окремі твори Миколи Федоровича Федунця перекладено білоруською, азербайджанською, болгарською, корейською, російською мовами.

*Тепло долонь на двох поділим,
На двох і сміх, і смутку мить.
Бо називається Поділлям
Земля, де маю щастя мить.* [6, с. 17].

Додаток

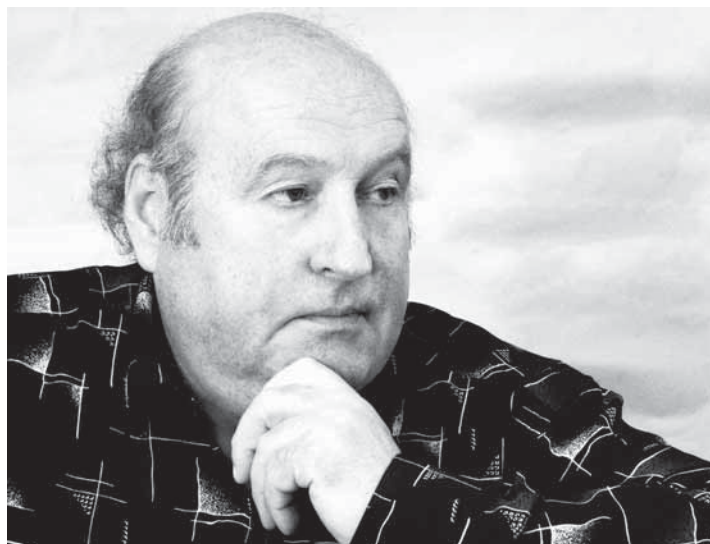
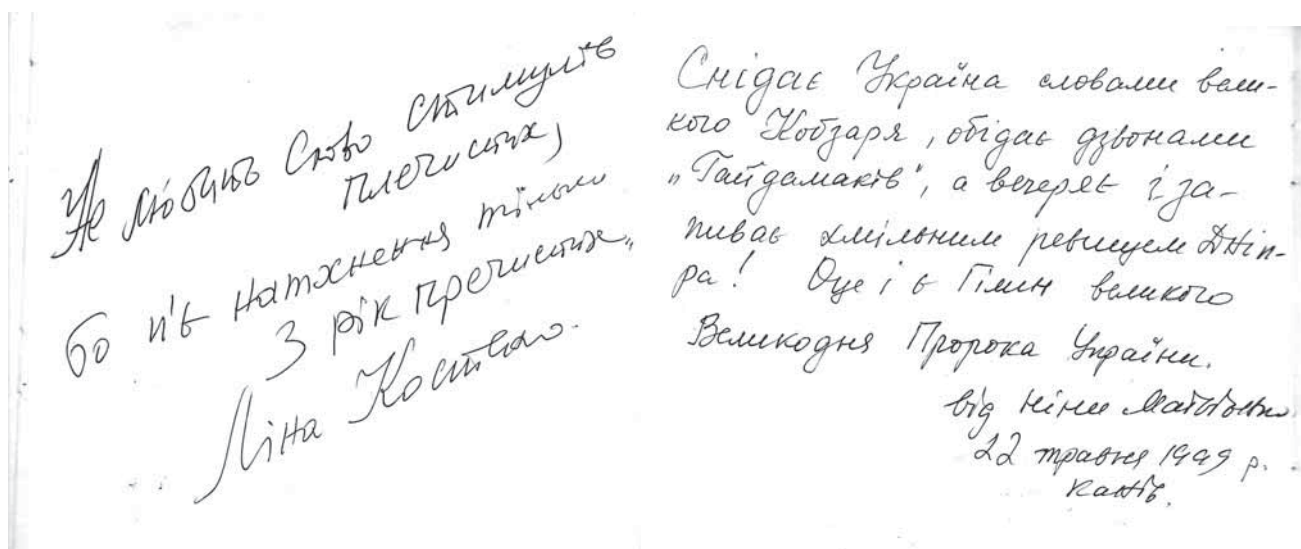


фото. Микола Федунець.



Микола Федунець:
Україна воскрес!
Ради вгари Вас
у ці святи Великодні
дні!
Щастя Вам у будівстві,
у своєму житті!
О. Володар
16.04.1991

аркуші автографів із «Альбому» (ХОЛМ, номер 3191, ДК 2335)

Джерела:

1. Федунець Микола. Любов наша Горинь. – Сімферополь. - 1997.
2. Шляхами Федунцевої долі. – Хмельницький. – 2014.
3. Літературна Хмельниччина ХХ століття. – Хмельницький. – 2005.
4. Федунець Микола. Обличчя долі. – Хмельницький. – 1987.
5. Шляхами Федунцевої долі. – Хмельницький. – 2014.
6. Федунець Микола. – Неповторне. – Хмельницький. – 1995.

Віктор Мороз
м. Хмельницький,
Володимир Мороз
м. Дніпро

ДУХОВНІ ПОСТАТІ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ С. КОПИСТИН

В статті розглядається перша згадка про існування церкви і священика в середині 16 ст., її руйнація, будівництво нової Свято-Миколаївської церкви у 1784 р., описи церкви за 1811, 1812, 1825, 1838, 1842, 1896, 1901 та 1910 роки, життєписи відомих священиків і їх внесок у розквіт духовного життя села, атеїстичні гоніння на церкву, її закриття і руйнація, побудова нової Свято-Миколаївської церкви у 2004 році, її благоустрій, подальше оновлення та реконструкція.

Ключові слова: Копистин, церква, храм, будівництво, реконструкція, священик, псаломщик, єпископ, паламар, диякон, камилавка, набедренник, скуфія..

Ісус Христос після воскресіння заповідав своїм одинадцяти учням: «Итак идите, научите все народы, крестя их во имя Отца и Сына и Святого Духа, уча их соблюдать все, что Я повелел вам» [1, с. 1053]. Волю

Його мали виконувати учні Його, святителі, отці церкви, духовенство. Народ глибоко вірив тим християнським догмам, які внушались їм святою церквою, щиро сповідували святу православну віру, старанно відвідували храми, виконували всі церковні обряди, бували на сповіді св. Таїн причастя, відправлялися пішки на богомілья.

Взагалі, копистинські прихожани були досить релігійні, охоче відвідували храм Божий і не тільки вранці, але і ввечері. Грамотні співали і читали на кліросі, а всі, що поза богослужінням, співали разом молитви, тропарі і другі церковні співи у три голоси. Строго дотримувалися посту і багато постилися в понеділок, а пожилі чоловіки та жінки по п'ятницях дотримувалися цілоденного посту. Їх часто наслідували жінки середнього віку. У великий піст багато селян різного віку «четвергували», тобто не їли і не пили від вечора великого четверга до ранку Світлого Воскресіння, коли деякі по третьому разу сповідалися і причащалися св. Таїн. Всі охоче говіли у Четиредесятницю по три дні, а багато старих чоловіків і старих жінок говіли цілу першу неділю Великого посту і більшу частину служби простоювали на колінах. Багато богомольців ходили на богомілья в Почаїв, Київ, Головченці, де обов'язково говіли і давали на Боже, тобто на молитвослівя.

Найбільш торжественно святкували св. Пасху, Різдво Христове і свято св. Трійці. Святкували їх по 3 дні. До св. Пасхи прихожани готували себе 7-денним постом і говінням, а також молитвою священика на дому прихожан. Обходу священиком з молитвою перед Паскою, рівно як то перед Різдвом Христовим, всі селяни чекали з особливим старанням. По цьому поводу хати завжди трималися у чистоті. Домашні, почувши що по селу ходить Батюшка, одівалися у чисту одежу і святкові костюми, стіл накривали чистою скатеркою, в багатьох хатах запалювали лампадки перед іконами, хати накурювали ладаном і пахощами. Зібравшись сім'єю, виглядали «Батюшку», і побачивши його наближення, спішили відкрити ворота і двері в хатах, і ставши біля входу у хату, кланялися і з великим благоговінням вислуховували молитву, підходили до хреста, а малолітніх підносили. Теж саме було після обходу зі свято водою після свят Хрещення Господнього. До св. Пасхи кожний селянин в залежності від його статку пік Пасху, жарене порося або ягня, або хоч кусок свинячого м'яса, яйці, сир, масло, мед та ін. яства, складав все це в кошик і ніс на освячення на церковний погост до закінчення Літургії. Прибравши хату по святковому, селяни запалювали лампаду або воскові свічки перед іконами, і прибравшись, відправлялися у церкву на Діяння св. Апостолів. При цьому, якщо ніч тиха, то біля церкви розводили вогнище, біля якого юрмилося багато молоді. Старші та пожиліші прихожани з вечора заповнювали церкву і з нетерпінням чекали початку Всенощної. О першій годині ночі, як тільки пролунав перший удар дзвона, церква моментально наповнювалася людьми, заливалася потоком вогню від свічок і лампад. Всі у вщент набитій церкві хотіли почути радісні для кожного християнина слова – Христос воскрес. Після заутреної господарі свої кошики з яствами несли в церкву на погост для освячення і верталися до своїх домівок. Розговіння починали із яєць, потім переходили до інших страв. Святкування Пасхи тривало три дні. Кожний день після богослужіння чоловіки, жінки, діти збиралися на церковнім погості, проводили час у бесідах, іграх та співі. Майже щорічно прихожани влаштовували загальний обід. Раз в рік влітку священик з селянами ходив ходом для освячення криниць і полів.

При похоронах дівчини присутнім роздавали весільні подарунки, хустинки і в церкву. В Євангеліє владували стрічки, священику і псаломщику давали хустини, решті учасникам похорону давали по куску полотна. Каліки і бідні користувалися подаваннями прихожан.

Прибутки причту спочатку склалися із добровільних приношень від прихожан і доходів від землі. Землю причту обов'язково обробляли прихожани – орали, боронували, засівали, жали, складали у копи, доставляли у двір священика, обмолочували, а також косили сіно, згрібали і складали у копиці, працювали з власним знаряддям праці, отримуючи від священика насіння для посіву.

Причт: священик отримував з казни 300 руб. у рік, псаломщик – 50 руб, просфорниця – 16 руб. За виконання треб причт отримував від прихожан: за хрещення – 50 коп., за похорон – 1 р. 20 коп., за одруження – 1 р 50 коп., за сповідь – 2 коп., за молебень – 20 коп., за панахиду – 20 коп. і за упокійну літургію 1 р. Крім того, прихожани приносили у церкву хліб, курей, горілку, полотно.

Жителі села відзначалися великою набожністю, регулярно відвідували храм у великі дванадцять свята, здійснювали таїнства хрещення, одруження, освячення води, зілля, плодів, сповіді і причащання, освячення житла, а на різдвяні свята освячення водою оселі, похорони, здійснювали хрестні ходи і паломництво до святих обителів і місць [2].

Роки	Загальне число прихожан		
	чоловіки	жінки	разом
1890	405	449	854
1891	418	456	877
1892	415	458	873
1893	418	459	877
1895	430	463	893
1896	450	469	919
1897	477	487	964

Перша письмова згадка про Копистинську церкву приходиться на другу половину XVI ст. Намагаючись впорядкувати фінанси Корони Польської згідно рішення Пйотрковського сейму 1562-1563 рр. шляхом розмежування приватних і королівських володінь, були складені поборові реєстри Подільського воєводства – єдине достовірне джерело інформації про тогочасну кількість парафій на території руських земель Королівства Польського [4, с. 130]. В 1889 р. А. Яблонівський опублікував низку таких поборових реєстрів [3]. За поборовими реєстрами у 1563-1564 рр. було проведено оподаткування православних храмів. Наступні сейми 1567, 1569 і 1570 рр. скасували податок з руських церков, але їхні піддані мали сплачувати 20 грошей з ріллі. Ситуація з оподаткування не змінилася і в наступні десятиліття. В поборових реєстрах наведені відомості про приватні села, в яких зафіксовані православні храми (Sinagoga), кількість храмів, кількість священиків та власника села. Переважна більшість власників населених пунктів, де існували православні храми, становили християни західного обряду. Власником с. Копистина у 1563-1564 рр. була дружина барського старости Бернарда Претвичи (початок XVI ст. – після 1560) – Претвичова, у володінні якої знаходилось дві церкви. При церкві в с. Копистин (Sinagoga 1) служив один піп (Pop 1). Селяни в 1565 р. обробляли 11 плугів орної землі [3, с. 166, 186; 4, с. 137, 140].

Село Копистин в 1568 р. стало власністю Миколи (1489-1569) та Рафаеля Сенявських і було включене до Меджибіжського ключа [3, с. 269]. Микола Сенявський став власником Меджибожа і замка в 1540 р.

Духовне та культурне життя селян формувалося навколо церкви. Церква – це не тільки сакральна споруда, а ще й причет священо церковнослужителів та парафіяни.

Уже в середині XVI ст. селяни для задоволення своїх духовних потреб в Копистині збудували церкву (Sinagoga 1) [3,4], Перша церква знаходилась на сучасній вулиці Перемоги в районі обійстя Михайла Бевзи. В ній ніс пастирську службу один священик (Pop 1). В тому ж районі знаходився і перший сільський цвинтар, бо при копанні погребів знаходять багато кістяків. Старожили, предки яких зустрічались з жителями села кінця XIX ст. оповідали, що вони ще пам'ятали руїни тої першої церкви (о. Сергій). Ні зовнішній вид, ні розміри цієї сакральної споруди нам невідомі.

Першими з іноземців, що відвідали наш край, був посол німецького короля Рудольфа II Еріх Ляссота (1550-1616) [5, с. 56-60; 6, с. 175-176, 216]. Він на початку 1594 р. проїхав північніше Проскурова і Копистина, а тому не залишив про них своїх записів. 21 листопада 1671 р. німецький дипломат і мандрівник Ульріх фон Вердум повертаючись із Запоріжжя в 1 милю від Деражні проїхав до села Масівці, яке було оточене частоколом з малим укріпленням з валами, ровом і частоколом. Взимку 1670 р. його штурмували 6 тисяч татар, але не здобули. На півдорозі із Масівців до Проскурова проїхали село Копистин, власність Миколая Героніма Сенявського, маршалка надвірного коронного. В ньому було не більше трьох-чотирьох хат. На сході височили дві могили або гробниці [7; 8, с.14-15].

Селу дошкуляли постійні напади татар. За даними покійного дослідника краю священика з Голоскова Віктора Магдіна найбільші напади були у 1575, 1615, 1666 рр., коли нападники взяли великий ясир від місцевих жителів. В 1672 р. Плоскирів і навколишні села підпав під Османську імперію. Плоскирів став центром окремої нахії, що підпорядковувалась Меджибізькому санджаку Кам'янецького ейяляту. Турки до православного люду проявляли певну віротерпимість. Після звільнення від турків у 1699 р. Проскурів з навколишніми селами переходить до Польщі.

Незважаючи на такі обставини, село розвивалось, зростала чисельність його жителів, підіймалась економіка. Збудована у середині 16 ст. церква з часом стала руйнуватись. А тому постало питання будівництва нової церкви, яка була збудована коштом селян у 1784 р.

Перший опис Копистинської Свято Миколаївської церкви був виконаний 31 серпня 1811 р. в «Ревизских сказках» [9]. Церква дерев'яна. При церкві числилось 102,5 дворів, в яких проживало 409 душ

чоловічої статі. Селом на той час володів князь Адам Чарторийський. Церковної землі (ріллі) було в три переміни на 30 днів, сінокосів – на 20 косарів. Дім священика огорожений. Дім і місця для складування збіжжя розміщені на під церковній землі. Село Копистин знаходилось на відстані в 40 верстах від повітового міста Летичева, з навколишніми селами в 7 верстах від Масівцець, в 8 верстах від Шумовець та 7 верстах від Колибані. До 1803 р. пастирську службу у Свято-Миколаївській церкві ніс Іоаков Григорович Крушинський, помер у 1803 р. у віці 42 роки. Він народився у 1759 році і на момент закінчення будівництва Свято-Миколаївської церкви у 1784 р. мав 25 років від народження, а тому можемо вважати його першим священиком Свято-Миколаївської церкви с. Копистин. Мав двох синів: Іоанна 9 років та Фтому 7 років, які померли у 1800 році. Послух несли: дячка Іаков Павлович Бафталовський, мав 43 роки від народження та сина Григорія, який помер у 1797 року у віці 1 рік; пономара – Симеон Михайлович Лотоцький віком 26 років.

На час складання «Ревизских сказок» церковну службу ніс священик Іоанн Григорович Піснячевський, який мав тоді 34 роки від народження (1777 р.). Був навчений російській, польській та латинській мовам, навчався в класі риторики. По останній ревізії знаходився і був записаний при тамтешній церкві села Грабова Балтського повіту. 20 вересня 1803 року рукоположений у священики православним архієпископом Його Високопреосвященством Іоаннікієм у с. Копистин. В 1803 р. по виборі православного духовенства був обраний і затверджений Архієпископом Іоаннікієм благочинним; в 1816 році по хворобі залишив цю посаду. Його діти: Стефан -4 роки, Ігнатій – 3 роки та Платон – 1 рік. В 1811 році на час складання «Ревизской сказки» при церкві несли послух дячка Гаврило Григорович Александрович у віці 46 років, мав два сина Петра віком 21 рік та Іоанна 17 років; пономарем – Федір Андрійович Ольшевський віком 31 рік.

Відомий джерелознавець та дослідник старовини Поділля Дячок В.В. в Державному архіві Хмельницької області виявив топографічний і камеральний опис с. Копистина за 1812 р. Церква «греко-российская, из унии обращенная деревянная церковъ во имя Святителя Николая, иконостас посредственный. При сей церкви священник один, жительство имеет в церковном доме. Земли к сему приходу принадлежат пахотной на 31 шнуров и сенокосной на 25 косарей. Для священнослужителя есть дом, называемый школа». [10, 35-42; 11]. Примітка. Шнур (нім. Schnur) – одна із найдавніших земельних мір вимірювання площі (4,55 м²) і довжини земельних наділів (49,7 м), використовувалася на Правобережжі і Речі Посполитій аж до середини ХІХ ст.

Клірові відомості про духовенство Летичівського повіту за 1825 рік містять опис Свято-Миколаївську церкву с. Копистин. Значних змін в описі Свято-Миколаївської церкви за останні 14 років у клірових відомостях майже не відбулося. Свято-Миколаївська церква дерев'яна, побудована у 1784 році, при 102,5 указних дворів, в яких проживало 409 душ чоловічої статі; село Копистин залишалось власністю поміщика князя Адама Чарторийського. Церква володіла землею. Церковної землі було в три переміни на 30 днів, сінокосу на 20 косарів. Дім священика огорожений. Дім і місце для складання збіжжя розміщені на під церковній землі. В 1825 році пастирську службу у Свято-Миколаївській церкві ніс священик Іоанн Григорович Піснячевський, мав 48 років від народження, не був штрафований і під слідством, хорошою поведінки і звання священика достойний, по неділях і у високо врочисті свята виголошує проповіді своїм прихожанам. У нього шість синів: Стефан 18, Ігнатій 17, Платон 15, Мартин 8, Антон 6 та Лукіан 3 роки. Степан та Ігнатій навчаються у Подільській духовній семінарії, Антон навчається вдома. В 1825 році при Свято-Миколаївській церкві несли послух дячка Симеон Михайлович Лотоцький, 64 роки, навчений російської граматики і церковного співу; пономаря – Іван Гаврилович Александрович, 24 роки, неписьменний; послушника – Яків Андрійович Лисаківський, 17 років. Церковники визначені на основі указу Летичівського Духовного правління в 1821 році. Штрафовані і під слідством не були, поведінки хорошої, свого звання і посади достойні [12].

Як уже відмічалось, Копистин входив до складу Меджибізького ключа і був власністю одного із найбільших земельних магнатів Поділля і Росії Адама Єжи (Адама Адамовича) Чарторийського (1770-1861). За участь у польському повстанні 1830-1831 рр. царський уряд позбавив його дворянського і князівських титулів; його маєтки були конфісковані і передані відомству державного майна. На час конфіскації А Чарторийський володів 44 селами з 22912 душами чоловічої і жіночої статі, мав багато млинів, ставків, фабрик. Із зміною власника с. Копистин змінює і свій статус. З 1831 по 1840 роки село із навколишніми землями перебувало у відомстві державного майна, а з 1840 р – військовому відомстві як військово поселення. В 1838 році по опису церкви [13] церква була дерев'яною з такою ж дзвіницею. По огляду церкви начальством було рекомендовано замість дерев'яної, яка почала вже руйнуватись, побудувати нову, кам'яну. разом із дзвіницею. Престол у церкви один, церковним начинням церква забезпечена

задовільно. Притчу у церкві з давніх часів священник, дячок і пономар. Церква має два морги присадибної землі, 45 моргів ріллі і сінокосів 15 моргів на острові. Дім і господарські будівлі священника власні і знаходяться на церковній землі на значній відстані від церкви. На утримання священо і церковнослужителів жалування та інших постійних окладів немає, а тому утримання їх бідове. Іншими будівлями церква не володіє. Приписної та домової церков при Свято-Миколаївській церкві немає. Описи церковного майна та приходно-видаткова книги ведуться справно. Сповідальні відомості зберігаються з 1804 р. справно. Оскільки Свято-Миколаївська церква із уніатської перейшла у православну, то уніатські церкві Часослов, 2 Псалтирі, Книга акафістів, Служебник, Євангеліє і Тріюд Цвітна залишались без вживання.

В 1838 р. у Свято-Миколаївській церкві церковну службу ніс священник Григорій Іванович Мончинський віком 36 років, син священника. Навчався слов'янської, російської і польської грамоти, нотному співу і письму. З 8 листопада 1820 р. по 30 квітня 1829 р. продовжував штатську, його Імператорського Величства Службу в Летичівським Духовнім Управлінні. На протязі служби начальство замітило його здібності та благонадійність, за що його командували на різні комісії для письмоводительства; під час проходження служби був доброї поведінки, про що свідчать нагороди начальства підвищеннями по службі: 8 листопада 1822 р. копіюстом, 13 вересня підканцеляристом, 20 червня 1824 р. канцеляристом. 3 травня 1831 р. Його Високопреосвященством Ксенофонтом Архієпископом Подільським і Брацлавським, кавалером рукоположений у священники в Свято-Миколаївську церкву с. Копистин, на що отримав грамоту. Працюючи священником, по різних дорученнях повітового Духовного начальства займався різними слідчими справами. В серпні 1834 р. за попечительство про благоустрій церкви був удостоєний об'явлення Архієпископської вдячності Його Високопреосвященством Кирилом Архієпископом Подільським і Брацлавським кавалером різних орденів. На протязі священницької діяльності приєднав 12 осіб римо-католицького віросповідання до греко-російського.

Його сім'я: дружина Олена Іванівна, 26 років; їх діти: Кирило – 3 роки, Філіп – 1 рік, Олександр – 5 років. Брат дружини священника Лука Іванович Піснячевський навчався у Вищому відділенні Подільського Кам'янецького повітового училища і був на утриманні свого швагра священника Григорія Мончинського.

Місце дячка вільне. Пономар Антон Васильович Монастирський, дяків син, холостяк, малограмотний; в 1835 р. призначений до цієї церкви, на що має Указ, виданий із Подільської Духовної Консисторії. По ревізії записаний при церкві м. Хотина. Його мати Анастасія Миронова 49 років, її діти Григорій Васильєв навчається при домі читанню з духовних книг, 14 років, дочка Марія Васильєва 22 роки. Заштатні: дячок Симеон Микитович Лотоцький, дяків син; його дружина Катерина Андріївна, дочка.

Прихожани Свято-Миколаївської церкви: селяни греко-російського віросповідання дворів 76, в них 305 душ чоловічої та 314 душ жіночої статі. 1 дворянський дім, в якому проживало 2 особи чоловічої та 3 особи жіночої статі. Селяни римо-католицького віросповідання – дворів 15, в них проживало 34 душі чоловічої та 41 душа жіночої статі. На хуторі Калинівка, який приписаний до Свято-Миколаївської церкви було 7 дворянських дворів, в них проживало 14 душ чоловічої та 12 душ жіночої статі; селянських дворів греко-російського віросповідання 21, в них проживало 80 душ чоловічої та 93 душі жіночої статі.

Основним джерелом прибутків церкви були поступлення за церковні триби 80,5 руб., продажі вінків – 3,34 руб. та свічок – 17,91 руб.

Притч свої обов'язки виконує справно. По запису благочинного священник читання катехізису священник знає добре, молитви прихожанам читав в'яло, читає Святе Письмо та інші духовні книги.

В 1841 р. села Меджибізького ключа перейшли у Військове відомство. Село Копистин стало військовим поселенням і Свято-Миколаївська церква була віднесена до 4 округу Подільського військового поселення. В опису церкви за 1842 р. [14] відмічається, що церква будовою дерев'яна з такою ж дзвіницею, в дереві міцна, основа (фундамент) прогнила, прогнила і підлога. На місці цієї церкви комісія, що обслідувала церкву, ще у 1835 р. пропонувала збудувати нову кам'яну. Але в поточному році, на думку Військового керівництва міцності цієї церкви достатньо, якщо провести її ремонт. Отже, в 1842 р. був зроблений ремонт церкви. Фундамент із дубових колод, який значно прогнів за 58 років, замінили на кам'яний та перекрили дах листовим залізом. По опису 1842 р. Свято-Миколаївська церква мала один престол, церковним начинням була забезпечена достатньо. По штатному розпису з давніх часів причт складався із священника, дячка і пономаря. При церкві була одна десятина присадибної ріллі, 30 десятин поля і три десятини сінокосу. Дім і господарські будівлі священника дерев'яні власні, а для церковнослужителів був також дім на церковній землі. На утримання священо і церковнослужителів жалування та інших постійних окладів не виділяється, а тому вони бідують. Будівель, що належали цій церкві, не було. Приписної до цієї церкви та домової церкви також не було. Постійно ведеться облік приходно-витратних сум із свічних та церковних поступлень та видатків. Свято-Миколаївська церква із уніатської пере-

йшла у православну, а тому церковні книги що є при цій церкві не затребувані. Це: Часослов, Псалтир, Книга акафістів, Службник, Євангеліє, Тріод Цвітна.

Сімейство священика: дружина Олена Іванівна 30 років. Кирило – 7 років, Філіп – 5 років; їх діти Єлісей – пів року, Олександр – 9 років.

Брат дружини священика Лука Іванович Піснячевський навчався в ницому відділенні Семінарії, на утриманні свого швагра священика Мончинського. Від народження мав 20 років. Двоюрідний брат священика Філіп Михайлович Яновський сирота, знаходився на вихованні священика, мав 5 років. Пономар Антон Васильович Монастирський дяківський син в 1835 році був призначений на цю посаду, на що мав Указ, виданий Подільською Духовною Консисторією, а по останній ревізії був записаний до місцевої Свято-Успенської церкви містечка Михампіль Летичівського повіту. Мав 24 роки. Його дружина Ганна Іванівна 25 років, дочка Ірина 2 роки; їх мати Ірина Михайлівна вдова, 56 років. Заштатні: дячок Симеон Микитович Лотоцький, син дячка записаний по останній ревізії при Копистинській церкві, мав 79 років; його дружина Катерина Антонівна 58 років і дочка.

Прихожани Свято-Миколаївської церкви. В с. Копистин 1-ої Волості 4-го Кавалерійського округу Подільського Військового Поселення поселян греко-російського віросповідання мало дворів 70, в них проживало 285 душ чоловічої та 288 душ жіночої статі; поселяни римо-католицького віросповідання мали 5 дворів, в них проживало 25 душ чоловічої та 31 душа жіночої статі. Іновірців та інших розкольників не було.

Священик Григорій Іванович Мончинський по результатах запису у кліросній відомості благочинного священика спів та катехізис знає, не був судимим, не штрафований, не був під судом та слідством.

В 1896 р. був зроблений новий опис Свято-Миколаївської церкви В 1895 році церква розширена двома дерев'яними прибудовами, всередині та зовні викрашена олійними фарбами, при ній у 1854 році прибудована нова дерев'яна дзвіниця. Престол у церкві один во ім'я святителя Миколая. Церковним начинням забезпечена достатньо. По височайше затвердженому штату 9 лютого 1854 року положено священик і псаломщик. Присадибної землі при церкві в двох місцях 6,23 дес., ріллі 31 дес., сінокосів на трясовині і болотистому місці ріки Бут 8 дес. Всього придатної землі 45,23 дес., а непридатної 17 дес. А всього землі 63,23 дес., в тому числі 3,23 дес. так званої старої садиби біля самої річки Бут, яка підлягала роздачі селянам, але була залишена люстраційною комісією в 1871 р. при церкві для проживання на ній заштатних священо-церковнослужителів, вдів і сиріт духовного звання. Цією землею користується місцевий причт. Якість землі – середньої родючості. Середній дохід від землі 300 руб з 1 десятини. Земля здається для використання селянам.

Церква не мала будинку для священика. Священик проживав у власному домі на власній садибі, квартирних грошей ні від церкви, ні від приходу не отримував. У псаломщика дім церковний, старий, господарчих будівель немає. Про будівництво причтових будинків 19 листопада 1889 р. зроблено звернення до окружного благочинного, як голови місцевого будівельного комітету. На утримання священо-церковно служителів казною відпускається 294 руб. священику і псаломщику 49 руб в рік. Через 14 років (1910 рік) був зроблений опис Свято-Миколаївської церкви с. Копистина [10]. Розмір земельного наділу причту залишився без змін – 63,5 дес., але покращились побутові умови проживання священо і церковнослужителів. Були збудовані нові дерев'яні будинки на присадибній церковній землі за підтримки селян коштом будівельної компанії в 1901 році, які стали власністю церкви. Інші будівлі, що належали церкві – церковно-приходська школа. Всі будівлі у хорошому стані. Зросло жалування у священо і церковнослужителів. Священику від казни належало 300 руб, а псаломщику 50 руб на рік. Кругочних доходів в 1910 р. було отримано 228 руб 44 коп.

До Копистинської Свято-Миколаївської церкви приписаних інших церков і часовень, цвинтарних і молитовних домів немає. В церкві зберігались копії метричних книг, починаючи з 1813 р., а сповідальні розписи – з 1844 р. [9,10].

З 1798 по 1900 роки всіх священиків в Копистинській Свято-Миколаївській церкві було 4. Із них найдовше служив у церкві 47 років (з 1853 року) священик Іаннуарій Песнячевський [15, с. 437].

Священик Іаннуарій Миколайович Песнячевський, син священика, народився 21 квітня 1830 р. в с. Літківці Брацлавського повіту. По закінченні повного курсу семінарських наук 15 липня 1853 р. звільнений із Подільської Духовної Семінарії з атестатом 2-го розряду. 15 листопада 1853 р. Преосвященнішим Євсеієм Єпископом Подільським і Брацлавським рукоположений у священики до Свято-Миколаївської церкви в село Копистин, на що отримав грамоту під №107, яку бережливо зберігав. За розпорядженням Єпархіального Начальства обіймав посаду члена благочинницької Ради в 4-й окрузі (Указ Консисторії від 13 квітня 1871 року №441). По вибранні місцевим окружним духовенством видав Документи на учи-

лищні і єпархіальні з'їзди за власні кошти. Від 4-9 листопада 1888 року затверджений на посаді окружного Духівника (Подольские Епархиальные Ведомости №49 за 1888 г.). За сумлінне та тривале виконання пастирських обов'язків Преосвященнішим Леонтієм Єпископом Подільським і Брацлавським нагороджується набедреником (Подольские Епархиальные Ведомости №15 за 1868 г.). За сумлінну службу за клопотанням Єпархіального Начальства нагороджується Синодальною скуфією (Указ Консistorії від 17 липня 1879 р. №5507). За сумлінну службу за клопотанням Єпархіального Начальства нагороджується камилавкою (Свидельства Подольской Духовной Консistorии 9 июля 1881 г. за №7136). За сумлінну і відмінну службу за клопотанням Єпархіального Начальства нагороджується наперсним хрестом від Святійшого Синоду (Церковные Ведомости №20 за 1893 г.). Мав наперсний темно бронзовий хрест на Володимирській стрічці і медаль на Андріївській стрічці пам'яті війни 1853-1856 рр. По останньому 10 народному перепису 1858 р. записаний при цій церкві. Жонатий. Його жінка Олександра Григорівна. Діти: Михайло на посаді псаломщика, Микола при домі. Іаннуарій Песнячевський ніс послух священика по 23 серпня 1900 р. Потім вийшов у за штат. Його змінив Володимир Антонович Доброшинський [16,17].

Станом на 1896 р. Іаннуарію Песнячевському було 66 років, його дружині Олександрі Григорівні 62 роки, сину Михайлу 30 років і сину Миколі 24 роки.

В 1864 р. в с. Копистин була відкрита церковно-приходська школа. Її першим вчителем був протоієрей Іаннуарій Миколайович Песнячевський. Помер Песнячевський в 1913 р. Похований біля церкви Святого Миколая у с. Копистин.

Псаломщик Михайло Іаннуарієвич Песнячевський, син священика, народився 22 травня 1866 року в с. Копистин Летичівського повіту. По закінченні Кам'янецького Духовного Училища журнальною постановою Єпархіальної Училищної Ради від 16-17 грудня 1882 року визначився вчителем церковної приходської школи в с. Копистин. Для пошуку собі кращих джерел життя резолюцією Преосвященнішого Дмитрія Єпископа Балинського вікарія Подільського 24 листопада 1882 року визначений на псаломницьке місце в село Копистин (Указ Подольской Духовной Консistorии. Декабрь 1882 г. за №14560). Не жонатий [19]. Рік його смерті невідомий. На його могилі, що на старому цвинтарі с. Копистин встановлено металевий хрест, знятий місцевими атеїстами зі старої Свято-Миколаївської церкви (протоієрей Сергій).

Сиротствующі: Вдова заштатного пономаря Олександра Діонісіївна Песнячевська 56 років. На утриманні із окружного попечительства 12 руб в рік. Її дочка Марфа – при домі (15 років).

Померлого псаломщика Іоанна Гловацького діти: Дмитрій службовець Поштово Телеграфного відомства (38 років). Григорій – жонатий на селянці (34 роки). Іоанникій (17 років). Анна (13 років) – при братові.

Померлого пономаря Антонія Монастирського діти: Григорій жонатий на селянці (50 років). Андрій жонатий на селянці (47 років). Василій знаходиться в запасі армії (41 рік). Іоанн служить на залізниці. Жонатий на мішанці (38 років).

Феодосій Стефанович Песнячевський син священика, сліпий (65 років). На утриманні. Із окружного попечительства отримує 14 руб в рік. Холостяк [9].

При церкві церковним старостою служив селянин Олександр Присяжний, який займав цю посаду з 18 травня 1908 р. [17].

Священик Володимир Антонович Доброшинський народився 24 січня 1870 р. На момент складання опису Копистинської Свято-Миколаївської церкви у 1910 р. мав 40 років від народження [17]. 17 липня 1898 р. Преосвященним Христофором нагороджений скуфією. 12 квітня 1906 р. Святійшим Синодом нагороджений камилавкою. Від казни отримує 300 руб жалування на рік. Закінчив повний курс навчання в Подільській Духовній семінарії в 1893 р. Визначений, згідно прошення, Преосвященним Миколаєм на посаду псаломщика в с. Махновку Вінницького повіту в 1894 р. 20 травня 1895 р. рукоположений Преосвященним Дмитрієм на священика Михайлівської церкви села Подопрілипа Кам'янецького повіту. 23 серпня 1900 р. переміщений, згідно прошенню, Преосвященним Христофором в Свято-Миколаївську церкву села Копистин Летичівського повіту. Був одружений. Жінка Валентина Андріївна на момент складання в 1910 р. опису Свято-Миколаївської Копистинської церкви мала 34 роки від народження. Діти: Ігор 12 років навчався в Проскурівському ремісничому училищі, Микола 9 років навчався в тому ж училищі і Тетяна 6 років [17].

Володимир Антонович Доброшинський прожив довге та трагічне життя. Деякі старожили с. Копистин ще пам'ятають про нього і його трагічну смерть. Він пережив Першу світову війну, Національно-визвольну війну 1917-1921 років, колективізацію, Голодомор, репресії, Велику Вітчизняну війну, після воєнне лихоліття та розгул атеїстичної пропаганди. Все він переніс і витримав, тільки не витримав наруги атеїстів над церквою. Він проводив службу Богу у Свято-Миколаївській церкві під час німецької

окупації села та у після воєнний період. Не мав власного житла. Як відмічає у своїх спогадах старожил села Тютік Василь Трохимович Доброшинський проживав на квартирі нині покійного Пікуса Павла; діти від нього відмовились як від священика. Обставини склалися так, що під впливом сімейних та політичних обставин В.А.Доброшинський зрікся сану священика, не міг стерпіти наруги над церквою і всередині 50-х років (імовірно в 1956-1958) покінчив життя самогубством. Похоронений на старому цвинтарі с. Копистин. Хоронили Доброшинського колишні прихожани. Могила знаходилась по середні старого цвинтаря. На його могилі жителями села був встановлений великий дерев'яний хрест.

При священику Доброшинському в Свято-Миколаївській церкві псаломщиками працювали Іван Ступницький по листопад 1910 р. та Олександр Онуфрійович Карашевський, який народився в с. Герлях Ушицького повіту 2 грудня 1856 р. Син псаломщика. Отримував 50 руб жалування від казни. Закінчив 4 класи в Приворотському Духовному училищі в 1875 р. Визначений, згідно прошенню, Преосвященним Веніаміном 1 листопада 1876 р. на посаду псаломщика в село Слободу Сутиську Вінницького повіту. Переміщений, згідно прошенню, Преосвященним Донатом на ту ж посаду в село Велика Жмеринка Вінницького повіту 26 листопада 1888 р. Призначений, згідно прошенню, Преосвященним Серафимом на посаду псаломщика в село Копистин Летичівського повіту 2 грудня 1910 р. Залишався без місця роботи з 30 січня 1910 р. по 2 грудня 1910 року.

Жонатий. В сім'ї у нього була дружина Аулінія Іванівна. Діти: Єлизавета 27 років, заміжньою не була. Анна 24 роки також заміжньою не була. Євгенія 19 років навчалася в Жмеринській гімназії. Клавдія 16 років навчалася в тій же гімназії.

Станом на 1910 р. в приході села Копистин було 226 домів, чисельність душ чоловічої статі 689, жіночої – 692[17].

В 1958-1959 рр. священиком Свято-Миколаївської церкви служив насельник Почаївської Лаври архімандрит Любомир. Йому допомагали дві монашки із закритого Городищенського монастиря. Архімандрит Любомир помер у 60-х роках минулого століття. Похований на Чернечому цвинтарі Почаївської Лаври.

В 50-х роках минулого століття почались атеїстичні гоніння на церкву. Церкву спочатку перетворили на зерновий склад, місцеві атеїсти Мельник Анатолій, а допомагала йому Борушиха, зняли хрести і з церкви і в 1960 р. зробили клуб. Коли в 70-х роках збудували новий клуб, то в 1972 р. церкву розібрали. Дубові колоди з розібраної церкви були майже живісінькі і були використані у місцевому колгоспі на господарчі потреби.



В серпні місяці п'ятого числа 1993 р. Бойчук В.Г., 1935 р. народження, організовує ініціативну групу з трьох чоловік: Бойчук В.Г., Стецюк Л.С., Корнієнко М.В. Завдання групи: створення Парафіяльної Ради для вирішення питання будівництва церкви в с. Копистин. 25 серпня 1993 р. відбулося засідання Парафіяльної Ради, де було обрано Бойчука В.Г. головою Ради. У вересні 1993 р. у Копистині почалось будівництво церкви. Священика ще не було. В будівництво церкви активно включився тодішній голова колгоспу «Поділля» Кіриак І.Т. Колгосп допоміг у виготовленні проекту будівництва, надав посильну допомогу технікою та матеріалами. Колгоспом у 1994 р. у Роз-

дольських була викуплена садиба і передана церковній громаді на молитовний будинок. За рішенням Єпархії священиком був призначений отець Олександр Хворостюк. Працював на цій посаді до листопада 1996 р. Указом № 101 від 02.12. 1996 р. настоятелем Свято-Миколаївського храму с. Копистин був призначений Причишин Сергій Максимович.

Великий внесок у будівництво храму зробив тодішній церковний староста Бойчук Василь Гнатович. Фінансування будівництва майже не було і Бойчук В.Г. вишукував спонсорів, на кошти яких і була збудована церква. Будівництво церкви було завершено у 2004 р., а освячення відбулося 29 травня 2005 р. на

Миколая. На освячення храму приїжджав Владика Антоній. Територія церкви огорожена, придбано все церковне начиння, посаджено садок, викопано криницю, висипані щебенем доріжки до і навколо церкви

За заслуги перед святою церквою Бойчук В.Г. нагороджений більше ніж п'ятнадцять грамотами, шістьма медалями, двома орденами, нагороджений орденом «Покрови Святої Богородиці» та орденом «Преподобного Нестора Літописця». З освяченням Свято-Миколаївської церкви та призначенням протоієрея о. Сергія (Причишина Сергія Максимовича) настоятелем почався новий ренесанс духовного життя села. Важливе місце в духовному житті Копистина стала відігравати Свято-Миколаївська церква. О. Сергій сумлінно виконує обов'язки священника, проповідує загально людські християнські норми моралі, здійснює таїнства хрещення, одруження, відспівування і проводи в останню путь. О. Сергій високо освічена, ерудована та високо моральна людина. Народився 9 квітня 1969 року в м. Хмельницькому у родині офіцера ВМФ. Після здобуття середньотехнічної освіти був призваний в ряди Радянської Армії. Службу проходив в інженерно-технічних військах у м. Києві. В 1988 р. уперше побував на святковому богослужінні, присвяченому 1000-річчю хрещення Русі, після чого з'явилося полум'яне бажання служити Христу і його Церкві. В 1989 р., працюючи на оборонному підприємстві, ніс кліросний послух при Хмельницькому кафедральному соборі Різдва Богородиці. 27.01.1991 р. одружився на Ксенії Майструк, 1972 р. народження. В 1994 р. поступив в 2-х класне Хмельницьке духовне училище. Указом єпископа Антонія (Фіалко) 17.12.1994 р. рукоположений у сан диякона, а 25.12.1994 р. їм же був рукоположений у сан пресвітера до Хмельницького Свято-Покровського кафедрального собору. Указом №5 від 16.02.1006 р. Преосвященнішим Антонієм (Фіалко) призначений у якості настоятеля на парафіяльне служіння.

З 12.08.1996 р. по 01.11.1996 р., указом №83, Преосвященнішим Антонієм призначений штатним священником Свято-Преображенського жіночого монастиря с. Головчинці Летичівського благочинного округу. Указом №101 від 02.12.1996 р. призначений настоятелем Свято-Миколаївського храму с. Копистин Хмельницького благочинного округу Преосвященнішим Антонієм. Настоятелем цього храму протоієрей Сергій є в пліні останніх 18 років. З 01.09.1995 р. по 10.05.2000 р. навчався на заочному відділенні Київської Духовної Семінарії (КДС), а в 2001-2007 рр. навчався на заочному відділенні Київської Духовної Академії (КДА). З 2002 року голова Хмельницької обласної організації «Шлях Православних».



О.Сергій з авторами статті. Зліва на право: Віктор, о.Сергій, Володимир Степановичі Морози

23 липня 2003 р. возведений у сан протоієрея. 21.05.2005 р. єпископом Хмельницьким і Шепетівським Антонієм (Фіалко) нагороджений Хрестом із прикрасами. З 2006 р. викладач кафедри теології Українського Православ'я в ХІ МАУП. Несе різні послухи при єпархії. Викладав у недільних школах, курирував душпастирську діяльність у місцях позбавлення волі, бере участь у різних наукових конференціях. Автор більше 15-ти наукових публікацій, більше 20 статей у різних церковних і світських періодичних виданнях. З листопада 2009 р. член Національної спілки краєзнавців України. 27 грудня 2010 р. протоієрей Сергій Причишин успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Богословська праця й життєвий подвиг священо сповідника єпископа Амбросія (Полянського) у світлі православного вчення про Церкву». Вченою Радою КДА протоієрею Сергію Причишеному був присуджений науковий ступінь кандидата богослов'я. З вересня 2011 р. протоієрей Сергій Причишин є старшим викладачем ХІ МАУП. У квітні 2012 р. Вченою Радою КДА була затверджена тема майбутньої докторської дисертації «Всеукраїнський церковний собор 1918 р. і його вплив на життя Православної Церкви в Україні в ХХ столітті», над написанням якої в плінні ряду років трудиться протоієрей Сергій Причишин.

Більше 15 років несе послух і є читцем Святого письма при Свято-Миколаївській церкві Анатолій Миколайович Яковишин – палкий поборник Православ'я. Народився в 1953 р. в інтелігентній сім'ї в с. Митківці Летичівського району. Мати Надія Ільвівна Сідорова (1930-2003) вчителька, батько Микола Сергійович (1928-2008) водій. Закінчивши Митківську семирічну школу в 1967 р., продовжив навчання в Хмельницькому електромеханічному технікумі, який закінчив в 1971 р. Рік працював за спеціальністю, потім служба в рядах Радянської армії. Після демобілізації в 1974 р. поступив на енергетичний факультет Української сільськогосподарської академії (м. Київ), закінчив навчання в 1979 р. з червоним дипломом. Навчаючись в академії, познайомився з чарівною дівчиною з Черкащини майбутнім економістом Ніною Іванівною Колінчак, з якою одружився і виховали сина Тараса та дочекались онука Іванка. Працював енергетиком в м. Умані. В 1989 р. сім'я Яковишиних переїхала в с. Копистин, батьківщину матері Надії Ільвівни Сідорової. З тих пір і по сьогодні працює енергетиком в Хмельницькому Обленерго. Дружина працювала бухгалтером в місцевому колгоспі, а потім зав. поштовим відділенням. Син Тарас пішов стежкою батька. Після закінчення енергетичного факультету став працювати в Хмельницькому Обленерго. Його дружина отримала дві вищі освіти.

Анатолій Миколайович відколи себе пам'ятає, любив читати книги, а тому гарно навчався в школі, академії, завжди шукав істину. Заодно, з дитячих років, хоч це й було заборонено тодішньою владою, відвідував церкву, пробував розібратися у таємно читаній Біблії. Вийшовши у доросле життя, став переконаним активістом релігійних громад населених пунктів, де мешкав. Так і живе за Законами Божими в парі з дружиною Ніною Іванівною та є прикладом для інших односельців і колег по роботі. Анатолій Миколайович дуже чуйна, безкорислива, милосердна, скромна, вихована людина, є добрим чоловіком для дружини і батьком для дітей.

16 листопада 2015 р. відбувся схід прихожан Свято-Миколаївської церкви, на якому заслухали звіт церковного старости Бойчука В.Г. Схід вибрав старостою Поповича Петра Максимовича 12.07. 1949 р. народження та переобрав церковну раду і ревізійну комісію у складі: Грищук Н.С., Носальський В., Стецюк Л.Р., Шляхова Л.М., Лисак Г.Г., Ясінський І.П., Макорта В.П., Кручко О.Ф., Маковський А.С. та Яковишин А.М.

Складовою частиною духовного життя є сільський цвинтар. Як ми вже відмічали, перший сільський цвинтар знаходився в районі сучасної вулиці Перемоги недалеко від першої церкви. Другий цвинтар – в районі другої (третьої) церков. Починаючи з 1880-х рр. почали хоронити на сучасному старому цвинтарі до 1978 р., а з 1978 р. – на новому. Цвинтар огорожений, прокладені плиткою доріжки.

В майбутньому прихожани планують зробити поточний ремонт даху церкви, підлоги, збудувати будинок для трапезної та розмістити в ньому декілька келій для проживання монашок, обзавестись ділянкою землі для вирощування овочів.

Джерела:

1. Библия. Книга Священного писания Ветхого и Нового завета./ Новый завет, Евангелие от Матвея./ Юбилейное издание, посвященное тысячелетию Крещения Руси. – Москва, Издание Московской патриархии, 1988. – 1370 с.
2. Метрическая книга данная из Подольской Духовной Консистоии Летичевского уезда с. Копистина для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших // ДАХМО – Ф. 315. – Оп. 4. – Спр.102.
3. Zrodla dziejowe. – Tom XIX.// Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie ruskie. Wolyn i Podole / Opisane przez A Jablonowskiego – Warszawa, 1889. – S. 159 – 307 +XLVI s.
4. Михайловський В.М. Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560 р. / В.М.Михайловський // Український історичний журнал – 2012 - №6. – с.130-144.

5. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева 1588-1594 / Мемуари до історії Південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віжер, Л.Горецький, Е.Ляссота За редакцією В.Антоновича / Пер. з рос. Т.С.Завгородньої; Передмова В.С.Мороза; Худож. оформ. А.П.Дерев'янка – Дніпропетровськ; «Січ», 2005.- 218 с.
6. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть –Київ: Фірма «Довіра» 1992. – 255 с.
7. Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця.// «Жовтень». – 1983. №9-10.
8. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С. М. – Хмельницький: 2006. – 80 с.
9. Ревизские сказки о духовенстве Летичевского уезда за 1811год / Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф.315. – Оп.1. – Спр.6942.
10. Дячок В.В. Лісоводи та Копистин в топографічному і камеральному описі Подільської губернії кінця XVIII–початку XIX. / Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.), Захар'єв В.А. (упорядник) та ін.]. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – Вип. 2. – 188 с.+ 6 іл.
11. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 2.
12. Клировые ведомости о духовенстве Летичевского уезда за 1825 год / ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.7241.
13. Клировые ведомости о церквах Летичевского уезда за 1838 год./ ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр. 7440.
14. Клировые ведомости о церквах Подольского Военного поселения за 1842 год. / ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.7584.
15. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII+996с.
16. Ведомости о церквах и духовенстве Летичевского уезда за 1896 год. / ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1.- Спр.9184.
17. Ведомости о церквах и духовенстве по Летичевскому уезду за 1910 г. / ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.9221.

*Микола Мушинка
м. Пряшів, Словаччина*

ПОДОЛЯНИН ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ І «УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»

До урівноважених талантів на українському культурному полі, один талант домінує над іншими, можемо сміливо віднести архітектора, графіка, енциклопедиста та мистецтвознавця Володимира Січинського (*1894 – †1962) [1, с.7-8]. Вчений не зважаючи на несприятливі умови еміграції, страхіття Другої світової війни та повоєнної репатріації, своїми працями, енциклопедичними статтями і гаслами з українського мистецтва, намагався показати всю велич української культури [1, с.9].

Тритомна «Українська Загальна Енциклопедія» (УЗЕ), що виходила за редакцією Івана Раковського у Львові в 1930-1935 рр., була першою україномовною енциклопедією. Вона повністю відповідала критеріям світових енциклопедій подібного характеру. Був це колективний труд 136 авторів, який охоплював близько 34.000 гасел. З них понад вісім тисяч українознавчих. Окремий розділ УЗЕ становило 322-сторінкове гасло «Україна», яке охоплювало всі ділянки історії і культури українського народу.

Щоб зрозуміти актуальність цієї «Книги Знань» і її значення для української культури, потрібно хоча би в кількох словах згадати її історію.

Як відомо, 1930 рік в Радянській Україні був роком посиленого придушення т. зв. «українізації» 20-х років і вихідним пунктом до небувалого терору проти української свідомої інтелігенції, в результаті якого в 30-х роках було ліквідовано найменші прояви українського національного руху, а майже вся еліта української нації була розстріляна або опинилася в концентраційних таборах ГУЛАГу.

Передбачаючи такий розвиток подій, група західноукраїнських учених, згуртованих в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, вирішила видати публікацію, яка б репрезентувала Україну перед світом і хоча б частково надолужила втрати, спричинені комуністичним терором у підсоветській Україні. Такою публікацією мала б стати саме «Українська Загальна Енциклопедія». Для видання енциклопедії потрібні були спеціалісти буквально із всіх ділянок науки. В цивілізованих державних народів видання енциклопедичних довідників фінансують академії наук або інші державні установи. В Галичині, яка знаходилася під владою Польщі, годі було сподіватися якоїсь допомоги з боку держави, тим більше, від уряду Радянської України, який до національних тенденцій західноукраїнської інтелігенції ставився крайнє вороже. Отже, видавці були приречені винятково на власні сили та на фінансову підтримку невеликої кількості меценатів-спонсорів.

Іван Раковський (*1874 – †1949), антрополог і зоолог, за професією середньошкільний професор, не маючи майже жодного капіталу, взявся за це сизифівське завдання, згуртувавши навколо чотиричленної

редакції УЗЕ (І. Раковський, М. Рудницький, В. Дорошенко та В. Сімович) 79 спеціалістів високої кваліфікації, які очолили 45 галузей науки і техніки, представлених в енциклопедії. Редакція дала своєму виданню таку характеристику: «Перша Українська Загальна Енциклопедія є спробою, що вимагає великої збірної праці та поважних матеріальних вкладів. В її основу покладений принцип якнайповнішої об'єктивності, незалежно від партійних та особистих поглядів» [2, с.4].

УЗЕ була передплатним виданням. Виходила щомісячно окремими зошитами, що їх адміністрація розсилала передплатникам, і за виручені гроші редакція випускала дальші зошити, які згодом перепліталися в окремі томи. Це вимагало величезну адміністративну роботу, бо треба було вести листування із сотнями людей, а потім одержані матеріали редагувати, щоб вони відповідали концепції УЗЕ. Про це свідчить багатуща кореспонденція редакції УЗЕ із співробітниками, яка прекрасно опрацьована зберігається в Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника [3].

Володимир Січинський залучився до праці над УЗЕ від літери «Д» – у грудні 1930 р. [4]. Його було призначено відповідальним редактором статей про мистецтво. В навантаження В. Січинського входило не лише українське, але й всесвітнє мистецтво. На цю посаду він був добре підготовлений, маючи на своєму рахунку численні мистецтвознавчі експедиції та низку солідних монографій про українське та всесвітнє мистецтво. Як довідуємось із листування В. Січинського з редакцією УЗЕ, його обробкою проходили всі статті з мистецтвознавства, яких в кожному зошиті було кільканадцять. Майже кожну свою статтю він ілюстрував портретами художників й репродукціями їх творів. Наприклад, до статті «Друкарство» він долучив сім ілюстрацій – репродукцій сторінок першодруків. Дальших дев'ятнадцять малюнків він помістив на окремому листі-додатку. Статтю «Єгипетське мистецтво» ілюстрував одинадцятьма малюнками, статтю «Етрусське мистецтво» – п'ятьма малюнками. Оскільки вихід окремих зошитів був суворо термінований, В. Січинський працював над окремими гаслами навіть в часі своїх службових від'їздів, наприклад, у Варшаву та Краків.

Для українського мистецтвознавства найбільше значення має розділ В. Січинського «Мистецтво» в гаслі «Україна» [5, с.435-482]. Воно розподілене на кілька підрозділів. Підрозділ «Архітектура мурована», сягає до VIII – VII ст. до Христа і є пов'язаний з грецькими колоніями на території України та княжою добою X – XIII ст. (Десятинна церква в Києві, Кафедральний храм в Чернігові, Софійський собор в Києві тощо). В XIV – XV ст. («неспокійні часи») в архітектурі переважали оборонні споруди. Далі автор розглянув українську готику, підкреслюючи, що в ній «велику роль грає торговельний шлях через Пряшів та Бардіїв» [5, с.439]. У підрозділі «Ренесанс» автор розглянув муровану архітектуру Львова. Добою «розквіту українського мистецтва» він вважає XVII – XVIII ст., головним чином, т. зв. козацьке бароко Івана Мазепи та рококо. Підрозділ закінчується стилем конструктивізму (Держтрест у Харкові, електростанція в Києві, Дніпрельстан).

У підрозділі «Архітектура дерев'яна» В. Січинський розглянув хатне будівництво, вежі-дзвіниці, культове будівництво, міське будівництво, дерев'яні вироби та меблі. В підрозділі «Різьба» – скульптуру від доісторичної доби по творчість О. Архипенка, якого автор вважає «новатором світової міри, що дав цілком оригінальні твори у сполучі різноманітних матеріалів, характеру над реалістичного, перейняті пристрастю й динамікою» [5, с.451].

Найбільший підрозділ присвячений малярству (живопису). Тут домінує український іконопис та розмальовування інтер'єрів церковних споруд. «Великим новатором, що звільнився від академічних пут і став першим творцем українського побутового та історичного малюнку». В. Січинський вважає Т. Шевченка. Із сучасних мистців він на перше місце ставить творчість Олекси Новаківського, Петра Холодного, Василя і Федора Кричевського, Івана Кулеця та Михайла Бойчука. Свій огляд він закінчує модерними напрямками в українському малярстві – футуризмом та кубізмом (В. Семенко, П. Ковжун), неокласицизмом і експресіонізмом (М. Глуценко та І. Бабій), і реалізмом (Р. Сельський). Не оминув він ні майстрів театральних костюмів і декорацій, навівши тринадцять імен [5, с. 455].

У підрозділі «Графіка-гравєрство» В. Січинський розглянув книжкову мініатюрну графіку XI – XIX ст. У XX ст. він зупинився на графічній творчості О. Сластьона, О. Судомора, Т. Колцуняка, О. Кульчицької, В. Кричевського, Ю. Нарбута та, зокрема, його учнів. Дуже високо він оцінив графічну творчість В. Касіяна, який щойно повернувся із Праги на радянську Україну.

Окремі підрозділи В. Січинський присвятив ужитковому (виробничому) мистецтву (с. 460-463), ткацтву (с. 463-466), кераміці (с. 471-475), скляним виробам (с. 479-480) та виробам з паперу (с. 480-482).

Розділ В. Січинського «Мистецтво» в УЗЕ є найкраще ілюстрованим. У самому тексті автор подав 70 малюнків. Дальші малюнки (переважно кольорові) він подав на окремих цілосторінкових вкладках (друкованих на крейдяному папері: «Українська мурована архітектура», «Українська дерев'яна архітек-

тура», «Українське малярство» (2), «Українське різьбарство», «Українське ужиткове мистецтво», «Українські килими» та «Українська кераміка» [5, с. 435, 439, 451, 459, 475]. Можна без перебільшення сказати, що розділ «Мистецтво» був оздобою «Української Загальної Енциклопедії». В ньому в концентрованій формі подано огляд всіх основних видів українського мистецтва з їх класифікацією та періодизацією. Названо репресованих художників, імена яких на рідних землях не вільно було навіть згадувати.

За зразком УЗЕ Раковського розпочалися і енциклопедичні роботи в Радянській Україні. Всеукраїнській Академії Наук у Харкові було створено Енциклопедичний інститут, який розробив план видання 50-томної «Української Радянської Енциклопедії» (голова – М. Скрипник, секретар – О. Бадан). До співпраці над УРЕ було залучено понад сто провідних науковців України. Три томи цього капітального видання вже були підготовлені до друку, однак в 1933 р. комуністична цензура їх фізично знищила, разом з іншими підготовчими матеріалами. Всіх членів редколегії було арештовано, деяких – розстріляно (голова редколегії М. Скрипник 1933 р. застрелився сам, секретаря О. Бадана засудили на десять років таборів суворого режиму, а в 1937 р. на Соловках – розстріляли).

Проект 17-томної «Української Радянської Енциклопедії» почав реалізуватися лише 1960 р. за редакцією М. Бажана, знов-таки під безпосереднім впливом паризько-мюнхенської «Енциклопедії українознавства», а завершився 1964 р. В ньому брало участь понад п'ять тисяч авторів (тираж – 100.000 прим.). Друге – 12-томне видання УРЕ було розпочате 1997 р. і закінчене 1985 р. (тираж 50.000 прим.). Обидва видання УРЕ строго відповідали канонам марксистсько-ленінської ідеології. Історичні події в ній були крайнє сфальсифіковані, а сотні визначних діячів української культури, науки і політики замовчані або подані з негативною характеристикою їх діяльності.

Для Володимира Січинського співпраця з «Українською Загальною Енциклопедією» була містком для дальших монографій та синтетичних праць про українське мистецтво, таких як «Нариси з історії українського граверств» [6], «Українська архітектура» [7, с.15-18, 159-169, 170-182], «Архітектура Лаврова» [8], «Друкарські і видавничі знаки XVI – XX ст.» [9], «Нариси з історії української промисловости» [10], «Українське дерев'яне будівництво і різьба» [11], «Вступ до українського краєзнавства» [12], «Історія українського граверства XVI – XVIII ст.» [13], «Українські видавничі знаки» [14], «Орнаменти в історичних стилях» [15], «Українська архітектура» [16], «Орнаменти в історичних стилях» [17], «Українське народне мистецтво» [18], «Українське ужиткове мистецтво: Кераміка. Порцеляна. Металеві вироби. Ткацтво. Вишивки. Вироби з паперу. Писанки» [19], «Українські орнаменти історичні» [20], «Українські орнаменти народні» [21], «Пам'ятки української архітектури» [22], «Українська порцеляна» [23], «Історія українського мистецтва» [24], «Сучасна українська книжка графіка» [25], «Monumenta architecturae Ucrainae: Альбом 64 таблиць з 300 рисунками» [26] та інші. Ці свої праці він широко використав в гаслах для одинадцятитомної «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича, співробітником, якої був від самого початку.

Нижче подаємо тексти листів і листівок В. Січинського до редакції «Української Загальної Енциклопедії» та її головного редактора Івана Раковського.

Листи В. Січинського до редакції Української загальної енциклопедії* [3]

№ 1 Варшава 10. XII. 1930.

Високоповажна Редакціє!

Обіцяного мого підручника з історії всесвітнього мистецтва я, на жаль, від Вас не одержав і не міг приступити до складання від Є до І. В неділю 14. VII я виїзжаю до Кракова, де пробуду до 23. VII. Краківської адреси ще не маю і дуже сумніваюся чи там так зможу зробити за такий короткий час. Одже від Є до І. зможу Вам вислати матеріали вже з дому в перших днях міс[яця] січня.

Тепер посилаю Вам „Друкарство”. Писати до енциклопедії в дорозі – це кара! Прошу простити всі прегрешення вольніє і невольніє!

З великою повагою до Вас

В. Січинський

№ 2 [Варшава, перша половина грудня 1930]

Високоповажна Редакціє!

Співробітничати для енциклопедії під час подорожі неможливо!

А тут я ще спізнився з приїздом до Варшави майже на тиждень, бо був у Люблині і Замощі. По приїзді до Варшави бігав по бібліотеках і не міг дістати ані свого підручника з іст[орії] всесвіт[нього] мист[ецтва] ані інших книжок та каталогів, які преспокійно лежать у мене в Празі. До того ще тут Університ[етська]

бібл[іотека] зачинена вже довший час. Тому позавчора я, напр[иклад], очікував у черзі в Міській Публічній бібліотеці 50 хв., а сьогодні 1 год. і 15 хв.!

Одже посилаю вам матеріал на Д. Не зовсім повний і зле опрацьований. Але іншої ради нема.

Свій термінологічний словник, який мені вислали з Праги ще 1 жовтня я ще і досі не одержав. Вже реклямовано з Праги.

Дуже був би вдячний, як би Ви зняли з мене обов'язок складати далі – до мого повороту до Праги – коло 7 січня 1931 р. Якщо це Вас не улаштує, то прошу мені сюди прислати бодай хоч мій підручник з історії всес[вітнього] мистец[тва]. (Можна і без альбома „Стили”), а я Вам цю книжку поверну. Коли буду мати бодай хоч свій підручник зі словником – буду складати далі від Д. Буду у Варшаві, припускаю, до 15 грудня.

З великою повагою до Вас
Warszawa Bagatela 8, m.1

В. Січинський

№ 3 Краків 23.XII. 1930

Вельмишановна Редакціє!

Приготовити літери Е і Є з мистецтва я не встиг з огляду на деякі великі гасла як єгипетське, етрусське, егейське мист[ецтво].

Пришлю вже з Праги в останніх днях цього місяця (і цього року!) також і літери І і Ї.

З повагою до вас

В. Січинський

Dobřichovice u Prahy, č. 202

№ 4 Прага, 7. II. 1933

Високоповажний Пане Редакторе!

Відповідаю на В[аш] цінний лист з дня 4. II. 1933. На днях бачив проф. Стахівського, який мені казав, що дати свого народження він подав у листі до Ред[акції] „Діла”. Знова йому напишу. Де є пам'ят[ник] Шевченка Гр. Тенера не знаю. Здається, що це був лише проект.

В справі матеріалу до укр[аїнського] мист[ецтва], то передовсім мушу зазначити, що Ваша картка з дня 15 грудня, в якій Ви повідомляли, що огляд з укр[аїнського] мист[ецтва] мусить бути зменшений до 5-6 стор[інок] – застала мене у самому процесі праці, коли я розпочав писати огляди у більшому розмірі – як це проектувалося раніш. Загалом вважаю, що для всіх оглядів (архітектура муров[ана] і деревл[яна], різьба, малярство, гравюра і прикладне мист[ецтво] – також народне) – втиснути до 5-6 стор[інок] неможливо. Або це зовсім не буде енциклопедич[ний] огляд. Я роблю у розмірі 8-9 стор. друку. Що до ілюстрацій, то вони, думаю, мають ілюструвати не тільки історію мист[ецтва], але також у великій мірі історію, етнографію і загалом репрезентувати цілу укр[аїнську] культуру.

Двічі звертався до Адміністрації з проханням вислати мені комплет (2 томи) УЗЕ з упустом 30% з тим, щоби решта була врахована на мій гонорар. Одначе ще і досі не можу добитися, а між тим ще вліті директ[ор] М. пропонував мені кольпорт[ажний] продаж в Празі. А тепер не хотять дати навіть 30% знижки. Це мене не тільки дивує, але з такого поступування я мушу витягнути певні консеквенції. Всього доброго.

З великою пошаною до Вас.

В. Січинський

№ 5 Прага 1. III. 1933.

Високоповажана Редакціє!

У відповідь на В[ашого] цінного листа з дня 22. II. 33 ч. 171/33 повідомляю, що я цілком закінчив огляди з історії укр[аїнського] мист[ецтва] – архітектури, різьби, малярства і графікиграверства. Залишилося ще спрацювати мист[ецький] промисл, одначе ще і досі не маю від Вас оглядів Пастернака – кераміка і Гургулівної – вишивки. Крім того для мене ще і досі не ясно хто має писати огляд килими – ткацтво. Проф. Сімович сказав, що – Свенціцький. Прошу остаточно зясувати!

Мист[ецький] промисл я закінчу до 15. III. Чи передавати Проф. Сімовичу, чи надіслати безпосередньо Вам? А може тільки ілюстрації вислати безпосередньо Вам? Що до цілого матеріалу до кінця УЗЕ, то, приблизно, міг би все виготовити до 15. травня.

Про спосіб ілюстрування укр[аїнського] мист[ецтва] напишу докладного листа коли буду Вам висилати усі ілюстр[ативні] матеріали.

Всього доброго!

З великою повагою до Вас

В. Січинський

№ 6 Прага 30. IV. 1933

Високоповажний Професоре!

З літ[ери] „Ф” вийшла у мене затримка тому, що я був переконаний – спочатку мало йти „У” і всі огляди про Україну і україн[ське] мист[ецтво].

Огляд „Українське мистецтво” я передав п. Редакт[ору] проф. В. Сімовичу ще 10 березня. Очікую присилки огляду про гончарство п[ана] др. Пастернака і вишивки та писанки п[ані] Гургулівної, щоби погодити зі своїми оглядами про мистецьк[ий] промисл.

З надісланого Вам матеріялу на літ[еру] Ф. прошу конче помістити без скорочень огляд Флямендського мист[ецтва]. Як відомо в деяких енциклопедіях такого огляду зовсім нема, бо Фляменд[ське] мист[ецтво] за державною приналежністю приділяють до нідерлядськ[ого], голяндського і нарешті до бельгійського. Також в УЗЕ під „голяндск[им] мист[ецтвом]” (цей огляд робив не я) „анексовано” почасті і фляманд[ське] мист[ецтво]. Ми мусимо огляди поділяти не за державн[ою] приналежність, а за народньо-національною. Тим більше, що Флямандці є до нас дуже прихильні і в XVII – XVIII в. Фляндське мист[ецтво] мало великий вплив на україн[ське] малярство.

З великою повагою до Вас

В. Січинський

Ілюстр[ації] на Ф посилаю лише три.

Матеріал на літ[еру] Х і Ц пришлю за тиждень.

Дуже прошу подати мені адресу Україн[ської] Спілки колпортерів у Львові.

№ 7 Прага 18. V. 1933

Високоповажний Пане Редакторе!

Посилаю Вам матеріяли з мистецтва на літ[ери] Ч-Я, значить до кінця абетки! Огляди укр[аїнського] мист[ецтва] передав редак[тору]

В. Сімовичу ще 15 березня с[ього] р[оку]. Залишилось мені ще додати огляд мист[ецтва] промислу для „України” та всі ілюстрації. Не міг досі цього зробити, бо мені не були надіслані огляди Я. Пастернака про кераміку і Гургулівної про вишивки і писанки – для редакції і доповнення. Отже я майже закінчив всі свої зобов’язання перед УЗЕ. Зі свого боку прошу Вас підтримати моє прохання перед Видавництвом УЗЕ щоб мені замість готівки за гонорар надіслали комплект УЗЕ у шкіряній чи півшкіряній оправі (поки що I-II томи) зі знижкою 30 % і з пересилкою на кошт В[идавницт]ва, обов’язковою як „Друк”. Думаю, що це моє прохання зовсім оправдане, вимога невелика, а для В[идавницт]ва зовсім вигідна. Комплект потрібний мені в найближчих днях, бо згодом може статися, що така комбінація втратить для мене всяке значення.

З приводу зош[ита] 22 на ст. 157 – про Софійський Собор у Києві подані зовсім невірні дані – отже не мої, як бачу якогось „церковника” відомості почерпнуті ще з „літератури” початку XIX віку. Про дату заложення Софії і на який „зразок” заложена існує новіша наукова література. Приблизно то саме сталося і з Десятинною церквою в УЗЕ – там також мої відомості замінені іншими. Дуже прикро, що про дві найстарші і найцінніші будови укр[аїнської] архітектури подані хибні відомості. А в списку співробітників все-таки стоїть, що мистецтво заступаю я. Значить вина падає на мене.

На ст. 244 зош. 22 переплутані підписи під ілюстраціями: Л. Тарасович і О. Тарасович. Має бути навиворот: перша ілюстрація „О[лександр] Тарасевич” і друга „Л[ео] Тарасевич”. Помилка прикра, тим більше, що О. і Л. Тарасовичі найвизначніші укр[аїнські] гравери XVII – XVIII ст.

Всього доброго!

З великою повагою до Вас

В. Січинський

Дуже прошу налагодити справи з висилкою I-II томів УЗЕ.

№ 8 Прага 20. V. 1933

Високоповажана Редакціє!

У відповідь на Вашу цінну картку повідомляю, що я вислав цілий матеріал з мистецтва на літ[ери] Ч-Я – дня 18. V. 1933.

У доповнення до мого листа з того самого дня, прошу Видавництво УЗЕ не турбувати в справі висилки мені УЗЕ. Такий комплект я вже одержав.

З великою повагою до Вас

В. Січинський

№ 9 Львів 20. X. 1933.

Високоповажана Редакціє!

Посилаю помилки і доповнення до томів II і III УЗЕ.

Матеріал з україн[ського] промислового (прикладного) мист[ецтва]) постараюся вислати в найближчому часі.

При тім пригадую, що Видавництво ще і досі не полагодило справу з ціною проданих мною комплектів УЗЕ. Іменно є у нас розходження що до ціни (за кордоном) комплекту УЗЕ. Згідно з оголошенням В[идавницт]ва на останній сторінці окладинок – ціна УЗЕ за кордоном подана в долярях. У свій час я звертав на це увагу В[идавницт]ва. Одначе в кінцевому рахунку В[идавницт]во порохувало мені цей комплект в золотих польськ[их], що становить різницю, лише на перших двох томах, коло 27 зол.

Крім того є значні різниці у підрахованню рядків матер[іалу] з мистецтва у зошитах 22 і 29 та рисунків у зошитах 21, 22 і 30.

Іменно коло 100 рядків і 5 ілюстрацій залишилися не оплачені.

Все це прошу вирівняти і остаточно поладити.

Відносно матеріалу до зошитів про Україну, застерігаю, що наколи має бути друкована окрема відбитка чи книжка з цього матеріалу, то лише у порозумінню з авторами. Про окрему відбитку мусить бути і окрема мова з автором. Досі матеріал я вислав лише до УЗЕ. Все це ласкаво прошу передати шановному Видавництву.

З великою повагою до Вас

В. Січинський.

** На кожному листі є номер та печатка «Редакція Української Загальної Енциклопедії...» Мову і правопис автора збережено.*

Джерела:

1. Кейван І. Володимир Січинський – архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто : Євшан-зілля, 1958. – 64 с.
2. УЗЕ, зошит ч. 28. – Лютий 1935. – С. 4.
3. Львівська національна наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд УЗЕ.
4. Співробітники загальної частини УЗЕ та гасла «Україна». – Супліменти до УЗЕ. – 1934. – С. 1425-1426.
5. УЗЕ. – Т. 3. – С. 435-482.
6. Нові шляхи. – 1930. – № 5. – С. 57-64; № 11. – С. 186-190; № 12. – С. 305-311; 1932. – № 1. – С. 102-104; № 4. – С. 60-68.
7. Українська культура: Збірник лекцій: Курси українознавства при Українській Господарській Академії в Подєбрадах. – Подєбради, 1934-1935. – 592 с.; іл.
8. Львів, 1936. – 32 с. + іл.
9. Львів, 1936. – 16 с.
10. Львів, 1936. – 112 с. + іл.
11. Львів, 1936. – 34 с. + іл..
12. Прага, 1937. – 128 с.
13. Львів, 1937. – 72 с.
14. Науковий збірник в 30 річницю наукових праць проф. І. Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 135-153.
15. Прага, 1940. Альбом VI табл. з 57 рис.
16. Зб. Українська культура. – Подєбради, 1940. – С. 159-182.
17. Альбом. – Прага, 1943. – 8 таблиць.
18. Збірник лекцій про образотворче і прикладне мистецтво. – Львів, 1943.
19. Альбом. – 47 табл. з 500 рис.. – Прага, 1943.
20. Альбом. – Прага, 1943. – 9 окремих листів ілюстрацій в обгортці.
21. Альбом. – Прага, 1943. – 8 табл.
22. Т. І. – Філядельфія, 1952. – 63 с., іл.
23. Філядельфія, 1952. – 19 с. + іл.
24. Нью-Йорк, 1950.
25. Нотатки з мистецтва (Філадельфія). – 1966. – № 4. – С. 15-37, іл.
26. Альбом 64 таблиць з 300 рис. та 8-сторінковим вступом. – Прага, 1940.

**СЕРГІЙ КИРИЛОВИЧ ШКУРКО (1907-1980) –
КРАЄЗНАВЕЦЬ, ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО**

У статті йдеться про кам'янецького краєзнавця С.К.Шкурка, який впродовж багатьох років досліджував археологію та історію Кам'янця-Подільського. Він був знаним в наукових колах дослідником підземель Старого міста. Впродовж 1960-1970-х рр. виявив різночасові археологічні матеріали на території міста.

Ключові слова: Сергій Кирилович Шкурко, археолог, Кам'янець-Подільський, біографія, краєзнавець.

22 березня 1907 р. в Кам'янці-Подільському народився Сергій Кирилович Шкурко. Ще в дитинстві він полюбив Кам'янець. Особливо його приваблювала давня історія Старого міста і величні оборонні споруди. Навчався він у міській школі №1. В роки Другої світової війни був учасником антифашистського підпілля, яке діяло в Кам'янці-Подільському. Був членом правління Кам'янець-Подільської філії Хмельницького історико-краєзнавчого товариства. В 1950-1960-ті рр. працював науковим співробітником в Кам'янець-Подільському історичному музеї [1, с. 400-401]. Посада науковця дозволила в повній мірі зайнятися улюбленою справою – досліджувати історію та архітектуру Старого міста [5].

Найбільше його цікавила археологія. Зокрема підземелля Кам'янця-Подільського, більшість з яких були в той час були не досліджені. Працюючи науковцем в музеї, як тільки дізнавався, що в Старому місті проводилися земляні роботи, обов'язково проводив обстеження розкопів. Все побачене занотовував, зафіксував залишки матеріальної культури, а зібрані археологічні знахідки передавав у фонди музею. Рукописи досліджень передані в сховища Державного архіву Хмельницької області. В особистому фонді краєзнавця зберігаються 3 справи в яких містяться матеріалами археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського (нариси, схеми, карти, акти, доповідні записки) [8-10].

С.К.Шкурко брав участь в дослідженнях Вірменського миколаївського храму (XV-XVIII ст.) [9, арк. 16-21], центральної частини Старого міста (1960-1970-ті рр.) [40, с. 626]. Він прийняв участь і описав археологічні дослідження фортеці, які проходили в 1959-1960 рр. Було зафіксовано обміри розкопів, виявлені археологічні знахідки. На основі виявлених археологічних матеріалів та історичних джерел підготував нариси «Істрія однієї розкопки», «Кам'янець-Подільська фортеця» [8]. Співпрацював з доктором історичних наук І.С.Винокуром, реставратором Є.М.Пламеницькою, краєзнавцем А.Г.Паравійчуком та ін.

У 1962 році вирішив написати об'ємну книгу про Кам'янець-Подільський на зразок відомої роботи Ю.Сіцінського «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний нарис». Підготував першу частину цієї книги (з найдавніших часів до Першої світової війни) обсягом 320 сторінок з ілюстраціями, проте справа до видання не дійшла. Рецензія на рукопис була підготовлена доцентом Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л.Коваленком [11].

Відомий Сергій Кирилович за краєзнавчими публікаціями в місцевій газеті. На сторінках часопису «Прапор Жовтня» періодично публікував статті в рубриках «Сторінки історії», «Знайомство з рідним містом», «Орбіта краєзнавця» [1, с.400-401]. Присвятив ряд газетних публікацій видатним постатям, які проживали в місті: К. Батюшкову [34], В. Далю [3], С. Потоцькій [46], родині Затонських [41] та ін. [33] Публікував статті про писемні та архітектурні пам'ятки вірмен Кам'янця-Подільського, одна з яких вийшла друком в історико-філологічному журналі в Єревані (1968 р.) [35; 43].

Впродовж з 15 листопада 1969 р. до 7 серпня 1970 р. в газеті «Прапор Жовтня» публікував серію з 16-ти статей «Знайомтесь з рідним містом». В них він знайомив читачів з вулицями та майданами Старого міста. Серед них: Старопоштовий спуск, Кузнечна вулиця, Музейна вулиця, Старий бульвар, Вулиця Карла Маркса, Вулиця Кірова, Центральна площа, вулиця Бебеля, Радянська площа, вулиця Свердлова, Госпітальна вулиця, вулиця Рози Люксембург та ін. [17-32].

На початку 1970-х рр. С.К.Шкурко задумав розширити серію газетних статей про вулиці і видати книгу нарисів про історичне минуле вулиць Кам'янця-Подільського. На жаль плани про видання книги нарисів у видавництві «Будівельник», чи у львівському «Каменярі», так і залишилися в задумах.

Цікавила краєзнавця проблема датування Кам'янця-Подільського. У 1958 р. в складі групи науковців від місцевого краєзнавчого музею звертався із запитом в Інститут історії Вірменської СРСР про першу згадку проживання вірмен в Кам'янці-Подільському. Після наданої інститутом відповіді і вирішено відзначати 900-річчя застосування міста в 1962 р. Вказану думку підтримав академік М.Тихомиров [10, арк. 1]

Його знали київські спелеологи, які зацікавилися вивченням підземних ходів Кам'янця. Група спелеологів під керівництвом Марка Міліцина, яка влітку 1973 р. відвідала Кам'янець-Подільський, залишила йому на пам'ять фотографію з написом: «Ентузіастові кам'янецьких підземель Сергієві Кириловичу Шкурку від київських спелеологів. 24/VI-73» [2]. Листувався С.К.Шкурко з істориком Я.В.Дашкевичем [14], письменником В.П.Беляєвом [12], художником С.В.Кукурудзою [13].

Був учасником I-V Подільських історико-краєзнавчих конференцій в матеріалах яких публікував тези «Археологічні спостереження за земляними роботами в м. Кам'янці-Подільському» [44, с. 83-84], «Трипільські поселення на території Кам'янця-Подільського» [45].

Впродовж 1959-1979 рр. на території Кам'янця-Подільського та його околиць за участі С.К.Шкурка виявлено ряд трипільських жител. В межах Старого міста було виявлено залишки трипільської культури, зафіксовані на території фортеці, біля Вірменського колодязя, Ратуші, на Радянській площі, у дворі швейної фабрики, на вул. Довгий, Руських і Польських фільварках [45, с. 114-115].

Зацікавився С.К.Шкурко вивченням підземель Старого міста. Дослідження залишків трипільських поселень нашоухнули краєзнавця на думку, що підземні галереї в Кам'янці-Подільському виникли в епоху неоліту (IV-II тис. до н.е). Гіпотеза базувалася на тому, що в кінці 1970-х рр. у Варшаві та Холмі було виявлено подібні галереї, які проходили у пластах глини і на думку польських вчених виникли в неоліті [39, с. 4].

С.К.Шкурко вважав найдавнішими переходи-тунелі, викопані в східній частині Старого міста. Вони були вперше виявлені у 1955 р. при будівництві першої школи. Проводив дослідження підземних ходів на площі Польський ринок. Простежив, що один з них веде від Ратуші до вірменського ринку, другий до Кафедрального костюлу [38]. Краєзнавець описав підвали будинків на площі Польський ринок, як «давні, збудовані досить просторо та надійно, входи зроблені косяками з тесаного каменю» [42, арк. 25]. Також С.К.Шкурко описав підземні ходи які ведуть до Кравецької та Різницької башт [37, с. 387-389]. В одному із звітів писав: *«все Старе місто пересікають підземні галереї і переходи, які спрямовані в різні сторони. Одні йдуть до башт, які стоять над скелями, до Міських воріт і тайників. Нажаль всі ці підземні споруди ніким не досліджені та не вивчалися»* [10, арк. 9].

Маловивченими були підземелля фортеці. Краєзнавець відзначив, що «залишається не дослідженим підземний хід, який починається біля Турецького мосту (на околиці) і йде під замок». Нова фортеця із Старою з'єднувалася декількома підземними ходами. В Старій фортеці були не розвідані підземні в'язниці біля Папської башти. Тоді вдалось встановити, що підземний хід в північній стороні замку під баштами Ружанка та Лянцкоронська був засипаний в XIX ст. [38].

У повоєнний час і до 1970-х років С.К.Шкурко активно працював над підготовкою археологічної карти Старого міста. Копія досліджень, які мають назву «Пояснювальна записка до схематичної історико-архітектурної та археологічної карти Кам'янця-Подільського (Старе місто)» (1967 р.) в обсязі 41 аркуша, зберігається у фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» [42; 6]. В ній описано найважливіші архітектурні пам'ятки міста, стан культурних шарів та основні археологічні знахідки, які були виявлені в 1960-х рр. в Старому місті. До археологічної карти С.К.Шкурко розробив перелік необхідних заходів з охорони і дослідження історико-архітектурних та археологічних пам'яток в Старому місті.

Окрім дослідження пам'яток С.К.Шкурко написав декілька листів Держбуду УРСР, виконкому Хмельницької обласної ради про необхідність реставрації об'єктів культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському [15].

Краєзнавець зробив вагомий внесок у вивчення архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського. У фондосховищах Державного архіву Хмельницької області зберігаються «Нариси з історії архітектурних пам'яток м. Кам'янця-Подільського (2 грудня 1963 р. – 25 липня 1976 р.)» [16] та «Статті та нариси про історію вірменських пам'яток архітектури і культури на території Кам'янця-Подільського (11 січня 1972 р. – 4 жовтня 1973 р.)» [7]. В цих матеріалах вміщено графічні матеріали де зображено гіпотетичний вигляд фортеці в Кам'янці-Подільському (Іл.1).

Загалом, плідна краєзнавчо-пошукова робота Сергія Кириловича Шкурка припала на 1960-1970-ті рр. Життя його обірвалося 16 вересня 1980 р. Впродовж останніх 20 років ним проводилися археологічні обстеження розкопів та вивчення підземель Старого міста. Краєзнавцем зроблено значний вклад в популяризацію історичного минулого Кам'янця-Подільського. Неодноразово публікувалися науково-популярні статті на сторінках газети «Прапор Жовтня». С.К.Шкурко добре знали краєзнавці і дослідники історії міста, а його творча спадщина і сьогодні зберігається у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».



Іл.1. Гіпотетичний вигляд раннього будівельного етапу Кам'янецького замку

Джерела:

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В.Баженов. — Кам'янець-Подільський, 1993. — 480 с.
2. Будзей О. Про Сергія Шкурка / Олег Будзей // Подолянин. — 2007. — № 11 (16 березня). — С. 7.
3. Він жив у нашому місті [Володимир Даль] // Прапор Жовтня. — 1962. — 21 серпня. — С. 4.
4. Даль на Поділлі // Прапор Жовтня. — 1980. — 28 травня. — С. 4.
5. Держархів Хмельницької області (ДАХО), ф.р. 4804, оп.1, спр. 1. Копії личних документів Шкурко С.К. (9 янв. 1939 – 25 июля 1975 г.), 10 арк.
6. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр. 5. Историко-архитектурная и археологическая карта г. Каменец-Подольского, 1 арк.
7. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.13. Статті и заметки об армянских памятниках архитектуры и культуры на территории г. Каменец-Подольского (11 января 1972 – 4 октября 1973 г.), 28 арк.
8. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.15. Матеріали об археологических раскопках на территории Каменец-Подольской крепости (заметки, схемы, карты) (9 июня 1959 г. – 14 ноября 1976 г.), 18 арк.
9. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.17. Матеріали об археологических раскопках в г. Каменец-Подольском (схемы, чертежи, акты вскрытия грунта, докладные записки) (29 октября 1961 г. – 1 декабря 1973 г.), 28 арк.
10. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.18. Матеріали по археологи г. Каменец-Подольского (карты, чертежи, заметки) (24 октября 1964 г. – 4 апреля 1974 г.), 20 арк.
11. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.21. Рецензія доцента Каменец-Подольского педагогического института Л.К.Коваленко на работу С.К.Шкурко «Город Каменец-Подольский, историческое описание» (12 апреля 1963 г.), 3 арк.
12. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.22. Письма писателя Беляева В.П. (24 февраля 1956 г. – 31 марта 1973 г.), 24 арк.
13. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.24. Письма члена Союза художников СССР С.В.Кукурудзы (3 октября 1968 г. – 15 января 1972 г.), 10 арк.
14. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.25. Письма кандидата исторических наук старшего научного сотрудника Института общественных наук в г. Львове Я.Дашкевича (25 августа 1970 – 18 февраля 1972 г.), 10 арк.
15. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.26. Переписка с Госстроем УССР, исполкомом Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся о реставрации архитектурных памятников в г. Каменец-Подольском (7 мая 1971 г. – 8 декабря 1973 г.), 10 арк.
16. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.8. Заметки об истории архитектурных памятников г. Каменец-Подольский (2 декабря 1963 – 25 июля 1976 г.), 38 арк.
17. Знайомтесь з рідним містом. 1. Вітряна брама // Прапор Жовтня. — 1969. — 15 листопада. — С. 4.
18. Знайомтесь з рідним містом. 10. Вулиця Бебеля // Прапор Жовтня. — 1970. — 7 березня. — С. 4.
19. Знайомтесь з рідним містом. 11. Радянська площа // Прапор Жовтня. — 1970. — 16 травня. — С. 4.
20. Знайомтесь з рідним містом. 12. Вулиця Свердлова // Прапор Жовтня. — 1970. — 29 травня. — С. 4.
21. Знайомтесь з рідним містом. 13. Госпітальна вулиця // Прапор Жовтня. — 1970. — 3 липня. — С. 4.
22. Знайомтесь з рідним містом. 14. Вулиця Рози Люксембург // Прапор Жовтня. — 1970. — 15 липня. — С. 4.
23. Знайомтесь з рідним містом. 15. Укріплення // Прапор Жовтня. — 1970. — 7 серпня. — С. 4.
24. Знайомтесь з рідним містом. 2. Старопоштовий спуск // Прапор Жовтня. — 1969. — 29 листопада. — С. 4.

25. Знайомтесь з рідним містом. 3. Польські ворота // Прапор Жовтня. – 1969. – 17 грудня. – С. 4.
26. Знайомтесь з рідним містом. 4. Кузнечна вулиця // Прапор Жовтня. – 1969. – 24 грудня. – С. 4.
27. Знайомтесь з рідним містом. 5. Музейна вулиця // Прапор Жовтня. – 1970. – 9 січня. – С. 4.
28. Знайомтесь з рідним містом. 6. Старий бульвар // Прапор Жовтня. – 1970. – 17 січня. – С. 4.
29. Знайомтесь з рідним містом. 7. Вулиця Карла Маркса // Прапор Жовтня. – 1970. – 28 січня. – С. 4.
30. Знайомтесь з рідним містом. 8. Вулиця Кірова // Прапор Жовтня. – 1970. – 10 лютого. – С. 4.
31. Знайомтесь з рідним містом. 9. Центральна площа // Прапор Жовтня. – 1970. – 20 лютого. – С. 4.
32. Знайомтесь з рідним містом. Історичні пам'ятки // Прапор Жовтня. – 1970. – 24 лютого. – С. 4.
33. І. В. Луцицький: Наші славетні // Прапор Жовтня. – 1973. – 3 січня. – С. 3.
34. К. М. Батюшков: Він жив у нашому місті // Прапор Жовтня. – 1962. – 29 травня. – С. 4.
35. Лікарня вірмен: Орбіта краєзнавця // Прапор Жовтня. – 1979. – 12 травня. – С. 4.
36. Літописні пам'ятки вірмен: Сторінки історії // Прапор Жовтня. – 1970. – 7 липня. – С. 4.
37. Мошак М. Краєзнавець Сергій Кирилович Шкурко і його «Археологическая карта города Каменец-Подольского...» / Мирослав Мошак // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С.Травінський (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. — С.387-389.
38. Підземне місто: Сторінки минулого // Прапор Жовтня. — 1972. — 19 січня. — С. 4.
39. Підземні галереї / Сергій Шкурко // Прапор Жовтня. — 1979. — 1 вересня. — С.4.
40. Сикора Э.Ф. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю “Цветка на камне”, кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии / Э.Ф. Сикора. — Х.: “Міськдрук”, 2010. (– 700 с.). — С.626.
41. Сім'я Затонських: Сторінки історії // Прапор Жовтня. — 1962. — 21 липня. — С. 4.
42. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.3403, Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте г. Каменец-Подольском (Старый город) (1967 р.), 41 арк.
43. Шкурко С. Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольском / С.Шкурко // Историко-филологический журнал. — № 2(41). — Ереван, 1968. — С. 233-244.
44. Шкурко С. Археологічні спостереження за земляними роботами в м. Кам'янці-Подільському / Сергій Шкурко // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1965. — С. 83-84.
45. Шкурко С. Трипільські поселення на території Кам'янця-Подільського / Сергій Шкурко // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 114-115.
46. Ще раз про портрет Софії Потоцької: Читачі відгукуються // Прапор Жовтня. — 1962. — 2 червня. — С. 4.

Віктор Прокопчук
м. Дунаївці

ЮРІЙ ТЕЛЯЧИЙ: ГОРИЗОНТИ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито життєвий шлях, наукову, педагогічну, краєзнавчу діяльність Юрія Васильовича Телячого – доктора історичних наук, професора.

Відомий український історик, педагог, краєзнавець, доктор історичних наук, професор, начальник управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України Телячий Юрій Васильович народився 15 червня 1970 р. у с. Лисець Дунаєвецького району Хмельницької області. Батьки його – представники сільської інтелігенції: Василь Іванович – агроном, Надія Степанівна – бібліотекар.

1985 р. Ю. Телячий на “відмінно” закінчив восьмий клас Лисецької восьмирічної школи й вступив на шкільне відділення Хмельницького педагогічного училища. Після закінчення педучилища служив в армії (1989–1991). Демобілізувавшись у званні старшини, став студентом історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В.П. Затонського.

Інститут Ю.В. Телячий закінчив 1996 р. із занесенням його прізвища до Книги пошани історичного факультету та з рекомендацією ради факультету щодо вступу до аспірантури й опублікування успішно захищеної дипломної роботи у вигляді книги про село Лисець. За порадою декана О.М. Завальнюка, для визначення теми дисертації звернувся до професора М.Г. Кукурудзяка, який запропонував дослідити історичний аспект реформування загальноосвітньої школи в роки Української революції (1917–1920 рр.) і дав згоду стати науковим керівником.

1997 р. молодий учитель став на першу сходинку управлінської кар'єри – очолив у Дунаєвецькому районі Михайлівську загальноосвітню школу I-II ступенів, а невдовзі – і рідну Лисецьку загальноосвітню школу I-III ступенів. 1998 року у співавторстві з В.С. Прокопчуком, тоді завідуючим Дунаєвецьким районним відділом освіти, видав історико-краєзнавчий нарис “Лисець,” спільна робота над яким трива-

ла з 1995 р.¹ Однак 1999 р. передчасно помер професор М.Г. Кукурудзяк й постало питання про нового наукового керівника. На прохання Ю.В. Телячого ним став О.М. Завальнюк.

Керівництво школою, підготовка дисертаційного дослідження позитивно впливали на формування особистості педагога, управлінця, науковця. Очолюючи Лисецьку ЗОШ I-III ст., Юрій Васильович прагнув зберегти й примножити традиції колективу, вивести заклад у число кращих у районі, області. 1999 року на базі школи був проведений всеукраїнський семінар директорів обласних центрів технічної творчості. Навесні 2000 року за безпосередньої його участі в школі був відновлений сільський історико-краєзнавчий музей, якому в 60-х рр. ХХ ст. було присвоєно звання “народного”. 2000 року він ініціював створення герба с. Лисець (автор – уродженець села, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки художників України М.В. Мاستикаш), видав нарис історії Лисецької церкви Різдва Богородиці². За дорученням голови Дунаєвецької районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців В.С. Прокочука перевіз з Києва особисті речі, фотокартки, документи, нагороди, книги з домашньої бібліотеки земляка-дунаївчанина доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Ф.П. Шевченка (1914–1995). Вони склали основу музейної кімнати в Дунаєвецькій ЗОШ I-III ст. № 2, у котрій колись навчався Федір Павлович, та музейної кімнати-бібліотеки в Дунаєвецькій районній бібліотеці.

Одночасно Ю.В. Телячий готувався до захисту дисертації. Завдяки розумінню й всебічній підтримці О.М. Завальнюка навесні 2000 р. його кандидатська дисертація була подана на розгляд спеціалізованої вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У листопаді відбувся успішний захист за опонування П.П. Брицького, доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, та О.М. Германа, кандидата історичних наук, проректора Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя³.

У вересні 2000 р. розпочалася нова сторінка життя Ю.В. Телячого – він перейшов на викладацьку роботу до Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту. У нього, викладача кафедри суспільних наук, склались теплі, ділові взаємини з ректором інституту М.М. Дарманським, колегами, студентами. Наявність досвіду директорської роботи, фахової освіти, ініціативність і комунікабельність сприяли призначенню Ю.В. Телячого в березні 2001 р. на посаду завідувача кафедри менеджменту освіти.

Працюючи над концепцією підготовки управлінських кадрів він вивчив досвід вищих навчальних закладів Києва, Луганська, Харкова, займався підготовкою матеріальної, кадрової і документальної бази, що дало можливість успішно пройти ліцензування (2001) та акредитацію (2003) нової спеціальності “Управління навчальним закладом” за найвищим четвертим рівнем. Ю.В. Телячий брав активну участь у науковому і громадському житті інституту: керівництві навчально-виховним процесом у магістратурі, роботі наукового товариства слухачів магістратури, підготовці та проведенні науково-практичних конференцій, семінарів, виданні методичних рекомендацій, посібників, працював у групі Міністерства освіти і науки України з розробки державних стандартів освіти зі спеціальності “Управління навчальним закладом”.

Ю.В. Телячий успішно поєднує роботу з наукою. Впродовж 1995–2016 рр. опублікував більше 230 праць, у тому числі - 20 окремих видань (монографій, брошур, навчальних посібників), понад 200 наукових, 16 науково-популярних статей. Під його науковим керівництвом Б.С. Кришук, Ю.М. Лісніченко, В.П. Олло, В.М. Островий захистили кандидатські дисертації, він керує роботою аспірантів А.І. Круковської та М.В. Мазуренок. Науковець виступає офіційним опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, є автором багатьох відгуків на автореферати дисертацій, рецензентом, науковим редактором, відповідальним секретарем, членом редколегій низки наукових видань. 2014 р. став членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії.

З наукового доробку дослідника варто виокремити нарис до 80-річчя з часу створення Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту разом із М.М. Дарманським і Л.Ф. Шумлянською Ю.В. Телячий видав історичний нарис діяльності вищого навчального закладу, що пройшов шлях становлення та розвитку від педкурсів, педтехнікуму, педучилища, педколеджу до гуманітарно-педагогічного інституту⁴. Опрацювання розсекречених матеріалів архіву Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області, зокрема щоденника Олександри Радченко про колективізацію і голодомор на Харківщині, інших архівних документів дало можливість у співавторстві з П.Я. Слободянюком видати книгу “Чорна дошка України”⁵.

Помітний внесок Ю.В. Телячий зробив у вивчення культурно-освітніх процесів у роки Української революції (1917–1920 рр.), видавши у співавторстві з О.М. Завальнюком монографію “Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний

нарис”⁶, а спільно з В.М. Даниленком, О.М. Завальнюком - монографію “Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій”⁷. У контексті відновлення історичної пам’яті важливе значення має книга “Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій” (співавтори – П.Я. Слободянюк, Ю.С. Чемерис)⁸ – своєрідний мартиролог 118 освітян Хмельниччини, які зазнали гіркої долі в часи репресій.

Біографічний нарис про життя й поетичну творчість Маргарити Борзаківської, американки українського походження, підготовлений Ю.В. Телячим у співавторстві з М.М. Дарманським, розкрив широким колам талановиту особистість землячки, поетеси, яка в США популяризувала українську мову, культуру та історію⁹.

У співавторстві з М.В. Ковалем Ю.В. Телячий видрукував книгу “Володимир Затонський: нарис життя і діяльності (1888–1938 рр.), де вперше в новітній історіографії відтворено історико-біографічний портрет відомого партійного і державного діяча радянської України, його життя, громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність, трагічний фінал¹⁰. Юрій Телячий у процесі роботи над докторською дисертацією за безпосередньої участі та допомоги автора цієї статті віднайшов поезії М.П. Годованця, написані в роки Української революції 1917–1920 рр., упорядкував їх, супроводив вступною статтею й примітками. Так побачила світ збірка поезій і дослідження “Микита Годованець. Поезії 1917–1920 рр.”¹¹

Вагомі наукові відкриття Ю.В. Телячого пов’язані з дослідженням державотворчої діяльності, культурно-освітньої, мистецької, наукової творчості Петра Івановича Холодного (1876–1930) – українського державного діяча, педагога, художника, науковця, патріота-інтелігента, ім’я якого й сьогодні недостатньо популяризоване в Україні. Разом із науковим консультантом членом-кореспондентом НАН України В.М. Даниленком, ректором Кам’янець-Подільського державного університету академіком АНВШ України О.М.Завальнюком, директором Центру дослідження історії Поділля професором Л.В. Баженовим, директором наукової бібліотеки Кам’янець-Подільського державного університету, професором В.С. Прокопчуком, директором Державного архіву Хмельницької області П.Я. Слободянюком Ю.В. Телячий ввійшов до складу організаційного комітету з проведення всеукраїнського круглого столу “Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.): життя в ім’я України”, який відбувся 2006 року в стінах університету за участі науковців Києва, Львова, Вінниці, Хмельницького. Складовою форуму стала виставка копій образотворчих полотен Петра Холодного з власної колекції Юрія Телячого. Такі виставки згодом пройшли у ВНЗ, мистецьких, архівних закладах Хмельницького, у Львівській галереї мистецтв. У підсумку світ побачила низка статей та видань, присвячених аналізу творчості П. Холодного, зокрема “В ім’я України. Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.)”, 2006 р.)¹².

Ю.В. Телячий – співавтор колективних монографій “Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)”¹³ (2007), “Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область” (2010)¹⁴. Оригінальний характер носить укладене Ю.В. Телячим видання “Малі фольклорні жанри української діаспори в США 1917–1920 рр. (за матеріалами “Календаря Українського Народного Союзу)” (2011)¹⁵. У навчальному процесі не лише Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, а й інших вишів використовуються посібники, підготовлені ним у співавторстві з іншими авторами¹⁶⁻¹⁷.

Ю.В. Телячий цілеспрямовано займається дослідженням внеску української інтелігенції у розвиток української літератури та образотворчого мистецтва періоду 1917–1920 рр., що також знайшло відображення в низці публікацій 2000–2016 рр. Він тісно співпрацює з ученими багатьох українських і зарубіжних ВНЗ, наукових інститутів, представниками української діаспори в США, Канаді, Польщі, Чехії, Словаччині.

Наприкінці 2004 р. Ю.В. Телячий був обраний на посаду вченого секретаря інститутської вченої ради. Чимало доклав до того, щоби науково-педагогічні працівники інституту, академії одержали атестати доцентів (понад 70 кандидатів наук) і професорів (6 докторів наук). 2005 року і сам став атестованим доцентом кафедри менеджменту освіти.

1 листопада 2005 р. Ю.В. Телячий вступив у докторантуру Кам’янець-Подільського державного університету і за наукового консультування В.М. Даниленка розпочав підготовку докторської дисертації. 2008 р. обійняв посаду проректора з науково-педагогічної роботи, професора кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, був членом вченої ради, головою науково-методичної ради академії, заступником голови методичного об’єднання викладачів вищих педагогічних навчальних закладів I-II рівнів акредитації Західного регіону України. За час роботи на посаді проректора спільно з керівництвом, колегами-викладачами не мало зробив для якісних змін в організації навчального процесу, методичної, організаційної роботи. Заслугою Юрія Васильовича є відкриття в академії низки нових спеціальностей, успішне проходження процедур ліцензування та акредитації.

Юрій Васильович, співпрацюючи з галузевими інститутами Національної академії педагогічних наук України, активно займається науковими дослідженнями, є співорганізатором науково-практичних конференцій, науково-практичних семінарів, круглих столів за участю наукової, педагогічної громадськості. Очолюючи регіональну лабораторію професійної ступеневої підготовки педагогів початкової ланки освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, сприяв проведенню на базі академії виїзних засідань наукових інститутів НАПН України.

Неодноразово очолював він журі обласного етапу всеукраїнського молодіжного конкурсу “Новітній інтелект України”, багато років поспіль є членом журі, заступником голови журі фінальних всеукраїнських турнірів юних істориків, членом журі всеукраїнських студентських історичних турнірів. 2009 року Юрій Васильович став членом Національної спілки краєзнавців України, обраний заступником голови Хмельницької обласної організації НСКУ. Він – дійсний член Центру дослідження історії Поділля при Кам’янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член редколегії науково-краєзнавчих журналів “Хмельниччина. Дивокрай”, “Хмельницькі краєзнавчі студії”, альманаху “Краєзнавець Хмельниччини”, збірників наукових праць Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії “Педагогічний дискурс”, “Актуальні питання мистецької педагогіки”, а також і одного з найфундаментальніших видань новітньої історії України – “Книги Пам’яті України. Голодомор – Геноцид 1932–1933 рр. Хмельницька область” (у 2-х томах, 2008 р.)¹⁸⁻¹⁹.

Результатом наполегливої дослідницької роботи Юрія Телячого стало введення до наукового обігу низки архівних джерел, відкриття і популяризація біографічних матеріалів визначних українських діячів, підтримка і розвиток нових напрямів історичних, біографічних досліджень, активна виставкова діяльність, пропагандистська, громадська робота в різних містах України, в архівних, культурно-мистецьких установах Росії, Білорусі, Словаччини, Чехії. До цього значною мірою спонукає його приналежність до наукової школи істориків Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка “Україна наприкінці XIX ст. – у 30-х рр. XX ст.”, засновником і керівником якої є його наставник професор О.М. Завальнюк. З 2015 року Ю.В. Телячий статусі керівника забезпечує реалізацію бази академії науково-дослідницької теми “Національно - культурне відродження на Поділлі на початку XX ст.”.

У спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича 10 квітня 2015 р. відбувся успішний захист докторської дисертації Ю.В. Телячого “Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)” (науковий консультант – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор В. М. Даниленко). Офіційними опонентами на захисті виступили О.П. Реєнт – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України; І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; І.С. Зуляк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри давньої та середньовічної історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка²⁰. Напередодні захисту побачила світ монографія “Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)” (2014)²¹.

Невдовзі після захисту докторської дисертації під грифом Міністерства освіти і науки України вийшов друком навчальний посібник Ю.В. Телячого “Українська художня книга 1917–1920 рр.”²². 2015 р. колегія Міністерства освіти і науки України присвоїла Ю.В. Телячому звання професора кафедри суспільних дисциплін. Виходячи із постанови пленуму Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України щодо реалізації фундаментального видавничого проекту “Енциклопедія Хмельниччини”, на початку 2016 р. він підготував і видав методичний посібник для врахування в практичній роботі авторам-дописувачам²³.

Ю.В. Телячий сприяв відновленню на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії з 2011 р. щорічних всеукраїнських науково-практичних конференцій “Духовні витоки Поділля”, проводив широку просвітницьку роботу зі студентами, громадськістю Хмельниччини, виступав по радіо, телебаченню з актуальних питань історії, культури, освіти. Початок цьому був покладений ще на початку 1990-х років у ході радіопередачі для хмельничан “Листи з фронту” (ведуча – О.О. Савчук).

За сумлінну працю, розвиток освіти і науки, популяризацію історико-краєзнавчих досліджень Ю.В. Телячий удостоєний звання “Почесний краєзнавець України”, нагороджений нагрудними знаками Міністерства освіти і науки України “Відмінник освіти України”, “За наукові досягнення”, Андріївською медаллю Державної прикордонної служби України “За віру та вірність”, ювілейною медаллю до 90-річчя створення Дунаєвецького району, медаллю М.М. Дарманського “За наполегливість в науці”, а також багатьма

грамотами. Він – лауреат двох обласних премій – імені Костя Широцького в галузі мистецтвознавства, фольклору й етнографії та імені Миколи Дарманського в галузі освіти і науки (номінація “Кращий науковець”). Віддаючи шану першому ректору інституту, став одним з ініціаторів встановлення на території академії пам’ятника М.М.Дарманському.

Як громадянин і патріот Юрій Васильович не залишився осторонь від воєнних подій на Сході нашої держави, його вірш “України солдати”, провідною ідеєю якого є повернення воїнів з війни додому живими, покладений на музику заслуженим артистом України О.І. Дорофеевим і вперше виконаний взимку 2015 р. студентським хоровим колективом “Співуче джерело” Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії під керівництвом заслуженого діяча мистецтв України І.І. Цмура. Сьогодні цей музичний твір співає Україна.

У квітні 2016 р. перемігши в конкурсі на заміщення вакантної посади начальника управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України, Ю.В. Телячий відкрив нову київську сторінку життя і науково – педагогічної діяльності.

Джерела:

1. Прокопчук В.С. Лисець: іст.-краєзн.нарис / В.С. Прокопчук, Ю.В. Телячий. – Київ: Рідний край, 1998. – 96с.: іл.
2. Телячий Ю.В. Лисецька церква Різдва Пресвятої Богородиці: сторінки історії / Ю.В. Телячий. – Кам’янець-Подільський, 2000. – 40с.
3. Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю.В. Телячий; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 16 с.; Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю.В. Телячий; Кам’янець-Подільський держ. пед. ун-т. – Кам’янець-Подільський, 2000. – 213 с. – Бібліогр.: С.178–208.
4. Дарманський М.М. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту / М.М.Дарманський, Ю.В. Телячий, Л.Ф. Шумлянська. – Хмельницький: Поділля, 2001. – 132с.: іл.
5. Слободянюк П.Я. “Чорна дошка” України (події 1930-х років) / П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий. – Хмельницький, 2001. – 126с.
6. Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) / О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам’янець-Подільський: “Абетка-НОВА”, 2001. – 212с.
7. Даниленко В.М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій / В.М. Даниленко, О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам’янець-Подільський: “Абетка НОВА”, 2005. – 263с.
8. Слободянюк П.Я. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій / П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий, Ю.С. Чемерис. – Хмельницький: ПП “Прометей”, 2005. – Ч.1. – 288с.: іл.
9. Дарманський М.М. З вірою в Україну. Маргарита Борзаківська / М.М. Дарманський, Ю.В. Телячий / укр. та англ. мовами; перекл. англ. І.В. Сусліної. – Хмельницький: ЯРМАРОК, 2004. – 70 с.: іл.
10. Коваль М.В. Володимир Затонський: нарис життя і діяльності (1888–1938 рр.) / М.В. Коваль, Ю.В. Телячий. – Тернопіль: ВАТ “ТВПК “Збруч”. 2008, – 271с.: іл.
11. Телячий Ю.В. Годованець М.П. Поезії 1917–1920 рр./ упоряд., автор вступ. статті та приміток Телячий Ю.В. – Хмельницький: ПП. Мельник А.А., 2008. – 78с.
12. Даниленко В.М. В ім’я України. Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.) / В.М. Даниленко, О.М. Завальнюк, Г.О. Куриленко, Ю.В. Телячий. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2006. – 206с.
13. Слободянюк П.Я. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.): [монографія] / П.Я. Слободянюк, М.П. Вавринчук, Ю.В. Олійник, П.С. Смоленюк, Ю.В. Телячий. – Кам’янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2007. – 312 с.
14. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О.М. Завальнюк (гол.) [та ін.]; [Ю.В. Телячий – член авт. колективу тому]. – Київ: Знання України, 2010. – 447 с.
15. Телячий Ю.В. Малі фольклорні жанри української діаспори в США 1917–1920 рр. (за матеріалами “Календаря Українського Народного Союзу”) / упорядн. і автор вст. ст. Телячий Ю.В. – Хмельницький: Наук.-видавн. відділ Х-ГПА., 2011. – 104 с.
16. Дарманський М.М. Дипломна робота в системі ступеневої підготовки педагогів / М.М. Дарманський, В.П. Калинин, Ю.В. Телячий. – Хмельницький: Х-ГПІ, 2001. – 141с.
17. Гамрецька Г.С. Історія України: довідник для вступників до пед. навч. закладів / Г.С. Гамрецька, Ю.В. Телячий. – Хмельницький: Х-ГПІ, 2001. – 50с.
18. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Книга 1 / редкол. : Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.), Телячий Ю.В. [та ін.]. – Хмельницький, 2008. – 752 с.

19. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Книга 2 / редкол. : Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.), Телячий Ю.В. [та ін.]. – Хмельницький, 2008. – 1176 с.
20. Телячий Ю.В. Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю.В. Телячий; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: 2015. – 36 с.; Телячий Ю.В. Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю.В. Телячий; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2014. – 663 с. – Бібліогр.: С.395–567.
21. Телячий Ю.В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.): [монографія] / Ю.В. Телячий. – Тернопіль: ТзОВ “Терно-граф”, 2014. – 600 с.
22. Телячий Ю.В. Українська художня книга 1917–1920 рр.: навч. посіб. / Ю.В. Телячий. – Хмельницький: Х-ГПА, 2015. – 124 с.
23. Телячий Ю.В. Підготовка видання “Енциклопедія Хмельниччини”: метод. посіб.– Хмельницький, 2016. – 72 с.

Наталія Солодка
м. Хмельницький

ДІЯЧІ СУЧАСНОЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»

*Рідна «Просвіто», матінка наша,
Сонцем нам ясным будь!»*

Спиридон Черкасенко, 1900 р.

У статті йдеться про діячів «Просвіти» кінця ХХ – початку ХХІ ст. на Хмельниччині.

Ключові слова: Товариство «Просвіта», діячі «Просвіти», книжки, статті, творчість, просвітницькі програми, громадська діяльність.

Подільський край славний визначними людьми, серед яких освітні та громадські діячі, науковці, люди мистецтва.

Сьогодні ми знаємо імена тих, хто стояли і стоять на сторожі української мови, історії, культури. Серед них і ті, хто піклується про діяльність подільської «Просвіти» на сучасному етапі розвитку української держави і нації.

Микола Никанорович Магера (1922-2008) родом з Дунаєвеччини, закінчив український відділ Київського університету імені Т.Г. Шевченка у 1951 р. Відмовившись від призначення у видавництво Академії наук, де ще студентом працював коректором і літредактором, їде вчителювати на рідне Поділля. Згодом його призначають методистом української мови у Хмельницький обласний інститут удосконалення вчителів. У подальшому працює інспектором шкіл Хмельницького обласного відділу освіти, звідки у 1967 р. переходить викладати у Хмельницьке педагогічне училище.

Педагогічній роботі Микола Никанорович віддав понад тридцять років. Він був співавтором програм з української мови і методики викладання української мови та державних екзаменів з цих предметів, за якими багато літ працювали педагогічні училища України. Міністерство освіти неодноразово нагороджувало М.Н. Магеру.

У 1983 р. його прийняли у Спілку письменників України, і він повністю віддається творчості.

Писати Микола Никанорович почав ще у шкільні роки. Звичайно, то були учнівські вправи. До поетичного змужніння Магеру привела Друга світова війна, він написав багато віршів, у яких кликав до боротьби з фашизмом, засуджував братовбивчі війни. У 1971 р. у видавництві «Каменярь» (Львів) виходить перша збірка новел та оповідань «Мати».

В основу творів Миколи Магери лягли його життєві спостереження, багатуший півстолітній досвід педагогічної просвітницької діяльності.

Активно, гостро звучать його твори, збуджують до самостійного пізнання істини. Високу оцінку дав їм Олесь Гончар: „Якби моя змога, – написав авторові Олесь Терентійович, – то я такі речі, як „Мати Божа” або „Добра дівчинка”, або „Діда спродують” і „Зелені паляниці” давав би в шкільних читанках, щоб їх читала вся юна підрастаюча Україна...”. Тепер ці збірки – наше надбання, безцінна як хмельницька, так і всеукраїнська спадщина, входять до хрестоматій української літератури.

М.Н. Магера як громадський діяч 27 років очолював секцію літератури і мистецтва обласного товариства «Знання». Разом з іншими активістами проводив цікаві зустрічі з письменниками, свята рідної

мови, випускав плакати до Шевченківських ювілеїв. Це було в ті застійні часи, коли русифікація була в розпалі. Старожили Ізяслава, Летичева, Нової Ушиці, Ярмолинець ще й досі згадують ці свята.

Саме він стояв біля колиски створення на Хмельниччині обласного Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта». Зараз це – обласне об'єднання Всеукраїнського Товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. Очоливши обласне Товариство, Микола Никанорович енергійно взявся за роботу. З його участю були створені осередки Товариства в районах, школах, технікумах і вузах. При обласному управлінні освіти друкували газету «Майбуття», яка стала рупором Товариства.

Лауреат обласних та міських премій: імені Мелетія Смотрицького, Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького. Мав урядові нагороди, був обраний почесним громадянином міста Дунаївці.

Василь Іванович Горбатюк – член Національної спілки письменників України, голова Хмельницької обласної організації НСПУ, директор Хмельницького обласного літературного музею, член правління Хмельницького обласного об'єднання Всеукраїнського Товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, перший голова обласного Товариства української мови «Родовід» (1992-1994), пізніше відновленої «Просвіти».

Народився на Хмельниччині в селі Гнатівці. Випускник Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Педагог за освітою, Василь Іванович зробив вагомий внесок у літературу сучасної України.

Хрещеним батьком його першої книжки «Ясен-дерево» (1983) був Володимир Яворівський. У передмові відомий письменник наголошував, що книжка молодого прозаїка з Поділля – цільна й містка, у його творах не просто літературні персонажі, а живі люди, які прагнуть зрозуміти себе і світ, які хочуть, щоб на землі було більше краси і правди.

У його творчості приваблює, найперше, добротне знання того про що він пише. Його герої – то, переважно, прості люди, зовні нічим не помітні, винятково скромні, далекі від зайвих претензій.

Мова його творів проста і щира.

Василь Горбатюк і в Україні, і за її межами відомий як талановитий автор багатьох художніх, публіцистичних і літературознавчих творів, в яких особливе місце займає його мала батьківщина.

У романі-літопису «Кручі» автор створив сагу про Хмельниччину з періоду Першої світової війни до кінця першої половини ХХ століття. У співавторстві з істориком Нестором Мизаком він написав книгу «За тебе, свята Україно» (Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН-УПА, 2006).

У 2013 р. побачив світ художньо-документальний роман Василя Горбатюка «Слово і Меч» – захоплива розповідь про майже невідомого нині літератора Павла Богацького, письменника і військовика, редактора і видавця журналу «Українська хата», життєвий і творчий шлях якого тісно пов'язаний з долями тоді молодих Максима Рильського, Олександра Олеса, Павла Тичини, Грицька Чупринки...

Василь Горбатюк ніколи не цурається і просвітницької діяльності: організовує цікаві поїздки в села і міста Хмельниччини для зустрічей письменників-просвітян із учнівською молоддю, усіма, хто любить художнє слово, прагне почути вагому думку з того чи іншого питання, поспілкуватися зі справжніми патріотами України.

Допомагає у творчому зростанні молодим обдаруванням, активно і наполегливо працює на ниві відродження української духовності і культури.

Лауреат обласної літературно-публіцистичної премії імені Григорія Костюка, академіка, вченого, великого патріота України.

За просвітницьку діяльність неодноразово нагороджувався Почесними грамотами, цінними подарунками, а також знаком Всеукраїнського Товариства «Просвіта» «Будівничий України».

Віталій Петрович Мацько доктор філологічних наук, професор, член Національної спілки письменників України, відомий в Україні та за її межами дослідник академічного літературознавства, краєзнавець, журналіст. З першого дня відновлення подільської «Просвіти» брав активну участь у її роботі.

Народився на Летичівщині. Після закінчення факультету журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка працював кореспондентом районної газети «Прибузька зоря» (Хмельницький), заступником редактора газети «Колгоспне життя» (Летичів), «Кам'янець-Подільський вісник» (Кам'янець-Подільський). Одночасно викладав на філологічному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

Літературну творчість розпочав 1969 р. Активно займається краєзнавством. Автор низки статей багатотомної Української літературної енциклопедії. Співавтор збірки нарисів «Дзвони пам'яті» (1990), «33-й голод» (1991), в яких широко представлено Хмельниччину.

У 1994 р. просвітяни області обрали Віталія Петровича головою Хмельницького обласного об'єднання Товариства «Просвіта», яке він очолював 10 років. За цей час значно розширив діяльність первинних осередків, побував у кожному районі. Налагодив тісний контакт з Товариством української мови ім.Т.Г.Шевченка (Чикаго,США), двічі зустрічався з його головою професором Вірою Боднарук. Об-

ласна «Просвіта» приділяла особливу увагу видавничій справі, друкованому слову. Як науковець Віталій Мацько провів кілька Всеукраїнських науково-практичних конференцій, за результатами роботи яких надруковано збірники матеріалів. Просвітяни не стояли осторонь важливих справ, вшановували кращих людей краю, що долучалися до розбудови незалежної України, щороку різноманітними заходами вшановували пам'ять Тараса Шевченка, а в лютому 2004 р. в обласній філармонії провели велелюдне урочисте засідання з нагоди 190-річчя Кобзаря за участю Героїв України Дмитра Павличка та Анатолія Паламаренка.

Віталій Петрович Мацько і сьогодні в перших рядах просвітянського активу. Є членом правління, почесним головою обласного Товариства «Просвіта», пропагує рідне слово, культуру.

Як каже він сам: «У нас шляхетна мета – утвердження державної української мови, розвиток національної культури, відродження історичної пам'яті, формування національної свідомості та піднесення духовності й добробуту українського народу. Ось чому “Просвіта” так довго живе. І житиме, доки рідний край, Україна потребуватиме безкорисливих звершень в ім'я гідної долі».

Уява, наснажена любов'ю до рідного краю, може творити справжні дива: чарівні казки, незвичайні легенди, захоплюючі оповіді, в яких читач віднайде близькі серцю образи та почуття. Відомо чимало майстрів пера, кому це гарно вдалося. Серед них і відома подільська письменниця **Ніна Миколаївна Шмурікова-Гаврилюк**, рукопис книги якої «Чарівна сопілка» у 2008 р. на 1-му Всеукраїнському конкурсі на кращі твори для дітей «Золотий лелека» був удостоєний 2 премії.

Дитинство майбутньої письменниці пройшло на Житомирщині. Батьки-педагоги помітили схильність доньки до римування, коли та гралася, наспівуючи власні пісеньки, чи малювала.

У 1978 р., випускниця Ужгородського університету з родиною переїхала до міста Хмельницького, де стала викладати українську мову і літературу в СЗОШ №28, де й почала свою літературно-просвітницьку діяльність.

Особлива сторінка її творчості – це твори для дітей. Багатоілюстровані книжечки «Познайомся з кольорами», 2000 р. і «Віронька-зіронька (віршики для малят), 2003 р. видрукувані за сприяння Хмельницького міського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» (голова Зоя Діденко).

Подільська «Просвіта» займає особливе місце в житті Ніни Шмурікової. Протягом тривалого часу вона, член Національної спілки письменників України, педагог, заслужений працівник освіти України очолювала Хмельницьке обласне об'єднання Всеукраїнського Товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

Основною діяльністю тодішньої обласної «Просвіти» було усвідомлення того, що у просвітян благородна мета – утвердження державної української мови, розвиток національної культури, відродження історичної пам'яті, формування національної свідомості.

Популярними серед подолян стають Дні української писемності та мови, Шевченківські дні. Просвітяни Поділля беруть активну участь у літературно-мистецьких заходах: щороку проводяться Булаєнківські читання у селі Сорокодубах Красилівського району, свято байки у місті Кам'янці-Подільському, Прилюківські читання (с.Божиківці Деражнянського р-ну), вечори вшановування репресованих і замовчуваних майстрів пензля і слова.

Ніна Миколаївна Шмурікова педагог із великим стажем. У шкільній літературній вітальні, яку вона створила в НВО №28, організовували зустрічі з митцями краю – письменниками, художниками, прищеплювали учням знання з краєзнавства, літературознавства.

Музикальність творів Ніни Миколаївни надихнули подільських композиторів Михайла Люшню та Івана Пустового написали музику на слова її поезій: “Мрія”, “Вересневе свято”, “Місто наших мрій”, “Волюшковий сон”, “Снігопад”, “Чорнобрива моя Україна” та інші.

Ніна Шмурікова лауреат обласних та міських премій: імені Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Микити Годованця.

Була і залишається активною діячкою сучасної подільської «Просвіти».

На чільному місці в Народному Домі «Просвіти» міста Хмельницького – Книга почесних Гостей. Гортаючи її сторінки, ви, фактично у кожному відгуку прочитаєте вдячність **Зої Олександрівні Діденко**.

Ті, хто в «Просвіті» з часу її створення у місті Хмельницькому, стверджують, що саме вона – душа організації. Завжди дотепно-іронічна, настроєво-оптимістична й емоційно артистична Зоя Олександрівна запалює своєю енергетикою всіх оточуючих.

Яскравий лідер із вродженим талантом громадського діяча, Зоя Діденко очолила у 1989 р. Хмельницьку міську «Просвіту», і з цього часу в житті Товариства розпочався новий, потужний та активний відлік.

Народжена на Житомирщині в родині вчителів, випускниця романо-германського відділення факультету іноземних мов Київського Державного університету імені Тараса Шевченка Зоя Діденко почала свідомо робити свою Україну на Поділлі, в місті Хмельницькому із такого звичного для всіх тепер Дня Святого Миколая. Спочатку в дитсадку «Веселые ребята», тепер це ДНЗ «Котигорошко», базовий для «Просвіти». А потім прийшла у телерадіокомпанію, де тодішній генеральний директор Анатолій Трачук доручив їй створити цикл передач про народні звичаї. Разом з журналістом В.Висоцьким вона відкривала заборонені тоді імена І.Огієнка, І.Мазепи, Героїв Крут. Їй дзвонили і щиро дякували! Так на ХОДТРК «Поділля-Центр» з'явилось ім'я Зої Діденко – автора і ведучої просвітницьких програм: «Українська душа», «Звичаї – скарб народу», «І на оновленій землі», «Свою Україну любіть», «З подільського кореня», «Подільський передзвін», які збирають біля екранів чи приймачів тисячні аудиторії.

Зоя Діденко – відома громадська діячка, заступник голови Хмельницького обласного відділення Товариства «Україна – Світ», почесний професор Національної академії державної прикордонної служби України ім. Б.Хмельницького, двадцять років очолювала Комітет поріднених міст і міжнародних зв'язків Хмельницької міської ради.

Вона неодноразово нагороджувалась Почесними грамотами міської та обласної влади, визнана Людиною року у номінації «Громадський діяч», вона – лауреат премії імені Якова Гальчевського, Дипломант премії «Смарагдова ліра» Державної прикордонної служби України.

Зоя Діденко – пані-кавалер ордена Княгині Ольги III ступеня, орденів Святого Князя Володимира та Святої Варвари Української Православної Церкви Київського Патріархату. І, звичайно, має велику повагу, авторитет і любов від усіх, хто її знає, працює з нею.

«Свідомо працювати на громаду, на виховання національної гідності, завойовувати духовний простір – справа важка і терниста. І це велике щастя, що в нашому Товаристві української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» є багато достойних людей, хто з честю цю справу виконує. І все це – в Народному Домі «Просвіти», – каже Зоя Діденко, головна хмельницька просвітянка, господиня Народного Дому «Просвіти» у місті Хмельницькому.

«Освіта і «Просвіта» – це два крила подільської жар-птиці»... Ці слова особливо переконливо звучать з вуст **Тетяни Василівни Дупляк**, добре знаної хмельницької просвітянки, заступника начальника управління освіти Хмельницької міської ради.

Народжена на Хмельниччині в селі Терешківцях; випускниця Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, історик за фахом, вона вносить потужний внесок у просвітницький рух на Поділлі.

Тетяна Василівна – активна громадська діячка. З 2001 р. є членом правління Хмельницького міського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта», учасником просвітницьких програм на ХОДТРК «Поділля-Центр». Її участь в радіопрограмах «З подільського кореня», «Подільський передзвін», в телепрограмах «Українська душа», «Свою Україну любіть» забезпечує програмам великий успіх у слухачів і глядачів.

Тетяна Дупляк завжди присутня на всіх заходах, що проводяться в Народному Домі «Просвіти» міста Хмельницького. Саме вона є автором передмови до просвітницьких видань, серед яких «Тарас Шевченко – наша книга буття» (2014). В книжці зібрані прозові та віршовані твори учителів української мови та літератури освітніх закладів міста Хмельницького; конспекти уроків, методичні розробки та сценарії Шевченківської тематики. Вона є автором статей про діяльність «Просвіти», які друкувались у місцевих, вітчизняних та зарубіжних ЗМІ.

Управлінська діяльність Тетяни Василівни побудована на принципі цілеспрямованої взаємодії та тісної співпраці з навчальними закладами, державними установами та громадськими організаціями. Тетяна Василівна – керівник-новатор, що постійно дбає про впровадження в практику роботи передового педагогічного досвіду та інноваційних технологій навчання та виховання, розроблених не лише педагогами України, а й інших країн світу, адже безпосередньо знайома з освітніми системами США, Польщі, Ізраїлю. Їй притаманне почуття нового, передового, творчість, широкий світогляд, ерудованість, креативність, уміння бачити перспективу. За її ініціативи було організовано та проведено багато міських, Всеукраїнських та Міжнародних науково-практичних конференцій з актуальних питань освіти, активним учасником яких була й вона сама.

Тетяна Дупляк випромінює інтелігентність, мудрість, невичерпну енергію, толерантність, доброту. Основною рисою її характеру є моральна стабільність, що виявляє себе в тому спокійному блиску, з яким вона виконує свої повсякденні обов'язки. Тетяна Василівна бачить у кожному зі своїх підлеглих особистість, прислухається до думок оточуючих, а вони черпають від неї інтелектуально привабливі ідеї, що допомагає їм ставати фахівцями, підніматися на найвищі вершини професійної майстерності.

Нагороджена знаком «Відмінник освіти України», Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України (3). Почесними грамотами Хмельницької обласної державної адміністрації (5), Почесними грамотами управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації (4), Почесною Грамотою Хмельницької обласної ради, Почесними грамотами виконавчого комітету Хмельницької міської ради (6). У 2005 р. була занесена на міську Дошку Пошани «Кращі освітяни міста», має звання «вчитель-методист».

Всією своєю діяльністю Тетяна Дупляк підтверджує життєву необхідність співпраці освіти з «Прогресом» і це їй вдається!

Великим подвижником на ниві культури і просвіти Хмельниччини є **Микола Михайлович Кульбовський**.

Народжений на Поліссі, він серцем і душею відчуває Красу України – Подолля, бо живе, працює і творить тут майже півстоліття. Випускник Львівської консерваторії працював викладачем диригування і керував студентським хором Хмельницького музичного училища імені Владислава Заремби. Був заступником директора училища і 26 років керував Дитячою музичною школою-студією. А робота з аматорськими хорами спонукала до аранжування та обробок народних пісень, до написання оригінальних хорових творів.

Просвітницька діяльність Миколи Михайловича Кульбовського – письменника, журналіста, краєзнавця, педагога успішно стартувала у 1999 р. Тоді Хмельницьке міське Товариство української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» видрукувало його першу книжку «З Подільського кореня». З легкої руки голови «Просвіти» Зої Діденко світ побачили ще вісім книг цієї серії (1999-2015)

Всі ці книжки – публіцистичні нариси з історії культури Поділля XIX-XX-XXI століть – величезний внесок автора у просвітництво, бо тут він розповідає про відомих подолян: митців, літераторів, музикантів...

Герої його нарисів люди, які своїм життям і творчістю доводять, що подільська культура, як і «Прогрес» живлять нашу українську духовність, а це дуже потрібно зараз.

Про це Микола Михайлович говорить з учнями навчальних закладів, студентами та викладачами Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, курсантами й офіцерами Національної Академії Державної Прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, з творчою молоддю.

Він – частий гість Народного Дому Хмельницької «Просвіти», де, зустрічаючись із просвітянами, ділиться своїми творчими надбаннями.

Особливе місце в його житті займає тема Тараса Шевченка. Кобзарю присвячено дві книжки «Подільської Шевченкіани», сімнадцять статей у серії «З Подільського кореня».

Сьогодні Микола Михайлович Кульбовський – відомий не тільки на Поділлі письменник. У 2008 році, до 90-річчя Української революції та національно-визвольних змагань Армії УНР з російськими окупантами (1918-1921) видав історичний роман «Веремія». Приємно, що один примірник роману експонується у Київському Українському музеї національної пам'яті. Є ця книга у багатьох бібліотеках українських університетів та академій.

Але у своїй письменницькій творчості віддає перевагу новелістиці. За останні роки (2004-2015) побачили світ біля 300 новел у шести збірках: «Зерна», 2004; «Фатум», 2007; «Колесо долі», 2010; «Жереб долі», 2012; «Інвазії», 2014; «Паліативи», 2015; VII і VIII книги «З Подільського кореня» (2013, 2015). Тридцять п'ять новел друкувалися у різних виданнях України та в зарубіжжі (Нью-Йорк, журнал «Рідна школа», 2001).

У творчому доробку має дві драми – «Квітка і ніж» та «Гетьманець». Друга присвячена перебуванню Михайла Старицького на Поділлі.

Учасник просвітницьких радіо- і телепрограм на ХОДТРК «Поділля-Центр» «Українська душа», «Подільський передзвін», «Свою Україну любіть», «З Подільського кореня».

Член Національної спілки журналістів України (2001), Міжрегіональної спілки письменників України (2005). Переможець обласного конкурсу журналістів у номінації «Кращі публікації в галузі культури» (2007), лауреат обласної мистецької премії імені Тараса Шевченка (2005), міської премії імені Богдана Хмельницького (2010). Нагороджений значком «Почесний журналіст України», «Золотою медаллю української журналістики» (2009). За багатолітню просвітницьку діяльність серед учнівської і студентської молоді нагороджений золотою медаллю «Будівничий України» (2015) Президією Всеукраїнського Товариства «Просвіта», багатьма дипломами, грамотами.

Особливе визнання – це літературно-мистецька вітальня Миколи Кульбовського в загальноосвітній школі села Давидківці Хмельницької області.

Земля подільська багата лісами, ріками, горами, величними замками, фортецями, парково-архітектурними ансамблями – все має ця земля – краса України – Подолля.

Але ще багатша вона людьми, які щодня творять історію рідного краю. Творці духовності й національної свідомості – просвітяни – серед них!

Джерела:

1. «Подільська «Просвіта»: нарис історії і сучасності / упоряд. Н.Шмурікова, В.Міхалевський. – Хмельницький: ФОП Сторожук О.В., 2012. – 32 с.
2. Горбатюк В. Слово про слово //Корчагінець. – 1989.
3. Красуцький М. Його світ добра і правди /Подільські вісті. – 2006.
4. Мацько В. Злотонить.-Кам'янець-ПодільськийБМД, 1994. – 285 с.
5. Шпильова В. Українська душа // Голос України. – 2002.
6. Кульбовський М. Центр духовності Поділля // З подільського кореня, 1999.
7. Кульбовський М. Народний Дім! Які святі слова // Рідна школа. – Нью-Йорк, 2000.
8. Магера М. Мій Т. Шевченко.- Хмельницький:МД, 2002. – 138 с.
9. Слободянюк Т. Храм української душі // Рідна школа. – Нью-Йорк,2008.
10. Кришук Б. Невмируще джерело українства. Посібник. – Хмельницький: РВВ Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту, 2005. – 120 с.
11. Микитишин В. Діяльність «Просвіти» міста Хмельницького в часи Державної незалежності України // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.7. – Кам'янець-Подільський,2006.

Анатолій Філінюк

Юрій Клімчук

м. Кам'янець-Подільський

Тетяна Маценко

с. Порик Хмельницького району

МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ ВАСИЛЯ ПОРИКА ЯК ІНСТИТУТ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті розкривається місце і роль музею національного героя Франції подолянина Василя Порика в контексті формування національної історичної пам'яті України. Подається коротка характеристика участі В. Порика та його українських побратимів, зокрема і подолян, у Русі Опору на території окупованої нацистами Франції. Обґрунтовується теза про посилення уваги до вивчення героїзму співвітчизників, котрі наближали Велику Перемогу над гітлерівським фашизмом, борючись проти спільного ворога далеко за межами власної Батьківщини з єдиною думкою повернутись до рідної домівки з миром, для прикладу молодому поколінню на сучасному етапі війни з Російською Федерацією на сході України.

Ключові слова: музей ім. В. Порика, Василь Порик, с. Порик, Рух Опору, Франція, табір Бомон, подоляни.

Увага до участі України в Другій світовій війні в останні роки, як правило, посилюється напередодні ювілейних дат. Нині, коли нашому народу доводиться відстоювати державну незалежність у розв'язаній Росією гібридній війні, суспільні запити “спонукають науковців полишати на певний час розмірений ритм повсякденної роботи і вдаватися до рефлексій з приводу проблем, що турбують громадськість, політикум, державу”. Адже “пам'ять про Другу світову, Велику Вітчизняну війну й Перемогу залишатиметься важливою складовою історичної свідомості й самоідентифікації українського народу” [5, с.4, 28]. Формування національної історичної пам'яті, подолання дуалізму в тлумаченні ключових історичних подій України в період Другої світової війни представниками різних соціальних, регіональних та етнічних груп є важливою складовою сучасних стратегічних завдань нашої держави у сфері гуманітарної політики. Одну з головних ролей у формуванні національного історичного наративу покликані відігравати музеї, визначальною функцією яких є збереження і відтворення історичної пам'яті.

У цьому зв'язку актуальним є вивчення діяльності музею В. Порика, що функціонує з 1972 р. в с. Порик Хмельницького району Вінницької області, який зарекомендував себе як багатофункціональний інститут суспільної пам'яті з відбору, зберігання та презентації подвигу подолян, котрі, потрапивши в неволю, не змирились із цим, а пліч-о-пліч із партизанами європейських країн боролися з нацистськими окупантами, наближаючи Перемогу в період Другої світової війни.

Аналіз літератури та документальних джерел засвідчує, що меморіал Василя Порики як центр збереження пам'яті і популяризації подвигу відважного подолянина та його побратимів у Франції почав формуватися ще з липня 1964 р., коли лейтенанту В. В. Порику було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а в 44-у річницю з дня народження Героя його рідне с. Соломірка з об'єднанням із с. Клітищі стало називатися с. Порик.

В 1972 р. зусиллями ініціативної групи, до якої увійшли члени правління місцевого колгоспу “Україна”, сільської ради, школи та Вінницького обласного краєзнавчого музею був створений меморіальний музей Героя Радянського Союзу та Національного Героя Франції Василя Васильовича Порики. Із музею громадського в 1978 р., він став державним і структурно увійшов до складу обласного краєзнавчого музею як відділ історії Руху Опору. Нині музей підпорядкований відділу культури Хмельницької райдержадміністрації. Основний фонд музею складає більше тисячі, а науково-допоміжний – 1320 документів [6, с.213].

Такою кількістю експонатів (документів і матеріалів) й своєю неординарною діяльністю музей закріпив за собою реноме авторитетного просвітницького закладу культури. Впродовж майже 45 років поступово, крок за кроком формувалася надзвичайно позитивна характеристика закладу. Фондове зібрання музею, що відтворює події Другої світової війни та культурну спадщину регіону, всебічно оточено у всіх відношеннях справді професійною різноплановою науковою і освітньою діяльністю. Велика увага приділяється просвітницькій роботі, яка спрямована на патріотичне виховання населення. Численні масові заходи, виставки, лекції, бесіди та зустрічі з цікавими людьми всіляко цьому сприяють. Значна увага приділяється відзначенню річниць важливих історичних подій та акцій всеукраїнського масштабу. Музей співпрацює з різними організаціями, закладами культури і освіти. Тут зберігається пам'ять про тих, хто віддав своє життя в самій кривавій, за всю історію війни. Наряду з полковниками і воєначальниками в музеї представлений рядовий боєць, головний герой війни, в образі В. Порики відбилась незламна сила волі Українського народу. Саме показ війни через призму конкретних людських доль, розповідь про трударя війни, про його радощі і печалі, перемоги і катастрофи, про війну, побачену очима звичайної людини дає відвідувачам об'єктивну оцінку про події 1939–1945 рр.

Серцем меморіалу закономірно слугує музейна експозиція, розміщена в 4 залах загальною площею 108 м². В її основі – показ ходу Другої світової війни на території України і Франції, вкладу нашої держави в Перемогу над фашизмом. У контексті загальної історії подій Другої світової війни в експозиції висвітлюється життєвий шлях В. Порики. Музей у хронологічному порядку відображає хід бойових дій на радянсько-німецькому фронті. Значна увага приділена операціям зі звільнення Європи від гітлерівських окупантів, в яких відзначились уродженці с. Порик – національний Герой Польщі Володимир Іванович Тушевський та кавалер III орденів Слави Яків Лук'янович Гладкий. Особливе місце в музеї посідає розкриття теми історії села через призму соціально-економічного розвитку регіону.

Події того часу в музеї розкриваються засобами спогадів, показу численних документів, графічних і художніх зображень (схем, карт), а також текстового матеріалу. Основою музейної колекції є фотоматеріали, копії документів, газетних статей та оригінальні предмети. Всі розділи основної експозиції виконані в єдиному художньому вирішенні. Вона може використовуватись як в навчальному процесі, так і при проведенні виховних заходів (Див.: Додаток Д).

Між тим, в осмисленні ролі українців, зокрема подолян, у здобутті Перемоги над гітлерівським фашизмом залишається чимало невідомих або маловідомих аспектів [11; 13]. Це, зокрема, стосується участі наших співвітчизників у європейському Русі Опору. Скажімо, лише в період державної незалежності України стало відомо про те, що понад 5 тисяч представників Українського Національного Союзу у Франції (УНСуФ), який діяв з 1932 р., брали участь у боях з німецькими військами за Фландрію, під Седаном, над Сомою, Сеною, Марною, Лаурою в травні – червні 1940 р. і те, що у відповідь на гітлерівські репресії тисячі українців взяли участь у французькому Русі Опору [20].

Дещо краще виглядає питання з вивченням постаті подолянина Василя Порики. Як свідчить ознайомлення з музеєм, його ім'я відоме як в Україні, так і за його межами. Потрапивши в роки Другої світової війни до Франції, незламний подолянин став одним із керівників партизанського руху у Франції [9, с.404], який очолював визвольну боротьбу на півночі країни, будучи командиром партизанського загону [15, с.32], а також членом Центрального комітету радянських військовополонених у Франції [16].

Франція по праву вважає В. Порику своїм національним героєм [Див.: Додаток А]. Подвиг подільського хлопчини став хвилюючою легендою, окриленою в піснях, поемах, наукових трактатах і дослідженнях. “Один з найчудовіших і мужніх солдатів Опору”, – цими словами відомий громадський діяч Франції Фернан Орс охарактеризував нашого земляка. Не відразу рідна земля дізналась про подвиг свого

героя [18]. На сторінках радянської та французької преси часто з'являлись матеріали про героїзм українця, яку називали "Базиль", "Василь", "Борик", "лейтенант Громовий", "росіянин з Дрокура". Але життя поступово відкрило для українського народу справжнє ім'я свого героя.

Народився Василь Порик 14 січня 1920 р. в с. Соломірка на Вінниччині в бідній сільській родині. Ще в шкільні роки він зарекомендував себе сміливим і хоробрим хлопцем. У рідному селі він закінчивши чотири класи, далі продовжив навчання в семирічній Журавненській школі. Після її закінчення в 1935 р., В. Порик вступає до Бобринецької сільськогосподарської школи рільництва, що на Кіровоградщині. Зокрема, в характеристиці технікуму на подолянина зазначено, що він був витриманим, дисциплінованим і висловлено сподівання, що В. Порик в майбутньому буде надійним захисником нашої Батьківщини [1, арк.1]. А в своїй автобіографії, написаній 4 лютого 1938 р., В. Порик зазначив: "Давно мрію стати захисником рідної Батьківщини. І тому з великим бажанням піду у військово училище" [1, арк.3]. Вже тоді він твердо вирішив, що буде лише піхотинцем.

І в червні 1938 р. мрія Василя Порики здійснилась. Він з неабиякою поривом вступає до Одеського військово-піхотного училища ім. К. Е. Ворошилова, де перебуває до березня 1940 р. З перших днів навчання стає відмінником бойової і політичної підготовки, а через 3 місяці – командиром відділення. На той час Друга світова війна була вже в повному розпалі і все ближче наближалась до кордонів України. Державі потрібні були військові кадри, тому через деякий час два батальйони курсантів Одеського піхотного училища відправляють в Охтирку, а потім в Харківське піхотне училище. І тут він звертає на себе увагу своїми успіхами: за час навчання отримує 49 подяк від свого командування [1, арк.12].

Після закінчення училища в червні 1941 р. йому присвоєно офіцерське звання "лейтенант" і переведено до третього відділу Київського особливого військового округу (Витяг з наказу НКО СРСР № 00263 від 10 червня 1941 р.). В перші дні війни В. Порик виїхав на фронт, де воював у складі 972 стрілецького полку 6-ї армії генерал-лейтенанта І.М. Музиченка, яка вела тяжкі бої під Львовом і відступала в напрямку Києва. Бої були виснажливими і жорстокими. В районі Гайсина, Христинівки, Умані 6-та і 12-та армії попали в оточення. Пораненого молодого командира було схоплено в полон біля Хмільника і відправлено в табір для військовополонених біля м. Вінниця, звідки нацисти потім відправили подолянина і його земляків на каторжні роботи до північної Франції.

Потрапив наш земляк в табір "Бомон" в Антуа, розміщений в промисловому районі французького департаменту Па-де-Кале. Наприкінці 1943 р. в 50 таборах Франції перебувало 60–70 тис. радянських громадян. Майже третина з них складала військовополонені, інші – оstarбайтери, вивезені з окупованих областей України, Білорусії та Росії, яких здебільшого використовували на роботах у шахтах і на промислових підприємствах у північних і східних районах Франції. Серед учасників французького Руху Опору понад 5 тис. становили наші співвітчизники [8, с.208-209].

Не зважаючи на колабораціонізм тодішніх правителів Франції, що призвів до поразки країни у так званій "дивній війні" 1940 р., серед її населення панували антигітлерівські настрої. Їх підтримували іммігранти, що знайшли притулок на французькій землі після поразки республіканців у Франції. Крім того, у налагодженні контактів з французькими патріотами значну роль відіграла численна слов'янська, в тому числі українська еміграція. Ще після капітуляції Франції та її окупації Німеччиною комуністична партія Франції та демократичні сили почали підготовку до підпільної боротьби проти ворога. Вони 10 липня 1940 р. звернулись до французького народу з закликом піднятися на національно-визвольну боротьбу проти окупантів. У цьому заклику, опублікованому в газеті "Юманіте", яка виходила в підпіллі, зокрема, зазначалось: "Франція пізнала поразку, окупацію, приниження. Франція, яка сходить кров'ю, хоче жити вільною і незалежною. Ніколи такий народ, як наш, не буде народом рабів... Народ – ось на кого покладається велика надія на національне і соціальне визволення" [7, с.553]. Вже влітку 1940 р. почали створюватись партизанські загони, групи вільних стрільців (франтирери), нелегальні народні комітети на фабриках та заводах, комітети Руху Опору в містах і селах та інші демократичні патріотичні організації, що дістали назву внутрішніх сил Опору.

У французькому Русі Опору діяли дві бойові організації: франтирери і партизани (ФТП) і Таємна армія (АС). У першій керівництво здійснювали різні демократичні сили Франції та комуністична партія, що бажали притримуватись тактики безперервних бойових дій проти ворога. Вони ставили за мету створити нестерпну для ворога ситуацію. Керівництво АС здійснювалось з Лондона Комітетом національного звільнення (КНЗ), який очолював Шарль де Голль. Загони АС накопичували озброєння, людські резерви і чекали висадки союзницьких військ, щоб завдати ворогу рішучого удару. Весною 1944 р. майже всі бойові організації увійшли до єдиної армії – ФФІ і вже спільно проводили бойові операції та дуже тісно співпрацювали [17, с.118-119].

Там, далеко від Батьківщини, представники СРСР, серед яких було багато і українців, не припиняли боротьбу проти нацистів спільно з французькими патріотами. Так, вже у жовтні 1942 р. в таборі “Бомон” було створено підпільну організацію “Комітет радянських патріотів” на чолі з лейтенантом В. Пориком. В окремих таборах розгорнули роботу підпільні комітети. І тому Василь Порик, як представник “бомонської” підпільної групи, з метою активізації патріотичної діяльності, запропонував створити єдиний підпільний центр. Під його керівництвом було організовано 11 диверсійних груп і бойовий загін із 12 осіб [12, с.428], що спершу саботували роботи на шахтах компаній “Дурш”, “Ескарпел” і “Партизьєн”. Згодом форми і масштаби спротиву німецькому окупаційному режимові істотно урізноманітнилися. Патріоти виводили з ладу обладнання, підмішували у паливо воду. Згодом почали виходити за дріт і здійснювати сміливі диверсії на залізниці, шосейних дорогах та інших важливих об’єктах [8, с.209], пускаючи під укіс німецькі ешелони, знищуюючи гітлерівських солдат і офіцерів, руйнуючи залізничне полотно, пошкоджуючи лінії телеграфного й телефонного зв’язку [12, с.428]. Для виходу з табору партизани користувались перепустками, які видавав Порик, який виконував функції табірної капо – його завданням було охорона табору. Ці привілеї В. Порик використовував для своїх підпільних цілей та зменшував ризик розкриття діяльності підпільних груп табору з боку адміністрації.

Але незламний український патріот займався не лише організацією диверсій. Порик писав відозви і листівки, які потім друкувались на машинці в м. Лілль (там перебував підпільний «відділ пропаганди» міжтабірного комітету) і вже звідти розповсюджувались в усіх таборах. Так, у газеті “Радянський патріот”, що вийшла в жовтні 1943 р., було опубліковано заклик радянських військовополонених табору “Бомон” до радянських і французьких громадян про організацію боротьби проти гітлерівських окупантів. Зокрема в ній зазначалось: “...3. Нацисти і їх вірні собаки ведуть злобну пропаганду серед Вас. Вони хочуть вбити Вашу думку і зробити з Вас покірних рабів. Не вірте тому, що вони говорять. Вони брешуть...5. Встановлюйте тісний контакт з французькими патріотами, вони Вам допоможуть...”. Ці заклики принесли свої результати. В тій же газеті, що вийшла в січні 1944 р. було опубліковано про боротьбу радянських і французьких громадян в таборі “Бомон” та підготовку до вирішального удару [1, арк.8, 9].

Його діями захоплювалась вся Франція. У липні – серпні 1943 р. В. Порик сформував табірний партизанський загін чисельністю 12 бійців, який діяв у департаментах Нор та Па-де-Кале здійснював акти саботажу і диверсій на шахтах, пускав під укіс ворожі ешелони. 12 серпня 1943 р. в м. Бомон відбулась нарада представників табірних підпільних організацій, на якій було створено міжтабірний комітет північних департаментів. Його головою став В. Порик. При допомозі комітету наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. табірні загоони були створені у 10 таборах цього району, що об’єднували понад 220 бійців [3, с. 60-61]. Та боротись ставало все важче. Багато партизан були на підозрі у гестапівців, в тому числі і В. Порик. Ризикуючи бути схопленим, він 15 березня 1944 р. залишив місце ув’язнення і переховувався в сім’ї французьких шахтарів. Невдовзі став членом штабу франтирерів і партизан на півночі Франції. Відразу ж очолив партизанський загін, що діяв в районі міст Арраса, Енен-Льєтара, Саломіна, Ланса.

Після кількох успішних операцій 21–22 квітня 1944 р. був здійснений напад на табір “Бомон” загону із 30 бійців під командуванням В. Порики та М. Бойка. Його силами було знищено охорону табору [4], захоплено трофеї, зброя, продукти харчування та звільнено всіх в’язнів табору. Наступного дня загін В. Порики атакував маршову колону гітлерівців, останні втратили 30 чоловік вбитими [2].

Операції були проведені загоном В. Порики блискавично. Проте під час виконання бойового завдання у м. Дрокур подолянин опинився в оточенні. Почалося з того, що разом із подільськими побратимами В. Доценком, В. Колесником і С. Кондратюком натрапили на німецький патруль із 7 осіб. У перестрілці, що раптово розгорнулася, трьох нацистів вдалося знищити. Але відірватися не вдалося. Довелось переховуватись у двоповерховому будиночку, щоб вислизнути з пастки. Однак в ході перевірки безпеки дороги гестапівці схопили В. Доценка. Пізніше його та місцевих патріотів П. Дітта і Е. Мішеля розстріляли в Аррасі. Трьох партизан, виданих одним фашистом, було оточено підрозділом із тридцяти гітлерівців. Відтак зав’язався нерівний бій, у результаті якого було вбито 11 ворогів, смертю хоробрих поліг В. Колесник і був важко поранений С. Кондратюк. В. Порик продовжував відстрілюватися до останнього патрона. Важко пораненого, без свідомості нацисти схопили його та кинули в камеру смертників фортеці Сен-Нікез [10]. Та вночі з нелюдськими зусиллями В. Порику все таки вдалося вирватися із пастки. Відомо, що за всю історію існування фортеці це був єдиний такий випадок. Це була не просто втеча, це був подвиг, який став легендою. Про таку сенсацію повідомляли французькі газети, що друкувались тоді у Парижі, в кореспонденціях “Небезпечна в світі втеча”, “Червоний диявол”, “Втеча, якої не знала історія Сен-Нікеза...”. Були також надруковані листівки з портретом В. Порики, в якій нацисти обіцяли 1 млн. франків тому, хто видасть українського лейтенанта [24, с.138].

Після втечі Василь продовжив боротьбу з гітлерівськими окупантами в рядах французьких партизан. Він переховувався та лікувався в сім'ї Гастона та Емілії Оффр. У червні 1944 р. Порик створив групу “Штаб керівництва радянських партизан на півночі Франції”, що увійшла в контакт зі створеною на північному заході Франції наприкінці 1943 р. групою Марка Слободинського [19].

Подільський месник на французькій землі проявив себе талановитим і досвідченим пропагандистом, провівши чимало антифашистських мітингів й зборів. Так, справжньою маніфестацією солідарності з французьким народом виявився його новий подвиг: 14 липня 1944 р. в день національного свята Франції (155-річчя штурму Бастилії) лейтенант Порик у формі радянського офіцера у містечку Сен-ан-Гоеллі виступив на мітингу. Зокрема, у своїй промові він зазначав: “Дорогі товариші! Дозвольте мені від імені радянських патріотів у Франції передати вам бойовий партизанський привіт. Ми, радянські патріоти, спільно з французькими побратимами били, б'ємо і будемо бити нацистів до кінця. Ми боремося за рідну Батьківщину і за свободу всіх національностей у світі. Ми просимо французький народ підтримати і допомогти нам у цьому, тим самим прискорити перемогу над нацизмом. Хай живе вільна Франція!” [23, с.22]. Звістка про цю “зухвалу” маніфестацію в тилу противника швидко облетіла міста і села північних департаментів й змусила поширити чутку серед окупантів про радянський десант. Але 22 липня 1944 р. між Льевроном і Гренеом В. Порик знову потрапив у засідку і був втретє схоплений гестапівцями. Знаючи про популярність українського офіцера і про його антифашистську діяльність, окупанти через дві години після арешту розстріляли його біля стіни Арраської фортеці.

Всі свої сили, розум, військове вміння та життя віддав подолянин за волю Франції. Французький підпільник і журналіст Фернанд Орс писав: “...Наш дорогий товариш і незабутній друг В. Порик загинув смертю героя в ім'я того, щоб жила вільна Франція” [22].

Також, варто відзначити, що організована та проведена боротьба В. Пориком мала досить специфічну форму партизанської боротьби. Так боролись тільки партизани загону В. Порика. На його прикладі проводилась підпільна боротьба з ворогом і в інших департаментах. В роки війни існували різні форми партизанської боротьби. Це і лісові партизани Білорусії, степові партизани України, гірські – на Кавказі, в Криму, в Карпатах, морські – коло берегів Чорного моря, підземники – в каменоломнях і катакомбах, міські – в Одесі і Варшаві, Києві і Парижі, Мілані і Празі – які вдень стояли біля станків, а вночі біля кулеметів чи автоматів. Але такої підпільної боротьби, коли партизанські групи, які виходили з табору для здійснення диверсій, а потім знову поверталась, не було ніде.

Гітлерівці не одразу здогадувались, що псування телефонних і телеграфних ліній зв'язку, аварій на залізницях і знищення військових ешелонів, військових складів, станційного обладнання та сигналізації, висаджування в повітря мостів, шлюзів, фабрик і заводів справа рук тих самих “східних рабів”, яких самі фашисти так ретельно охороняли [14, с.97].

В газеті “Ліберерте” в липні 1944 р., що виходила у визволеному м. Ліллі, була вміщена стаття “Один з тих, хто загинув, заради того, щоб жила Франція», де говорилося: «Лейтенант Василь загинув. Василь – ім'я, яке було у всіх на устах, ім'я, яке ми всі вимовляли з повагою і захопленням... Боротьба з нацизмом була його єдиною турботою. Людина, яка своїми нечуваними стражданнями, а потім і своїм життям заплатила за вірність ідеалу щастя і свободи. Василь, український син, загартований роками боротьби і зусиль – приклад самовідданості для франтирерів і партизанів, синів нашого безсмертного народного повстання” [21].

Подолянину, людині, що вірна принципам спільної боротьби проти ворога, народ Франції віддає свою шану. Імена подолян В. Порика та В. Доценка, поряд з іменами 220 французьких патріотів, розстріляних гітлерівцями, викарбувані на мурі Арраської цитаделі, поблизу якої його фашисти розстріляли в боях, що він втретє втечі від їх рук [4]. На честь представників слов'янських народів, які мужньо боролись за звільнення Франції, державний комітет Франції випустив поштову листівку із зображенням національних героїв Франції – французом Ш. Дебарже, чеха Кунди, поляка Бурчинського, югослава Філіпса та українця В. Порика – “непохитної мужності сина українського народу, вихованого на демократичних принципах” [19]. На могилі подолян В. Порика та В. Колесника в м. Енен-Л'етарі завжди свіжі квіти. Шахтарська родина Оффрів систематично доглядає за могилою українських воїнів. Українські скульптори спорудили пам'ятники своїм землякам (Див. Додаток В).

На теренах незалежної України ім'ям героя В. Порика названо вулиці в Києві, Вінниці, Бобринцях та Хмельнику. В рідному селі встановлено погруддя відважному партизану-підпільнику (Див. Додаток Б). У 2015 р. до 9 травня Український Інститут національної пам'яті випустив 10 плакатів зі світлинами та короткими анотаціями про українців, які воювали в арміях союзників у роки Другої світової війни. Серед них гідне місце посіла постать Василя Порика.

Отже, велику роль в активації антифашистської боротьби в Європі в роки Другої світової війни зіграли українці, які потрапили до західних держав із різних причин. Більшість з них взяли активну участь в партизанській боротьбі. Цей період наповнений яскравими прикладами героїзму і мужності подолян. Подвиги Василя Порика, Василя Доценко, Олександра Ткаченко, Галини Томченко, Олександра Крилова, Івана Бойчука, Степана Кондратюка, Петра Григоренка, Дмитра Рудківського, Михайла Бойка, Івана Солодківського і багато інших нагадують про спільну боротьбу українців і французів за мир у Європі та світі (Див. Додаток Г).

І саме Меморіальний музей В. Порика в своїх стінах береже пам'ять про героїзм відважних подолян, які віддавали своє життя за вільну Францію, наближаючи мир на Батьківщині, в рідному Поділлі. Їх імена вічно житимуть у народній пам'яті! Наразі є нагальна потреба цілісного наукового осмислення цієї величної постаті в контексті комплексного дослідження проблеми участі українців у західноєвропейському Русі Опору періоду Другої світової війни.

Джерела:

1. Державний архів Вінницької області ф. 5333, оп. 1, спр. 7, арк.12.
2. Абліцов В. Галактика "Україна" / В. Абліцов // Українська діаспора: видатні постаті. – К.: КИТ, 2007. – С. 213.
3. Бондарчук В. Й. Участь українців у французькому Русі Опору проти фашизму / В. Й. Бондарчук, А. П. Гаврищук, О. П. Григоренко // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 59-61.
4. Василь Порик // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/102782bcfa066654/>.
5. Веденєєв Д. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексів / Д. Веденєєв, О. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 4-29.
6. Волжан Л. Сказання про Базіля / Леонід Волжан // Комсомольське плем'я. – 1964. – 17 липня. – С. 3
7. Джеджула К. О. Історія Франції / К. О. Джеджула. – К.: Рад. шк., 1954. – 655 с.
8. Друга світова війна в історичній пам'яті України : за матер. Укр. ін-ту нац. пам'яті / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К.; Ніжин, 2010. – 247 с.
9. Коваль М. В. Рух Опору / М. В. Коваль // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 9: Прил–С. – С. 404.
10. Ларош Г. Легендарний герой / Гастон Ларош // Красная звезда. – 1964. – 22 апреля.
11. Лисенко О. Є. Українці у французькому Русі Опору в роки Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Діалог. Історія. Політика. Економіка: Україна і Франція: збірник. – 2002. – С. 116-119.
12. Лобода М. К. Порик Василь Васильович / М. К. Лобода // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик.. – С. 428.
13. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство "Книга Пам'яті України", 1996. – 586 с.
14. П'єрар А. Юнак з трояндою: повість [про Василя Порика] / А. П'єрар. – К.: Політвидав України, 1971. – 130 с.
15. Підласко Т. Меморіальний музей В. В. Порика: путівник / Т. Підласко. – Одеса, 1987. – 64 с.
16. Порик Василь Васильович (до 65-річчя Великої Перемоги // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://drpsklibr.at.ua/news/porik_vasil_vasilovich/2010-02-15-45.
17. Против общего врага: Советские люди во французском движении сопротивления: [Сборник] / Под ред. И. В. Пароткина. – Москва: Наука, 1972. – 395 с.
18. Роготченко А. Василий Порик – герой Франции / А. Роготченко // Правда. – 1964. – 17 мая.
19. Совко В. Легендарний "Базиль" / В. Совко // Вінниччина. – 1999. – 24 липня.
20. Федько А. В. Український Національний Союз у Франції: історія створення та громадсько-політична діяльність (1932-1949) / А. В. Федько, Ю. М. Федько, Ю. Ю. Каліберда // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Istoria/42845.doc.htm.
21. Французи пам'ятають // Комсомольське плем'я. – 1964. – 14 червня. – С.3
22. Юрчак Ю. Син Поділля – герой Франції / Юрій Юрчак, Леонід Волжан // Комсомольське плем'я. – 1964. – 24 липня.
23. Kosyk Cf. W. Les Ukrainiens dans la Résistance française / Cf. W. Kosyk. – Paris, 1994. – p. 36.
24. René Lesage. Les Ukrainiens dans le Pas-de-Calais pendant la Seconde Guerre Mondiale, dans Migrations, transferts, échanges dans le Nord de la France, 49-e congrès des sociétés savantes du Nord de la France. / René Lesage. – Cercle d'Etudes du Pays Boulonnais. – 2009. – pp. 131-144.

Додаток А.



Василь Порик – Герой французького Руху Опору, Герой Радянського Союзу, кавалер найвищої французької нагороди – ордена Почесного легіону

Додаток Б.



Погруддя В. В. Порики на малій Батьківщині у с. Порик Хмільницького району Вінницької області

Додаток В.



Гранітний пам'ятник В. В. Порику, створений київськими скульпторами, встановлений у 1968 р. на могилі подолянина на кладовищі м. Енан-Бомон (Франція)

Додаток Г.



Пам'ятник українцям, які загинули у Франції в роки Другої світової війни. Встановлений на кладовищі Нуайе-сан-Мартан



У музеї В. В. Порика учні місцевої школи

*Ніна Хулуб
Тамара Газда
м.Хмельницький*

КОСТЬ МІСЕВИЧ – ГОЛОВА ОСЕРЕДКУ «ПРОСВІТИ» У ЛЕЗНЕВОМУ

У статті розповідається про видатного подолянина, патріота, бандуриста-віртуоза, педагога, соліста армії УНР.

Ключові слова: «Просвіта», бандура, героїзм, патріотизм, Поділля.

Кость Місевич – бандурист, патріот та борець. Мужній та незламний, а ще неймовірно талановитий, бо ж мав Богом даний талант до співу та нескоримий волелюбний дух. Коли торкався струн і заводив народну думу, то все довкола завмирало, а людські серця на мить ніби зупинялись, щоб далі битись в одному ритмі – в ритмі акордів Костевої бандури. Хто чув його раз, на міг забути довіку.

Костянтин Місевич народився 17 листопада 1890 р. у селі Лезневе, передмісті Проскурова, у багатодітній родині адвоката Федора Місевича та Лукії Кучер. Кость був п'ятою дитиною у сім'ї і дитинство його було нелегким. Кость Місевич закінчив церковнопарафіяльну школу в селі Лезневе та Проскурівське реальне училище і, здобувши професію телеграфіста, отримав постійну роботу на залізничній станції Проскурів. На 21-му році життя оженився і жив далі в Лезневому, де мав господарство, гарний сад та пасіку.

У дні визвольних змагань українського народу Костя Місевича обирають депутатом Центральної Ради від Проскурівського повіту, і він згодом стає комісаром Подільської залізниці, тобто чиновником Міністерства залізниць молодої української держави.

Мав гарний голос, мріяв навчитись грати на бандурі. Тож, приїхавши на одне із чергових засідань Ради, Місевич зайшов до книгарні, де побачив бандуру, і купив її разом з підручником гри на бандурі Гната Хоткевича та почав вчитися грати. Ця подія стала вирішальною у його долі.

Бандура для українців значить більше, ніж просто музичний інструмент. Ще від часів Шевченка вона стала наступним після Тризуба символом України. І це, здається, єдиний у світі інструмент, за який влада переслідувала виконавців. Саме гра на бандурі стала для Костя життєвою долею та покликанням. Невдовзі доля подарувала йому вчителя. 1919 р., навесні, зустрів сліпого бандуриста Антона Митяя (розстріляного згодом в 1921р. більшовиками), забрав його на свій хутір у Лезнево та почав від нього вчитися

кобзарського мистецтва. Щовечора, коли закінчувались роботи на полі, злітав над Лезневом трепетний голос бандури – то народжувався новий український кобзар.

Цей час позначений ще однією знаменною подією для нашого краю. У ті буремні часи під керівництвом Костя у Лезнево діяло товариство «Просвіта». Працював народний хор, читались українські книги, ставились українські вистави. Багато молодих лезнівчан були у «Просвіті», а центром її був Кость – молодий, вродливий, талановитий. Саме «Просвіта» та бандура проклали для Костя шлях у безсмертя.

Під час ускладнення політичної ситуації в молодій українській державі, Кость стає козаком Першої «синьожупанної» дивізії, одночасно продовжуючи грати на бандурі, стає бандуристом – віртуозом. З бандурою він більше не розлучався ніколи. Вона була його найближчим другом, повірницею дум, голосом душі.

У листопаді 1920 р. з урядом та армією УНР Кость Місевич змушений був емігрувати до Тарнева, що у Польщі, залишивши у Лезневому дружину Юлію та 4-річну дочку Галину.

Деякий час Місевич жив у селі Буців біля Перемишля, а з лютого 1923 р. – у присілку Мжиглоди Рава-Руського повіту Львівського воєводства. Там Місевич разом з відомим професором Греголинським створив (а згодом – очолив) Українське товариство пасічників, розписував храми, виготовляв вулики, бандури; навчав молодь гри на ній.

З одним із перших своїх учнів Дмитром Гонтою 1924 р. Місевич здійснив перші гастролі Сокальщиною. Через деякий час до дуету приєднався Данило Щербина. Вперше це тріо бандуристів під керівництвом Костя Місевича виступило на Шевченківському святі в Народному домі у Львові в 1925 р. Передувала виступу бандуристів промова Дмитра Донцова, читав вірші Микола Вороний, народних пісень співав український наддніпрянський хор Дмитра Котка.

Виступи Костя Місевича набули великої популярності серед населення: його запрошували до Станіслава, Тернополя, Почаєва, Коломиї, Жовкви, Кременця. З хором Котка він гастролював у Варшаві, Вільнюсі та Берліні, виступав у гімназіях, читальнях «Просвіти», духовних закладах.

Доля кобзи-бандури якимось органічно пов'язана з долею України. У часи Визвольних змагань сформувалась модерна школа гри на бандурі, основу якій поклав саме віртуоз Кость Місевич. Не лише виконавським мистецтвом прославився Місевич, він був й неабияким майстром бандур. На діатонічних бандурах, які були зроблені за його кресленнями, грала в ті роки більшість українських бандуристів. Також був чудовим педагогом. Чимало його учнів стали музикантами світового рівня, навчалися за методикою, особисто розробленою Костем Місевичем. Фактично Кость заклав основи для систематичної школи гри на бандурі. У 20-30 роках школа гри на бандурі діяла у Почаївській лаврі, і навчалось у ній півсотні бандуристів. Кость писав власні аранжування для бандури. До нас дійшли його танцювальні мелодії «Козачок», «Подольська», «Гетьманський танок», «Катеринославський танок», «Харківський танок»

За два десятки міжвоєнних літ зробив один з найбільших внесків у розвиток кобзарського мистецтва. А своєю ідейною працею, чистим, скромним життям показав приклад, яким повинен бути бард української нації – бандурист-кобзар, не придворний блазень, а зразок для наслідування.

Сучасники згадують про Костя із захопленням. Твердою він був людиною. Коли щось вирішував для себе, переборював усі перешкоди. Знаючи, що є хворим на легені, не маючи змоги й засобів як слід лікуватись, він дотримується суворої дієти, не вживає алкоголю, не курить, щоденно робить руханку та лікується народними методами. Грає на бандурі не менше, як три години щодня, пише книгу-підручник гри на бандурі, багато читає. А найголовніше був патріотом до останньої краплі крові, любив Україну понад усе, для неї жив і працював, за неї й загинув.

Після смерті дружини Юлії у 30-х роках одружується з італійкою Маргаритою Боно, яка закінчила Київську консерваторію та була знаменитою співачкою. Кость зробив для дружини бандуру та навчив її гри. Утворився чудовий творчий дуєт. Жили б вони так щасливо до кінця свого віку, але край усьому поклатала війна. Слово, пісня і музика стали зброєю Костя. У повстанській пісні співається :

*І прийшли вони із міст, і прийшли вони із сіл
Через муки родин, крізь ганьбу та тортури.
Другом став комусь кріс, а комусь-самостріл,
Кость Місевич припав до дзвінкої бандури.*

У роки Другої Світової війни Місевич продовжував традиції українського епічного мандрівного співоцтва. Дзвоном кобзи-бандури він піднімав патріотичний дух свого народу у боротьбі з окупантами. Кость, надрайоновий провідник ОУН, їздив по селах, містах та містечках зі своєю нерозлучною бандурою. Його спів надихав людей на подвиги. Кость був ніби душею повстанського війська. Фашисти постійно полювали за кобзарем. Його пісня була для них страшніша од свисту куль та снарядів. За його голову обіцяли величезну грошову винагороду. У 1943 році під час німецької окупації Кость грав

на бандурі “хлопцям із лісу”, в яких часто бував; підтримував з ними постійний зв’язок. Наприкінці вересня того року проти з’єднання «УПА-Південь» німці кинули цілу армію. У ніч з 10 на 11 вересня біля с.Попівці Кременецького району в бою між УПА та гестапо Місевич був важко поранений та щоб не дістатися живим в руки ворога, підтяв собі горло бритвою, яку завжди носив з собою. Умер, але не скорився і нікого не зрадив.

Звістку про трагічну смерть Костянтина Федоровича Місевича швидко рознесли народні кобзарі по всій Україні. І затужили-заплакали кобзи-бандури в пам’ять про видатного бандуриста-патріота, який мужньо боровся і загинув в боротьбі за волю Батьківщини.

Більше 60-ти років місце поховання Костя трималось у таємниці. І лише після здобуття Україною незалежності на місці його вічного спочинку встановлено пам’ятник з хрестом та тризубом, де написано:

КОБЗАР-БАНДУРИСТ
КОСТЬ МІСЕВИЧ.
ЧЛЕН ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
СОТНИК АРМІЇ УНР
НАДРАЙОНОВИЙ ПРОВІДНИК ОУН
ВІЧНА ПАМ’ЯТЬ ГЕРОЮ УКРАЇНИ

Як тут не згадати слова, що присвятив Костеві поет Теодосій Довгалюк:

*В тій могилі наша слава,
Сонце наших втіх.
Цінить славу, щоб не вмерла
Ворогам на сміх.*

Народ живе так довго, як довго живе його культура. Кобзарство – наше найбільш питоме й найбільш нам властиве національне мистецтво. І поки житиме в Україні кобзарство – не страшні для українського народу ні Соловки, ні Колима, ні тюрми, ні тортури.

Історія життя Костя Місевича – це предтеча нашої незалежності, небувалий приклад героїзму, слави та відданості Батьківщині.

Тож, відаючи сьогодні шану цій великій людині, ми прокладаємо місток у майбутнє. Наш святий обов’язок-примножити дослідження його життєвого та творчого шляху. Бо Костева бандура й сьогодні кличе нас до боротьби за волю, заповідає нам як «найбільшу цінність берегти» рідну свою Україну.

*Як раптом небо ще захмурить.
Й заб’є тривога в серце нам,
Знов заgrimлять в сто лун бандури
І заклекоче дзвін-струна Місевича
Борці не гинуть!
У грязь їх славу не втоптять.
Живе Орфеева родина,
їй переводу не зазнять.*

(Анатолій Грицай)

Ще у 2009 р. Хмельницька міська «Просвіта» повернула із забуття ім’я першого голови осередку «Просвіти» в с.Лезневому, дізнавшись про відомого у світі подолянина від його далекої родички Надії Никифорівни Ричини (Місевич).

Докладно про життя і творчість бандуриста-повстанця Костя Місевича розповідає музей Хмельницької СЗОШ №13 імені Михайла Чекмана.

Джерела:

1. Волощук Н. Волинський кобзар Кость Місевич // Бандура. – Вісник «Всеукраїнський фестиваль кобзарського мистецтва» 25-26 серпня. – Дубно, 2000.-С.1-2
2. Жеплинський Б. Кобзарськими стежками: Науково-публіцистичне дослідження. – Львів, 2002.
3. Легкун О. Сторінки життя та концертна діяльність бандуриста Костя Місевича // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка та Національної музичної академії ім. П.Чайковського. Серія: мистецтвознавство. – Тернопіль - Київ, 2006.-Вип.№1(16).-С.3-6
4. Самчук У. Живі струни. Бандура і бандуристи. – Детройт, США, 1976
5. Трембіцький А.М. Іменем хмельничанина Костянтина Місевича названо Школу кобзарського мистецтва в Нью-Йорку(США) // Видатні постаті міста Хмельницького(Матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» 19 вересня 2007).-Хмельницький, 2007. – С110-119.

Адамський Віктор Романович (м. Хмельницький), викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Айвазян Олена Борисівна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, директор наукової бібліотеки Хмельницького національного університету

Антонова Оксана Григорівна (м. Хмельницький), учитель історії Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Артюх Вадим Степанович (м. Львів), кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник Львівського музею історії релігії

Баженов Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, академік УАН, директор Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ

Байдич Вадим Олександрович (с. Кузьмин Красилівського району), вчитель історії Кузьминської ЗОШ, член НКСУ

Байдич Олександр Васильович (с. Кузьмин Красилівського району), директор Кузьминської ЗОШ, член НКСУ, Почесний краєзнавець України

Байдич Володимир Григорович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Барицька Катерина Миколаївна (м. Хмельницький), учениця 10-Б класу Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Берковський Владислав Георгійович (м. Київ), кандидат історичних наук, доктор філософії, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного

Блажевич Юрій Іванович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Вихованець Василь Йосипович (м. Нетішин), науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Вихованець Тарас Васильович (м. Нетішин), магістр історії, заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Вітюк Олександр Олегович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальних технологій Вінницького соціально-економічного інституту ВНЗ Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України

Газда Тамара Миколаївна (м. Хмельницький), заступник директора Хмельницької СЗОШ № 13 імені Михайла Чекмана

Галатир Віталій Вікторович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, доцент кафедри теорії та практики туризму Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НСКУ

Гальчак Сергій Дмитрович (м. Вінниця), доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Гаращук Данііл Володимирович (м. Хмельницький), учень Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Герасимов Тимофій Юрійович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Глушковецький Анатолій Леонідович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Григоренко Любов Олегівна (м. Київ), студентка юридичного факультету Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

Григоренко Олександр Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Григоренко Тетяна Олександрівна (м. Черкаси), старший науковий співробітник Черкаського обласного краєзнавчого музею

Данилова Катерина Володимирівна (м. Хмельницький), старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Данчук Вікторія Петрівна (м. Хмельницький), молодший науковий співробітник відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Демидко Сергій Юрійович (м. Хмельницький), завідувач науково-методичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Діденко Зоя Олександрівна (м. Хмельницький), голова Хмельницького міського Товариства Української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта»

Дзьоник Віктор Васильович (м. Хмельницький), старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області

Дмитрик Володимир Андрійович (м. Хмельницький), відповідальний секретар Хмельницької обласної організації НСЖУ

Долінська Леся Йосипівна (м. Деражня), молодший науковий співробітник Деражнянського районного історичного музею

Єсюнін Сергій Миколайович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Єсюніна Галина Вікторівна (м. Хмельницький), завідувач відділу інформаційних технологій та електронних ресурсів Хмельницької міської централізованої бібліотечної системи

Жам Олена Михайлівна (м. Переяслав-Хмельницький), завідувач науково-дослідного відділу «Музей хліба» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Завальнюк Костянтин Вікторович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член НКСУ, Почесний краєзнавець України

Западенко Ігор Валентинович (сmt Меджибіж Летичівського р-ну), заступник директора ДІКЗ «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України

Западенко Леонід Петрович (м. Хмельницький), волонтер Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», координатор проекту «Меджибіж єврейський»

Захар'єв Володимир Анатолійович (м. Хмельницький), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член ГО «Всеукраїнська спілка археологів» та НСКУ.

Земський Юрій Сергійович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету

Івануна Неллі Володимирівна (м. Хмельницький), учитель зарубіжної літератури Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Ільїнський Валентин Михайлович (м. Хмельницький), доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, голова Хмельницького обласного відділення Українського геральдичного товариства (УГТ), член ради УГТ, член НКСУ

Казанцев Дмитро Юрійович (м. Хмельницький), голова ХМСК «Проскурівській Колекціонер»

Каленська Алла Вікторівна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Клімчук Юрій Аркадійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НКСУ

Клімчук Андрій Миколайович (м. Рівне), головний редактор порталу «Віртуальна Польща»

Комарова Ольга Олегівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарницький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Кононенко Валерій Васильович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Коржик Світлана Анатоліївна (с. Летичів), завідувач методичного кабінету відділу освіти, молоді та спорту Летичівської селищної ради, член Національної спілки краєзнавців України

Кохановський Олександр Борисович (м. Деражня), директор Деражнянського районного історичного музею, член НСКУ

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Кульбовський Микола Михайлович (м. Хмельницький), завідувач сектору практики Хмельницького музичного училища ім. В. Заремби, Член Національної спілки журналістів України та Міжрегіональної спілки письменників України

Кундельський Валерій Васильович (м. Хмельницький), вчитель історії Хмельницького технологічного багатопрофільного ліцею імені Артема Мазура, аспірант Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка

Лавринчук Віталій Олександрович (м. Красилів), краєзнавець, член НКСУ

Лоренс Беата (м. Жешув, Польща), доктор габілітований, професор Інституту історії Жешувського університету

Лозовий Віталій Станіславович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу гуманітарної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

Лукашук Олександр Володимирович (м. Шепетівка), науковий співробітник Обласний літературно-меморіальний музей М. Островського

Майнгардт-Гоголь Наталія Максиміліанівна (м. Хмельницький), старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області

Маркова Світлана Василівна (м. Хмельницький), доктор історичних наук, доцент кафедри Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Мартинюк Наталія Володимирівна (м. Деражня), зберігач фондів Деражнянського районного історичного музею

Маліш Петро Іванович (м. Хмельницький), письменник, член НСЖУ, член НСКУ

Мальована Неллі Євгенівна (м. Хмельницький), завідувач відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Маценко Тетяна Миколаївна (с. Порик Хмельницького р-ну Вінницької обл.), директор музею В. В. Порика

Міхалевський Віталій Цезарійович (м.Хмельницький), кандидат фізико-математичних наук, доцент Хмельницького національного університету, голова обласного об'єднання товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка, член НСЖУ, член НСПУ

Міцінська Тамара Петрівна (м. Хмельницький), старший науковий співробітник Хмельницького обласного літературного музею

Михайлова Світлана Вікторівна (м. Хмельницький), викладач Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

Моздір Віталій Вікторович (м. Волочиськ), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного Університету ім. І. Огієнка

Мороз Віктор Степанович (м. Хмельницький), кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член Національної спілки краєзнавців України.

Мороз Володимир Степанович (м. Дніпро), старший викладач Дніпропетровського національного університету, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України.

Мушинка Микола (м. Пряшів, Словаччина), доктор філологічних наук, професор, іноземний академік Національної академії наук України, дійсний член НТШ, Президент НТШ у Словаччині, голова Асоціації українців Словаччини

Никитюк Валентина Петрівна (м. Хмельницький), молодший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Нушев Бісер (м. Софія, Болгарія), доктор кафедри нової та сучасної історії історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридски»

Олійник Валентина Василівна (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології Хмельницького інституту імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України Міжрегіональної Академії управління персоналом

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, завідувач відділу держархіву Хмельницької області, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Оліпер Світлана Іванівна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, працівник сфери туризму

Пагор Валентин Віталійович (м. Кам'янець-Подільський), магістр історії, молодший науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець», аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка, член НСКУ, історико-культурної асоціації «Україна-Туреччина».

Паур Ірина Василівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, завідувач музеєм історії університету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Погорілець Олег Григорович (сmt Меджибіж Летичівського р-ну), директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Покалюк Вадим Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), викладач коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Прицишин-Кліновський Сергій (м. Хмельницький), кандидат богослов'я, протоіерей, старший викладач Хмельницького інституту МАУП, член НСКУ

Прокопчук Віктор Степанович (м. Дунаївці), доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Радович Роман Богданович (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України;

Рекрут Валерій Пилипович (м. Київ), кандидат історичних наук, референт правління НСКУ, Почесний краєзнавець України

Рендюк Віталій Олександрович (с. Шустівці Кам'янець-Подільського р-н), вчитель історії Шустовецького навчально-виховного комплексу, керівник історико-краєзнавчого гуртка «Пошук» Кам'янець-Подільського районного Будинку школяра

Рудюк Лариса Йосипівна (м. Кам'янець-Подільський), учений секретар Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Семенчук Сергій Олександрович (м. Хмельницький), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ.

Солодка Наталія Павлівна (м. Хмельницький), відповідальний секретар Хмельницького міського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта»

Старенький Ігор Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору археології та фортифікації Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, начальник постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» ДП ОАСУ «Подільська археологія», член НСКУ

Стрельбіцька Наталія Іванівна (м. Хмельницький), старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Тарасенко Інна Юріївна (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

Телячий Юрій Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, начальник Управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Ткач Сергій Анатолійович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук

Трембіцький Анатолій Михайлович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, академік АН ВО України, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений діяч науки і техніки України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Хулуб Ніна Григорівна (м. Хмельницький), директор Хмельницької СЗОШ № 13 імені Михайла Чекмана

Чайковський Михайло Євгенович (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, професор, ректор Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»

Чернов Вадим Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Церклевич Вікторія Сергіївна (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, магістр історії, проєктор Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, член НКСУ

Шпаковський Сергій Михайлович (м. Хмельницький), завідувач відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ

Наукове видання

**МАТЕРІАЛИ
І МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»**

Редакційна колегія:

*Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор (голова);
Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук (співголова, відповідальний редактор);
Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук;
Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук;
Дячок Валерій Васильович, кандидат історичних наук;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор;
Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук,
Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор.*

Підписано до друку 01.09.2016. Формат 60x84/8
Ум. друк. арк. 37,1. Тираж 150 прим.

Надруковано: ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (0382) 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.